

Eylül-September 2025

OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 26 & Issue: 26

www.ottomancivilization.com

Baş Editör & Editor-in-Chief

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye

Alan Editörleri & Section Editors

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Fatih DEMİREL	Bursa Uludağ Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. İbrahim SONA	Yıldız Teknik Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ramazan AKKIR	Namık Kemal Üniversitesi	Türkiye
Dr. Melek EYİGÜN	Milli Saraylar Başkanlığı	Türkiye

Yayın Kurulu & Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet AK	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ	Bitlis Eren Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Meryem Erdoğan KAÇAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ALKAN	Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa GÜNDÜZ	Yıldız Teknik Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	India
Prof. Dr. Olivier BOUQUET	Paris Diderot University	France
Prof. Dr. Paolo GIRARDELLI	Boğaziçi Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Somalia
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ümit KILIÇ	Atatürk Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El HAMEL	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaria
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Bekir GÖKPINAR	Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Michael GREEN	University of Lodz	Polonya
Doç. Dr. Menent SHUKRIEVA	Shumen University	Bulgaria
Doç. Dr. Mehmet KORKMAZ	Milli Savunma Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mead OSMANİ	The Institute of History “Ali Hadri”	Kosova
Doç. Dr. Roger DEAL	University of South Carolina Aiken	ABD
Doç. Dr. Şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Taalaybek ABDIEV	Kyrgyz-Turkish Manas University	Kırgızistan
Dr. Tsvetelina TSVETKOVA	Balkan History Association	Bulgaria
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabil	İran
Dr. Meliha Nur ÇERÇİNLİ	Devlet Arşivleri Başkanlığı	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayınlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması olması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %20'nin üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %20 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Özet, Türkçe için 150-180 kelime; İngilizce için 200 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler ilk önce yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir. Daha sonra editör ve hakem süreci başlatılır.

The Assessment Process

The studies that are sent to be published in the Journal of Ottoman Civilization Studies are firstly examined by editors or section editors in the terms of whether it obliges to the journal's publication principles or not. If the study is in alliance with the journal's publication principles, it is then sent to at least two referees, using the two-sided blind referee method, to be evaluated. In the case of a stated negative review from one of the referees, it is sent to a third referee. If the third referee's decision is negative, the text is returned to its author. Otherwise, the final decision is given in the journal counseling and publication council considering the third referee's evaluation result. For the execution of the two-sided blind referee method, the authors need to not include any information in their text that shows their identity information before adding their texts to the system. The editors will add the author's information in the correction step.

The similarity reports of all texts are deducted before they are sent to the referees by the Turnitin and iThenticate programs. If the similarity is above 25%, the text is returned to its author. The similarity reports of studies taken into the publication process are sent to the referees for information.

Every article's assessment is completed in approximately three months. However, even if the assessment process is completed within three months, the publication process may change depending on the intensity of the articles. The articles are put in order by the order of arrival and considering the subject and period distribution.

Peer Review Policy:

All research articles in this journal have undergone rigorous peer review based on initial editor screening and anonymized refereeing by at least two anonymous referees.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Nihat Bayat & Begümhan Yüksel & Yasin Özkara 1-25

Osmanlı Dönemi Çocuk Dergilerinde Kültürleme: Çocuk Bahçesi ve Çocuk Dünyası Örneği

Enculturation in Ottoman-Era Children's Magazines: The Case of Çocuk Bahçesi and Çocuk Dünyası

Süleyman Lokmacı 26-55

Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad Dönemine Dair Eleştiriler

Criticisms of the Sultan III. Murad Period in Mehâsinü'l-Âdâb

Mehmet Köseoğlu 56-84

Komşu Balkan Devletlerinin Kosova Vilayeti Üzerindeki Emellerinin Mitroviçe Kazasına Yansımaları

Reflections of the Neighboring Balkan States' Ambitions on the Kosovo Province on the District of Mitrovica

Nilüfer Alkan Günay 85-104

III. Selim Döneminde Taşra Maliyesine Müdahaleler: Bursa'ya Tekâlif Nazırı Ataması ve Etkileri [1795-1799]

Interventions in Provincial Finance Under Selim III: The Tekâlif Nazırı Appointment in Bursa [1795-1799]

Nurcan Boşdurmaz & Oğulcan Avcı 105-127

Lefebvre'nin "Mekânın Üretimi" Teorisi Çerçevesinde Okmeydanı'nın Değerlendirilmesi

Evaluation of Okmeydanı within the Framework of Lefebvre's "Production of Space" Theory

Muhammet Nuri Tunç 128-161

Osmanlı Taşrasında Altı Bölük Komutanı: Kethüdayeri

Commander of Altı Bölük Halkı in the Ottoman provinces: Kethüdayeri

Emrah Yılmaz 162-194

Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde Sığır Vebası [Vebâ-yı Bakarî] ve Bu Hastalığa Karşı Alınan Yasal Tedbirler

Cattle Plague in the Late Ottoman Empire and Legal Measures Taken against This Disease

Enes Turbıcı & Sabri Can Sannav 195-234

The Evolution of Bosniak Political Life: From a Religious Movement to Political Organization [1878-1906]

Boşnak Siyasi Hayatının Evrimi: Dini Bir Hareketten Siyasi Bir Örgüte [1878–1906]

Ayşe Esin Kuleli & Zahide Çiğdem Alas..... 235-267

Behramkale Murat Hüdavendigâr Camii'ne Tarihsel Bağlamda Yapılan Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Kronolojik Değerlendirmesi

A Chronological Evaluation of Conservation and Restoration Interventions in the Behramkale Murat Hüdavendigâr Mosque within its Historical Context

Emre Koç 268-292

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Stratejik Meis Adası Talebi ve Babıali'nin Politikası [1824-1825]

The Policy of the Sublime Porte Regarding the Strategic Meis (Castellorizo) Island Request of Kavalalı Mehmed Ali Pasha [1824-1825]

Bahadır Emre Küçükcalay & Yakup Aydın 293-324

Akdeniz İskeleleri ve İstanbul Arasında İngiltere Bandıralı Gemilerin Deniz Ticaretinin Analizi [1821-28]

The Analysis of the Sea Trade of the UK-Flagged Ships between the Mediterranean and Istanbul [1821-28]

Hasan Işık & Rifat Dağlı 325-356

Osmanlıdan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Eğitim Yapılarında Tasarım ve Fonksiyonellik: Muallim Cevdet'e Göre Okul Mimarisi ve Sağlığı

Design and Functionality of Educational Buildings during the Transition from the Ottoman Empire to the Republic: School Architecture and Health according to Muallim Cevdet

Ahmet Kemal Gümüş 357-373

Sultan III. Mehmed'e Eğri Fethi Münasebetiyle Sunulan Kasideler ve Tarih Manzumeleri

Odes and Historical Poems Presented to Sultan Mehmed III on the Occasion of the Egri Conquest

İrfan Köse 374-402

Osmanlı Ulemâsından İbrâhim Şânî'nin (ö. 1019/1610) el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Mişbâh Adlı Eseri Üzerine Bir Çözümleme

An Analysis of al-İfşâh fî Sharhi Shawāhid al-Miṣbāḥ by Ibrāhim Shānī (d. 1019/1610), one of the Ottoman Scholars

Ersoy Zengin 403-442

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Dersim [1914-1918]

Dersim during the First World War [1914-1918]

Hasan Ali Polat 443-461

Refi' Cevat Bey'in (Ulunay) Sürgün Hayatı [1913-1918]

The Exile Life of Refi' Cevat Bey (Ulunay) [1913-1918]

OSMANLI MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF OTTOMAN CIVILIZATION STUDIES

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Osmanlı Dönemi Çocuk Dergilerinde Kültürleme: *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* Örneği

Enculturation in Ottoman-Era Children's Magazines: The Case of Çocuk Bahçesi and Çocuk Dünyası

Nihat Bayat¹ ; Begümhan Yüksel² ; Yasin Özkara³

Öz

Bu araştırmanın amacı, Osmanlı döneminde yayınlanan çocuk dergilerinin çocuklara kazandırmaya çalıştığı kültürel nitelikleri belirlemektir. Dergiler, çocuk okurları bir yandan çeşitli edebi ürünlerle buluştururken diğer yandan öykü, şiir ve diğer türler yoluyla onlara kültürel bir kimlik kazandırmaya çalışır. Güncel toplumsal olayları sayfalarına taşıyan dergiler edebiyat ve eğitimin kesiştiği noktada kültürel bir bilinç oluşturma çabasına girer. Bu durumun Osmanlı dönemi çocuk dergilerindeki görünümünü ortaya koymak için o dönemde yayınlanan dergiler incelenmiş, *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası*'nın çocuk dergilerinin tipik özelliklerini yansıttığı görülmüştür. Dergilerde yayınlanan türler arasında en çok öyküye yer verildiğinden çalışma öykü türü ile sınırlandırılmıştır. İncelenen öykülerin toplam sekiz tema altında yer aldığı belirlenmiştir. Bunlar milli değerler, doğa ve din, insani durumlar ve sosyal ilişkiler, davranışlar, eğitim-öğretim, dil estetiği, diğer konular ve resimli öyküler başlıkları altında toplanmıştır. Yayınlanan öykülerin çeşitli konuları işleyerek bu temalarda yer alan çerçevede kültürel bir kimlik oluşturmaya çalıştığı anlaşılmıştır. Araştırma sonuçları, *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinin çocukları milli değerlerine bağlı, doğa bilinci olan, eğitilmiş, doğru davranışları sergileyebilen ve dil duyarlılığına sahip bireyler olarak yetiştirmeleri yönünde bir kültürleme süreci sunduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk dergileri, *Çocuk Bahçesi*, *Çocuk Dünyası*, kültürleme, çocuk edebiyatı.

Abstract

This study aims to determine the cultural qualities children's magazines published during the Ottoman period sought to instill in children. These magazines introduced young readers to various literary works while simultaneously aiming to provide them with a cultural identity through stories, poems, and other genres. By addressing contemporary social issues, they endeavored to create cultural awareness at the intersection of literature and education. To explore how this effort was reflected in Ottoman children's magazines, publications from that period were analyzed, and it was observed that *Çocuk Bahçesi* and *Çocuk Dünyası* represented the typical characteristics of such magazines. Since stories were the most frequently published genre, the study was limited to their analysis. The stories were categorized under eight themes: national values, nature and religion, human traits and relationships, behaviors, education and learning, linguistic aesthetics, miscellaneous topics, and illustrated stories. It was found that the stories aimed to construct a cultural identity within the framework of these themes by addressing various issues. The findings reveal that *Çocuk Bahçesi* and *Çocuk Dünyası* supported an enculturation process aimed at raising children as individuals loyal to national values, conscious of nature, educated, capable of proper behavior, and sensitive to language.

Keywords: Children's magazines, *Çocuk Bahçesi*, *Çocuk Dünyası*, enculturation, children's literature.

¹ Sorumlu yazar / Corresponding author & Akdeniz Üniversitesi nihatbayat@gmail.com

² Akdeniz Üniversitesi begumhanyuksel@gmail.com

³ Akdeniz Üniversitesi yasinozkara@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 5

Başvuru / Submitted: 7 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 5 Nisan 2025

Atıf / Citation: Bayat, N.; Yüksel, B.; Özkara, Y.; "Osmanlı Dönemi Çocuk Dergilerinde Kültürleme: *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* Örneği", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 1-25.

Giriş

Çocuklar için yayınlanan dergiler eğitim ve edebiyatın güncel konular bağlamında birleştirildiği özel bir kitle iletişim aracıdır. Çocuk dergileri okuldaki formal eğitimin ötesinde okuma, öğrenme, iyi zaman geçirme ve okuru sosyal yaşamda olup bitenlerden haberdar etme gibi gelişimi ve öğrenmeyi destekleyen birçok işleve sahiptir. Farklı metin türlerini içeren, çeşitli haberleri çocuklara özgü bir dil ve yorumla aktaran, bilmece ve bulmacalarla onları eğlendirmeyi hedefleyen çocuk dergileri çocuğu toplumun bir parçası durumuna getirmede son derece önemlidir. Güncel edebiyat ürünlerini çocuklara ulaştırarak bir yandan okuma alışkanlığı kazandırırken diğer yandan yazılı ürünler yoluyla kültürel bir kimlik sunan dergiler çocuğun toplumsal bir varlık olmasını sağlar. Bu nedenle, çocuk kültürünü toplumsal kültür ile biçimlendiren çocuk dergilerinin çocuğun kültürlenmesinde ve toplumsallaşmasında görmezden gelinemeyecek bir önemi vardır.

Osmanlı dönemi çocuk dergilerinin çocuklara yansımalarını ele alan önemli araştırmalar yapılmıştır. Sözgelimi, Yılmaz'ın çalışmasında 1869-1908 yılları arasında çıkan 19 çocuk gazetesi Osmanlı kimliği açısından incelenmiş ve bu gazeteler yoluyla çocuklara kazandırılmak istenen ahlaki, bilimsel, dilsel, tarihsel ve coğrafi bilgilerin genel görünümü belirlenmiştir.¹ Yazar, başka bir çalışmasında *Çocuk Dünyası* dergisinde inşa edilmeye çalışılan Türk milliyetçiliği kimliğini irdelemiştir.² Aynı biçimde Kahya yaptığı araştırmada *Mümeyyiz* dergisinde ideal ve gerçek çocukluk kavramlarını övgü ve yergi ölçütleri üstünden ele almıştır.³ Çapar ise Osmanlı'daki çocukluk kavramını kültürel, politik ve ekonomik bir çerçevede incelenmiştir.⁴ Bu araştırmalara ek olarak, *Çocuklara Talim* (1887-1888) adlı bir derginin yabancı dil öğretimi açısından incelenmesini,⁵ çocuk dergilerinde savaş temasını⁶ ya da çeşitli değerleri⁷ ve yabancı çocuklara yönelik çıkarılan dergileri⁸ ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Kimi araştırmalarda ise bu dergilerin genel özellikleri tanıtılmıştır.⁹ Belirtilen çalışmalar dergilerin yayın

¹ Eray Yılmaz, "Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869–1908) (Ahlak, İlim, Dil, Tarih Ve Coğrafya)" (doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015).

² Eray Yılmaz, "Osmanlıcılıktan Türk Milliyetçiliğine Bir Çocuk Dergisi: Çocuk Dünyası (1913-1914)," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/1 (2017a): 209.

³ Hayrullah Kahya, "'Mümeyyiz Çocuk Dergisi'nde (1869-1870) İdeal ve Gerçek Çocukluk," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 23 (2024): 9.

⁴ Ali Çapar, "Osmanlı Devleti'nde Çocukluk: Kaynaklar, Metot, Tarihsel ve Disiplinlerarası Perspektifler," *tarih yazımı* 3/1 (2021): 55-56.

⁵ Gökhan Demirkol ve Gürkan Dağbaşı, "Osmanlı Çocuk Dergilerinde Dil Öğretimi: Çocuklara Talim Dergisi (1887-1888)," *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 6/18 (2017): 825-827.

⁶ Emrah Toprakçı, "1909-1918 Yılları Arası Eski Harfli Çocuk Dergilerinde Savaş Teması," (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019).

⁷ Narin Latifoğlu, "'Çocuklara Mahsus Gazete'de Değerler Eğitimi," (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2013).

⁸ Hayrullah Kahya, "Çocuk Dergiciliği Açısından Yunan Harfli Türkçe (Karamanlîca) Angeliaforos Çocuklar İçün," *Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali Armağanı - Tevazu Kitabı*, Sağol Yüksekakaya, Gülden; Herkmen, Dilek; Öztürk, Göksel, Editör, Paradigma Akademi Yayınevi, Çanakkale, ss.475-489, 2023

⁹ Celal Aslan, "Bahçe Dergisi (1908–1910)," *bilig* 47 (2008):167-176.

politikalarını ya da genel görünümelerini temel alarak gerçekleştirilmiştir. Bu makale ise Osmanlı dönemi çocuk dergilerinden olan *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası*'ndaki öyküleri tematik bir çerçevede inceleyerek, bu öykülerin eğitim-öğretimin bir parçası olarak kültürlendirme ve toplumsallaşma süreçlerinde nasıl bir rol üstlendiğini analiz etmeyi amaçlamasıyla diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışma konuya edebiyatın ve özellikle çocuk edebiyatının önemli bir türü olan öykü temelinde yaklaşmaktadır.

Türkiye'deki yayın dünyasında çocuk dergileri Osmanlı döneminden bugüne geniş bir yer tutar. Yayınlandığı dönemin özelliklerine göre biçim ve içeriğinde belirgin farklar bulunan bu dergiler Osmanlı dönemi, Cumhuriyetin ilanından Harf Devrimi'ne kadar olan dönem ve sonraki dönem olmak üzere üç bölümde ele alınır.¹⁰ Osmanlı döneminde eski harflerle yayınlanan çocuk dergilerinin dönemin sosyal ve politik yapısını dayanak alarak kendine özgü bir yayın politikası geliştirdiği ve çocuk edebiyatının önde gelen türlerini kullanarak çocuklara toplumsal kültürü kazandırma eğiliminde olduğu söylenebilir. Bu dergilerin şiir, roman, öykü gibi edebiyat türlerini araçsallaştırarak çocuğun toplumla bütünleşmesini sağlamak için konu seçiminde, karakter özelliklerinde, yer betimlemelerinde ve arka planda yansıtılan toplumsal gerçeklikte belli bir kültürel kimliği sunduğu görülür.¹¹ Sunulan kültürel kimliğin niteliğini anlamak için bu çalışmada Arap harfleriyle yayınlanan *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* adlı dergilerde yer alan öyküler çerçevesinde çocuğa kazandırılmaya çalışılan toplumsal kimlik ortaya konulacaktır.

1. Osmanlı Dönemi Çocuk Dergileri

Osmanlı döneminde Tanzimat'tan sonra görülen modernleşme hareketlerinin bir uzantısı olarak birçok çocuk gazete ve dergisi yayımlanmıştır. Bu dergilerin dönemin politik ve toplumsal dinamiklerini yansıtan önemli araçlar olduğu bilinmektedir. O dönemde çocuk dergileri bir yandan çocuklara belli ideolojileri ve değerleri aktarmaya çalışırken diğer yandan devlet politikalarının bir parçası olarak kullanılmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminden sonra çocuk dergileri milliyetçi duyguları ve birlik olma düşüncesini çocuklara yerleştirmede önemli bir rol üstlenmiştir.¹² Osmanlı modernleşme sürecinde eğitimin ideolojik bir araç olarak kullanıldığı ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde eğitimin ve yayınların, milliyetçi duyguların ve devletin resmi ideolojisinin aktarılmasında önemli bir araç durumuna geldiği bilinmektedir.¹³ Bu bağlamda üstlendiği roller aracılığıyla çocuk dergilerinin de devletin ideallerine uygun bireyler

¹⁰ Mihalıs (Michael) Kuyucu ve Ali Murat Kırık, "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Çocuk Dergiciliği ve Günümüz Çocuk Dergilerinin Oluşturduğu Fırsatlar," *Geleneksel Medyada Çocuk ve İletişim*, ed. Ali Murat Kırık (Çizgi Kitabevi, 2020) 13-38.

¹¹ Hüseyin Şimşek, "Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi çocuk dergilerinin eğitim açısından incelenmesi" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2002), 27-28.

¹² Eray Yılmaz, "Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908)," *kebişek* 43 (2017b): 53; Atacan Atakan, "Creating an Enemy: Children's Magazines and Different Faces of Enmity (1913-1918)," *Athens Journal of Mediterranean Studies* 1/4 (2015): 341.

¹³ Mehmet Ö. Alkan, "Modernization from empire to republic and education in the process of nationalism," In Karpat K. (Ed.), *Ottoman past and today's Turkey* (pp. 47-132). Brill.

yetiştirme konusunda önem taşıdığı söylenebilir.¹⁴ Osmanlının son dönemlerinde yayımlanan dergilerde bir yandan çocukların eğitim amacı öne çıkarken diğer yandan savaş ve fedakarlık konularının da görünür olmaya başlaması dikkat çekicidir.¹⁵ İlk çocuk dergileri olmaları bakımından Osmanlı döneminde yayınlanan birçok süreli yayında çocuk düzeyinin üstünde konulara yer verildiği görülmektedir.¹⁶

Osmanlı döneminde Arap harfleriyle ilk çıkan çocuk dergisinin adı *Mümeyyiz*'dir. 1869'da yayımlanmaya başlayan derginin amacı ilk sayısında "çocuklara iyi ahlak, terbiye ve tahsil konularında bilgi vermek ve fakat bunları çocukların anlayacakları bir dille yazmak" olarak belirlenmiştir.¹⁷ Daha sonra 1875'te *Sadakat*, *Ayine*, 1876'da *Arkadaş*, 1880'de *Tercüman-ı Hakikat*, yine aynı yılda *Aile* ve *Bahçe* adlı iki farklı dergi yayınlanmıştır.¹⁸ Bu ilk örneklerden sonra hem çocuklara hem kadınlara yönelik birçok dergi ve gazete çıkarılmış ve çocuklara bu yolla eğitimsel bir destek verme ve bir kimlik kazandırma amacı güdülmüştür. Bu yayınlarda eğitimsel, ahlaki, dini ve eğlendirici içerikler bir arada sunulmuştur. Bu doğrultuda hem çocukları hem aileleri eğitmeyi hedefleyen çocuk dergileri çocuklara önemli toplumsal roller yükleme çabasına girmiştir.¹⁹

Osmanlı çocuk dergilerinin birçoğu kısa soluklu yayınlar olarak ortaya çıkmıştır. Birkaç sayı çıktıktan sonra yayın hayatından çekilen çok sayıda dergi bulunmaktadır. Ancak bazı çocuk dergileri oldukça uzun süre varlığını koruyabilmiştir. 626 sayı ile *Çocuklara Mahsus Gazete*, 166 sayı ile *Çocuklara Rehber*, 113 sayı ile *Yeni Yol*, 94 sayı ile *Çocuk Dünyası* ve 43 sayı ile *Çocuk Bahçesi* bu dergiler arasındadır.²⁰ Öykü, şiir, masal, mektup, bilmece vb. birçok türe yer veren çocuk dergilerinin sayfalarında zaman zaman ünlü yazar ve şairlerin yazıları ve yapıtları da görülmektedir. Hatta bazı dergilerde roman bölümleri de yayımlanmıştır. Dolayısıyla geniş bir tür ve konu çeşitliliğine yer veren çocuk dergileri modern yaşamın bir gereği olarak yayın dünyasında yerini alırken çocuklara erişmenin önemli bir yolu olarak da değerlendirilmiştir. Bu noktada çocuk dergiciliğinin ve çocuk eğitiminin önemi çerçevesinde Osmanlı çocuk dergilerinin kültürlendirme açısından genel görünümü, *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergileri üstünden incelenecektir.

2. Çocuk Dergilerinin Önemi

Çocuk dergileri, çocukların gelişimini çok yönlü bir biçimde destekleyen süreli yayınlardır. Okur kitlesi çocuklardan oluşan bu dergiler genellikle eğitsel ve gelişimsel işlevi odağa alır. Konu üstüne çalışan farklı araştırmacılar çocuk dergilerinin okuldaki

¹⁴ Ali Çapar, *a.g.m.*, 55-56.

¹⁵ Benjamin Fortna, *Bonbons and Bayonets: Mixed Messages of Childhood in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*. (Boston: Brill, 2016), 179.

¹⁶ Ebru Bozbıyık Ergen ve Mehmet Kara, "Çocuklara Kiraat (Eski Harfli) Dergisi ile Çamlıca Çocuk Dergisinin Söz Varlığı ve Metin Türleri Açısından İncelenmesi," *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi* 6/2 (2021): 11.

¹⁷ Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri* (İstanbul: Kitabevi, 1999).

¹⁸ Cüneyd Okay, *a.g.e.*, 15-29.

¹⁹ Eray Yılmaz, *a.g.t.*, (2015): 265.

²⁰ İsmet Kür, *Türkiye'de Çocuk Dergileri 1869-1928, Araştırma-İnceleme* (Ankara: Türk Dil Tarih Yüksek Kurulu, 1991), 200.

eğitimi destekleyen ve çocukların okul dışında da öğrenmelerini sağlayan yardımcı bir ders materyali olduğunu sıklıkla dile getirir.²¹ Çocukları çeşitli açılardan eğiten dergiler, bu işlevini derslerin formal üslubuyla değil, çocuklarda haz uyandıran bir yöntemle eğitim göstererek ve onları eğlendirerek gerçekleştirir.²² Çocukların bu dergileri okumaktan keyif almaları yazıların tür bakımından çeşitlilik göstermesiyle²³; karikatür, çizgi roman, tekerleme, bulmaca vb. hazı ön plana alan türlere yer vermesiyle²⁴ ve okur mektupları gibi çocuklarla etkileşimi sağlayan bölümleri bulundurmasıyla ilgili bir durumdur. Eğlenmeyi ve iyi zaman geçirmeyi temel amaç olarak belirleyen bu türler oyun çağında bulunan ya da bu dönemden henüz çıkmış olan çocukların dergilerle daha yoğun bir bağ kurmalarına ve boş zamanlarını okumaya dayalı etkinlerle doldurmalarına olanak sağlar.

Okuma, dergilerin çocuklara sağladığı önemli ve verimli bir etkinlik türüdür. Cira-voğlu, çocuk dergilerinin her şeyden önce bir okuma ürünü olduğunu altını çizerek çocuklara belli bir bilinç kazandırdığını belirtir.²⁵ Çocuklar bu tür dergileri okuyarak hem zihinsel becerilerini geliştirir hem de yazıların içeriğindeki iletileri kullanarak bilgi ve görgüsünü artırır. Dolayısıyla çocuk dergileri çocuklarda anadili bilincini ve sevgisini oluşturan, dil gelişimini desteklerken aynı zamanda yaratıcılığı da besleyen ve böylece düşünme becerisi kazandıran bir araçtır.²⁶ Çoğunlukla edebi metinlerden oluşan çocuk dergilerinin eğitim ve edebiyat birikimine sahip kişiler tarafından yayınlanması önemlidir. Bunun nedeni metinlerin dil, üslup ve konu bakımından çocukların düzeyine uygunluğunun bu dergilerdeki en önemli noktalardan biri olmasıdır.²⁷ Çocuk dergilerinde yer alan metinler çeşitli toplumsal olayları çocuklara belli bir dil estetiği içinde aktarır ve dil duyarlılığının oluşmasını sağlar. Edebiyat ürünlerini okurken anadilinin farklı kullanımlarını deneyimleyen çocuklar dilin sanatsal kullanımı ve metinlerin içeriği aracılığıyla kültürel bir kimlik kazanır ve toplumun bir parçası durumuna gelir.

²¹ Ramazan Alabaş, “Çocuk Haftası Dergisi ve Çocuk Eğitimi Açısından İncelenmesi,” *Kastamonu Eğitim Dergisi* 26/5 (2018): 1767; Ahmet Balcı, “Bir Okuma Materyali Olarak Çocuk Dergileri ve Çocuklara Rehber,” *Türklük Bilimi Araştırmaları* 13/13 (2003): 320; Yücel Gelişi, “Türkiye’de Yayımlanan Çocuk Dergilerinin Eğitim Görüşlerinin İncelenmesi” (Türk Halkları Edebiyatı II. Uluslararası Çocuk Edebiyatı Kongresi 1. Kitap, Kafkas Üniversitesi, Baktı, Kasım 13-15, 2008); Dilara Nergishan Koçer, “‘İdeal Çocuk’tan ‘Küresel Tüketici’ye: Türkiye’de Çocuk Dergileri ve Çocuk İmgesi,” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 13/31 (2020): 1220; Sena Küçük, “İlk Türkçe Çocuk Dergileri ve ‘Çocuklara Mahsus Gazete,’” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2010): 224; Ferhan Oğuzkan, *Çocuk Edebiyatı* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2000), 3; Alemdar Yalçın ve Gıyasettin Aytaş, *Çocuk Edebiyatı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 15.

²² Nurgül Karayazı, “Cumhuriyet Dönemi Çeviri Çocuk Masallarında Kültürel Değişim (Eski Harfli Çocuk Yıldızı Dergisi Örneği),” *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches* 6/5 (2017): 3331.

²³ Aliye Nur Ercan ve Şerife Akpınar, “Eski Harfli Bir Çocuk Gazetesi: Sadakat/Etfâl,” *Türklük Bilimi Araştırmaları* 36 (2014): 110.

²⁴ Seçil Şahin ve Merve Beştaş, “Dil Eğitiminde Çocuk Dergilerinin Yeri: Atasözleri ve Deyimler,” (3.Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu, Ekim 05- 07, Ankara, 2011, Ed. Sedat Sever, ÇOGEM Yayınları, 500.)

²⁵ Öner Ciravoglu, *Çocuk Edebiyatı* (İstanbul: Esin Yayınevi, 1999), 181.

²⁶ Kemal Demiryay, *Türkçe Çocuk Edebiyatı* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1953).

²⁷ Sedat Sever, *Çocuk ve Edebiyat* (Ankara: Tudem Yayınları, 2008), 27.

Çocuk dergilerinin kültürel gelişim açısından katkısı, yayınlanan ürünlerin çocuk gerçekliği ile toplumsal gerçeklik arasında bir köprü olmasından kaynaklanır. Çocuklara uygun biçimde yapılandırılan metinler yoluyla çocuğun bir yandan bireysel kişilik gelişimi desteklenirken diğer yandan toplumsal kimliği oluşturulur. Dergilerdeki ürünlerde duyguların doğasını ve işleyişini, belli sorunlar karşısında üretilen çözümlerin niteliğini ve toplumsal uyumun önemini kavratacak bir dil kullanılır.²⁸ Bütün bunların çocukta özgür ve eleştirel bir düşünme becerisi yaratacak biçimde gerçekleştirilmesi beklenir.²⁹ Öte yandan özellikle edebiyat metinlerinde milli kültürü tanıtan ve benimseten bir anlayış da bulunur. Çocuktaki kültürel gelişime ve bilince seslenen bu noktalar şiir ve öykülerin dilinde, ele alınan konunun niteliğinde, karakterlerde, karakterlerin çözüm için yöneldiği davranış ve tutumda açıkça izlenir.

3. Kültürleme ve Kültürel Gelişim

Çocuk dergileri hem çocuk edebiyatı ürünü hem de kitle iletişim aracı olarak kültürleme ve toplumsallaştırma işlevi taşıyan yayın ürünlerindendir. Toplumsallaşma süreci, bireyin toplumun bir parçası durumuna gelmesini sağlayan kültürel donanımları kazanmasına karşılık gelir. Kültür belli davranışların ve inançların kuşaktan kuşağa aktarımı yoluyla gerçekleştiğinden³⁰ bu işlevi yerine getiren her türlü yaşantı ve varlık kültürlemenin bir yolu olarak değerlendirilir. Kitle iletişim araçlarından biri olan dergiler de bu kapsamdadır. Dergiler yoluyla aktarılan inançlar ve normlar kültürün önde gelen yapıtaşlarıdır.³¹ İnançlar ve normlar, kültürün ve onun taşıyıcısı durumundaki toplumun sürekliliği için sonraki kuşaklara devredilmelidir. Kültürün tarihselliği ancak yaşamdaki sürekliliği ve aktarımıyla olasıdır.³² Bu yolla toplumda “*biliş ve duyuş kalıplarından oluşan bir birikim ve bütünlük*” oluşturulur ki bu da kültür olarak tanımlanır.³³ Çocukların kültürü kazanmasının öncelikli yollarından biri eğitimidir. Eğitim bireyin toplumsallaşmasına katkı sunan yaşantılar sürecidir.³⁴ Dolayısıyla çocuk dergilerinin okurlarına kazandırdığı içerik, ders dışı zamanlarda onları eğitmeyi sürdürerek kültürlenmelerini sağlama ve onları toplumsal bir varlık durumuna getirme olarak belirlenebilir.

Çocukların kültürel gelişimine analitik bir yaklaşımla değinen bilim insanlarından biri Vygotsky’dir. Ona göre, bireyin üstünde son derece önemli bir etkisi olan toplum, kültürel mirası oluşturan ve sonraki kuşaklara aktaran öge durumundadır.³⁵ Çocuklar çeşitli bağlamlar içinde yakınsak öğrenme alanlarındaki deneyimlerle toplumsal yapı

²⁸ Sever, a.g.e., 21.

²⁹ Selahattin Dilidüzgün, *Çağdaş Çocuk Yazını Yazın Eğitime Atılan İlk Adım* (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2018), 10.

³⁰ John W. Santrock, *Adolescence* (Texas: McGraw-Hill, 1998), 407.

³¹ Jeffrey Jensen Arnett, “Conceptions of the transition to adulthood: Perspectives from adolescence to midlife,” *Journal of Adult Development* 8 (2001): 133.

³² İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar, *Popüler İletişim ve Kültür* (Ankara: Erk Yayınları, 2005), 180.

³³ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 311.

³⁴ Emre Kongar, *Kültür Üzerine* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1984), 79.

³⁵ Michael Cole ve James V. Wertsch, “Beyond the Individual-Social Antinomy in Discussions of Piaget and Vygotsky,” *Human Development* 39/5 (1996): 253.

içinde kullanılan tutum ve davranışları, normları ve diğer kültürel birimleri kazanır. Yakınsak alan, çocukların belli bir öğrenme durumunu gerçekleştirmek için sahip olduğu gelişimsel düzeyleri ile potansiyel gelişim düzeyleri arasındaki öğrenme aralığıdır.³⁶ Çocukların kolayca öğrenebilmesi için öğrenme içeriğini yakınsak alanlarına taşıma noktasında yetişkinlerin kılavuzluk etmesi zorunludur.³⁷ Çocuk dergileri toplum ile çocuk arasındaki konumu nedeniyle çocukların daha hızlı, kolay ve etkili öğrenme olanağının yaratıldığı özel bir bağlamdır. Dergilerdeki yazıların okunması dilin formal bir biçimde kullanımını gerektirir ve Vygotsky'nin yaklaşımında dil, toplumsallaşmanın en önemli aracıdır. Kültürün belirlediği anlamlandırma yapıları diğer insanlardan dil yoluyla edinilir. Çocuk dergilerindeki yazılara okuma yoluyla erişilmesi ve yazıların içeriğinde yer alan kültürel yapının ürettiği yaşantıların aynı yolla deneyimlenmesi çocuğun kültürlenme ve toplumsallaşma sürecini destekler.

4. Çocuk Dergilerindeki Öykülerin Toplumsal ve Kültürel Ortamı Yansıtma İşlevi

Bir kitle iletişim aracı niteliği taşıyan çocuk dergileri haftalık, iki haftalık ya da aylık periyotlarla yayınlanarak “*güncel*” olanı konu edinir. Güncel olaylar çocuk dergilerine dış dünyada gerçekleştiği biçimiyle değil çocuğun dilsel, bilişsel ve toplumsal gelişimine göre uyarlanarak yansıtılır. Yetişkinler çocuk dergilerinde yer alan metinleri derginin yayın politikasını ve ilgili içeriği algılama biçimini dikkate alarak çocukların gelişimsel özelliklerine göre yapılandırır.³⁸ Bu süreçte dergiler çocukların çeşitli açılardan gelişimini desteklerken onların çeşitli olaylardan haberdar olmasını ve böylece toplumsallaşarak kültürü kazanmasını sağlar. Kültürel tutumun edinilmesinde kitle iletişim araçlarının dikkate değer bir katkısı vardır.³⁹ Bu anlamda çocuk dergileri haberleştireceği konuların seçiminde, bunları yazılı metinlere dönüştürürken takındığı tutumda ve içerdiği metin türlerinin farklı boyutlarında çocuk okurun toplumsal bir varlık durumuna gelme sürecini destekler ve kazandıracığı kültürü somutlaştırarak algılanabilir bir duruma getirir.

Çocuk dergilerinin kültürel öğeleri somutlaştırdığı metin türlerinden biri öyküdür. Öykünün bu noktadaki önemi kısa olmasından ve toplumsal olayları gerçeğe yakın biçimde ve edebi bir üslup ile yansıtabilmesinden kaynaklanır. Bu yönüyle çocuk edebiyatının önde gelen türlerinden biri olan öyküler diğer edebi ürünler gibi okuma alışkanlığına, düş gücünün zenginleşmesine ve kültürel gelişime katkı sağlayabilecek bir

³⁶ Annamaria Pinter, *Teaching Young Language Learners* (Oxford University Press, 2006), 11; Lev Semiónovich Vygotsky, *Mind and Society: The Development of Higher Mental Process* (Harvard University Press, 1978), 86.

³⁷ Joan G. Miller, “Cultural Diversity in the Morality of Caring: Individually Oriented Versus Duty-Based Interpersonal Moral Codes,” *Cross-Cultural Research* 28/1 (1994): 7.

³⁸ Kay A. Chick ve Maxwell W. Hunter, “An Analysis of Human Images and Advertisements,” *Language and Literacy* 11/1 (2009): 6.

³⁹ Aysel Aziz, *Toplumsallaşma ve Kitleli İletişim* (Ankara: A.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1982), 51; Hüseyin Öztürk, *Eğitim Sosyolojisi* (Ankara: Hatipoğlu Yayınları, 1993), 29; Raymond Williams, *Televizyon Teknoloji ve Kültürel Biçim*, çev., A.U. Türkbağ (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003) 13.

türdür.⁴⁰ Çocuklara yönelik yazılan öyküler “çocuğa görelik” ilkesiyle bağdaşık biçimde kaleme alınır.⁴¹ Bu doğrultuda çocuk gerçekliği içinde görece soyut nitelikli duran vatanseverlik, milli kültür, kahramanlık vb. konular çocukların algılayabileceği olay örgüleriyle ve basitleştirilmiş bir dil ile sunulur. Dış gerçeklik kurmaca metin niteliklerine bürünürken çocukların düş gücünü besleyecek ve genişletecek bir yapı kazanma eğilimine girer.⁴² Öykülerle sunulan kurmaca dünya karşısında çocuk okur yalnızca edebi bir deneyim yaşamaz aynı zamanda dışsal gerçeklik ile dolaylı bir bağ kurar. Böylece çocuklar, toplumsal yaşamı ve kültürü edebiyatın kurmaca dünyası yoluyla anlamaya ve kavramaya başlar.

5. Çocuk Bahçesi ve Çocuk Dünyası’nın Önemi

Osmanlı döneminde çocuk dergilerinin yayınlanması Avrupa’da çocuklara verilen önemin etkisiyle gerçekleşir. Tanzimat ile getirilen yeniliklerin yurttaşlara ulaştırılması düşüncesi önem kazanır⁴³ ve bu noktada çocuklar *önemli bir buluşma noktası* olarak değerlendirilir.⁴⁴ Çocuk dergileri kültür aktarıcısı olarak insanın inşaa sürecinde önemli bir rol oynadığından⁴⁵ yeni toplumsal anlayış çocuklara dergiler yoluyla kazandırılmaya çalışılır. Bu bağlamda 1869’da çıkarılan *MümeYYiz* dergisi, alanyazında Ermeni ve Yunan harfli çocuk dergilerinden sonra Arap harfleriyle yayınlanan ilk Türkçe çocuk dergisi olarak kabul edilir.⁴⁶ Bu derginin yayınlanma amacı “*ahlaki eğitim ve terbiye aracı*” sözüyle ortaya konulur.⁴⁷ Daha sonra yukarıda da belirtildiği gibi *Sadakat*, *Ayine*, *Arka-daş*, *Hazine-i Etfal*, *Türk Yavrusu*, *Aile* gibi adlarla birçok dergi yayınlanır ve bazıları birkaç sayı çıktıktan sonra kapanır.⁴⁸ Bunlar arasında *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* diğerlerine oranla daha uzun soluklu yayımlanan dergiler arasında yer alır. Bu dergiler, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı gibi birçok savaşın gerçekleştiği, toplumsal olayların karmaşık ve hareketli olduğu, bir imparatorluğun yıkılıp yerine yeni bir Cumhuriyetin kurulduğu, dolayısıyla sosyal ve kültürel açıdan dinamik bir dönemde yayınlanır. *Çocuk Bahçesi* 1905 yılında Selanik’te 43 sayı yayınlanmış ve bir süre ara verdikten sonra 1914 yılında İstanbul’da yeniden çıkmaya başlamış ve 21 sayı daha yayınlanmıştır. *Çocuk Dünyası* ise aynı biçimde önce 1913-1919 yılları arasında İstanbul’da 94 sayı

⁴⁰ Dilidüzgün, *a.g.e.*, 19.

⁴¹ Hasan Güleriyüz, *Yaratıcı Çocuk Edebiyatı* (Ankara: Edge Akademi, 2013), 80; Sever, *a.g.e.*, 199; Mustafa Ruhi Şirin, *99 Soruda Çocuk Edebiyatı* (İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 1994), 9.

⁴² Donna E. Norton ve Sandra E. Norton, *Through The Eyes of a Child: An Introduction to Children’s Literature* (Pearson, 2011), 270.

⁴³ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev., M. Harmancı (İstanbul: E Yayınları, 2004), 141.

⁴⁴ Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. M. Beşikçi (İstanbul: Koç Üniversitesi, 2011), 39.

⁴⁵ Dilara Nergishan Koçer, *a.g.e.*, 1219.

⁴⁶ Hayrullah Kahya, “İlk Türkçe Çocuk Dergilerinden Biri: Angeliaforos Çocuklar İçün,” *Turkophone*, 9/3 (2022): 111-128.

⁴⁷ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011), 27; Şeyma Yaşar, “İlk Çocuk Dergilerinden MümeYYiz” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 13.

⁴⁸ Cüneyd Okay, *a.g.e.*, 15-29.

yayınlanıp bir süre ara verdikten sonra 1926-1927 yıllarında yeniden basılmaya başlanmış ve 30 sayı daha yayımlandıktan sonra kapanmıştır.⁴⁹ Farklı yerlerde ve dönemlerde bir süre ara vererek basılmaları nedeniyle bu iki dergi Harf Devrimi (1928) öncesi çıkan Arap harfli Türkçe çocuk dergilerinin tipik özelliklerini taşımaktadır.

Osmanlı döneminde yayınlanan çocuk dergilerinin biçim ve içerik özelliklerine yönelik yapılan araştırmalara dayanarak⁵⁰ bu yayınların benzer özellikler taşıdığı söylenebilir. *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinin de bu yayınların tipik özelliklerini yansıttığı düşünülmektedir. Bu iki derginin ortaya koyduğu *ideal çocuk* kavramının ve çocuklar için belirlediği kültürel kimliğin niteliğinin ne olduğunu bu çalışmada öykü türündeki metinler üstünden incelenecektir. Dolayısıyla çalışmanın temel amacının *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde yer alan öykülerin kültürleme ve toplum-sallaşma açısından hangi temalarda yayımlandığını ve çocukları nasıl etkilediğini belirlemektir.

6. Araştırmanın Çerçevesi

Bu çalışma nitel araştırma çerçevesinde ve tarama modelinde yürütülen bir incelemedir. *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinin bir kültürleme aracı olarak çocuklara kazandırmaya çalıştığı toplumsal kimliğin öğretimsel içeriğini temalar halinde ortaya koyma amacı, tarama modelindeki araştırmaların belli bir durumu olduğu gibi betimleme⁵¹ boyutuyla örtüşmektedir. Bu kapsamda öncelikle *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergileri incelenmiş yayınlanan türler belirlenmiş ve bunlar arasında en çok öykülerin yer aldığı görülmüştür. Toplam 317 öykünün bulunduğu dergilerde, öyküden sonra en sık yer verilen türler şiir (289), masal (137), bilgilendirici metin (110) vb. biçimde sıralanmaktadır. Öyküler, araştırmada bir doküman olarak ele alınmış ve doküman analizi yapılmıştır. Doküman analizi, belli bir amacı gerçekleştirmek için ilgili kaynakların incelenmesi ve değerlendirilmesi işlemlerini kapsar.⁵² Osmanlı dönemi çocuk dergilerinin tipik özelliklerini yansıtan *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası*'ndaki öykülerin çocuklarda oluşturmaya çalıştığı kültürel kimliğe yönelik temaları belirlenmiş ve sınıflandırılmıştır.

İncelemeler, *Çocuk Bahçesi*'nde 64 ve *Çocuk Dünyası*'nda 124 öykünün bulunduğunu göstermiş ve çözümlemeler toplamda 317 öykü üstünden gerçekleştirilmiştir. Dergilerde en çok öykülere yer verilmesi, öykülerin edebi tür olarak kısa olması, edebiyat alanının başlıca türleri arasında yer alması ve gerçek dünyayla açık bir bağ kurması çalışmanın öykü türü ile sınırlandırılmasının öncelikli nedenleridir. Başka bir deyişle, öyküler dönemin dergilerinin çocuklara bakış açılarını izlemek için elverişli bir penceredir. Bu anlayışla, doküman analizi tekniğinin gereği olarak *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde yayımlanan öyküler toplanmış, gözden geçirilmiş, sorgulanmış ve

⁴⁹ İsmet Kür, *a.g.e.*, 96; Cüneyd Okay, *a.g.e.*, 115; Eray Yılmaz, *a.g.m.*, (2017a), 214.

⁵⁰ İsmet Kür, *a.g.e.*, 1 vd.; Cüneyd Okay, *a.g.e.*, 1 vd.

⁵¹ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 77.

⁵² Glenn A. Bowen, "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009): 29; Durmuş Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2015), 78.

analiz edilmiştir.⁵³ Ardından öyküler kısaca özetlenmiş, konuları ve iletileri belirlenmiştir. Geçerlilik ve güvenilirliği sağlamak için özetleme ve iletileri belirleme boyutu iki ayrı uzman tarafından gerçekleştirilmiş ve oluşan farklılıklar için ilgili metinler yeniden değerlendirilmeye alınmıştır. Bulgular bölümünde belirlenen temaları en iyi yansıttığı düşünülen öykülerin özetleri verilmiştir. Özetler, öykünün ana iletilerini ve ilgili temayı açık biçimde yansıtmaktadır. Bu çerçevede yapılan değerlendirmeler sonucunda öykülerin toplamda 8 temada bulunduğu belirlenmiştir.

7. Çocuk Bahçesi ve Çocuk Dünyası Dergilerindeki Öykülerde Öne Çıkan Temalar

Yapılan çözümlemeler sonucunda *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde toplamda 317 öykünün bulunduğu saptanmıştır. Bu öyküler konuları ve iletileri bakımından çeşitli temalar altında sınıflandırılmıştır. Buna göre toplamda sekiz tema ortaya çıkmıştır. Söz konusu temalar ve her bir dergide ilgili temada kaç öykünün bulunduğu Tablo 1’de sunulmuştur:

Tablo 1: *Çocuk Bahçesi ve Çocuk Dünyası Dergilerinde Yer Alan Öykülerin Dağılımı*

Temalar	Çocuk Bahçesi	Çocuk Dünyası	Toplam
Milli değerlere yönelik öyküler	9	25	34
Doğa ve din ile ilgili öyküler	5	5	10
İnsani durumlar ve sosyal ilişkiler temalı öyküler	22	45	67
Davranışlarla ilgili öyküler	45	79	124
Okul, eğitim ve öğrenme ile ilgili öyküler	17	24	41
Dil estetiğini yansıtan öyküler	4	-	4
Diğer konulardaki öyküler	15	12	27
Resimli öyküler	1	9	10
Toplam	118	199	317

7.1. Milli Değerlere Yönelik Öyküler

Çocuk Bahçesi ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde yayınlanan öykülerde işlenen konuların altında toplandığı temalardan biri milli değerlerdir. Milli değerleri okura kazandırmaya çalışan bu öykülerin vatanseverlik, yurt sevgisi, bayrak, Türklük, kahramanlık, savaş ve intikam gibi konuları ele aldığı ve bu kavramlar üstünden kültürel bir bilinci aşılama çabasına girdiği görülmüştür. Öykülerde Türk olmanın ayrıcalıkları ve bunun gerektirdiği düşünce ve davranışlar vurgulu biçimde verilmiştir. Savaş döneminin yarattığı psikoloji ile bazı öykülerde intikam duygusu yüce bir değer olarak sunulmuştur. Milli değerler teması kapsamındaki öykülerde okura kazandırılacak düşünce genellikle doğrudan bir ileti ile ortaya konulmuştur. Öykülerin işleniş bakımından aralarında

⁵³ Zina O’Leary, *The Essential Guide to Doing Your Research Project* (SAGE Publications Inc., 2021), 496.

büyük bir fark olmadığı, yazılış amacının edebi bir ürün ortaya koymaktan çok model karakterler yoluyla içerdiği düşünceyi okura aktarmak olduğu belirlenmiştir. Okurun kültürlenme içeriği bu öykülerde milli bilinci kazanma olarak öne çıkmaktadır. Bu kapsamdaki öykülerin bazıları aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Çocuk Dünyası dergisinin altıncı ve yedinci sayılarında çıkan *Kahraman Nuri*⁵⁴ adlı öykü İbrahim Çavuş'un Bulgarların kötülüklerini anlatmasıyla başlar. Bulgarların okullara, pazarlara, bombalar koyarak Türkleri katletmelerinden söz eder ve bu nedenle Balkan Savaşı'nın gerekli olduğunu belirtir. Bu anlatılanlar Nuri adlı bir genci çok etkiler. Bu arada Bulgarların Sırlara savaş ilan ettiği haberi gelir. Herkeste bir coşku vardır ve Nuri de bundan heyecan duyar. Nuri "Vatanı terk edersek Allah lanet eder" diye düşünür ve gönüllü asker olmaya karar verir. İhtiyar heyeti Nuri'yi bu sevdasından vazgeçirmek istese de o vatanı için ölmek istediğini ağlayarak anlatır ve adını listeye yazdırır. Sevinçle savaşa gitme hazırlıklarına başlayan Nuri gönüllü askerlerle birlikte trene biner. Yaşlı askerler arasında 12 yaşındaki bu çocuğa herkes imrenerek bakar.

Çocuk Dünyası'nın 29. sayısındaki *Türk Yavrusu*⁵⁵ adlı öyküde dört çocuk oyun oynamaya karar verir ve içlerinden biri diğerlerine "harp" oyunu oynamayı teklif eder. Buna göre iki kişi Bulgar, iki kişi de Osmanlı olacaktır. Bulgarları oynayacak çocuklar bu rolü istemediğinden kura çekmeye karar verilir. Oyunda Osmanlılar Bulgarları yener. Bulgar olan çocuk bilerek yenilir ve bu çocuğa neden bilerek yenildiği sorulur. Çocuk bir oyunda bile olsa Türk'e yenildi dedirtemeyeceğini söyler.

Çocuk Dünyası dergisinin 14. sayısında *Semada Birleşen Ruhlar*⁵⁶ adlı öyküde hasta bir çocuk, annesinin ve doktorun bütün uğraşlarına rağmen bir türlü kurtulamaz ve ölür. Ölmeden önce annesine babasını gördüğünü söyler. Evladının hasreti ile yanıp tutuşan baba savaştadır ve çocuğunu görme arzusu içindedir. Derken baba da şehit olur ve onun da ruhu uçar. İki ruh gökyüzünde birleşip kana kana öpüşür.

Son olarak *Çocuk Dünyası*'nın 8. sayısında intikam temalı *Bir Serçenin Feryadı*⁵⁷ adlı öyküde Rumeli'de yaşayan Şadi adında küçük bir çocuk bir serçe besler. Kış gelince her yeri kar kaplar. Şadi kar yüzünden dışarı çıkıp serçesini besleyemez. Bu arada Şadi'nin kalbi, düşmanın sınırı geçmesinin kederiyle doludur. Bir gün serçe gelip camı tıkırdatır, fakat Şadi'yi göremez. Sonradan fark eder ki Şadi, annesi ve babasıyla beraber havuzun yanında al kan içinde yatmaktadır. O anda içindeki his kindir.

7.2. Doğa ve Din Temalı Öyküler

Doğa ve din temalı öykülerde doğanın çeşitli yönleri, toprağın verimliliği ve dini konular ele alınmıştır. Doğaya ilişkin öykülerde devingen bir olay yer almaz, yalnızca doğa güzelliği üstünde durulur. Toprağın verimliliği düşüncesi de bazı öykülerde

⁵⁴ Edhem Nejad, "Milli Hikaye, Kahraman Nuri," *Çocuk Dünyası* 6 (18 Nisan 1329): 2-3 / 7 (25 Nisan 1329): 1-2 / 11 (23 Mayıs 1329) 1-2.

⁵⁵ Ruhi Reşat, "Türk Yavrusu," *Çocuk Dünyası* 29 (26 Eylül 1329): 2.

⁵⁶ Rebi' Sebâti, "Semada Birleşen Ruhlar," *Çocuk Dünyası* 14 (13 Haziran 1329) 2-3.

⁵⁷ Rebi' Sebâti, "Bir Serçenin Feryadı," *Çocuk Dünyası* 8 (2 Mayıs 1329): 8.

çocuklara kazandırılacak bir değer olarak öne çıkar. Din konusu da aynı biçimde çocukların bilincine varması beklenen mistik bir içerik olarak belirir. Bu temada yer alan öyküler doğayı tanıtmaya ve dini kavramları kazandırma eğilimindedir. Bu kapsamdaki öykülerin bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Çocuk Bahçesi'nin 37. sayısında yer alan *Bülbül*⁵⁸ adlı öyküde bir bülbül ana karakter olarak servi, meşe, kavak ağaçlarından aldığı ilhamla dertli dertli ötmeye başlar. Yazar, bülbülün sesiyle maziye anımsayarak dertlenir.

Çocuk Dünyası'nın 69. sayısında yer alan *Yıldırım*⁵⁹ adlı öyküde ise doğanın gücü gösterilir. Cengiz adında bir çocuk, ormanda yağmura yakalanmamak için bir meşe ağacının kovuğuna girer. Adının çağırıldığını duyunca dışarı çıkar. Tam bu sırada bir yıldırım meşe ağacını parçalar. Cengiz kurtulduğuna sevinir ancak gerçekte kendisinin çağırılmadığını, ihtiyar bir köylü kadının aynı addaki oğlunu aramaya çıktığını fark eder. Cengiz bu rastlantı nedeniyle kurtulduğunu anlar.

Çocuk Dünyası'nın üçüncü sayısında yayınlanan ve manzum bir öykü olan *Öğüt*⁶⁰ adlı metinde bir ihtiyar öleceği zaman çocuklarını çağırır ve tarlalarında bir define olduğunu, toprağı kazıp onu bulmalarını söyler. Çocuklar toprağı kazar ancak bir define bulamazlar. Kazılmış bu toprağı ekerler ve bol hasat elde ederler. Böylece babalarının ne demek istediğini anlarlar.

Çocuk Bahçesi'nin 21. sayısındaki *Güneş*⁶¹ adlı öyküde her şeyi Allah'ın yaptığı anlatılır. Köylü bir kadın çocuklarıyla birlikte tarladan döner ve masanın üstünde yanan bir mum bulurlar. Çocuklar bu mumu babalarının yaktığını anlar. Ertesi gün tarlaya giderken güneşin doğuşunu seyreden çocuklara babaları "Dün kandili yakanın ben olduğumu anladınız. Bu güneşi kimin doğurduğunu biliyor musunuz?" diye sorar. Çocuklar 'Allah' yanıtını verdikten sonra adam her şeyi O'nun yaptığını söyler.

7.3. İnsani Durumlar ve Sosyal İlişkiler Temalı Öyküler

İnsani durumlar ve sosyal ilişkilere yönelik öykülerde zenginlik-yoksulluk, dostluk-akrabalık, açığözlülük-saflık, mizah, çeşitli duygu ve davranışlar üstünde duran metinler yer alır. Yoksulluğun güç bir durum olduğu ve yoksulların zorunlu olduğunda birçok şeyi yapabileceği, zor zamanlarda dostların ve ailenin değerinin daha iyi anlaşıldığı, saf insanların başkaları tarafından kandırılabilmesi, insanların içinde kaldığı mizahi durumlar ve bazı çocukça düşünceler bu öykülerin odaklandığı konular arasındadır. Bu metinlerin bazıları aşağıdaki gibidir.

Çocuk Bahçesi'nin 20. sayısında çıkan *Niçin Böyle?..*⁶² adlı bir öyküde anlatıcı, bir adamı her gün elinde bir torba ile bir yere giderken görür. Onu izler ve harabe bir yere girdiğini, burada torbasından bir şeyler çıkarıp yemeye çalıştığını fark eder. Daha sonra

⁵⁸ Rasim Haşmet, "Bülbül," *Çocuk Bahçesi* 37 (13 Teşrin-i Evvel 321): 8-9.

⁵⁹ Yazar yok, "Yıldırım," *Çocuk Dünyası* 2/69 (3 Temmuz 1330): 293-294.

⁶⁰ Yazar yok, "Öğüt," *Çocuk Dünyası* 3 (28 Mart 1329): 11.

⁶¹ Sükutizâde, "Güneş," *Çocuk Bahçesi* 21 (10 Temmuz 1330): 317.

⁶² Elif Şerafeddin, "Niçin Böyle?..." *Çocuk Bahçesi* 20 (3 Temmuz 1330): 295.

adamin kendisini bu duruma düşüren insanlığa sitem ederek bazı insanların zevk ve sefa içindeyken kendisi gibi olanların neden bu zulüm ve yoksulluk içinde olduğunu sorguladığını duyar. Anlatıcı bunları duyunca kendisi de bu dengesizlik üstüne düşünmeye başlar.

Çocuk Dünyası'nın 14. sayısında yayınlanan *Saksılar*⁶³ adlı öyküde dostluk ve fedakârlık üstünde durulur. Japonya'da bir prensin çok değerli yirmi saksısı vardır. Bir gün bir hizmetçi kazayla bu saksılardan birini kırınca prens bu hizmetçinin öldürülmesini ister. Başka bir hizmetçi prene kırılan saksıları onarabildiğini söyler. Prens de onarması için onu saksıların yanına getirir ancak adam onarmak yerine tüm saksıları kırar. Prens bunu niye yaptığını sorunca adam bu saksıların her biri kırıldığında bir arkadaşının ölümüne yol açacaktı. Dostları kurtulsun diye hepsini kendisinin kırdığını, böylece sadece bir kişinin yani kendisinin öleceğini söyler. Prens bu fedakarlıktan ibret alır ve herkesi affeder.

Çocuk Dünyası'nın 62. sayısındaki *Dolandırıcı*⁶⁴ adlı öyküde saf insanların düştüğü durumlar konu edilir. Şık giyimli bir adam, bir lokantada yemek yerken birden dişinin ağrıdığını söyleyerek inlemeye başlar. Bu sırada başka bir adam gelir ve ona bir diş tozu verir. Adam, tozu dişine sürdükten sonra ağrısının hiç kalmadığını söyler. Bunun üzerine lokantadaki herkes birer diş tozu alır. Ancak sonradan bu tozun ağırları hiç geçirmediği çünkü bunun ilaç değil yalnızca tebeşir tozu olduğu fark edilir. Bu arada iki dolandırıcı çoktan ortadan kaybolmuştur.

Çocuk Bahçesi'nin 10. sayısında yayımlanan *Kunduralarım*⁶⁵ adlı öyküde bir çocuğun çocukça düşüncesi yansıtılır. Öyküde bir çocuk çok sevdiği kunduraları dışarıda üşür diye onları içeri almak ister ancak annesi izin vermez. Annesinin kendisini anlamadığını düşünen çocuk kundurası olmayan çocukları düşler. Babasından yeni bir ayakkabı istemeye karar verir ki böylece eski olanları kundurası olmayan çocuklara bırakabilecektir.

7.4. Davranışlarla İlgili Öyküler

Davranışlar teması altında sınıflandırılan öykülerin iyi ve kötü alışkanlıklar, yaramazlık, sorumluluk bilinci, çalışkanlık ve öğretici konulu metinlerden oluştuğu belirlenmiştir. *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerindeki davranış temalı öykülerde iyilik yapmanın önemi, kötülüğün kötülüğe yol açacağı, yaramazlığın olumsuz sonuçları, sorumluluk sahibi olmanın getirileri, ders verici bazı durumlar, çalışkan olmanın değeri gibi özellikler çocuklara kazandırılmaya çalışılır. Bu türdeki öykülerin bazıları aşağıda özetlenmiştir.

⁶³ Zekiye İsmail, "Saksılar," *Çocuk Dünyası* 14 (13 Haziran 1329): 6.

⁶⁴ Yazar yok, "Dolandırıcı," *Çocuk Dünyası* 2/62 (15 Mayıs 1330): 186.

⁶⁵ Ayın Ulvi, "Kunduralarım," *Çocuk Bahçesi* 10 (24 Mart 321): 4-6.

Çocuk Dünyası'nın 21. sayısındaki *Küçük Kanaatkar Kız*⁶⁶ adlı öykü, bir adamın birkaç çocuğu kıtlık zamanı eve çağırarak onlara ekmek vermesiyle başlar. Çocuklar kavga ederek en büyük ekmeği almaya çalışır. Kavganın etkisiyle adama teşekkür etmeden oradan ayrılırlar. Ancak en sona kalan küçük kız en küçük ekmeği alır ve teşekkür ederek ayrılır. Ertesi gün aynı şeyler yeniden yaşanır. Ancak küçük kız eve gittiğinde elindeki ekmeğin içinde para olduğunu fark eder ve bunları adama geri getirir. Adam, gösterdiği kanaatkarlık nedeniyle bu paraları kıza ödül olarak verdiğini söyler ve açgözlülerin her zaman zarar göreceğini ekler. Kız böylece kanaatkarlığının ödülünü almış olur.

Çocuk Dünyası'nın dördüncü sayısındaki *Pis Oğuz'un Kardeşi*⁶⁷ adlı öyküde odası darmadağın, üstü başı kirli bir çocuk vardır. Çok pis olduğundan herkes onu Pis Oğuz diye çağırır. Oğuz bahçeden geçen sincaba, Van kedisine kendisiyle arkadaş olup olmayacaklarını sorar ama çok pis olduğu için hiçbiri bu teklifi kabul etmez. Yalnızca sümüklü böcek Oğuz'a selam verir ve ona gübre üstünde güneşlenmeyi, bulaşık suyu içmeyi önerir. Oğuz ağlamaya başlar ve sonunda temiz biri olmaya karar verir.

Çocuk Dünyası'nın 66. sayısındaki *Akıllı Kedi*⁶⁸ adlı öyküde yaramazlık üstünde durulur. Buna göre Memiş'in yoksul babası bahçeden topladıklarını satarak biraz peynir ve öteberi alır. Annesi ve babası iştayken Memiş evdeki peyniri yiyen fareyi yakalamaya karar verir. Bunun için fareyi kediye yakalattırmayı ama annesine kendisinin yakaladığını söylemeyi düşünür. Kediye dolaba kapatır ancak kedi önce peyniri sonra da fareyi yer.

Çocuk Dünyası'nın beşinci sayısında yer verilen *Cevabın İyisi Böyle Olur!...*⁶⁹ adlı öyküde ne ekersen onu biçersen düşüncesi üstünde durulur. Reşit Bey çocuklarına *Çocuk Dünyası* dergisini alamayınca komşusu Necip Bey'den dergilerini ödünç ister. Necip Bey dergilerini ödünç verme adetinin olmadığını ancak isterlerse gelip evinde okuyabileceklerini söyler. Birkaç gün sonra Necip Bey çatı tamiri için merdivene gereksinim duyar ve Reşit Bey'den merdivenini ödünç ister. Reşit Bey de ona merdiven verme adetinin olmadığını ancak isterse çatısını getirip evinde tamir edebileceğini söyler.

Çocuk Dünyası'nın 27. sayısında yer alan *Körler ve Fil*⁷⁰ öyküsü öğretici bir metindir. Varlıklara ve olaylara tek açıdan bakılmaması gerektiğinin vurgulandığı öyküde Hindistan'da bir adam körleri toplar ve onlardan fillere dokunmalarını ister. Sonra hepsini çağırır ve filin nasıl bir şey olduğunu sorar. Filin bacağına dokunan onu bir direğe, kuyruğuna dokunan bir süpürgeye, kulağına dokunan bir şala benzetir. Adam hangisinin

⁶⁶ (Bahçesaray İdadisi'nden) Abdullah Zihni Kürkçü, "Küçük Kanaatkâr Kız," *Çocuk Dünyası* 21 (1 Ağustos 1329): 4-5.

⁶⁷ (Dora Rişar'ın "Altın Yıldızlı Pencereleri"nden), "Pis Oğuz'un Kardeşi," *Çocuk Dünyası* 4/83 (18 Haziran 1334-1918): 57-59.

⁶⁸ Rebi' Sebâti, "Akıllı Kedi," *Çocuk Dünyası* 2/66 (12 Haziran 1330): 249-250.

⁶⁹ Yazar yok, "Cevabın İyisi Böyle Olur!..." *Çocuk Dünyası* 1/5 (30 Kanun-ı Evvel 1926): 13.

⁷⁰ (Füyüsâta Osmani'den 223) Mehmet Feyzi, "Körler ve Fil," *Çocuk Dünyası* 27 (12 Eylül 1329): 5-6.

doğru söylediğini sorunca körlerin hepsi kavga etmeye başlar. Öykünün sonunda şu cümle yer alır: "Bu hal, insanların hakikat karşısındaki mevkilerine ne kadar benzer!".

7.5. Eğitim-Öğretim Temalı Öyküler

Bu tema altındaki öykülerde genellikle öğrenmenin önemi anlatılmıştır. Bunun için bir zanaat sahibi olmanın önemi, okulundan yoksun kalanların içine düştüğü güç durumlar, doğru düşünmenin yararları vb. konular çeşitli olay örgüleri içinde verilmiştir. Bu kapsamdaki öykülerden bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Çocuk Dünyası'nın 24. sayısındaki *Bir Çorapçının Hikayesi*⁷¹ adlı öyküde ihtiyar bir kadın boş oturan oğluna bir zanaat kazandırmaya karar verir ve ona çorap örmeyi öğretir. Zamanla çok güzel çoraplar ören çocuk zengin olur. Bu arada ihtiyar kadın ölür. Seyahate çıkan çocuk eşkıyalar tarafından soyulur. Geceyi bir derebeyin bahçesinde geçiren çocuk yakalanıp hapsedilir. Çocuğa yemek getiren bir kadın ona burada yakalananların öldürüldüğünü anlatır. Çocuk kadından iğne ve renkli iplikler ister ve gece gündüz çalışıp derebeyi için çok güzel çoraplar örer. Derebeyi çocuğu çalışkanlığından ve ördüğü çorapların güzelliğinden dolayı affeder. Ona bin akçe vererek herkesin işini böyle severek yapması gerektiğini söyler.

Çocuk Dünyası'nın yedinci sayısındaki *Matrud*⁷² adlı öyküde ise okulun önemi üstünde durulur. Öyküde bir çocuk gördüğü bir rüyayı anlatır. Buna göre okuldan atılan çocuk artık serbest olduğu için çok mutludur. Erken kalkmak zorunda değildir, ödev yapmayacaktır. Yolda kirli ve pasaklı bir serseriye rast gelen çocuk serserinin sataşmalarından rahatsız olur. Serseri yakında onun da kendisi gibi olacağını söyler. Çocuk serseriye tam saldıracakken uyanır ve gördüklerinin rüya olmasına çok sevinir. Bundan sonra okuluna daha sıkı sarılır.

Çocuk Bahçesi'nin 10. sayısında çıkan *Altın ve Servet*⁷³ adlı öykü bir öğretmen ile öğrencileri arasında geçen tutumluluk üstüne bir sohbete dayanır. Öğretmen öğrencilerine bir öykü anlatarak paranın tek başına işe yaramadığını, değerli olanın onun alabil-diği şeyler olduğunu söyler. Yazının sonunda insanlar hem yemeli hem biriktirmeli sonucuna varılır. Öykü, *'Hiç yemeyen kadar hep yiyen de hatalıdır'* gibi bir özlü söz ile bitirilir.

7.6. Dil Estetiğini Yansıtan Öyküler

Bu temadaki öykülerde açık bir iletiden çok edebi zevk aşılama amacının öne çıktığı söylenebilir. *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinin her ikisinde de tematik açıdan en az yer verilen öykü türü dil estetiğini yansıtan öykülerdir. Yalnızca dört öykünün yer aldığı bu kapsamdaki metinlerden ikisinin özeti aşağıda yer almaktadır.

⁷¹ Yazar yok, "Bir Çorapçının Hikâyesi," *Çocuk Dünyası* 24 (22 Ağustos 1329): 5-6 / 25 (29 Ağustos 1329): 4-5.

⁷² Şemsi Besim Çakalof, "Matrud," *Çocuk Dünyası* 7/86 (1 Ağustos 1334): 111-112.

⁷³ Yazar yok, "Altın ve Servet," *Çocuk Bahçesi* 10 (24 Mart 321): 8-9.

Çocuk Bahçesi'nin 11. sayısında yayımlanan *Tulu'-ı Nisan*⁷⁴ adlı öyküde Nisan ayının gelişi anlatılır. Yazar uzun süre devam eden karanlık ve soğuktan sonra sıcakların, güneşin, kışların ve çiçeklerin gelişinden bir huzur ve mutluluk duyar. Parça şu cümle ile biter: "*Öteden, semalarla arzın bir buse-i samimiyetle musahafa ettiği mütebaid ufuklara yayılan hâreli bulutların kalb-i şebâbla yırtılarak, arasından; -bir menba'-ı ahenkdarın feşafeş billuriyesi gibi- musiki-i baharı terennüm eden çapkın kuşlar uçuşmağa başladı!..*" (s.4)

Yine *Çocuk Bahçesi*'nin 23. sayısındaki *Mailikler İçinde*⁷⁵ öyküsünde süslü bir dil kullanılarak zavallı bir çocuktan söz edilir. "*Şu kırık hayat, bu mecrûh insan kitlesi, kirpiklerinin uçlarında eşi'a-yı nûrânî-yi kamerle pertev-pâş katreler, fikrinde bir te-reddüt müteellimâne olduğu halde uzun ra'selerden sonra kalktı.*" (s.3)

7.7. Diğer Konulardaki Öyküler

Aralarında herhangi bir konu birliği olmayan öyküler bu kapsamda ele alınmıştır. Bu öykülerde çocukların çeşitli durumlar karşısındaki düşünce ve davranış biçimleri yansıtılmıştır. Bazı ilginç olaylar, çocuksu düşünceler, doğruyu yanlış ayırma ölçütleri ele alınan konulardan bazılarıdır. Bu türdeki öykülerden ikisinin özeti aşağıda verilmiştir.

Çocuk Bahçesi dergisinin ikinci sayısındaki *Ben Erkek Olmak İsterim*⁷⁶ adlı öykü çeşitli paragraflar ve aralara serpiştirilen dörtlüklerden oluşan bir parçadır. Burada on yaşında bir kız çocuğu erkek olmak istediğini söyler. Çünkü ona göre kızlar rahat değildir ve baskı altındadır. Oysa erkekler çok rahat yaşamaktadır.

Çocuk Bahçesi'nin 22. sayısındaki *Hesap Pusulası*⁷⁷ adlı öyküde yedi sekiz yaşlarında bir kız çocuğu çamaşırcı kadın Münela Hanım'la sohbet eder. Münela Hanım bu kızı hesapları gösteren bir kağıt vererek annesine götürmesini söyler. Bu kağıdın testere olduğunu, bununla hesabı keseceklerini söyleyerek şaka yapar. Kızcağız da bu şakayı anlamadığından kağıtla bir şey nasıl kesilir diye düşünmeye başlar. Okuma yazması olmadığı için kağıtta yazılı olan şeyleri de okuyamaz.

7.8. Resimli Öyküler

Çocuk Bahçesi ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde çeşitli resimlerden oluşan yazısız bazı öyküler de yayınlanmıştır. Yukarıda belirlenen temalardan herhangi birini karşılamayan bu türde toplamda 10 öykü olduğu saptanmıştır. Bunlardan biri şöyledir:

Çocuk Dünyası'nın altıncı sayısında *Bir Kargaşalık*⁷⁸ başlığıyla verilen öyküde se-kiz resim ve altlarında birer satırlık yazı olan bir görsel anlatı yer alır. Güler, kedisi ve

⁷⁴ İbrahim İhsân, "Tulû-ı Nisan," *Çocuk Bahçesi* 11 (31 Mart 321): 4.

⁷⁵ Anayelizâde Edip, "Mâilikler İçinde," *Çocuk Bahçesi* 23 (7 Temmuz 321): 2-3.

⁷⁶ Yazar yok, "Ben Erkek Olmak İsterim," *Çocuk Bahçesi* 2 (20 Kanun-i Sâni 320): 4-5.

⁷⁷ Ayın Ulvi, "Hesap Pusulası," *Çocuk Bahçesi* 22 (16 Haziran 321): 4-6.

⁷⁸ Yazar yok, "Bir Kargaşalık," *Çocuk Dünyası* 1/6 (6 Kanun-i Sâni 1927): 7-8.

köpeğiyle birlikte koşan bir fareyi yakalamak isterken raftaki bütün tabakları devirir. Her yer altüst olur.

Yukarıdaki temalara verilen örnekler genel olarak değerlendirildiğinde *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinin öykü türüne önemli bir eğitici işlev yüklediği söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmada öykü türünün seçilmesi, bu türün yalnızca edebiyatın temel bileşenlerinden biri olmasından değil, aynı zamanda kültürleme sürecinde sağladığı doğrudan etkilerden kaynaklanmaktadır. *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde en çok kullanılan tür olan öyküler, kısa ve çarpıcı anlatımlarıyla hem çocukların dikkatini çeken hem de toplumsal rollerin aktarımında etkili bir araç olarak öne çıkmıştır. Öykülerin basit dil yapıları, çocukların düzeyine uygun biçimde oluşturulmuş ve böylece çocukların milli değerler, doğru davranışlar ve toplumsal sorumluluklar gibi konularda derin bir farkındalık geliştirmeleri hedeflenmiştir. Öyküler ayrıca, çocukların bireysel düş güclerini zenginleştirirken toplumsal gerçeklik ile bağ kurmalarında da etkilidir. *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde yer alan öykülere yönelik yapılan inceleme, öykü türünün Osmanlı dönemindeki dergilerde çocukların edebiyat yoluyla topluma entegre edilmesinde başat bir rol üstlendiği görülmektedir. Bu bağlamda, çalışmada incelenen öykülerin tematik zenginliği ve kültürel içeriği, dergilerin çocuk okurlar için nasıl bir kültürleme misyonu taşıdığını göstermesi açısından önemlidir.

8. Tartışma

Osmanlı dönemi çocuk dergileri, genellikle milli değerlere önem veren bir tutum içinde yayınlanır. Bir insan topluluğunu ulusa dönüştürmede önemli rolü olan milli değerler bireyler arasındaki ortak kültürü yaratmada son derece işlevseldir. Özellikle savaş zamanlarında varlığı tehdit altında olan toplumlar bu baği öne çıkarma eğilimindedir.⁷⁹ Milli değerlerin bir ileti olarak belirmesi, incelenen dergilerin yayımlandığı zaman aralığının Balkan Savaşları yanında bir imparatorluğun çöküşü ve yeni bir Cumhuriyet'in kurulma dönemine denk gelmesi ile ilişkilendirilebilir. Bu sosyolojik koşullar içinde toplumun geleceğini oluşturan çocukların kültürel gelişimlerine yönelik vurgu yapılması anlaşılır bir durumdur. Bugünün eğitim yaklaşımlarıyla çocuklar için sakıncalı görülebilecek savaş ve intikam gibi konulara da yer verilmesinin, arka planda yaşanan olayların dikkate alınmasıyla anlaşılabilceği düşünülmektedir. Bir ulusun varlığının tehdit edildiği durumlarda kültürel bağın güçlendirilmesi önem taşır. Kültür, bireyler arasındaki davranışların, düşünmenin, duyumsamanın ve iletişimin standartlaşması olarak tanımlandığından⁸⁰ savaş zamanlarında ortak duyuş ve düşünüşün pekiştirilmesi toplumsal bir refleks olarak belirir. Edebiyatın kültürlle olan ilişkisi nedeniyle⁸¹ bu refleksin çocuk dergilerine de yansyacağı öngörülebilir. Buradaki önemli nokta, öykülerin çocuk düzeyine uygun biçimde yazılıp yazılmadığıdır. Çocuğun gerçekte politik

⁷⁹ Emre Ozan, "Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Doğuşu Üzerine Bir Değerlendirme," *Akademik Bakış* 7/14 (2014): 200.

⁸⁰ Ahmet Uğur Nalcıoğlu, "Edebiyat ve Kültür Üzerine," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/2 (2016): 707.

⁸¹ Ali Göçer, "Dil-Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine," *Türk Dili* 729 (2012), 56; Abdurrahman Güzel ve Ali Torun, *Türk Halk Edebiyatı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 23.

olmayan bir algı düzeyine sahip olması, milli değerlerin ve kültürel yapının anlaşılır biçimde ve sanatsallığı yitirmeden verilmesini zorunlu kılar.⁸² Buna karşın, incelenen dergilerdeki öykülerde sanatsallığın yeterli düzeyde sağlanmadığı ve içeriğin de çocuğun düzeyine indirgenmeden aktarıldığı gözlemlenmiştir.

Osmanlı dönemi çocuk dergilerinde kültürleme boyutlarından bir diğeri doğa bilinci ve dini inanca yönelik tema ile ortaya konulmuştur. Doğa bilinci, insanın bir parçası olduğu çevreyi tanıma ve yaşamı ona göre biçimlendirme gereksinimine dayanır.⁸³ Bunun yanında doğa bilinci çocukları bilişsel, sosyal ve duygusal açıdan destekler.⁸⁴ Ancak incelenen dergilerde doğa bilinci, doğanın görsel güzelliği ya da toprağın verimliliği gibi yararcı bir anlayış üstünden öykülere yansıtılmıştır. Dini düşünce de toplumun dini kimliğinin bir yansıması olarak çocukların sahip olması gereken bir değer olarak sunulmuştur. İncelenen öykülerde Allah kavramının somutlaştırılması yerine her şeyi yaratan varlık olma özelliği öne çıkarılmıştır. Sonuç olarak, doğanın güzelliği ve verimliliği yanında din düşüncesi de kültürleme sürecinin bir boyutu olarak belirmiştir.

İnsana ilişkin çeşitli duygu, düşünce ve davranışlar temasındaki metinlerde ise insanın çeşitli koşullarda yöneleceği davranışlar ve bunların etik değerleri üstünde durulmuştur. Osmanlı çocuk dergilerinde bu noktaya önem verildiği gözlemlenmektedir. Edebiyatın odağında insanın olduğu birçok kez dile getirilmiştir.⁸⁵ İnsan edebiyat yoluyla bir yandan sanatsal ürünlere maruz kalırken diğer yandan çeşitli açılardan eğitilir.⁸⁶ Şiir, roman ve öykü gibi türler temelde insanın değişik durumlarını sanatsal bir anlatımla ortaya koyar. *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde yer alan öykülerde de aynı durum görülür. Yoksulluk, aile, mizah vb. insani duygular kurmaca durumlar içinde çocuk okura yansıtılmış ve benzer durumlarda nasıl davranılması gerektiği sezdirilmiştir. Hangi davranış ya da tutumun ne tür sonuçlar doğuracağı öykü karakterleri üstünden yansıtılmıştır. Edebiyatın eğitici işlevi bu temadaki öykülerde açık biçimde izlenmektedir. Davranışlar temasındaki öykülerde de bu yaklaşım görülmektedir. İyi alışkanlıkların, çalışkan olmanın, sorumluluk duygusu geliştirmenin olumlu sonuçları olacağı belli tipler üstünden anlatılmıştır. Tip genel geçer özellikler simgeleyen kurmaca bir varlıktır.⁸⁷ Bu varlıklar yazarın belli konulardaki düşüncelerini sözlerle ya da davranışlarla yalın bir biçimde gösterme işlevini yerine getirir. Kültürleme sürecinde tiplerin yansıttığı özellikler yazarın okura kazandırmayı amaçladığı içeriğin karşılığıdır. Bu durum *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası*'nda açık biçimde görülmektedir.

⁸² Beyhan Kanter, "Etik ve Estetik Bağlamında Çocuk Edebiyatı," *Türk Dili Dergisi Çocuk ve İlk Gençlik Edebiyatı Özel Sayısı* 756 (2014), 574.

⁸³ Aykut Çoban, *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram* (Ankara: İmge Kitabevi, 2020), 172.

⁸⁴ Nilüfer Köşker, "Okul Öncesi Çocuklarında Doğa Algısı", *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 295.

⁸⁵ Nalcioğlu, a.g.e., 702.

⁸⁶ Cahit Kavar, *Edebiyat ve Eğitim* (Ankara: Engin Yayınevi, 1999), 6; Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi* (Ankara: Cem Yayınevi, 1974), 281; Nermi Uygur, *İnsan Açısından Edebiyat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 115.

⁸⁷ Wilhelm Dilthey, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, çev., Doğan Özlem (İstanbul: Notos Kitap, 2011), 43.

Çocuk Bahçesi ve *Çocuk Dünyası* dergilerindeki eğitimi ve öğrenme temalı öykülerde bir zanaat öğrenmenin ve bir işte uzmanlaşmanın değeri sezdirilmektedir. Bunun yanında okulun ve öğrenmenin önemi de bu metinlerde odağa alınmıştır. Çocuk edebiyatı kapsamında oluşturulan tüm ürünler okumayı keyifli bir etkinliğe dönüştürerek yaşamın anlamlandırılmasına katkı sağlar.⁸⁸ Bu araştırmada incelenen öyküler de okulun ve öğrenmenin değerini hem içerikte ele alınan olayların çeşitli boyutlarıyla hem de bu metinlerin okuma yoluyla alınılabilecek olması nedeniyle çocuklara duyumsatmıştır. Dolayısıyla öğrenme temalı öyküler, Osmanlı dönemi çocuk dergilerinin çocuktaki kültürlenme sürecine ilişkin boyutlardan biri olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda ayrıntıları verilen temaların yanında *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergileri son olarak dil estetiğini yansıtan öykülerle birlikte belli bir temada yer almayan çeşitli öyküler ve bazı resimli öyküler de yayımlamıştır. Farklı konuları içeren öyküler çocuk gerçekliğine ilişkin bazı yansımaları okura gösterirken resimli öykülerin daha çok görsel okuma yapma olanağı sağladığı görülmüştür. Dil estetiğini yansıtma amaçlı olan öykülerde ise okura sanatsal bir deneyim yaşatmanın öncelikli olduğu belirlenmiştir. Bu anlamda, çocukların Türkçenin sanata dönüşmüş kullanımını deneyimlemeleri kültürel gelişimlerinde önemli bir boşluğu doldurma çabası olarak değerlendirilebilir. Çünkü dil, kültürün en önemli taşıyıcısıdır.⁸⁹ Dolayısıyla dilin incelikli kullanımını yansıtan edebiyat metinleri dil duyarlılığı konusunda çocukları besleyebilir. Dil duyarlılığı, Osmanlı dönemi çocuk dergilerinin okurda yaratmak istediği bir başka kültürel nitelik olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Osmanlı döneminde Arap harfleriyle basılan Türkçe çocuk dergilerinden *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası*'nın öykülerde kültürlenme açısından ne tür iletilere yer verdiğinin belirlenmesini amaçlayan bu çalışmada sekiz farklı tema belirlenmiştir. Yukarıda açıklandığı gibi bu temalar milli değerler, doğa ve din, insani durumlar ve sosyal ilişkiler, davranışlar, eğitim-öğretim, dil estetiği ve çeşitli konular olarak ortaya konulmuştur. Öykü türü ile sınırlandırılan çalışmada bu temalara ek olarak bir de 'resimli öyküler' adıyla bir tür belirlenmiştir. Belirlenen temaların, Osmanlı döneminde çocuk okurda hangi yönlerin geliştirilmesi gerektiğini ve dolayısıyla nasıl bir kültürlenmeyi amaçladığını yansıttığı düşünülmektedir. Buna göre, *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* okurlarının milli değerlerine bağlı, insan ve doğa bilinci yanında dini inancı benimseyen, eğitilmiş ve dil duyarlılığına sahip bireyler olarak yetişmelerini ve bu özellikleri destekleyen bir kültüre sahip olmalarını istemektedir.

⁸⁸ Selahattin Dilidüzgün, "Okuma Öğretimi Hedefleri Bağlamında Türkçe Ders Kitaplarındaki Çocuk Edebiyatı Ürünleri," *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/2 (2004): 52.

⁸⁹ Nalan Büyükkantarçioğlu, *Toplumsal Gerçeklik ve Dil* (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2006), 28; Wilhelm von Humboldt, *On Language: The Diversity of Human Language Structure and Its Influence on The Mental Development of Mankind* (Cambridge University Press, 1988), 17.

Sonuç olarak, Osmanlı çocuk dergilerinin genel görünümünü yansıtan *Çocuk Bahçesi* ve *Çocuk Dünyası* dergilerinde çocukların belirlenen sekiz temada bir donanım kazanmaları amacı güdülmüştür. Bu temalar, çocukların öykü iletileri yoluyla gerçekleştireceği kültürlenme süreci sonucunda nasıl bir yurttaş niteliği kazanacağını ortaya koymaktadır. Öykülerin çoğunluğunun edebi bir değer taşıma kaygısından uzak olması, bunun yerine daha çok aktarmak istediği iletiyi öncelmesi kültürlenme işlevinin baskın olduğunu düşündürmektedir. Bu öyküler, Osmanlı çocuk dergilerinin sahip olduğu çocuk imgesinin bir dışavurumu olarak ele alınabilir. Yukarıda açıklanan temalar yoluyla belli değerlerin ve inançların kazandırılmaya çalışıldığı, böylece çocukların toplumsal yapıya uyum sağlarken hangi niteliklerle donanacağı incelenen öykülerin okura kazandırmaya çalıştığı kültürel kimliğin ayrıntıları olarak ortaya konulmuştur.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar kapsamında bazı öneriler şöyle sıralanabilir: Bu çalışmadan elde edilen sonuçların, diğer Osmanlı çocuk dergilerine yönelik yapılacak incelemelerle doğrulanması yarar sağlayabilir. Çocuk Bahçesi ve Çocuk Dünyası dergilerindeki kültürlenme sürecinin diğer dergilerde nasıl bir görünüm kazandığını belirlemek konunun kapsamını genişletecektir. Bunun yanında, öykü türü dışındaki diğer edebi türlerin de araştırılması verimli sonuçlar ortaya koyabilir. Edebi türler yazarın iletisini dolaylı yoldan yansıtırken diğer türler okur ile doğrudan bir iletişim kurar. Bu nedenle dergilerde yer alan edebiyat dışı yazıların da içerik çözümlemesi alana katkı sağlayabilir. Son olarak dergilerin giriş sayfalarında açıklanan yayınlanma amacı ile içeriğindeki yazıların tutarlı olup olmadığını araştıran çalışmalar da konuya ilgi duyanların üstünde durabileceği bir konu olarak önerilmektedir. Bu öneriler Osmanlı dönemi çocuk dergiciliğinin kapsamını daha açık ve anlaşılır bir duruma getirecektir.

Bilgilendirme

Araştırma insanlar üstünde gerçekleştirilmediğinden, yalnızca belgeler üstünde çalışıldığından etik izin alma gereği duyulmamıştır.

Kaynakça

- Alabaş, Ramazan, “Çocuk Haftası Dergisi ve Çocuk Eğitimi Açısından İncelenmesi.” *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26/5 (2018): 1765 - 1784.
- Alkan, Mehmet Ö. “Modernization from empire to republic and education in the process of nationalism,” In Karpat K. (Ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (pp. 47–132). Brill.
- Arnett, Jeffrey Jensen. “Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives from Adolescence to Midlife.” *Journal of Adult Development* 8 (2001): 133 – 143.
- Aslan, Celal. “Bahçe Dergisi (1908–1910).” *bilig* 47 (2008): 167 - 176.
- Atakan, Atacan. “Creating an Enemy: Children’s Magazines and Different Faces of Enmity (1913-1918).” *Athens Journal of Mediterranean Studies* 1/4 (2015): 341 - 356.
- Aziz, Aysel. *Toplumsallaşma ve Kitleleşme İletişim*. Ankara: A.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları, 1982.
- Balcı, Ahmet, “Bir Okuma Materyali Olarak Çocuk Dergileri ve Çocuklara Rehber.” *Türklük Bilimi Araştırmaları* 13/13 (2003): 319 - 349.
- Bowen, Glenn A. “Document Analysis as a Qualitative Research Method.” *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009): 27 - 40.
- Bozbıyık Ergen, Ebru ve Mehmet Kara. “Çocuklara Kıraat (Eski Harfli) Dergisi ile Çamlıca Çocuk Dergisinin Söz Varlığı ve Metin Türleri Açısından İncelenmesi.” *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi* 6/2 (2021): 1 - 12.
- Büyükkantarcıoğlu, Nalan. *Toplumsal Gerçeklik ve Dil*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2006.
- Chick, Kay A. ve Maxwell W. Hunter. “An Analysis of Human Images and Advertisements.” *Language and Literacy* 11/1 (2009): 1 - 25.
- Ciravoğlu, Öner. *Çocuk Edebiyatı*. İstanbul: Esin Yayınevi, 1999.
- Cole, Michael ve James V. Wertsch. “Beyond the Individual-Social Antinomy in Discussions of Piaget and Vygotsky.” *Human Development* 39/5 (1996): 250 - 256.
- Çapar, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Çocukluk: Kaynaklar, Metot, Tarihsel ve Disiplinlerarası Perspektifler.” *tarihyazını* 3/1 (2021): 44 - 68.
- Çoban, Aykut. *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*. Ankara: İmge Kitabevi, 2020.
- Demiray, Kemal. *Türkçe Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1953.
- Demirkol, Gökhan ve Gürkan Dağbaşı. “Osmanlı Çocuk Dergilerinde Dil Öğretimi: Çocuklara Talim Dergisi (1887-1888).” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 6/18 (2017): 815 - 827.

- Dilidüzgün, Selahattin. “Okuma Öğretimi Hedefleri Bağlamında Türkçe Ders Kitaplarındaki Çocuk Edebiyatı Ürünleri.” *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/2 (2004): 43 - 55.
- Dilidüzgün, Selahattin. *Çağdaş Çocuk Yazını Yazın Eğitime Atılan İlk Adım*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2018.
- Dilthey, Wilhelm. *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. Çev., Doğan Özlem. İstanbul: Notos Kitap, 2011.
- Ekiz, Durmuş. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.
- Ercan, Aliye Nur ve Şerife Akpınar. “Eski Harfli Bir Çocuk Gazetesi: Sadâkat/Etfâl.” *Türklük Bilimi Araştırmaları* 36 (2014): 109 - 130.
- Erdoğan, İrfan ve Alemdar Korkmaz. *Popüler İletişim ve Kültür*. Ankara: Erk Yayınları, 2005.
- Fortna, Benjamin C. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. Çev., M. Beşikçi. İstanbul: Koç Üniversitesi, 2011.
- Fortna, Benjamin. *Bonbons and Bayonets: Mixed Messages of Childhood in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*. Boston: Brill, 2016.
- Gelişli, Yücel. “Türkiye’de Yayımlanan Çocuk Dergilerinin Eğitim Görüşlerinin İncelenmesi.” *Türk Halkları Edebiyatı II. Uluslararası Çocuk Edebiyatı Kongresi 1. Kitap*, 13-15 Kasım 2008. Bakü: Kafkas Üniversitesi. 567 - 573.
- Göçer, Ali. “Dil-Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine.” *Türk Dili* 729 (2012): 50 - 57.
- Güleryüz, Hasan. *Yaratıcı Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Edge Akademi, 2013.
- Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Güzel, Abdurrahman ve Ali Torun. *Türk Halk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Humboldt, Wilhelm von. *On Language: The Diversity of Human Language Structure and Its Influence on The Mental Development of Mankind*. Cambridge University Press, 1988.
- Kahya, Hayrullah. “İlk Türkçe Çocuk Dergilerinden Biri: Angeliaforos Çocuklar İçin,” *Turkophone* 9/3 (2022): 111-128.
- Kahya, Hayrullah. “Çocuk Dergiciliği Açısından Yunan Harfli Türkçe (Karamanlıca) Angeliaforos Çocuklar İçin.” *Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali Armağanı - Tevazu Kitabı*, Editör: Gülden Sağol Yüksekaya, Dilek Herkmen, Göksel Öztürk. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınevi, 2023. ss.475-489.
- Kahya, Hayrullah. “‘MümeYYiz Çocuk Dergisi’nde (1869-1870) İdeal ve Gerçek Çocukluk.’ *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 23 (2024): 1 - 20.

- Kanter, Beyhan. “Etik ve Estetik Bağlamında Çocuk Edebiyatı.” *Türk Dili Dergisi Çocuk ve İlk Gençlik Edebiyatı Özel Sayısı* 756 (2014): 569 - 575.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012.
- Karayazı, Nurgül. “Cumhuriyet Dönemi Çeviri Çocuk Masallarında Kültürel Değişim (Eski Harfli Çocuk Yıldızı Dergisi Örneği).” *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches* 6/5 (2017): 3326 - 3397.
- Kavcar, Cahit. *Edebiyat ve Eğitim*. Ankara: Engin Yayınevi, 1999.
- Koçer, Dilara Nergishan. “‘İdeal Çocuk’tan ‘Küresel Tüketici’ye: Türkiye’de Çocuk Dergileri ve Çocuk İmgesi.” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 13/31 (2020): 1218 - 1237.
- Kongar, Emre. *Kültür Üzerine*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1984.
- Köşker, Nilüfer. “Okul Öncesi Çocuklarında Doğa Algısı.” *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019): 294 - 308.
- Kuyucu, Mihalıs (Michael) ve Ali Murat Kırık. “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Çocuk Dergiciliği ve Günümüz Çocuk Dergilerinin Oluşturduğu Fırsatlar.” *Geleneksel Medyada Çocuk ve İletişim*, Ed. Ali Murat Kırık. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2020. 13 - 38.
- Küçük, Sena. “İlk Türkçe Çocuk Dergileri ve “Çocuklara Mahsus Gazete.”” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2010): 221 - 257.
- Kür, İsmet. *Türkiye’de Çocuk Dergileri 1869-1928, Araştırma-İnceleme*. Ankara: Türk Dil Tarih Yüksek Kurulu, 1991.
- Latifoğlu, Narin. ““Çocuklara Mahsus Gazete”de Değerler Eğitimi.” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Miller, Joan, G. “Cultural Diversity in the Morality of Caring: Individually Oriented Versus Duty-Based Interpersonal Moral Codes.” *Cross-Cultural Research* 28/1 (1994): 3 - 39.
- Moran, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. Ankara: Cem Yayınevi, 1974.
- Nalcioğlu, Ahmet Uğur. “Edebiyat ve Kültür Üzerine.” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/2 (2016): 701 - 710.
- Norton, Donna E. ve Sandra E. Norton. *Through The Eyes of a Child: An Introduction to Children’s Literature*. Pearson, 2011.
- O’Leary, Zina. *The Essential Guide to Doing Your Research Project*. SAGE Publications Inc., 2021.
- Oğuzkan, Ferhan. *Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2000.
- Okay, Cüneyd. *Eski Harfli Çocuk Dergileri*. İstanbul: Kitabevi, 1999.

- Ozan, Emre. “Birinci Dünya Savaşı ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Doğuşu Üzerine Bir Değerlendirme.” *Akademik Bakış* 7/14 (2014): 197-214.
- Özcan, Güven Gürkan. *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011.
- Öztürk, Hüseyin. *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Hatipoğlu Yayınları, 1993.
- Pinter, Annamaria. *Teaching Young Language Learners*. Oxford University Press, 2006.
- Santrock, John, W. *Adolescence*. Texas: McGraw-Hill, 1998.
- Sever, Sedat. *Çocuk ve Edebiyat*. Ankara: Tudem Yayınları, 2008.
- Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Çev. M. Harmancı. İstanbul: E Yayınları, 2004.
- Şahin, Seçil ve Merve Beştaş. “Dil Eğitiminde Çocuk Dergilerinin Yeri: Atasözleri ve Deyimler” 3. *Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu*, Ankara, 05- 07 Ekim, 2011, Ed. Sedat Sever, COGEM Yayınları. 499-508.
- Şimşek, Hüseyin. “Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.
- Şirin, Mustafa Ruhi. *99 Soruda Çocuk Edebiyatı*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 1994.
- Toprakçı, Emrah. “1909-1918 Yılları Arası Eski Harfli Çocuk Dergilerinde Savaş Teması.” Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019.
- Uygur, Mermi. *İnsan Açısından Edebiyat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- Vygotsky, Lev Semiönovich. *Mind and Society: The Development of Higher Mental Process*. Harvard University Press, 1978.
- Williams, Raymond. *Televizyon Teknoloji ve Kültürel Biçim*. Çev. A. U. Türkbağ. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Yılmaz, Eray. “Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869–1908) (Ahlak, İlim, Dil, Tarih Ve Coğrafya).” Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015.
- Yılmaz, Eray. “Osmanlıcılıktan Türk Milliyetçiliğine Bir Çocuk Dergisi: Çocuk Dünyası (1913-1914).” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/1 (2017a): 209 - 232.
- Yılmaz, Eray. “Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908),” *kebiçe* 43 (2017b): 47 - 72.
- Yalçın, Alemdar ve Gıyasettin Aytaş. *Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Yaşar, Şeyma. “İlk Çocuk Dergilerinden Mümeyyiz.” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Çocuk Bahçesi ve Çocuk Dünyası Dergilerinden Yararlanılan Kaynaklar

- (Bahçesaray İdadisi'nden) Abdullah Zihni Kürkçü. "Küçük Kanaatkâr Kız." *Çocuk Dünyası* 21 (1 Ağustos 1329): 4-5.
- (Dora Rişar'ın "Altın Yıldızlı Pencereleeri"nden). "Pis Oğuz'un Kardeşi." *Çocuk Dünyası* 4/83 (18 Haziran 1334-1918): 57-59.
- (Füyüsâta Osmani'den 223) Mehmet Feyzi. "Körler ve Fil." *Çocuk Dünyası* 27 (12 Eylül 1329): 5-6.
- Anayelizâde Edip. "Mâilikler İçinde." *Çocuk Bahçesi* 23 (7 Temmuz 321): 2-3.
- Aydın Ulvi. "Hesap Pusulası." *Çocuk Bahçesi* 22 (16 Haziran 321): 4-6.
- Aydın Ulvi. "Kunduralarım." *Çocuk Bahçesi* 10 (24 Mart 321): 4-6.
- Edhem Nejad. "Milli Hikaye, Kahraman Nuri." *Çocuk Dünyası* 6 (18 Nisan 1329): 2-3 / 7 (25 Nisan 1329): 1-2 / 11 (23 Mayıs 1329) 1-2.
- Elif Şerafeddin. "Niçin Böyle?..." *Çocuk Bahçesi* 20 (3 Temmuz 1330): 295.
- İbrahim İhsân. "Tulû-ı Nisan." *Çocuk Bahçesi* 11 (31 Mart 321): 4.
- Rasim Haşmet. "Bülbül." *Çocuk Bahçesi* 37 (13 Teşrin-i Evvel 321): 8-9.
- Rebî' Sebâtî. "Akıllı Kedi." *Çocuk Dünyası* 2/66 (12 Haziran 1330): 249-250.
- Rebî' Sebâtî. "Bir Serçenin Feryadı." *Çocuk Dünyası* 8 (2 Mayıs 1329): 8.
- Rebî' Sebâtî. "Semada Birleşen Ruhlar." *Çocuk Dünyası* 14 (13 Haziran 1329) 2-3.
- Ruhî Reşât. "Türk Yavrusu." *Çocuk Dünyası* 29 (26 Eylül 1329): 2.
- Sükutizâde. "Güneş." *Çocuk Bahçesi* 21 (10 Temmuz 1330): 317.
- Şemsi Besim Çakalof. "Matrud." *Çocuk Dünyası* 7/86 (1 Ağustos 1334): 111-112.
- Yazar yok. "Altın ve Servet." *Çocuk Bahçesi* 10 (24 Mart 321): 8-9.
- Yazar yok. "Ben Erkek Olmak İsterim." *Çocuk Bahçesi* 2 (20 Kanun-i Sâni 320): 4-5.
- Yazar yok. "Bir Çorapçının Hikâyesi" *Çocuk Dünyası* 24 (22 Ağustos 1329): 5-6 / 25 (29 Ağustos 1329): 4-5.
- Yazar yok. "Bir Kargaşalık" *Çocuk Dünyası* 1/6 (6 Kanun-i Sâni 1927): 7-8.
- Yazar yok. "Cevabın İyisi Böyle Olur!..." *Çocuk Dünyası* 1/5 (30 Kanun-ı Evvel 1926): 13.
- Yazar yok. "Dolandırıcı." *Çocuk Dünyası* 2/62 (15 Mayıs 1330): 186.
- Yazar yok. "Öğüt." *Çocuk Dünyası* 3 (28 Mart 1329): 11.
- Yazar yok. "Yıldırım." *Çocuk Dünyası* 2/69 (3 Temmuz 1330): 293-294.
- Zekiye İsmail. "Saksılar." *Çocuk Dünyası* 14 (13 Haziran 1329): 6.

Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad Dönemine Dair Eleştiriler

Criticisms of the Sultan III. Murad Period in Mehâsinü'l-Âdâb

Süleyman Lokmacı*^{ORCID}

Öz

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mehâsinü'l-Âdâb* adlı eseri, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik çöküşün çarpıcı bir tablosunu sunmaktadır. Özellikle Sultan III. Murad döneminde derinleşen rüşvet, liyakatsiz atamalar, saray entrikaları ve ilmiye sınıfındaki ahlaki yozlaşma gibi sorunlar, Âlî'nin kaleminden keskin bir eleştiriye tâbi tutulmuştur. Bu çalışma, eserin hem teorik bir ahlak ve siyaset metni hem de Osmanlı bürokrasisinin işleyişindeki aksaklıkları teşhis eden bir eleştirel inceleme olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmada, tarihsel eleştiri ve içerik analizi yöntemleri bir araya getirilerek *Mehâsinü'l-Âdâb*'ın, dönemin siyasi ve sosyal yapısı içindeki yeri ve önemi incelenmiştir. Eserin yazıldığı dönemdeki siyasal ve toplumsal dinamikler göz önünde bulundurularak, Sultan III. Murad dönemi ve Osmanlı bürokrasisindeki yozlaşma, rüşvet ve ilmiye sınıfındaki çöküş gibi sorunlar derinlemesine analiz edilmiştir. Âlî'nin eleştirileri, metin içi analiz yöntemiyle değerlendirilerek dönemin diğer kaynakları ve literatürle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma, eserin hem teorik hem de pratik yönlerinin anlaşılmasına olanak tanıyarak, eserin Osmanlı Devleti'nin idari yapısındaki aksaklıklara ilişkin somut gözlemler sunduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, III. Murad, Gelibolulu Mustafa Âlî, Mehâsinü'l-Âdâb, Devlet Yönetimi.

Abstract

Gelibolulu Mustafa Âlî's *Mehâsinü'l-Âdâb* presents a striking depiction of the political, social, and economic decline of the Ottoman Empire during the second half of the 16th century. The work delivers sharp criticism of issues such as corruption, unmerited appointments, palace intrigues, and moral decay within the ilmiye class, particularly during the reign of Sultan Murad III. This study reveals that the text serves both as a theoretical treatise on ethics and politics and as a critical examination of the dysfunctions within the Ottoman bureaucracy. By employing historical criticism and content analysis, the research explores the significance of *Mehâsinü'l-Âdâb* within the sociopolitical context of its time. It provides an in-depth analysis of problems like corruption, bribery, and the decline of the ilmiye class during Sultan Murad III's reign, considering the political and societal dynamics of the era. Âlî's critiques are evaluated using textual analysis, which is then compared with other contemporary sources and literature. This comparative approach highlights both the theoretical and practical dimensions of the work, demonstrating that it offers concrete observations about the flaws in the administrative structure of the Ottoman state.

Keywords: Ottoman Empire, Sultan Murad III, Gelibolulu Mustafa Âlî, Mehâsinü'l-Âdâb, State Governance.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Erzurum Teknik Üniversitesi suleyman.lokmaci@erzurum.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 5

Başvuru / Submitted: 29 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 3 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Lokmacı, S. "Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad Dönemine Dair Eleştiriler", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 26-55.

Giriş

Gelibolulu Mustafa Âlî (ö.1600), 1541 yılında Gelibolu'da zengin bir tüccarın oğlu olarak dünyaya geldi. Ailesi, Osmanlı toplumunda ticaret, ilmiye ve tasavvufi çevrelerle derin bağlara sahip bir geçmişe sahiptir. Babası Ahmed, varlıklı bir tüccar olup, o dönemde ilmiye mensupları ve önde gelen tüccarlara verilen “*Hoca*” unvanını taşımıştır. Ahmed’in ticaretle uğraştığına dair en önemli ipuçlarından biri, Mustafa Âlî’nin babası için yazdığı tarih düşürme beyitlerinde ticarete dair imgeler kullanmasıdır. Bu, onun reaya sınıfına mensup bir vergi mükellefi olduğunu göstermektedir.¹

Mustafa Âlî’nin annesinin adı bilinmemekle birlikte, Nakşibendi tarikatının önemli bir şahsiyeti olan Şeyh Muslihiddin’in (ö.1575) torunudur. Bu durum, ailenin dini ve sosyal çevresine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Nakşibendi tarikatı, 16. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda büyük bir nüfuza sahipti ve özellikle üst düzey bürokratlar arasında yaygın olarak takip ediliyordu. Ailenin Gelibolu ile olan bağlantısı da bu şehrin Osmanlı’nın önemli bir dini ve kültürel merkezi olmasıyla ilişkilendirilebilir. Şeyh Muslihiddin, Nakşibendi tarikatının önemli simalarından Seyyid Ahmed Buharî’nin (ö.1516) halifesi olup, tarikatın öğretilerini geniş bir çevreye yaymıştır. Şeyh Muslihiddin, uzun yıllar İstanbul’daki Emir Buharî Tekkesi’nde bulunmuş ve burada vefat etmiştir. Şeyh Muslihiddin’in Gelibolu’da geçirdiği yıllar ve burada kurduğu ilişkiler, Âlî’nin ailesinin bölgedeki dini çevrelerle olan bağlarını güçlendirmiştir.²

Âlî’nin büyük dayısı Derviş Çelebi, ilmiye sınıfına mensuptu. Müderrislik ya da kadılık gibi yüksek ilmiye görevlerine ulaşamayan Derviş Çelebi, Şehzade Camii’nde hatiplik yapmış, Sultan I. Süleyman’ın (1520-1566) dikkatini çekmiş ve padişahın imamı olarak atanmıştır. Padişahın lütfuna mazhar olan Derviş Çelebi, daha üst bir göreve atanmasa da I. Süleyman’ın vefatına kadar görevine devam etmiş ve sonrasında saraydan uzaklaştırılmıştır. Sultan III. Murad (1574-1595) döneminde ise küçük bir maaş bağlanarak Mekke’ye çekilmiş, orada hayatını kaybetmiştir.³

Mustafa Âlî’nin devşirme kökenli ve Boşnak asıllı olduğu iddia edilmektedir.⁴ Âlî’nin *Künhü’l-Ahbâr* adlı eserinde, büyük makam sahiplerinin, emirlerin ve vezirlerin çoğunlukla Hristiyan kökenli olmasına ve peygamber soyundan gelen soylu ve şerefli insanların ise yoksulluk içinde yaşamalarına yönelik eleştirileri bulunmaktadır. Bu eleştiriler, Âlî’nin kendi kökeni hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Zira, eğer Âlî devşirme kökenli olsaydı, bu tür bir eleştiride bulunmak yerine, mevcut düzene uyum

¹ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 12-14.

² Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, 15-16.

³ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, 16-17.

⁴ Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Hayatı ve Eserleri*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 1-2.

sağlama eğilimi göstermesi beklenirdi. Aksine, Âlî'nin bu eleştirileri, onun peygamber soyundan geldiğine inandığını düşündürmektedir.⁵

Zekâsı ve edebî yeteneğiyle dikkat çeken Âlî, ailesinin sağladığı imkanlarla henüz altı yaşında medrese eğitimine başladı. Eğitim hayatı boyunca Habîb-i Hamîdî, Gelibolulu Sürûrî⁶ (ö.1652), Sinan Halife⁷ (ö.1578) ve Pîr Mehmed Dede⁸ (ö.1580) gibi döneminin önemli alimlerinden ders aldı.⁹

Mustafa Âlî, ilk eseri olan *Mihr ü Mâh*'ı telif ederek zamanının ulemâ, üdeba ve şuarâsı arasına girdi. Eserini sunduğu Şehzade Selim (1566-1574) tarafından divan kâtibi olarak atanması, kendisine olan özgüvenini artırmış ve herkesten üstün olduğu gibi bir duyguya kapılmasına neden olmuştur. Tercümesini yaptığı *Minhâcû's-Sülûk ilâ Âdâbı Sohbeti'l-Mülûk*'ün müellifi olan Câhiz'i¹⁰ (ö.869) “*Gereğinden fazla ayrıntıya girmekle ve eseri düzenleme konusunda özen göstermemekle*” eleştirmiş, “*Müellifler her sözün faydalısını beyan etmelidirler. Özellikle padişahların meclislerinin nakli o konuda bilgi sahibi kimselere özgüdür*” diyerek bu konunun Câhiz'i aştığını ima etmiştir.¹¹ Arap edebiyatının en önemli nesir yazarlarından birisi olarak kabul edilen Câhiz'e yönelik yaptığı bu eleştiri ve küçümseme Mustafa Âlî'nin kendine duyduğu özgüveni ve kibrini göstermesi açısından önemlidir.

Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ın telif sebebini açıklarken kaleme aldığı şu satırlar, kendisine duyduğu özgüvenin somut bir diğer örneğini teşkil etmektedir: “*Böyle bir giriş yazabilen biri var mı acaba? Sanki bağımsız bir eser, gayb âleminden seçilmiş bir yazı gibi duruyor. İbn Hanbel (ö.855), İbn Esîr (ö.1233), İbn Kesîr (ö.1373), İbn Cerîr (ö.923) gibi büyük âlimler dahi böyle bir yaratıcılığa ulaşamamış, bu sanatın benzerini sunamamışlar. Kalemi, evrensel aklın mimarı gibi ölçülü ve düzenli; nice öğrenci ona hayran kalmış. Zemini kelimeler, tavanı ise anlamlarla inşa edilmiş; her*

⁵ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 99.

⁶ Sürûrî, Muslihuddin Mustafa Sultan I. Süleyman'ın büyük oğlu Şehzade Mustafa'nın hocalığı görevinde bulunmuştur. Çevresinde bir velî olarak kabul edilen Sürûrî, döneminin önemli mutasavvıflarındandır. Bununla birlikte Sultan I. Süleyman devrinin en meşhur ve en velûd şârihi olarak kabul edilir. Detaylı bilgi için Bkz. İsmail Güleç, “Sürûrî, Muslihuddin Mustafa”, TDV İslam Ansiklopedisi, 38, (İstanbul 2010), s. 170-172.

⁷ Adı adlı Sinâneddin Yusuf'tur ve muhaşşî lakabı ile tanınmaktadır. Sultan I. Süleyman'ın hocası Hayreddin Efendi'ye mülâzımlık yapmış ve 1522 yılından itibaren Gelibolu, Edirne ve İstanbul'da Sahn-ı Semân'ın da aralarında bulunduğu bazı medreselerde müderris olarak görev yapmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Eyüp Said Kaya, “Sinan Efendi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 37, (İstanbul 2009), s. 228-229.

⁸ Pîr Mehmed Dede, hüsn-i hattı babasından meşkederek icazet almış, onun vefatından sonra ise amcası Mustafa Dede'den istifade ederek Şeyh Hamdullah Ekolünde eşsiz bir hattat olmuştur. Bkz. “Pîr Mehmed Dede”, <https://www.ketebe.org/sanatkar/pir-mehmed-dede-719> (Erişim tarihi: 09/07/2024).

⁹ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, 19-20.

¹⁰ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî. Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biri olarak kabul edilmektedir. Câhiz hakkında detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, “Câhiz”, TDV İslam Ansiklopedisi, 7, (İstanbul 1993), s. 20-24; Yusuf Şevki Yavuz, “Câhiz”, TDV İslam Ansiklopedisi, 7, (İstanbul 1993), s. 24-26.

¹¹ Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Âdâb*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Koleksiyon no: 04224 vr. 1^b.

köşesi, kendi içindeki ahenkle donatılmış. Nesri, tıpkı bir tarlanın dümdüz yüzeyi gibi, her beyti ise eşsiz birer saray. Hikayeler, kara toprakta yeşeren ekinler gibi duruyor; anlamlar, sanki savaşçılarıyla birlikte harekete geçmiş. Bu eser, yeniden inşa edilmiş ve koruma altına alınmış bir ev gibi, Allah bu yapıyı inşa edenlere bereket versin. Ne büyük bir övgüyü hak ediyorsun, ey Âlî! Rabbin senin değerini yükseltsin. Sen, ölümlerin adlarını diriltirken, kendin de kıyamete kadar yaşamaya devam et. Kim böylesine güzel eserler kaleme alabilir ki? Kim bu kadar özlü ve derin anlatımla haberleri sunabilir? Bilgin daim olsun, şanın güneş gibi parlansın.”¹²

Özgüveninin bir tezahürü olarak, henüz yirmi yaşındayken Sultan I. Süleyman’dan müderrislik veya kadılık isteyen Âlî’nin bu talebi padişah tarafından uygun görülmemiştir. Sahip olduğu kültür birikimi ve edebî kudretine rağmen yaratılışında bulunan mevki, servet hırsı ve kibri yüzünden çevresindeki insanlar tarafından sevilmeyen¹³ Âlî’nin talepleri her defasında geri çevrilmiş, elde etmek istediği makam ve mevkilere ulaşması mümkün olmamıştır.¹⁴

Tarih, siyaset, edebiyat, din ve tasavvuf alanlarında onlarca eser kaleme alan Mustafa Âlî daha çok genel bir dünya tarihi olan *Künhü’l-ahbâr*’la¹⁵ tanınmaktadır.

¹² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 73-74.

¹³ Selânikî Mustafa Efendi, tarihinde yer verdiği ve oldukça alaycı olan bir nazîrede Gelibolulu Mustafa Efendi’yi hicvetmiştir. Onu nankörlükle ve basit çıkarlar uğruna haysiyetini kaybetmekle suçlamış, “*Sana mansıp gerekmez, hikâye anlatmak senin için daha uygun*” diyerek kişisel yeteneklerini küçümsemiştir. Selânikî Mustafa Efendi’nin bu nazireyi yazması, edebî bir meydan okuma olarak da görülebilir ve dönemin şairleri arasındaki rekabetin sanatsal bir ifadesidir. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), II: 308.

¹⁴ Ahmet Aydın, *Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Künhü’l-Ahbârının IV. Rükünün Kaynakları*, (Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2023), 7.

¹⁵ Gelibolulu Mustafa Âlî’nin ifadesine göre dört bölümden oluşan eserin birinci cildi, iki âlemin övücü, insanlığın yaratılma sebebi, Allah’ın yüce peygamberi Hazreti Muhammed’in nurunun yaratılışından başlayıp, ilk insan Hazreti Âdem’in yaratılışına ve cennetten dünyaya inişine kadar olan olayları içerir. Bu bölümde ayrıca milletlerin ve kavimlerin, özellikle Samîler, Süryanîler, Yunanlılar ve Acem topluluklarının tarihine dair bilgilerin yanı sıra, ilk yaratılışla ilgili hikmet dolu, ilginç olaylar anlatılmıştır. Ayrıca, dağlar, denizler, nehirler, ülkeler ve bölgelerin adlarıyla ilgili faydalı bilgiler de bu ciltte yer almıştır. İkinci cilt, kâinatın bir özeti, yeryüzü ve gökyüzü kitaplarının bağlayıcı halkasıdır. “*Eğer sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım*” şeklinde ifade edilen ve “*Seni biz ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*” ayetinde belirtilen özelliklere sahip peygamberlerin en yücesi, Allah’ın sevgili Hazreti Muhammed’in mucizelerle dolu yaratılışı ve hikmet dolu peygamberliğinin haberi, iki âlemi bilgilendiren içerikte yazılmıştır. Bu kitap ayrıca, soylu ve güzel ahlaklı, köklü bir geçmişe sahip olan, beğenilen özellikler taşıyan Arap kabilelerinin övgüye değer davranışlarını anlatır. Özellikle Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi halifelerin, Emevîler ve Abbasîler gibi büyük devletlerin yöneticilerinin, geçmişte yaşamış ünlü Arap komutanlarının, çeşitli alanlarda eserler veren alimlerin, ilim ve gizli ilimler konusunda uzman olan büyük şeyhlerin, kerametleri ve keşifleriyle tanınan dervişlerin ve tıp alanında uzmanlaşmış hekimlerin hayatları ve başarıları bu kitapta detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kitapta sadece Arapların yetiştirdiği filozofların hayatlarına yer verilmiş, diğer milletlerden filozofların hayatları ise bu kitabın konusu dışında tutulmuştur. Üçüncü bölümü, Türk ve Tatar halklarına ait öğretici hikayeler ve haberleri bir araya getirmektedir. Özellikle Oğuz adı verilen sayısız boyun isimleri ve bu boylara ait gerçek hikayeler, akıcı bir dille anlatılmıştır. Bu

Telif ettiği eserlerde devlet yönetimi hakkında ileri sürdüğü fikirleri Osmanlıların *İbn Haldûn'u* olarak kabul edilmesini sağlamıştır.¹⁶

1. Mehâsinü'l-Âdâb

Eser bir siyaset ve görgü kitabıdır. Mustafa Âlî, Kayseri sancak beyi olduğu sırada (1595) Câhiz'in *Minhâcü's-Sülûk ilâ Âdâbı Sohbeti'l-Mülûk*'ünün tercümesine bazı eklemeler yaparak tamamladığı bu eseri dönemin sadrazamı Damad İbrahim Paşa'ya¹⁷ (ö.1601) sunmuştur. *Mehâsinü'l-Âdâb*, daha sonra Osman-zâde Ahmed Tâib (ö. 1724) tarafından “*Telhis-i Mehâsinü'l-edeb*”¹⁸ adıyla düzenlenmiş ve dönemin sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya¹⁹ (ö.1730) sunulmuştur.²⁰

Mustafa Âlî, eserinin mukaddimesinde kapı ağası Gazanfer Ağa'ya²¹ (ö.1603) olan bağlılığını ve sadakatini ortaya koymuştur. “*Yüce haremın koruyucusu ve aslanı*” olarak

bölümde, bu boylardan çıkan şanslı ve başarılı hükümdarların hayatları da gerekli olduğu kadar detaylı bir şekilde yazılmıştır. Dördüncü bölümü, bilgi dolu bir hazinenin dördüncü köşesi olarak düşünülebilir. Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlarının hayatları ve başarıları anlatılmaktadır. Bu bölümde yer alan hikayeler ve olaylar, bu devletin yükseliş ve düşüşünü, hükümdarların karakterlerini ve yaptıkları önemli işleri detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle Bizans toprakları ve bu topraklarda yaşanan olaylar, yazar tarafından titizlikle araştırılmış ve güncel bilgilere dayanarak kaleme alınmıştır. Bu bölümde yer alan bilgiler, büyük bir kısmı rivayet yoluyla öğrenilen ve bazıları da belgelerle desteklenen bilgilerden oluşmaktadır. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 67-70.

¹⁶ Necdet Durak vd., “İbn Haldûn'u Yeniden Okumak: Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Siyaset Felsefesi Bağlamında XVI. Yüzyıl Osmanlı Siyaset Felsefesi Paradigması,” *Dört Öge Dergisi* 5 (2014), 127.

¹⁷ Sultan III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'la evlendiği için “Damat” olarak anılan İbrahim Paşa, Lübnan'da çıkan Dürzi isyanının bastırılmasında ve Kanije Kalesi'nin fethinde (1600) önemli rol oynamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Nezihi Aykut, “Damad İbrâhim Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), s.440-441.

¹⁸ Osman-zâde Ahmed Tâib, Telhis'in giriş bölümünde Mustafa Âlî'yi edebi kurallara uymamakla suçlamaktadır. Tâib'e göre Âlî, anlamsız tekrarlar ve gereksiz sözlerle yazıyı uzatarak metnin bütünlüğünü bozmuştur. Yaşlılık ve gaflet nedeniyle süslü ifadelerle, seci ve fıkraya fazlaca önem vererek büyük bir hata yapmıştır. Bkz. Osman-zâde Ahmed Tâib, *Telhis-i Mehâsinü'l-Âdâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, 1510 nolu nüsha, vr.1^b.

¹⁹ Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'la evlendiği için “Damat” olarak anılmaktadır. Lale Devri'nin (1718-1730) en önemli devlet adamları arasında yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. M. Münir Aktepe, “Damad İbrâhim Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), s. 441-443.

²⁰ Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 18.

²¹ Gazanfer Ağa, Osmanlı sarayında özellikle Sultan III. Murad'ın hasekisi Safiye Sultan'la olan yakınlığı sayesinde güçlenmiş dülbend gulamlığı, has odabaşılık ve kapı ağalığı gibi önemli görevlerde bulunmuş hadım bir devşirmedir. Detaylı bilgi için bkz. Esma Şahin, “Hamilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019): 168-193; Günhan Börekçi ve Uğur Öztürk, “Gazanfer Ağa Medresesi'nin Açılışı ve Seyfîzâde Ahmed Efendi'nin Müderris Atanmasına Dair Seyyid Lokman'ın Manzumesi: Yeni Nüsha ve Metin,” *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2023): 4.

tanıttığı Gazanfer Ağa'yı zamanının Büzürcmîhr'i²², Has Ayâs'ı²³, Nasîr Tûsî'si²⁴ (ö.1274) ve Ebü'r-Reyhân'ı²⁵ (ö.1061?) olarak nitelendirerek yüceltmış, “*Onun gibi bir koruyucum olmasaydı köpekler bile halime gülerdi*” diyerek kendisi için ne kadar önemli biri olduğunu vurgulamıştır. Bu hususlar eserin Gazanfer Ağa'nın teşviği ile yazılmış olabileceğini akla getirmektedir.²⁶ Zira Gazanfer Ağa birçok müellifi himaye etmiş ve bu sayede yüksek bir ilim ve sanat zevkinin temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Onun himaye ettiği isimler arasında özellikle Ganî-zâde Nâdirî (ö.1627), Şerîfî, Filibeli Vecdî (ö.1599), Azmî-zâde Hâletî (ö.1631), Medhî (ö.1598) ve Gelibolulu Mustafa Âlî bulunmaktadır.²⁷

Katalog taraması sonucunda, Hasan Saiyaf tarafından hazırlanmış *Mehâsinü'l-edeb (İnceleme-Metin)* başlıklı bir yüksek lisans tezine ulaşılmıştır. Ancak incelemeler sonucunda, tezin Osmanzâde Ahmed Tâib'in *Telhîs-i Mehâsinü'l-edeb* isimli eserine ait bir nüsha üzerine inşa edildiği tespit edilmiştir. Hasan Saiyaf, çalışmasının giriş kısmındaki bilgileri yanlış yorumlayarak, bu eserin Gelibolulu Mustafa Âlî'ye (ö. 1008/1600) ait olduğunu düşünmüştür. Oysa Tâib, eserin giriş bölümünde, Âlî'nin *Mehâsinü'l-Âdâb* adlı eserinin özetini oluşturduğunu ve bu sürece dair bilgiler sunduğunu ifade etmektedir.²⁸

²² Emrah Dokuzlu, *Alâî B. Muhibbî Eş-Şirâzî'nin “Düstûru'l-Vüzerâ” İsimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 74-75.

²³ Gazneli Mahmut'un (ö.1030) en güvendiği adamlarından biri olan Ayâs, (Ayaz), zekâsı ve sadakatıyla tanınmıştır. Hayatı ve kişiliği doğu edebiyatlarında sıkça işlenen bir motif haline gelmiştir. Akıl, feraset ve bilgi konularındaki üstünlüğü, onu dönemin en dikkat çekici şahsiyetlerinden biri yapmıştır. Halime Çavuşoğlu, “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud'un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler,” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 63 (2019): 384.

²⁴ Nasreddin Tûsî, 13. yüzyılın en önemli İslam alimlerinden biri olarak kabul edilir. Sadece astronomi ve matematik alanındaki çalışmalarıyla değil, felsefe, tıp, mantık, psikoloji, edebiyat, coğrafya ve ilahiyat gibi geniş bir yelpazede yaptığı araştırmalarla da döneminin bilimsel ve kültürel hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Yaklaşık 70'e varan eser veren Tûsî, özellikle “Ahlak-ı Nasîri” adlı eseriyle ahlak felsefesi alanında önemli bir yere sahiptir. Bu eser, İslam dünyasında ahlak anlayışının gelişiminde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Agil Şirinov, “Tûsî, Nasîrüddin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), s. 437-442; Anar Gafarov, “Tûsî, Nasîrüddin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), s. 442-445.

²⁵ Ebu Reyhan el-Biruni, 10. yüzyılın sonlarında Harezm'de doğmuş, İslam dünyasının en önemli bilim insanlarından biridir. Matematik ve astronomi alanındaki ilk eğitimini, dönemin önde gelen bilim insanlarından biri olan Ebu Nasr Mansur'dan almıştır. Öklid geometrisi ve Batlamyus astronomisi gibi temel bilim dallarında derinlemesine bilgi sahibi olan Biruni, daha sonra Gazneli Mahmut'un Hindistan seferlerine katılarak bu coğrafyanın zengin bilimsel ve kültürel mirasıyla yakından ilgilenmiştir. Hindistan'da geçirdiği yıllar boyunca yaptığı kapsamlı araştırmalar sonucu kaleme aldığı “Kitab'üt-Tahkik Ma li'l-Hind” adlı eseri, Hint medeniyetine dair en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Günay Tümer, “Birünî”, TDV İslam Ansiklopedisi, 6 (İstanbul 1992), s. 206-215.

²⁶ *Mehâsinü'l-Âdâb*, vr.2^a-3^a.

²⁷ Esma Şahin, “Hamilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler,” 168-193.

²⁸ Hasan Saiyaf, *Mehâsinü'l-Edeb (İnceleme-metin)*, (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018).

1.1. Telif Sebebi

Mustafa Âlî, “*Sebeb-i Te’lif ve Bâ’is-i Tesmiye ve Tavsîf Olan Ser-Sühandur*” başlığı altında geçerli bir telif nedeni belirtmemiş, eseri telif ettiği sıradaki görevini, halkın durumunu ve Osmanlı ordusunun Macaristan üzerine sefere çıkmasını tahkiyevi bir üslupla okuyucuya aktarmıştır.²⁹

Eser incelendiğinde telif sebebine dolaylı olarak birinci fasılda, dördüncü lazime başlığı altında rastlamaktayız. Âlî, burada iyi bir musahibin taşıması gereken özellikleri sıralarken güçlü hitabet yeteneği, sözünü esirgmeden söylemek, bilgi sahibi olmak, tarih ilmine ve tarih kitaplarına hâkim olmak gibi özelliklerin önemine değinerek sanki kendini tarif etmiştir. Bu nedenle kendisinin musahip olarak tayin edilmesi için bu eseri kaleme aldığını söyleyebiliriz.³⁰

Telif sebebiyle ilgili bir diğer hususa eserin hatimesinde rastlıyoruz. Müellif burada Allah rızası için üzerine düşeni yaptığını, amacının huzur ve nizamın yeniden tesisine ve devlet düzenindeki ihtilalin son bulmasına katkıda bulunmak olduğunu belirtmiştir.³¹

1.2. Eserin Tesmiyesi

Mustafa Âlî, eserini ilk olarak *Âdâbü’l-mülûk* olarak adlandırmayı düşünmüş ancak muhtevada hükümdarlardan başka, devlet ve saltanat hizmetinde görev yapan diğer hizmetkârlara da yer verildiği için *Mehâsinü’l-Âdâb* isminin daha uygun düştüğüne karar vermiş ve eserini bu isimle tesmiye etmiştir.³²

1.3. Eserin Tavsifi

Mustafa Âlî, *Minhâcî’s-Sülûk ilâ Âdâb-ı Sohbeti’l-Mülûk*’ü Türkçeye tercüme ettikten sonra Osmanlı tarihi ile ilgili bazı eklemeler yaparak *Mehâsinü’l-Âdâb*’ı tamamlamıştır. Müellifin ifadesine göre “*İlahî ilhamlarla dolu olan*” bu eser bir mukaddime, on beş bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır.

Mukaddimede kapı ağası Gazanfer Ağa’ya bağlılığını bildirmiş bunun yanında eserin telif sebebi, isimlendirilmesi ve bölümleri hakkında bilgi vermiştir.

Birinci bölümü padişahların özen göstermeleri gereken hususları bildiren on iki maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler: “*Padişahların kendilerini idaresi altında bulunanlara sevdirmesi; devlet hazinelerinin dolu olması; devlet işlerinin düzenli olarak kontrolü ve bu amaçla güvenilir casuslar istihdam edilmesi; bilgili, temiz kalpli ve saftabiath bir musahip edinmesi; ulema sınıfına hak ettikleri itibarın gösterilmesi ve bunların geçimliklerinin tam anlamıyla sağlanması; şariat emirlerine bağlılık gösterilmesi ve Kur’an-ı Kerim ve sünnetin hidayet veren hükümlerine karşı gelmekten kaçınılması; kanunlara riayet edilmesi, zulümlerin ve haksızlıkların önüne geçilmesi ve şikayetçilerin dinlenilmesi; tüm halkın durumunun tam olarak bilinmesi, daima düşman*

²⁹ Mehâsinü’l-Âdâb, vr.4^b-5^b.

³⁰ Mehâsinü’l-Âdâb, 14^a.

³¹ Mehâsinü’l-Âdâb, vr. 141^b-142^a.

³² Mehâsinü’l-Âdâb, 6^a.

ülkelerinde casuslar bulundurulması ve sınır komutanlarının haberlerinin birbirlerinden takip edilmesi; düşmanın hilesini bozmak için tedbirler alınması, “Savaş hiledir” anlamındaki hadisi şerif rivayetine uygun olarak gerek savaşarak ve gerekse hilelerle muhaliflerin yenilmesi; Hak sözün incinilmeden can kulağıyla dinlenilmesi; dost ve düşmanı, iyilerle kötülerini ayırdetmek; insanların yeteneklerini bilmek ve her bireyin uygun ve layık olduğu görevlere atanmasına dikkat gösterilmesi” hakkındadır.

İkinci bölüm, “Hükümdarların dostlarıyla olan ilişkilerinde ve onlarla güzel sohbet ve muhabbette bulunması”; Üçüncü bölüm, “Hükümdarların Eğlence Sofraları”; Dördüncü bölüm, “Hükümdarların Meclislerinden Ayrılma Zamanını Bildiren İşaretler”; Beşinci bölüm, “Hükümdarların Musahip, Nedim, Müzisyen, Şair ve Diğer Hizmetçilere Olan İhtiyacı”; Altıncı bölüm, “Hükümdarların Suçluları Affetmekle İlgili Hoşgörülerini ve Güzel Ahlakları”; Yedinci bölüm, “Hükümdarların Kusur Arayıcı Olmamaları ve Suçluların Günahlarına Göre Cezalandırılmamalarının Önemi”; Sekizinci bölüm, “Padişahların Cömertliklerinin Önemi”; Dokuzuncu bölüm, “Padişahların Vezirleri ve Şehzadeleriyle İlişkileri”; Onuncu bölüm, “Hükümdarın Devlet Sırlarını Saklamasının Önemi”; On birinci bölüm, “Padişahların aniden öfkelenmelerinin ve idam kararları vermede aceleci davranmalarının sakıncaları”; On ikinci bölüm, “Güzel kokular sürmenin ve değerli elbiseler giymenin adabı”; On üçüncü bölüm, “Acem padişahlarının sahip oldukları özel adetleri sayesinde diğer padişahlardan üstünlükleri”; On dördüncü bölüm “Padişahların huzurunda nasıl davranılması gerektiği ve at binme sırasında yapılması gereken hizmetler”; On beşinci bölüm, “Diğer hizmetlerin beyanı ve saray görevlilerinin adabı ve hükümdarın hizmetkârlarının görevleri” hakkındadır.

Mustafa Âlî, hatime kısmında hükümdarların töreleri öğrenebilecekleri, eşsiz, özel ve alanında muteber bir eser olarak nitelendirdiği *Mehâsinü'l-Âdâb*'ın önemini şu sözlerle ifade etmektedir: “Dünyaya hükmeden padişahımız ve övgüye layık niteliklere sahip olan veziriazam, rehberlikte ve tedbirde eşsiz ve mükemmel olsalar; insanların durumunu ve milletlerin son hallerini ayrıntılarıyla anlamaya çalışsalar; bu ülkenin sınırlarına sözüne güvenilir adil casuslar; dağlarına ve vadilerine rüzgâr gibi hızlı ulaklar göndererek ülkenin durumunu tam olarak bilmek isteseler, bir ay gibi kısa bir sürede yazılan bu kitaptaki gibi geniş ve etraflı bilgi edinemezler.”³³ Müellif amacının huzur ve nizamın yeniden sağlanması için katkıda bulunmak olduğunu belirtmiş, “Eğer sultan (III. Mehmed) bütün insanlara adaletle hükmetmek istiyorsa bu kitabın muhtevasını unutmasın ve onunla amel etsin” diyerek kitabının önemini bir daha vurgulamış ve padişahın desteğini talep etmiştir.³⁴

2. Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad Dönemiyle İlgili Eleştiriler

16. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu için hem yükselişin zirvesi hem de zayıflamanın ilk sinyallerinin görüldüğü oldukça karmaşık bir dönemdir. III. Murad'ın tahta cülusuyla başlayan bu süreç, 21 yıl boyunca imparatorluk coğrafyasını

³³ Mehâsinü'l-Âdâb, vr. 141^{a-b}.

³⁴ Mehâsinü'l-Âdâb, vr. 141^b-142^a.

ve siyasetini derinden etkilemiştir. İç siyasette saray entrikaları ve bürokrasideki yolsuzluklar önemli sorunlar olarak ortaya çıkmıştır.³⁵ Bu dönemde yaşanan mali buhranlar, iç ve dış dinamiklerin etkileşimi sonucu ortaya çıkan karmaşık bir sürecin ürünüdür. Dış etkenler arasında, özellikle Hint Okyanusu ticaret yolları üzerindeki Portekiz-Osmanlı rekabeti, Avrupa devletlerinin bu ticarete katılmasıyla daha da şiddetlenmiştir. Levant Kumpanyası'nın³⁶ kurulması gibi gelişmeler, Osmanlı'nın transit ticaret yolları üzerindeki hakimiyetini zayıflatarak gelir kaybına neden olmuştur. Amerika kıtasından Avrupa'ya aktarılan büyük miktardaki değerli metal, dünya genelinde enflasyonist bir baskı yaratmış ve Osmanlı ekonomisinde de fiyat artışlarına yol açarak mali dengeleri bozmuştur. Safeviler ve Avusturya ile yapılan uzun süreli savaşlar, hazinenin büyük ölçüde boşalmasına yol açarak mali durumu zora sokmuştur.³⁷ Tarım ve sanayideki durgunluk, fiyat artışları, nüfus artışı, askeri harcamalar, Celâli isyanları, timar sisteminin bozulması ve bürokrasideki yolsuzluk gibi iç etkenler, devletin ekonomik yapısını zayıflatarak mali buhranların derinleşmesine neden olmuştur.³⁸

III. Murad dönemiyle başlayan ve 17. yüzyıl başlarına kadar devam eden suhte ve Celâli isyanları, Osmanlı Devleti'nin iç dengelerindeki bozulmanın ve merkezi otoritenin zayıflamasının bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Bu isyanların temel nedenleri arasında; devlet hizmetinde yer bulamayan eğitilmiş gençlerin varlığı, uzun süren savaşların yarattığı yorgunluk ve ekonomik sıkıntılar, devlet yönetimindeki aksaklıklar ve bürokrasideki yolsuzluklar sayılabilir. Celâli liderlerinin ortaya çıkması ve bu hareketlerin örgütlü bir hal alması, Osmanlı Devleti için ciddi bir güvenlik sorunu haline gelmiştir.³⁹

³⁵ Bekir Kütükoğlu, "Murad III.", TDV İslam Ansiklopedisi, 31 (Ankara 2020), s.173.

³⁶ 1592 yılında kurulan Levant Kumpanyası, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki ticari ve siyasi ilişkilerin önemli bir aktörü olmuştur. 1580'de Osmanlıların İngilizlere tanıdığı kapitülasyonlar çerçevesinde kurulan bu şirket, İngiliz tüccarlara Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı ve çeşitli imtiyazlar sağlamıştır. Levant Kumpanyası, bu süreçte hem İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki ticari faaliyetlerini yönetmiş hem de diplomatik ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Kumpanya, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi ve Osmanlı topraklarındaki konsoloslara aracılığıyla faaliyet göstermiştir. Bu konsoloslara, hem Levant Kumpanyası'nın ticari çıkarlarını temsil etmiş hem de İngiliz hükümetinin diplomatik hedeflerini iletmiştir. Özellikle Selanik gibi stratejik öneme sahip limanlarda kurulan konsolosluklar, İngiliz tüccarların haklarını korumak ve ticari faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla önemli hizmetler sunmuştur. Bkz. Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.

³⁷ Bekir Kütükoğlu, "Murad III.", 171-174; Fikret Yılmaz, İstanbul'da Siyasal Olaylar Kronolojisi (1453-1826). *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. <https://istanbultarihi.ist/40-istanbulda-siyasal-olaylar-kronolojisi-1453-1826>, (Erişim Tarihi: 19.08.2024).

³⁸ Savaş Yılmaz, "III. Murat Döneminde Yaşanan Mali Buhranların Toplumsal Suçlar Üzerindeki Etkileri," *Kare Dergi* 6 (2018), 58-59.

³⁹ Mücteba İlgürel, "Celâli İsyanları", TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), s. 253-254.

Kültürel açıdan değerlendirildiğinde III. Murad dönemi, Osmanlı kültürünün klasik formunun zirveye ulaştığı bir dönem olarak kabul edilir. Padişahın kendisi de şiir ve edebiyata ilgi duyarak bu alanlarda eserler vermiştir.⁴⁰

3. Sultan III. Murad'ın Kişiliğiyle İlgili Eleştirileri

3.1. Altın ve Gümüş Biriktirmesi

Dönemin kaynakları Sultan III. Murad'ı servet biriktirmeye eğilimli, ailesine ve özellikle eşlerine, çocuklarına ve onların hocalarına karşı cömert bir kişilik olarak tanımlar.⁴¹ Nitekim 16. yüzyıl şairlerinden Nâli, Sultan III. Murad'la ilgili yazdığı beyitlerde onun cömertlikte bir güneş gibi olduğunu, cömertliğinin sınırsız ve eşsiz olduğunu ifade etmektedir. Hatta bu konuda Arap şairi Hatim Tai'nin⁴² bile sultanın gerisinde kaldığını belirtmektedir. Nâli'ye göre cömertlik ve adalet Sultan III. Murad'ın hükümdarlığının temel taşlarıdır ve bu nedenle dünya düzeni onun lütuflarıyla şekillenir.⁴³

Dönemin bir diğer şairi Kadîmî de *Sûr-nâme* isimli eserinde Sultan III. Murad'ın cömertliğini anlatırken onun gibi cömert birinin daha önce görülmediğini ve onun ihsanını görmemiş kimsenin kalmadığını ifade etmektedir.⁴⁴

Nâli ve Kadîmî'nin Sultan III. Murad'ın cömertliği ile ilgili görüşlerinin aksine Gelibolulu Mustafa Âlî *Mehâsinü'l-Âdâb*'da padişahın altın ve gümüş biriktirmeye meraklı olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵ Müellif, *Künhü'l-ahbâr*'da da Sultan III. Murad'ı gece gündüz mal toplamakla meşgul olmakla ve zengin kişilerin varlıklarına el koymakla itham etmiştir.⁴⁶

Âli'ye göre, Osmanlı hükümdarları, önceki İslam devletlerinin yöneticilerinin sergilediği yüce gönüllülükten ve cömertlikten uzaktır. III. Murad'ı örnek göstererek, padişahın müzisyen ve komedyenlere yaptığı cömert bağışları, devlet görevlilerine

⁴⁰ Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2024), 87-111.

⁴¹ Bekir Kütükoğlu, "Murad III.," 175.

⁴² Çocukluğundan itibaren sergilediği olağanüstü cömertlik ve misafirperverlik sayesinde "*Cevad*" lakabıyla anılan Hâtîm et-Tâî, Arap yarımadasında yaşayanların hafızalarına kazınmış, efsanevi bir şahsiyettir. İslâm öncesi dönemde mertlik ve cömertliğin timsali olarak görülen Hâtîm, o çağın en cömert üç insanından biri olarak kabul edilir. Hâtîm'in bu yüce gönüllülüğü, o denli meşhur olmuştur ki, bugün bile birinin cömertliğini överken "Hâtîm'den daha cömert" denilmektedir. Bkz. Süleyman Tülcü, "Hâtîm et-Tâî", TDV İslam Ansiklopedisi, 16 (İstanbul 1997), s. 472-473.

⁴³ Uğur Öztürk, "III. Murad'a sunulmuş üç kaside: Kâmi, Nâli ve Mehmed Suûdî Efendi'nin kasideleri," *HikmetAkademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 7/14 (2021): 259-281.

⁴⁴ Türkan Alvan, "1582 tarihli yeni bir surname metni: Akşemseddin'in torunu Kadîmî'nin sûr-nâmesi," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25 (2020): 1-77.

⁴⁵ Mehâsinü'l-Âdâb, vr. 47^a, vr. 79^b.

⁴⁶ Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000), 623; Murat Öztürk, "Klasik Türk Edebiyatında Padişahlara Yapılan Yergiler," *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/1 (2013): 2153.

gösterdiği ilgisizlikle kıyaslamaktadır. Padişahın, müzisyenlere ve komedyenlere yaptığı cömert bağışların sadece eğlence amaçlı olduğunu ve gerçek anlamda bir cömertlik örneği olmadığını savunmaktadır. Âlî'ye göre, III. Murad, devlet hizmetinde bulunan kişilere yeterince değer vermemekte ve onları ödüllendirmemektedir. Hatta, biri “Öldüm” diye feryat etse bile duyarsız kalarak, dirlik verme gibi bir jestte bulunmamaktadır. Âlî, III. Murad'ın katında dirhem ve dinarın bir buğday tanesi kadar değeri olmadığını ve onun gözünde paha biçilmez mücevherlerin ipek kozasından farksız olduğunu belirterek, padişahın cömertlikte atalarını geçtiğini ironik bir dille ifade etmektedir.⁴⁷

Gelibolulu Mustafa Âlî, “*Hediyelerin en güzeli istenmeden gelenidir*” sözünün aksine, zamanındaki yetkililerin, erdemli ve mükemmeliyetçi kişilerin haklı taleplerini görmezden geldiğini belirtir. Âlî'ye göre, devlet hazinesinin dağıtıcıları, “*İnsanların haklarını gözetiniz*” emrini unutarak şan, şöhrat ve mala olan düşkünlükleri yüzünden adil davranmamaktadır. Bu durumu defalarca dile getiren Âlî, ne yazık ki yetkililerden beklediği merhameti görememiştir.⁴⁸

3.2. Devlet Sırlarını İfşa Etmesi

16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı sarayında yaşanan siyasi çekişmeler, devletin iç istikrarını bozmuş, önemli kararların alınmasını güçleştirmiş ve düşmanlara karşı zayıf bir görüntü vermiştir. Koca Sinan Paşa⁴⁹ (ö.1596) ve Ferhad Paşa⁵⁰ (ö.1595)

⁴⁷ Mehâsinü'l-Âdâb, vr. 98*; Mustafa Âlî, “*Mevaidü'n-Nefais fî Kavaidü'l-Mecalis*” isimli eserinde de Osmanlı padişahlarını yeterince cömert olmamakla eleştirmektedir. Bkz. Mehmet Şeker, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefais Fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 391.

⁴⁸ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 101.

⁴⁹ Sinan Paşa, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde önemli roller üstlenmiş, başarılarıyla "Koca" unvanını kazanmış bir devlet adamıdır. Uzun devlet hizmeti süresince beş kez sadrazamlık makamına getirilmiş ve Yemen isyanını basturarak "Yemen fâtihi," Tunus'un İspanyol işgalinden kurtarılmasında gösterdiği başarıyla da "Tunus fâtihi" olarak anılmıştır. İran ile yapılan uzun süren savaşlarda da stratejik kararlar alarak savaşların seyrini etkilemiştir. Sinan Paşa'nın siyasi hayatı, saray entrikaları ve Sokollu Mehmet Paşa'nın ölümünden sonra başlayan güç mücadeleleriyle şekillenmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. Halil Sahillioğlu, “Koca Sinan Paşa'nın Têlhisleri I (1591 Lehistan Sulhunda İngilizler ve Yahudiler),” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1969): 29-31; Mehmet İpşirli, “Koca Sinan Paşa,” TDV İslam Ansiklopedisi, 26 (Ankara 2002), s. 137-139; Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1520?-1596)*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012); Elif Özgen, “Grand Vizier Koca Sinân Paşa and Factional Politics in the Court Of Murad III” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010); Emine Fetvacı, *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 273-296.

⁵⁰ Ferhad Paşa, Osmanlı Devleti'nin önde gelen devlet adamlarından biri olarak, özellikle askeri alandaki başarılarıyla tanınmıştır. Arnavut kökenli olan Paşa, Enderun'da eğitim alarak devlet hizmetine girmiş ve hızla yükselerek önemli görevlere atanmıştır. İran seferlerinde gösterdiği üstün başarılarla adını duyuran Ferhad Paşa, Tebriz ve Gence gibi stratejik şehirleri fethederek Osmanlı topraklarını genişletmiştir. Ayrıca, 1590 Osmanlı-Safevî anlaşmasının müzakerelerinde etkin bir rol oynayarak, uzun süren savaşların sona

arasındaki rekabet, bu dönemdeki siyasi çekişmelerin en çarpıcı örneklerinden biridir. Bu durum, aynı zamanda devşirme sisteminin yarattığı sorunları ve Osmanlı bürokrasisindeki hizipleşmeyi de gözler önüne sermektedir.⁵¹

Sultan III. Murad döneminde yaşanan siyasi çekişmeler, devletin iç ve dış siyasetini derinden etkilemiştir. Mustafa Âli'ye göre, bu çekişmelerin başlıca nedenlerinden biri padişahın devlet sırlarını ifşa etmesi ve dedikodu yaparak vezirleri birbirine düşürmesidir. Padişahın bu davranışı, Koca Sinan Paşa ve Ferhad Paşa gibi güçlü devlet adamları arasında derin bir husumete yol açmıştır. Bu iki vezir, kişisel çıkarları uğruna devlet menfaatlerini hiçe sayarak, birbirlerini devirmek için türlü hilelere başvurmuşlardır. Bu iç çekişmeler, Erdel, Eflak ve Boğdan gibi stratejik öneme sahip şehirlerin düşman eline geçmesine, Rumeli'de isyanların artmasına ve Osmanlı hakimiyetinin zayıflamasına neden olmuştur. Ferhad Paşa'nın acımasızca öldürülmesiyle doruk noktasına ulaşan bu mücadele hem katilin hem de maktulün hayatına mal olmuş ve Osmanlı sarayındaki siyasi entrikaların trajik sonuçlarını gözler önüne sermiştir.⁵²

4. Devlet Yönetimindeki Aksaklıklarla İlgili Eleştiriler

4.1. Üst Düzey Devlet İdarecileri Arasında Rüşvet

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın sonlarına doğru artan savaş masrafları ve yönetim giderleri nedeniyle ciddi mali sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Devlet vergi gelirlerini artırmak için halktan aldığı vergi miktarını artırma yoluna gitmiş, bu süreçte vergi tahsildarlarının (mültezimlerin) halk üzerindeki baskı ve zulümleri artmıştır.⁵³

Mustafa Âli, Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergi politikalarının halk üzerindeki yıkıcı etkilerini, dolaylı olarak da olsa, iki farklı padişah tipi üzerinden ele almaktadır. Birincisi halkını en büyük zenginliği olarak kabul eden ve adaletle hükmeden padişahlardır. İkincisi ise hazinenin altın ve gümüşten ibaret olduğunu zanneden gafillerdir. Bunlar, mültezimlere geniş yetkiler vererek halkı sömürür ve perişan bir hale

ermesine ve bölgede geçici bir barış ortamının sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Sadrazamlık görevine de getirilen Ferhad Paşa, bu dönemde çeşitli reformlar gerçekleştirmeye çalışmış, ancak siyasi rakiplerinin etkisiyle görevinden kısa sürede alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Ferhad Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), s. 383-384.

⁵¹ Elif Dervişoğlu, *III. Murad dönemi devlet adamlarından Ferhad Paşa*, (Yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi, 2021), 14-15.

⁵² Mehâsinü'l-Âdâb, vr.109^b-110^a.

⁵³ Osmanlı Devleti'nde, özellikle erken dönemlerde, vergi toplama ve bu gelirlerin hazineye aktarılması kritik bir meseleydi. Devletin doğrudan müdahalesini azaltarak vergi gelirlerini hızla elde etmek amacıyla iltizam sistemi uygulanmıştır. Bu sistemde, belirli bir bedel karşılığında vergi toplama yetkisi özel şahıslara (mültezim) devredilmiştir. Vergi toplama hakkı, genellikle en yüksek teklifi veren mülteziime açık artırma yoluyla verilirdi. Mültezimler, devlete ödedikleri bedelin üzerinde gelir elde etmek amacıyla vergi oranlarını artırır veya ek vergiler koyardı. Bu uygulama, halk üzerindeki vergi yükünü artırarak devlet ile halk arasında güvensizlik yaratmıştır. İltizam sistemi, devlete kısa vadede gelir sağlasa da uzun vadede vergi adaletsizliği, yolsuzluk ve halkın memnuniyetsizliği gibi sorunlara yol açmıştır. Mehmet Genç, "İltizam", TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), s. 154-158.

getirirler. Ancak biriktirdikleri altın ve gümüş, onların kalplerini karartır ve ömür boyu korku içinde yaşamalarına neden olur.⁵⁴

Mustafa Âli, dolaylı yoldan Sultan III. Murad'ı, atalarından kalan hazineleri kötüye kullanarak devlet düzenini bozmakla, makam sahiplerini haksız yere azletmekle ve açgözlülükle suçlamaktadır. Ayrıca, sultanın saflığı nedeniyle Şems Paşa'nın (ö.1580) etkisi altında kalarak rüşvete alıştığını vurgulayarak, bu durumu Şems Paşa'nın entrikalarına bağlamıştır.⁵⁵

Müellife göre, Şems Paşa, İsfendiyyar hanedanına mensup, kurnaz ve hilekâr bir şahsiyettir. İsfendiyyaroğulları'nın intikamını almak amacıyla padişahın dünyevî zevklere olan düşkünlüğünü kullanarak, onu rüşvete alıştırmış ve bu şekilde padişahın mal biriktirme arzusunu körüklemiştir.⁵⁶ Bu süreçte, padişahın altın ve gümüş biriktirme hırsı, devlet yönetimini yozlaştırmış; memuriyetler ve yüksek makamlar alınıp satılır hale gelmiş, değersiz ve ahlaksız kişiler makamları işgal etmiştir. Rüşvetle elde edilen gelirlerin şahsî hazinelere aktarılması, devlet gelirlerinin azalmasına, ordunun zayıflamasına, halkın dağılmasına ve ekonomik çöküşe neden olmuştur. Zenginler fakirleşmiş, beylerbeyiler güçsüzleşmiş ve beyler zaim seviyesine düşmüştür. Müellif, bu durumu "*Cennet gibi olan memleketler, sonunda Hazreti Havva gibi bir yapağa muhtaç kalmıştır*" ifadesiyle somutlaştırmıştır.⁵⁷

16. yüzyılda yaşamış birçok aydın, rüşvetin yaygınlaşması ve vergi adaletsizliği gibi konularda eleştirilerde bulunmuştur. Müellifi bilinmeyen *Kitâb-ı Müstetâb* adlı eserin üçüncü bölümünde de benzer görüşlere yer verilmektedir. Bu eserde, sadrazamların, padişahın onayını almadan, kul taifesinden kimseleri yüksek mevkilere getirerek dirlik vermelerinin dirliklerin alınıp satılmasına yol açtığı belirtilmektedir. Eserin yazarı, rüşvetin devlet için büyük bir sorun haline gelmesinin temel nedeninin, görevlerin ehil kişilere verilmemesinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.⁵⁸

Döneminin önde gelen mutasavvıf ve şairlerinden biri olan Seyyid Nizamoğlu (ö. 1601)⁵⁹, Osmanlı İmparatorluğu'nun III. Murad döneminde yaşanan derin toplumsal, ahlakî ve siyasî çöküşünü mercek altına almıştır. Şair, kadı ve beylerin adaleti değil,

⁵⁴ Mehâsinü'l-Âdâb, 8^{a-b}.

⁵⁵ Mehâsinü'l-Âdâb, 9^a-10^b.

⁵⁶ Dönemin kaynakları arasında bulunan Peçevî Tarihi'nde de Gelibolulu Mustafa Âli'ye atfı yaparak meselenin "*Halk ağzında meşhur bir söz*" olduğunu ve o zamandan beri bu sözü işitmeyen kimsenin kalmadığını belirtmektedir. İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, haz. M. Uraz, (İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968), II: 278-279.

⁵⁷ Mehâsinü'l-Âdâb, 16^a-17^a.

⁵⁸ Kitâb-ı Müstetâb, (Hazırlayan: Ali Yücel). Ankara, 1983, s. XXII.

⁵⁹ Seyyid Nizamoğlu, 16. yüzyılın önemli mutasavvıf ve şairlerinden biridir. Halveti tarikatının Sinaniyye kolunda yetişen Nizamoğlu, babası Seyyid Nizameddin Ahmed Efendi'nin İstanbul'da kurduğu tekke de ilk dini eğitimini almıştır. Daha sonra İbrahim Ümmî Sinan'dan dersler alarak tasavvuf yolunda kemale ermiştir. Silivrikapı'da bulunan Emirler Tekkesi'nin şeyhliğini üstlenen Nizamoğlu, burada uzun yıllar irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. 1601 yılında vefat eden Nizamoğlu, tasavvufî görüşlerini ve yaşadığı dönemi yansıtan şiirleriyle de tanınmaktadır. Necdet Tosun, "Seyyid Nizamoğlu", TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), s. 73-74.

kişisel çıkarlarını ön planda tutarak halka zulmettiklerini, insanların Mesih ve Mehdi gibi kurtarıcı figürlere yöneldiğini ve toplumun tüm kesimlerinin bu çöküşten nasibini aldığını belirterek, imparatorluğun geleceği hakkında ciddi endişelerini dile getirmiştir. Firavun ve Nemrud gibi zalim karakterlere yapılan göndermeler ise, dönemin yöneticilerinin lüks ve gösterişe düşkünlüğünü ve dünya malına olan aşırı bağılıklarını vurgular niteliktedir. Nizamoğlu, "*Eğer Ad ve Semud kavmi bunları görseydi, önceki Lutileri mürşit edinirlerdi*" diyerek, yaşanan ahlakî çöküşün boyutlarını gözler önüne sermektedir.⁶⁰

1573 yılında İstanbul'a gelen Avusturyalı elçilik heyeti üyesi Stephan Gerlach⁶¹, Osmanlı Devleti'ndeki rüşvet ve yolsuzluklara dair gözlemleriyle Mustafa Âlî'nin yazdıklarını doğrulamaktadır. Gerlach, 1574'te tahta geçen III. Murad'ın tüm tımarların yenilenmesi emrinin, devlet memurlarından büyük miktarda rüşvet toplanmasına zemin hazırladığını belirtmiştir. Rüşvet vermeyen beylerbeyi ve sancak beylerinin Sadrazam tarafından azledildiğini, azledilenlerin ise yüksek meblağlarda rüşvet vererek görevlerine geri dönmeye çalıştıklarını gözlemlemiştir.⁶² Gerlach, Osmanlı Devleti'nde en düşük mertebeden en yüksek mertebeye kadar herhangi bir işin yürütülmesi için rüşvetin zorunlu hale geldiğini ifade etmiştir. Özellikle paşa veya beylerbeyi gibi yüksek makamlara atanmak için Sokollu Mehmet Paşa (ö.1579) gibi güçlü bir sadrazama 30-40 bin taler⁶³ gibi büyük miktarlarda rüşvet verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁴ Gerlach, müderrislik gibi önemli görevlere bile rüşvetle atama yapıldığını, eskiden kadıaskerlerin yetkisinde olan bu atama süreçlerinin III. Murad döneminde sadrazama geçtiğini, bunun da rüşvetin yaygınlaşmasına yol açtığını vurgulamıştır. Bu durum, rüşvet verecek imkânı olmayan liyakat sahibi ilim insanlarının görevden alınmasına ve yerlerine liyakatsiz kişilerin atanmasına neden olmuştur.⁶⁵

Mustafa Âlî, rüşvetin ve yolsuzluğun önlenmesi için haremın devlet işlerine müdahalesinin engellenmesi ve yönetimin tek elden idare edilmesinin önemine vurgu

⁶⁰ Ali Adil Atalay, *Seyyid Nizamoğlu*, (İstanbul: Can Yayınları, 1976), 193-196; Türkan Alvan, "Devrinden Seyrine Sultan III. Murad'ın Kitâbü'l-Menâmât'taki Mektuplarına Dair Bazı Tespitler", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 3 (2014): 32.

⁶¹ Stephan Gerlach, 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan ve özellikle Osmanlı Devleti ile kurduğu dinî diplomatik ilişkilerle tanınan bir Alman Lutheran teoloğudur. 1573 yılında Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu adına İstanbul'a gönderilen bir elçilik heyetinin üyesi olarak Osmanlı başkentinde bulunmuştur. Gerlach'ın bu görevi hem siyasi hem de dinî amaçlar taşıymaktaydı. Richard Calis, "The Lutheran experience in the Ottoman Middle East: Stephan Gerlach (1546–1612) and the history of Lutheran accommodation," *The English Historical Review* 139/596 (2024): 94-125.

⁶² Stephan Gerlach, *Türkiye günlüğü*, çev. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), I: 26.

⁶³ Hollandalılar tarafından "rex daller" adıyla basılan gümüş para, üzerindeki arslan figürü nedeniyle Osmanlılar tarafından "arslanlı kuruş" veya "esedi" olarak adlandırılmıştır. Bu para, muhtemelen Orta Avrupa'dan, Alman Gülden Groschen'leriyle (25,58 gr.) birlikte Osmanlı topraklarına girmiştir. Zamanla Hollandalılar, Akdeniz ticaretinde etkin rol oynamaya başladıkça, bu parayı doğrudan Osmanlı pazarlarına getirmeye başlamış, diğer ülkeler, özellikle İngilizler, bu parayı taklit ederek Doğu pazarlarına sunmuştur. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Esedî", TDV İslam Ansiklopedisi, 11 (İstanbul 1995), s. 368-369.

⁶⁴ Stephan Gerlach, *Türkiye günlüğü*, 105.

⁶⁵ Stephan Gerlach, *Türkiye günlüğü*, 194.

yapmıştır. Ona göre, liderlik ve yönetim birleşirse, alt tabakadan gelen kadınlar fitneye neden olamazlar. Bu değerlendirmede, Âlî, isim vermeden Sultan III. Murad'ın eşi Safiye Sultan'ı (ö.1619) devlet yönetimine müdahale ve rüşvetle dolaylı olarak suçlamaktadır.⁶⁶

Safiye Sultan, III. Murad ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinde devlet yönetiminde önemli bir rol oynamıştır. Onun bu gücü, rüşvet ve iltimasın yaygınlaşmasında doğrudan etkili olmuştur.⁶⁷ Safiye Sultan'ın Esparanzo Malchi (ö.1600) isimli kira kadın üzerinden devlet işlerine müdahale ettiği, yolsuzluk ve rüşvet gibi uygulamalarla imparatorluğun mali yapısını derinden sarstığı bilinmektedir. Sadrazamlık ve şeyhülislâmlık gibi yüksek mevkilerdeki atamalarda yetkinlikten ziyade maddi çıkarlar ve kişisel bağlantılar ön plana çıkmış, bu da devletin idari yapısında ciddi bir bozulmaya yol açmıştır. Rüşvetle elde edilen makamlar, görevlilerin halka karşı sorumluluklarını zayıflatmış, halk üzerindeki baskı ve zulmü artırmıştır. Esparanzo Malchi, para ayarının bozulması gibi hassas konularda da önemli görevler üstlenmiştir.⁶⁸ Özellikle darphanede yapılan manipülasyonlar, imparatorluğun ekonomisini derinden sarsmıştır. Bu durum hem enflasyonu artırmış hem de halkın alım gücünü düşürmüştür.⁶⁹

Yolsuzluk şebekesi sadece Malchi'yi değil, devlet bürokrasisinin üst düzey isimlerini de içine almıştır. Örneğin Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa, Yahudi mültezimin 200.000 akça rüşvet karşılığında düşük ayarlı altın basılması ve maaşların bu altınlarla ödenmesini kabul ettiği için yeniçeriler tarafından 3 Nisan 1589 tarihinde öldürülmüştür. Safiye Sultan'ın sadrazam yaptığı Hadım Hasan Paşa (ö.1598) da bu yolsuzluk şebekesinde önemli bir rol oynamıştır. Sadrazamlık makamına gelmek için Safiye Sultan'a büyük rüşvetler veren Hadım Hasan Paşa, verdiği rüşveti çıkarmak için memuriyetleri açık artırma ile satmıştır.⁷⁰

⁶⁶ Mehâsinü'l-Âdâb, 10^b.

⁶⁷ Ali Akyıldız, "Valide Sultan", TDV İslam Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), s. 494

⁶⁸ Ali Akyıldız, "Valide Sultan", s.496; Mahir Aydın, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar," *Belleten* 65 (2001): 630.

⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda sikke tashihi, ekonomik zorluklara karşı yapılan bir uygulamaydı. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, imparatorluk askeri harcamalar, nüfus artışı ve değerli maden akışındaki dalgalanmalar nedeniyle mali sıkıntılarla karşı karşıyaydı. Hükümet, para birimini istikrara kavuşturmak amacıyla sikke tashihiye başvurdu. 1585 yılında gerçekleştirilen sikke tashihi de bu düzenlemelerin bir parçasıydı. 1585'e gelindiğinde imparatorluğun ekonomisi, İran ve Avusturya ile yapılan uzun savaşlar gibi faktörlerden etkilenmişti ve hazine, resmi fiyatlarla piyasa fiyatları arasındaki farklılıkları gidermek için çözüm arıyordu. Bu amaçla gerçekleştirilen sikke tashihi, bozulmuş olan sikkelerin değerini, içerdikleri metal miktarına uygun hale getirmeyi hedefliyordu, çünkü önceki sikke basımları enflasyon ve değer düşüklüğü ile bozulmuştu. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 143-161; Ruhi Özcan, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17 (2005), 237-266; Mehmet Kuru, *Osmanlı'nın Para ile İmtihani* (İstanbul: Fol Kitap, Kasım 2022), 98-130.

⁷⁰ Necdet Sevinç, *Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı*, I, İstanbul: Kutsun Yayınevi, 1978, 211; Abdulkadir Özcan, "Hadım Hasan Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), s. 5; Mahir Aydın, *Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar*, 631.

5. İlmiye Sınıfında Rüşvet

Mustafa Âlî'ye göre, 16. yüzyılda Osmanlı taşra yönetiminde kadıların nüfuz ve yetkilerindeki artış, devletin ve toplumun çeşitli kesimlerinde derin bir yozlaşmaya yol açmıştır. Kadılar, görev ve yetkilerini suistimal ederek vergi gelirlerinin büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Yetkilerinin artması kendilerinin zenginleşmesini ve mahkeme muhızlılarının “*Dergâh-ı âlî çavuşları gibi*” yücelmelerini sağlamış ancak bu yüzden alem yozlaşmış, beyler fakir düşmüş, halk iflas etmiştir. Âlî, kadıların usulsüzlüklerinin ordunun savaşıma gücünü ve azmini de olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Ona göre “*Böyle giderse beyler din düşmanlarına karşı kullanacak savaş mühimmatı bulamayacak, ihtiyaç anında kimse muharebe alanına gitmeyecektir.*” Beyler ve askerler vatan savunması için canla başla mücadele ederken, kadılar ve muhızlıları bu durumu kendi çıkarları için fırsata çevirerek halkı sömürmekteydiler. “*Askerler ve zaimler seferdedir, memleket boş ve fırsat zamanıdır*” diyerek halkın malını gavur malıymış gibi yağmalayan kadılar “*Geceleri rahat yastıklarında uyuyup, gündüzleri rüşvet alarak servetlerini büyütmekte*” ve riba yiyenler zümresine katılmaktaydılar. Kendi menfaatleri doğrultusunda gerekirse domuz eti ticaretini bile hileli şeriat kanunlarıyla meşru hale getirmekteydiler. Bu durum aslında kadıların doğrudan güvenlik sorunu haline geldiklerini göstermektedir. Bu yozlaşma, halk arasında rüşvetin ve yolsuzluğun meşruiyeti konusunda yanlış bir algının oluşmasına yol açmıştır. Özellikle, “*Eğer rüşvet almak dinen caiz olmasaydı, ilmiye mensupları bunu yapmazlardı*” şeklindeki yaygın inanç, toplumda dini normların ve değerlerin ne kadar aşındığını göstermesi bakımından önemlidir.⁷¹

Âlî, *Kühü'l-Ahbâr* adlı eserinde de ilmiye sınıfı içerisinde rüşvetin yol açtığı olumsuz sonuçlara dikkat çekmektedir. Özellikle makamların liyakatsiz kişilerin eline geçmesiyle birlikte, erdemli ve bilgili kişilerin maddi sıkıntılara düşerek toplumda hak ettikleri değeri görememesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir. Âlî'ye göre, rüşvetin yaygınlaşmasıyla birlikte, ahlaki değerlere sahip ve bilgi donanımı yüksek olan bireyler, şöhret ve itibar yerine yoksulluk ve çaresizlik içinde bir hayat sürmeye mahkûm edilmiştir. Bu durum, sadece bireysel bir trajedi olmakla kalmayıp, toplumun genel ahlaki çöküşüne ve bilgiye dayalı bir yönetimin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Nitekim, Âlî kendi deneyimlerini örnek göstererek, rüşvetin yaygınlaşması nedeniyle geçim sıkıntısı çektiğini ve hatta elindeki kitapları satmak zorunda kaldığını belirtmektedir. Bu durum, rüşvetin sadece ahlakî değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik bir sorun olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷²

Mustafa Âlî'den yaklaşık yüz yıl sonra vefat eden 17. asır şairlerinden Yusuf Nâbî'nin (ö.1712) kadılık kurumu ile ilgili görüşleri Âlî'nin görüşlerinden pek farklı değildir. Ona göre, genellikle cahil, dinsiz ve mezhepsiz kişilerden oluşan kadılar Allah'ın emirlerine uygun hareket etmek yerine, rüşvet ve kayırmacılığa dayalı kararlar

⁷¹ Mehâsinü'l-Âdâb, 27^{a-b}.

⁷² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 100-101.

almakta ve şeriat mahkemelerini ticarethane gibi görerek, kararları mezata çıkarmaktaydılar.⁷³

Literatürde, kadıların en yaygın yolsuzluk biçimlerinden biri olarak yetkilerini aşarak haksız para toplama faaliyetleri öne çıkmaktadır. Özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren taşra bölgelerinde yaygınlaşan "*Devre çıkma*" uygulaması, adalet sisteminin temelini sarsan ciddi yolsuzlukların sistematik hale gelmesine neden olmuştur. Başlangıçta davaların yerinde incelenerek adaletin daha etkin sağlanması amacıyla geliştirilen bu uygulama, zamanla kadılar tarafından kişisel çıkarlar doğrultusunda suistimal edilmiştir. Naipilerin sınırlı sayıda adamla köy ve nahiyelere giderek teftiş veya keşif gibi işlemleri gerçekleştirmesi beklenirken, büyük bir maiyetle taşrayı gezerek halk üzerinde baskı kurmuşlardır. Bedava yiyecek talepleri, normal ve kaza sonucu ölümlerden cerime alınması, istek dışı miras taksimi ve zorla dava görme gibi uygulamalar, kadıların yargı yetkisini aşarak halkı sömürmelerine yol açmıştır. "*Devre çıkma*" kadılar için halktan çeşitli bahanelerle "*Cerime*" adı altında para toplananın meşru bir zeminini oluşturmuş, kanunlara ve şeriata aykırı kararlar alarak haksız kazanç elde etme, sistematik bir yolsuzluk yöntemine dönüşmüştür.⁷⁴

Bir diğer yolsuzluk yöntemi ise, mahkemelerde görülen davalarda aşırı miktarda harç talep edilmesidir. Kanunen belirlenmiş harç miktarları, kadılar tarafından keyfi olarak artırılarak halktan daha fazla para alınmıştır. Ayrıca bazı kadıların satış yetkilerini kötüye kullanarak, emanet malların satışını piyasa koşullarının dışında gerçekleştirdikleri, resmi kayıtları tahrif ettikleri veya usulsüz işlemler düzenledikleri yönünde de iddialar bulunmaktadır.⁷⁵ Mustafa Âlî'nin Kayseri sancakbeyi olarak görev yaptığı sırada başından geçen bir olay, belge tahrifiyle ilgili iddiaları destekler niteliktedir. Âlî, Çalık-zâde adını taşıyan bir kadının, resmî belgeleri ustalıkla tahrif ederek ve usulsüz işlemler yaparak halkı kandırdığını anlatmıştır.⁷⁶

6. Kalemîye Sınıfında Rüşvet

Kalemîye, Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik görevleri yürüten ve devletin yazışmalarını düzenleyen bir sınıf olarak tanımlanır. Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) dönemine ait Teşkilât Kanunnâmesi'nde *kalemîye* terimi geçmese de Dîvân-ı Hümâyûn, hazine ve defterhane görevlilerinin 16. yüzyıldan itibaren "*Kalemîye erbabı*" olarak adlandırılması, bu sınıfın zamanla geliştiğini gösterir. *Kalemîye* sınıfının oluşumunda Dîvân-ı Hümâyûn, maliye ve defterhane gibi büroların düzenli bir yapıya kavuşturulması büyük önem taşımıştır. Bu bürolarda görev alacak kişilerin eğitimi, usta-çırak ilişkisine dayalı bir sistemle şekillendirilmiş ve intisap geleneği sayesinde

⁷³ Mehâsinü'l-Âdâb, 27^a; Mahmut Kaplan, *Hikmet şairi Yûsuf Nâbî*. Şanlıurfa Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012, 206.

⁷⁴ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969), 125-127; İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine" *Amme İdaresi Dergisi* 9/1 (1976): 99-100; Feridun Emecen, "Devre çıkma", TDV İslam Ansiklopedisi, 9 (İstanbul 1994), s. 250-251.

⁷⁵ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)*, 125-127.

⁷⁶ Mehâsinü'l-Âdâb, 27^b.

bürokrasi içinde ilerleme imkânı sağlanmıştır. *Kalemiye* mensuplarının yetişmesinde, meslek kitaplarının yanı sıra, 19. yüzyılda kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliyye, Dârülmaârif ve Mülkiye Mektebi gibi kurumlar da önemli katkılar sağlamıştır.⁷⁷

Mustafa Âlî, özellikle Divân-ı Hümayûn'da görev yapan kalemiye sınıfına mensup kâtiplerin yolsuzluklarına dair çarpıcı tespitlerde bulunmaktadır. Âlî'ye göre, devlet işlerinin yürütüldüğü en yüksek karar alma mekanizması olan Dîvân-ı Hümayûn, "*Gölge hırsızlarının uğrak yeri*" haline gelmiştir. Kâtipler, devlet malını çalmak, rüşvet karşılığı terfi ettirmek gibi suçlara karışmışlardır. Bu durumun boyutları o kadar büyüktür ki, Âlî'nin iddiasına göre bir kâtibin bir günde elde ettiği gelir, sadrazamın ancak bir-iki yılda kazanabileceği bir miktara eşittir. Bu noktada, Âlî'nin iddialarının önemli bir sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Böylesine büyük çaplı bir yolsuzluk şebekesini, basit bir kâtibin tek başına yürütmesi oldukça zordur. Öte yandan Âlî'nin, bu durumu defalarca defterdar ve sadrazama bildirmesine rağmen rüşvet çarkına müdahale edilmemesi, defterdar ve sadrazamın da içinde bulunduğu üst düzey bir grubun bu yolsuzluk çarkından nemalanıyor olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.⁷⁸

Venediklilerin 16. yüzyıl sonlarında rüşvet mekanizmasını etkin bir şekilde kullanarak, özellikle Dîvân-ı Hümayûn bünyesinde görev yapan bazı kâtipleri kendi istihbarat ağlarına dahil ettikleri bilinmektedir. Bu suretle, İngilizlerin İstanbul'daki diplomatik faaliyetlerine dair oldukça detaylı bilgilere ulaşmışlar, hatta İngiliz elçilerinin padişaha sunmuş oldukları dilekçelere kadar erişebilmişlerdir. Bu durum, Osmanlı devlet teşkilatının iç işleyişine dair önemli sorulara kapı açmakta ve bürokrasideki yolsuzluğun, yabancı devletlerin eline önemli kozlar verdiğini göstermektedir. Nitekim, Dîvân-ı Hümayûn gibi kritik bir kurumda görev yapan kâtiplerin rüşvet karşılığında yabancı devletlere ajanlık yapmaları, Osmanlı devletinin güvenliği ve siyasi dengeleri açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı.⁷⁹

7. İlmiye Sınıfında Bozulma

İlmiye sınıfı, Osmanlı devlet teşkilâtında önemli bir yere sahiptir. Şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadı ve müderris gibi unvanlara sahip olan ulemâ topluluğunun yanı sıra, bu gruba bağlı kurumlar da ilmiye sınıfı içinde yer alır. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Osmanlı ilmiye sınıfı, klasik İslâmî eğitim sistemi olan medreselerde eğitim alarak icâzetle mezun olan ve ardından eğitim, hukuk, fetva, dinî hizmetler gibi alanlarda görev yapan Müslüman, ağırlıklı olarak da Türk'lerden oluşan bir meslek grubudur. Bu meslek, geleneklerini, yetki ve imtiyazlarını titizlikle koruyarak, belirli aşamalardan geçmek suretiyle varlığını uzun süre korumuştur.⁸⁰

Osmanlı ilmiye sınıfındaki bozulma, özellikle 16. yüzyılın sonlarına doğru belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde ilmiye sınıfı, tarafsızlık ve rekabetin etkisi altına girmiştir.

⁷⁷ Mehmet İpşirli, "Kalemiye", TDV İslam Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), s. 248-249.

⁷⁸ Mehâsinü'l-Âdâb, 52^b-53^a.

⁷⁹ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, 161.

⁸⁰ Mehmet İpşirli, "İlmiye", TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), s. 141.

Ulema arasında hamilik ilişkileri büyük önem kazanmış, yüksek mevkilere ulaşmak isteyen âlimler, güçlü hamilerin desteğini aramışlardır. Niksârîzâde Mahmud Efendi (ö.1616) ile Ganîzâde Nâdirî (ö.1627) arasında yazılan mektuplar, Osmanlı ilmiye sınıfındaki hiziplerin ve kişisel çekişmelerin nasıl derinleştiğini göstermektedir. Bu çekişmelerde, ilmi yetersizlik suçlamaları ve siyasi hamilerle kurulan bağlantılar öne çıkmıştır. Özellikle yüksek mevkilere atanmak için yapılan sınavlar sırasında yaşanan haksızlıklar, ulema arasındaki gerilimi artırmış ve kişisel hak arayışları, söz konusu mektuplarda sert eleştirilere dönüşmüştür. Niksârîzâde'nin Tursunzâde Abdullah'ın (ö.1610) Gazanfer Ağa Medresesi'ne atanmasına karşı yazdığı eleştirel mektup ve Ganîzâde'nin buna cevabı, bu bozulmanın bir örneğidir.⁸¹

Gelibolulu Mustafa Âlî *Nasîhatu's-Selâtîn*'de, 1594 yılına kadar ilmiye yolunun oldukça düzenli olduğunu ve ulema arasında bilgi eksikliği ya da yabancılık bulunmadığını ifade eder. Ona göre, kadıların ve müderrislerin atamaları belirli bir kanuna dayandığı için hepsi bilgili, dindar, iffetli ve saygın kişilerdir. Ancak Âlî, 1594'ten sonra bu düzenin bozulduğunu, bilginin niteliğinin düştüğünü ve şeriatın zayıfladığını öne sürer. Sahn medreselerini dev bir okul, müderrisleri ise kendilerine ders verilmesi gereken çocuklara benzeterek bu makamlara layık kişilerin kalmadığını iddia eder. Rüşvetle kadılık elde edenlerin kıydıkları nikahların geçerliliğini sorgulayarak, ilmiye sınıfındaki yozlaşmanın toplumsal etkilerini vurgular. Âlî, çağdaşı olan ulemayı şöhret ve gösteriş peşinde olmakla eleştirir ve geçmişteki ulema ile kıyaslayarak dolaylı bir eleştiri sunar: “*Geçmişteki ulema, bugünkü gibi şöhret ve süse düşkün değildi. Görevlerinde doğruluğu ve adaleti gözetir, Allah'ın kullarına rahmet olurdu. Emekli olduklarında bile gece gündüz ilimle meşgul olup eserler yazarlardı ve bu eserler halen devlet hazinesinde saklıdır. İsimleri ise kıyamete kadar zikredilecek, Cenab-ı Hakk onların mallarına bereket katmış, camiler, medreseler ve zaviyeler inşa etmişlerdir*”. Âlî, ilmiye sınıfına atamaların hatır gönül ilişkileriyle yapılmasına karşı çıkar ve bu görevlerin sadece en bilgili kişilere verilmesi gerektiğini savunur. Yaşlılık ile bilgi ve marifet eşit olduğunda yaşlının tercih edilmesinin makul olduğunu, ancak bilgi yoksunu yaşlı birinin, kaç yaşında olursa olsun topluma fayda sağlayamayacağını ve doğru ile yanlış ayıramayacağını belirtir. Şeriat makamlarının yalnızca bilge ve adil kişilere verilmesi gerektiğini vurgular ve sırf eski diye cahil birinin bilgin birinin önüne geçirilmesinin adaletsizlik olduğunu söyler. Genç ama bilgili bir kişinin görev almasının hiçbir sakıncası olmadığını ifade eder.⁸²

⁸¹ Niksârîzâde Mahmud Efendi ve Ganîzâde Nâdirî'nin Mektupları ile ilgili olarak bkz. Uğur Öztürk, “16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Uleması Arasındaki Tarafgirlik ve Rekabete Dair Bir Örnek: Niksârîzâde Mahmud Efendi ve Ganîzâde Nâdirî'nin Mektupları,” *Türkiyat Mecmuası* 34/1 (2024): 467-493.

⁸² Kasım Ertaş, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nasîhatu's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkitli Metni*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 98-100.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mehâsinü'l-Âdâb*'da ilmiye sınıfıyla ilgili görüşleri⁸³ *Nasîhatu's-Selâtin*'le paralellik arz etmektedir. Bu eserinde de ilmiye sınıfını sert bir şekilde eleştirmiştir. Ona göre, zamanındaki alimler, geçmişteki büyük alimlerin sahip oldukları tevazu, sadelik ve takva gibi erdemlere sahip olmadıkları gibi onların ulaştığı ictihad seviyesi ve doğruluk mertebesinde de uzaklaşmışlardır. Bunun başlıca nedeni olarak ilmiye sınıfındaki ahlaki çöküşü göstermektedir. Kadı ve müderris gibi önemli mevkilerde bulunan kişilerin, gösterişli bir yaşam sürmeleri ve şehvet düşkünlüğü içinde olmaları, Âlî'yi derinden etkilemiştir. Âlî, gerçek bir âlimin süsünün ilim ve fazilet olması gerektiğini vurgular. Ancak kendi döneminde gözlemlediği tablo, bunun tam tersidir. Dünya malına düşkün, gösteriş meraklısı bu kimseleri "*İlimden uzak cahiller*" olarak nitelemiştir. İmam-ı Azam⁸⁴ (ö.767) gibi büyük âlimlerin sade ve mütevazı yaşamları ise, onun bu eleştirisine önemli bir örnek teşkil eder. Âlî, büyük imamlara gösterilen saygının, şeriati bilmeyen veya bilse de uygulamayan kişilere gösterilmesinin yanlış olduğunu savunmuştur. İyi bir yönetici, dünyaya düşkün olan ve ilimden uzak duran kişilere değil, ilim sahibi ve faziletli kişilere değer vermelidir. İlim ve fazilet, makam ve itibarın temel ölçütü olmalıdır. Böylece ideal alim portresi çizen Âlî'nin bu eleştirileri, günümüz için de önemli bir ayna görevi görmektedir.⁸⁵

8. Liyakat Sorunları

Türk Dil Kurumu'na göre "*Liyakat*", bir kişinin bir görevi başarıyla yerine getirebilme yeteneği, uygunluğu ve yeterliliği anlamına gelir. Bu kavram, zekâ, çalışkanlık, tecrübe gibi bireysel özelliklerin yanı sıra vatanseverlik, dürüstlük, sorumluluk gibi değerleri de içerir. Aslında liyakat kelimesi Arapça kökenli olup "*Layık olma*" anlamına gelir. Batı dillerindeki karşılığı ise "*Merit*"tir. "*Meritokrasi*" ise, toplumda yetenekli ve değerli kişilerin hak ettikleri konumlara gelmesi ve toplumun yönetiminde söz sahibi olması ilkesidir.⁸⁶

Sokullu Mehmed Paşa'nın devlet işlerini kişisel çıkarları doğrultusunda yönlendirdiğini iddia eden Âlî, isim vermeden II. Selim'i "*Sarhoşlukla*", Sokullu'yu ise "*Küstahlıkla*" suçlayarak, bu durumun Osmanlı Devleti'nde önemli bir kırılmaya neden olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Ona göre, Sokullu'nun Türk kökenli kadıları hazine defterdarlıklarına getirmesi, hazine işlerinde usulsüzlüklere ve yolsuzluğa neden

⁸³ Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ilmiye sınıfıyla ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Künhü'l-Ahbâr'ında Medrese ve İlmiye*, (Ankara: TÜBA Yayınları, 2021), 25-33; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nevâdirü'l-Hikem*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Suna ve İnan Kırâç Vakfı Yazmalar Koleksiyonu, SR_000242 nolu nüsha, vr.9^b-10^a.

⁸⁴ İslâm'da hukukî düşüncenin ve ictihad anlayışının gelişmesinde önemli payı olup daha çok Ebû Hanîfe veya İmâm-ı Azam diye şöhret bulan, Hanefî mezhebinin imâmı, büyük müctehid. Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", TDV İslam Ansiklopedisi, 10 (İstanbul 1994), s. 131-138.

⁸⁵ *Mehâsinü'l-Âdâb*, 26^a-29^a.

⁸⁶ Osman Kürşat Acar, Muhammed Yusuf Ertek, *Türk Yönetim Tarihinde Liyakat*, (Ankara: Astana Yayınları, 2019), 428-429.

⁸⁷ *Mehâsinü'l-Âdâb*, vr.31^b.

olmuştur. Ayrıca, kendi adamlarını üst makamlara taşıyarak zeamet ve sancak vermesi, devlet hizmetinde liyakat ilkesinin yerini kişisel bağların almasına yol açmıştır.⁸⁸

16. yüzyıl Osmanlı tarihinin en önemli kaynakları arasında bulunan Peçevî Tarihi'nin müellifi İbrahim Peçevî (ö.1649), Sokullu Mehmet Paşa'nın bürokraside kendi adamlarını ve yakınlarını önemli görevlere getirmesiyle ilgili olarak yaptığı değerlendirmede, Paşa'nın akrabalarını iş başına getirmesine rağmen adalet ve liyakat ilkelerinden ödün vermediğini savunur. Peçevî'ye göre, atanan kişilerin işlerine layık olduğu Sokullu'nun hem dostları hem de düşmanları tarafından kabul edilmektedir.⁸⁹

Bu yaklaşım, Osmanlı bürokrasisinde sıkça görülen akrabalık ilişkileri ile liyakat arasındaki denge tartışmalarında önemli bir örnek teşkil eder. Ancak, Peçevî'nin ve Âlî'nin değerlendirmelerinin tamamen objektif olduğu söylenemez. Dönemin siyasi atmosferi ve Paşa'ya duydukları hayranlık veya düşmanlık, onların değerlendirmelerini etkilemiş olabilir.

Mustafa Âlî, Osmanlı Devleti'ndeki kritik makamların (vezirazamlık, şeyhülislamlık, kadıaskerlik, defterdarlık, kâtiplik, bababaşılık, serdarlık ve mehayıf müfettişliği) devletin genel durumu üzerindeki belirleyici etkilerini vurgular. Ona göre, bu makamlara getirilen kişilerin tecrübe, liyakat ve ahlaki değerlere sahip olması devletin istikrarı için elzemdir. Bu makamlara liyakatsiz kişilerin atanması, devletin çöküşüne yol açabilir.⁹⁰

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr'da* “Allah size emanetleri mutlaka ehline vermenizi emrediyor” ayetiyle ifade edilen adalet emrinin, özellikle yöneticilere ve bilge vezirlere yönelik olduğunu vurgular. Ona göre, “Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu” ayetindeki “Ölçü”, adalet ve hakkaniyetin bir simgesidir. Evrenin kusursuz dengesi, adaletin en mükemmel örneği olduğundan, tüm yöneticiler bu dengeyi örnek alarak insanları adil bir şekilde yönetmeli, yetkileri liyakate göre dağıtmalıdır. Âlî, bu şekilde yönetenlerin vicdanlarının, “Dünyada Allah için adil davrananlar kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedir” hadisiyle dolup taşacağını ve yaptıkları işlerin karşılığını ahirette görececeklerini belirtir. Kısacası, Âlî'ye göre “Adil olanın değeri arttı. Zulmedenin ömrü kıaldı” sözü, adaletin önemini ve bunun sonuçlarını en güzel şekilde özetlemektedir.⁹¹

Mehâsinü'l-Âdâb'da, Sultan III. Murad döneminde gerçekleştirilen mehayıf teftişine ilişkin liyakatsiz atamalar, tarihsel bağlamda iki çarpıcı örnek üzerinden eleştirilmektedir. İlk örnek, sağır ve dilsiz olan Râre isimli bir kişinin mehayıf müfettişi olarak atanmasıdır. Âlî, Râre'yi “*Kıt akıllı*” olarak nitelendirmekte ve onun, birçok kadılığı gezip kimilerini asarak, kimilerini ise çeşitli şekillerde öldürerek uyguladığı siyaset cezalarını akıl dışı bulmaktadır. Sağırlığı nedeniyle davaları dinleyemeyecek

⁸⁸ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.51^a.

⁸⁹ İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, haz.M. Uraz, (İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968), II: 234.

⁹⁰ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.51^a-56^a.

⁹¹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 93-94.

durumda olan birinin, mehâyif teftişi gibi önemli bir görevi nasıl yerine getirdiğini sorgulamaktadır. Âlî, böylesi bir atamayı padişaha tavsiye eden kişilerin "*Din ve devlet düşmanı*" olduklarını belirterek, yaptıkları işin hesabını öteki dünyada veremeyeceklerini vurgular. İkinci örnek ise veziriazam Rüstem Paşa'nın (ö.1561) torunu Muhammed Bey'in Rumeli'ne mehâyif müfettişi olarak atanmasıdır. Genç ve deneyimsiz olan Muhammed Bey, adaleti sağlama noktasında yetersiz kalmış, şehvetine yenik düşerek sebep olduğu haksızlıklar neticesinde birçok masumun ölümüne neden olmuştur.⁹²

Mehâsinü'l-Âdâb'da, nedimlik kurumunun liyakatla olan ilişkisi ele alınarak, Osmanlı sarayında III. Murad döneminde bu geleneğin nasıl değiştiği üzerinde durulmaktadır. Osmanlı öncesi İran medeniyetinde, nedimlik görevi genellikle devlet işlerinde deneyimli, soylu ve bilgili kişilere verilirdi. Bu kişiler, padişahın yakın çevresinde bulunarak siyasi ve kültürel konularda rehberlik yapardı. Osmanlılar da bu geleneği benimsemiş ve III. Murad dönemine kadar nedimler genellikle bilgi, erdem ve yetenek sahibi kişiler arasından seçilmiştir. Ancak, III. Murad döneminde bu gelenekte önemli bir kırılma yaşanmıştır. Padişah, liyakat sahibi kişiler yerine cüceler, doğancılar ve tavâşî gibi sıradan kişilere yakınlık göstermeye başlamıştır. Bu durum, dönemin edebiyatçıları ve bilginleri tarafından büyük bir hayal kırıklığıyla karşılanmıştır.⁹³

Sultan III. Murad'ın yakınlık gösterdiği doğancı, Mehmed Paşa'dır. Mehmed Paşa, Ermeni kökenli bir doğancı olup, III. Murad döneminde çeşitli yüksek görevlere getirilmiştir. Paşalık rütbesine yükselene kadar padişahın musahibi olarak sarayda kalmıştır. Ancak, Beylerbeyi Vakası⁹⁴ olarak bilinen yeniçeri isyanı sonrasında

⁹² Mehâsinü'l-Âdâb, vr.53^a-54^a.

⁹³ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.59^a.

⁹⁴ Beylerbeyi Vakası (1589), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geniş çaplı ekonomik ve siyasi krizlerin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Vakanın temel sebeplerinden biri, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisini derinden etkileyen yüksek enflasyon ve paranın değer kaybıdır. Akçenin değersizleşmesi ve devalüasyon, özellikle askerlerin ve yeniçerilerin maaşlarının reel olarak düşmesine yol açtı. Yeniçeriler, bu ekonomik bunalımın ve özellikle akçedeki devalüasyonun sorumlusu olarak gördükleri üst düzey yetkililere karşı hoşnutsuzluk geliştirdiler. Beylerbeyi Vakası'nda, yeniçeriler Rumeli Beylerbeyi ve başdeftardarın idamını talep ederek güçlerini açıkça ortaya koydular. Bu taleplerin kabul edilmesi, yeniçerilerin artan siyasi nüfuzunu ve saray içindeki hamilik ilişkilerine dayanan güç dengesini göstermektedir. İsyân, yeniçerilerin sadece askeri bir güç olarak değil, aynı zamanda ekonomik çıkar grubu haline geldiklerinin de bir işaretiydi. Ticaret ve mali işler gibi faaliyetlere girmeleri, onları ekonomik çıkar temelli bir zümreye dönüştürmüştü. Vakanın sonuçları, Osmanlı sarayı için oldukça çalkantılı oldu. Yeniçerilerin bu isyanla kazandıkları güç, onların saraya karşı bir muhalefet odağı olarak belirmesini sağladı. Beylerbeyi Vakası, sonraki yıllarda da devam eden yeniçeri isyanlarının habercisi oldu ve askeri gücün, ekonomik sebeplerle birleşerek daha büyük siyasi sonuçlar doğurabileceğini gösterdi. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), I: 209-211; Necdet Öztürk, "Kelle İsteriz Yeniçerilerin İlk Kanlı İsyanı: Beylerbeyi Vakası", *Tarih ve Medeniyet* 28 (1996): 20-21; Burak Onaran, *Padişahı Devirmek: Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. Çev. Saadet Özen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 29-32; Levent Kaya Ocakaçan, *Geç 16. ve Erken 17. YY'da Osmanlı Devleti'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer*

öldürülmüştür.⁹⁵ Mustafa Âlî'nin küçümseyerek bahsettiği tavâşi ise Habeşi Mehmed Ağa'dır (ö.1590). Habeşi Mehmed Ağa, Osmanlı sarayında 16. yüzyılın ikinci yarısında etkili bir tavâşi olarak öne çıkmış ve III. Murad döneminde Dârüssaâde Ağası olarak atanmıştır. Mehmed Ağa, Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra hızla güçlenmiş hem sarayın iç işlerinde hem de dış ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Bu örnekler, III. Murad döneminde saray kültüründeki değişimin ve liyakat ilkelerinin zayıflamasının göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁹⁶

III. Murad döneminde sarayda önemli bir nüfuz sahibi olan cüceler Nasuh ve Cühûd, padişahın yakın çevresinde yer alarak siyasi süreçlere doğrudan etki etmişlerdir. Özellikle devlet görevlilerinin atanmasında önemli rol oynayan bu iki isim, bu sayede büyük bir servet edinmişlerdir. Ancak, rüşvet ve yolsuzluk iddialarıyla gündeme gelen cüceler, daha sonraki yıllarda gözden düşerek hapis cezalarına çarptırılmışlardır.⁹⁷

Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad'ın musahiplerinin vasıfsızlığını vurgulamak için Geylan hükümdarı Ahmed Han'ın (ö. 1600), Acem şahı Abbas bin Hudâbende'nin Geylân'ı ele geçirmesi üzerine yardım talebiyle, 1592'de geldiği İstanbul'da gördüğü muameleyi örnek vermiştir. Ahmed Han, Peygamberimizin soyundan gelen, hutbe ve sikke sahibi bir han olmasına rağmen Sultan III. Murad, ona gereken ilgiyi göstermemiş, yazarın ifadesiyle “*Hoş geldiniz, ülkemizi şereflendirdiniz*” gibi basit bir cevap bile vermemiştir. Bu durum Ahmed Han'ı ziyadesiyle üzmüştür. Âlî'ye göre padişahın bu nezaketsizliği onun kibrinden değil, iş bilir bir musahibi olmamasından kaynaklanmıştır.⁹⁸

Gelibolulu Mustafa Âlî *Künhü'l-ahbâr*'da, padişahların etrafını donatan kişilerin, yani musahiplerin önemini vurgulamıştır. Âlî'ye göre, başarılı bir yönetici, etrafını bilge ve deneyimli kişilerle çevreleyerek daha doğru kararlar alabilir. Bu yaklaşım, tarih

Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 57-64; Uğur Öztürk, Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595), İstanbul: Dergâh Yayınları, Ağustos 2024, 48-51; Günhan Börekçi, “1589 Beylerbeyi Vak'ası Sırasında Çıkan Büyük İstanbul Yangını”, (I. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 29 Mayıs-1 Haziran 2013); Günhan Börekçi, *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*, (Doktora Tezi, The Ohio State University, 2010), 44-45; Baki Tezcan, “The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52/3 (2009): 460-504.

⁹⁵ Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*, 119-120.

⁹⁶ Berat Açıl, Habeşi Mehmed Ağa'nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri. *International Journal of Turkology*, 6, (2020), 67; Jane Hathaway, *Darüssade Ağası: Osmanlı sarayında Afrikalı Bir Güç Odağı*, çev. Tansel Demirel, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 86-87; Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*, 139-150.

⁹⁷ Murat Bardakçı, “Saray soytarıları, Tanzimat ilân edilince unutulup gittiler.” *Haber Türk*. 29 Ağustos 2009; Özdemir Nutku, “Cüce”, TDV İslam Ansiklopedisi, 8, (İstanbul 1993), s. 105-106; Uğur Öztürk, *III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü*, 167-169.

⁹⁸ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.85^{a-b}; Geylan hükümdarı Ahmed Han'ın hayat hikayesi ve İstanbul'da görmüş olduğu muameleyle ilgili olarak bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti'ne İltica Etmış Olan Kârkeya Hânedânından Ahmed Han Nerede Vefat Etti,” *Belleten* 28/109 (1964): 73-83.

boyunca birçok medeniyette görülen, “*Ehil olana değer verilmeli*” prensibinin bir yansımasıdır. Âlî’ye göre Gazneli Sultan Mahmud örneği, bu görüşü destekleyen çarpıcı bir örnek teşkil eder. Gazneli Sultan Mahmud (ö.1030), Firdevsî (ö.1020) gibi önemli bir şairi himaye ederek hem kültürel bir mirasa katkıda bulunmuş hem de devletin prestijini artırmıştır. Firdevsî’nin Şahname adlı eseri, Sultan Mahmud’un adını ve başarılarını ölümsüzleştirerek, onun sadece bir fatihten öte, aynı zamanda bir kültür medeniyeti inşasına önem veren bir hükümdar olduğunu göstermektedir. Ancak, Sultan Mahmud’un maddi mirası, zamanın akışı ve çeşitli istilalar nedeniyle büyük ölçüde yok olmuştur. Bu durum, şahsiyetlerin kültürel miras üzerindeki etkilerinin somut ve maddi unsurlarla sınırlı olmadığını göstermektedir. Sultan Mahmud gibi büyük bir hükümdarın asıl mirası, fikirleri, yaptıkları ve bunların gelecek nesillere aktarılmasıdır. Firdevsî’nin Şahname’si, bu bağlamda, Sultan Mahmud’un en önemli ve kalıcı eserlerinden biri olarak kabul edilebilir.⁹⁹

⁹⁹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 87-88.

Sonuç

Bu çalışmada, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Mehâsinü'l-Âdâb adlı eserinde, Sultan III. Murad dönemine yönelik eleştiriler detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Âlî, dönemin Osmanlı yönetim sistemindeki çöküşün ana nedenlerini rüşvet, liyakatsiz atamalar ve saraydaki ahlaki yozlaşma olarak tanımlamaktadır. Eser, özellikle Sultan III. Murad'ın altın ve gümüş biriktirme tutkusu, devletteki yüksek makamlara liyakatsiz kişilerin atanması, saray çevresindeki kişilere ayrıcalık tanınması ve ilmiye sınıfındaki ahlaki çöküş gibi meseleler üzerinde durmaktadır.

Âlî'nin eleştirileri, III. Murad'ın, devletin mali kaynaklarını eğlence ve keyfi harcamalara yönlendirdiğini ve bunun devletin ekonomik istikrarını sarstığını göstermektedir. Padişahın, müzisyenler ve komedyenlere cömertçe bağışlar yaparken, devlet adamlarını ve askeri sınıfı ihmal etmesi, yönetim kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Bu tutum, Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak bölgelerde otorite kuramamasına, ordu ve bürokrasideki yozlaşmaya yol açmıştır.

Rüşvetin yaygınlaşması ise devlet işleyişinin adalet ve liyakat ilkelerine zarar vermiştir. Âlî, özellikle üst düzey yönetici atamalarında rüşvetin belirleyici bir rol oynadığını, memuriyetlerin ehil olmayan kişilere satıldığını vurgulamaktadır. Bu, devletin yönetim kademelerinde yetersiz ve deneyimsiz kişilerin yer almasına ve halkın güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Rüşvet, Osmanlı devlet yapısında derin bir yozlaşmayı beraberinde getirirken, bürokrasideki bu ahlaki çöküş, dönemin önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlmiye sınıfındaki bozulma da Âlî'nin eleştirilerinin merkezindedir. Âlî, kadılar ve müderrisler gibi önemli görevlerdeki kişilerin ahlaki çöküntü içinde olduğunu, dini ve hukuki görevlerini kişisel çıkarları için kullandıklarını belirtmiştir. Kadıların, halktan haksız yere vergi toplaması ve şariat kurallarını hiçe sayarak haksız kazanç sağlaması, toplumsal huzursuzluğu artırmış ve Osmanlı adalet sisteminin temelini sarsmıştır. Âlî'ye göre, ilmiye sınıfı, Osmanlı devletinin en temel ahlaki ve yönetsel dayanaklarından biri olmasına rağmen, bu sınıfın yozlaşması, toplumsal düzenin çökmesine yol açan faktörler arasındadır.

Sultan III. Murad'ın devlet sırlarını ifşa etmesi ve saray entrikalarını teşvik etmesi de Âlî'nin eleştirilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Padişahın, vezirler arasındaki çekişmeleri körüklemesi, devlette istikrarsızlık yaratmış, bu da Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarla başa çıkma kapasitesini zayıflatmıştır. Âlî, bu entrikaların, önemli askeri ve siyasi kararların alınmasını engellediğini ve devletin zayıflamasına katkı sağladığını savunmaktadır.

Âlî'nin, Sultan III. Murad'ın yönetiminde liyakat ve adalet ilkelerinin terk edildiğini vurgulaması, modern yönetim teorileri açısından da dikkate değerdir. Padişahın liyakatsiz kişilere verdiği yetkiler, devlette geniş çaplı bir yozlaşmayı tetikleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybetmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Âlî'nin eleştirileri, sadece Osmanlı tarihi için değil, aynı zamanda modern devlet yönetimi açısından da önemli dersler içermektedir.

Bu bulgular, Osmanlı yönetim yapısındaki zayıflıkların devletin genel çöküş sürecine nasıl etkiye bulunduğunu göstermektedir. Çalışmada elde edilen bulgular, rüşvet ve liyakat eksikliğinin devlet yönetiminde yarattığı krizlerin, Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerini derinden etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu durumun sadece dönemsel bir sorun değil, devlet yönetiminde evrensel bir problem olduğunu göstermektedir.

Son olarak, bu çalışmanın bulguları, Osmanlı bürokrasisi ve devlet yönetimi üzerine yeni araştırmalar için önemli bir başlangıç noktası sunmaktadır. İlmiye sınıfının ahlaki çöküşü, devlet yönetiminde liyakat ilkelerinin terk edilmesi ve saray entrikalarının Osmanlı devlet yapısına etkileri gibi konular, ilerleyen araştırmalar için derinlemesine incelenmelidir. Ayrıca, rüşvetin Osmanlı toplumundaki uzun vadeli etkileri, halkın devlete olan güveni üzerindeki yansımaları ve bu durumun toplumsal yapıya etkileri üzerine yapılacak çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetsel sorunlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

Kaynakça

- Acar, Osman Kürşat ve Ertek, Muhammed Yusuf. *Türk Yönetim Tarihinde Liyakat*. Ankara: Astana Yayınları, 2019.
- Açıl, Berat. “Habeşî Mehmed Ağa’nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri.” *International Journal of Turkology* 6 (2020): 67-83.
- Aktepe, M. Münir. “Damad İbrâhim Paşa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss. 441-443.
- Akyıldız, Ali. “Valide Sultan.” TDV İslam Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), 494-499.
- Alvan, Türkan. “Devrinden Seyrine Sultan III. Murad’ın Kitâbü’l-Menâmât’taki Mektuplarına Dair Bazı Tespitler.” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 3 (2014): 27-60.
- Alvan, Türkan. “1582 tarihli yeni bir surname metni: Akşemseddin’in torunu Kadîmî’nin sûr-nâmesi.” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25 (2020): 1-77.
- Atalay, Ali Adil. *Seyyid Nizamoğlu*. İstanbul: Can Yayınları, 1976.
- Aydın, Ahmet. *Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Kühû’l-Ahbârının IV. Rûknünün Kaynakları*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2023.
- Aydın, Mahir. “Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar.” *Belleten* 65 (2001): 623-636.
- Aykut, Nezihi. “Damad İbrâhim Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss. 440-441.
- Bardakçı, Murat. “Saray soytarıları, Tanzimat ilân edilince unutulup gittiler.” *Haber Türk*, 29 Ağustos 2009.
- Börekçi, Günhan ve Öztürk, Uğur. “Gazanfer Ağa Medresesi’nin Açılışı ve Seyfîzâde Ahmed Efendi’nin Müderris Atanmasına Dair Seyyid Lokman’ın Manzumesi: Yeni Nüsha ve Metin.” *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2023): 1-62.
- Börekçi, Günhan. “1589 Beylerbeyi Vak’ası Sırasında Çıkan Büyük İstanbul Yangını.” I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu’nda Sunulan Bildiri, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 29 Mayıs-1 Haziran 2013.
- Börekçi, Günhan. “*Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*.” Doktora Tezi, The Ohio State University, 2010.
- Calis, Richard. “The Lutheran experience in the Ottoman Middle East: Stephan Gerlach (1546–1612) and the history of Lutheran accommodation.” *The English Historical Review* 139/596 (2024): 94-125.
- Çavuşoğlu, Halime. “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud’un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 63 (2019): 377-402.
- Çerçi, Faris. *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühû’l-Ahbâr’ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Dervişoğlu, Elif. “*III. Murad dönemi devlet adamlarından Ferhad Paşa*.” Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2021.
- Dokuzlu, Emrah. “*Alâî B. Muhibbî Eş-Şirâzî’nin “Düstûru’l-Vüzerâ” İsimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili*.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

- Durak, Necdet ve Tortuk, Bilgehan Bengü. “İbn Haldûn’u Yeniden Okumak: Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Siyaset Felsefesi Bağlamında XVI. Yüzyıl Osmanlı Siyaset Felsefesi Paradigması.” *Dört Öge Dergisi* 5 (2014): 127-148.
- Emecen, Feridun. “Devre Çıkma.” TDV İslam Ansiklopedisi, 9 (İstanbul 1994), ss. 250-251.
- Ertaş, Kasım. “*Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Nasîhatu’s-Selâtin İsimli Eserinin Tenkitli Metni*.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Fetvacı, Emine. *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Fleischer, Cornell H. *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*. Çev., Ayla Ortaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Gafarov, Anar. “Tûsî, Nasîrüddin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), ss. 442-445.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Künhü’l-ahbâr*. Hazırlayan: Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Nevâdirü’l-Hikem*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Koleksiyon no: SR_000242.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyâfet Sofraları (Mevâidü’n-nefâis fî kavâidi’l-mecâlis)*. Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1978.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Mehâsinü’l-Âdâb*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Koleksiyon no: 04224.
- Genç, Mehmet. “İltizam.” TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), ss. 154-158.
- Gerlach, Stephan. *Türkiye günlüğü*. Çev., Türki Noyan. 1. cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Güleç, İsmail. “Sürûrî, Muslihuddin Mustafa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 38 (İstanbul 2010), ss. 170-172.
- Hathaway, Jane. *Darüssade Ağası: Osmanlı sarayında Afrikalı Bir Güç Odağı*. Çev., Tansel Demirel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- İbrahim Peçevî. *Peçevi Tarihi*. Hazırlayan Murat Uraz. 2. cilt. İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Künhü’l-Ahbâr’ında Medrese ve İlmiye*. Ankara: TÜBA Yayınları, 2021.
- İlgürel, Mücteba. “Celâlî İsyanları.” TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), ss. 252-257.
- İpşirli, Mehmet. “Ferhad Paşa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), ss. 383-384.
- İpşirli, Mehmet. “İlmiye.” TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), ss. 141-145.
- İpşirli, Mehmet. “Kalemiye.” TDV İslam Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 248-249.
- İpşirli, Mehmet. “Koca Sinan Paşa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 26 (İstanbul 2002), ss. 137-139.

- Selânikî Mustafa Efendi. *Târîh-i Selânikî*. 1. Cilt. Hazırlayan Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. 2. cilt. Hazırlayan Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- İsen, Mustafa. *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Kaplan, Mahmut. *Hikmet şairi Yûsuf Nâbî*. Şanlıurfa Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.
- Kaya, Eyüp Said. "Sinan Efendi." TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), ss. 228-229.
- Kitâb-ı Müstetâb. Yayınlayan Ali Yücel. Ankara, 1983.
- Kuru, Mehmet. *Osmanlı'nın Para ile İmtihanı*. İstanbul: Fol Kitap, 2022.
- Kütükoğlu, Bekir. "Murad III." TDV İslam Ansiklopedisi, 31 (Ankara 2020), ss. 172-176.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.
- Nutku, Özdemir. "Cüce." TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss. 105-106.
- Ocakaçan, Levent Kaya. "Geç 16. ve Erken 17. YY'da Osmanlı Devleti'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Onaran, Burak. *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. Çev., Saadet Özen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi* 9/1 (1976): 95-107.
- Osman-zâde Ahmed Tâib. *Telhîs-i Mehâsinü'l-Âdâb*. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, Koleksiyon no:1510.
- Önal, Ahmet. "Koca Sinan Paşa'nın hayatı ve siyâsî faaliyetleri (1520?-1596)." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Özcan, Abdulkadir. "Hadım Hasan Paşa." TDV İslam Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), ss. 5.
- Özcan, Ruhi. "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (2005): 237-266.
- Öztürk, Murat. "Klasik Türk Edebiyatında Padişahlara Yapılan Yergiler." *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/1 (2013): 2143-2164.
- Öztürk, Necdet. "Kelle İsteriz Yeniçerilerin İlk Kanlı İsyanı: Beylerbeyi Vakası." *Tarih ve Medeniyet* 28 (1996): 20-21.
- Öztürk, Uğur. "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Uleması Arasındaki Tarafgirlik ve Rekabete Dair Bir Örnek: Niksârîzâde Mahmud Efendi ve Ganîzâde Nâdirî'nin Mektupları." *Türkiyat Mecmuası* 34/1 (2024): 467-493.

- Öztürk, Uğur. "III. Murad'a sunulmuş üç kaside: Kâmi, Nâli ve Mehmed Suûdî Efendi'nin Kasideleri." *HikmetAkademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 7/14 (2021): 259-281.
- Öztürk, Uğur. *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2024.
- Özgen, Elif. "Grand Vizier Koca Sinân Paşa and Factional Politics in the Court Of Murad III." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Pir Mehmed Dede. (t.y.). Ketebe. <https://www.ketebe.org/sanatkar/pir-mehmed-dede-719> (Erişim tarihi: 09/07/2024).
- Sahillioğlu, Halil. "Esedî", TDV İslam Ansiklopedisi, 11 (İstanbul 1995), ss. 368-369.
- Sahillioğlu, Halil. "Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri I (1591 Lehistan Sulhunda İngilizler ve Yahudiler)." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1969): 29-33.
- Saiyaf, Hasan. *Mehâsinü'l-Edeb (İnceleme-metin)*, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018.
- Sevinç, Necdet. *Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı*. 1. cilt. İstanbul: Kutsun Yayınevi, 1978.
- Şahin, Esmâ. "Hamilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019): 168-193.
- Şeker, Mehmet. *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefais Fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Şeşen, Ramazan. "Câhiz." TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), ss. 20-24.
- Şirinov, Agil, "Tûsî, Nasîrüddin." TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), ss. 437-442.
- Tezcan, Baki. "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52/3 (2009): 460-504.
- Tosun, Necdet. "Seyyid Nizamoğlu." TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), ss. 73-74.
- Tülücü, Süleyman. "Hâtim et-Tâi." TDV İslam Ansiklopedisi, 16 (İstanbul 1997), ss. 472-473.
- Tümer, Günay. "Birûnî." TDV İslam Ansiklopedisi, 6 (İstanbul 1992), ss. 206-215.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olan Kârkeya hânedânından Ahmed Han nerede vefat etti." *Belleten* 28/109 (1964): 73-83.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe." TDV İslam Ansiklopedisi, 10 (İstanbul 1994), ss. 131-138.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Câhiz." TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), ss. 24-26.
- Yılmaz, Fikret. *İstanbul'da Siyasal Olaylar Kronolojisi (1453-1826). Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. <https://istanbultarihi.ist/40-istanbulda-siyasal-olaylar-kronolojisi-1453-1826>, Erişim Tarihi: 19.08.2024.
- Yılmaz, Savaş. "III. Murat Döneminde Yaşanan Malî Buhranların Toplumsal Suçlar Üzerindeki Etkileri." *Kare Dergi* 6 (2019): 53-87.
- Wood, Alfred C. *Levant Kumpanyası Tarihi*. Çev., Çiğdem Erkal İpek, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.

Komşu Balkan Devletlerinin Kosova Vilayeti Üzerindeki Emellerinin Mitroviçe Kazasına Yansımaları

Reflections of the Neighboring Balkan States' Ambitions on the Kosovo Province on the District of Mitrovica

Mehmet Köseoğlu*

Öz

Osmanlı'nın "Vilayet-i Selâse" olarak adlandırdığı Makedonya bölgesinin vilayetlerinden biri olan Kosova, Rumeli topraklarının kuzey noktasında bulunmakla birlikte Sırbistan, Bosna ve Bulgaristan ile komşuydu. Kentin nüfusu çok uluslu bir yapıya sahipti ve burada Sırlar, Bulgarlar, Türkler, Arnavutlar ve Boşnaklar bir arada yaşamıştır. Rumeli Demiryolu Hattının birçok istasyonu bu vilayetin sınırları içerisinde yer almıştır ve bu sebeple vilayetin ticari gelişiminde demiryolunun etkisi oldukça fazla olmuştur. Kosova, askeri, siyasi ve ekonomik faaliyetler açısından stratejik bir konumda yer almaktaydı. Diğer Balkan devletlerinin yanı sıra özellikle Sırbistan Devleti, Kosova vilayeti üzerinde hak iddiasında bulunmuştur. Sırbistan, bu iddiasını vilayette yaşayan Sırp nüfus oranına ve tarihi geçmişe dayandırmıştır. Bu sebeple Sırp çeteler Kosova'nın çoğu bölgesinde propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Öte yandan Avusturya-Macaristan, Katolik ve Rusya ise Ortodoks Hristiyanları himaye etmek bahanesiyle bölgede kendi emellerini gerçekleştirme gayretinde olmuşlardır. Çalışmamızda söz konusu devletlerin Kosova üzerindeki emellerinin stratejik bir konuma sahip olan Mitroviçe kazasına yansımalarının başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere çeşitli kaynaklar ışığında açığa çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Mitroviçe, Rumeli Demiryolu, Sırp, Arnavut.

Abstract

Kosovo, one of the provinces of the Macedonia region, which the Ottomans called "Three Provinces", was located at the northern point of the Rumelian lands and was neighbor to Serbia, Bosnia, and Bulgaria. The city's population had a multinational structure, and Serbs, Bulgarians, Turks, Albanians, and Bosnians lived together here. Many stations of the Rumelia Railway Line are located within the borders of this province, and for his reason, the railway has dramatically impacted the province's commercial development. Kosovo was strategically positioned in terms of military, political, and economic activities. In addition to other Balkan states, the State of Serbia claimed rights over the province of Kosovo. Serbia based this claim on the proportion of the Serbian population living in the province and the historical past. For this reason, Serbian gangs carried out propaganda activities in most regions of Kosovo. On the other hand, Austria-Hungary, Catholicism, and Russia tried to realize their own goals in the area under the pretext of protecting Orthodox Christians. Our study aims to reflect the ambitions of the states in question regarding Kosovo in the strategically located town of Mitrovica in light of various sources, especially Ottoman archive documents.

Keywords: Kosovo, Mitrovica, Rumelia Railway, Serbian, Albanian.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & mehmetkoseoglu.balkan3@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 4

Başvuru / Submitted: 24 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 3 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Köseoğlu, M. "Komşu Balkan Devletlerinin Kosova Vilayeti Üzerindeki Emellerinin Mitroviçe Kazasına Yansımaları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 56-84.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye

This is an open-access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Giriş

Kosova vilayetinin merkez sancağı 1879-1893 tarihleri arasında Priştine, 1893 tarihinden itibaren ise Üsküp şehri olmuştur (Kosova Vilayet Salnamesi, 1314/1896, 117-122). Kosova vilayeti, güneyden Selanik ve Manastır, kuzeyden Sırbistan ve Bosna, batıdan İşkodra ve doğudan ise Bulgaristan ile sınırı bulunuyordu. Vilayette farklı etnik ve dini gruplar bir arada yaşıyordu. Kentin nüfus yapısı genel itibariyle Bulgar, Sırp, Arnavut, Türk ve Boşnaklardan oluşuyordu. Kosova'ya bağlı merkez sancak olan Üsküp'ün güneyinde Türk ve Bulgarlar, kuzeyinde ise Arnavutlar çoğunlukta bulunuyordu. Öte yandan Yeni Pazar sancağında Arnavut ve Boşnaklar, Taşlıca sancağında Boşnaklar, İpek, Priştine ve Prizren sancaklarında ise Arnavutlar nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Kosova vilayeti genelinde Türkler sadece Üsküp sancağında nüfus çoğunluğuna sahip bulunuyordu. Bununla birlikte Priştine, Üsküp ve Prizren'de halkın çoğunluğu Türkçe konuşuyordu.¹

Kosova vilayetinde yaşayan halkların mensubu olduğu etnik ve dini yapının sayısal olarak ifade edilmesi kentin nüfus dağılımının daha anlaşılır olmasına ve somut olarak açıklanmasına yardımcı olacaktır. 1896 tarihli Kosova Vilayet Salnamesine göre 1893 yılında Kosova nüfusu 847.419 kişiden ibaretti ve bu nüfusun 507.080'i Müslüman, 340.339'u ise Hristiyanlardan oluşuyordu.² 1900 tarihli Osmanlı Arşiv vesikasında ise Kosova nüfusunun 443.012 Müslüman, 38.961 Rum, 285.582 Bulgar, 648 Katolik, 4.584 Latin, 97 Protestan, 1.951 Yahudi ve 2.894 gayrimüslim Kıpti olmak üzere toplamda 777.729 kişiden oluştuğu istatistiği verilmiştir.³ Aram Andonyan'a göre 1906 yılında Kosova'da 150 Rum, 251.000 Bulgar, 910 Ulah, 89.350 Müslüman Türk ve 418.250 Müslüman Arnavut yaşıyordu.⁴ Osmanlı nüfusuna ilişkin kapsamlı bir çalışma yapmış bulunan Kemal H. Karpat, 1906-1907 yılları arasında Kosova'nın 379.595 Müslüman, 13.594 Rum ve 272.818 Bulgar nüfusa sahip olduğunu açıklamaktadır.⁵ McCarthy, eserinde Kosova'da 1911 yılı itibariyle 959.000 Müslüman'ın yanı sıra 93.000 Rum ve 531.000 Bulgar'ın ikamet ettiğini ve dolayısıyla vilayetin toplam nüfusunun 1.583.000 kişiden ibaret olduğunu belirtmektedir.⁶

Kosova vilayetine dair 1895 yılına ait nüfus istatistiğine göre Üsküp sancağında 153.778 Hristiyan ve 116.678 Müslüman, Yenipazar sancağında 51.034 Müslüman ve 35.636 Hristiyan, İpek sancağında 9.468 Hristiyan ve 24.852 Müslüman, Priştine sancağında 132.450 Müslüman ve 73.294 Hristiyan, Prizren sancağında 73.708 Müslüman ve 24.101 Hristiyan, Taşlıca sancağında 22.800 Müslüman ve 21.715

¹ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2014), 87.

² *Kosova Vilayet Salnamesi*, H 1314/1896, 17.

³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH)*, 11/46.

⁴ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev., Zaven Biberyan (İstanbul: Aras Yayınları, 2002), 76-77.

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 346.

⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus olarak Temizleme İşlemi*, çev., Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayın, 1998), 144.

Hristiyan olmak üzere toplamda 421.522 Müslüman ve 317.992 Hristiyan nüfusu mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Tablo 1: Kosova Vilayetine Bağlı Sancakların Nüfus Miktarı (1907).⁸

Sancak	Toplam Nüfus	Müslüman	Eksarhane Mensubu Ortodoks	Patrikhane Mensubu Ortodoks	Katolik	Gayrimüslim Kıpti	Musevi
Üsküp	374.651	164.232	180.735	27.033	137	474	2.040
Prizren	128.458	97.615	11.179	19.015	649	-	-
Seniçe	73.029	48.887	-	24.129	-	-	13
Taşlıca	51.408	28.264	-	23.144	-	-	-
İpek	80.552	56.966	277	19.359	3.950	-	-
Priştine	329.801	228.459	-	94.097	3.257	3.251	737
Toplam	1.037.899	624.423	192.191	206.777	7.993	3.725	2.790

Yukarıdaki tablo değerlendirildiğinde 1907 yılı itibarıyla Kosova vilayetinde Müslüman nüfusunun gayrimüslim nüfusundan yaklaşık olarak 200.000 kişi daha fazla olduğu görülmektedir.

1. Mitroviçe Kazasının Coğrafi, İdari ve Demografik Yapısı

Mitroviçe, I. Kosova Savaşı (1389) sonunda Prizren ve çevresi ile birlikte Osmanlı idaresine girmiştir. Bosna'dan İstanbul'a uzanan geçiş güzergahında bulunması sebebiyle bir köprü vazifesi görmüştür. Mitroviçe, sahip olduğu coğrafi konumu sebebiyle Osmanlı ve Avusturya devletleri arasında meydana gelen savaşlarda olumsuz etkilenmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında Sırbistan bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış ve imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile birlikte Mitroviçe, Sırbistan sınırları içerisinde kalmıştır. Ancak daha sonra İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerin müdahalede bulunmalarıyla Ayastefanos Antlaşması geçersiz sayılmış ve yerine Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Mitroviçe'nin yeniden Osmanlı toprağı olarak kalmasını sağlamıştır. Mitroviçe kazası, Kosova'nın Priştine sancağına bağlı bulunmaktaydı.⁹ Ancak önceki yıllarda Mitroviçe'nin Yenipazar sancağına bağlı bir kaza statüsünde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Mitroviçe kazası, coğrafi konum olarak Priştine'nin kuzeybatı tarafında yer almakla birlikte buraya 6 saat uzaklıkta ve İbre Nehri kenarında bulunmaktaydı. Kazanın doğu ve güney tarafları Vulçitrın, kuzeyi Yenipazar ve batı ciheti de Tırgovişte ve İpek kazalarıyla çevriliydi.¹¹

Mitroviçe kazasının nüfusu 1880 yılı itibarıyla sadece erkekler olarak 3.116 Müslüman ve 1.447 Hristiyan olmak üzere toplam 4.563 kişiden oluşuyordu.¹² 1881-1893

⁷ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)*, 32/17.

⁸ Mehmet Köseoğlu, "Makedonya'da Mezhepçilik ve Milliyetçilik Faaliyetleri ile Kilise ve Mektep Anlaşmazlıkları (1875-1910)" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2023), 61.

⁹ Said Olgun, "Kosova Arnavutlarının Milli Kahramanı İsa Bolatini (1864-1916)," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/3 (2020): 856.

¹⁰ BOA, *Y.PRK.UM.*, 3/45.

¹¹ *Kosova Vilayet Salnamesi*, H 1314/M1896, 195, 197.

¹² BOA, *Y.PRK.UM.*, 1/99.

yılları arasında Mitroviçe'nin nüfusunun kadın ve erkek dahil olmak üzere 4.434 Müslüman ve 3.910 Bulgar olduğu belirtilmiştir.¹³ 1896 yılında ise kazanın nüfusu kadınlar da dahil toplamda 6.142'den müteşekkildi. Mitroviçe'de yaşayan halklar genellikle Türkçe, Arnavutça ve Boşnakça konuşuyorlardı.¹⁴

Tablo 2: 1880 Yılı'nın Sonlarına Doğru Kosova Vilayetine Bağlı Kazaların Nüfusu (Erkek)¹⁵

Sancak Kaza İsmi	Yahudi	Kıpti Gayrimüslim	Kıpti Müslim	Hristiyan	İslam	TOPLAM
Priştine Sancağı						
Priştine Kazası	56	75	1.378	6.215	18.750	27.464
Gilan Kazası	-	-	946	8.055	18.451	27.452
İpek Kazası	-	53	511	9.440	26.160	36.164
Vulçitrin Kazası	-	-	172	4.340	20.765	25.277
Preşova Kazası	-	-	226	1.525	2.278	4.029
Toplam	56	128	3.233	29.575	86.404	120.386
Üsküp Sancağı						
Üsküp Kazası	167	288	1.225	11.083	21.485	34.248
Kumanova Kazası	-	222	147	10.367	8.178	18.914
Palanka Kazası	-	107	104	7.982	3.542	11.835
Kretova Kazası	-	38	56	3.175	1.639	4.908
Koçana Kazası	-	53	476	11.271	10.959	22.759
İştîp Kazası	178	9	398	7.430	14.429	22.444
Radovişte Kazası	-	-	131	2.353	7.685	10.169
Toplam	345	717	2.537	53.661	67.917	125.377
Yenipazar Sancağı						
Yenipazar Kazası	-	-	-	5.470	1.158	13.638
Seniçe Kazası	-	-	-	2.118	6.447	8.565
Mitroviçe Kazası	-	-	-	1.444	2.356	3.800
Akova Kazası	-	-	-	3.241	7.331	10.572
Yeni Varoş Kazası	-	-	-	2.715	496	3.211
Berane Kazası	-	-	-	3.252	192	3.444
Tergovişte Kazası	-	-	-	1.302	4.718	6.020
Toplam				19.552	29.698	49.250
Taşlıca Sancağı						
Taşlıca Kazası	-	-	-	10.553	11.926	22.429
Prepol Kazası	-	-	-	11.494	16.876	28.368
Toplam				22.047	28.802	50.797
TOPLAM	401	845	5.770	124.835	212.821	345.810

Mitroviçe kazasının Hristiyan ve İslam nüfus oranlarının Kosova vilayetinin diğer kazalarıyla kıyaslanabilmesi için yukarıdaki tablonun burada yer alması gerektiğine kanaat getirilmiştir.

¹³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 296.

¹⁴ *Kosova Vilayet Salnamesi*, H 1314/1896, 196.

¹⁵ BOA, *Y.PRK.UM.*, 3/45.

2. Kosova Vilayetinde Ekonomik Faaliyetler ve Mitroviçe

Makedonya coğrafyası çoğunlukla engebeli ve dağlık alanlardan oluşmaktaydı. Bununla birlikte dağların neredeyse tamamı meralar ve ormanlarla kaplıydı. Kosova vilayetinde irili ufaklı nehirlerin geçtiği ovalar bulunmasına rağmen genel itibarıyla yer yüzü şekillerini ormanlarla kaplı dağlar oluşturmaktaydı. Tarım faaliyetleri, arazinin genişliği nispetinde üç kısımda sınıflandırılmıştı. Buna göre yüzölçümü 1.000 dönüm ve yukarısı olan arazide yapılan tarıma büyük tarım, büyüklüğü 500 ile 1.000 dönüm arasında değişen arazilerde icra edilen tarıma orta ölçekli tarım ve genellikle kasaba çevresinde bulunan küçük arazilerde yürütülen tarım faaliyetlerine ise küçük tarım denilmiştiki ki bu araziler dinlendirilmeden her yıl ekilebilirdi. Kosova vilayeti genelinde yürütülen tarım faaliyetleri büyük tarım sınıfında yer alıyordu. Ancak Üsküp kazasında her üç tarım sınıfına da rastlanılmaktaydı. Tarımda makineleşme neredeyse hiç yoktu ve çoğu bölgede tarımsal faaliyetler geleneksel yöntemlerle sürdürülmekteydi. Kosova vilayetinde en verimli tarım arazilerinin bulunduğu bölge Üsküp kazasıydı. Nitekim bu bölgede modern tarım makineleri kullanılmamasına rağmen hasat edilen ürünlerin verimliliği oldukça fazlaydı. Bölgede her türlü meyve yetiştirilmekle birlikte özellikle karpuz ve kavunu meşhurdur. Vardar Nehrinin geçtiği ovalardaki topraklarda bolluk hâkimdi. Bu ovalarda mısır, arpa, buğday, pirinç ve kalitesiyle Rumeli bölgesinde nam salmış tütün ekimi yapılmıyordu. Üsküp havzasındaki tarım arazilerinin verimliliğini birkaç misli artırmak amacıyla 1890'lı yılların başında Avrupa ülkelerinden ithal edilen modern tarım aletlerinin burada kullanılmasına teşebbüs edilmişse de gerekli kararlılık gösterilmediği için arzu edilen netice elde edilememiştir.¹⁶

Kosova'nın batı bölgelerinde deri ve ipek üretimi oldukça yaygındı. Burada üretilen deri ve ipek ürünleri genellikle Avusturya ve İtalya'ya ihraç ediliyordu. Yakova ve Prizren'de usta zanaatkarlar tarafından üretilen tüfekler bütün Balkan coğrafyasında bilinmekteydi. İmalatı tamamlanan tüfekler daha çok Sırbistan'a satılmaktaydı. Bununla birlikte bölgede telkârî ve metal işçiliği de önemli ekonomik aktivitelerdendi. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölge ekonomisi, hızla sanayileşen Avrupa ülkelerinin piyasa rekabetinin kurbanı olmaktan kurtulamamıştı. Esnaf locaları gittikçe önemini yitirmeye başlamıştı ve böylece esnaf locaları yerini ticaret odalarına bırakmıştı. Son yıllarda Mitroviçe ve Priştine'de daha yeni küçük ölçekli imalathaneler ve motorlu un değirmenleri kurulmaya başlanmıştı.¹⁷

Kosova vilayetinin yıllık toplam gelirinin 1898 yılında 51.286.431, 1899'da 53.361.090, 1900'da 51.122.517 ve 1901'de ise 55.862.378 kuruş olduğu görülmektedir.¹⁸ Kosova yıllık gelirinin 1902 yılında 53.034.898 kuruş olduğu dikkatte alındığında

¹⁶ *Kosova Vilayet Salnamesi*, H 1314/1896, 117-122.

¹⁷ Noel Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, çev., Özden Arıkan (İstanbul: Mısırlı Matbaacılık, 1999), 237.

¹⁸ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı (Y.PRK.ŞD)*, 3/36.

önceki yıla oranla düşmüş olduğu gözlemlenmektedir.¹⁹ Ancak gelirin 1903'te tekrar yükselerek 57.080.158 kuruş seviyesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.²⁰

Selanik vilayetinden sonra Makedonya coğrafyasında iç ticaretin en hareketli ve canlı olduğu yer Üsküp sancağıydı. Bir kıyaslama yapmak gerekirse, Selanik'in ticari gelişmişliği Üsküp'e göre ne kadar ilerideyse Kosova vilayetinin kuzey kesimlerine göre Üsküp'ün ticari ehemmiyetinin derecesinin o nispette olduğu söylenebilir. Kosova vilayetinde Üsküp merkezli bir ticaret ağı oluşturulmuştu. İstanbul, Selanik, Berlin ve Viyana gibi önemli merkezlerden gelen ticari ürünler Üsküp'ten diğer şehirlere tüccarlar vasıtasıyla sevk edilirdi. Tüfek imalatı Üsküp sanayisinin önemli bir parçasını oluşturuyor olsa da Kalkandelen ve Prizren ile rekabetten geri kalmıştı. Bu bölgelerdeki tüfek ustaları Avrupa üretimi tüfekleri taklit ederek oldukça kaliteli ve kullanışlı tüfekler yapıyorlardı. Üsküp sanayisi önceleri sahiplerine önemli miktarda kâr sağlarken son zamanlarda çağ dışı kalarak temel ihtiyaçları karşılamaktan uzak kalmıştı. Dönemin şartlarına göre bir kentin sanayi ve ticarete ileri bir konumda bulunabilmesi için ya denize kıyısı olmalıydı ya da orada makine kuvvetiyle üretim yapan fabrikalara sahip olunması gerekliydi. Genelde Kosova vilayeti ve özelde ise Üsküp sancağının denize kıyısı olmadığı için bölgede liman ticaretinden söz edilemezdi. Söz konusu bölgenin gelişme gösterebilmesi için fabrikaların kurulması mecburiyet arz ediyordu. Ancak Üsküp'te ihtiyaç duyulan fabrikalaşma 1890'lı yıllarda sadece değirmenlerde makineleşmeye gidilmekle sınırlı kalmıştı.²¹

Mitroviçe kazası, Selanik'ten Üsküp'e kadar uzayan demiryolu hattının son noktasını ve Bosna'ya giden karayolunun başlangıç noktasını teşkil ediyordu. Bu sebeple kaza ticari, siyasi ve askeri açıdan oldukça önem arz ettiğinden son yıllarda gelişme göstermişti.²² Mitroviçe coğrafyası genel itibariyle engebeli ve dört tarafı dağlarla çevriliydi. Bununla birlikte iki tarafından da Sitniça ve İbra nehirleri geçmekteydi. Taşlıca'ya kadar kasabaların çıkış noktasında bulunması hasebiyle ticaret açısından önemli bir merkez konumundaydı. Bosna ve Arnavutluk ile yapılan ticarete merkez konumunda bulunmaktaydı. İpek, Yakova ile bölgedeki diğer kazalarda dokunan halı ve kilim gibi ürünlerin pazar merkezini teşkil ediyordu. Mitroviçe'nin Kuzey Arnavutluk'un en varlıklı ve çalışkan halkının yaşam ve uğrak noktası olduğu ve burada 400 civarında dükkânın bulunduğu ifade edilmektedir.²³

Mitroviçe halkının temel geçim kaynağı ve ekonomik aktiviteleri ziraat idi. İlkel yöntemlerle zirai faaliyetler yürütülüyordu. Kazanın bulunduğu konumun yüksek kesimde yer alması ve taşlık olması hasebiyle arazisi ancak buğday, çavdar, yulaf, patates ve mısır ekilmesine müsaitti. Bunun yanı sıra az da olsa tütün, susam, afyon ve pamuk

¹⁹ BOA, TFR.I.KV., 153/15279.

²⁰ BOA, Y.PRK.ŞD., 3/36.

²¹ Kosova Vilayet Salnamesi, H 1314/1896, 117-122.

²² Kosova Vilayet Salnamesi, H 1314/M1896, 195.

²³ H. Baha Öztunç, *Manastır Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri Sosyo-Ekonomik Yapı (1839-1876)*, (İstanbul: Kitabevi, 2020), 373-374.

yetiştirilmekteydi. Mitroviçe kazasının arazisi genel olarak 176.858 dönümden oluşmasına rağmen bunun 92.944 dönümü tarıma elverişliydi. Geriye kalan 54.295 dönüm tarım yapılamaz durumda olup 26.619 dönüm ise nadasa bırakılmak suretiyle ekilip biçilebilmekteydi. Kazanın ihracatı yalnızca hububata dayanıyordu. Tüketim malları ve eşyaya yönelik ithalat, ihracata tekabül edemeyecek derecede yüksek seviyelerdeydi. Mitroviçe ahalisi daha çok Vulçitrın, Yenipazar, İpek ve Tırgovişte kazaları halkıyla alış-veriş yapıyorlardı.²⁴

Kosova vilayeti sınırları içerisinde yer alan Tırgovişte kazasının Dragma, Yaylanca ve Bac ormanlarında yetişen çam ve köknar ağaçlarının işlenmesi amacıyla Mitroviçe’de 1909 yılının Nisan ayında bir kereste fabrikası açılması için girişimlerde bulunulmuştu. Yetkililer tarafından yapılan açıklamaya göre bu fabrikanın işlettilmesi durumunda hazineye önemli miktarda gelir sağlanacaktı ve gerçekleştirilecek ihracat dolayısıyla civar bölge halkı fayda temin edecekti.²⁵ Bu durum fabrikaların inşa edilmesi için Mitroviçe’nin ulaşım ve lojistik açıdan oldukça müsait bir konumda bulunduğunu göstermektedir.

3. Balkan Devletlerinin Kosova Vilayeti Üzerindeki Emellerinin Mitroviçe Kazasına Yansıması ve Mitroviçe’de Çete Faaliyetleri

Kosova vilayeti, Avusturya, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan devletlerine komşu olması sebebiyle bu ülkelerdeki gelişmelerden etkilenmekle birlikte söz konusu devletlerin propaganda ve siyasi emelleri için oldukça müsait bir konumda bulunuyordu. Nitekim yerel idareciler tarafından merkeze gönderilen telgraflar ve raporlar bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Manastır Maarif Müdürü Abdurrahman Sırrı, hükümet yetkililerine 1893 yılının Mayıs ayında göndermiş olduğu raporda sözü edilen devletlerin Kosova halkını kendilerine meylettirme çabasında olduklarını yazmıştı. Buna göre Avusturya-Macaristan, aynı mezhepten olduklarını gerekçe göstererek vilayet sınırları içerisinde yaşayan Katolikleri kendi vatandaşları gibi himaye ederek onları kendine meylettirmekteydi. Avusturya Hükümeti, Kosova topraklarında hak iddiasında bulunan Sırları rakip olarak gördüğü için Sırlar ile hasım olan Bulgarların faaliyetlerini destekliyordu. Avusturya, bu doğrultuda vilayette yaşayan Bulgarlara propaganda faaliyetlerini icra edebilmeleri için maddi destek temin etmekle birlikte bazı kazalarda çok sayıda Bulgar okul ve kiliselerinin inşa edilmesini de sağlamıştı. Aynı zamanda Bulgarlar aracılığıyla Rum Patrikhanesi’nin dini idaresi altındaki Hristiyanlar aleyhine propaganda faaliyetleri yürütüyordu. Özellikle de kentte bulunan Avusturya konsolosluğu, vilayet idarecileri ile ilişkilerini sıcak tutarak onları Bulgarlar lehine hareket etmeye teşvik ediyordu. Bütün bu faaliyetler ile Avusturya’nın bölgeye müdahalede bulunması ve buraları işgal etmesine zemin hazırlanılmaktaydı. Sırlar da Avusturya ve Bulgar faaliyetlerine karşı bölgede çeşitli propaganda girişimlerinde bulunmaktan uzak durmuyordu.²⁶

²⁴ Kosova Vilayet Salnamesi, H 1314/1896, 196.

²⁵ BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri (BEO), 3575/268118.

²⁶ BOA, Yıldız Perakende Evrak-ı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF), 2/72.

Kosova vilayetinde yürütülen propaganda faaliyetleri, çete savaşları ve terör eylemleri sebebiyle meydana gelen asayiş sorunları temel olarak Sırbistan, Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın kent üzerindeki emellerinden kaynaklanmaktaydı. Vilayette yaşayan milletler içerisinde özellikle de nüfus çoğunluğunu oluşturan ve Osmanlı Hükümeti'ne sadık yaşam tarzlarıyla bilinen Müslüman Arnavutlar, komşu devletlerin eylemlerinden etkilenmekteydi. Arnavutlar daha çok İpek, Prizren ve Priştine sancaklarında ikamet etmişlerdi. Bilhassa Avusturya, bölgeye gönderdiği konsoloslar ve papazlar aracılığıyla vilayette ayrılıkçı düşüncelerin yayılmasına öncülük etmekteydi. Şurayı Devlet azasından ve Arnavut kökenli olduğu anlaşılan Mehmet Beşiri bin Hüdaverdi, yazmış olduğu bir yazısında Arnavutların eğitim imkanlarından yeterince faydalanmalarını sebebiyle cahil kaldıkları ve bu sebeple Avusturya'nın propaganda faaliyetlerinin açık hedefi haline gelmeleri dolayısıyla kandırıldıklarını belirtmişti. Böylece Arnavutlar Osmanlı idaresinden etkili bir biçimde soğutulmaya çalışılıyordu.²⁷

Mitroviçe Kazası, Sırbistan sınırına yakındı ve bu sebeple sınırda bulunan Osmanlı askerleri için merkez olarak kabul edilmişti. Bulunduğu coğrafi konumu sebebiyle gerek Osmanlı içinde ve gerek Balkan coğrafyasında meydana gelen gelişmeler burada hızlı bir şekilde yayılma alanı bulmuştu. Özellikle de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası dönemde bölge büyük güçlerin rekabet sahasına dönüşmüştü. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, tesis etmiş olduğu kilise ve manastırlarla bir ağ oluşturmuş ve bu ağ vasıtasıyla Mitroviçe'yi Katolik propagandasının etkili bir merkezi haline getirmeyi planlamıştı. Rusya, Osmanlı'nın yanı sıra Avusturya'nın idaresi altında bulunan topraklara sızmak ve yerel Ortodoks Slavlar üzerinde nüfuzunu artırmak için bölge ile yakından ilgilenmeye özen göstermişti. Sırbistan ise Makedonya coğrafyasında yaşayan Sırp- lar için silah kaçakçılığı amacıyla Mitroviçe'yi önemsemişti.²⁸

Daha 1883 yılı gibi erken sayılabilecek tarihlerde bile çete ve eşkıyanın Mitroviçe Müslüman köylerine saldırılar gerçekleştirdiği görülmektedir.²⁹ Mitroviçe Kazası ve civarında çete faaliyetleri dolayısıyla asayiş bozucu nitelikte hadiseler cereyan etmişti. Nitekim bu olaylar karşısında yetersiz kalan askeri kuvvetlerin sayısının artırılması kararlaştırılmıştı.³⁰ Bu hususun Kosova vilayetine tebliğ edilmesi üzerine Üsküp'te bulunan taburlardan ikisinin Mitroviçe'ye gönderilmesi uygun görülmüştü.³¹ Mitroviçe'de çetelerin tren ve telgraf hatlarına saldırılar gerçekleştirdiği ve bunun üzerine güvenlik görevlileri ile çeteler arasında çatışmaların vuku bulduğu anlaşılmaktadır.³² Nitekim bu saldırılar dolayısıyla hatların zarar görmesinden dolayı bölgede ulaşım ve iletişim imkanlarının sekteye uğradığı hususu yetkililerin yazışmalarında belirtilmişti.³³ Mitroviçe Fırkası Kumandanı Şemsi Paşa tarafından gönderilen 4 Ekim 1903 tarihli telgrafa göre

²⁷ BOA, Y.PRK.ŞD., 2/65.

²⁸ Olgun, "Kosova Arnavutlarının Milli Kahramanı İsa Bolatinî (1864-1916)", 856.

²⁹ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 118/57.

³⁰ BOA, DH.ŞFR., 231/106.

³¹ BOA, Yıldız Perakende Askeri Mâruzât Evrakı (Y.PRK.ASK), 147/49.

³² BOA, DH.ŞFR., 293/9.

³³ BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 555/36.

Osmanlı güvenlik güçlerinin sadece bir günde 40 kadar Sırp çete mensubu ile çatışmış olduğu anlaşılmaktadır.³⁴

Sırbistan Hükümeti'nin 1901 yılının yaz aylarında Kosova vilayetine bağlı Priştine ve Mitroviçe'ye silah ve cephane ile birlikte çete mensuplarını da gönderdiği Osmanlı istihbaratı tarafından ortaya çıkarılmıştı. Bölgeye sevk edilen müfreze Sırbistan'dan geldiği anlaşılan üç çete üyesini yakalayarak Mitroviçe'ye getirmişti.³⁵ Sırbistan Hükümeti tarafından yürütülen bu gibi faaliyetlerin uzun yıllar boyu sürdürülmüş olduğu görülmektedir. Nitekim 1907 yılında Osmanlı askerleri tarafından yakalanan çete mensubu bir Hristiyan'ın verdiği ifadeye göre Sırbistan sınırından Mitroviçe'de yaşayan Hristiyanlara silah ve cephane sevk edilmişti. Bu faaliyetler ile kaza sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanların Müslüman halka silahlı saldırılarda bulunmaları sağlanarak bazı tahribatların meydana getirilmesi amaçlanmıştı.³⁶

Sırbistan Hükümeti, Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerinde yaşayan Hristiyanların çoğunun Sırp ırkına mensup olduğunu iddia ediyordu. Sırbistan, sadece iddialar öne sürüp bu iddialar üzerine siyaset yapmakla yetinmiyor, aynı zamanda türlü baskı ve propaganda faaliyetleri ile Sırp kökenli olmayan Hristiyanları asimile etmeye gayret gösteriyordu. Bununla birlikte ticaret vasıtasıyla Müslümanları kendi tarafına çekmeye çabalamaktaydı. Sırp lar, bu amaca ulaşabilmek için merkezleri Sırbistan'da bulunan bankaları da propaganda aracı haline getirmekten geri durmamıştı. Nitekim, Belgrad merkezli faaliyet yürüten Zarodnik ve Prevabalkanik bankaları 1907 yılı itibarıyla Üsküp, Selanik ve Manastır'da birer banka acentası açmışlardı. Sırp lar, açmış oldukları acentalara bankaya ait acenta ismi vermeyip bunların güya sarraflık ve komisyonculuk işleriyle uğraştığı izlenimi vermişlerdi. Çünkü banka acentası ismini verecek olurlarsa Nafia Nezaretinden resmi ruhsatname almaları gerekecekti. Osmanlı hükümet yetkililerinin bunların maksatlarının ne olduğunun farkına vardığında ruhsatname vermeyeceğini çok iyi bildikleri için böyle farklı isimlerle banka şubesi açmışlardı. Balkanik bankasının direktörü, 1907 yılı sonunda banka şubesi açmak için Üsküp'e gitmiş ve bazı memurları da beraberinde götürmüştü. Bu hareketlilik üzerine yapılan araştırmalar neticesinde bunların amaçlarının ne olduğu ortaya çıkarılmıştı. Öyle ki amaçları Makedonya vilayetlerinde ve özellikle de Kosova'da bulunan Müslümanlarla ticaret yapmak ve para dağıtmak suretiyle onları kendilerine çekmekti. Sırp bankalarının Mitroviçe ve Priştine'de de böyle şubeler açmak üzere bulundukları yetkililerce belirtilmişti. Belgrad'daki Balkanik Bankasının kurucuları arasında bazı askeri yetkililer ve bizzat Sırp Kralı Aleksandır'ın olduğu bilinmekteydi. Zarodnik Bankası ise daha ziyade emlak ve arazi satın almak ve kiralamak üzere faaliyet yürütmüştü. Zarodnik Bankası ile Balkanik Bankasının amaç ve faaliyetleri aynıydı.³⁷

³⁴ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 252/48.

³⁵ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 1491/50.

³⁶ BOA, *DH.MKT.*, 1191/74.

³⁷ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)*, 53/54.

4. Mitroviçe'ye Rus ve Avusturya Konsoloslarının Tayin Edilmesine Tepkiler

Osmanlı Hükümeti, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupalı büyük devletlerin Makedonya vilayetlerine ilişkin reform taleplerini bölgede kendi hükümlerine göre düşürecek gerekçesiyle muallakta bırakmaya gayret göstermişti. Ancak Makedonya bölgesi üzerinde hak iddiasında bulunan Balkan devletlerinin kontrolündeki komitelerin çete eylemleri sebebiyle 1900'lü yılların başında Makedonya coğrafyasında asayişsizlik hâkim olmuştu. Bu gelişmeler üzerine İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya bölgede bir reform programı hazırlamaya girişmişlerdi. Rusya ve Avusturya hükümetleri, teklif edilen reformların yerine getirilmemesi durumunda dış müdahalede bulunacaklarını Babiâli'ye iletmışlerdi. Sultan II. Abdülhamid, dış müdahale tehlikesinin belirmesine karşın Alman büyükelçisinin de tavsiyesiyle 1902 yılının Kasım ayında Rumeli vilayetleri için bazı ıslahatların uygulanmasına onay vermişti. Buna göre bölgede Hristiyanlardan jandarma, polis ve mahkeme memurları istihdam edilecek olmasının yanı sıra Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri için Umumi Müfettişlik kurulacaktı. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli Umumi Müfettişi olarak tayin edilmişti. Ancak Bulgar komiteleri, Osmanlı Hükümeti'nin de hazırlanmasına katkı sağladığı reform programını yetersiz bulunduğunu bahane ederek reddetmişti.³⁸

Makedonya vilayetlerinde Viyana reform programı çerçevesinde jandarma ıslahatına yönelik çalışmalar başlatılmıştı. Ancak Selanik, Manastır ve Kosova'da yaşayan Müslümanlar gerçekleştirilmek istenen ıslahatlara karşı çıkmıştı. Kosova vilayetinde olduğu gibi Mitroviçe'de de Müslümanlar ile Hristiyan halk arasında geçimsizlikler artmıştı. Osmanlı Hükümeti, Rumeli vilayetlerinde ıslahatların bir an önce tatbik edilmesi emrini vermişti. Ancak ıslahat hükümlerinin Kosova vilayetine bağlı bazı sancaklarda tatbik edilemeyeceği Rumeli Umumi Müfettişi tarafından Hükümete bildirilmişti. Islahat hükümlerinin Kosova'nın bütün bölgelerinde tatbik edilmesine çalışılması burada yaşayan halkın gözünde bölge üzerindeki Bulgar emellerine hizmet edildiği izlenimi uyandırmıştı. Kosova vilayetine bağlı birçok köyde yaşayan Müslüman halk Hristiyanlardan zabıt kaydını kabul etmeyeceklerini ifade etmişti.³⁹ Kosova vilayetinde ıslahatlara karşı halkın tepkisi devam ederken Mitroviçe'ye Rus konsolosunun tayin edilmesi gündeme gelmişti. Mitroviçe nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden Arnavutlar, Rus konsolosluğuna dair bir mazbata kaleme alarak Osmanlı Hükümeti'ne iletmışti. Arnavut ileri gelenlerinden İsa Bolatin, çevresine topladığı kişilerle birlikte Mitroviçe'ye Rus konsolosluğuna tayin edilmesi düşüncesine muhalefet etmişti. Bolatin, Rus konsolosluğu binası için evini kiralayacak olanların evlerinin yıkılacağını ve o kişilerin öldürüleceklerini söylemişti.⁴⁰

³⁸ Hasip Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2014): 164.

³⁹ BOA, Y.MTV., 239/128.

⁴⁰ Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi," 170.

Rusya Hükümeti, Kosova Arnavutlarını Rus karşıtı faaliyetlerde bulunmaya teşvik eden Arnavut reislerinden İsa Bolatin'in Mitroviçe'den sürgün edilmesini istemişti. Osmanlı Hükümeti yetkilileri ise Rusya Büyükelçiliğine bunun yerine getirileceği sözünü vermişti. Ancak 1902 yılının Eylül ayında Rusya Sefaret Baştercümanı Mösyö Maksimof, Hariciye Nezaretine giderek Tevfik Paşa'ya Bolatin'in sürgün edileceğine ilişkin verilen sözün bir yıldır yerine getirilmemiş olmasını Rusya Hükümeti'nin kabul etmediğinden söz etmiş, bu kişinin bir an önce Mitroviçe'den gönderilerek buraya tayin edilen Rus konsolosuna beratının verilmesi gerektiğini ifade etmişti. Maksimof, görüşmesinin sonunda bu taleplerin yerine getirilmemesi durumunda 48 saat içerisinde Rusya'nın bir ultimatom vereceğini ve buna rağmen talepler karşılanmaz ise Rusya'nın Osmanlı ile ilişkilerini keseceğini sözlerine eklemişti.⁴¹ Hariciye Nazırı, geline son süreçte İsa Bolatin hadisesine son verilmesinin bölgede hâkim olan huzursuzluğun giderilmesi açısından gerekli olduğu görüşünü dile getirmişti. Dahiliye Nazırı tarafından 28 Eylül 1902 tarihinde Sadrazama yazılan arızada Bolatin ve beraberindekilerin derdest edilip uzaklaştırılmasının büyük bir askeri kuvvetle ancak mümkün olabileceği belirtilmişti. Böyle bir yola tevessül edilmesi olayı istenmeyen başka bir maceraya sürükleyebilirdi.⁴² Nihayetinde İsa Bolatin'in askeri kuvvet yöntemi yerine ikna edilmesi yoluyla kontrol altına alınması planlanmıştı. Böylece ikna edilen İsa Bolatin'in İstanbul'a gitmesi sağlanmış ve Sultan II. Abdülhamid'in korumasıyla ilgili prestijli bir göreve getirilmesi temin edilmişti.⁴³

Rusya'nın Mitroviçe'de konsolosluk açmak istemesinin arka plandaki sebebi Mitroviçe'nin sahip olduğu stratejik konumu itibarıyla Balkan devletlerinin rekabet sahasına dönüşmesi ve bu bölgede çatışma potansiyelinin yüksek olması idi. Balkanlarda mevcut statükonun muhafaza edilmesi hususunda Avusturya ve Rusya hükümetleri anlaşmaya varmış olmalarına rağmen Avusturya, bölgede birtakım emellerini gerçekleştirmek amacıyla faaliyetlerde bulunmaya devam etmişti. Rusya, rakip olarak gördüğü Avusturya'nın bu girişimlerine karşılık olarak çıkarlarını korumak düşüncesinden hareketle Mitroviçe'de konsolosluk açmayı planlamıştı. Nitekim bu dönemde Üsküp, Priştine, Yeni Pazar, Prizren ve İpek'e demiryolu bağlantısı bulunması hasebiyle Mitroviçe kazası Arnavutluk'un göbeği olarak görülmekteydi. Rusya Hükümeti, konsolosluk faaliyetleri aracılığıyla Mitroviçe'de Müslümanlar ile gayrimüslimler arasına kolaylıkla nifak sokabileceğini hesap etmişti. Rusya'nın Üsküp Konsolosu Maşkof, Mitroviçe'de konsolosluk açacaklarını sıklıkla dilendirmişti.⁴⁴

Sultan II. Abdülhamid, bölgede Rus konsolosunun tayin edilme meselesi yüzünde yaşanan gerginliklerin artmaması için gayret göstermişti. Nitekim Sadrazam Said Paşa, Dahiliye Nazırına 25 Haziran 1902 tarihinde yazmış olduğu yazısında Sultan II. Abdülhamid'in meselenin büyütülmemesi için gerekenlerin yapılmasını buyurduğunu ifade

⁴¹ BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)*, 434/12.

⁴² Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi," 171.

⁴³ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk* (İzmir: Ticaret Basımevi, 1944), 288.

⁴⁴ Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi," 165.

etmişti. Öte yandan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın, Rusya Büyükelçisi Zinoviye ile bir görüşme gerçekleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tevfik Paşa, bu görüşmede Mitroviçe'ye Rus konsolosunun tayin edilmesinin birçok mahzuru bulunduğunu aktarmıştı. Rusya Büyükelçisi ise Mitroviçe'ye Rus konsolosunun tayin edilmesinin Rusya İmparatoru'nun emri olduğunu ve bundan geri adım atılamayacağını beyan etmişti.⁴⁵ Anlaşılacağı üzere Osmanlı hükümet yetkilileri, Rusya'yı bu kararından döndürmek için yoğun mesai harcamış, ancak muvaffak olamamışlardı.

Sırbistan Hükümeti, Mitroviçe'de Rus konsolosluğunun tesis edilmesini sağlamak için burada yaşayan Sırları harekete geçirmişti. Nitekim Priştine Sırp konsolosu, yerel idarecilere haber vermeden Mitroviçe'nin Kolaşin nahiyesi köylerinde Hristiyan Ruhani Heyeti azaları ve ihtiyar heyetlerine Mitroviçe Rus konsolosluğunun kurulması için mazbata tanzim ettirmişti. Mitroviçe'ye Rus konsolosluğunun kurulması için atanacak olan Grigori Stepanoviç Şerbina'nın Müslümanlara sempati duymadığı bilinmekteydi. Şerbina, Roma'da bulunan Sırbistan temsilciliğinde yaptığı konuşmasında Sırları korumak için bütün gücüyle gayret göstereceğini ifade etmişti.⁴⁶

Rus konsoloslu, Mitroviçe'de 1903 yılının Ocak ayında göreve başlamıştı. Çevre köylerden birçok Hristiyan halkın Rus konsolosunu sıklıkla ziyaret etmiş olmaları Arnavutları oldukça rahatsız etmişti. Arnavutların mevcut durumdan rahatsız olduklarını gören yerel idareciler, herhangi tatsız bir olayın yaşanmasına meydan vermemek için bölgeye takviye inzibat göndermek gibi bazı tedbirlere başvurmayı gerekli görmüşlerdi.⁴⁷ Öte yandan Kosova idarecileri, Hristiyan halkı tahrik etmekten alıkoymak amacıyla Rus konsolosunun bir yere gittiği zaman onların hareketlerini izlemeleri için yanlarına muhafız verilmesini Dahiliye Nezaretinden talep etmişti. Nezaretçe söz konusu talep yerinde görülmüş ve Sadaret makamına intikal ettirilmişti.⁴⁸ Rus konsolosunun atanmasına Arnavutlar bütün güçleriyle muhalefet ederken Rusya basınının gelişmeyi Arnavutlara karşı bir zafer olarak yansıttığı görülmektedir. Nitekim Novye Vremya gazetesi, Arnavutların bertaraf edilmesiyle birlikte Mitroviçe'de sorun kalmadığını ve böylece Kosova Sırlarının güvende olacağını ima eden makaleleri manşetlerine taşımıştı.⁴⁹

Mitroviçe'ye Rus konsolosunun yanı sıra Avusturya konsolosunun da tayin edileceği söylentileri yayılmıştı. Bu duyurular üzerine Kosova'nın birkaç bölgesi ve Mitroviçe'de Müslüman halkının önemli bir kısmı Rusya ve Avusturya konsolosunun Mitroviçe'ye gelmesini istemediklerini ve dolayısıyla bu durumu kabullenmeyeceklerini belirtmişlerdi. Özellikle de Priştine, İpek, Senice ve Prizren sancaklarında yaşayan halk konsolosların gelmemesi gerektiği hususunda hemfikirlerdi. Söz konusu sancakların

⁴⁵ BOA, *DH.MKT.*, 531/58.

⁴⁶ Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi," 167, 169.

⁴⁷ BOA, *Y.MTV.*, 239/89.

⁴⁸ Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi," 167.

⁴⁹ BOA, *Y.A.HUS.*, 443/92.

ahalisinin Mitroviçe'ye Rus ve Avusturya konsoloslarının gelecek olmalarına tepki göstermek amacıyla oralaradaki çarşıların kapatılmasına yönelik faaliyetlerde bulunmayı dahi düşünmüş oldukları Üçüncü Ordu Müşirliğinden bir telgraf ile bildirilmişti.⁵⁰ Nitekim Arnavutlar, İpek, Yeni Pazar, Priştine, Vulçitrin, Yakova ve Mitroviçe'de toplanarak reform planı doğrultusunda Hristiyanlardan jandarma istihdam edilmesini ve Mitroviçe'de Rus konsolosluğunun bulunacak olmasını protesto etmişlerdi. Çok sayıda Arnavut, 30 Mart 1903 tarihinde Mitroviçe merkezine gelerek Sırlara karşı silahlı saldırılar gerçekleştirmişti. Ancak Osmanlı güvenlik güçleri bu saldırıyı püskürtmeye muvaffak olmuştu.⁵¹

Rus konsolosun artan Arnavut huzursuzluklarına rağmen tedbirli davranmadığı ve bazı gizli faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Rus konsolos, Mitroviçe merkezi dışında İsvinyar adında bir köye giderek gece geç saatlere kadar orda kalmıştı. Bu durum askeri yetkililer tarafından konsolosun korunmasında zafiyetlere yol açtığı gerekçesiyle hoş karşılanmamıştı.⁵² Mitroviçe Rus konsolosu Şerbina,⁵³ 30 Mart 1903 tarihinde akşam saatlerinde kasaba dışına dolaşmaya gittiği sırada Mitroviçe'de bulunan 17. Nizamiye Alay askerlerinden Onbaşı İbrahim bin Halid tarafından mavzer tüfeğiyle yaralanmıştı. Onbaşı İbrahim güvenlik güçleri tarafından kısa sürede yakalanırken yaralı konsolos ise tedavisi için Mitroviçe merkezine götürülmüştü.⁵⁴ Rus konsolos Şerbina'nın tedavisi için Babîâli tarafından hususi olarak Üsküp'e Doktor Kamburoğlu ve Doktor Jak (Jakue) Paşa gönderilmiş ve bu doktorların tüm müdahalelerine rağmen Şerbina kurtarılamamıştı.⁵⁵ Osmanlı Hükümeti, konsolosun vefatı dolayısıyla Rusya Hükümeti'ne başsağlığı dilemiş ve bu olaydan derin üzüntü duyduğunu ifade etmişti. Bunun üzerine Rus Dışişleri Bakanı, menfur olayda Osmanlı Hükümeti'nin gösterdiği gayret ve tavrından dolayı kendilerinin oldukça memnun olduğunu ifade etmişti.⁵⁶ Onbaşı İbrahim hakkında Divan-ı Harp tarafından idam cezası verilmişti. Ancak Rusya İmparatoru, idam cezasının affedilerek başka bir cezaya çevrilmesini Osmanlı Hükümeti'nden talep etmişti.⁵⁷ Yaralandıktan birkaç gün sonra vefat eden Rus konsolosunun yerine hemen bir gün sonra Üsküp konsolosu Maşkof tayin edilmişti. Üsküp Rus konsolosluğuna da İstanbul Rus Sefareti ikinci tercümanı Mandelstam görevlendirilmişti. Konu ile ilgili araştırmalarda bulunan ve Rus kaynaklarını referans alan yazarlara göre Arnavutları Avusturya Hükümeti kıskırtmıştı. Rusya konsolosuna yönelik gerçekleştirilen suikast Avrupa basınında büyük yankı uyandırmıştı. Başta İngiliz gazeteleri olmak üzere Avrupa basını bu süreçten sonra Balkan Yarımadası'nın Avusturya ile Rusya arasında paylaşılacağını yazmışlardı. Avrupa kamuoyu, Rusya konsolosunun katledilmesi ile birlikte Rusya ve Avusturya devletleri tarafından daha önce sunulmuş olan reform

⁵⁰ BOA, Y.MTV., 239/128.

⁵¹ Hasip Saygılı, "1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli," *Karadeniz Araştırmaları* 39 (2013): 71.

⁵² BOA, Y.MTV., 241/168.

⁵³ Osmanlı Arşiv vesikalarında Mitroviçe Rus Konsolosunun ismi Çeprinya olarak geçmektedir.

⁵⁴ BOA, Y.MTV., 242/7.

⁵⁵ BOA, *Hariciye Nezareti Atina Sefareti (HR.SFR.1.)*, 130/51.

⁵⁶ BOA, *HR.SFR.1.*, 130/68.

⁵⁷ BOA, *Y.A.HUS.*, 447/5.

programından ümitlerin kesildiğini ve bu sebeple her iki devletin Osmanlı'ya karşı birlikte harekete geçeceklerini öne sürmüşlerdi.⁵⁸

Rusya'nın Mitroviçe'ye konsolos tayin etmesinden kısa bir süre sonra Avusturya-Macaristan Hükümeti de harekete geçmişti. Nitekim Avusturya-Macaristan Devleti'nin İstanbul Sefiri Baron Dokayic, 1903 yılının Mart ayı sonunda Sadrazam ile görüşerek Rumeli'de son zamanlarda meydana gelen gelişmelerin ehemmiyeti dolayısıyla birkaç güne kadar Mitroviçe'ye bir konsolos tayin etmek istediklerini ve Osmanlı Hükümeti'nden bu memuriyeti onaylamasını beklediklerini bildirmişti. Sefir, Rusya'nın ifade ettiği bir hakkın Avusturya'dan esirgenmesine bir sebep olmadığını da ifade etmişti.⁵⁹ Osmanlı Hükümet yetkilileri, Avusturya sefirine Mitroviçe'ye Avusturya konsolos tayininin ileri bir zamana ertelenmesi gerektiğini belirtmişlerdi. Nitekim bu dönemde Rus konsolosunu tayini sebebiyle asayişin sağlanması hususunda sıkıntılar baş göstermişti.⁶⁰ Nihayetinde Avusturya Hükümeti tarafından 1903 yılının Temmuz ayında Adolf Şövalye Düzambaderk Avusturya-Macaristan Mitroviçe konsolosunu olarak tayin edilmişti.⁶¹ 1904 yılının Şubat ayında İpek sancağından birkaç kişinin bir araya gelerek oluşturduğu Katolik heyet, bir papazın öncülüğünde Mitroviçe'ye tayini gerçekleştirilen Avusturya konsolosunu tebrik etmek amacıyla ziyaret etmişlerdi. Katolik heyet, konsolosun tayinini tebrik ettikten sonra kendisinden birtakım taleplerde bulunmuşlardı. Avusturya konsolosunun, gelenlere Müslümanlar ile Katolikler arasında bir problem olup olmadığını sorması üzerine onlar da geçen zamanlarda bazı istenmeyen hadiseler vuku bulmuşsa da şimdiki dönemde huzurlu ve rahat bir hayat yaşadıklarını ve ayrıca Müslümanlar ile oldukça iyi geçindiklerini ifade etmişlerdi. Heyette bulunanlar ayrıca Rus konsolosunun Osmanlı Hükümeti'nin işlerine müdahalede bulunmakla birlikte Ortodoks Hristiyanları himaye etmeye çalıştığını ve Hristiyanlar tarafından Müslümanlar aleyhine yapılan şikâyetlerin çoğunun asılsız olduğunu da söylemişlerdi.⁶²

Osmanlı Arşiv vesikaları incelendiğinde Rusya ve Avusturya'nın Mitroviçe konsoloslarının sıklıkla birlikte köyleri gezdiği ve bazı keşiflerde bulundukları hususunda Osmanlı Hükümet yetkilileri ve yerel idareciler arasındaki yazışmalara rastlanılmaktadır. Nitekim Avusturya ve Rusya konsolosları 1904 yılının Temmuz ayında birlikte Boniska köyüne gitmişlerdi. Mitroviçe kaymakamlığından bir telgrafla bildirildiğine göre her iki konsolos beraberinde getirdikleri bir harita ile bazı yerleri temâşa ettikten sonra geri dönmüşlerdi.⁶³

Hristiyanlardan jandarma ve polis istihdam edilmesi ve Mitroviçe'ye Rus ile Avusturya konsoloslarının tayin edilmesine Kosova vilayetinde yaşayan Müslüman Arnavutların tepkileri devam etmişti. Arnavutların Mitroviçe üzerine tazyiklerde

⁵⁸ Saygılı, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi", 179.

⁵⁹ BOA, *Y.A.HUS.*, 445/27.

⁶⁰ BOA, *İrade Hususi (İ.HUS)*, 104/48.

⁶¹ BOA, *DH.MKT.*, 740/13.

⁶² BOA, *Y.PRK.UM.*, 68/56.

⁶³ BOA, *TFR.I.KV.*, 67/6608.

bulunması aslında Bulgar komiteleri ile onların destekçisi olan Rusya'nın lehine olacak bir durum meydana getiriyordu. Rus Hükümet yetkilileri de bu hususta Osmanlı idarecilerine uyarılarda bulunmuşlardı.⁶⁴ Nitekim kısa bir süre sonra meydana gelen olaylar bu endişeleri haklı çıkarmıştı. Selanik'te 1903 yılının Nisan ayında Bulgar komitesi tarafından bir dizi eylem gerçekleştirilmişti. Kentte 28 Nisan 1903 tarihinde limandan ayrılmak üzere olan "Quadalquivir" isminde bir Fransız yolcu gemisi Bulgar komitesine mensup anarşistler tarafından dinamitle patlatılmıştı. Bir gün sonra da Selanik Postanesi ve Osmanlı Bankası binalarına bombalı saldırılar gerçekleştirildi. Bununla birlikte kentin tren hatları, gaz ve su dağıtım şebekeleri de bombalı eylemlerin hedefi olmuştu. Osmanlı güvenlik güçleri kısa sürede bu terör eylemleri bastırmaya muvaffak olmuş ve iki gün sonra asayiş sağlanarak çok sayıda Bulgar asıllı Osmanlı vatandaşı tutuklanmıştı.⁶⁵

Bulgar komitesi tarafından Makedonya topraklarında tertiplenen en büyük ayaklanma, komitelerce tertip edilen Manastır Kongresi sonrasında 2 Ağustos 1903 tarihinde Manastır'da vuku buldu.⁶⁶ Bulgar komitesi, ayaklanmayı başlatmak için hasadın bitmesini beklemişti.⁶⁷ Osmanlı Hükümet yetkililerinin meydana geleceği hususunda birçok kaynaktan istihbaratını aldığı ve dolayısıyla beklenen ayaklanmayı Bulgar komitacıları Manastır vilayetinde başlatmıştı ve bu ayaklanma girişimine "İlinden"⁶⁸ ismi verilmişti. Makedonya'nın diğer yerleşim yerlerine kıyasla Osmanlı asker sayısının burada daha az bulunması sebebiyle ayaklanmanın başlama merkezi olarak Manastır vilayeti seçilmişti.⁶⁹ Ayaklanma planı çerçevesinde Bulgar subayları, çetecileri organize etmekle meşgul olmuşlardı. Bunun yanı sıra Bulgar subayları, sayıları 30 ile 60 arası kişiden oluşan çeteler ile birlikte köy köy dolaşarak köylülere talimat veriyordu ve karanlık çöktüğü andan itibaren onlara asker talimi yaptırıyordu.⁷⁰ Ayaklanmayı başlatan Bulgar çete sayısının 120'yi bulduğu kaynaklarda geçmektedir.⁷¹ Ayaklanmaya katılan Bulgarlar Boris Sarafof, Açıçof, Arzof ve Zankof'un riyaseti altında 4 gruba ayrılmışlardı.⁷² Ayaklanmaya iştirak edenlerin sayısının ise 32.000 kişiden ibaret olduğu belirtilmişti.⁷³

İlinden ayaklanması, 1903 yılının Ağustos ayı başında patlak vermiş ve böylece Bulgar komitesinin yönlendirdiği çeteler ile yoğun çatışmalar yaşanmıştı. Ağustos ayı sonuna doğru çatışmalar Manastır merkez ve Görice sancağı ile birlikte Ohri, Florina,

⁶⁴ BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, 49/72.

⁶⁵ Ender Korkmaz, "Osmanlı Arşiv Evraklarına Göre İlinden İsyanında Yaşanan Başlıca Olaylar", *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)* 2/1 (2020): 309.

⁶⁶ Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi; Balkanların Kördüğümü*, haz., Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 1999), 226-228.

⁶⁷ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM)*, 47/11.

⁶⁸ İlyas Peygamber yortusuna denk gelmesi münasebetiyle Bulgarlar tarafından bu isyan "İlinden İhtilali" olarak adlandırılmıştı. Bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt:4* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1961), 346.

⁶⁹ Yakup Ahbab, "Amerikan ve İngiliz Basınında İlinden İsyanı (1903)," *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015): 121.

⁷⁰ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi; Balkanların Kördüğümü*, 226-228.

⁷¹ BOA, *Y.PRK.TKM.*, 47/11.

⁷² BOA, *Y.PRK.TKM.*, 47/11.

⁷³ John Foster Fraser, *Pictures From The Balkans* (London: Cassell, 1906), 211.

Pirlepe, Kırçova, Kesriye ve Debre kazalarında yoğunluk kazanmıştı.⁷⁴ Ayaklanma kısa süre içerisinde Kosova'nın Osmaniye ile Koçana taraflarında ve Selanik'in merkez ilçesinin yanı sıra Serez sancağı civarındaki köylerde de yayılım alanı bulmuştu.⁷⁵ Selanik ve Manastır'da çok sayıda köprü patlatılmakla birlikte Üsküp yakınlarında bulunan çiftlikler ateşe verilmiş ve köyler yakılmıştı. İsyancılar daha da ileriye giderek Kırşova'daki hükümet konağına baskın düzenleyip burayı ele geçirmişti. Bu esnada isyancılarla çatışan Osmanlı askerleri 50 şehit vermişti.⁷⁶ Manastır vilayetine bağlı Florina kazasındaki bazı köylerde Bulgar çeteleri tarafından çiftlik ve evler yakılmıştı. Selanik vilayetinin Yenice kazası sınırları içerisinde yer alan Gümeniçe nahiyesi merkezinde Bulgar eşkiyasına destek verdiği anlaşılan evlerden devriye gezen askerlere silahlarla ateş edilmiş ve bombalı tuzaklar kurulmuştu. Manastır'ın Ohri kazasında Bulgar çeteleriyle Osmanlı askerleri arasında çok sayıda çete mensubunun öldürülmesiyle sonuçlanan çatışmalar vuku bulmuştu. Çatışmaların meydana geldiği bölgelerde yapılan aramalarda çok sayıda köyün mahzeninde dinamitler ele geçirilmişti.⁷⁷

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere isyan hareketi Manastır vilayeti merkezinde yoğunluk kazanmış olmasına rağmen Selanik ve Kosova vilayetleri sınırları içerisinde bulunan yerleşim alanlarına da sıçramıştı. Dolayısıyla Osmanlı güvenlik güçleri, ayaklanmanın ilk anlarından itibaren Bulgar çetelerine karşı Makedonya coğrafyasının geniş alanlarında mücadele etmek mecburiyetinde bırakılmıştı.⁷⁸ Manastır merkezli meydana gelen bu isyan süresince komite mensuplarından 1.200 ve eline silah alan Bulgar halkından ise 500 kişi yaşamını yitirmişti. Manastır, Selanik ve Kosova vilayetlerinin farklı beldelerinde yaşayan Müslüman tebaadan 200 kişinin şehit edildiği ve bir o kadar kişinin de yaralandığı tespit edilmişti. Osmanlı güvenlik güçlerinden ise 150 şehit ve 350 yaralı olmuştu. Osmanlı kuvvetlerince ayaklanma tamamen bastırıldıktan sonra çok sayıda bomba ve 1.000 adet tüfek ele geçirilmişti. Ayaklanmayı idare eden Bulgar komitacılar Katarizof, Yankof, Kanalizof ve Gorgi öldürülmüştü. Öte yandan sayıları binlerle ifade edilen Makedonyalı Bulgar köylerini terk etmek suretiyle Bulgaristan'a göç etmişti.⁷⁹

Avusturya ve Rusya hükümetleri, 1903 yılının ilk ayları itibarıyla Makedonya vilayetlerinde uygulamaya konulan ıslahatların bu topraklarda barışı tesis etme ve asayişsizliği ortadan kaldırma hususunda beklentileri karşılayamadığını iddia ederek ıslahatlarla ilgili yeni bir takım teşebbüslerde bulunacakları sinyali vermişti.⁸⁰ Kısa süre sonra Manastır vilayetinde meydana gelen Bulgar isyanları neticesinde 1903 yılının Eylül ayında İmparator Franz Josef ve Çar II. Nikola, Avusturya-Macaristan'da bulunan bir kasaba olan Mürzsteg'de bir araya geldiler. Her iki hükümet tarafından

⁷⁴ BOA, *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN)*, 15/1487.

⁷⁵ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979), 154.

⁷⁶ BOA, *Y.PRK.TKM.*, 47/11.

⁷⁷ BOA, *BEO*, 2139/160368.

⁷⁸ BOA, *Y.PRK.ASK.*, 200/21.

⁷⁹ Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 171.

⁸⁰ BOA, *Y.A.HUS.*, 440/92.

gerçekleştirilen müzakereler esnasında İngiltere'nin bir memorandumunu da kendilerine ulaştırıldı. İngiliz Hükümeti, iletmiş olduğu memorandumunda Makedonya'ya ya Hıristiyan bir genel valinin tayin edilmesini ya da bir Müslüman genel vali tayin edilecekse maiyetine Avrupalı bir müşavirin atanması teklifinde bulunmuştu. Çar II. Nikola ve İmparator Franz Josef, söz konusu memorandumunu da dikkate alarak Makedonya ıslahatları ile ilgili "Mürzsteg Programı" olarak adlandırılan birtakım kararlar almışlardı. Mürzsteg'de alınan kararların 2 Ekim 1903 tarihinde İstanbul'da bulunan Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu büyükelçileri aracılığıyla Osmanlı Hükümeti'ne sunulması istenilmişti.⁸¹ Makedonya'da tatbik edilecek ıslahat programlarının hazırlanmasına Avusturya ile Rusya'nın öncülük etmelerinin temel sebebi, her iki ülkenin bu vasıta ile Rumeli'de ve özellikle de Makedonya bölgesinde kendi nüfuzlarını artırmak istemelerinden ileri geliyordu.⁸² Mürzsteg kararları, bir taraftan Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın ve diğer taraftan ise Fransa, İngiltere ve İtalya devletlerinin çıkarlarının Makedonya'da uzlaşması anlamını da taşıyordu.⁸³

Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından Osmanlı Hükümeti'ne tatbik ettirilmesi amacıyla gönderilen Mürzsteg programında Makedonya bölgesinde polis ve jandarma teşkilatının düzene sokulmasıyla birlikte asayişin sağlanması hedefi doğrultusunda en gerekli tedbirin yerine getirilmiş olacağı vurgulanmıştı. Bu sebeple bu tedbirin Babiâli tarafından zaman kaybetmeksizin yerine getirilmesi talep edilmişti. Programda, o zamana kadar istihdam edilen bazı İsveçli ve diğer devletlerden subayların bölgenin şartlarına göre hareket etmedikleri ve yerel halkların dillerini bilmedikleri için etkili olamadıkları ve dolayısıyla bunların hizmetlerinden yeterince faydalanılmadığı da dile getirilmişti. Onlara göre Makedonya vilayetlerinde jandarma teşkilatının ıslahı vazifesinin Osmanlı hizmetinde olan Avrupalı bir generale sorumluluk olarak yüklenmesi gerekmekteydi. Bunun yanı sıra görevlendirilecek generale yardımcı olmaları amacıyla yanına büyük devletlerden subaylar verilmeliydi. Bu subaylar arasında bölgesel vazifeler bölüştürülmeliydi ve böylece her bir subay sorumlu tutulduğu görevleri yerine getirmeliydi.⁸⁴

Sultan II. Abdülhamid, devletin itibarı ile hükümrانlık haklarının ihlal edilmemesi ve bununla birlikte Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki mevcut durumun muhafaza edilmesi koşuluyla programı kabul etmişti. Yeni ıslahat programı kapsamındaki çalışmaları bölgede takip etmek ve gözlemllemek amacıyla Rusya ve Avusturya devletlerinden birer sivil memurun Vilayet-i Selâse Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın idaresi altında görevlendirilmesine karar verilmişti. Bu doğrultuda Rusya'yı Başkonsolos Nicolas Demeric ve Avusturya-Macaristan'ı ise Başkonsolos Henri Müller Von Roghoj'un temsil etmesi uygun görülmüştü. Bununla birlikte Emilio Degiorgis isminde İtalyan bir generalin de Makedonya vilayetlerinde jandarma teşkilatının

⁸¹ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 216.

⁸² BOA, *Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP)*, 20/1997.

⁸³ Adanır, *Makedonya Sorunu*, 216.

⁸⁴ Ahmed Selahaddin Bey, *Makedonya Mes'elesi ve Balkan Harb-i Ahiri* (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1915), 34.

düzenlenmesine öncülük etmesi için tayin edilmesi planlanmıştı.⁸⁵ Büyük güçler, Degiorgis'in etkili bir denetim yürütebilmesi amacıyla doğrudan emir verme yetkisine sahip olmasını önermelerine rağmen Sultan II. Abdülhamid bu talebi geri çevirerek Makedonya vilayetlerinde zabıtaya komutanlık yapması için Mustafa Paşa'nın tayin edilmesini kabul ettirmişti. Böylece Degiorgis'in sadece bir gözlemci, danışman ve müfettiş olarak görev yapacak olması temin edilmiş ve kendi başına karar almasının önüne geçilmişti.⁸⁶ Degiorgis'e yardımcı olmaları için onun maiyetine ıslahatlara müdahil olan diğer Avrupa devletleri vatandaşlarından birer zabıt de görevlendirilmişti. Degiorgis'in yardımcılığına söz konusu devletlerin her birinden birden fazla zabıt görevlendirilmesi teklif edilmişse de 1904 yılının Ocak ayında Osmanlı Hükümeti tarafından bunun kabul edilemez olduğu belirtilmişti.⁸⁷ Böylece Makedonya coğrafyasının ıslahat sahası beş jandarma mıntıkasına taksim edilmişti.

5. Avusturya Hükümeti'nin Rumeli ve Avusturya Demiryolu Hatlarını Birleştirme Faaliyetleri

Makedonya vilayetlerinde 19. yüzyılın başlarına kadar arpa ve buğday gibi ürünlerin ağırlıkta yetiştirildiği geleneksel tarım faaliyetleri etkindi. Bu yüzden sanayide işlenmek üzere endüstriyel bitkilerin ekiminde oldukça geri kalınmıştı. Ancak bu yüzyılın sonlarına doğru Selanik vilayeti merkezli demiryollarının inşasına başlanmasıyla birlikte Makedonya coğrafyası ekonomisinde kayda değer gelişmeler meydana gelmiştir. Söz konusu demiryolların kademeli olarak faaliyette başlamaları neticesinde 1894-1911 yılları arasında pamuk, yün, kimyasal maddeler ve makine gibi ürünlerin taşımacılığı kolaylaşmıştı. Bu sayede Makedonya vilayetleri arasındaki iç ticaret önemli oranda artış kaydetmişti. Öte yandan bu dönemde Makedonya'da ulaşımın kolaylaşması ve yoğun kentleşme sonucunda halkın satın alma gücü iyileşme göstermişti. Bu durum yerel ihtiyaçları karşılamak için üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi faaliyetlerine yol açmıştı. Dolayısıyla üretim fazlası ürünlerin ihraç edilmesi sürecine girilmişti. Bununla birlikte düşük gümrük tarifelerinin de etkisiyle Avrupa üretimi malların Makedonya vilayetlerine girişi demiryolları vasıtasıyla kolaylaşmıştı. Böylece eski zamanlara oranla alım gücü artan halkın lüks mallara olan taleplerinde yoğunluk yaşanmaya başlamasıyla birlikte Avrupa ülkelerinden yapılan ithalatta her geçen gün artış kaydedilmişti. Geleneksel üretimin etkisini yitirdiği bu yeni dönemde Makedonya vilayetlerinin ekonomik ve sosyal yapısında birçok dönüşüm meydana gelmişti. Bu yeni dönemde ayrılıkçı fikirler, işsizlik, mezhep ve kimlik savaşları daha çok ön plana çıkmaya başlamıştı.⁸⁸

Selanik-Mitroviçe-Zibefçe demiryolu hattı, 50 milyon Frank bütçeyle ve 50 yıl şirket imtiyazıyla 1872 yılında inşa edilmişti. Hattın genel müdürlüğü İstanbul'da ve idare merkezi ise Viyana'da bulunmaktaydı. Söz konusu demiryolu hattının toplam uzunluğu 450 kilometre idi ve 12 tünel ile 95 adet köprüden oluşuyordu. Yolcuların hatta

⁸⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt:4*, 347.

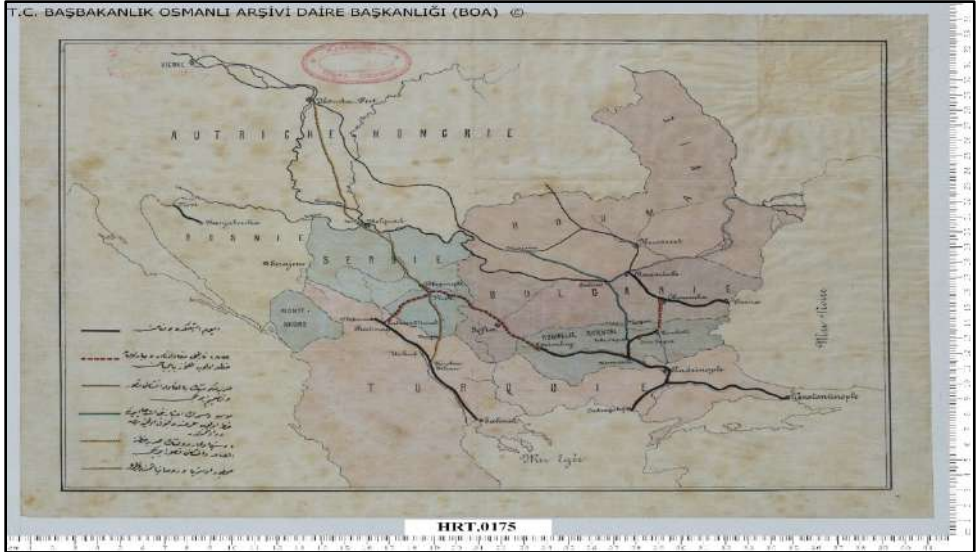
⁸⁶ Ali Dikici, "Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürtzsteg Reform Programı," *Karadeniz Araştırmaları* 6/24 (2010): 85.

⁸⁷ BOA, *Y.A.HUS.*, 465/96.

⁸⁸ Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)," *Bilgi* 69 (2014): 7.

ulaşmasını kolaylaştırmak amacıyla 400'e yakın geçit tesis edilmişti ve bu geçitlerin çoğunda birer yol bekçisi bulundurulmuştu. Hattın bakım ve tamiri için yaklaşık olarak 800 amale ve 300 memur istihdam edilmişti. Demiryolu hattı Selanik'ten Üsküp ve oradan da Miroviçe'ye kadar uzanıyordu. Hattın bir kolu ise Üsküp'ten Sırbistan sınırında bulunan Zibefçe'de son buluyor ve oradan da Avrupa demiryolu hatlarıyla bitişiyordu. Selanik'ten Sırbistan sınırında yer alan Zibefçe'ye kadar olan kısmı 330 km ve Üsküp'ten ayrılıp Mitroviçe'ye kadar uzanan kısmı ise 120 kilometre uzunluğuna sahipti. Hat üzerinde 28 istasyon mevcuttu ve Selanik, Gevgili, Gümenişçe, Ustrumca, Köprülü, Zibefçe, Kumanova, Üsküp, Priştine ve Mitroviçe hat üzerinde yer alan en önemli istasyonlardan bazılarıydı. Selanik'ten Zibefçe'ye kadar uzanan hatta her gün tren seferleri gerçekleştirilmekteydi. Bununla birlikte Üsküp-Mitroviçe hattında ise haftada üç sefer düzenlenirdi. Bu hat üzerinden 1901 yılında toplamda 187.269 yolcunun nakledilmiş olduğu belirtilmiştir. Aynı yılda Selanik'ten yurtiçi duraklara 36.262 ve Avrupa'ya ise 3.411 ton yük nakledilmişti. Öte yandan Selanik'e yurtiçi istasyonlardan 71.427 ve Avrupa'dan da 5.069 ton yük ve 1.052 vagon canlı hayvan sevk edilmişti. Tren yolu hattını işleten şirketin Selanik vilayet merkezinde biri küçük ve diğeri büyük olmak üzere iki fabrikası mevcuttu. Bu fabrikalar bir makine mühendisi ile iki muavin tarafından idare edilmekle birlikte fabrikalarda 400'den fazla makinist, ustabaşı ve amale istihdam ediliyordu. Çalışanlar, lokomotif vagonlarının ve diğer bazı tren parçalarının tamirâtı ve yeniden üretilmesi faaliyetlerini yürütüyorlardı. Bunun yanında Üsküp merkezinde büyük ve Zibefçe ile Mitroviçe merkezlerinde ise küçük birer tamirat deposu bulunuyordu. Selanik istasyonunda da tamirat işlerine bakan küçük bir atölye vardı.⁸⁹

Harita 1: XIX. Yüzyılın son Çeyreğine Ait İstanbul-Viyana ve Rumeli Demiryolu Hattını Gösteren Harita⁹⁰

⁸⁹ *Selanik Vilayet Salnamesi*, H 1320/1902, 637-639.

⁹⁰ BOA, *Haritalar* (HRT.h), 175-.

Avusturya-Macaristan Hükümeti, 1903 yılının başlarında Osmanlı Devleti'nin izni olmadan Taşlıca'ya kadar demiryolu inşa etmeye çalışmıştı. Rumeli Vilayeti Müfettişliği tarafından bu husus Osmanlı Hükümeti'ne bildirilmişti. Babıâli, bu konuyu Meclis-i Vükelâ'ya taşımış ve burada alınan kararda, Avusturya Hükümeti'nin Taşlıca ve Yenipazar sınırları içerisinde ve ayrıca eski Bosna vilayetinin idaresinin kendilerine bırakılmayan kısmında tren hattı inşa etmeye haklarının olmadığı, ancak Avusturya tarafından bu hususta teklifte bulunulması durumunda mevzubahis hattın Mitroviçe hattı ile birleştirilip Seniçe ve Yenipazar üzerinden geçirilmesinin önerilebileceği belirtilmişti.⁹¹

Avusturya Hükümeti, kendi topraklarında geçen demiryolu hattını Taşlıca'ya kadar uzatma faaliyetlerinde bulunmakla birlikte bu hattın Rumeli demiryolu hattı ile birleştirilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne teklifte bulunmuştu. Avusturya'nın bu girişimleri sonucunda Avusturya trenyolu hattının Rumeli hattı ile birleştirilmesinin gerçekleşmesi durumunda Osmanlı için bir takım avantaj ve dezavantajlar hasıl olacaktı. Babıâli'nin bütün olasılıkları göz önünde bulundurarak hattın fayda ve sakıncalarının neler olabileceği hususunda değerlendirmelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Değerlendirmeler neticesinde olası tehlikeler belirlenmiş ve bu tehlikelerin ortadan kaldırılması için ne tür tedbirlerin alınması gerektiği üzerinde hassasiyetle durulmuştu. Osmanlı Hükümeti tarafından 1908 yılının Ocak ayında alınması gerekli tedbirler görüşülmüştü. Avusturya demiryolu hattının Rumeli hattına bağlanması halinde Avusturya ile Selanik vilayeti doğrudan doğruya birbirine bağlanmış olacaktı. Bu durum Avusturya'nın menfaatine olacağı gibi bazı Avrupa devletleri için Süveyş Kanalı'na ulaşmayı temin edecek daha kısa bir yol sağlanmış olacaktı. Nitekim İtalya Selanik deniz iskelesi yolunu kullanması durumunda Süveyş Kanalı'na ulaşmak için 14 saatlik bir zaman kazancı elde edecekti. Bu projenin hayatta geçirilmesi, Selanik vilayetinin ticaretinde önemli derecede bir gelişme meydana getireceği biliniyor olsa da Avusturya'ya karşı olası askeri hareketi tehlikeye sokabilirdi. Bu tehlikenin bertaraf edilebilmesi için birtakım kararlar alınmıştı. Bu kararlardan biri olarak, sınır komşusu bulunan Sırbistan ve Karadağ devletlerinin Osmanlı ile müttefik veya tarafsız kalacakları kesin surette tahkik edilmedikçe ordunun sınıra yakın bir noktada bulundurulmasının daima tehlike teşkil edeceği cihetle geride toplatılması ve içinde bulunulan zamanın ahvaline göre ileriye doğru hareket ettirilmesi düşünülmüştü. Ayrıca askerlerin hudutta toplatılması gerekli olduğu durumlarda askerlerin iç kesimlerden hudutta kadar trenlerle nakledilmeyip huduttaki vaziyete ve düşman kuvvetlerinin toplanmasına göre huduttun bir hayli gerisinde trenlerden indirilerek ondan sonra hedef noktaya topluca ve hızlı bir şekilde sevk edilmesinin uygun olacağı planlanmıştı. Osmanlı Hükümet yetkililerine göre Selanik-Mitroviçe tren hattı, Avusturyalılara karşı gerekli görülecek asker toplatılması için yeterli görülmekteydi. Ancak Avusturya demiryolu hattının Mitroviçe hattına bağlanması halinde muhtemel sakıncaların giderilmesi için yukarıda sözü edilen tedbirlerin uygulanacak olmasını sağlamak amacıyla hat üzerinde istihkamların inşa edilmesi düşünülmüş ve şimdiden harita

⁹¹ BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)*, 105/64.

üzerinden istihkam yerlerinin belirlenmesi için çalışma yapılmasının gerekliliği üzerinde karar bildirilmişti.⁹²

Harita 2: Kosova Vilayeti Kazaları ve Rumeli Demiryolu Hattı İstasyonlarını Gösteren Harita⁹³

Avusturyalıların bu dönemde inşa ettirmek istedikleri Yenipazar demiryolu hattı kararı aslında daha Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında düzenlenen Berlin Konferansı'nda alınmıştı. O tarihten itibaren belirli zaman aralıklarında Avusturya Hükümeti tarafından söz konusu hattın inşası gündeme getirildiğinde Babıâli'nin de bu yönde çalışmalara başlanması için hazırlıklar yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Yabancı devletler, Osmanlı'yı çok yakından ilgilendiren işler ya da projeler ile ilgili bazı tekliflerde bulunduklarında Osmanlı Hükümeti'nin ileri görüşlü ve siyaset ehli paşalar, söz konusu tekliflerin yabancı devlet rekabetini davet edip etmeyeceğini ve bu hususun Osmanlı menfaatlerini ne derecede etkileyeceğini tartışırlardı. Görüşmeler neticesinde tekliflere ilişkin olumsuz görüş belirtildiğinde konu maharetle geçirilmeye gayret gösterilirdi. Paşalar, tecrübelerinden yola çıkarak ilgili devletin sözden anlamayacağına

⁹² BOA, Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM), 16/12.

⁹³ BOA, Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı (TFR.I.M), 1/27.

kanaat getirdikten sonra teklifte bulunan devletin rakip devlet elçisi ile gizli bir şekilde görüşmek suretiyle bu devlet aracılığıyla bir yolunu bularak işi durdurmaya çaba sarf ederlerdi. Avusturya tren hattının Rumeli hattı ile birleştirilmesi hususunda da yıllardır benzer bir politika benimsenmişti ve böylece bu projenin gerçekleşmesi ertelenmişti. Ancak 1908 yılına gelindiğinde Rusya'nın da bu hat ile bölgedeki kendi çıkarları ve emelleri doğrultusunda ilgilenmesi üzerine mesele siyasi bir hal almıştı. Bu mesele Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında ihtilaf meydana getirmişti. Nitekim Rusya ile Avusturya-Macaristan devletlerinin Balkan işlerinde menfaatleri birbiriyle çatışmaktaydı.⁹⁴

Osmanlı'nın Petersburg Sefiri tarafından 5 Mart 1908 tarihinde gönderilen şifreli bir telgrafa göre Balkan ve Mitroviçe demiryolu iltisak hattına dair Avusturya Hükümeti tarafından Rusya'ya bir tebligat gönderilmişti. Avusturya, bu tebligatında maksatlarının Balkan Yarımadası'nda ticaretin demiryollarının iltisakı vesilesiyle gelişmesini ve bölgedeki nakliye ulaşım imkanlarının artırılmasını sağlamak olduğunu ifade etmişti. Avusturya Hükümeti, tebligatın devamında Rusya Hükümeti'nin arzusunun da bölgede yaşayan halkların iktisadi gelişmelerini temin etmek olduğunu bildiklerini ve dolayısıyla aynı amaç etrafında birleştiklerini sözlerine eklemişti. Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Avusturya Hükümeti, Rusya'nın engellemelerine takılmaksızın tren hattını inşa etmek niyetindeydi. Öte yandan Avusturya'nın demiryolu hattı projesine karşılık olarak Sırp Hükümeti'nin Tuna'dan Adriyatik Denizi'ne kadar bir demiryolu hattı inşası için Rusya'nın Osmanlı nezdinde teşebbüslerde bulunmasını talep etmesi üzerine Rusya Hükümeti, İstanbul'daki Rus sefirine bu hususta talimat vermişti.⁹⁵ Osmanlı'nın Petersburg Sefiri tarafından Hariciye Nezaretine 4 Mart 1908 tarihinde gönderilen tahriratta göre Avusturya'nın tren hattının inşa edilmesi hususundaki görüşlerini sunmasından sonra Rusya Hükümeti, Balkan Yarımadası demiryolu hattı inşasına dair görüşlerini yabancı devletlerdeki elçilerine birer telgraf göndererek nezdinde bulundukları hükümetlere tebliğ etmelerini istemişti ve bu tebliğname Rusya'nın günlük yayınlanan resmi gazetesinde neşredilmişti. Petersburg Sefiri tarafından aktarıldığına göre Rusya Hükümeti, Balkan Yarımadası'nın iktisadi olarak gelişmesini ve bu sayede Balkanlardaki hükümet ile milletlerin bundan istifade etmelerini istediklerini söylemişti. Rusya'nın Balkan Yarımadası'nda kendi menfaati için imtiyaz ticaretinde şimdiye kadar geri durduğunu ve bundan sonra da bu siyasetini devam ettireceğini, ancak Yarımada'nın çeşitli ırklarını birbirine bağlayacak ve bunların Akdeniz'de bir limana çıkışlarını sağlayacak demiryolu inşa hususunun kendi hükümetlerince destekleneceğini ifade etmişti. Petersburg Sefiri, Hükümet'e gönderdiği tahriratta Balkan tren hattı inşasına yönelik çalışmaların ve ayrıca Balkan devletleri tarafından ileri sürülecek diğer projelerin dahi Rusya'nın halihazırda yürüttüğü siyasetine uygun olması sebebiyle herhangi bir zorlukla karşılaşmayacağını, diğer büyük devletlerin de bu fikre iştirak edeceklerini ve

⁹⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), 14/43.

⁹⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 52/17.

Rusya'nın tren hattının inşa edilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne başvurmaktan geri durmayacağını sözlerine eklemiştir.⁹⁶

Avusturya tren hattının Mitroviçe hattı ile birleştirilmesine Osmanlı Hükümeti'nin onay verdiğine dair haberler Bulgar telgraf şirketi tarafından ilan edilmişti. Bulgarlar bu habere “*Avusturya diplomasisinin sessizce elde ettiği bu muvaffakiyet büyük bir zorbadır*” diyerek karşılık vermişlerdi.⁹⁷

Avusturya-Macaristan Hükümeti, Bosna ve Hersek'ten Taşlıca sınırına kadar inşa ettirdiği demiryolu hattının Rumeli hattı ile birleştirilmesi için Ovaç noktasından Mitroviçe'ye kadar alanda keşif çalışmaları yapılması hususunda Babıâli ile birtakım görüşmeler gerçekleştirmişti. Osmanlı Hükümeti yetkilileri, Osmanlı sınırları içerisinde inşa edilmesi planlanan söz konusu demiryolu hattının geçeceği alanlarda keşif faaliyetlerinde bulunmak için Avusturya Hükümeti'nin yardım etmesine lüzum görmediklerini ve bunun uygun olmayacağını belirtmişlerdi. Sadrazam, 3 Nisan 1908 tarihinde Rumeli Vilayetleri Müfettişine bir yazı göndererek 1908 yılının bahar aylarında Ovaç-Mitroviçe tren hattı güzergahının belirlenmesi amacıyla Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinde teknik memurlar, Harbiye zabıtları ve Şark Demiryolları Şirketi tarafından belirlenecek 4 mühendisten olmak üzere bir komisyonun teşkil edilerek bu komisyonun bazı devlet görevlileri sorumluluğunda Üsküp'te hazır bulunmaları emrini vermişti.⁹⁸ Hat güzergahının belirlenmesi için Mitroviçe'ye gidecek olan keşif heyeti içerisinde Mirliya Muzaffer Paşa, Miralay Osman ve Zeki Paşalar ve Kaymakam Şevki Bey de yer almıştı.⁹⁹

Mitroviçe'den Bosna'ya kadar uzatılması düşünülen demiryolu güzergahının belirlenmesi amacıyla 16 Mayıs 1908 tarihinde Osmanlı Hükümeti tarafından bir tahrirat yayınlanmıştı. Bu gelişme üzerine istikamet belirlenmesi amacıyla askeri heyet ve Şark Demiryolları mühendisleri birlikte çalışmalara başlamıştı. Bu heyet yaptıkları çalışmaların sonucunu bir rapor suretinde yetkililere sunmuştu. Raporda, heyet tarafından ilk olarak belirlenen güzergahın Sırp ve Karadağ sınırına çok yakın seyretmesi sebebiyle askeri yetkililer tarafından uygun görülmemesi üzerine yeni güzergahların belirlenmesine çalışıldığı belirtilmişti. Raporun son kısmında ise Mitroviçe'den başlayarak Ovaç'a kadar uzanan güzergahın 40-50 kilometre haricindeki kısımların inşaatının oldukça zor olacağı, hattın geçeceği yerlerdeki arazilerin tarıma pek müsait olmamaları ve elde edilen mahsullerin verimsizliği sebebiyle hattın işletme masrafının dahi temin edilemeyebileceği hususu açıklanmıştı.¹⁰⁰ Keşif heyeti tarafından hazırlanan raporda olası hat güzergahına ilişkin hazırlanan bir harita da yer almıştı.

⁹⁶ BOA, Y.A.HUS., 519/46.

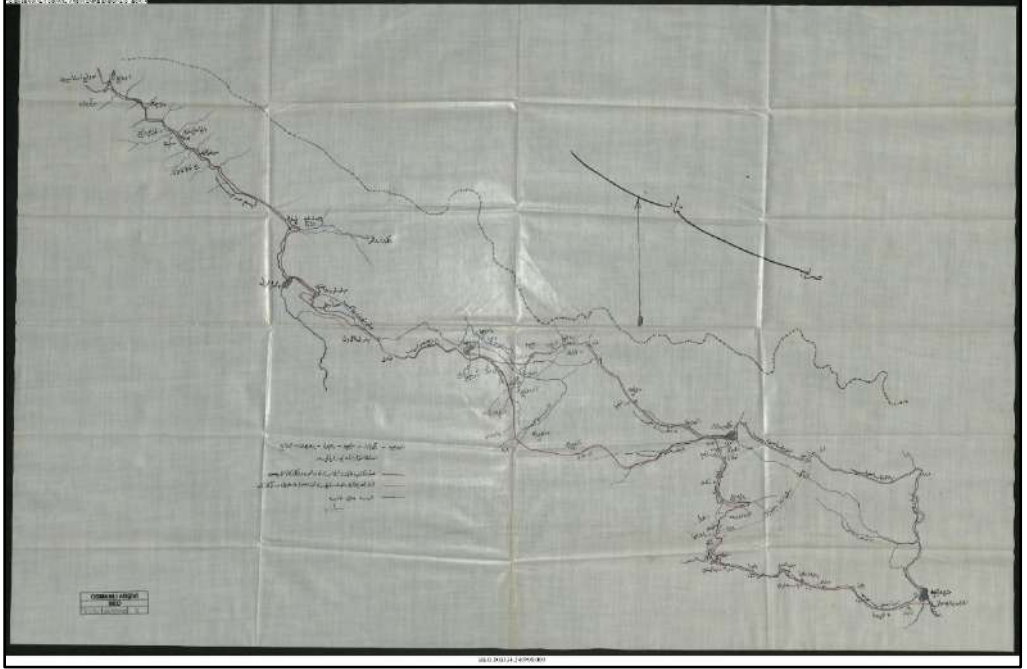
⁹⁷ BOA, Y.MTV., 306/48.

⁹⁸ BOA, TFR.I.KV., 210/20916.

⁹⁹ BOA, BEO., 3337/250241.

¹⁰⁰ BOA, BEO., 3334/249990.

Harita 3: Ovaç Noktasından Mitroviçe'ye Kadar İnşası Düşünülen Demiryolu Hattı Güzergahlarını Gösteren Harita¹⁰¹

Mitroviçe, Yenipazar, Seniçe, Prepol, Priboy ve Ovaç istasyonlarından oluşan tren yolu istikametini gösteren yukarıdaki krokiye göre iki ayrı güzergahın belirlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu hatlardan birinin Keşif Heyeti tarafından seçilmiş olmakla birlikte diğerinin ise Şark Demiryolları mühendislerince hazırlanmış olduğu belirtilmiştir. Keşif Heyeti tarafından seçilen güzergâh ile Şark Demiryolları mühendisleri tarafından seçilen güzergâhın birbirinden farklı yönlerde seyrettiği görülmektedir. Nitekim Keşif Heyeti tarafından belirlenen hat, Mitroviçe istasyonundan Yenipazar istasyonuna ve oradan da Seniçe istasyonuna güneyden seyrederken Şark Demiryolları mühendisleri tarafından çizilen hat ise aynı istasyonlara kuzeyden ve Sırbistan sınırına daha yakın bir istikamette ilerlemektedir. Krokide Şark Demiryolları mühendislerince çizilen hattın sadece Mitroviçe'den Seniçe istasyonuna kadar olan kısmı gösterilmektedir. Hattın belirlenmesinde sorumluluk üstlenen her iki tarafın Seniçe'den Ovaç istasyonuna kadar aynı güzergâhı seçmiş olmaları muhtemeldir ve bu hattın Seniçe'den Prepol istasyonuna kadar Sırbistan sınırına göre daha güneyden seyrettiği ve oradan Ovaç istasyonuna ise nispetten daha kuzey bir istikamette bir yön takip ettiği anlaşılmaktadır.

¹⁰¹ BOA, BEO., 3334/249990.

Sonuç

Kosova vilayeti, Makedonya coğrafyasının kuzey kesiminde yer alması dolayısıyla Osmanlı'nın özellikle de Sırbistan ve Avusturya ile münasebetlerinde stratejik bir konumda yer almaktaydı. Sırbistan, Kosova'da yaşayan Sırları kullanarak onların aracılığıyla propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Sırbistan Hükümeti, Sırp çetelerin Kosova vilayetinde asayiş bozucu nitelikte faaliyetlerde bulunmalarını teşvik etmiştir. Böylece Kosova'nın neredeyse her bölgesinde olduğu gibi Mitroviçe kazasında da Sırp çetelerinin eylemleri oldukça yoğun olmuştur. Rusya, bölge nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan Müslümanları görmezden gelerek Sırp menfaatlerini açık bir biçimde korumuş ve Kosova bölgesinin Sırbistan'ın bir parçası olmasının yolunu açmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Rusya Hükümeti, bir yandan Sırp eylemlerini desteklerken bir yandan da Bulgarları kışkırtarak onların isyanlar çıkarmak suretiyle Makedonya coğrafyasında asayişsizliğin hâkim olmasına neden olacak politikalar üretmesini sağlamıştır. Öte yandan Avusturya-Macaristan, Makedonya coğrafyasında ve özellikle de Kosova vilayetinde nüfuzunu artırmak suretiyle ekonomik çıkarlar elde etmek ve en nihayetinde bölgeyi ilhak etmek niyetini taşımıştır. Avusturya Hükümeti, bu amaçla Kosova'da Rus destekli Sırp ve Bulgar faaliyetlerini bertaraf etmek için uğraşmış ve Rusya'nın bu her iki milleti bahane ederek bölgede birtakım çıkarlar elde etmesine karşı politikalar yürütmüştür. Rusya ve Avusturya hükümetleri, kendi emelleri doğrultusunda politikalar icra etmelerine rağmen bölgenin Osmanlı'dan ayrılmasına giden süreci başlatacak ıslahat programlarının uygulanmasına gayret göstermiştir. Böylece Viyana Reform Programı çerçevesinde Selanik ve Manastır vilayetlerinde olduğu gibi Kosova'da da Hristiyanlardan jandarma ve mahkeme memurları istihdam edilmesi uygulamasına girilmiştir. Rusya ile Avusturya'nın Makedonya vilayetlerine yönelik ıslahat programlarının hazırlanmasına öncülük etmelerinin temel gayesi her iki ülkenin bu yolla bölgede kendi nüfuzlarını artırmak istemelerinden kaynaklanıyordu. Rusya Hükümeti, bölgede ıslahat hükümlerinin uygulanmasını takip etmek amacıyla Mitroviçe'ye Rus konsolosunun tayin edilmesini talep etmiş ve nihayetinde 1903 yılının Ocak ayında buna muvaffak olmuştur. Nitekim bu dönemde Mitroviçe kazası Üsküp, Priştine, Yeni Pazar, Prizren ve İpek gibi önemli yerleşim yerleri ile demiryolu bağlantısına sahip olmakla birlikte Arnavutların varlık gösterdiği önemli bir merkez konumunda bulunuyordu. Rusya, konsolosluk aracılığıyla Mitroviçe'de Müslümanlar ile Hristiyanlar arasına kolaylıkla nifak sokabileceğini hesap etmişti. Mitroviçe Arnavutları, söz konusu devletlerin bölge üzerindeki emellerinden ve bu amaçla gerçekleştirilmek istenen faaliyetlerin farkında olmuştur. Kosova vilayetine bağlı birçok köyde yaşayan Müslüman Arnavutlar, Hristiyanlardan zabıt kaydını kabul etmeyeceklerini ifade edip taşkınlıklar çıkarmaya başlamışlardır. Bununla birlikte Müslümanlar, Rusya konsolosunun Mitroviçe'ye gelmesini istemediklerini ve dolayısıyla bu durumu kabullenmeyeceklerini belirtmişlerdir. Rusya'nın geri adım atmaması ilk Mitroviçe Rus konsolosu Grigori Stepanoviç Şerbina'nın bir suikast sonucu katledilmesine sebep olmuştur. Rusya'nın bu hamlesine karşılık olarak Avusturya-Macaristan Devleti de Mitroviçe kazasına konsolos tayin etmek için Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuş ve bu girişimler neticesinde 1903 yılının Temmuz ayında Adolf Şövalye Düzambaderk Mitroviçe'ye ilk Avusturya konsolosu olarak tayin edilmiştir. Bu tarihten sonra Makedonya için

öngörülen ıslahatları yeterli görmeyen Bulgarlar Manastır vilayetinde “İlinden İsyanı” olarak adlandırılan ayaklanmalara kalkışmıştır. Bulgar ayaklanması sonrasında Rusya ve Avusturya’nın öncülük ettiği büyük güçler tarafından Münzsteg Reform Programı çerçevesinde Makedonya coğrafyasında daha geniş ıslahatların tatbik edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum Rusya ve Avusturya’nın bölgede emellerine ulaşmak adına daha cüretkâr davranmalarını sağlayacak süreci başlatmış oldu. Avusturya, 1907 yılı itibarıyla bölge ile ticari bağlarını sıklaştırmak ve bölgedeki nüfuzunu daha ileri bir seviyeye taşımak amacıyla Taşlıca’ya kadar uzatmış olduğu demiryolunu hattını Mitroviçe’de son bulan Rumeli Demiryolu Hattı ile birleştirmek için Osmanlı Hükümeti’ne teklifte bulunmuştur. Osmanlı Hükümeti, bu hattın inşa edilmesinin bazı sakıncalar meydana getireceğini öngörmüş olsa da Avusturya’nın kararlı tutumu sonucunda bu projenin gerçekleştirilmesi için onay vermiş ve çalışmalara başlanılmıştır. Ancak Balkan Savaşları sonucunda Makedonya bölgesi Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştır ve dolayısıyla proje tamamlanamamıştır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

KAYNAKÇA

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri (BEO): 3575/268118, 2139/160368, 3337/250241, 3334/249990.
- Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT): 555/36, 1191/74, 531/58, 740/13.
- Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR): 118/57, 231/106, 293/9.
- Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS): 1491/50.
- Hariciye Nezareti Atina Sefareti (HR.SFR.1): 130/51, 130/68.
- Haritalar (HRT.h), 175-.
- İrade Hususi (İ.HUS): 104/48.
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 105/64.
- Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV): 153/15279, 67/6608, 210/20916.
- Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN): 15/1487.
- Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı (TFR.I.M): 1/27.
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV): 252/48, 239/128, 306/48, 239/89, 239/128, 241/168, 242/7.
- Yıldız Perakende Askeri Mâruzât Evrakı (Y.PRK.ASK): 147/49, 200/21.
- Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ): 53/54.
- Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH): 11/46.
- Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH): 14/43.
- Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA): 52/17.
- Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM): 16/12.
- Yıldız Perakende Evrak-ı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF): 2/72.
- Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı (Y.PRK.ŞD): 3/36, 2/65.
- Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM): 47/11.
- Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM): 32/17, 3/45, 1/99, 68/56.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 434/12, 447/5, 443/92, 445/27, 465/96, 440/92, 519/46.
- Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP): 20/1997.
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 49/72.

Salnameler

Selanik Vilayet Salnamesi, H 1320/1902.

Kosova Vilayet Salnamesi, H 1314/1896.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İnceleme Yayınlar

Adanır, Fikret. *Makedonya Sorunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Ahbab, Yakup. “Amerikan ve İngiliz Basınında İkinden İsyanı (1903).” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2015): 119-151.

- Andonyan, Aram. Balkan Savaşı. Çev., Zaven Biberyan. İstanbul: Aras Yayınları, 2002.
- Bayraktar, Kaya. "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)." *Bilig* 69 (2014): 1-28.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt:4*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1961.
- Dikici, Ali. "Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı." *Karadeniz Araştırmaları* 6/24 (2010): 75-108.
- Foster Fraser, John. *Pictures From The Balkans*. London: Cassell, 1906.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi; Balkanların Kördüğümü*. Haz., Osman Selim Kocahanoglu. İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- Karpat, Kemal H.. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Korkmaz, Ender. "Osmanlı Arşiv Evraklarına Göre İlinden İsyanında Yaşanan Başlıca Olaylar." *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)* 2/1 (2020): 304-333.
- Köseoglu, Mehmet. "Makedonya'da Mezhepçilik ve Milliyetçilik Faaliyetleri ile Kilise ve Mektep Anlaşmazlıkları (1875-1910)." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2023.
- Külçe, Süleyman. *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*. İzmir: Ticaret Basımevi, 1944.
- Malcolm, Noel. Kosova: Balkanları Anlamak İçin. Çev., Özden Arıkan. İstanbul: Mısırlı Matbaacılık, 1999.
- McCarthy, Justin. Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus olarak Temizleme İşlemi. Çev., Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayın, 1998.
- Olgun, Said. "Kosova Arnavutlarının Milli Kahramanı İsa Bolatinî (1864-1916)." *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/3 (2020): 855-894.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 87.
- Öztunç, H. Baha. *Manastır Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri Sosyo-Ekonomik Yapı (1839-1876)*. İstanbul: Kitabevi, 2020.
- Saygılı, Hasip. "1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli." *Karadeniz Araştırmaları* 39 (2013): 69-94.
- Saygılı, Hasip. "Sultan II. Abdülhamid'in Meşruiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2014): 163-191.
- Selahaddin Bey, Ahmed. *Makedonya Mes'elesi ve Balkan Harb-i Ahiri*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1915.
- Uzer, Tahsin. *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979.
- Ünlü, Mucize. *Kosova Vilayeti*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.

EKLER

Ek 1: Mitroviçe Tren İstasyonu (1894)¹⁰²

Ek 2: Mitroviçe Kazasının Genel Bir Görünümü¹⁰³

¹⁰² *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 87, s. 87; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90635/17.

¹⁰³ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 87, s. 89; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 779-76/4

III. Selim Döneminde Taşra Maliyesine Müdahaleler: Bursa'ya Tekâlif Nazırı Ataması ve Etkileri [1795-1799]

Interventions in Provincial Finance Under Selim III: The Tekâlif Nazırı Appointment in Bursa [1795-1799]

Nilüfer Alkan Günay*

Öz

18. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin kazalardaki tevzî defterleri uygulamasına ve bu konudaki suistimallere yönelik bazı düzenlemeleri olmuştur. Kısaca kamusal masraflar ile birtakım vergilerin listelenerek, kaza sakinlerine kolektif sorumluluk ilkesiyle tevzî edilmesi şeklinde tanımlayabileceğimiz uygulamaya "kısmi" bir denetim getirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede bir taraftan defterlerin düzenli olarak payitahta yollanarak denetlenmesi şeklinde uzaktan denetim, diğer taraftan da gerek görülen kazalara bir nazır yollamak suretiyle yerinde denetim şeklinde ikili bir yapı kurulmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemeler kalıcı olmamakla birlikte Tanzimat döneminde taşra maliyesiyle ilgili düzenlemelere bir geçiş niteliğinde olmuştur. Kazalara nazır atamaları Rumeli ağırlıklıdır. Bununla birlikte Anadolu'da Bursa'ya da tekâlif nazırı unvanıyla bir memur yollanmıştır. Makalede, Bursa'ya ilk nazırın atandığı 1795 yılından uygulamanın sonlandırıldığı 1799 yılına kadarki süreç, Bursa qadı sicilleri ve diğer arşiv kayıtlarına dayanılarak incelenmiştir. Bu çerçevede Bursa'ya bir nazır yollanmasının nedenleri, nazırın yetki alanı, icraatı, görevden alınması ve son olarak kazanın iç işleyişi üzerinde uygulamanın etkileri hakkında bir analiz ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: III.Selim, tevzî defterleri, defter nazırı, tekâlif nazırı, Bursa.

Abstract

At the end of the 18th century, the Ottoman Empire implemented regulations concerning *tevzî defterleri* (apportionment registers), which recorded public expenses and certain taxes distributed among provincial residents under collective responsibility. From the late 17th century to the early Tanzimat period, central administration made some efforts to control this system partially. To achieve this, it introduced a dual oversight mechanism: officials in the capital audited the registers while appointed *nâzırs* supervised implementation at the local level. Although these regulations were not permanent, they were a transitional step towards reforming provincial finances during the Tanzimat period. These appointments, however, were rare and mostly confined to Rumelia. One notable exception was the assignment of a *tekâlif nâzırı* to Bursa. This study examines the period between 1795, when the first nazır was appointed in Bursa, and 1799, when the practice ended, drawing on Bursa qadı court registers and other archival sources. This study analyzes the reasons for appointing a *nâzır* to Bursa, the scope of his authority, his actions, his dismissal, and the practice's impact on the district's internal administration.

Keywords: Selim III, apportionment registers (*tevzî defterleri*), defter nazırı, tekâlif nazırı, Bursa.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Bursa Uludağ Üniversitesi niluferalkan@uludag.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 2

Başvuru / Submitted: 3 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 5 Nisan 2025

Atıf / Citation: Günay, N. A. "III. Selim Döneminde Taşra Maliyesine Müdahaleler: Bursa'ya Tekâlif Nazırı Ataması ve Etkileri [1795-1799]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 85-104.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye

This is an open-access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısında arka arkaya gelen Osmanlı-Rus savaşlarının erte-sinde¹, Sultan III. Selim (1789-1807) bir reform hareketi başlatmıştır. Nizâm-ı cedîd adını alan harekette askeri alandaki reformlar ağırlıkta olsa da mali ve idari alanda da bazı düzenlemelere gidilmiştir.² Bu çerçevede kazalarda gücünün zirvesinde olan âya-nın, merkezi yönetimin denetiminden büyük ölçüde uzak bir şekilde yönettiği tevzî def-terleri³ uygulamasına yönelik bir ferman yayınlanmıştır. 1792 yılı Aralık ayında çıkarı-lan ferman⁴ ile kazalara yılda en fazla iki defa tevzî defteri (masraf defteri, salyâne def-teri) hazırlanabileceği ve defterlere nereye ve neden harcandığı belirsiz herhangi bir harcamanın dahil edilemeyeceği bildirilmiştir. Ayrıca artık defterler payitahtta bulunan nazırların onayına sunulacak ve ancak onlardan ruhsat alındıktan sonra reayadan

¹ 1768-1774 Osmanlı-Rus ve 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları Osmanlı ordusunun eksikliklerini gözler önüne sermiştir. Ayrıca savaş ekonomisinin neden olduğu buhran ve taşrada bir kısmı doğrudan âyandan kaynaklanan asayiş sorunları da dönemin öne çıkan meseleleri halindedir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2000), 211; Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomi Tarihi*, ed., Halil İnalçık ve Donald Quataert, çev., Ayşe Berktaş (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 761; Fikret Adanır, “Balkanlar ve Anadolu'da Yarı Özerk Taşra Güçleri”, *Türkiye Tarihi 1603-1739 Cilt III: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, 2.bs., ed., Suraiya Faroqhi, çev., Fethi Aytuna, (İstanbul: Kitap Yayınevi 2011), 207-210.

² Sultan III. Selim, öncelikle ulema ve ricalden devletin durumu ve neler yapılması gerektiği konusunda layihalar talep etmiştir. Hazırlanan layihalarda askeri teşkilatın yenilenmesi gerekliliği ön planda olsa da modern bir askeri teşkilatın iyi işleyen bir mülki idare ile mümkün olacağı fikri de işlenmiştir. Özellikle vergi tahsil sisteminin düzenlenmesine ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII (İstanbul 2007), s.175. Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a İslahât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar*, 8, (1999): 33; Özlem Başarır, “Osmanlı Morası'nda İdari ve Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/68 (2020): 282-284.

³ Osmanlı taşra maliyesinde 17. yüzyıl sonlarından Tanzimat dönemi başlarına kadar sürdürülen tevzî def-terleri uygulamasında, kazalarda bazı kamusal işler için yapılan masraflar, belirli aralıklarla halka bir ödeme yükümlülüğü olarak paylaştırılmaktaydı. Bu işlem özet bir şekilde masraf kalemleri ve kaza sakin-lerine nasıl taksim edildiklerini gösteren listeler halinde (defterler) kadı sicillerine kaydedilmekteydi. 18. yüzyıl sonlarından itibaren çıkarılan fermanlarla defterlerin bir suretlerinin denetlenmek üzere İstanbul'a gönderilmesi buyurulduğundan, defterlerin Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde de çoğunlukla sadece masraf listelerinden oluşan kısımlarının kopyaları bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bkz. Yavuz Ce-zar, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üze-rine”, *Dünya ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 9 (1996): 89- 143; Christoph Neumann, “Selanik'te Onse-kizinci Yüzyılın Sonunda Masârif-i Vilâyet Defterleri Merkezî Hükümet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Mali İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 16 (1998): 69-97; Ahmet Tabakoğlu, “Tekâlif”, TDV İslâm Ansiklopedisi XL (İstanbul 2011), s. 336-337; Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzî Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş”, *Tarih Dergisi* 65/1 (2017): 29-62; Ali Açık ve Abdurrahman Sağır, “Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Ta-rih Dergisi* 41 (2005): 95-146.

⁴ Tevzî defterlerinin denetlenmesi amacıyla daha önce 1779 yılında da bir ferman çıkarılmıştır. Ancak uygulamaya konulamamıştır. Bkz. Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Tevzî Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1981): 141.

tahsilata başlanabilecektir. Gereksiz ya da fahiş bir harcamanın tespiti durumunda ise kadı, âyan ve iş erlerine sert cezalar verilecektir.⁵

Böylelikle Rumeli, Anadolu ve Mora için olmak üzere atanan üç nazır ile reayanın üzerinde büyük bir yük haline gelen tevzî defterlerine bir düzen verilmesine yönelik bir adım atıldığı görülmektedir. Sonradan bazı kazalara masraf defterlerinin hazırlanması ve masrafların reayaya dağıtılması sürecine yerinde nezaret etmek üzere birer defter nazırı⁶ da yollanmıştır. Ancak gerek payitahttaki nazırlar (defâtir nazırları) ile uzaktan denetim, gerekse kaza defter nazırları (tekâlif nazırları) ile yerinde denetim konusunda bir istikrar veya imparatorluğun tüm kazalarını kapsayan bir kurumsallaşma sağlanamamıştır.⁷ Daha çok 18. yüzyıl sonlarında âyanın ve kadıların keyfi uygulamaları karşısında merkezi otoritenin denetimi kısmen de olsa artırılmıştır. Bu açıdan konuyla ilgili alınan önlemlerin Tanzimat dönemi idari reformları öncesinde bir geçiş dönemine işaret ettikleri ve hatta merkezi otoritenin taşrada yeniden hissedilir olmasına katkı sağladıkları söylenebilir.

Bu makalede yukarıda özetlenmeye çalışılan genel anlatı içinde bir alt başlık diyebileceğimiz Bursa'ya yapılan tekâlif nazırı ataması ele alınacaktır. Kadı sicilleri ve diğer arşiv kayıtları üzerinde yapılan ön araştırma, defter nazırlarının her kazada aynı şekilde çalışmadığını göstermiştir. Merkezi idarenin bir yandan defterleri payitahta toplayarak bir denetim mekanizması kurmaya çalışılırken, diğer yandan da kazadan kazaya değişen sorunlara göre farklı tutumlar sergilediği görülmektedir.

Konuyla ilgili literatüre bakıldığında kaza defter nazırlarına değinen Yücel Özkaya ve Sevinç Küçükoğlu'nun çalışmaları öne çıkmaktadır.⁸ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Tevzî' Defterlerinin Kontrolü" adlı makalesinde, III. Selim döneminde konuyla ilgili alınan önlemleri geniş kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Özkaya, kazalara gönderilen defter nazırları konusuna Rumeli özelinde değinmiştir. Bu durum yerinde

⁵ M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*. (İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955), 53, 54 1. nolu dp.; Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzî' Defterleri", 145.

⁶ Dönemin kayıtlarında payitahta görevlendirilen nazırlar için "*defâtir nazırı*" ya da "*Anadolu defâtirinin kontrolüne me'mûr*" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maliye (C.ML.)*, 210/8663; BOA, *C.ML.*, 619/25501. Yine arşiv belgelerinde *tekâlif nazırı* ve *defter nazırı* ifadeleri ise kazalara yollanan nazırlar için kullanılmıştır. Bkz. BOA, *C.ML.*, 383/15722. Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS), B260, 31a; BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD.)*, 145/7231.

⁷ Tevzî defterleri ile ilgili kurulmak istenen denetim mekanizmasının problemleri Yavuz Cezar tarafından ele alınmıştır. Cezar, defterlerin düzenli gönderilmediğini, denetimin de yüzeysel olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı İstanbul'da çalışacak yeterli nazır (defâtir nazırı) atanmadığı gibi atanan nazırların da kızaktaki eski bürokratlar olduğunu belirtmiştir. Cezar, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında", 104-105.

⁸ 18. yüzyıl sonlarında devletin masraf defterlerine yönelik girişimleri Mora özelinde de Özlem Başarır tarafından ele alınmıştır. Merkezi yönetim, payitahta gönderilecek defterleri kontrol etmek üzere, Rumeli ve Anadolu için yalnız birer nazır görevlendirmişken, Mora'ya ait defterleri kontrol için ayrı bir nazır tayin etmiştir. Ayrıca 1793 yılında bölgeye yönelik bir kanunname hazırlanmıştır. Başarır, hem dönemin idari ve mali düzenlemelerinin arka planı hakkında ayrıntılı bir analiz sunmuş, hem de Mora'daki gelişmeleri incelemiştir. Başarır, "Osmanlı Morası'nda", 280-330.

denetimin Rumeli’de yoğunlaşmış bir uygulama olmasından kaynaklanmıştır.⁹ Ele alınan konuya en yakın çalışma ise L. Sevinç Küçükkoğlu’nun “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the End of 18th Century” adlı makalesidir. Küçükkoğlu, makalesinde payitahtta ve kazalarda vazifelendirilen defter nazırlarına odaklanmıştır. Araştırmacı tevzî defterleri üzerine merkezi idarenin giriştiği düzenlemeyi aşamalı bir şekilde incelemiştir. Payitahtta masraf defterlerini toplama, denetleme, gerekirse düzeltme ve ruhsat verme şeklinde özetleyebileceğimiz bir düzen kurulmaya çalışırken, kazalara defter nazırı atamalarına neden ihtiyaç duyulduğunu örnekleyerek tartışmıştır. Küçükkoğlu’nun tespitine göre Rumeli kazalarına yapılan atamalara 1793 yılı ortalarında başlanmıştır. Araştırmacı Karaferye, Kesriye ve Siroz kazalarına yapılan nazır atamalarının, ilgili kazalarda masraf defterleri konusundaki usulsüzlüklerin merkezi yönetime iletilmesi sonucu olduğuna işaret etmiştir.¹⁰

Küçükkoğlu’nun çalışmasıyla Bursa hakkında elde edilen veriler karşılaştırıldığında, nazırların çalışma prensipleri ve atanma şekilleriyle ilgili birçok ortaklık tespit edilmekle birlikte devletin Bursa’da farklı bir düzen kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bursa’da 1795-1799 yılları arasında devam ettirilen uygulamada, kazanın masraf işleri, tekâlif nazırı ve Bursa’dan beş esnaf kethüdası ile oluşturulan bir heyet tarafından yürütülmüştür. Diğer taraftan kazada daha önce bu işleri yürüten âyanın tevzî defterleriyle ilgili işlere müdahaleleri yasaklanmıştır. Makalede, Bursa Kadı Sicilleri ve diğer arşiv kayıtları birlikte kullanılarak, Bursa’ya yapılan atamanın nedenleri, nazır ve heyetinin icraatı ile uygulamanın kaza yönetimi üzerindeki etkilerine uzanan bir analiz amaçlanmıştır.

1. Bursa’ya Tekâlif Nazırı Ataması

Bursa’ya 1795 yılı Ekim ayı başlarında divan katiplerinden *Mehmed Efendi*, tekâlif nazırı olarak atanmıştır. Nazırın memuriyetini Bursa kadılığına bildiren fermana¹¹ atamanın gerekçesi, memurun görevi ve nasıl çalışacağı hakkında da bilgi verilmiştir. Öncelikle atama, Bursa âyanının tutumu ile açıklanmıştır. Âyanın kendi çıkarlarına göre hareket ederek, tevzî defterlerini gereksiz kalemlerle şişirdikleri ve bunun sonucunda da *kâide-i belde* gereği masrafların büyük bir kısmını üstlenmiş olan esnafın zanaatlarını

⁹ Yücel Özkaya, Anadolu eyaletinde yalnız Ankara sancağı hakkındaki bir vakadan bahsetmiştir. Ankara Kadısı İstanbul’a bir ilam yollayarak, sancağın muhtelif kazalarında 1792 tarihli fermana aykırı uygulamaları aktarmıştır. Cevap olarak gelen fermana ise bu kazaların defterlerine sancağın merkez kazası olan Ankara’da bakılacağı ve bu görevin Anadolu Defâtir Nazırı Şerif Mehmed Efendi’ye verildiği bildirilmiştir. Özkaya bu fermanın uygulamaya konulmadığını ifade etmiştir. Ancak ferman merkezi yönetimin, tevzî defterlerinin denetlenmesi anlamında bir prosedürü yerleştirmeye çalışırken, kazaların durumlarına göre değişen idari çözümlere yöneldiğine işaret etmektedir. Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzî’ Defterleri”, 149-150.

¹⁰ L. Sevinç Küçükkoğlu, “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the End of 18th Century”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* 54 (2019): 241-276.

¹¹ Mehmed Efendi’nin tayin edildiğini bildiren Evâhir-i Rebiülahir 1210 (Ekim 1795) tarihli ferman için bkz. BŞS, B267, 49b-48a. Abdünnâfi Efendi’nin defter nazırı olarak atandığını bildiren 1798 tarihli fermanın büyük bir kısmı aynı ifadelerden oluşmaktadır. Krş. BŞS, B260, 6 a-b, 7a.

birakacak hale geldikleri belirtilmiştir. Belgeye göre şehrin işleri *Cizyedârzâdelerin*¹² vefatlarından sonra *Baş Müderris Remzîzâde Abdülbâkî* ile yine Bursa müderrislerinden *Hammâmîzâde Mustafa*, *İmâmzâde*, *Attarzâde* ve *Nakîb Yörüköğlu Mehmed* adlı kişilere bırakılmıştır¹³. Bursa âyanından oldukları belirtilen bu kişilerin birbirlerine üstün gelme mücadelesine düştükleri gibi masraf defterlerini de kendilerine maddi çıkar sağlamak için bir araç olarak kullandıkları anlatılmıştır.

Yukarıda belirtildiği üzere Rumeli'ye yapılmış diğer nazır atamalarında, ilgili kazaların masraf defterleri hakkında divana bildirilen usulsüzlükler etkili olmuştur.¹⁴ Bu doğrultuda atamanın gerekçelerini çözümleyebilmek amacıyla 1795 yılı öncesinde payitaht ile Bursa arasındaki yazışmalara bakılmıştır. 1794 yılı Bursa tevzî defteri hakkındaki bir kayıta, kazada üç yıldan beri esnaftan ve bazı köylerden ödenemeyen hisselerin topluca sonraki deftere ek bir masraf kalemi olarak aktarıldığı belirtilmiştir. Ancak Bursa'da masrafların önce şehrin zenginlerinden senetle borç alınarak karşılanıp sonra tahsil edilmesi uygulaması yerleştiği için, alacaklılara ödemeler yapılamadığında borçlar da faizle katlanarak artmıştır. 1794 yılında bir önceki yıldan devreden borç 30.000 kuruşa ulaşmıştır. Bu durum, şehrin ileri gelenleri ile esnaf kethüdalarından oluşan bir grup tarafından kaza mahkemesine taşınmış ve bir ilamla merkezi yönetime bildirilmiştir.¹⁵ Aşağıda tekrar ele alınacak olan sorun, nazır yollandıktan sonra da bir süre çözümlememiştir. Fermanda atıfta bulunulan *kâide-i belde* nedir? Masraf defterleri uygulamasında, dinî (müslim-gayrimüslim) ve sosyal statüsü (askeri-reaya) ne olursa olsun, kaza sakinleri defterlere giren giderlere katılmakla yükümlüdürler. Masraflar, genellikle kaza merkezindeki mahallelere ve köylere, bu birimlerin avâız ve nüzûl hâneleri esas

¹² Cizyedârzâdeler, Bursa'nın en öne çıkan âyan ailesidir. Bursa Cizyedârı Hacı Hüseyin Ağa, 1760'ların sonlarından başlayarak, öldüğü tarih olan 1784 yılına kadar Bursa'da âyan reisliği yapmıştır. Kendisinden sonra 19. yüzyıl başlarına değin, aynı aileden bu derece etkin bir kişi çıkmamıştır. 1809-1812 tarihleri arasında Cizyedârzâde ailesinden Mehmed Hüsameddin Efendi, Bursa âyan reisliği görevini yürütmüştür. Aslen müderris olmakla birlikte İzmir ve Mısır mollalıkları da yapmış olan Hüsameddin Efendi, yine âyandan Mizancı Hacı Ali Ağa ile 1810'larda Bursa'da yaşanan âyanlık mücadelelerinde karşı karşıya gelecektir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özer Küpeli, "Ayan ve Muhasebesi Cizyedarzade Mehmed Hüsameddin Efendi'nin Bursa Ayanlığı ve Muhasebesi", *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, ed., Musa Şamil Yüksel (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017), 193-194.

¹³ 30 Kasım 1793 tarihli Bursa, İnegöl ve İznik medreselerine yapılan müderris atamalarını aktaran bir belgede isimleri yer almaktadır. BOA, *Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.)*, 302/17694. 1793 yılında Çelebi Sultan Mehmed Medresesi, Bursa'nın en yüksek yevmiyeli medresesi olduğundan Remzîzâde'ye de baş müderris denilmiştir. Ercan Alan, "Yeni Bir Belgeye Göre Bursa Müderrislerinin Gelirleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2018): 215.

¹⁴ Küçüköğlu, "New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures", 257.

¹⁵ 1208 Zilhiccesinden 1209 senesi Rebiülahir ayı sonuna kadarki (30 Haziran 1794-23 Kasım 1794) masrafların listelendiği bir tevzî defteri Anadolu Defâtir Nazırının kontrol etmesi amacıyla payitahta yollanmıştır. Tevzî defterinin ekindeki belgede devreden borç meselesi anlatılmıştır. Belgeden eksik meblağın üç yıl boyunca masraf defterlerine aktarıldığı belirtilmiştir. 1794 yılında borç faiziyle birlikte 30.000 kuruşa ulaşmıştır. Tevzî defterinde listelenen toplam masraf ise 38.615 kuruş 34 paredir (3.500 kuruşluk bir tenzilat ile 42.115 kuruştan bu rakama ulaşmıştır). Ancak denetlenmek üzere yollanan defterde devreden borcun listelenmediği belirtilmelidir. Bkz. BOA, *C.ML.*, 210/8663.

alınarak, taksim edilmekteydi.¹⁶ Ancak kazaların kendine özgü uygulamaları da vardı. İşte masraf defterlerinin kapsamı ve masrafların nasıl pay edileceği konusunda kazadan kazaya değişen ilkelere *kâide-i belde* deniliyordu. Bursa'nın kaidesinin temelinde ise masrafların şehirdeki mahallelere değil de esnaf taifeleri ile kazanın köylerine taksim edilmesi vardı. Ek olarak dağıtımda ağırlık da esnafın üzerindeydi. Küçük değişiklikler olmakla birlikte her defterde masrafların yaklaşık %75'i esnafa %25'i ise köylere pay edilmekteydi.¹⁷ Köylerde yine avâriz hâne hesabı ile katılım payları tespit ediliyordu. Esnaf için yapılan hesaplamada da bazı kurallar izlenmekteydi. Öncelikle bir esnaf taifesinin ürettiği ürünü başka bir taifenin satması beldenin düzenine aykırıydı. Buna rağmen bu tür bir satış olursa, ilgili taife bu malı üreten asıl taifenin *yamağı* olarak kabul edilmekteydi. Bu maddeden dolayı, masrafların paylaştırılması sırasında *yamak* olan taife malını sattığı taifenin hissesine *iâne* ve *imdâd* adıyla bir katkı sağlamak durumundaydı.¹⁸ Yerleşmiş bir diğer uygulama da han tüccarının masraf defterlerinin dışında tutulmasıydı. Aralık 1799'da bezzâzlar (kumaş satıcıları) kendilerinden hisse talep ederken, aynı ürünleri hanlarda satan tüccarın defterlere dahil edilmemelerinden şikayetçi

¹⁶ Cezar, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında", 93-94. Bursa'daki uygulamanın bir benzeri Tokat'ta görülmektedir. Bkz. Açıklık ve Sağırılı, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri", 70. Ebubekir Sıddık Yücel ise 18. yüzyılın son çeyreğinde Sivas Şer'iyye sicillerindeki 6 adet masraf defterini incelemiştir. Araştırmacının bulgularına göre kazada masraflar, yalnız mahallelere ve köylere değil esnaf taifelerine de dağıtılmıştır. Ebubekir Sıddık Yücel, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sivas Şer'iyye Sicillerindeki Salyâne Kayıtları", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (2016): 72-76.

¹⁷ İncelediğimiz dönemde Bursa tevzî defterlerinin toplu analizi ele alınması gereken bir mesele olmakla birlikte makalenin amacını aşacağı için makaleye dahil edilememiştir. Defterlerde esnaf taifeleri genel olarak aynı sırayla sıralanmaktadır. Bunların arasında Bursa'daki tekstil alanındaki uzmanlaşmanın etkisiyle kumaş üreten ve satanların farklı kollara bölündükleri (kazzâzân, dîbâciyân, bezzâzân, inceciyân, yasdıkçıyân, hallacân ve hayyâtân) görülmektedir. Ancak hisse olarak bakıldığında genel olarak en çok ödemeyi başçıyân (sakatatçıları) taifesinin yaptığı belirtilmelidir. Mefail Hızlı, "Bursa'da 'Tekâlif-i Örfiyye' Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarı)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001): 40; BŞS, B80, 102a-b.

¹⁸ Kâide-i beldenin ayrıntıları bu konuda esnaf arasında bir sorun çıktığında arşiv belgelerine yansımıştır. 1792 yılı Eylül ve Aralık aylarına ait iki belgede yamaklık konusu anlatılmıştır. Belgelerin yazılmasına sebep olan sorun ise bezzâzlar ve yorgancılar arasındaki anlaşmazlıktır. Yorgancılar kendilerinin hallaçlara yamak olduklarını, dolayısıyla onların hissesine destek verdiklerini bildirmişlerdir. Bezzâzlar ise yorgancıların asıl onların ürettiği astarı sattıkları için eskiden beri kendilerine yamak sayıldıklarını ifade etmişlerdir. Aynı kayıtlarda yorgancılar dışında kökçü, abacı, okçu, basmacı, beledici, futacı ve kutnici taifelerinin de bezzâzlara yamak oldukları kaydedilmiştir. Bu esnaf kolları da durumlarına göre %5, %10 ya da %20 gibi değişen oranlarda bezzâzlara destek olmuşlardır. Bu konudaki belgeler için bkz. BOA., *AE.SSLM.III*, 284/16543; BOA., *C.ML.*, 47/2184.

olmuşlardı.¹⁹ Nitekim Bursa kadı sicillerindeki muhtelif defterlere bakıldığında gerçekten han tüccarından tahsilat yapılmadığı görülmüştür.²⁰

Bursa’da tevzî defterleriyle ilgili uygulamaları değerlendirirken, defterlerin kapsamını da dikkate almak gerekmektedir. Çünkü bazı kazalarda, defterlere sadece ilgili beldede yapılan harcamaların değil, imdâd-ı hazariyye ve seferiyye gibi vergiler ile iâne-i cihâdiyye, bedel-i ağnam, avârız ve nüzûl gibi merkez adına toplanılan vergilerin de eklendiği bilinmektedir. Bu konuda standart bir uygulamadan söz edilememektedir.²¹ 1795-1799 tarih aralığında tespit edilen Bursa tevzî defterlerinin içeriğine bakıldığında ise askeri harcamalar, imdâdiyye vergileri, Bursa kazasından gelip geçen, bazen kazada konaklayan devlet görevlileri ve maiyetlerinin masrafları, mübaşir ücretleri, tatar ve ulakların harcırahları ile atları için alınan ücretlerin listelendiği görülmektedir. Ek olarak defterlerin hazırlanmasında çalışan nazır, şehir kethüdası, kadı ve kâtip ücretleri ile Ramazan Bayramı’nda atılan top için barut, cami muvakkitinin ücreti gibi kazaya ait çeşitli masraflar defterlerde yer almıştır. Ancak kadı sicillerinde bedel-i nüzûl ve avârız ile kürekçi ve kalyoncu bedeli gibi vergiler için ayrı defterler tutulduğu görülmüştür. Ayrıca bunlar şehrin mahallelerine ve Bursa köylerine tevzi edilmiştir.²² Dolayısıyla tevzî vergi sistemi ile tahsil edilen her verginin esnafa yüklendiğini söylemek mümkün değildir. Ancak Bursa’da yerleşmiş olan düzen, söz konusu tevzî defterleri olduğunda uygulamayla ilgili aksaklıklardan en çok esnafın etkilenmesine sebep olmuştur. Bursa, 18. yüzyıl sonlarında 15. ve 16. yüzyıllardaki kadar gözde bir ticaret merkezi değildir.²³

¹⁹ H. 13 Receb 1214 tarihli belgede bezzâzlar, birkaç seneden beri maddi olarak güçlerinin azaldığını ve masraf defterlerindeki hisselerini destek almadan ödeyecek hallerinin kalmadığını bildirmişlerdir. BOA.C.BLD. 112/5571. Bu durum nazır ataması açıklanırken, ilgili arşiv belgesine dayanarak fazla masraf ödemekten bellerinin büküldüğü şeklinde açıklanmıştır. Ancak mesele konunun dışında olsa da pamuklu üretiminin 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında Bursa’daki durumu ile de ilgili olmalıdır. Halil İnalıcık’ın bu tarihlerde Hint pamuklularının Osmanlı pamuklu sanayii üzerine etkilerine dair tespitleri için bkz. Halil İnalıcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 2bs., İstanbul: Eren Yay.1996, 259-317.

²⁰ Bursa Kadı Sicillerinde tespit edilen masraf defterlerinde han tüccarı ya da han adları geçmemektedir. Cafer Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/6, (2004): 74-75; Hızlı, “Bursa’da Tekâlif-i Örfiyye Uygulamaları”, 31-33; BŞS, B215, 24 a-b, 25 a-b, 26 a-b; BŞS, B251, 51a-b; BŞS, B275, 92b. Açıkөл ve Sağırılı, aynı dönemde Tokat’ta han tüccarından da tahsilat yapıldığına işaret etmişlerdir. Tokat masraf defterlerinde, esnaf taifelerinin adları gibi Tokat’taki muhtelif hanların adları da listelenmiştir. Açıkөл ve Sağırılı, “Tokat Şer’iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri”, 105-107,140.

²¹ Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma”, 39.

²² Örneğin bkz. BŞS, B251, 54 a-b; BŞS, B260, 33 a; B265, 43a-b. BOA, *Bab-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM d.)*, 06650.

²³ Bursa 14.yüzyıldan 16. yüzyıl ortalarına kadar başta ipek ticaretin olmak üzere doğu-batı ticaretinin önemli bir antreposu konumundadır. Bu yüzyıllarda şehirde bilhassa İran ham ipeğine dayalı ipekli dokumacılık da gelişmiştir. Ancak 16. yüzyılda şehre gelen ithal ham ipeğin (Safevilerle savaşlar nedeniyle) azalmasının da etkisiyle şehirde yerli ham ipek üretimi yükselişe geçmiştir. Diğer taraftan Halep sonra İzmir ham ipek pazarı olarak Bursa’nın önüne geçmiştir. Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, cilt 1, çev., Halil Berktaş (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 267-296, 300-302; Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 218-221.

Ancak şehri 18. yüzyılda ziyaret eden seyyahların anlatımlarından, şehirde yoğun bir ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılık ile bunlara dayanan bir ticaretin olduğu, ayrıca Bursa'nın doğu-batı yönünde Anadolu üzerinden taşınan ürünler için bir pazar olma özelliğini koruduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Dolayısıyla tekâlif nazırının atandığını bildiren fermanla esnafın zanaatlarını bırakacak raddeye geldiklerine dair ifadeler de merkezî yönetimin kentin ekonomik potansiyelini gözettiğinin bir işareti olarak görülebilir.²⁵

Nazırın atandığını bildiren fermanla, tevzî defterleriyle ilgili sorunun müsebbibi olarak Bursa âyanına işaret edilmektedir. Bu noktada şehirde yaşanan başka olayların da Bursa âyanının merkezî yönetim nazarındaki olumsuz imajına katkısı olduğu belirtilmelidir. Ağustos 1795'te şehir sakinlerinden Mizânî-i Esbak Seyyid Hâfız Mehmed Emin Efendi, payitahta Bursa âyanını sert bir şekilde eleştirdiği jurnal benzeri bir mektup yollamıştır. Mehmed Emin Efendi, arşivde bir özetine ulaşılan mektubunda²⁶, yukarıda bahsi geçen 1795 yılı Ekim ayı başlarına ait fermanla Bursa âyanıyla ilgili değerlendirmelere göre²⁷ çok daha ayrıntılı bir şekilde Cizyedâr Hüseyin Ağa'nın vefatından sonra şehir yönetiminin günbegün bozulduğunu, müderrislerden oluşan belde âyanının ise birbirlerinin açığını yakalamaya çalışmaktan, Bursa'da yaşanan Ermeni Kilisesi yangını ve bazı asayiş olaylarının²⁸ üstesinden gelemediklerini aktarmıştır. Nitekim

²⁴ Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, çev., Serdar Alper (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 86-87.

²⁵ Bursa'nın 18. yüzyıl sonlarında merkezî yönetim tarafından önemli bir maddi kaynak olarak görüldüğünün bir işareti de 1788-1789 tarihlerinde Bursa'dan yapılan iç borçlanmadır. Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile iki cepheli bir savaşa girmiş olduğundan savaşı finanse etmek için Bursalı zenginlerden zorunlu bir borç talep etmiştir. Nilüfer Alkan Günay, "Osmanlı Yönetiminin Bursalı zenginlerden Borç Alma Girişimi (1787-1792)", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/23 (2012): 272-274.

²⁶ 3 Safer 1210 (Ağustos 1795) tarihli belgenin baş kısmında, asıl mektubun bir özeti olduğu belirtilmiştir. BOA, *AE.SSLM.III*. 327/ 19008.

²⁷ Mehmed Emin Efendi'nin şehir yönetiminin durumu hakkındaki tespitin benzerine yaklaşık bir buçuk ay sonraya ait ilk nazırın atandığını bildiren fermanla "*Cizyedârâdelerin vefâtından sonra*" diye başlayan bir cümle ile yer verilmiştir. Krş. BOA, *AE.SSLM.III*. 327/ 19008; BŞS, B267, 49b-48a. Hatta 1795 yılından 1802 yılına değin tekâlif nâzırlığı uygulaması hakkında ulaşılan çoğu kayıta aynı ifadeler yinelenmiştir. Bkz. BŞS, B265, 51b; BŞS, B260, 6a-b; BŞS, B278, 20b; BŞS, B80, 106b-105b.

²⁸ Hâfız Mehmed Efendi'nin bahsettiği asayiş olaylarının başında Ermeni Kilisesi vakası bulunmaktadır. 29 Nisan 1794 tarihinde yaşanan olayda, padişahın izni olmadığı halde Ermeni Kilisesi tamirine başlandığı ve üstelik yapının büyütüldüğü iddiası etrafında galeyana gelen bin kadar kadın ve kırk kadar eşkıya, bahsi geçen kiliseyi, yanındaki bazı Ermeni evlerini yakmışlardır. Ayrıca bu kalabalık, semt pazarına girerek, reyanın malına zarar vermiş, en son Bursa'daki iki mahkemeyi bastıktan sonra durmuşlardır. Aktarılan farklı ve tutarsız bilgiler nedeniyle merkezî idare tarafından bir mübaşir gönderilerek olay araştırılmıştır. Müderris Nizâmzâde Nizameddin Efendi ve İmâm Câbizâde Mustafa adlı iki kişi, kilise tamiri hakkında halkı tahrik ettikleri gerekçesiyle sürgün edilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Yaşayanlar, "Bir Arada Yaşama Kültürünün Zedelenmesi: 1794 Bursa Ermeni Kilisesi Yangını Örneği", *19. ve 10. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 5-7 Ocak 2015 Bildiriler*, (İstanbul: Şen Yıldız Yayıncılık, 2015), 121-124; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.II, haz., Hüseyin Algül vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009), 256. Bu vaka haricinde Mizânî-i Esbak Seyyid Hâfız Mehmed Emin Efendi, 1795 yılında kazaya dadanan bir eşkıyanın verdiği zararı da aktarmıştır. Bahsi geçen eşkıya ise Yılancıoğlu Osman olmalıdır. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.IV, 17.

Ağustos 1795 tarihinde Hudâvendigâr sancağı müteselliminin değiştirilmesi ve eski mütesellim Hâfız İsmail'in yeniden mütesellimliğe atanması buyurulmuştur.²⁹

Merkezi yönetimin 1795 öncesi birkaç yılda Bursa'da masraf işlerinin yönetilmesi ve âyanın durumu hakkında etraflı bir bilgi akışına sahip olduğu görülmektedir. Fermanda tekâlif nazırının, şehrin masraflarını yine şehrin beş esnaf kethüdasıyla beraber idare edeceği bildirilmiştir. Bu işlere bahsi geçen müderrislerin ve diğer ileri gelenlerin karışması yasaklanmıştır. Hatta iki kişinin daha ismi verilmiştir: *Silahşor Mizâncı Dâmâdî es-Seyyid Ahmed ve kayınpederi kuzâtdan Mizâncı Hâfız*. Yine ulema kökenli olduğu anlaşılan Mizâncı Hafız, yukarıda bahsi geçen mektubu yollayan Mizânî-i Esbak Seyyid Hâfız Mehmed Efendi olmalıdır. Bu kayınpeder ve damat da tevzî defteri işlerine müdahaleden menedilmiştir. Dolayısıyla onlar hakkındaki izlenimin de diğer âyandan pek farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Son iki isim de dahil olmak üzere sayılan kişilerin, masraf işleriyle ilgili bir soruna neden olmaları halinde, aileleriyle birlikte bir daha Bursa'ya adım attırılmamak üzere İzmir'e sürgün edilecekleri de fermana eklenmiştir. Bursa Nâibi de tevzî defterleri konusunda nazır ve onunla çalışacak olan beş kişinin onayı olmadan bir harekette bulunmayacaktır. Mütesellimin ise masraf işlerinin dışında kalan işlerle ilgileneyeceği ve sancağın asayişini sağlamakla görevli olduğu belirtilmiştir. Bu durumda âyan ve mütesellim tevzî defterleri işine müdahaleden menedilirken, nâib ise defter nazırı ve yanında çalışacak esnaf kethüdalarına tabi bir şekilde sürece dahil edilmiştir.

Bu gerekçe ve koşullarla Bursa'ya üç kez tekâlif nazırı atandığı tespit edilmiştir. 1795 yılı Ekim ayı başlarında atanan tekâlif nazırının (Mehmed Efendi) yerine, 1797 yılı Ağustos sonlarında yine divân katiplerinden başka bir Mehmed Efendi atanmıştır.³⁰ Daha sonra 6 Ağustos 1798 tarihinde kendisinin görevinde hatalı davranışları ve ilgisiz tutumu görüldüğü için yerine üçüncü bir nazır (Abdünnâfi Efendi) tayin edilmiştir.³¹ Ancak Abdünnâfi Efendi'nin memuriyeti kısa sürmüş, 18 Ocak 1799'da diğer nazırlar gibi görevine son verilmiştir.³² Bu durumda Ekim 1795 tarihinden 18 Ocak 1799 tarihine kadar Bursa'da bir tekâlif nazırının görevli olduğu anlaşılmaktadır.

Nazırın ve heyetinin görev tanımı konu hakkındaki hemen her fermanda yinelenmiştir. Bu belgelerden Ağustos 1798 tarihli bir fermanda nazırın ve heyetinin görevi "*cümle masârifin nâzırın re'y ve tenbîhiyle beşer nefer esnaf kethüdaları ma'rifetiyle idâre olunub her ne sarf olunur ise nâzır defterine ve sicill-i mahfûza (kadı sicili) kayd olunmak....*" şeklinde tanımlanmıştır.³³ Dışarıdan herhangi bir müdahaleye karşı, esnaf kethüdalarının yazısı ve nazır mührü ile hareket edilmesi buyurulmuştur. Burada kadı

²⁹ Bu karar Hafız Mehmed Emin Efendi'nin mektup özeti üzerine yazılmıştır.

³⁰ BŞS, B260, 6a-b. 1212 yılı Cemaziyelahir ve Zilkade ayları arasına ait defterde kendisinin adı es-Seyyid Mehmed Bey Efendi olarak belirtilmiştir. BOA, D.BŞM d., 06650.

³¹ H. 23 Safer 1213 (6 Ağustos 1798) tarihli belgede Abdünnâfi Efendi'nin tayin edildiği de belirtilmektedir. BOA, C.ML., 113/5038.

³² 1799 yılına ait bir tevzi defterinden Abdünnâfi Efendi'nin 11 Şaban 1213 (18 Ocak 1799) tarihinde görevine son verildiği anlaşılmaktadır. BOA, C.ML., 383/15722.

³³ BŞS, B260, 9b-10a.

sicili dışında bir de nazır defterinden bahsedilmektedir. Muhtemelen yapılacak masraflar ve onlar için alınan borçların kaydedildiği nazır defterlerine ne yazık ki ulaşılamamıştır. Temize çekilen defterler nazır ve beş kişiden oluşan heyetinin mühürleri ile altı ayda bir Anadolu Defâtir Nazırının onayına sunulacaktır. Tahsilat ancak onay alındıktan sonra yapılabilecektir. Bunun dışında kayıtlarda nazırın görevi ile ilgili sıklıkla *tenkîh* etmek ve *münakkih* defter ifadelerinin geçtiği de dikkati çekmektedir. Çünkü nazırın başlıca görevi, tevzî defterlerini *sahîh*³⁴ olmayan masraflardan temizlemektir. Yine aynı sebeple payitahttaki nazırdan ruhsat alan deftere de *münakkih defter* (temizlenmiş-ayıklanmış defter) denilmiştir.³⁵

Nazırların maaşları ise altı ayda bir tevzî defterine 6.000 kuruş olarak eklenmiştir.³⁶ Yapılan atamaların ilgili kazalarda masrafların dağıtımında bir suistimalden şüphe edildiğinde veya kazadan bu konuda şikayetler olduğunda gerçekleştirildiği düşünülürse, nazırların ahali tarafından hoş karşılanacakları tahmin edilebilir.³⁷ Ancak yollanan nazırın maaşının (her ne kadar görevlilerin ücretlerini vazifeli oldukları yerden tahsil etmesi, Osmanlı taşra yönetimi için alışıldık bir durum olsa da) ahaliye yüklenmesi ilginçtir. Çünkü devletin defter nazırlığı uygulamasındaki amaçlarından biri tevzî defterlerinde halka yüklenen masrafları azaltmaktır. Nitekim defter nazırlığına son verilmesinde, nazır maaşının halk üzerinde oluşturduğu yük nedeniyle merkezi yönetime iletilen şikayetler etkili olmuştur.³⁸ Bursa’da uygulama üç yıl (39 ay kadar) sürdürülmüştür.

³⁴ *Maşârif-i sahîha* incelediğimiz dönem kayıtlarında sıklıkla geçen bir ifadedir. Sahih masraf kısaca bir fermana dayanan, gerekçesi ve nereye harcanacağı belli olan masraflar olarak tanımlanabilir. Sahih olmayan (defterlerden ayıklanmaya çalışılan) masraflar ise hizmet-i mübâsirîyye, tatar harcırahı, hüddâmiyye gibi mesnetsiz (fermansız) harcamalar ile mütesellim, voyvoda, kadı, âyan vb. kişiler adına kaftan baha, hademe-i mahkeme, zahire baha, öşr-i diyet gibi adlarla defterlere eklenen masraflardır. Dolayısıyla yekunu gereksiz şişiren kalemlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma”, 39.

³⁵ Örnek için bkz. *BOA.C.M.L.*, 619/ 25501; BŞS, B260, 6a; 27b-28a.

³⁶ Miktarı kazanın büyüklüğüne göre belirlenen nazır maaşları, ağır bir yük oluşturuyor muydu sorusu akla gelmektedir. Örneğin Bursa’da aylık 1000 kuruş olarak belirlenen nazır maaşına karşılık, Karaferiye defter nazırının maaşı 700 kuruştur. “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures”, 261. Bursa’nın 21 Kasım 1797 ile 16 Mayıs 1798 tarihleri arasında ait defterde tahsil edilmesi gereken yekûn 49.101,5 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bunun içinde 6.000 kuruşun oranı %12,2’dir. Anadolu Valisinin Kütahya’da Bursa’ya olan seyahat masrafları, konaklamaları ve beraberindeki maiyetinin giderleriyle birlikte 18.089 kuruş olarak hesap edilmiştir. Bu miktar aynı defterdeki en büyük masraf kalemidir. Masraf defterlerinde her daim yer alan hâkim ücreti ise 1.884 kuruş ve kâtip ücreti 50 kuruş olarak belirtilmiştir. Doğal olarak her tevzî defterinde listelenen masraflar, oranları ve yekûn değişiklik gösterir. Ancak nazır maaşının her defterde yer aldığı ve kazadaki mükelleflerin ödeme güçlüğü içinde oldukları hesaba katıldığında 6.000 kuruşun toplam içinde azımsanmayacak bir miktar olduğu söylenebilir. Bir karşılaştırma aracı olarak, 1770-1800 tarihleri arasında Bursa’da ev fiyatlarının ortalama 125 kuruş civarında olduğu, kentte en pahalı evlerin 1.750 kuruş civarında olduğu eklenebilir. Dolayısıyla nazırın Bursa’nın en pahalı evlerden alıp, geçim sıkıntısı çekmeden yaşayabileceği tahmin edilmektedir. Nilüfer Alkan Günay, “Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18.Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Yapılan Müsadereler”, *Belleten* 76/277 (2012): 798.

³⁷ Küçüköğlü, “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures”, 261.

³⁸ Temmuz 1802 tarihli bir ferman suretinde defter nazırlığının kaldırılmasının gerekçesi bu şekilde verilmiştir. BŞS, B80, 106b-105b.

Bu süre zarfında nazırların ve maiyetlerinin nasıl çalıştıkları, tevzî defterlerinde daha önce gözlemlenen sorunların çözülüp çözülemediği bundan sonraki başlıkta ele alınacaktır.

2. Bursa Tekâlif Nazırı ve Heyetinin İcraatı

Bursa'ya 1795 yılında gelen tekâlif nazırının nasıl karşılandığı ve kazanın masraflarıyla ilgili yeni usulleri yerleştirmekte zorlanıp zorlanmadığı bilinmemektedir. Ancak nazırın ona işleri devredecek bir selefinin olmaması ve ödenemeyen borç meselesini çözmek üzere yollanmışken, birlikte çalışması beklenen kişilerin doğrudan bu sorunun mağdurları konumundaki esnaftan olmaları muhtemelen zorlayıcı olmuştur. Nazır ve heyetinin çalışması hakkında en ayrıntılı veriye yukarıda bahsi geçen borç meselesi belgelerinden ulaşılmıştır. Bu belgeler Bursa'da tevzî defterleri hakkındaki işleyişe dair ayrıntılı bilgi sunmaktadır.

İlk nazır Mehmed Efendi ve heyeti, payitahta 13 Aralık 1795-6 Temmuz 1796 tarih aralığına ait tevzî defteri hakkında bir arz yollamıştır.³⁹ Deftere eşlik ettiği anlaşılan arzda son derece titiz davranarak, gereksiz hiçbir harcamanın yapılmamasını sağladıklarını belirttikten sonra kazadaki bütçe açığı probleminin devam ettiğini aktarmışlardır.⁴⁰ Borcu kapatmak için, olabildiğince masrafları azaltmaya çalışarak borcu eritmeye çalışmak dışında başka bir çözüm üretilemediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte başka bir sorun daha aktarılmıştır. 1794 yılında devlet, Gemlik'te bir kalyon inşa edilmesini, bu kalyon için ihtiyaç duyulacak kereste, nakliye ve amele ücretlerinin de Hudâvendigâr sancağı kazalarından karşılanmasını buyurmuştur. Daha önce de benzer bir görevi başarıyla yerine getirdiği için İnegöl âyanından Derviş Paşazâde Numan Bey⁴¹ Kalyon Binâ Emîni olarak tayin edilmiştir. Özetle Bursa kazasının hissesine 75 adet kerestenin temini, bunların Gemlik'e nakli ile kalyon inşasında çalışacak amelelerin bir kısım ücretleri düşmüştür. Bursa tekâlif nazırı ve heyeti, Yenişehir ve Kite kazalarında ağaçların nakliye ücretinin ağaç başına 220 kuruş çıktığını haber aldıklarından, bu hesaba göre murâbahacılar (faizcilerden) senetle borç alıp Numan Bey'e 11.500 kuruş aktarmışlardır. Diğer taraftan da masraf defterine bu meblağı ekleyebilmek için Kapudan Paşa'dan buyuruldu talep etmişlerdir. Kapudan Paşa ise 220 kuruşun aşırı yüksek bir fiyat olduğunu belirtmiştir. Bursa kazasının ise ağaç başına 85 kuruş toplamasının yeterli olduğunu, her bir ağaç için 15 kuruşun da miriden karşılanacağını yazmıştır. Kısaca ellerindeki belge ile hazırladıkları masraf defteri arasında tutarsızlık oluşmuştur. Ayrıca fazladan tahsil ettikleri 4.000 kuruşun iadesini de alamamışlardır. Sonradan merkezi yönetim tarafından durumun değerlendirildiği, problemin nazırın iş bilmez ve dirayetsiz oluşundan kaynaklandığına hükmedildiği anlaşılmaktadır.⁴²

³⁹ 1210 senesi Cemaziyelahir başından Zilhicce ayı sonuna kadar. BOA, C.ML., 619/25501.

⁴⁰ BOA, C. ML., 210/8663. BOA, C.ML., 619/25501.

⁴¹ Cafer Çiftçi, "Derviş Paşazâde Numan Bey'in Âyânlık ve Tersâneçilik Faaliyetleri", *Belleten* 75/273 (2011): 393-398.

⁴² Nâzırın konu hakkında yolladığı arza karşılık alınan kararlar aynı belgenin alt kısmında görülmektedir. Bu kısımda "nâzır-ı mûmâ-ileyhe adem-i vukûfu ve adem-i dirâyeti"nin bildirilmesinin istenmesi merkezi yönetim nezdinde durumun nasıl ele alındığının bir işaretidir. BOA, C. ML., 619/25501.

Bundan sonra Anadolu Defâtîr Nazırının denetiminde olarak, devreden bütçe açığı meselesi için bir mübaşir gönderilmiş ve Bursa'daki beş yıllık hesaplar incelenmiştir. Diğer bir ifadeyle Bursa kazası nazır ve heyeti son bir yılı kendi, önceki dört yılı ise Bursa âyanına ait olmak üzere beş yıllık evrakın incelendiği bir teftiş geçirmiştir. Teftiş, 1796 Aralık ayında başlayıp sonraki yılın başlarına kadar devam etmiştir. Sonunda 37.290 kuruşa ulaşan borcun, kendilerinin itirazlarına rağmen Hâdizâde Mehmed Esad Efendi⁴³, Remzîzâde Abdülbâkî Efendi, Hammâmîzâde Seyyid Mustafa Efendi, İmâmzâde Seyyid Mehmed Said Efendi, Nureddinzâde Seyyid Mehmed Kemâleddin Efendi, Attarzâde Ali Efendi ve Seyyid Mehmed Efendi'den tahsil edilmesi buyurulmuştur. Nazırın atandığını kazaya bildiren fermandaki isimlerin çoğunun adının burada da geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla sorumluluk Bursa'ya defter nazırı atanırken, kazanın işlerinden uzaklaştırılan âyana yüklenmiştir.⁴⁴

Aslında borç meselesinin kaynağında tevzî defteri uygulamasındaki temel çelişkinin olduğu da söylenebilir. Devletin beklentisi, fermansız hiçbir masrafın tevzî defterine işlenmemesi, altı ayda bir defterlerin payitahttaki nazırın denetimine sunulması ve ruhsat kazaya ulaşmadan masrafların tahsilatına girişilmemesidir. Diğer taraftan harcamaların da günü gününe yapılması beklenmiştir. Harcamaları tahsilattan önce yapabilmek için bulunan yöntem ise genel olarak borçlanmaktır. Örneğin Sivas'ta masraf giderleri için bedesten kethüdasından borç para alınmıştır. Ankara ve Kayseri'de ise esnaf ve hizmet verenlerle veresiye usulü ile çalışılmış, masraflar halktan tahsil edildikten sonra borçlar kapatılmıştır.⁴⁵ Tokat kazasında ise boyahane emini, şehir âyanı ve voyvoda ağadan borç alınarak ve sonradan faiziyle ödenmiştir.⁴⁶ Diğer bir ifadeyle tevzî defteri uygulamasında önce masrafların borçlanılarak karşılanması, tahsilattan sonra borçların ödenmesi olağan bir durumdur.⁴⁷ Sivas defterlerini inceleyen Ebubekir S. Yücel de aynı konuyla ilgili olarak, ödeme güçlüğü durumunda esnaf paylarının taksitlendirildiğine ya da bir sonraki yılın defterine aktarıldığına değinmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla masraf defterleri için kısa süreli borçlanmanın kabul edilebilir görüldüğü anlaşılmaktadır.

Âyandan ve kaza kadılarından (incelenen dönemde ise nazır ve heyetinden beklenen), aslında devlete ait olan masrafların ivedilikle karşılanması, sarfedilen paranın halktan tahsil edilmesi, ancak bu işler yürütülürken vergi mükelleflerinin mağdur

⁴³ Kamil Kepecioğlu Bursa Kütüğü adlı eserinde ulemadan bazı Hadizâde ailesi fertlerine yer vermiştir. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.II., 126-127.

⁴⁴ BOA, C.BLD., 145/7231.

⁴⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. (Ankara: TTK Basımevi, 1991) 42; Açıklık ve Sağırılı, "Tokat Şer'iyeye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri", 114.

⁴⁶ Açıklık ve Sağırılı, "Tokat Şer'iyeye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri", 114.

⁴⁷ Musa Çadırcı da 1822 yılına ait bir kayda dikkat çekerek, o tarihte de Bursa'da masrafların tek bir kişinin (âyan Abdullah Ağa) kendi cebinden karşılayıp, sonra 10 aylık masraf yekununun yine esnaf taifelerine ve köylere tevzî edildiğini aktarmıştır. Bkz. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, 154. Bu işleyişin önce vergilerin tahsil edilmesi, sonra paranın gereken yerlere sarf edilmesi şeklinde tersine dönmesi (tevzî defterlerinden vergi-i mahsûsaya geçiş) ancak Tanzimat Dönemi ile mümkün olacaktır. Akkuş, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma", 49-50.

⁴⁸ Yücel, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sivas", 73.

edilmemesi (şikâyet etmemeleri) ve bu sayede sistemin devamlılığının korunmasıydı. Nazır ve heyetinin ne kadar tahsil edeceğini belirleyen ise fermanlardı. Gemlik'teki tersaneye tedarik zincirinin kurulması hakkındaki olayda görüldüğü üzere devletin verdiği vazifeler, başlangıçta planlandığı gibi seyretmediğinde ek yazışmalar gerektiriyordu. Bir tarafta hızla sonlandırılması gereken bir iş paketi, diğer tarafta ise titizlikle hazırlanması gereken bir tevzi defteri ve son olarak da bu deftere göre girişilmesi gereken bir tahsilat söz konusuydu. Borçlanma bu sistemde biraz da kaçınılmazdı. Nitekim 1795-1799 yılları arasında Bursa'da tekâlif nazırı ve maiyeti de şehrin masrafları ile ilgilenirken farklı bir yöntem takip etmediler. Payitahta yollanan evrakta Bursa kazasının mali işler sorumluları olarak, her birinin imza ve mühürleri olması dışında onlar da bir şehir kethüdası aracılığıyla borçlanarak işleri yürütmeye devam etmişlerdir.

Yine âyandan olan şehir kethüdası, şehre uğrayan devlet görevlilerini, sefere çıkan veya eşkıya izleyen askeri birlikleri, vazife yerlerine giden vali, mutasarrıf gibi görevliler ile maiyetlerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve konaklamalarını sağlamakla mükellefi.⁴⁹ Görevleri sırasında yapacağı harcamaları sonradan tahsil etmek üzere şehrin ileri gelenlerinden belirli bir faiz oranı ile borç para alarak yapmaktaydı.

Şehir kethüdasının⁵⁰ Bursa'da bir nazır varken nasıl bir çalışma şekli olduğuna dair ipuçları tevzî defterlerinden çıkmaktadır. Öncelikle şehir kethüdasının kazaya gelen fermanlar doğrultusunda, şehrin zenginlerinden borç aldığı ve gerekli harcamaları yaptığı, sonrasında aldığı borçlara dair elinde biriken senetleri (temessükleri) nazır ve maiyetine sunduğu anlaşılmaktadır. 21 Kasım 1797-16 Mayıs 1798 tarihleri arasındaki masrafların listelendiği Bursa tevzî defterinde, 3.945,5 kuruşluk bir borcun defterin İstanbul'a gönderilmesinden sonra gelen emir gereği sonraki deftere kaydırıldığı belirtilmiştir. Yine aynı defterde Şehir Kethüdası Seyyid Talib Ağa'nın Rumeli Seraskeri Kapudan Paşa'nın gelip giden ulakları için 500 kuruş talep ettiği, ama bu miktarın da fazla bulunup 120 kuruşa indirildiği görülmektedir. Bu durum ise onun 500 kuruş borç aldığını halde 120 kuruşluk tahsilat alabileceğine işaret etmektedir. Özet ifadelerle aktarılan bu düzenlemeler, şehir kethüdasının yaptığı harcamalara dair elinde toplanan belgelerin denetimden geçirilerek masraf defterine işlendiğine ve masraf defterine İstanbul'da da müdahalelerin olabildiğine işaret etmektedir⁵¹. Şehir kethüdasının borç aldığı kişiler ile nazır ve heyeti arasındaki konumunun çok da kolay bir konum olmadığı tahmin

⁴⁹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, 41.

⁵⁰ 1786 yılı Mart ayı ortalarında Rumeli ve Anadolu'ya gönderilen bir ferman ile kaza ve kasabalarda âyanlığın kaldırılıp, reayanın vergilerinin dağıtımı ile vilayet işlerini görmeye layık ve ahalinin de uygun gördüğü bir kişinin şehir kethüdası olarak seçilmesi emredilmiştir. Yücel Özkaya bu konuda 1786 Martından sonraki belgelerde sık sık şehir kethüdalarına hitap edildiğine dikkati çekmiştir. Ancak araştırmacının da vurguladığı üzere 1787-1792 savaş koşullarının da etkisiyle merkezi yönetim bu düzenlemede ısrarcı olamamıştır. Şehir âyanlığına (âyan reisliğine) geri dönmüştür. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994) 284-286. Bu konuya odaklanan bir çalışma da Ercüment Topuz'a aittir. Ercüment Topuz, "Osmanlı İslahat Arifesinde Merkezi Hassasiyetler, Ayanlar ve Şehir Kethüdaları", *Tarihin Peşinde* 17 (2017): 126.

⁵¹ 1 Cemaziyelahir 1212-30 Zilkade 1212 tarihine kadarki masrafların listelendiği defter için bkz. BOA, *D.BŞM d.*, 06650.

edilebilir. Bununla birlikte, yukarıdaki tersane masraflarıyla ilgili gelişmeler, son tahlilde Bursa kazası hakkında devletin muhatabının nazır ve heyeti olduğunu, gerektiğinde şehir kethüdasının değil, onların hesap vermek zorunda olduğunu göstermiştir.

Bir nazır ve beş esnaf kethüdasından oluşturulan heyetin yapısının korunmasına da dikkat edilmiştir. Esnaf kethüdalarının sayıları değiştirilmediği gibi, azlolunan ya da vefat eden kişilerin yerine nazırın arzı üzerine yollanan fermanlarla yeni üyeler tayin edilmiştir. Örneğin yaklaşık 5,5 ay görevde kaldığı tahmin edilen Abdünnâfi Efendi'nin döneminde başlangıçta onunla çalışan esnaf kethüdaları Kutniciler Kethüdâsı el-Hac Süleyman, Balkabağzâde es-Seyyid el-Hac Hasan ve Kurşunluoğlu el-Hac İbrahim, Kebabçızâde Hâfız el-Hac Mehmed Emîn ve Bakırcılar Kethüdâsı Osman'dır. Ancak belgeler bu heyet üyelerinin sıklıkla değiştiğini göstermektedir. Abdünnâfi Efendi'nin görevde kaldığı sırada Bakırcılar Kethüdâsı Seyyid Osman önce itaatkâr olmadığı gerekçesiyle azledilmiş, ancak yerine atanan Kasabzâde'nin iftiracı olması ve işinden memnun kalınmadığı için azledilip yerine yeniden Seyyid Osman atanmıştır. Ardından Kutniciler Kethüdâsı Hacı Süleyman vefat etmiştir.⁵² Kebabçızâde Hafız Mehmed ise Bozcaada'ya sürgün edilmiştir. Onların yerlerine ise Sürücübeyzâde Süleyman ile Çukadar Dağlı Hacı İbrahim atanmıştır.⁵³ Tevzî defterlerine eklenen masraflardan nazırın ayrıca bir katip çalıştırdığı, yazdığı arzları ve tevzî defterlerini payitahta iletmek üzere gerektiğinde bir çukadar görevlendirdiği anlaşılmaktadır.⁵⁴

Tekâlif nazırları ile ilgili dikkati çeken bir diğer nokta, Bursa'ya gönderilen çoğu fermanla nazırın Bursa Kadısı ve Hudâvendigâr Sancağı mütesellimiyle beraber muhatap alınmasıdır. Bu durum öncelikle tevzî defterleri hakkında 1792 tarihli düzenlemenin de bir gereğidir. İlgili bir ferman olmadan herhangi bir meblağın masraf defterlerine eklenmemesi emredilmiştir. Ancak bu durumu günümüz tabiriyle evrakın ona da *dağıtımı yapılmış* şeklinde değerlendirmek yeterli değildir. Çünkü kaza sakinlerine tevzî edilmesi gereken bir masraf söz konusu olmadığına da tekâlif nazırının kazanın yetkilileri arasında sıralandığı ve hatta görevlendirildiği görülmektedir. Bu değişim daha çok 1798-1799 yıllarında gözlemlenmiştir. Örneğin Enfiye Mukataatına bağlı Bursa enfiyeciliğinin işletiminin bir emîne devredilmesi hakkındaki fermanla nazıra da hitap edilmiştir.⁵⁵ Başka bir fermanla Bursa sakinlerinden Taşoğlu Seyyid Osman'ın muhallefatının beytûlmâla devri işlemlerinde, Abdünnâfi Efendi'nin mübaşir, mütesellim ve kadıyla birlikte çalışması emredilmiştir.⁵⁶ Son olarak, Napolyon'un Akdeniz'e girerek Mısır'a saldırması üzerine, Bursa'dan donanma için peksimet istenmiştir. Abdünnâfi

⁵² BŞS, B260, 13a, (Evâil-i Rebiülevvel 1213 (Ağustos 1798).

⁵³ Kebabçızâde Hafız Mehmed'in neden sürgün edildiği belgede belirtilmemiştir. BŞS, B260, 13a.

⁵⁴ Abdünnâfi Efendi, görevine son verildiğinde üzerindeki işleri devretmiştir. İki aylık masrafı (maaşı, katibine ve çukadarına verilecek ücret, belde masrafları için aldığı borç vb.), bir nevi mahsuplaşma listesi olarak devrin masraf defterine eklenmiştir. BOA, C.ML. 383/ 15722.

⁵⁵ BŞS, B260, 15b-16a, 19 Muharrem 1213 (19 Haziran 1798).

⁵⁶ BŞS, B260, 16a, 13 Rebiülevvel 1213 (24 Eylül 1798).

Efendi ise peksimetlerin vaktinde hazırlanması ve donanmaya ulaştırılmasıyla görevlendirilmiştir.⁵⁷

Bursa tekâlif nazırlığına 1799 yılı Ocak ayında son verilmiştir. Kaza defter nazırlarının görevine son verildiğini bildiren fermanla genel olarak, tevzî defterleri hakkında devletin uygulamaları özetlenmiştir. Tüm çabaya rağmen kazalarda âyanın, zabıtların ve kocabaşların tevzî defteri uygulamasından maddi çıkar sağlamanın yolunu bulduklarına işaret edilmiştir.⁵⁸ Ancak, merkezi yönetim, Bursa'da nazırın yerine bir Bursa sakinini getirerek uygulamayı devam ettirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla tekâlif nezâretinin sonraki yıllara da etkisi olmuştur. Bursa'nın işlerini takip etmek üzere tayin edilen bu kişi de maiyetinde dört esnaf kethüdası ile faaliyetlerini sürdürmüştür.

3. Tekâlif Nazırlığı Uygulamasının Bursa'da Etkileri

Bursa'da tekâlif nazırlığı uygulaması sadece üç yıl sürmüştür. Bu süre zarfında nazırlar her daim payitahttan gönderilmişler ve gerek görüldüğünde azledilerek yerlerine başkaları yollanmıştır. Maiyetlerini oluşturan ağalar ise esnaf kethüdalarından seçilmiştir. Oluşturulan heyet nazırın başkanlığında masraf defterlerinin hazırlanma sürecini yürütmüştür. Daha önceden olduğu gibi yine bir şehir kethüdası, fermanlarla iletilen taleplerin ivedilikle gerçekleştirilmesinde başrolde olsa da onun yapmış olduğu harcamalar için tahsilatın yapılması heyetin evrakını inceleyip onay vermesi şartına bağlanmıştır. Bu açıdan nazır, heyetiyle beraber masraf defterlerinin hazırlanmasında bilfiil çalışmış ve süreci denetlemiştir. Ek olarak ortaya çıkan defterleri düzenli olarak payitahtta bulunan başka bir nazırın onayına sunmuştur.

Uygulamanın çok kısa süre devam ettirilmesi kalıcı bir değişim sağlayıp sağlamadığı sorusunu akla getirmektedir. Soruyu yanıtlayabilmek için 1799 sonrasında Bursa'da tevzî defterleri işlerinin ve diğer malî işlerin nasıl yürütüldüğüne bakılmıştır. Öncelikle devletin eski düzene (1795 öncesine) geri dönmemesi için önlemler aldığı görülmektedir. Beş esnaf kethüdası ile kazanın masraflarının idaresine çalışılmıştır. Ancak başlarında bir kişi olmadan fırsatını bulduklarında huzursuzluk çıkardıkları gibi bu işleri yürütmek için gereken itibar ve iktidardan yoksun olduklarından onları yönetecek bir kişiye ihtiyaç duyulmuştur.⁵⁹ Böylelikle Bursa sakinlerinden Mizancı (Mizânî) Hacı Ali Ağa, Bursa'nın işlerine memur olarak tayin edilmiş ve maiyeti de dört esnaf kethüdasından oluşturulmuştur.

Mizancı Hacı Ali, 1795 yılında Bursa'ya tekâlif nazır olarak yollanan Mehmed Efendi'nin maiyetindeki ağalardandır.⁶⁰ Hakkında çok fazla bilgi olmasa da bu göreve getirildiğinde Mizân-ı Harîr Mukataası Emîni olduğu ve Ağa unvanının da işaret ettiği üzere ulemadan olmadığı düşünülmektedir.⁶¹ Kendisinden bahsedilen belgelerde adı

⁵⁷ BŞS, B260, 28a, 12 Receb 1213 (20 Aralık 1798).

⁵⁸ BŞS, B260, 31a-b, Evâhir-i Receb 1213 (Ocak 1799).

⁵⁹ BŞS, B278, 20b Evâhir-i Receb 1215 (Aralık 1800).

⁶⁰ BŞS, B267, 48 a-b, 47 a, Evâil-i Cemâziyelevvel 1210 (Kasım 1795). Bu belge aynı zamanda Hacı Ali Ağa hakkında çalışma kapsamında tespit edilebilen en erken tarihli kayıttır.

⁶¹ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C. II, 71.

ûmûr-ı memlekete me'mûr Mizân-ı Harîr Emîni saadetli el-Hac Ali Ağa şeklinde geçmektedir.⁶²

Devletin Bursa âyanını kazanın mali işlerinden uzaklaştırma ve nazırın yetkilerini genişletme yönündeki tutumu onun döneminde de devam etmiştir. Mizâncı Hacı Ali'nin yetki alanına dahil edilen en önemli kalem Bursa Gümrükçülüğü olmuştur. Bursa Gümrüğü Mukataası incelenen dönemde İstanbul Gümrüğü Mukataatı içinde olup İrâd-ı Cedîd hazinesine bağlanan gelirler arasına alınmıştır. Mizancı Hacı Ali Ağa da bu gelir kalemine 1801 yılında Parça Emîni (Bursa Gümrükçüsü) tayin edilmiştir. İlginç olan bir nokta da bu görevde de maiyetini oluşturan ağalarla çalışmıştır.⁶³ Bu süreçte Hacı Ali Ağa'nın, 1803'te Bursa sakinlerinden Arpacı Dede'nin muhalledatının müsaderesi ile görevlendirilmesi de yetkilerinin artırılmasının bir başka örneğidir.⁶⁴

Hakkındaki kayıtları 1801'den itibaren tespit edebildiğimiz Mizancı Hacı Ali Ağa, devlet eliyle Bursa'nın yönetiminde geniş bir otorite elde etmiştir. Hacı Ali Ağa'nın yükselişinde 1801 yılı sonlarında Bursa'da yaşanan büyük bir yangın ve arkasından şehir halkının iâşesini sıkıntıya sokan çekirge salgını etkili olmuştur. Bu süreçte merkezi yönetim onun mali yetkilerine idari bazı sorumlulukları eklemiştir.⁶⁵ Nitekim kendisi sonradan Bursa Âyanı (âyan reisi) olarak anılmıştır. Bu değişimin tarihini tam olarak belirtmek zordur. Ancak 1809 yılından itibaren kayıtlarda Sâbık Bursa Âyanı olarak geçmektedir.⁶⁶ Yerine Cizyedârzâde ailesinden Mehmed Hüsameddin Efendi reisliğinde yine ulemadan kimselerden oluşan âyan Bursa'da etkinliğini ortaya koyacaktır. Mizancı ise Bursa'da yeniden âyan reisliğini ele geçirmek için verdiği mücadele sonrasında Isparta'ya sürgün edilmiş ve 1814 yılında orada ölmüştür.⁶⁷

Sonuç

Bursa'ya 1795 yılında bir tekâlif nazırı yollanmasına neden olan gelişmeler ve sonrasında kurulan düzene bütün olarak bakıldığında, devletin şehirde tevzî defterleri konusunda bir denetim mekanizması oluştururken, şehrin yerleşmiş uygulamalarını da gözettiği görülmektedir. Beş esnaf kethüdasının tevzî defterleri konusunda söz sahibi yapılması ile masrafların büyük bir kısmını yüklenen esnafın mağdur edilmemesine ve bu sayede şikayetlerinin dindirilmesine çalışılmıştır. Her ne kadar nazırın yetki alanı üç yıl içinde genişletilmiş olsa da devletin şehrin mali işleri konusunda kurmuş olduğu yarı merkezi yarı yerel yapıyı korumaya çalıştığı gözlenmiştir. Tekâlif nazırının görevine son verildiği 1799 yılından sonra da daha önce payitahttan gönderilen nâzırın yerine

⁶² BŞS, B275, 68b, 71a, 93b.

⁶³ BŞS, B275, 67b; BOA, C.ML. 703/28708..

⁶⁴ BOA, C.ML., 225/9984, 13 Ramazan 1218 (27 Aralık 1803).

⁶⁵ BOA, C.BLD, 52/2594.

⁶⁶ BOA, C.BH., 172/ 8105. BOA.C.ML. 0048/19881.

⁶⁷ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.I, 114; Nilüfer Alkan Günay, "19. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Âyanlık ve Âyanlık Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/22 (2012), 10.

Bursa sakinlerinden Mizancı Hacı Ali Ağa getirilmiş, böylelikle uygulama yerelleştirerek sürdürülmüştür.

Merkezi idarenin bir tür pilot uygulama diyebileceğimiz tekâlif nazırlığı ile Bursa’da âyanı malî işlerin dışına itmeye çalıştığı görülmektedir. 1799 yılı sonrasında Bursa’dan bir görevli tayin ederek devam etmesi, şehirde yine âyanın etkin olduğu bir düzene dönülmesi sonucunu doğurmuştur. Devletin kazalarda âyanın mali işlerdeki tekelini sınırlamaya yönelik daha önce de girişimleri olmuştur. Nitekim 1786 yılında Rumeli ve Anadolu’ya gönderilen bir ferman ile âyanlığın kaldırıldığı, reayanın vergilerinin dağıtımı ve vilayetin işlerini artık şehir kethüdalarının yürüteceği duyurulmuştur. Ancak bir süre devam ettirilse de benzer bir şekilde şehir kethüdalığından yine şehir âyanlığına geri dönmüştür. Bursa tekâlif nazırlığında yaşanan durum da benzerdir. Dolayısıyla merkezi yönetim açısından tevzî defterlerine getirilmeye çalışılan çift yönlü denetimin taşra maliyesi ve taşra yönetimi üzerinde kalıcı bir değişimi sağladığını söylemek mümkün değildir.

Bursa’da tekâlif nazırlığı uygulamasının asıl etkisinin “Bursa âyanı” üzerinde olduğu sonucuna varılmıştır. Zira yapılan asıl değişiklik, kazanın masraf işlerini yöneten âyanı mali işlerden uzaklaştırırken, esnaf kethüdalarından oluşturulan başka bir ekibin onların yerine konulmasıdır. Osmanlı Bursa’sı, İstanbul ve Edirne’yle beraber Osmanlı Devleti’ne ulema yetiştiren bir şehirdi. Bursa’da 18. yüzyıl sonlarında kırka yakın medrese faaliyet gösteriyordu. Bu durumun etkisiyle, 18. yüzyıl sonlarında Bursa’da şehir yönetimine dahil olan âyan genel olarak ulema kökenliydi. Tekâlif nazırlığı uygulaması ile esnaf kethüdalarının şehrin yönetimine dahil edilmeleri ve sonrasında Mizancı Hacı Ali Ağa’nın da nazırın yerine getirilmesi Bursa’da ulema kökenli âyanın gücünü kısmen kırarak şehirde iktidara ortak yeni bir grubun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, Bursa’da 1810’ların başlarında yaşanan âyanlık mücadelelerinde Mizancı Hacı Ali Ağa’yı destekleyen esnafın ileri gelenleri ile ulema kökenli âyan şeklindeki hizipleşmenin nasıl oluştuğunun anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)’in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

KAYNAKÇA

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Belediye (BOA.C.BLD.), 145/7231;112/5571.

Cevdet Maliye (BOA.C.ML.), 210/8663; 619/ 25501; 383/15722; 210/8663; 225/9984; 0048/19881; 113/5038; 47/2184.

Ali Emiri Selim III (BOA.AE.SSLM.III.), 302/17694.

Ali Emiri Selim III (BOA.AE.SSLM.III.), 327/ 19008.

Ali Emiri Selim III (BOA.AE.SSLM.III.), 284/16543.

Bab-ı defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (BOA, D.BŞM d.), 06650.

Meşihat (MŞH.ŞSC.d) Bursa Şer‘iyye Sicilleri (BŞS), B260, B265, B267, B80, B215, B251, B275, B278.

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

Açıkel, Ali, ve Abdurrahman Sağırlı. “Tokat Şer‘iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Tarih Dergisi* 41, (2005): 95-146.

Adanır, Fikret. “Balkanlar ve Anadolu’da Yarı Özerk Taşra Güçleri”, *Türkiye Tarihi 1603-1739 Cilt III: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, 2.b., Ed., Suraiya Faroqhi, Çev., Fethi Aytuna, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.

Akkuş, Yakup. “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzî Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi* 65/1 (2017): 29-62.

Alan, Ercan. “Yeni Bir Belgeye Göre Bursa Müderrislerinin Gelirleri”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2018): 209-226.

Alkan Günay, Nilüfer. “18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)”. Doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2010.

Alkan Günay, Nilüfer. “19. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Âyanlık ve Âyanlık Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/22 (2012): 1-22.

Alkan Günay, Nilüfer, “Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Yapılan Müsadereler”, *Belleten* 76/277 (2012): 793-816.

Başarı, Özlem. “Osmanlı Morası’nda İdari ve Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/68 (2020): 280-330.

Beydilli, Kemal. “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islahât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar* 8, (1999): 25-64. Beydilli, Kemal. “Nizâm-ı Cedîd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXX (İstanbul 2007), ss.175-178.

- Cezar, Yavuz. “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 9, (1996): 89-143.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- Çiftçi, Cafer. “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/6 (2004): 67-86.
- Çiftçi, Cafer. “Derviş Paşazâde Numan Bey'in Âyanlık ve Tersânecilik Faaliyetleri”, *Belleten* 75/273 (2011): 387-406.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Ergenç, Özer. XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Hızlı, Mefail. “Bursa'da “Tekâlif-i Örfiyye” Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001): 27-41.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. 2bs., İstanbul: Eren Yay, 1996.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.I, Çev., Halil Berktaş. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. I-IV, Haz., Hüseyin Algül ve diğerleri. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- Küçükoğlu, L. Sevinç. “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the End of 18th Century”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* 54 (2019): 241-276.
- Küpeli, Özer. “Ayan ve Muhasebesi Cizyedarzade Mehmed Hüsameddin Efendi'nin Bursa âyanlığı ve Muhasebesi”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan* içinde, Ed., Musa Şamil Yüksel, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017.
- Lowry, Heath Ward. *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, çev., Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- McGowan, Bruce. “Âyanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomi Tarihi*, Ed., Halil İnalcık ve Donald Quataert, Çev., Ayşe Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Neumann, Christoph. “Selanik'te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilâyet Defterleri Merkezî Hükümet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Malî İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 16, (1998): 69-97.
- Özkaya, Yücel. “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Tevzî Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1981): 135-155.

- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Tabakoğlu, Ahmet. “Tekâlif”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XL, (İstanbul 2011), ss.336-337.
- Topuz, Ercüment. “Osmanlı Islahat Asrı Arifesinde Merkezi Hassasiyetler, Ayanlar ve Şehir Kethüdalrı”, *Tarihin Peşinde* 17 (2017), 119-128.
- Uluçay, M. Çağatay. *18. ve 19. Yüzyıllarda Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955.
- Yaşayanlar, İsmail. “Bir Arada Yaşama Kültürünün Zedelenmesi: 1794 Bursa Ermeni Kilisesi Yangını Örneği”, *19. ve 20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 5-7 Ocak 2015 Bildiriler*, İstanbul: Şen Yıldız Yayıncılık, 2015.
- Yücel, Ebubekir Sıddık. “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sivas Şer‘iyye Sicillerindeki Salyâne Kayıtları”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (2016): 57-79.

Lefebvre'nin "Mekânın Üretimi" Teorisi Çerçevesinde Okmeydanı'nın Değerlendirilmesi

Evaluation of Okmeydanı within the Framework of Lefebvre's "Production of Space" Theory

Nurcan Boşdurmaz*; Oğulcan Avcı**

Öz

Bu çalışma, Henri Lefebvre'nin mekânın üretimi teorisi ışığında, Osmanlı döneminde Okmeydanı'nın fiziksel, sosyal ve sembolik dönüşümünü ele almaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethi sonrası Okmeydanı'nı okçuluk ve dini ritüeller için vakfetmesiyle başlayan süreç, bölgenin kutsal bir mekân, askerî alan, şenlik ve ziyafet gibi çeşitli işlevler üstlenmesiyle şekillenmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in kuşatma sırasında Okmeydanı'nı hareket merkezi olarak kullanması ve fetihten sonra burayı dua ve okçuluk faaliyetlerine tahsis etmesi, mekânın sembolik ve stratejik önemini artırmıştır. İslam'ın okçuluğa verdiği dini önem, meydanı kutsal bir yer haline getirmiştir. Bu, dini ritüeller ve kemankeşler tarafından oluşturulan menzil taşları ile güçlenmiştir. III. Ahmed döneminde Okmeydanı, büyük çaplı şenliklere ev sahipliği yapmış ve zamanla sosyal ve sportif etkinlikler için bir alan olarak işlev görmüştür. Osmanlı okçularının eğitim merkezi olan Okmeydanı, teknolojik gelişmelerle ateşli silahların ön plana çıkmasıyla askerî depo ve eğitim alanına dönüşmüştür. Cumhuriyet dönemiyle birlikte Okmeydanı'nın korunmasına yönelik girişimlere rağmen, alan modern anlamda spor, sosyal etkinlik ve yerleşim alanı olarak dönüşüm geçirmiştir. Okmeydanı'nın tarihi boyunca, temsil edilen mekân, yaşanan mekân ve temsil mekânları arasında sürekli bir etkileşim görülür. Bu bağlamda mekân, toplumsal dinamiklerle sürekli olarak yeniden üretilmiş ve dönüştürülmüştür. Okmeydanı, Osmanlı'nın dini ve askerî mirasını barındıran, toplumsal ilişkiler ve ideolojik temsillerin iç içe geçtiği bir hafıza mekânı olarak önemini sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Okmeydanı, Okçuluk, Lefebvre, Mekân.

Abstract

This study examines the physical, social, and symbolic transformation of Okmeydanı during the Ottoman period in light of Henri Lefebvre's theory of the production of space. The process began with Fatih Sultan Mehmed's endowment of Okmeydanı for archery and religious rituals after the conquest of Istanbul. Over time, the area evolved to serve various functions, including sacred space, military site, and venue for festivals and feasts. Sultan Mehmed's use of Okmeydanı as an army base during the siege and its designation for prayer and archery after the conquest increased its symbolic and strategic significance. The religious importance of archery in Islam further sanctified the area, strengthened by ritual practices and the placement of range markers by archers. During the reign of Ahmed III, Okmeydanı hosted grand festivals and gradually became a space for social and sporting events. As firearms gained prominence, Okmeydanı became a military depot and training ground. Despite efforts to preserve the area in the Republican period, Okmeydanı underwent further transformation into a modern space for sports, social activities, and urban settlement. Throughout its history, there has been constant interaction between represented, lived, and representational spaces. In this context, Okmeydanı's evolution demonstrates how space is continually produced and transformed through social dynamics, preserving its role as a site of memory that intertwines Ottoman religious and military heritage with social relations and ideological representations.

Keywords: Ottoman, Okmeydanı, Archery, Lefebvre, Place.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & İstanbul Bilgi Üniversitesi nurcan.bosdurmaz@bilgi.edu.tr

* Giresun Üniversitesi ogulcan.avci@giresun.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 5

Başvuru / Submitted: 28 Kasım 2024 & Kabul & Accepted: 19 Mart 2025

Atıf / Citation: Boşdurmaz, N.; Avcı, O. "Lefebvre'nin "Mekânın Üretimi" Teorisi Çerçevesinde Okmeydanı'nın Değerlendirilmesi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 105-127.

Giriş

II. Mehmed dönemi, İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin imparatorluğa evrilme sürecinin başlangıcını temsil eder. 1453'te Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'i fethederek kenti imparatorluğun başkenti haline getiren II. Mehmed, askeri başarılarının yanı sıra yeni başkentinde mekân üretimi ve İstanbul'un yeniden biçimlendirilmesi bağlamında da önemli adımlar atmıştır. Bu süreçte, İstanbul'un kuşatılması sırasında stratejik bir öneme sahip olan ve adını o dönemde alan Okmeydanı'na tarihi süreçte farklı işlevler yüklenmiş ve bu alan sürekli yeni anlamlar kazanarak önemli bir mekân haline gelmiştir.

İstanbul kuşatmasının stratejik bölgelerinden biri olan Okmeydanı, Modern Osmanlı tarihçiliğinde daha çok ok atıcılığı ve ok-yay üretimi ile kemankeşlerin ritüelleri bağlamında ele alınmıştır.¹ Bu konularla ilgili Osmanlıca yazılmış pek çok telif eser günümüz Türkçesine çevrilmiştir.² Bu makalede ise önemi nedeniyle “kutsallık” izafe edilen Okmeydanı'nın, tarihi süreçte farklı işlevler yüklenerek, kullanım amaçlarına göre nasıl dönüştürüldüğü ve değişime uğradığı Lefebvre'nin “mekânın üretimi” teorisi üzerinden incelenecektir.

II. Mehmed'in kuşatma sırasında otağını Okmeydanı'na kurduğu ve kuşatmanın neticelenmesinden sonra da ordusuna burada bir ziyafet verdiği bilinmektedir.³ Sultanın vakfiyesi günümüze ulaşmamış olsa da Okmeydanı'nı *gazilerin ve halkın ok atması, toplu dua etmeleri* için vakfettiği, II. Bâyezid döneminde de buraya ok atıcıları için bir tekke binası⁴ kurulduğu ve alanın sınırlarının genişletildiği bilinmektedir.⁵ Bu konuyla ilgili eldeki en önemli kayıt 1102/1691 tarihli *Atıcılar Kanunnâmesi*'nde bulunmaktadır. Burada, Okmeydanı'nın ok atıcılığı ve dua edilmesi için sultanın haslarına ve

¹ Çoğunlukla Okmeydanı okçuluğun icra edildiği bir yer olarak ele alınmıştır. Bu nedenle literatürde Türk Okçuluğu ile ilgili olan çalışmaların çoğu ok yay gibi maddi öğelerin incelenmesi ve bu bağlamda teknolojinin ortaya konulması amaçlıdır. Bk. Mehmet Şinasi Acar, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık: Nişan Taşları* (İstanbul: Yem Yayınları, 2013); Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*. (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021). Bugün konu hakkında deneysel arkeoloji çalışmaları da yapılmaktadır. Bk. Erkan Aygör vd., “Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Temrenlerin Arkeometalürjik İncelemeleri,” *Turcology Research* 80 (2024): 352-361. Öte yandan plastik değeri olan menzil taşları ya da önemli kemankeşlerin mezar taşları üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bk. Fazıl Ayanoğlu, *Okmeydanı ve Okçuluk Tarihi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1974); Acar, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık*.

² Son yıllarda Türkiye'de okçuluğa olan ilginin artması vesilesi ile geleneksel okçuluk olarak tabir edilen Türk okçuluğu hakkında önemli Osmanlıca eserler günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bk. Kemankeş Mustafa Efendi, *Kavsnâme haz.*, Hanifi Vural ve Yaşar Metin Aksoy (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2010); Necip Fazıl Şenarslan, “Risale-i Kavsiyye der Beyan-ı Zümre-i Tir-Endazan İnceleme-Metin-Dizin”. (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012); Kâtip Abdullah Efendi, *Kavâidü'r-Remy*, çev., İlhan Uçar (Ankara: Mucize Yayınları, 2013); Kâtip Abdullah Efendi, *Okçuluk Sicil Defteri*, çev., İbrahim Aydın Yüksel (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 2016); Kâtip Abdullah Efendi, *Tezkire-i Rumât*, çev., Şükrü Seçkin Anık (İstanbul: Yazma Eserler, 2020); Mehmed bin Şeyh Mustafa, *Umdetü'l Mütenasilin-Ok Atmanın İlkeleri*, haz., İsmail Taş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2022).

³ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 81.

⁴ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 93.

⁵ Yücel, *Türk Okçuluğu*, 81.

halkına tahsis edildiği ayrıca meydana ok atıcılığından başka bir şey yapılmayacağına dair emir verildiği yazılıdır.⁶ Aynı kayıta II. Mehmed'in Edirne'den İstanbul'a geldiği zamanlarda alana gidip oradaki *erbablar* yani kemankeşlerle konuştuğu ve yaklaşık dokuz yüz geze ok attığı belirtilmiştir.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerleyen dönemlerinde bu vakıf şartlarının ihlâl edilerek alanın dönüştürülmesine neden olabilecek müdahalelerin önlenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman, II. Selim, III. Mustafa ve II. Mahmud dönemlerinde bu ihlâllere karşı fermanlar yayınlanmıştır.⁸ Erken Cumhuriyet döneminde de tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi Okmeydanı'daki işgallerin kaldırılarak korunması ve bu alanın orijinal işlevine geri döndürülmesi yönünde adımlar atıldığı⁹ bilinmektedir. Fakat ilerleyen süreçte Okmeydanı'ndaki işgallerin önüne geçilememiş olmalı ki 1970'li yıllardan itibaren bu alanda parsel satışlarına başlandığı arşiv kayıtlarından öğrenilmektedir.¹⁰

1. Lefebvre Açısından Mekân

Henri Lefebvre, “mekânın üretimi” teorisiyle, mekânın yalnızca fiziksel bir varlık değil, toplumsal ilişkiler ve güç dinamikleri tarafından şekillenen bir yapı olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda, Okmeydanı'nın bir mekân haline gelme süreci, Lefebvre'nin teorik çerçevesine göre toplumsal, tarihî ve dinî unsurların bir araya gelerek mekânın anlamını üretmesini ve dönüştürmesini içermektedir. Okmeydanı'nın mekân olarak şekillenmesi şu açılardan değerlendirilebilir:

Lefebvre'nin “temsil edilen mekân” kavramı, mekânın iktidar ve otorite tarafından planlanan, düzenlenen ve yönetilen halini ifade etmektedir. Okmeydanı'nın Fatih Sultan Mehmed tarafından okçuluk talimleri için vakfedilmesi, bu mekânın bilinçli bir şekilde belirli bir işlev ve anlamla tasarlandığını göstermektedir. Fetih sonrasında bölgenin okçuluk için tahsis edilmesi, Osmanlı'nın askerî ve sosyal yapısındaki stratejik önemiyle birleşmektedir. Sultanların fermanları ve vakfiye kayıtlarıyla mekânın sınırlarının korunması ve belirli kurallara göre kullanımının düzenlenmesi, Okmeydanı'nın resmî bir temsil mekânı olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

⁶ Halim Bâkî Kunter, “Atıcılar Kanun-nâmesi,” *Tarihi Vesikalar*, II/10 (1942): 263.

⁷ Kunter, “Atıcılar Kanun-nâmesi”: 263.

⁸ II. Bayezid'in fermanı Halim Baki Kunter Arşivi'nde bulunmaktadır. Burada alanın sınırlarının ihlâl edildiği hakkında kendisine bir istida arz olunduğu bunun üzerine de meydana sınırlarının tekrar belirlendiği, ihlâllerin de ortadan kaldırıldığı yazılıdır. Ayrıca I. Selim döneminde de bu ihlâllerin tekrarlandığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Türk Okçuluğu*, 82-83. I. Süleyman dönemine ait evail-i cemaziye-lahir 929 (18 Mart 1523), evahir-i muharrem 934 (26 Ekim 1524), evail-i cemaziyelevvel 953 (30 Haziran 1546); II. Selim dönemine ait evail-i cemaziye-lahir 983 (5 Ekim 1575); III. Mustafa dönemine ait evasit-ı şaban 1107 (15 Mart 1696) tarihli fermanların bulunduğu bilinmektedir. Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 249.

⁹ BCA, *Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü*, Nr. 190/303/3.

¹⁰ BCA, *Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı*, Nr. 30/18/1/2.

“Yaşanan mekân” kavramı, mekânın kullanıcılar ve topluluklar tarafından günlük hayat içerisinde nasıl deneyimlendiğini ifade etmektedir.¹¹ Okmeydanı, Osmanlı döneminde okçuların eğitim alanı, askerî ve dinî ritüellerin gerçekleştirildiği bir yer olarak halk arasında manevî bir anlam kazanmıştır. Kabza alma törenleri, okçuluk talimleri ve dualar gibi etkinlikler, Okmeydanı’nın toplumsal hafızadaki anlamını zenginleştirmiştir. Bu tür ritüeller, Lefebvre’nin “yaşanan mekân” anlayışında mekânın, kullanıcılar tarafından yaratılan ve yeniden üretilen bir anlama sahip olduğunu göstermektedir. Okmeydanı, böylelikle sadece fiziksel bir alan değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunda kutsallık ve savaş sanatıyla iç içe geçmiş bir yaşam mekânı haline gelmiştir.

“Temsil mekânları”, semboller, mitler ve ideolojiler aracılığıyla anlam kazanan, günlük pratiklerle iç içe geçmiş mekânları ifade etmektedir.¹² Okmeydanı’nın İslamî bağlamda cennet bahçelerine benzetilmesi ve Hz. Muhammed’in okçuluğu teşvik eden hadisleriyle ilişkilendirilmesi, bu alana sembolik olarak da dinî bir anlam yüklenmesini; aynı zamanda, okçuluk ve askerî ritüellerle ilişkilendirilen “kahramanlık” ve “manevi-yat” gibi değerlerle de bir tür temsil mekânı olarak anlamlandırılmasını sağlamıştır.

Lefebvre’ye göre mekânın üretimi, toplumsal ilişkilerin, güç dinamiklerinin ve kültürel sembollerin etkileşimiyle gerçekleşmektedir.¹³ Okmeydanı’nın kutsal bir mekân haline gelme süreci, Osmanlı sultanlarının fermanlarıyla başlayan resmî düzenlemeler, İslamiyet’teki okçuluğun manevî boyutları ve halkın bu mekânı deneyimleyişi arasındaki etkileşimle üretilmiştir. Mekânın dönüştürülmesi ise zamanla değişen kullanım amaçları, okçuluğun önemini yitirmesi ve kentsel dönüşüm süreçleri, Lefebvre’nin mekânın sürekli bir üretim ve dönüşüm süreci içinde olduğunu vurgulayan görüşüyle uyumludur. Özellikle 19. yüzyıldan sonra Okmeydanı’nın askerî ve dinî işlevinin azalması ve kentsel yapılaşmayla birlikte farklı bir mekânsal anlam kazanması, mekânın dinamik bir şekilde yeniden üretildiğini gösterir.

Tarihi süreç içerisinde Okmeydanı’nın *kutsal mekân*, *askerî alan*, *şenlik* ve *ziyafet alanı*, *karlık* olarak kullanıldığı arşiv belgeleriyle sabittir. Bu bağlamda Okmeydanı’nın mekân olarak üretilmesinden ortadan kalkışına kadar olan süreçte geçirdiği dönüşümlerin ele alınması ve açıklanması gerekmektedir.

2. Kutsal Bir Mekân Olarak Okmeydanı

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Bursa, Edirne, Ankara, Kütahya, Halep, Sofya, Bağdat, Lazkiye, Üsküp ve Bergama gibi çeşitli yerlerde bilinen otuz dört ok

¹¹ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev., Işık Ergüden (İstanbul: Sel Yayınları, 2014), 364.

¹² Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 62-63.

¹³ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 75.

meydanı bulunmaktadır.¹⁴ Fakat bunların hiçbiri İstanbul Okmeydanı gibi ön plana çıkmamıştır.¹⁵

Bu konu bağlamında öncelikle “kutsal mekân” kavramının ne anlam ihtiva ettiğini açıklamak gerekmektedir. Mekân kavramı birçok çalışmada irdelenmiş, çeşitli bilimsel alanların konusu olmuştur. Burada Okmeydanı’nın bir “mekân” olarak tanımlanmasının nedeni bu alanın, genel anlamda siyasî bir güç tarafından belirli bir öznenin kullanımına tahsis edilmesinden kaynaklanmaktadır. İlerleyen dönemlerde “mekân”ı kullanan öznelere değıştikçe bu mekân da farklı işlevlerle biçimlenmiştir. Okmeydanı’nın kemankeşlere verilmesi bu bağlam üzerinden düşünüldüğünde; mekânın Okmeydanı olarak adlandırıldığı dönemde İslamiyet’in ok atıcılığına yüklediği manevî anlamlar bilindiğinden buranın *dua* alanı işleviyle de kullanılması kutsal bir alana dönüşmesini sağlamıştır. Boesch *İnşacı Kimlik Kuramı*’nda kutsal mekânları, *işaretlerle yüklü kimlik mekânları* olarak tanımlamaktadır.¹⁶ Tam da bu noktada Okmeydanı’nda kemankeşlerin açtıkları menzillere koyulan menzil taşları Okmeydanı’nın kutsallığını tarihî süreçte pekiştiren simgelerdir. Lefebvre, kutsal mekânları *kurmaca* yani *kurgulanmış mekânlar* olarak nitelendirmektedir. Bunun sebebini de mekânın siyasî ve dinî özelliklerinin artması olarak göstermekte, bu dinî ve siyasî referans devam ettiği sürece de aslında mekânın kendi korumasını sağladığını ileri sürmektedir.¹⁷ Mekân sayesinde tarihî izler, geçmiş olay veya şahsiyetlerle ilişki yeniden kurulmaktadır. Kısacası mekânların ya da anıtların yeniden inşası onların *bellek yeri* olarak dönüştürülmesini sağlamaktadır.¹⁸ Okmeydanı bu anlamda hem kutsal mekân hem de bellek yeri kavramlarına uymaktadır. Bu noktada anılan arazinin kutsal bir mekân ve bellek yeri haline nasıl dönüştürüldüğü sorusu akla gelmektedir.

Okmeydanı’nın özellikle fetih sırasındaki stratejik önemi hakkında arşiv belgelerinden bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. 20 Şaban 1107/25 Mart 1696 tarihli Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından verilen fetvada¹⁹ *Ebu’l-feth Sultan Mehmed Han -tâbe serâhû- İstanbul’u muhasara eyledikde Okmeydanı hududuna dahil ve hâlâ tekye olan mahalde hıyâm-ı zafer-penahları vâkî olup meydan-ı mezbureden fethi müyesser olmakla gûzat-ı İslama ve âmm-e enâma ok atıp dua olunmak için vakf’u şart eder ki meydan-ı mezbûrede fakat ok atıp kimesne bir karış yerine ve bir avuç toprağına taaruz etmeyip su yolları ve mezaristan ve bağ ve bahçe olmayıp veçhen mine’l-vucûh kimesne müdahale etmeyeler* biçiminde geçen ifadelerde kullanılan *müyesser olmak* fiili

¹⁴ Kunter, “Atıcılar Kanun-nâmesi”: 255.

¹⁵ Osmanlı Arşivi’nde Hersek Sancağı’nda yer alan Nova Kalesi için Nova kadısına gönderilen bir hükümde kalede bulunan bir askerin kale hendeğini bahçe yaptığı, burada bulunan ok meydanına da ağaç diktığı tespit edildiği bildirilmekte, bahçenin ve ağaçların kaldırılması için gerekenin yapılması istenmektedir. Bu belgede sözü edilen ok meydanının ağaçlarının sökülmesi alanın kutsallığından ziyade okçuların talim yeri olmasından kaynaklanmaktadır. BOA, *Bab-ı Asaî Defterleri (A. {DVNSMHM.d})*, Nr. 70/178.

¹⁶ Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013), 99.

¹⁷ Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 78-87.

¹⁸ Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek*, 67.

¹⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı’da Spor*, haz., Kemal Gürülkan, Yılmaz Karaca, Ersin Kırca, Mehmet Selim Temel ve Selim Ümit (Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 81.

nasip olmak anlamında kullanılsa da kelimenin *kolaylaştırma* karşılığının olması göz ardı edilmemelidir. Bu belgeyi, 02 Cemazıylevvel 1219 / 9 Ağustos 1804 tarihli bir emirde geçen ifadeler desteklemektedir. Okmeydanı Şeyhi'nin (Şeyh-i meydân) arzu-halinden anlaşıldığına göre meydana H 1150 / 1737 senesinde Yahudi ve Hristiyanların alana girmemesi için çıkarılan emrin yenilenmesini istenmektedir. Buna karşılık verilen ferman kaydında ... *Ebu'l-feth ve 'l-megâzi Sultan Mehmed Han Gazi -tâbe serâhü- hazretlerince İstanbul muhâsarasına şuru'larında Okmeydanı tarafından gelüb feth ve tesyir etmeleriyle (yürütme) teberrüken ve teyemmünen Okmeydanı olmak ve sefer-i Hümayun vakitlerinde dua meydana olmak üzere ittihâz ve sofa ve minber binâ ve vakf idüb...* denmektedir ve bu kısımdaki *Okmeydanı tarafından gelüb feth ve tesyir etmeleri* ifadesi ile gemilerin karadan denize indirilmesi harekâtına işaret edildiği kuvvetle muhtemeldir.²⁰

İstanbul kuşatması sırasında Osmanlı donanmasının başarısızlığının sultanı yeni yollar aramaya sevk ettiği ve gemilerin karadan Haliç sularına indirilmesinin bu yeni arayışın sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülse de Osmanlı tarihçileri bu donanma başarısızlığının karadan denize gemi nakletmenin nedeni olmadığını, zaman ve güç isteyen bu harekâtın çok daha önceden planlandığını düşünmektedirler.²¹ Emecen, bu planın II. Mehmed tarafından hazırlanan büyük ve gizli bir proje olduğunu yazmaktadır.²² Emecen'in çalışmasına göre gemilerin bir kısmının Beşiktaş koyu ilerisindeki dere ya- tağında inşa edildiğini ve Beşiktaş tarafındaki küçük çaplı gemilerle birlikte çekilerek Eyüp karşısındaki bir alandan denize indirildiğini belirtmektedir.²³ Öte yandan otuz geminin Rumeli Hisarı'na dört İtalyan mili uzaklıktaki bir ormanda yapıldığı sonrasında bunların karadan çekilerek Haliç'e indirildiği bilgisi de bizzat muhasarada bulunmuş bir yeniçeri tarafında belirtilmektedir.²⁴ Yapılan tüm bu çalışmalar harita üzerinde değerlendirildiğinde Okmeydanı bölgesinin bu harekâtın yönetilebileceği en ideal nokta olduğu görülmektedir.²⁵ 1453 yılında gerçekleşen Konstantinopolis kuşatmasında

²⁰ BOA, *Ali Emiri Selim III AE. SSLM. III*, Nr. 187/11280.

²¹ Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti* (Ankara: TTK Yayınları, 1953), 72-79.

²² Feridun Mustafa Emecen, "Karadan Yürütülen Gemiler Fatih Sultan Mehmed'in Gizli Projesi miydi?", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi* içinde, ed., Ayşenur Bilge Zafer (Bursa: Gaye Kitabevi, 2016), 60-62.

²³ Feridun Mustafa Emecen, *Fetih ve Kıyamet*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 271.

²⁴ Konstantin Mihailoviç, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçeri'nin Hatıratı*, haz., Kemal Beydilli (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları), 145'te "Sultan bu işi şöyle yaptı: dağdan yukarıya doğru bir yol kazıldı ve bu yola üzerlerine kaim yağ tabakası sürülmüş kalaslar yerleştirildi. Daha sonra her gemiye hakiki yelkenler konuldu [ve çekip sürüklemek için güçlü adamlar vazifelendirildi]. Yelkenler açıldıklarında, otuz geminin hepsi birbiri ardından, sanki suyun üzerindeymiş gibi öne doğru kaydılar. Bayrakların dalgalanışı ve davulların çalmış arasında toplar ateşleniyordu." biçiminde nakletmektedir.

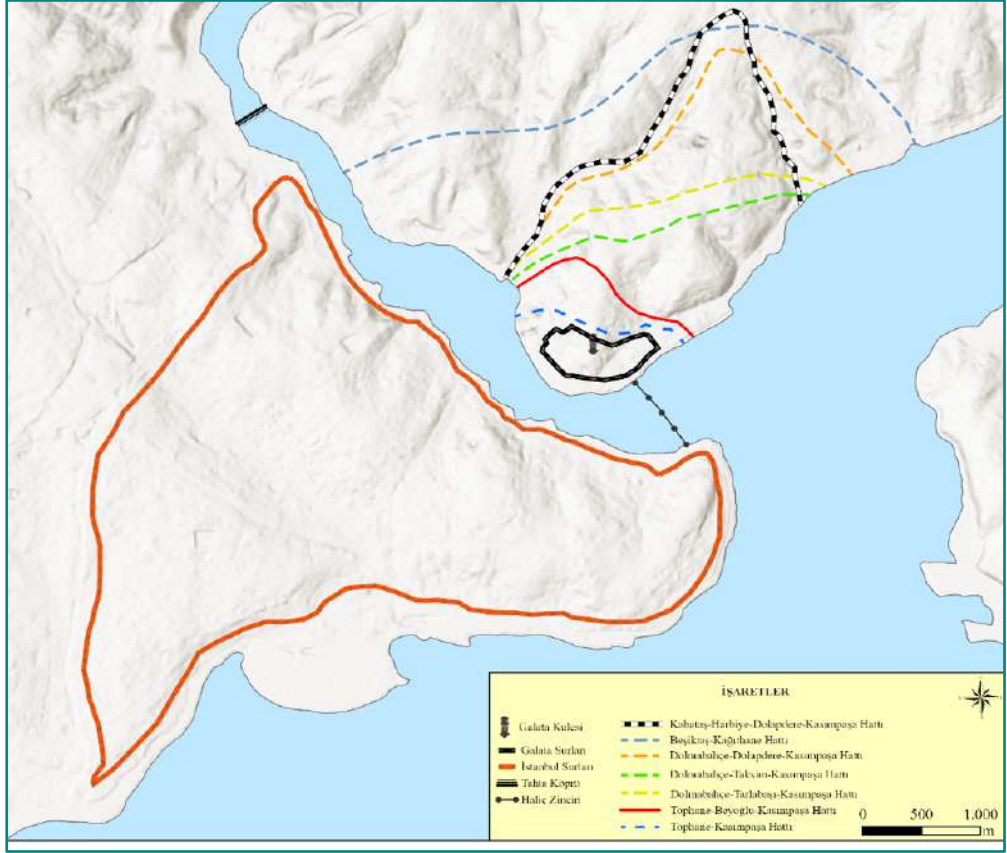
²⁵ II. Mehmed'in İstanbul muhasarası sırasında otağını Topkapı ve Edirnekapi arasında kurduğu bilinmektedir. Ancak bazı araştırmacılar otağın Okmeydanı'na kurulduğunu da ileri sürmektedir. Muhasara esnasında II. Mehmed'in ordunun harekâtına bizzat nezaret ettiği düşünülürse gemilerin karadan denize indirilmesi gibi büyük çaplı bir harekâtı Okmeydanı'ndan yönetmiş olma ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü erken

Okmeydanı olarak adlandırılan yerin ok atıcılarına tahsis edilmeden önce belirli bir adı olmayan bir alan olduğu, sınırlarının fetihten sonra belirlendiği unutulmamalıdır. Eyüp Sultan Külliyesi'nin karşısında kalan bu arazi Galata sırtlarının da dâhil olduğu oldukça büyük bir ölçekteki alanın izlenebildiği bir harekât bölgesidir. Kuşkusuz Okmeydanı tepeliği/tepelikleri Edirnekapi'dan Ayvansaray'a kadar sur dahilini ve haricini, İmparatorluk Sarayı Blakhernai bölgesine hâkim bir görüş açısına sahip, Ceneviz güçlerinin de hiç bulunmadığı ve Haliç'i kolaylıkla denetleyen-gözetleyen bir bölgedir.²⁶ Gemilerin karadan yürütülmesiyle ilgili yapılan araştırmalarda önerilen olası güzergâhların eğim dereceleri, Galata Kulesi, Galata surları ve Okmeydanı'nın görünürlük analizleri, bölgenin stratejik önemini ortaya çıkarmaktadır (Görsel 1, 2, 3).²⁷ Bu stratejik alan fetih sonrasında kutsal bir alana evrilmiştir.

dönem kaynakları arasında bulunan ve kuşatmanın canlı tanığı Venedik gemilerinin birinde hekim olan Barbaro'nun kaleme almış olduğu günlükte 21 Nisan gününe ait önemli bilgilere yer verilmektedir. Buna göre 21 Nisan'da Topkapı (Saint Romanos) surları yoğun top atışına tutulmuş ve kulelerden biri yıkılmıştır. Bu durum karşısında şehirde hemen herkes kendini yenik saymıştı. Barbaro, o gün sadece 10 bin adamla Türklerin şehre girmeyi başarabileceksen bunu yapmadıklarını, o anda Sultanın orada olmadığını söylemektedir. Dolayısıyla Barbaro, Osmanlı ordusunun surlarda gedik açılmasına rağmen kente girmeme sebebini sultanın orada bulunmaması olarak göstermektedir. Eğer Barbaro'nun verdiği tarihler doğru ise II. Mehmed gemilerin karadan indirilmesi harekâtını yüksek ihtimalle Okmeydanı'ndan bizzat yönetmekteydi. Aynı gün kara surları top atışına tutulurken Galata Kulesi'nin hemen arkasındaki tepeden havan topu atışıyla boğazı kapatan zincirin önünde bulunan Venedik donanmasına ait gemiler Galata surlarının altına çekilmeye zorlanmıştı. Havan topu atışı yapılan tepenin arka tarafından da gemilerin yürütülmesi muhtemeldir. Bu harekâtın sonunda 21 Nisan'ı 22 Nisan'a bağlayan gece Barbaro'nun tanımlamasıyla *Fusta* tipi 72 parça gemi Haliç sularına indirilmiştir. Nicolo Barbaro, *Konstantiniyye'den İstanbul'a*, çev., Muharrem Tan (İstanbul: Moralite Yayınları, 2007), 133-148. Ayrıca *Fusta* tipi gemiler kadirge türünde olan hem kürek hem yelkenle giden hafif ve hızlı gemilerdir. Üçgen yelkenli tek direkli olan bu gemilerde yaklaşık 60 kişilik bir mürettebat bulunmakta, fazladan da 40 piyade taşıyabilmekte; iki ya da üç adet darbenle donatılmış olabilmekteydiler. John F. Guilmartin, Jr., *Kalyonlar ve Kadırgalar*, çev., Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 124.

²⁶ II. Mehmed Marmara sahilinden Haliç'e kadar uzanan surları inceleyerek sahil şeridini kontrol etmek üzere Zağanos Paşa'yı görevlendirmiştir. Zağanos Paşa komutasındaki birlikler, Beyoğlu ile Kasımpaşa sırtlarına yerleşerek Galata'dan Kağıthane'ye kadar olan kuzey kıyılarını ve kara surlarının başladığı güney sahillerini kontrol ve baskı altında tutmakla görevlendirmiştir. Detaylı bilgi için bk. Feridun Mustafa Emece, "Konstantinopolis'in Son Kuşatması ve Düşüşü", *Büyük İstanbul Tarihi*, 2, (İstanbul 2015), ss. 294-347.

²⁷ Haritaların yapımında *ArcGIS 10.8.2 yazılımı* kullanılmıştır. Yazılımın *georeferencing* aracı kullanılarak, araştırma sahasına ait tarihi harita ve görseller koordinatlandırılmış dünya üzerindeki gerçek konumuna oturtulmuştur. *USGS* tarafından sunulan 30 m çözünürlüklü *DEM (Digital Elevation Model)* verisi kullanılarak araştırma sahasının eğim haritası oluşturulmuştur. Ayrıca *ArcGIS yazılımının visibility* aracı kullanılarak, çalışma alanına ait *görünürlük analizi* yapılmıştır. Görünürlük analizinde *RLOS (Radial Line of Sight)* yöntemi kullanılmıştır. Analizde gözlemci noktaları olarak Galata ve Haliç surlarının tahmini gözetleme noktaları esas alınmış ve gözlem yarı çapı 25 km olarak belirlenmiştir. *Radial Line of Sight (RLOS)* yöntemi, haritacılık ve coğrafi bilgi sistemleri (CBS) çalışmalarında sıkça kullanılan bir görünürlük analiz tekniğidir. *RLOS* yöntemi, belirli bir gözlem noktasından belirlenen bir yarıçap içinde belirlenen alandaki yükseklik verilerini baz alıp tüm yönlere doğru çizgisel bir analiz gerçekleştirerek görüş alanını hesaplamaktadır. Bu yöntemle, gözlem noktasından bakıldığında hangi alanların görülebilir olduğu ve hangi engellerin görüş hattını kesintiye uğrattığı belirlenmektedir. Tüm bu veriler ışığında haritada işaretlenen

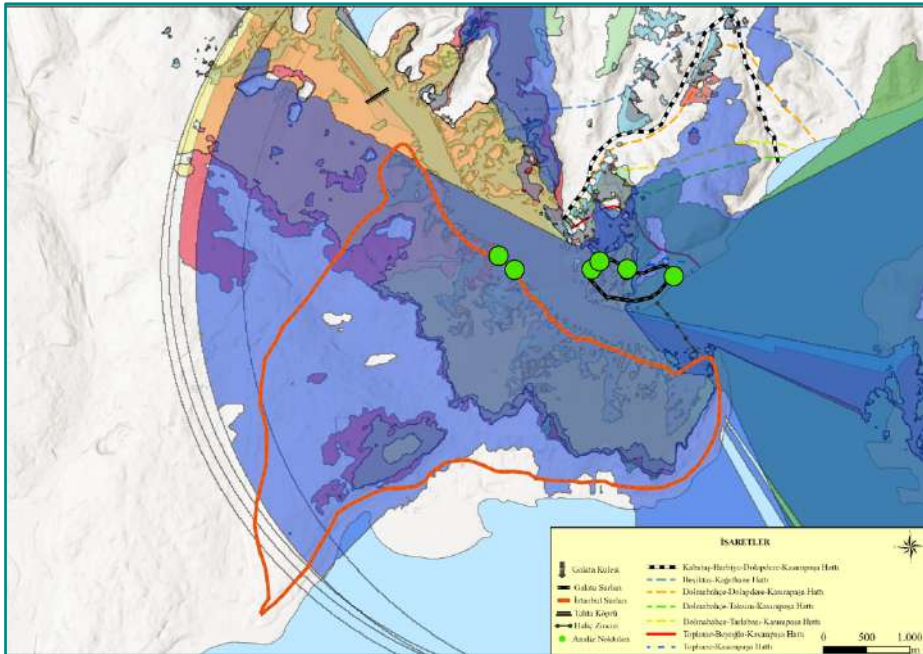
Görsel 1: II. Mehmed'in Gemileri Karadan Denize İndirdiği Muhtemel Güzergahlar ve Okmeydanı

damalı hat hiçbir aşamada Bizans ve Galata surlarından görülememesine karşın Okmeydanı'ndan rahatça izlenebilmektedir. Ayrıca mevcut güzergahlar arasında söz konusu yolun izlediği arazi eğim bakımından da bu harekât için oldukça uygundur. Dolayısıyla gemilerin karadan götürüldüğü en olası güzergâh haritalarda yer alan damalı hat olarak belirlemektedir. Bugünkü Vali Konağı Caddesi'nde bulunan mevcut karakolun kitabesinde Fatih Sultan Mehmed'in gemileri karadan denize yürüttüğü güzergahın üzerinde yer aldığı belirtilmektedir. Kitabeye *Cenâb-ı Fatih'in İstanbul'u fethettiği demde bu yer berren sefine sevkine rehğüzâr oldu* biçimindedir. Bk. Hayati Tezel, *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*. (İstanbul: Deniz Basımevi, 1973), 88.

Görsel 2: Gemileri Karadan Denize İndirdiği Muhtemel Güzergahların Eğim Haritası

Görsel 3: Gemileri Karadan Denize İndirdiği Muhtemel Güzergahların ve Okmeydanı'nın Bizans ve Galata Surlarına Göre Görünürlük Analizi

Kuşkusuz, mekân oluşturmada inanç sistemlerinin önemli bir yeri vardır. Bizans'ın en önemli dini mekânı olan Ayasofya Kilisesi benzersiz mimarî kurgusuyla Ortodoks Hristiyanlığın bir simgesi halindeydi. Dolayısıyla bu yapı fetihle birlikte kentin, bir İslam kentine dönüşmesi için kullanılabilecek simgesel güce sahipti. II. Mehmed fetihten hemen sonra yapının kimliğini değiştirmiştir. Böylelikle Hristiyanlığın önemli sembollerinden biri fethin resmileştiği siyasi bir simge haline dönüşmüştür. Kentin İslam kimliğine bürünmesinde önemli olan ikinci mekân da Eyüp Sultan Külliyesi'dir. Fethin hemen akabinde Akşemseddin'in gördüğü bir rüyanın tesiriyle sahabelerden olduğu bilinen Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin mezarını bulunması ve sultanın buraya önce bir türbe ardından da bir cami inşa ettirmesi, alanın kentin sur içindeki fetih sembollerinden biri haline dönüşmesini sağlamıştır. Fethin sembollerinden bir diğeri ise Okmeydanı'dır. II. Mehmed İstanbul'un fethinden hemen sonra Okmeydanı'nı kemankeşlere vakfetmesinin yanında burayı dua meydanı olarak da tayin etmiştir.²⁸ Böylelikle sur dışında da kimliği yeniden inşa edilen İstanbul için fethi hatırlatan bir bellek mekânı oluşturulmuştur. Önceki iki örnek doğası itibarıyla zaten kutsal mekânlardır. Okmeydanı bu açıdan fethin sembolü olan diğer iki mekândan ayrılmaktadır. Çünkü, yaklaşık olarak 110 dönüm olan bu geniş arazi içerisinde bilindiği kadarıyla Bizans'a ait herhangi bir sembolik yapı bulunmamaktadır. Ancak arazi kuşatma sırasında daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı ordusunun harekât merkezlerinden biridir. Gemilerin Haliç'e indirildiği anda Bizans'ı savunan askerlerin ve halkın morali bozulmuş bu da savaş esnasında Osmanlı ordusuna büyük bir manevî güç vermiştir. Dolayısıyla Okmeydanı fethin sembol noktalarından biri haline gelmiştir. Ayasofya Kilisesi'nin Cami-i Kebir adıyla camiye dönüştürülmesi, kısa bir süre sonra Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin mezarının bulunması ve buraya bir türbe²⁹ inşa edilmesi de bu bağlamda düşünülmelidir.³⁰ Zaferin ardından fethin sembolü olan bu üç mekân³¹ özelinde gerçekleştirilen yeni kimlik inşası oldukça kısa

²⁸ İstanbul kadı sicillerinde Okmeydanı için çıkarılmış bir dua fermanı bulunmaktadır. 1695-1697 tarihli fermanla Nemçe üzerine yapılacak sefer öncesinde halk Okmeydanı Musallası'nda toplu duaya çağırılmaktadır. Bk. *İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)*, 57, no: 555, 715. Ayrıca Mehmet Zeki Pakalın yağmur yağmadığı zamanlarda Okmeydanı'nda yağmur duasına çıkıldığını yazmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, "Eski İstanbul Bahçeleri," *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, 2 (1917): 107.

²⁹ Semavi Eyice, "Eyüp Sultan Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 12 (İstanbul 1995), ss. 9-12.

³⁰ Sultanın külliyesinin bir parçası olan Eyüp Sultan Türbesi'nde de kılıç kuşanarak bir gelenek başlatması mekân dönüşümü ve kent belleği oluşturulması açısından önemlidir. Abdülkadir Özcan, "İstanbul'da Cülus ve Kılıç Kuşanma Törenleri", *Büyük İstanbul Tarihi*, 3 (İstanbul 2015), s. 385.

³¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerden sefer öncesinde halkın Ayasofya, Eyüp Sultan ve Okmeydanı'nda dua etmesi istenmektedir. 2 Muharrem 1099/8 Kasım 1687 tarihli bir belgede halk "mutad-ı kadim üzere" İslam ordusunun muzafferiyeti için Okmeydanı'na dua edildiği sultana bildirilmektedir. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)*, Nr. 780/58. 29 Zilkade 1202/31 Ağustos 1788 tarihli başka bir belgede de Vidin'de düşmanın mağlup edildiği ve ordunun Tuna'yı geçmek üzere olduğundan İstanbul halkının Eyüp Sultan'da, Okmeydanı Musallası'nda ve Ayasofya Camilerinde muzafferiyet duaları etmeleri istenmektedir. BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS.)*, Nr. 627/26458. Konu ile ilgili 29 Zilhicce 1203/20 Eylül 1789 tarihli bir diğer belgede de Maçın Sahrası'nda düşman üzerine hücum edileceği kararlaştırıldığından Eyüp'te, Okmeydanı'nda ve Ayasofya Camii'nde toplanarak dua

bir süre zarfında İstanbul'u İslâm kentine dönüştürmüş böylelikle kent bu alanlar vasıtasıyla kutsallarla çevrilmiştir.³² II. Mehmed, fethin üç ana mekânını kutsallık bağlamında birleştirmiş ve bu durum imparatorluğun son dönemine kadar devam etmiştir.³³

3. Okmeydanı'nın Şenlik ve Ziyafet Alanı Olarak Kullanılması

Bilindiği gibi Osmanlı sultanları şenlikler için Edirne Sarayı ve İstanbul'da Sultan Ahmed Meydanı'nı kullanmaktadırlar. Ancak bu durum III. Ahmed döneminde değişmiştir. III. Ahmed, 1720 yılında, şehzadelerinin sünnet töreni için Okmeydanı'nda hem karada hem denizde yapılmak üzere büyük bir şenlik planlatmıştır. Gece ve gündüz devam eden şenlikler geceleri yapılan ışıltılı donanma gösterileri ile 15 gün devam etmiştir. Sultan III. Ahmed'in³⁴ de bu şenlikleri Aynalıkavak Kasrı'ndan takip ettiği bilinmektedir. III. Ahmed'e yakınlığıyla bilinen Şair Seyyid Vehbî 15 gün süren bu şenliği *Sûrnâme*³⁵ isimli eserinde günbegün anlatmış; eserin minyatürlerini de dönemin ünlü minyatür sanatçısı Levnî yapmıştır. Minyatürler incelendiğinde Atıcılar Tekkesi'nin, sultanın otağı ve maiyetine ait olan çadırların hemen arkasında olduğu görülmektedir (Görsel 4). Vehbî, Atıcılar Tekkesi'nin şenlikteki umumî ziyaret sırasında kadınlara tahsis edildiğini yazmaktadır.³⁶

Şenliğin ilk günü 18 Eylül 1720'dir. Tüm çadırlar kurulmuş divan-ı âli mensupları sultanı karşılamak üzere Okmeydanı'nda hazır bulunmuşlardır. Sultan alana at üzerinde maiyetiyle birlikte girmiştir. Vehbî'nin anlatımından anlaşıldığı üzere Okmeydanı'nda özellikle Atıcılar Tekkesi'nin olduğu yer sultanın otağının ve saray efradının çadırlarıyla doldurulmuş, aynı zamanda gösterilerin yapılacağı alan sınırları da bu çadır

edilmesi gerektiği bildirilmiştir. BOA. C.AS. Nr. 1138/50540. Bu belgelerden halkın özellikle anılan mekânlarda dua ettikleri sabittir. Dolayısıyla fetihle ilgili bu üç mekânın gerek devlet gerekse halk nezdinde kutsallık açısından denk tutulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Selanikî'den öğrenildiğine göre 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da ortaya çıkan veba salgının defedilmesi için bir fermanla devlet erkânı, büyük ulemayla şeyhler ve halkın dua için Okmeydanı'nda hazır bulunması istenmektedir. Bk. Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, haz., Mehmet İpşirli (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 285.

³² İsveç Kralı X. Karl Gustav'ın elçisi olarak IV. Mehmed'in yanına gönderilen Claes Rålamb, günlüğünde (1657-1658) Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın herhangi bir iş için Çanakkale Boğazı'na gittiği zaman sultanın bizzat Eyüp Sultan Camii'ne ya da Okmeydanı'na giderek uzunca bir zaman dua ettiğini yazmaktadır. Bk. Claes Rålamb, *İstanbul'a Yolculuk 1657-1658*, çev., Ayda Arel (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 76. Sultanın külliyesinin bir parçası olan Eyüp Sultan Türbesi'nde de kılıç kuşanarak bir gelenek başlatması mekân dönüşümü ve kent belleği oluşturulması açısından önemlidir. Özcan, "İstanbul'da Cülus ve Kılıç Kuşanma Törenleri": 385.

³³ Claes Rålamb, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın herhangi bir iş için Çanakkale Boğazı'na gittiği zaman sultanın bizzat Eyüp Sultan Camii'ne ya da Okmeydanı'na giderek uzunca bir zaman dua ettiğini yazmaktadır. Bk. Claes Rålamb, *İstanbul'a Yolculuk 1657-1658*, 76.

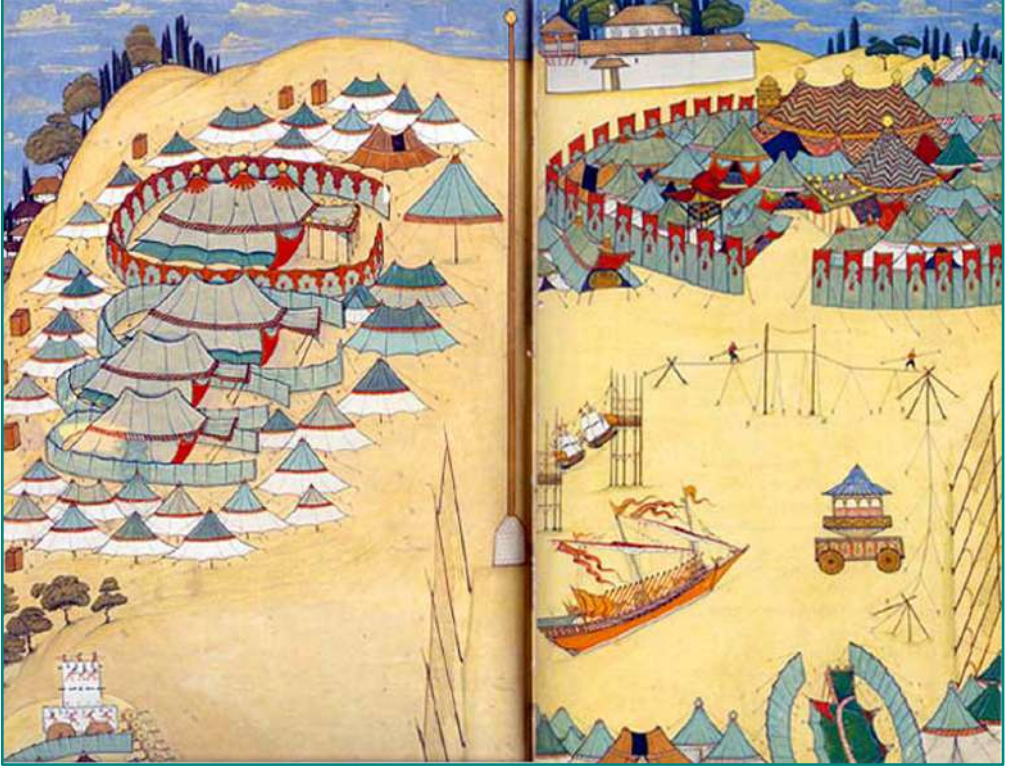
³⁴ III. Ahmed döneminde Kaptan Mehmed Paşa Okmeydanı'nda bir ziyafet vermiş ve bu organizasyon sırasında sultana çeşitli hediyeler takdim etmiştir. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d)*, Nr. 2353. Bu kayıtlar kemankeşlerin kabza alma törenleri sırasında verilen ziyafetlerin dışında Osmanlı sarayındaki üst düzey bürokratların da bu alanı ziyafet mekânı olarak kullandıklarını göstermektedir.

³⁵ Vehbî, *Sûrnâme Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*, haz., Mertol Tulum (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2008).

³⁶ Vehbî, *Sûrnâme*, 40.

düzenine göre oldukça geniş tutulmuştur. Vehbî, eserinde ilginç bir biçimde Atıcılar Tekkesi'nin sakinlerinden hiç bahsetmemektedir.

Görsel 4: Surnâme'de Okmeydanı'nın Şenlik Alanı Olarak Kullanıldığına Dair Bir Minyatür. Okçular Tekkesi Sultanın Otağının Hemen Arkasında Yer Almaktadır. (Vehbî, *Sûrnâme*, 40.)

Bu büyük şenlikte Okmeydanı için II. Mehmed tarafından koyulan kurallara uyulmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum aslında şaşırtıcı değildir çünkü Vehbî eserinde, Osmanlı sarayının geleneğinde olan pek çok şeyin ihlâl edildiğini yazmaktadır.³⁷ Kendisi de bir atıcı olan Sultan III. Ahmed Okmeydanı'na yeni bir işlev kazandırmışsa da bunu vakıf şartlarını ihlâl ederek yapmıştır. Yine aynı dönemde tutulan Ceyb-i Hûmayûn defterlerinde Okmeydanı'nda ziyafet verildiği, sultanın kısa gezilerini de buraya yaptığı kaydedilmektedir.³⁸ III. Ahmed, 15 Rebiulevvel 1143/28 Eylül 1730 tarihinde başlayan ve 18 Rebiulevvel 1143/1 Ekim 1730 tarihinde sona eden Patrona Halil isyanı ile tahttan

³⁷ Örneğin şenliğin dördüncü günü düğün meydanında mahrumiyet yasağı uygulanmayarak kadınların ve erkeklerin Okmeydanı'nda birlikte vakit geçirmesine izin verilmiştir. Ayrıca Vehbî'nin "eski sultanlar zamanındaki düğünlerde uygulanmış bir kural ve töre değilken kendisine kulca bağlı olanların gönlünü hoş edici padişah hazretleri, cömertliği huy edinmiş damadına, geçmiş vezirlere göre daha üstün bir durum kazandırmak kastıyla, ikramda bulunup, sabah yeli gibi hafif gidişli bir Mısır atı göndermişler" biçiminde bahsettiği olay, sultanın Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya at hediye etmesidir. Vehbî, *Sûrnâme*, 150, 170.

³⁸ BOA, TS. MA.d, Nr. 2352; 2365.

indirilmiş yerine I. Mahmud tahta çıkarılmıştır.³⁹ Bu isyanın sona ermesinden bir gün sonra yine Okmeydanı'nda şenlik için çadırlar kurulduğu Osmanlı Arşivi'nde yer alan iki adet belgeyle ortaya çıkmaktadır.⁴⁰

Görsel 5: Aynalıkavak Kasrı ve Hemen Arkasında Okçular Tekkesi'ni Gösteren Bir Minyatür (Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür* (İstanbul: YKY Yayınları, 2014), 335)

I. Abdülhamid döneminde de buraya kısa geziler düzenlediği arşiv kayıtlarında geçmektedir.⁴¹ *Biniş-i hûmayûn* adı verilen bu küçük gezilerin sultanlar tarafından kentin çeşitli yerlerine yapıldığı bilinmektedir. Binişlerin en uğrak noktası genellikle Okmeydanı'dır. Sultanların biniş için özellikle Okmeydanı'nı tercih etmesinin temel sebebi ise Hasköy'de ilk defa II. Mehmed tarafından imar ve iskân edildiği bilinen ve I. Selim döneminde yakında bulunan tersaneye izafetle Tersane-i Amire bahçesi, hükümdarların tenezzüh yeri olması nedeniyle de Has Bahçe olarak anılan yerde kasırlar, hamamlar, odalar, ahır, sofa, şadırvan ve benzeri binalar bulunmasıydı (Görsel 5). Bu bahçenin en meşhur yapısı olan Kasrı Hûmayûn Kaptan-ı Derya Halil Paşa tarafından 1613 yılında inşa ettirilmiştir. Topkapı Sarayı'ndan saltanat kayıkları ile Aynalıkavak'a geçen sultanlar burada yer alan ahırdaki atlara binerek Okmeydanı'na çıkmışlardır.⁴²

³⁹ Detaylı bilgi için Bk. Selim Karahasanoğlu, "1730 İsyanı", *Büyük İstanbul Tarihi*, 2 (İstanbul 2015), ss. 135-143.

⁴⁰ BOA, *Ali Emiri Üçüncü Ahmed (AE.SAMD.III)*, Nr. 229/22039; 223/21487.

⁴¹ BOA, *TS. MA.e*, Nr. 804/2.

⁴² İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire* (Ankara: TTK Kurumu Yayınları, 1992), 13.

Okmeydanı'nın şenlik alanı olarak kullanıldığına dair diğer bir olay da 1836 yılında Fransız gezgin Choiseul Gouffier onuruna valinin, burada görkemli bir şenlik düzenlemesidir.⁴³

4. Okmeydanı'nın Soğuk Hava Deposu Olarak Kullanımı

Okmeydanı civarında hassa karlıklarının olduğunu Evliya Çelebi bildirmektedir. Bunlar Okmeydanı Atıcılar Tekkesi yakınında Hünkâr karlığı, Hasan karlığı, Şücâ karlığı ve Lendühâ karlığıdır.⁴⁴ Kar toplama⁴⁵ işlemi devlet erkânının bir arada olduğu bir merasimle yapılmıştır.⁴⁶ Bu işlemden sonra Atıcılar Tekkesi'ne gidilerek ziyafet verilmiştir.⁴⁷

Okmeydanı'nın ordunun İstanbul'daki önemli karlıklarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Gerek sarayın gündelik yaşamı gerekse ordunun sefer zamanı askerler tarafından tüketilen yiyecek ve içeceklerin sıcakta bozulmadan saklandığı, özellikle içeceklerin mümkün olduğunca soğuk muhafaza edildiği Okmeydanı bu iş için ideal bir yerdir. Bu karlıklardan günümüze hiçbiri ulaşmamıştır.

5. Okmeydanı'nın Askerî Alan Olarak Kullanımı

15. yüzyılda Osmanlı ordusunun genel yapısına bakıldığında okçuların çok önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir. Bu yüzyılda arkebüz gibi ateşli silahlar henüz yaygın değildi çünkü bunların maliyetleri okçuların kullandığı askerî teçhizata göre çok daha yüksek olduğu gibi menzilleri de kısaydı, tek avantajları ise kısa sürede kullanım şekillerinin öğreniliyor olmasıydı. Osmanlı okçuları, bu yüzyılda arkebüzlerin ulaşmadığı menzillere oklarını gönderibildikleri gibi güçlü yaylarla attıkları okların zırhları delebildiği de bilinmektedir. Bu nedenle okçular Osmanlı ordusunda etkili bir birlikti fakat bir okçunun etkili ve güçlü atışlar yapabilmesi için her zaman idmanlı olması ve çok küçük yaşlardan itibaren bu işle uğraşması gerekmektedir. Dolayısıyla İstanbul'daki Okmeydanı bu eğitimin sürekli yapılabilmesi için ideal bir mekândı. İlerleyen zamanlarda teknolojinin gelişmesiyle hafif ateşli silahlar daha çok fizikî gücün ön planda olduğu geleneksel silahların önüne geçmeye başlamıştır. Bilindiği gibi, Osmanlı ordusu 15. yüzyıldan sonra fitilli tüfek, 16. yüzyılın sonlarından itibaren de çakmaklı tüfek kullanmaya başlamış, aynı yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul başta olmak

⁴³ Metin And, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), 27.

⁴⁴ "...ve bu karcıbaşı hükminde İslambol etrafında karlığı-ı hazayin-ı rahmet tokuzdur. Amma neferatları yokdur hın-i şitada rahmet-i berf yağdıkdı bizaat sadr-ı a'zam ve yeniçeri ağası ve bostancıbaşı ve kâpüdânbaşı bunlar cümle iki kerre yüz bin eli kürekli ve kızaklı asker olup Okmeydanı'nda Atıcılar Teykesi dibinde Hünkâr karlığı ve Hasan karlığı ve Şuca karlığı ve Lendüha karlığın..." detaylı bilgi için bk. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*, haz., Orhan Şahin Gökyay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 252.

⁴⁵ Okmeydanı'ndaki karlıkları doldurma üzere yeniçerilerin ve tersane amelelerinin görevlendirildiğine dair arşiv kayıtları bulunmaktadır. Bir örnek için Bk. BOA, *TS.MA.e*, Nr. 795/103.

⁴⁶ Ayşe Özkan Emanet, "Osmanlı Sarayı'na Kar ve Buz Temini" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021), 41.

⁴⁷ Emanet, "Osmanlı Sarayı'na Kar ve Buz Temini", 41.

üzere önemli kentlerde özel tüfek atölyeleri de yaygınlaşmıştır.⁴⁸ Kullanımı ve ateşleme sistemindeki kolaylıklar sebebiyle çakmaklı tüfekler 17. yüzyıldan sonra tedricen fitilli tüfeklerin yerini almış, 18. yüzyılda orduda yaygın olarak çakmaklı tüfekler kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁹ Sonuç olarak, hafif silah teknolojisi devamlı ilerleme ve kullanım kolaylığı sayesinde ok ve yay yerini hızlıca almaya başlamış⁵⁰; bu kullanım kolaylığı ile de halk arasında da hafif ateşli silahlar revaçta olmuştur. Sultan II. Mahmud döneminden itibaren tüfek atışlarının tercih edilmesi okçuluğa olan ilgiyi epeyce azaltmış olsa da II. Mahmud ok atıcılığını tekrar canlandırabilmek için okçuluğa başlamış altı ay gibi kısa bir sürede kabza almış ve Atıcılar Tekkesi'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere de düzenli ihsanlarda bulunmuştur.⁵¹ Ayrıca İstanbul'un çeşitli yerlerinde okçuluk koşulları düzenletmiş ve kendisi de bunlara bizzat katılmıştır.⁵² Ek olarak okçuluk ile ilgili kitaplar da yazdırmıştır. Bu kitaplarda kemankeşlik ile ok ve yay yapımının ne kadar önemli ve kutsal bir ameliye olduğu hadislerle desteklenmiş; hatta Eyüp Camii imamına kırk hadis tercüme ve şerhini yaptırmıştır.⁵³ Okçuluk ile ilgili kitap yazarın Kazanlı Abdülkerim Efendi II. Mahmud tarafından bin guruş ile ödüllendirilmiştir.⁵⁴

Okmeydanı'nın en azından II. Mahmud dönemi boyunca aktif olarak amacına uygun bir biçimde kullanıldığını söylemek mümkündür ancak sonraki yıllarda modern anlamına yakın askerî bir alan olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu durum oldukça normaldir. Çünkü Okmeydanı'nın bir kısmının askerî mühimmatın üretimi ya da bunların depolanması için kullanımı 16. yüzyıla kadar geriye götürülebilmektedir. 34 numaralı Mühimme Defteri'ndeki 129 numaralı hükümde barut ve fitil imalatı için Topçu Bölükbaşı Mustafa ile on bir yoldaşına ve üç çırağına burada dükkân tahsis edildiği belirtilmiştir.⁵⁵ 1578 yılında Okmeydanı'na bir baruthane yapıldığı da bilinmektedir.⁵⁶ Bu tür kullanımlar ihlâl olarak kabul edilmemiştir.

Bu konuyla ilgili geç tarihli belgeler bulunmaktadır. Özellikle yeniçeri ocağının kapatılması, ordunun modernizasyonu Osmanlı'nın kadim kurallarının da değişmesine yol açmıştır. Okmeydanı'nın Harbiye öğrencileri tarafından eğitim alanı olarak kullanıldığına dair arşivde çeşitli belgeler bulunmaktadır. 9 Şevval 1311/15 Nisan 1894 ve

⁴⁸ Osman Köse, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Ordusunda Kullanılan Tüfekler Hakkında Bazı Mülahazalar," *History Studies* 14/4 (2022): 957.

⁴⁹ Köse, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Ordusunda Kullanılan Tüfekler": 957.

⁵⁰ Öte yandan yay ve ok imalatlarının da uzun süre aldığı, bilinmektedir. Ok ve yay imalatının ve maliyetinin karşılaştırmaları için bk. Özgür Kolçak, *Ok, Tüfek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi* (Ankara: TTK Yayınları, 2023).

⁵¹ Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Türk Okçuluğu ve Sultan Mahmud'un Günlüğü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006), 118.

⁵² Kuşoğlu, *Türk Okçuluğu*, 121.

⁵³ Mustafa Kânî Bey, *Okçuluk Kitabı, Telhîs-i Resâilât-ı Rumât (1252/1836)*, haz., Kemal Yavuz ve Mehmet Canatar (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 2010), 388.

⁵⁴ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Türk Okçuluğu*, haz., Hasam Şentürk, Yılmaz Karaca, Ahmet Özkılıç, Ersin Kırca, Mehmet Selim Temel, Kemal Gürülkan, (İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları, 2019), 127.

⁵⁵ BOA, A.İDVNSMHH.d, Nr. 34/129.

⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatı'nda Kapıkulu Ocakları*, 1, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 5-6.

16 Şevval 1312/12 Nisan 1895 tarihli belgelerde Harbiye Mektebi'nin Piyade ve Süvari ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerine topoğrafya eğitimi verilmek üzere bunların Şevki Bey nezaretinde Okmeydanı ve Feriköy'e götürüldükleri kaydedilmiştir.⁵⁷

Osmanlı arşivinde bulunan 29 Zilhicce 1185/3 Nisan 1772 tarihli belgede Okmeydanı'nda yapılan talimlerde kullanılmak üzere havan kundaklarının imal edildiği yazılıdır. Buna göre meydanın havan atışları için talim yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Ayrıca 19 Cemaziyelahir 1301/16 Nisan 1884 tarihli belgede Okmeydanı ve Kağıthane arasındaki arazide keşif talimi yapmak üzere Harbiye öğrencilerinin yine buraya götürüldüğü belirtilmektedir.⁵⁹ Buna ek olarak Seyyar Topçu Birinci Livalığını oluşturan alaylarla süvari askerlerinin koğuşlarındaki yatak ve yastık içlerindeki otların Okmeydanı'nda yakılması; kılıç ve palaska gibi askeri teçhizatın temizlenmesi işinin yapıldığını gösteren belgeler buranın ordu tarafından bir imha yeri olarak kullanıldığını da göstermektedir.⁶⁰ Öte yandan Okmeydanı hakkında 1856 tarihli bir belgede İstanbul'da bulunan İngiliz ordusunun askerleri ve malzemeleri için Okmeydanı'nda baraka yapılması hususunda emir bulunmaktadır.⁶¹ Ayrıca 19.-20. yüzyılda yapılan İstanbul kent haritalarında Okmeydanı'nda inşa edilmiş bir tabya da işaretlenmiştir.⁶² Okmeydanı'nın 1926 yılında yapılan bir haritasında tabyanın hemen batısında bir telgraf/telsiz istasyonu olduğu da görülmektedir.⁶³ Osmanlı ordusunun modernizasyonu askerî alanların oluşmasını sağlamış; Okmeydanı'nın İstanbul'un fethinden beri koruna gelmesi de askerî alan olarak kullanılmasını ideal hâle getirmiştir.

Ok atıcılığının gözden düşmesi her ne kadar hafif silahları ön plana çıkarsa da Okmeydanı başka bir işlev yüklenerek modern anlamda spor etkinlikleri için kullanılan bir yer olmuştur. Bununla ilgili yine geç dönemlere ait bilgiler bulunmaktadır. Sir Henry Felix Woods, Okmeydanı'nın General Liman von Sanders'in önerisi ile acemi eratin eğitim alanı olarak kullanılmaya başlandığını ondan önceki zamanlarda burada golf, kriket ve futbol oynandığını, hatta genç hanımların güzel havalarda burada güneşlendiğini, Balkan Savaşları sona erince de Okmeydanı'nın, savaş yıllarında buraya tahıl ekildiği için arazinin uygunluğunu kaybettiğini bu yüzden de Maslak askerî kampına gittiklerini anılarında yazmaktadır.⁶⁴

Okmeydanı ile ilgili Mayıs-Haziran 1938 tarihleri arasına düzenlenen belgeler kronolojik bir sıraya göre incelenmiştir.⁶⁵ 7 Mayıs 1938 tarihli belgenin dönemin Vakıflar Umum Müdürlüğü'nde Muamelât Müdürü olan Halim Kunter tarafından yazılarak

⁵⁷ BOA, *Yıldız Askeri Maruzat (Y..PRK.ASK)*, Nr. 97/68; 103/105. Ayrıca Bk. BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.. MTV)*, Nr. 174/147.

⁵⁸ BOA, *C..AS..*, Nr. 1188/53025.

⁵⁹ BOA, *Y..PRK.ASK*, Nr. 22/67.

⁶⁰ BOA, *Y. MTV.*, Nr. 99/7.

⁶¹ BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.)*, Nr. 134/94.

⁶² İrcica Kütüphanesi, H. 1031 [t.y.].

⁶³ İBB Atatürk Kitaplığı, Hrt. 002356 (1926)

⁶⁴ Sir Henry Felix Woods, *Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 yıl) 1869-1909*, çev., Fahri Coker (İstanbul: Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, 1976), 307-310.

⁶⁵ BCA, *Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü*, Nr. 190/303/3.

Başvekâlet Yüksek Makamına (Başbakanlık makamı) gönderildiği anlaşılmaktadır. Altı sayfalık bu belgenin ilk kısmında Okmeydanı'nın kısa bir tarihçesi verildikten sonra hangi amaç için kullanıldığı anlatılmaktadır. Belgenin belki de en ilginç yeri iki numaralı kısımdır: *“Yapılan tetkikat ve elde edilen vesikalar göstermektedir ki burası ibadet ve zikir için tesis edilmiş olmayıp müzesi, kütüphanesi, yemek ve meşk salonları ile mü-kemmel bir spor kurumu idi ve tekke şeyhi atıcılar federasyonunun reisi mesabesinde bulunuyordu. Vazifesi münhasıran teknik ve idari işlerden ibaretti. Bu müessesede ayrıca; haysiyet divanı, hakemler, antrenörler, muhasebe ve idare memurları gibi uzuv-larla altı kişiden mürekkep hususî bir zabıta teşkilatı da mevcuttu. Müessesenin en bü-yük disiplin amiri yeniçeri ağası idi. Zamanla kadın, erkek, zengin ve orta halli birçok zatlar Okmeydanı'na ve atıcılar kurumuna pek çok teberruatta bulunmuşlar yeniden vakıflar ihdas ve taamiyeler tahsis etmişlerdir.”*

Kunter, olasılıkla Okmeydanı'nın korunabilmesi için Atıcılar Tekkesi'ni modern bir spor kurumu şeklinde göstermenin daha doğru olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla metinde *tekke* ifadesini özellikle kullanmamış *Atıcılar Kurumu* adını tercih etmiştir. Tekke ve zaviyelerin 1925 yılında kapatıldığı göz önüne alındığında Kunter'in bu şe-kildeki tanımlaması anlaşılabilir olmaktadır.

Görsel 6: Okmeydanı'nın 1970'li Yıllardaki Durumu (IRCICA Arşivi Nr: FNA.00.31.31)

Görsel 7: Okmeydanı'nın 21. Yüzyıldaki Durumu (Google Earth)

İlerleyen satırlarda meydanın II. Abdülhamid devrinde tamamıyla ihmal edildiği, harap halde bırakıldığı, I. Dünya Savaşı başlangıcında meydanın askerîye tarafından karargâh ve talimgâh olarak kullanıldığı ayrıca uçak bataryaları yerleştirildiği, savaş sonrasında burayı işgal eden 48 kişinin isimleri ve ikâmet ettikleri yerlerin de belgeye eklendiğini belirtmektedir. Ancak ekteki bu liste günümüze ulaşmamıştır. 6 Haziran 1938 tarihli Başvekalet'ten çıkan yazıda yeni imâr planına göre İstanbul'un tarihi binaları ile abidelerini tespit etmek üzere muhtelif bakanlıkların ve kurumların

uzmanlarından bir komisyon oluşturulması ve şehircilik uzmanı Prost'un da katılımıyla bunların birlikte çalışmalarının gerektiği belirtilmektedir. 13 Temmuz 1938'de Vakıflar Umum Müdürlüğü'nde gerçekleşen toplantıda Kunter, Okmeydanı için yapılan inceleme sonuçlarını komisyona anlatmış, daha sonra ikinci bir toplantı yapılmıştır. Müzakereler neticesinde önce meydanın füzuli işgâllerden kurtarılması, alan için vaziyet planlarının tespit edilmesi gibi sonuçlara varılmıştır. Mevcut kayıtlarda 1973 yılındaki belgeden sonra başka bir belgeye rastlanmamaktadır. İlerleyen yıllarda Okmeydanı'nın farklı şekillerde işgâl edildiği görülmekte dolayısıyla herhangi bir koruma önleminin hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır (Görsel 6, 7).

Sonuç

Okmeydanı'nın tarihi süreç içinde geçirdiği dönüşümler, Lefebvre'nin mekânın üretimi teorisiyle uyumludur. Arşiv kayıtları 18. yüzyılda Okmeydanı'nın gerek büyük gerek daha küçük çaplı organizasyonların tertip edilmesiyle orijinal işlevi dışında kullanıldığının somut kanıtlarını ortaya koymaktadır.

Lefebvre'nin teorisi çerçevesinde Okmeydanı, temsil edilen, yaşanan ve temsil mekânları arasında geçiş yaparak anlam kazanmış ve sürekli bir dönüşüm içinde olmuştur. Bu dönüşüm, mekânın dinamik doğasını ve toplumsal pratiklerin mekân üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Böylece Okmeydanı, Osmanlı'nın askerî ve dinî mirasını barındıran bir hafıza mekânı olarak hem tarihî hem de modern anlamda önemini sürdürmüştür.

Fetih sırasında stratejik bir askerî merkez olarak kullanılan bu alan, fetih sonrasında okçuluk tâlimleri ve dinî törenlerle kutsal bir mekân haline gelmiş, zamanla toplumsal, askerî ve sportif işlevlerle yeniden üretilmiştir. İslam'ın okçuluğa verdiği önem ve II. Mehmed'in fetih sonrası Okmeydanı'nı vakfetmesi, bu mekânın hem dinî hem de sembolik bir anlam kazanmasını sağlamıştır.

Okmeydanı'nın tarihî gelişimi ve burada gerçekleştirilen ritüeller göz önüne alındığında korunması gerekli kültür miras öğeleri, somut ve soyut miras öğeleri olarak iki gruba ayrılabilir. Okmeydanı'nın somut miras değerleri alanın sınırlarını gösteren sınır taşları, okçulara ait nişan taşları, menzil taşları ve atış sınırlarını belirleyen ayak taşlarıdır. Soyut miras değerleri ise okçulukla ilgili ritüellerdir. Bunlara ek olarak Okmeydanı ile ilgili yapılan araştırmalarda, İstanbul'un fethi sırasında II. Mehmed'in stratejik öneminden dolayı büyük olasılıkla otağını kurduğu ve donanmanın bir kısmının Haliç'e indirilmesi harekâtını idare ettiği noktalardan biri olarak gösterilmesi de bu alanın tarihî sit niteliğini pekiştirmektedir.

Okmeydanı 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kent içinde farklı anlamlar kazanan *özel bir alan* olarak tanımlanmıştır. Tarihî süreçte üstlendiği fonksiyon nedeniyle de bu alan vakıf çatısı altında varlığını sürdürmüştür. 20. yüzyılın başına kadar zaman zaman yapılan müdahalelerle Okmeydanı'nın özgün sınırlarının korunduğu anlaşılmaktadır. Ancak özellikle 1950'lerden sonra İstanbul'u etkileyen hızlı, yoğun ve plansız yapılaşmanın etkisiyle Okmeydanı'nı, mezarlık alanları dışında kalan kısımlarının tamamen bozulmaya uğramasına bağlı olarak alan niteliğini yitirmiştir. Ancak

günümüzde, tarihî Okmeydanı'nın merkezi olan mevkide yer alan Okçular Tekkesi'nin restore edilerek geleneksel ve modern okçulukla ilgili çalışmaların yapıldığı faal bir merkez haline getirilmesi buradaki soyut miras öğelerinin yaşatılması ve alanın kent belleğinde varlığının devam ettirilmesi açısından oldukça önemlidir.

Sonuç olarak, Lefebvre'nin mekânın üretimi teorisiyle Okmeydanı'nın tarihî ve toplumsal bağlamda bir mekân haline nasıl geldiği ve tarihî süreç içinde anlam bağlamında diğer mekânlara nasıl dönüştüğü yorumlanabilmektedir. Fethin öncesinde stratejik ve askerî önem, sonrasında ise dinî ritüeller ve halk tarafından yaşanan günlük deneyimler, bu alanın farklı anlam katmanları kazanmasına ve dönüştürülmesine yol açmıştır. Böylece Okmeydanı, Lefebvre'nin kavramsallaştırdığı gibi hem fiziksel bir yer hem de toplumsal ilişkiler ve ideolojik temsillerin iç içe geçtiği bir mekân olarak ortaya çıkmaktadır.

Bilgilendirme

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *Bab-ı Asaî Defterleri (A.{DVNSMHHM.d})*, Nr. 70/178; 34/129.

BOA, *Ali Emiri Selim III AE. SSLM. III*), Nr. 187/11280.

BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)*, Nr. 780/58; 804/2; 795/103.

BOA, *Cevdet Askeriye (C..AS..)*, Nr. 627/26458; 1138/50540; 1188/53025.

BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d)*, Nr. 2353; 2352; 2365.

BOA, *Ali Emiri Üçüncü Ahmed (AE.SAMD.III)*, Nr. 229/22039; 223/21487.

BOA, *Yıldız Askeri Maruzat (Y..PRK.ASK)*, Nr. 97/68; 103/105; 22/67.

BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.. MTV)*, Nr. 174/147; 99/7.

BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR. MKT.)*, Nr. 134/94.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, *Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü*, Nr. 190/303/3.

BCA, *Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı*, Nr. 30/18/1/2.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Acar, Mehmet Şinasi. *Osmanlı'da Sportif Atıcılık: Nişan Taşları*. İstanbul: Yem Yayınları, 2013.

And, Metin. *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

And, Metin. *Osmanlı Tasvir Sanatları I: Minyatür*. İstanbul: YKY Yayınları, 2014.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor, haz., Kemal Gürülkan, Yılmaz Karaca, Ersin Kırca, Mehmet Selim Temel ve Selim Ümit. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

Ayanoğlu, Fazıl. *Okmeydanı ve Okçuluk Tarihi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1974.

Aygör, Erkan vd. "Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Temrenlerin Arkeometalurjik İncelemeleri." *Turcology Research* 80 (2024): 352-361.

Bilgin, Nuri. *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013.

Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*. Ankara: TTK Kurumu Yayınları, 1992.

- Claes Râlab. *İstanbul'a Yolculuk 1657-1658*, çev., Ayda Arel. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Emecen, Feridun Mustafa. "Karadan Yürütülen Gemiler Fatih Sultan Mehmed'in Gizli Projesi miydi?." *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi* içinde, ed., Ayşenur Bilge Zafer. Bursa: Gaye Kitabevi, 2016: 60-69.
- Emecen, Feridun Mustafa. "Konstantinopolis'in Son Kuşatması ve Düşüşü", *Büyük İstanbul Tarihi*, 2, (İstanbul 2015), ss. 294-347.
- Emecen, Feridun Mustafa. *Fetih ve Kıyamet*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*, haz., Orhan ahin Gökyay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Eyice, Semavi. "Eyüp Sultan Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 12 (İstanbul 1995), ss. 9-12.
- Guilmartin, John F. Jr. *Kalyonlar ve Kadırgalar*, çev., Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)*, 57, no: 555.
- Kahraman, Atıf. *Osmanlı Devleti'nde Spor*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Karahasanoğlu, Selim. "1730 İsyanı", *Büyük İstanbul Tarihi*, 2 (İstanbul 2015), ss. 135-143.
- Kâtip Abdullah Efendi. *Kavâidü'r-Remy*, çev., İlhan Uçar. Ankara: Mucize Yayınları, 2013.
- Kâtip Abdullah Efendi. *Okçuluk Sicil Defteri*, çev., İbrahim Aydın Yüksel. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 2016.
- Kâtip Abdullah Efendi. *Tezkire-i Rumât*, çev., Şükrü Seçkin Anık. İstanbul: Yazma Eserler, 2020.
- Kemankeş Mustafa Efendi. *Kavsnâme* haz., Hanifi Vural ve Yaşar Metin Aksoy. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2010.
- Kolçak, Özgür. *Ok, Tüfek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*. Ankara: TTK Yayınları, 2023.
- Konstantin Mihailoviç. *Yeniçeriler ve Bir Yeniçeri'nin Hatıratı*, haz., Kemal Beydilli. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Köse, Osman. "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Ordusunda Kullanılan Tüfekler Hakkında Bazı Mülahazalar." *History Studies* 14/4 (2022): 955-963.
- Kunter, Halim Bâkî. "Atıcılar Kanun-nâmesi." *Tarihi Vesikalar*, II/10 (1942): 253-275.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki. *Türk Okçuluğu ve Sultan Mahmud'un Günlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

- Lefebvre, Henri. *Mekânın Üretimi*, çev., Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayınları, 2014.
- Mehmed bin Şeyh Mustafa. *Umdetü'l Mütenasilin-Ok Atmanın İlkeleri*, haz., İsmail Taş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2022.
- Mustafa Kânî Bey. *Okçuluk Kitabı, Telhîs-i Resâilât-ı Rumât (1252/1836)*, haz., Kemal Yavuz ve Mehmet Canatar. İstanbul: Fetih Cemiyeti, 2010.
- Nicolo Barbaro. *Konstantiniyye'den İstanbul'a*, çev., Muharrem Tan. İstanbul: Moralite Yayınları, 2007.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Türk Okçuluğu*, haz., Hasam Şentürk, Yılmaz Karaca, Ahmet Özkılıç, Ersin Kırca, Mehmet Selim Temel, Kemal Gürülkan. İstanbul: Okçular Vakfı Yayınları, 2019.
- Özcan, Abdülkadir. "İstanbul'da Cülus ve Kılıç Kuşanma Törenleri", *Büyük İstanbul Tarihi*, 3 (İstanbul 2015), ss. 384-395.
- Özkan Emanet, Ayşe. "Osmanlı Sarayı'na Kar ve Buz Temini." Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Eski İstanbul Bahçeleri," *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, 2 (1917): 107.
- Selanikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selanikî*, haz., Mehmet İpşirli. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Şenarslan, Necip Fazıl. "Risale-i Kavsiyye der Beyan-ı Zümre-i Tir-Endazan İnceleme-Metin-Dizin." Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.
- Tansel, Selâhattin. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*. Ankara: TTK Yayınları, 1953.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatı'nda Kapıkulu Ocakları I*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Vehbî. *Sûrnâme Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*, haz., Mertol Tulum. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.
- Woods, Sir Henry Felix. *Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 yıl) 1869-1909*, çev., Fahri Coker. İstanbul: Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, 1976.
- Yücel, Ünsal. *Türk Okçuluğu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Tezel, Hayati. *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*. İstanbul: Deniz Basımevi, 1973.

Osmanlı Taşrasında Altı Bölük Komutanı: Kethüdayeri

Commander of Altı Bölük Halkı in the Ottoman Provinces: Kethüdayeri

Muhammet Nuri Tunç*

Öz

Bu çalışma, Osmanlı taşrasında altı bölük halkı üzerine komutan olarak atanan kethüdayerini ele almaktadır. Altı bölük halkı olarak bilinen kapıkulu süvarilerinin taşrada resmî işlemlerinin yürütülmesi ve bir düzen içinde kalmalarının sağlanması için atanan kethüdayeri, merkezi otoriteyi korumada, iç güvenliği sağlamada ve taşradaki askeri birliklerin entegrasyonunda kritik bir rol oynamıştır. Askeri yükümlülüklerin yanı sıra süreç içerisinde, taşrada nizamın sağlanması, emirlerin düzgün bir şekilde uygulanmasının gözetilmesi ve devletin çıkarlarının temsil edilmesi gibi roller üstlenmişlerdir.

Çalışmada, kethüdayerilerin atanma süreçleri, görev tanımları ve karşılaştıkları zorluklarla ilgili konu Osmanlı arşiv belgeleri ve kroniklerinden istifade edilerek incelenmiştir. Bulgular, kethüdayerilerin taşrada düzeni ve askeri hiyerarşiyi sağlamadaki önemini, aynı zamanda sosyal ve ekonomik faaliyetlere olan katkılarını ortaya koymaktadır. Ancak zamanla, bu makamın gücünün, suistimaller ve reaya ile yaşanan sorunlar nedeniyle azalmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu çalışma, kethüdayeri hakkında genel bir çerçeve çizerek Osmanlı askerî literatürüne ve taşra teşkilatı araştırmalarına katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Altı bölük halkı, kapıkulu süvarileri, kethüdayeri, taşra teşkilatı, Osmanlı ordusu.

Abstract

This study sheds light on the kethüdayeri, a commander over the altı bölük halkı of the Ottoman provinces. The kethüdayeri, who was appointed to carry out the official procedures of the altı bölük halkı known as the kapıkulu cavalry in the provinces and ensuring that they remained in order, played a critical role in maintaining central authority, ensuring internal security, and integrating the military units in the provinces. In addition to their military obligations, they were responsible for maintaining order in the provinces, overseeing the proper implementation of orders, and representing the interests of the state.

In this study, the kethüdayeris' appointment process, job descriptions, and the difficulties they faced are analyzed by making use of Ottoman archival documents and chronicles. The findings reveal the importance of kethüdayeris in maintaining order and military hierarchy in the provinces and their contribution to social and economic activities. However, over time, it is evident that the power of this office began to decline due to abuses and problems with the reaya. This study aims to contribute to the Ottoman military literature and provincial organization studies by drawing a general framework about kethüdayeri.

Keywords: Altı bölük halkı, kapıkulu cavalries, kethüdayeri, provincial organization, Ottoman army.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Adıyaman Üniversitesi mu.nu.tunc@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 7

Başvuru / Submitted: 15 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 6 Nisan 2025

Atıf / Citation: Tunç, M. N. "Osmanlı Taşrasında Altı Bölük Komutanı: Kethüdayeri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025):) 128-161.

Giriş

Yeniçeri ocağı ile birlikte Osmanlı merkez ordusunun nüvesini teşkil eden kapıkulu süvarileri ilk olarak I. Murad döneminde Rumeli Beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle silâhdâr bölüğünün tesis edilmesiyle kurulmuştur.¹ Sipahi bölüğünün de bu devirde kurulduğuna dair bazı kaynaklar mevcutsa da Fatih döneminde kurulduğu genel kabul görmektedir.² Sipahi bölüğünün kuruluşu ile ilgili Hezarfen Hüseyin Efendi, silâhdâr bölüğünün Fatih döneminde baş bölük olduğunu, sonrasında beyzade ve sipahizadelerin artmasıyla bunlara kırmızı bayrak verildiğini ve sağ tarafta yer aldıklarını belirtmektedir.³ Rycaut ise sipahi bölüğünün daha geç bir tarihte yani III. Mehmed devrinde kurulduğundan bahsetmektedir. Ona göre; III. Mehmed'in Macaristan'a yaptığı seferde, savaş esnasında (Haçova Savaşı 1596) silâhdârlar mağlup olunca kaçmaya başlamış ve onların bu utanç durumu karşısında hizmetkârları olan sipahi oğlanları, kırmızı bayraklarını açarak düşmana cesur bir şekilde saldırmış ve bu sayede Sultan Mehmed tarafından sipahiler silâhdarların önüne geçirilmiştir. Böylece sipahiler bölüğü, süvariler içerisinde ilk bölük olmuş ve silâhdârlar ikinci bölük durumuna düşmüştür.⁴ Sonraki tarihlerde ulûfeciyân-ı yemîn ve ulûfeciyân-ı yesâr denilen sağ ve sol ulufeciler ile gurabâ-i yemîn ve gurabâ-i yesâr denilen sağ ve sol garipler şeklinde dört bölüğün eklenmesiyle sayıları altıya ulaşmış ve bu suretle altı bölük halkı oluşmuştur.⁵ Altı bölük halkı içerisinde daha itibarlı olan ilk iki sınıf “yukarı bölükler”, üçüncü ve dördüncüler “orta bölükler”, son iki bölük ise “aşağı bölükler” olarak adlandırılmıştır. Son dört bölüğün hepsine birden *bölükât-ı erbaa* denmiştir. Kendilerine bölük halkı denmesinin nedeni ise timarlı sipahilerden ayırt edilmeleri içindir.⁶ Hükümdarın şahsına mahsus atlı birlikler olan kapıkulu süvarilerinin mevki, derece ve maaşları yeniçerilere göre daha yüksektir. Ancak sayı ve nüfuz itibarıyla yeniçeriler kadar etkili olamamışlardır.⁷

¹ Uzunçarşılı Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle sipah ve silâhdâr bölüklerinin tesis edildiğini söylese de sipah bölüğünün Fatih döneminde kurulduğu anlaşılmaktadır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-II*, (Ankara : TTK Basımevi, 1984), 137.

² Coşkun Ünsal, “Osmanlı Askerî Teşkilatında Kapıkulu Süvarileri (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2023), 57; Erhan Afyoncu, “Sipahi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37 (Ankara 2009), s. 256.

³ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âli Osman*, haz., Sevim İlğürel (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 156.

⁴ Paul Rycaut, *The Present State of Ottoman Empire*, The Third Edition, (London: MDCLXX), 184-185; Üçel-Aybet ise aynı kaynaktan hareketle silâhdârların haris ve şiddetli oldukları görüldüğünden sipahiler bölüğünün oluşturulduğunu ve silâhdârların ikinci bölük durumuna düştüğünü belirtmektedir. Bk. Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 173.

⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., 137.

⁶ Abdulkadir Özcan, “Altı Bölük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2 (Ankara 1989), s. 531.

⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., 137.

Altı bölük yoldaşları olarak zikredilen kapıkulu süvarileri, seçkin askerler olup yeniçeri ve topçu gibi kapıkulu askerlerinin başarı ve yararlılık gösterenlerinden⁸ seçildikleri gibi kapıkulu askerleri haricinden olup da savaşlarda ve diğer hizmetlerde üstün başarı gösterenlerden de seçilebilirlerdi. Bununla birlikte Enderun-ı Hümâyûn'dan veya saray teşkilatına merbut Galata, İbrahim Paşa, İskender Paşa ve Edirne saraylarından yetişip, *çıkma* adıyla buraya gönderilenler de olabilirdi.⁹ Altı bölük halkına yedi yılda bir kapı olup ölenlerin yerine Harem-i Hümâyûn'dan eski oğlanlar çıkarılırdı. Yeniçeri, cebeci ve topçu taifesinden yararlığı görülenler ise devlet katına bildirilir ve bölüklere alınırdı.¹⁰

Orta ve Yeniçağların savaş anlayışında, bir seferde veya savaşta kaybedilmemesi gereken ve korunması hayati önem taşıyan üç şey vardır: Hükümdar, bayrak, hazine. İşte Osmanlı ordusunda hayati öneme sahip bu üç unsurun muhafazasında kapıkulu süvarileri büyük bir öneme sahiptir. Osmanlı ordusunun savaş zamanlarında sipahiler hükümdarın sağında, silahdârlar ise solunda olmak üzere konumlanırlardı.¹¹ Kapıkulu süvarilerinin hükümdarın hemen yanında konumlandırılmış olmaları hükümdar için hayati öneme sahipti ve bu onun hayatının muhafazası anlamına gelmekteydi.¹² Sipah ve silahdârlar padişahın çadırını, ulufeciler de hazineyi korurlardı. Ayrıca sefer esnasında yol işleriyle meşgul olurlardı. Padişah İstanbul'da iken padişahın Cuma namazına gidişinde önde ve yanlarda yürümek suretiyle ona eşlik etmek, Divan günlerinde toplantının sonuna kadar sarayda bulunmak onların görevleri arasındaydı. Sefer ve hazar zamanlarında ırgad, beytûlmâl-ı amme ve hassa, ihtisap gibi birtakım kâtiplikleri, çeşitli vergilerin tahsili, yeniçeriler için astar, gömlek, sarıklık bez temini gibi memurlukları icra ederlerdi. Yine padişahın emri ile bazı vakıfların idaresi (tevlîyet), mukataaların işletilmesi (mültezimlik) gibi görevlerde yer alabilirlerdi.¹³ Hükümdarlar taşraya çıktıklarında yani köy ve kasabalara uğradığında burada bulunan sipahilerin hükümdara refakat etmesi de görevleri arasındaydı.¹⁴

Kapıkulu süvarilerinin ücretleri yevmiye olarak belirtilir ve bu miktar onların kıdem, hizmet ve bulundukları bölüğe göre farklılık arz etmektedir. Sipah ve silahdârlar birinci, ulufeciler ikinci, guraba bölükleri ise üçüncü derece bölükler olarak vasıflandırılmıştır. Bulundukları bölüğe ve kıdemlerine göre 14 akçeden 99 akçeye kadar farklı

⁸ Savaşlarda üstün gayret, çaba ve başarı gösteren Müslüman yabancılardan veya yeni Müslüman olmuşlardan aşağı bölüklere süvari alınabilmekteydi. Bundan dolayı bu son iki bölüğe garip yiğitler bölükleri de denmiştir. Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 190.

⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 141.

¹⁰ Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risâlesi*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 44.

¹¹ Sipahilerin padişahın sağın yer almaları Fatih döneminde kanun olmuştur. Silahdârlar daha önce padişahın arkasında yürürken bundan sonra onların padişahın sol tarafında gitmelerine hüküm verilmiş ve silahdârlar süvari zümresinde ikinci bölüğü oluşturmuşlardır. Üçel-Aybet, *a.g.e.*, 174.

¹² Rycaut, *a.g.e.*, 187.

¹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 155-157.

¹⁴ Rycaut, *a.g.e.*, 187.

miktarlarda yevmiye alırlardı.¹⁵ Tabi bu miktar dönemsel olarak farklılıklar gösterebilmektedir.

Kapıkulu süvarilerinin her bölüğünün altı bölük ağaları denilen müstakil bir ağası vardı. Ağa atamalarında sipah, silahdâr, sağ garipler, sol garipler, sağ ulufeciler ve sol ulufeciler şeklinde bir silsile takip edilirdi. Bu bölüklerin ağaları beylerbeyi, sancakbeyi olabilmekte ve zeamet geliri elde edebilmektedir. Bu ağaların emrindeki her bir bölüğün farklı renkte bayrakları vardır.¹⁶ Hatta bu bayrak renklerinden dolayı bölük ağaları renklerine göre de isimlendirilebilmektedir. Sipahi ağasına “kırmızı bayrak ağası”, silahdâr ağasına “sarı bayrak ağası”, ulufeciyan-ı yemin ağasına “yeşil bayrak ağası” denilmektedir.¹⁷

Koçi Bey’e göre bölük halkı 1584 yılına gelinceye kadar temiz, mazbut, itaatli, emre boyun eğen, az ve öz bir taife iken bu tarihten sonra bölüklere yabancıların girmesiyle bozulmalar yaşanmaya başlamıştır. Yaşanan bu bozulmaların tesiriyle bölüklerin ikamet edecekleri yerler konusunda kanuna riayet edilmemeye başlanmış ve Anadolu’dan Balkanlar’a kadar çok farklı şehir ve kasabalarda ikamet etmeye başlamışlardır.¹⁸ Aslında onların taşraya yayılmalarının temelleri Bayezid isyanı sonrasında timarlı sipahilerin devlete karşı yeniden bir tehlike oluşturmaya mahal vermemek için yasakçı denilen ve yeniçeri olan kişilerin görevlendirilmesine kadar götürülebilir.¹⁹ Yasakçılar, memleketin ehl-i fesaddan hıfz edilmesi için oluşturulmuş olup bir süre sonra kaldırılmaları düşünülmüşse de Celali isyanlarının başlamasıyla birlikte görevlerine devam etmişlerdir. Onların taşradaki bu faaliyetleri ilk zamanlar sancakbeyleri tarafından hoş karşılanmamış, ancak bir süre sonra beylerle entegre bir taifeye dönüşmüşlerdir. Beyler sefere gittiklerinde yeniçeri ve altı bölük halkından olanları voyvoda, subaşı ve mütesellim olarak görevlendirmeye başlamış ve onların gücünden istifade etmişlerdir. Böylece Anadolu’da kapıkulları fiili olarak hâkim duruma gelmeye başlamıştır.²⁰

¹⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., 169-170.

¹⁶ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr, C.II, Fâtih Sultân Mehmed Devri 1451-1481*, haz., M. Hüdayî Şentürk (Ankara: TTK Basımevi, 2003). 95.

¹⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., 172.

¹⁸ Bölük halkından olanların (tabi yeniçeriler de bu duruma dahil) köy ve kasabalara yayılmasıyla birlikte gittikleri yerlerde nüfuzu ele geçirmişler ve beylere beylik ettirmez olmuşlardır. Sefer zamanı olduğunda onda biri dahi sefere iştirak etmemişlerdir. Danışman, a.g.e., 45-46, 63; Kapıkulu askerlerinin taşrada yer almaya başlamalarında, savaşların artması neticesinde ocağa alımların artması, terfi ve terakkilerde artışların yaşanmasının da etkisi olmuştur denilebilir. Sayıları hızla artan merkez ordusunun aynı zamanda Payitaht için bir tehdit olmaya başladığını da dikkat almak gerekmektedir. Bu konuda bk. Ünsal, a.g.t., 6-56; Bu konuda aynı yazarın başka bir çalışması için bk. Coşkun Ünsal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî Değişim ve Kapıkulu Süvarileri (16-17. Yüzyıl)”, *Harp Tarihi Dergisi* 7 (2023): 1-38.

¹⁹ Reşad Ekrem Koçu yeniçerilerin taşrada görevlendirilmelerinin en önemli sebebi olarak valilerin isyan ihtimaline karşı tedbir olduğunu belirtmektedir. Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, (İstanbul: Koçu Yayınları, 1964), 117; Yine taşrada güvenliğin sağlanması amacıyla kır serdarları da görevlendirilmiştir. Bk. Murat Gökhan Dalyan, *Kır Serdarlığı -Osmanlı Geçici Köy Koruculuk Sistemi-*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016).

²⁰ Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5/3 (1947): 299-300.

Kapıkulu süvarilerinin Anadolu'ya birtakım görevlerle gönderilmeye başlandığı dönem Kanuni Sultan Süleyman dönemidir. Seferde 300 sipahiyi karargâhında mülazım olarak görevlendiren Kanuni, sefer dönüşünde mükâfat olarak onlara vergi tahsili memurluğu ve mültezimlik görevleri vermiştir.²¹ Ancak Anadolu'daki yerleşmeleri ve halk ile ilişkileri bakımından altı bölük halkı ile yeniçeriler arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Yeniçeriler, yasakçı adı ile köylere kadar girip, bütün asayiş işlerini ellerine almalarına, kasabaların polisi mesabesinde olmalarına ve mahkemelerin muhızrlık işlerini görmelerine karşın sipahiler, daha çok, büyük şehirlerde toplu ve bölük halinde tam bir askeri birlik (garnizon) gibi yaşıyorlardı. Başlarında kethüdayerileri olup altı bölükten hangisine bağlı iseler, onun bayrağını açarak geziyorlardı.²²

16. yüzyıldan itibaren mültezimlik gibi ek görevler almaya başlayan sipahi ve silahdârlar mukataaların kârından yararlanmış ve çiftlik sahibi olarak köylere ve kasabalara yerleşmişlerdir. Altı bölük halkı, ilk zamanlarda İstanbul, Edirne, Bursa ve bu şehirlerin arasında olan köy ve kasabalardan başka yerlerde ikamet etmezlerdi. Kapıkulu-nun kapıda, timarlı sipahinin timarında ikamet etmesi istenirdi. Ve bunların başka yerlerde ikamet etmesi kanunen yasaktı.²³ Bunların ikamet ettikleri şehirler önceleri İstanbul'a yakın yerler iken zamanla kanuna mugayir olarak daha uzak mesafelerdeki yerlerde ikamet etmeye başlamışlardır.²⁴ Altı bölük halkının taşrada yerleşmesinin ardından onların sefere sevk edilmeleri, şer'e dair işlerinin görülmesi, tutuklanmaları, hapsedilmeleri gibi birtakım işlerinin görülmesi, bununla birlikte zapt ve rabtlarının sağlanması için kethüdayeri denilen kişiler görevlendirilmiştir.

Kethüdayerilikle ilgili Osmanlı askeri teşkilatına dair çalışmalarda birtakım bilgiler bulmak mümkündür.²⁵ Ancak bu konuyu geniş çerçevede ele alan çalışmalar yeni yeni yapılmaktadır. Bu çalışmanın temel hareket noktasını da bu durum oluşturmakta olup Osmanlı askerî literatürüne ve taşra teşkilatı araştırmalarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada başta Osmanlı Arşivi'nde bulunan belge ve defterler olmak üzere Osmanlı kroniklerinden ve literatür çalışmalarından istifade edilerek kethüdayeriliğe dair genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

²¹ Mültezimlik ve vergi memurluğu ile görevlendirilen sipahiler bu görevlerine başlamadan önce bir yıl kadar Divan'da maliye dairesinde çalışır ve konuya vakıf olmaları sağlanırdı. Daha sonra kendilerine tahsil defterleri verilir ve gönderildikleri bölgelerde vergi tahsil işini yürütürlerdi. Bk. Gülgün Üçel-Aybet, *a.g.e.*, 181.

²² Akdağ, *a.g.m.*, 299-300.

²³ Danışman, *a.g.e.*, 45-46, 63.

²⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 155-156.

²⁵ Kethüdayerilikle ilgili Coşkun Ünsal'ın kapıkulu süvarileri ile ilgili doktora tezinde ve Turan Açıık'ın makalesinde birtakım bilgilere değinilmiştir. Ünsal, *a.g.t.*; Turan Açıık, "Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri": 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya'da Sosyo-Politik Hayata Bir Bakış", *Turkish Studies* 10/1 (2015): 1-46; Coşkun Ünsal'ın kethüdayerilikle ilgili müstakil bir çalışması da bu makale hakem sürecindeyken yayımlanmıştır. Bk. Coşkun Ünsal, "Merkezî Ordunun Taşra Zâbiti: Kethüdâyerilik ve Osmanlı Askerî Teşkilatındaki Yeri", *Tarih Dergisi* 85 (2025/1): 85-124.

1. Kavramsal Çerçeve

Kethüda kelimesi, büyük devlet adamları ve zenginlerin işlerini gören kişiler için kullanılan bir tabir olup halk arasında *kâhya* şeklinde telaffuz edilmektedir.²⁶ Osmanlı'nın kuruluş yıllarından itibaren kullanıldığı düşünülen bu kavramın bilinen en eski kullanımına XV. yüzyıla ait kaynaklarda rastlanmaktadır. İlk dönemlerde “kazas-ker kethüdâsı, mahalle kethüdâsı” gibi kullanımları²⁷ olan bu kavram sonraki dönemlerde Osmanlı yönetim mekanizması ve teşkilat yapısının birçok yerinde kullanılmaya başlanmıştır. Şehir kethüdâsı, köy kethüdâsı, çiftlik kethüdâsı, aşiret kethüdâsı, mahalle kethüdâsı, esnaf kethüdâsı, devlet adamlarının kethüdâsı, hanedan üyesi kadınların kethüdâsı, yeniçeri kethüdâsı, kale kethüdâsı gibi kethüdâlıkların bulunması bu kavramın kullanım alanının çeşitliliğini göstermektedir. Tabi bu kavram, teşkilat yapısı içerisinde düşünüldüğünde terim anlamıyla ön plana çıkmaktadır ki bunların her biri görev ve sorumluluk açısından farklılık arz etmektedir.

Kethüda kelimesi, Osmanlı devlet teşkilâtında XV. yüzyıldan itibaren “bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı” anlamını kazanmıştır. Devletin en üst kademesinde görev yapan sadrazamdan en alt seviyedeki memurlara kadar mülkî ve askerî erkândan pek çok görevlinin kethüda unvanını taşıyan yardımcısı bulunmaktaydı. Askerî teşkilatta kethüda unvanını taşıyan görevlilerin en önemlileri, İstanbul’da bulunan kul kethüdâsı²⁸ ile onun yardımcısı ve vekili durumundaki kethüdayeri idi. Taşradaki yeniçerilerin başında görev yapan yeniçeri kethüdaları da vardı.²⁹

Kethüdayeri kavramına yine askerî teşkilata dair bazı görev tanımlamalarında rastlanmaktadır.³⁰ Yeniçerilerin bulunduğu yerlerde mahallî hükümet ile ocağın işlerini tesviye eden ve kethüdayeri denilen görevli bulunmaktaydı. Yeniçeri kethüdayeriliği, muhızır ağalık gibi ağa bölüklerinin ihdasından sonra ortaya çıkmıştır. Kavanin-i Yeniçeriyân’da belirtildiği üzere kethüdayerinin muayyen bir bölümü olmayıp³¹ maaş defterlerinde bu vazife sahibine *cây-ı kethüda* denilmektedir. *Cây* kelimesi “*birinin yerine geçen, yerini alan kimse, vekil*” anlamlarına gelmekte olup yeniçeri kethüdayeri, kul

²⁶ Mehmet Zeki Pakalın, “Kethüda”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, (İstanbul: MEB Yayınları, 2004), 251.

²⁷ Mehmet Canatar, “Kethüdâ”, TDV İslam Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2002), ss. 334-335; Halil İnalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration,” *Studies in Eighteenth Century Islamic Society*, haz., Thomas Naff and Roger Owen (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977), 45.

²⁸ Kul kethüdâsı için bk. Abdulkadir Özcan, “Kul Kethüdâsı”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ek-2 (Ankara 2019), ss. 89-90.

²⁹ Canatar, *a.g.m.*, 334-335; Yeniçeri kethüdayerilerinin kâtipleri de bulunmaktadır. Örneğin Şam-ı Şerif’te yerli yeniçerilerin kethüdayeri kitabesinde görevli Cafer Mehmed yaşlı ve hasta olduğundan görevini oğlu Mehmed Halife’ye feragat etmiştir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Ali Emiri Tasnifi, Sultan III. Mustafa (SMST.III)* 247/19768; Bununla birlikte Cengiz Orhonlu, kethüdayerini sancaklarda timarlı sipahileri denetleyen görevli olarak tanımlasa da yaptığımız araştırmalarda böyle bir kullanıma rastlanmamıştır.

³⁰ Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2009), 150.

³¹ Kethüdayerinin XVIII. yüzyıla kadar sabit bir odası olmayıp başbölükbaşı kethüdayeri yapılmışken 1710’lu yıllarda 32. bölük ona tahsis edilmiştir. Bk. Abdulkasim Gül, “XVIII. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı” (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020), 15.

kethüdası seferlere iştirak ettiğinde³² onun yerine vekil bıraktığı kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır. Kul kethüdası seferden döndüğünde kethüdayerilik kaldırılmayıp kul veya ocak kethüdasına yardımcı olan bir makam olarak ocağın ilgasına kadar devam etmiştir.³³ Yeniçeri ocağının yanı sıra top arabacıları ocağında ve diğer ocaklarda da kethüdayeri kavramına rastlanmaktadır.³⁴

Kethüdayeri denilen görevlinin bulunduğu ocaklardan biri de kapıkulu süvarileridir. Süvari ocağında kethüdanın vekili sıfatını taşıyan ve ocak silsilesinde kethüdadan sonra gelen kişiyi ifade eden bu görevli birinci bölüğün komutanıdır. İkinci bölüğün komutanı ise kethüdayeri olup terfi ettiğinde kethüda olmaktadır. 17 Ağustos 1795 tarihli bir kayıta sipah ocağının kethüdası olan Mehmed'in ocağın umurunu görmekte aciz ve yetersiz kaldığı belirtilmiş ve sonrasında yeni atamalar yapılmıştır. Onun yerine kethüdalığa yapılan atama ve sonrasında boşalan her bir görev için atamalar şu şekilde olmuştur:

“...kanûn üzere tedâriğinden yevmiyesi 155 akçe ile kethüdâyeri merkûm kullarını tekâüd ve ikinci bölükde doksan yedi akçeye mutasarrıf kethüdâyeri olan Halil İbrahim kullarına kethüdâlık ve üçüncü bölükde doksan akçeye mutasarrıf olan başçavuş Ömer Süleyman Erzurum bendelerine kethüdâyerilik ve dördüncü bölükde seksen akçeye mutasarrıf olan veznedâr Halil Mehmed kullarını başçavuş ve altıncı bölükde elli iki akçeye mutasarrıf olan başbölükân Derviş Ahmed İstanbul kullarına veznedârlık tevcih ve başka ru'ûsları i'tâ ve süvâr mukâbelesine kayd olunmak bâbında fermân-ı âli isdâr ve ihsân buyurulmak istirhâmıyla pâye-i serîr-i a'lâya arz olundu.”³⁵

Buradan da anlaşılabacağı üzere kethüdanın ölümü, tekaüdlüğü veya görevden alınması durumunda ikinci bölük kethüdayeri kethüda olmakta ve üçüncü bölüğün

³² Örneğin Altı bölük ve yeniçeri kethüdası Ali Ağa on bin kadar yeniçeri ile Vaç seferine memur olmuştur. Nâ'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, C.I, haz., Mehmet İpşirli (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 126.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-I*, (Ankara: TTK Basımevi, 1984), 211-212. Kethüdayerinin ocak içindeki hiyerarşisiyle ilgili olarak Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi'nde, *“Başbölükbaşı, kethüdâ yeri olur. Ba'dehû muhızır ağa, andan sonra haseki, ba'dehû turnacıbaşı, ba'dehû samsoncubaşı, ba'dehû zağarcıbaşı, andan sonra kethüdâ bey olmak kanundur.”* bilgisi bulunmaktadır. Bk. Abdülkadir Özcan, *Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi Tahlil ve Metin*, (İstanbul: Eren Yayınları, 1994), 42; Yeniçeri kethüdayeri kâtipliği de bulunmaktadır. Nisan 1673 tarihinde bu görevi Mehmed isimli kişi yürütmektedir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Atik Şikâyet Defterleri (DVNSŞKT.d)* nr. 8, s. 396.

³⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Hattı Hümayun (HAT.)* 964/41260 (21.06.1226).

³⁵ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Ali Emiri Tasnifi, Abdülhamid I (SABH.I)* 200/13404 (11 Şevval 1199); Benzer bir örnek için bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Cevdet Tasnifi, Cevdet Saray (C.SM)* 130/6515 (6 Ramazan 1190).

başçavuşu ise kethüdayeri olmaktadır. Bu kayıt aynı zamanda kapıkulu süvarilerinin kendi içindeki hiyerarşilerini göstermesi bakımından da önemlidir.³⁶

Süvari ocağı içinde kethüdayeri unvanlı bir diğer kişi de bu araştırmanın konusunu teşkil eden ve taşrada bulunan altı bölük halkı üzerine görevlendirilmiş olan kişilerdir. Taşrada bulunan kethüdayerinin atamaları, atanacak kişide aranan nitelikler, elkab ve duaları, görevleri, sorumluluk ve sınırlılıkları, azilleri gibi konular aşağıda ele alınmıştır.

2. Kethüdayeri Ataması ve Taşrada Entegrasyonu

Kethüdayeri ataması yapılırken “*kazâ-i mezbûrda altı bölük (veya dört bölük halkı) halkı üzerine kethüdayeri lazım olmağla*”³⁷ şeklindeki ifadelerle bu görevliye olan ihtiyaç belirtilirdi. Sonrasında atanacak kişinin altı bölükten hangisine mensup ve ulufesinin ne kadar olduğu bilgisine yer verilirdi. Bu bilgilerden sonra ataması yapılacak kişinin vasıflarından bahsedilirdi. Bu vasıflar aynı zamanda padişahın kethüdayerinden beklentilerini ifade etmekteydi. Bu kısımda kethüdayeri olarak atanacak kişinin “*ihitiyâr ve emekdâr*”³⁸, *dindâr, müstakîm, umûr-dîde, vechile fukarâyı zalemeden himâyet ü sıyânet idüp ve tâife-i mezbûreyi zabt u rabta ve kethüdâlık hıdmetinün uhdesinden gel-meğe kemâl-i iktidârı olmağın*”³⁹ gibi vasıflara sahip olması gerektiği belirtilirdi. Atama yapılmasının “*de’b-i kadîm, mu’tâd-ı kadîm, olugeldiği*” gibi ifadelerle yerleşmiş bir uygulama olduğu belirtilen hususlar arasındaydı. Bu ifadeleri takiben “*altı bölük yoldaşlarının üzerine zabita ve kethüdâyeri*” olarak atanan kişinin “*bölük ağalarının (sipah, silahdâr, mândeler ağaları) mühürlü mektûbu mücebince*”⁴⁰ atandığı belirtilirdi.

³⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, 156-157; Atamalardaki hiyerarşik yapıyı sefer zamanlarındaki ani ölümler sebebiyle de görebilmekteyiz. Örneğin Macar topraklarında Sipahioğlanları Ağası Hürrem Ağa ve Kethüdalrı Süleyman Bey bir miktar bölük yoldaşı ile Macar topraklarında ilerleyip zahire arayışına girdikleri esnada ihtiyatsız davranışlarından yapılan saldırıda Hürrem Ağa şehit düşmüş ve Süleyman Bey yaralanmıştır. Bunun üzerine Silahdarbaşı Süleyman Ağa sipahi oğlanları ağası olup ulufeciân-ı yemin Ağası Çerkes Hüsrev Ağa Silahdarbaşılığa ve Süleyman Kethüda da gurebâ-i yesâr ağalığına getirilmiştir. Sipahiler kethüdalığı silahdârlar kethüdası Yunus Kethüda’ya verilmiş. Silahdârlara kethüdayeri olan kişi ise baş kethüda olmuştur. Bk. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, C. I, haz., Mehmet İpşirli (Ankara: TTK Basımevi, 1999). 336.

³⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Mühimme Defterleri (DVNS.MHM.d)*, nr. 80, hüküm 231, s. 89.

³⁸ Her ne kadar kethüdayerinin vasıfları aransa ihtiyar ve emektar olması gerektiği ifade edilse de bunun aksi örneklere rastlamak mümkün olmaktadır. 1759 yılında Anabolu kazasına bağlı Sıngı (veya Zığı) köyü ve gayriden 10 bin akçe timara mutasarrıf olan İbrahim isimli kethüdayeri henüz 8 yaşındadır. Yaşından dolayı kethüdayerilik hizmetini eda edebilecek durumda olmadığından bu görevi bir süredir vekil vasıtasıyla yürütmektedir, ancak bu durum bölgede karışıklığa sebep olduğundan yeni bir kethüdayeri ataması yapılmıştır. Bk. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Ali Emiri, Mustafa III (AE.SMST.III)* 65/4798.

³⁹ 85 Numaralı *Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 (1632)*, Özet - Transkripsiyon - İndeks, haz., Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002). 323.

⁴⁰ Kethüdayerinin tayininde, altı bölük ağalarının hepsinden namzedin müstahak olduğuna dair ayrı ayrı mektupları istenirdi. Bk. Halil İnalcık, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *The Journal Of Ottoman Studies I*, (1980): 1-2.

Atama kaydında kethüdayerinin atandığı bölgedeki altı bölük halkına da zabitlerinin sözünden çıkmamaları, ona itaat etmeleri tembihlenirdi. Bu durum; “...altı bölük halkı ()’i kethüdayeri bilüp her husûsda müracâ’atı mûmâ-ileyhe idüb sözünden ve re’yinden hâric vaz’ itmeyüp şer’le vâkı’ olan da’vâların mûmâ-ileyh ma’rifeti ile gördürüp icrâ-yı hak ve istihdâm itdürüp...” ve ayrıca “ağaları tarafından verilen mektûba muhalif kimesneye iş itdürmeyesüz” sözleriyle ifade edilirdi. Devamında ise kethüdayerinin atanmış olduğu kazanın kadısına hitaben “...mezbûru kethüdâyeri hizmetinde istihdâm eylesin ânun gibi reâyâ ve berâyâyâ ve sâir fukarâyâ zulm ve te’addisi olanları merkûm kethüdâyeri mübâşeretiyle buldurub getirdüb da’vâyı hakk idüb” ifadelerine yer verilirdi. Böylece atanmış olan kethüdayerinin istihdamında kadının sorumluluğu belirtilir ve altı bölük halkının ve zabitlerinin uymaları gereken hususlarda kendisinin bir nevi denetim mekanizması olduğu belirtilirdi. Son olarak kethüdayerinin atandığı bölgedeki görevlerine dair bilgi verilirdi. Kethüdayerilere, “hıdmet-i mezbûrede sadâkat ü istikâmet üzere mücidd ü sâ’i olup ol-cânibde olan altı bölük halkın hüsn-i zindegâni ile zabt u rabt idüp vâkı’ olan da’vâların şer’ile gördürüp hilâf-ı şer’-i şerîf bir ferde zulm ve te’addi edürilmeye”⁴¹ ifadeleriyle görevleri ve görevindeki sınırlarının neler olduğu hatırlatılırdı. Kethüdayerinin atanması ve görevleri ile ilgili şu hüküm genel bir çerçeve çizmektedir.⁴²

Ilgun kâdisına, kazâ-i mezbûr ve nahiyelerinde sâkin altı bölük halkı üzerlerine kethüdâyeri olmak mutâd-ı kadîm olmağın sipahilerden kırk altıncı bölükde yevmi 25 akçe ulûfesi olan kıdvetü’l-emâsil ve’l-akrân Hüseyin Musa Bevvâb zîde-kadruhû ocağın emekdâr ve müstakîm ve dindâr ve zabt u rabta kâdir olmağla kethüdâyeri nasb ve ta’yin olunup kadîmden olugeldiği üzere zâbita ve kethüdayeri bilüp sözünden taşra ve re’yinden hâric vaz u hareket etmeyip her biri muti’ ve münkad ve şer’-i şerîfe inkıyâd üzere olup ve ta’arruz ve eşkıyâ taifesi sipah nâmına bayrak ile gezip a’yân-ı vilâyet ve sâir ehl-i sûku rencide edip akçe alıp olmaküle zulm ve teaddi üzere olup itâ’at-i şer’ etmeyenleri getirip ma’rifetiyle ele getirip ve ashâb-ı hukûkun şer’ile hakların alıverdükden sonra hakların alıp mahallâtı icrâ edip hilâf-ı şer kimesneye iş ettirmemek bâbında bi’l-fi’il südde-i sa’âdetimde ağaları olan () tarafından mühürlü mektûp verilmeğın buyurdum ki.

Altı bölük ağalarının imzasıyla tayin olunan kethüdayerilerinin el-kabı çoğunlukla “kıdvetü’l-emâsil ve’l-akrân”dır. Bunun yanı sıra bazı belgelerde “mefâhirü’l-emâsil ve’l-akrân”⁴³ el-kabı da kullanılmıştır. Dua ifadesi ise “zîde-kadruhû” şeklindedir.⁴⁴

⁴¹ 91 Numaralı Mühimme Defteri (H.1056 / M.1646-1647), Özet – Çeviri Yazı - Tıpkıbasım, haz., Murat Cebecioğlu vd. (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015). 56; BOA. DVNSŞKT.d. nr. 8, s. 365.

⁴² BOA. DVNS.MHM.d. nr. 87, s. 41.

⁴³ BOA. DVNSŞKT.d. nr. 4, s. 77.

⁴⁴ Altı bölük halkı üzerine ağayeri ve kethüdayeri ataması yapılmaktaydı. Örneğin 5 Kasım 1630 tarihinde Özi muhafazasında olan altı bölük halkı üzerine mândeler ağası mektubu mucibince ağayeri olarak Osman ve kethüdayeri olarak Ahmed atanmıştır. Bu kişilerin bölgede eşkıyalık yapan sipah ve yeniçeri taifesinden olanları ele getirip şer’ ile yargılaması istenmiştir. Bk. 85 Numaralı Mühimme Defteri, a.g.e., 211-212.

Kethüdayeriler çoğunlukla bir kaza bölgesine atanmakta olup bazı durumlarda birkaç kazayı kapsayacak şekilde atanabilmektedirler. Örneğin Balıkesir kazası ve Karesi sancağındaki diğer kaza ve bağlı köylerinde bulunan altı bölük halkı üzerine 13 Mayıs 1618 tarihinde kethüdayeri olarak silahdârlardan on beşinci bölükten yevmi otuz akçe ulufesi olan Hasan Murad tayin olunmuştur.⁴⁵ Yine Araç, Boyalı, Sırt, Yörükân-ı Araç, Küre-i Hadid kazalarının Kethüdayeri Süleyman isimli kişidir.⁴⁶ Bununla birlikte kethüdayeri atamaları her şehre veya kaleye yapılmamaktadır. Bazı şehirlerde kethüdayeri olduğu ve bazılarında da olmadığından bahseden Evliya Çelebi bunu farklı sebeplere bağlamaktadır. Bazen şehrin küçük olmasına, bazen ıssız bir yer olmasına, bazen de yakınında büyük bir şehir olmasına bağlar. Örneğin, Çeşme kazasının serdarı ve kethüdayeri yoktur, zira o kadar büyük kasaba değildir.⁴⁷ Sis'in kethüdayeri, serdarı, dizdarı yoktur, zira bir mükellef kasaba ve şehir değildir.⁴⁸ Kifse kasabasının serdar ve kethüdayeri Atina şehrinde ikamet etmektedir, zira Atina gayet yakın olup görünür mesafededir.⁴⁹ Cübeyle Kalesi'nin kethüdayeri ve serdarı yoktur, zira gayet ıssız yerdir, eşeğini kaybeden varmaz⁵⁰ gibi ifadeler kullanmıştır. Yine bazı arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere kethüdayeriler şehrin ayanı olarak nitelendirilmektedir. Örneğin, Mart 1773'te 300 süvari askerleriyle sefer-i hümayuna gitmesi istenen Antalya kethüdayerinden bahsedilirken Antalya Ayanı Kethüdayeri el-Hac Osman şeklinde ifade edilmiştir.⁵¹ Bu durum kethüdayerilerinin taşrada nüfuz kazandıklarını göstermektedir.

Kethüdayeriler Osmanlı yol sistemi çerçevesinde değerlendirildiğinde sağ kol, sol kol ve orta kol şeklinde de görevlendirilebilirlerdi. Mart 1631'de eşkıyalık olaylarına nihayet verilmesi ve suçluların yakalanması için sabık Vezir Hasan Paşa, Rumeli vilayetinde olup şark seferine gitmesi gereken askerleri yola çıkartmak ve bölgedeki eşkıyayı yakalamakla görevlendirilmiştir. Bu görevi esnasında Hasan Paşa'ya destek olmak üzere altı bölük çavuşlarından Osman Çavuş ile Silahdar Mustafa Çavuş görevlendirilmiştir. Osman Çavuş ayrıca kethüdayeri olarak tayin edilmiş ve Rumeli'nin sol kolundaki altı bölük halkı üzerine kethüdayeri olanların ona itaat edip sözünden dışarı çıkmamaları istenmiştir.⁵² Buradan da anlaşılabileceği üzere kethüdayerilerin üzerine kethüdayeri şeklinde nitelendirilebilecek bir atama yapılmıştır. Yapılan bu atamanın kadimi (*de'b-i kadîm*) bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.⁵³

⁴⁵ BOA. DVNS.MHM.d. nr. 82, s. 39.

⁴⁶ BOA. Ali Emiri Tasnifi, Üçüncü Ahmed (SAMD.III) 73/7368.

⁴⁷ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap 1. Cilt, haz., Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011). 120.

⁴⁸ Evliyâ Çelebi, 9/1, 366.

⁴⁹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Gümölcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı*, 8. Kitap, 1. Cilt, haz., Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011). 244.

⁵⁰ Evliyâ Çelebi, 9/1, 444.

⁵¹ BOA. AE.SMST.III. 179/14073.

⁵² 85 Numaralı Mühimme Defteri, a.g.e., 431.

⁵³ BOA. DVSNŞKT.d. nr. 11, s. 27.

Kapıkulu süvarilerinin maaşları *yevmi* olmak ifade edilir ve kıdem, derece ve bölüklerine göre ödemeleri yapıldı.⁵⁴ Yevmiyeleri hizmetteki başarılarına göre ve cülus terakkileri ile artış gösterirdi. Maaşlar sergili ve taşralı olmak üzere iki türlüdür. Sergili olanlar her ulufede veziriazamın huzuruyla sergi döşendikten sonra İstanbul'da bulunarak maaşlarını alırken taşradakiler bizzat İstanbul'da bulunmayıp zabitleri vasıtasıyla maaşlarını alırdı. İstanbul'a yakın bölgelerde ikamet eden süvariler her ulufede bizzat İstanbul'a gelerek maaşlarını alırken uzak yerlerde bulunan süvarilerin üç ayda bir İstanbul'a maaş almak için gelmeleri hem zahmetli hem de masraflı olduğundan zabitle-rine veya kimi zaman arkadaşlarına *ibtida* denilen tevcih kâğıtlarını vererek onlar vasıtasıyla alırlardı.⁵⁵ Sefer zamanlarında ise ulufeler yol üzerinde verilebiliyordu. XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki ağalara haber gönderilerek hepsinin sefer için görevlendirildiği ve ulufelerini seferde iken alacakları belirtilmiştir. Böylece 900 neferden oluşan bölüklerin maaşları hesaplanarak Edirne'de verilmek üzere sefere çıkmaları emredilmiş ve maaşları kethüdayerine teslim edilmiştir.⁵⁶ Sipahilerin ulufeleri mukataalardan da ödenebilmektedir. İzmir'deki sipah taifesi ulufelerini İzmir iskelesinden almak-tadır ve kim ulufe alacak ise onun bizzat gitmesi gerekmektedir. Durum böyle iken 1637 yılında bazı sipahiler iskeleye giderek kendilerinin ulufesi ile birlikte yoldaşlarının ulufesinin de kendilerine verilmesini istemişlerdir. Bu konuyla ilgili Divan'a bilgi ulaşması neticesinde İzmir kadısına ve kethüdayerine gönderilen hükümde ulufe almaya bizzat gelmeyenlerin ulufelerinin yoldaşlarına verilmemesi, ne miktar ulufe verildiyse defterinin tutulması istenmiştir.⁵⁷

Kethüdayeriler, taşra teşkilatı içerisinde değerlendirildiğinde taşradaki ehl-i örf taffesinin önde gelenlerinden, güç sahibi ve otoriter kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı taşrasındaki ayan ve eşrafi; ulema, kapıkulu, tüccar ve lonca üyeleri olmak üzere dört kategoriye ayıran İnalıcık, kapıkulu sınıfından olan kethüdayerine de dikkat çekmektedir.⁵⁸ Ergenç, vilayetin korunması için atanan bu kişilerin görev ve yetki bakımından sancakbeyleriyle aynı olduğundan bahsetmektedir.⁵⁹ Aynı şekilde Evliya Çelebi de Çorum'daki sipah kethüdayerinden bahsederken onun *sancakbeyine denk, gösteriş*

⁵⁴ 1599 yılında altı bölük halkının 11.135 neferi mevcut olup 3.580 nefer topçu, cebeci ve top arabacıları ile birlikte seferde mevcut olup toplamda 15.400 kapıkulu askeri ulufesini almıştır. Mukabeleci Ahmed Efendi evinde Kethüdayeri ve Mândeler Ağası Ahmed Ağa ile mevcut olan bölük halkı yoldaşları yoklanmıştır. Selânikî Mustafa Efendî, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, C.II, haz., Mehmet İpşirli (Ankara: TTK Basımevi, 1999). 796.

⁵⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-II*, s. 188-189.

⁵⁶ Ancak yolda iken sipahiler geri dönülmesini istemiş ve Sadrazam Hasan Paşa'nın yanına varıp fitne çıkarmışlardır. Bk. Selânikî *a.g.e.*, 721.

⁵⁷ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 88, s. 45; Murat Ateş, "88 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi 1637 – 1638 (H 1046 – 1048)" (yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2008), 230-231.

⁵⁸ İnalıcık, taşradaki kapıkullarını kethüdayeri, yeniçeri serdari, çavuş, kapıcıbaşı, müteferrika şeklinde zikretmekte ve ilk sırada kethüdayerine yer vermektedir. Bk. İnalıcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," 38.

⁵⁹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 137.

sahibi hâkim olduğundan bahsetmektedir.⁶⁰ Yine Kalecik'ten (Kastamonu) bahsederken "Kalecik'in kethüdayeri, yeniçeri serdârı, müftüsü, nakibüleşrafı ve ayân u eşrafından Şehsüvar Paşa, Serdar Ali Ağa, Kethüdayeri Kurt Mehmed Paşa ve nice isim ve şan sahibi ileri gelenleri vardır."⁶¹ diyerek bu kişilerin taşradaki gücüne dikkat çekmektedir. Evliya Çelebi aynı zamanda şehirlerdeki bu görevlilerin hiyerarşisine de vurgu yapar. Sofya'dan bahsederken her bir yönetici için *hâkim* ifadesini kullanır ve hiyerarşik olarak "şer'i hâkim, paşa, şeyhülislam, nakibüleşraf, ayak nâibi, sipah kethüdayeri, yeniçeri zabiti, muhtesip, şehir kethüdası, bâcdâr, paşa voyvodası" şeklinde bir sıralama verir. Buradan da anlaşılacağı üzere taşrada bulunan ordu mensubu komutanlar içerisinde sipah kethüdayeri yeniçeri serdarından önde gelmektedir. Aynı şekilde Edirne ve Sofya'da sipah kethüdayerini şehrin altıncı hâkimi,⁶² Malatya'da 15. Hâkimi,⁶³ Diyarbakır'da ise 71. hâkimi olarak belirtir.⁶⁴ Hiyerarşideki bu durumu, arşiv defterlerinde yer alan hükümlerin hitap kısmından da anlamak mümkündür. Kazalara gönderilen hükümlerde kethüdayerinin ismi yeniçeri serdarından önce zikredilmektedir. Nitekim Aralık 1688 tarihinde Bolu sancağına gönderilen hükümde "kadı, mütesellim, kethüdayeri, yeniçeri serdarı, ayan-ı vilayet, iş erleri" şeklinde bir hitap sıralaması vardır.⁶⁵

Kethüdayeriler ve onların emrindeki altı bölük halkı, taşradaki diğer merkez ordusu mensupları olan yeniçeriler gibi XVI. yüzyıldan itibaren süreçle taşrada etkin ve nüfuz sahibi birer otorite haline gelmişlerdir. Osmanlı merkez ordusunun bu önemli neferleri taşra yönetiminde söz sahibi olarak merkezle bağlantıları teoride kalmıştır. Ocağın ihtiyarları olarak anılan bu kişiler mal-mülk sahibi olarak şehir üretimine katılmışlar, ticaretle uğraşarak servet sahibi olmuşlardır. Bunların daha çok orta halli tabaka ile ilişki kurdukları, evlenme yolu ile onlarla bütünleştikleri, şehirlerde yemişçilik, kasaplık, ekmeçilik vb. sanatlara intisap ettikleri anlaşılmaktadır.⁶⁶ Hatta kethüdayeriler gittikleri şehirlerde hayır işlerine yönelik faaliyetlerde de bulunmuşlar ve vakıflar kurmuşlardır. Örneğin Kilis'te Canpoladiye Câmii ve Mevlâna Tekkesi Kethüdayeri Ali Ağa

⁶⁰ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum - Azerbaycan - Kafkasya - Kırım - Girit*, 2. Cilt, 2. Kitap, haz., Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008). 493.

⁶¹ Evliyâ Çelebi, 2/2, 505-506.

⁶² Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam-Urfa- Maraş Sivas- Gazze - Sofya- Edirne*, 3. Cilt, 2. Kitap, haz., Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008). 515, 559.

⁶³ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 4. Kitap 1. Cilt, haz., Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010). 9.

⁶⁴ Evliyâ Çelebi, 4/1, 35.

⁶⁵ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 98, s. 56.

⁶⁶ Yaşar Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten* 41/163 (1977): 500-501; Örneğin Tosya kazasında bulunan senede 80 kuruş icaresi olan Hacı Abdi Hanı denilen hanın bir yıllığına mutasarrıfı Kethüdayeri el-Hac Mehmed'dir. Yine Tosya'da Aşağıpınar denilen mevzide tahminen 130 kilelik tarlayı emaneten tasarruf etmektedir. Bk. BOA. *DVSNŞKT.d.* nr.12, s. 34.

hayratıdır.⁶⁷ Yine Keban'a yakın Fırat Nehri kenarında suyu, havası ve yapısı güzel, eski tarz bir hamam olan Kethüdayeri Hamamı bulunmaktadır.⁶⁸

3. Kethüdayerinin Görevleri

Kethüdayerilerin görevlerinin başında, atandıkları bölgedeki altı bölük halkının öz-lük haklarının korunması ve güvence altına alınması gelmektedir. Altı bölük ile birlikte, kuloğlu ve tekaüd (emekli) neferatının icap ettiğinde mahkemeye sevk edilmeleri, ya-kalanmaları ve hapsedilmeleri zabitleri olan kethüdayerinin sorumluluğundadır. Bunlara kadı, naib ve ehl-i örf taifesinin karışması kanuna aykırıdır.⁶⁹ Kethüdayeri atamasıyla ilgili olarak kadılara gönderilen hükümlerde kethüdayerinin görevine dair “*altı bölük halkının şer’e dair davalarına mübaşeret etmek, altı bölük halkından biri yakalanacak ve hapse atılacaksa bunu sağlamak*” şeklindeki ifadeler yer verilirdi. Kethüdayerinin zabiti olduğu sınıflardan bir diğeri de mehteran-ı hayme-i hassa olup bunların umurunun görülmesi de yine kethüdayerinin sorumluluğundadır.⁷⁰ Ancak kethüdayerileri ile yeniçeri serdarları arasında acemi oğlanı, topçu, cebeci ve kuloğullarının umurunun görülmesi konusunda; alaybeyleri ile de dirlik sahiplerinin umurunun görülmesi konusunda sıkça anlaşmazlıklar yaşanmaktadır.⁷¹

Kethüdayerinin altı bölük halkına yönelik sorumluluklarından biri de bu taifeden kanuna aykırı bir şekilde vergi talep edilmesinin önüne geçilmesidir. Ayıntab kazasında sakin olan altı bölük halkı mütekaiddlerinden resm-i raiyyet ve tekâlif-i şakka talebinde bulunulduğu için bu kişiler Divan’a başvurarak kendilerinin devlete hizmet ettiklerini, seferlere iştirak ederek emekdâr olduklarını ve bu tür vergilerin kendilerinden talep edilmesinin kanuna aykırı olduğunu belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Bu şikâyet başvurusu üzerine Ağustos 1707’de Ayıntab naibi ile kethüdayerine gönderilen hükümde sefer-lerde hizmette bulunmuş olan altı bölük halkına bu tür vergi talebinde

⁶⁷ Evliyâ Çelebi, 9/1, 388.

⁶⁸ Evliya Çelebi, 2/2, 451.

⁶⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Cevdet Tasnifi Cevdet Adliye (C.ADL)* 7/480.

⁷⁰ Ocak 1673 tarihinde Ilgın kazasında mehteran-ı hayme-i hassa taifesine müdahale edilmesiyle ilgili başka bir örnek için bk. BOA. *DVSNŞKT.d.* nr.7, s. 70; Bununla birlikte 1738 yılın, Akçakızanlık kazasındaki mehteran-ı hayme-i hassanın umurlarının görülmesi konusunda kendi kethüdayerilerinin sorumlu olduğu ifade edilmektedir. Bk. BOA. *C.SM.* 52/2609.

⁷¹ BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 4, s. 433; BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 2, s. 247; Muhammed Vergili, “Atik Şikâyet Defteri (7 Numaralı H.1081-1083/ M.1671-1672) Transkripsiyon- Değerlendirme” (yüksek lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019), 262; Kethüdayerilerin dirlik sahiplerine yaptığı müdahaleler ve alaybeyleri ile karşı karşıya gelmeleriyle ilgili örnek için bk. BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 2, s. 280 (Eylül 1653); Kethüdayerilerin yeniçerilere yaptığı müdahaleler ve serdarlar ile karşı karşıya gelmeleri ile ilgili örnek için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 96, hüküm 51, s. 10; Yunus Mercimek, “96 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-99)” (yüksek lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2013), 59; Yeniçeri serdarının görev alanına kethüdayerinin müdahalesi ile ilgili örnekler için bk. BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 2, s. 311 (Evâhir-i Şevval 1063); BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 95, hüküm 360, s. 56 (Evâil-i Ramazan 75); Ercan Alan, “95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet)” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 130; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 120, hüküm 67, s. 24; Kethüdayerilerin, evlâd-ı fatihânın umuruna karışmasına dair şikâyet için bk. BOA. *DVNS. MHM.d.* nr. 111, s. 532.

bulundurulmaması emredilmiştir. Ayrıca kethüdayerine eşkincilik üzere sipah esamesi alıp herhangi bir hizmette bulunmayanlara asla sahip çıkmaması ve onların söz konusu vergileri vermesi gerektiği belirtilmiştir.⁷²

Taşrada ikamet eden altı bölük halkının şer'i davalarının kethüdayerileri marifetiyle görülmesi kanun-ı kadim iken ehl-i örf taifesinden beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı ve mütesellim gibi kişiler davaya müdahil olmak isteyebilmekteydi. Bu durumda kethüdayeri, bölük halkının haklarını savunmakta geri kalmıyor, ancak gücü yetmezse ve ehl-i örfün müdahalesi devam ederse çareyi Divan'a başvurmakta buluyordu. Örneğin, Bolu sancağında bulunan sipah taifesi arzuhal sunarak "*kendilerine, oğullarına ve sefer eşer (sefere giden) hizmetkârlarına*" beylerbeyi, sancakbeyi ve subaşılar tarafından müdahale edildiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır.⁷³

Kethüdayerinin önemli görevlerinden bir diğeri de sefer zamanlarında altı bölük halkının sefere hazır hale getirilmesi, teçhizatlı ve eksiksiz bir şekilde sefere iştirak etmelerinin sağlanmasıdır. Sefer kararı alındığında ordunun hareketinden epey bir süre önce vilayet ve kazalarda bulunan süvarilerin orduya katılmalarının sağlanması için bunların bulundukları yerlere sefere davet için çavuşlar gönderilirdi. Bu emir üzerine orduya katılan süvariler eğer padişah seferde yer alıyorsa onun maiyetinde, eğer yer almıyorsa serdâr-ı ekremin (veziriazam) maiyetinde olmak üzere onun sağında ve solunda yer alırlardı. Sefere katılan sipah ve silâhdârlarla birlikte bölük komutanlarının ulufelerine terakkî yapılabilirdi. 1700'de Bağdat tarafına gitmek üzere hareket etmeleri emrolunan savaşıma gücü yeten ve silahlı sipah ve silâhdârından bin neferin ağalarına yirmi beş akçe, kethüdâlarına on beşer akçe, diğer zabitlerine onar akçe ve neferatına ise yevmî yedişer akçe terakkî verilmesi emredilmiştir. Bin nefer sipah ve bin nefer silâhdâr terfilü serdengeçtinin tahrir edilerek Sivas'tan Bağdat'a hareket etmeleri istenmiştir.⁷⁴

Kethüdayeriler, sefer zamanlarında görevli oldukları bölgedeki altı bölük halkı ile birlikte sefere gitmesi gerekirken bazı istisnai durumlar sebebiyle seferden muaf tutulabilmektedir. Bu muafiyet sebepleri arasında sağlık sorunları, yaşlılık, fakirlik gibi durumlar yer almaktadır. Örneğin, Eflani Kethüdayeri Ahmed Ağa *fakîrî 'l-hâl* olup sefere iktidarı olmadığından seferden muaf tutulmuştur.⁷⁵ Bazen de sefere çıkan, ama sağlık sorunlarından dolayı devam edemeyen altı bölük halkından askerler olabiliyordu. Bağdat tarafına tayin olunduğu için yola çıkan Ali Bey sefere gidecek hali ve maddi durumu iyi olmadığı (*fakîrî 'l-hâl*) için Kayseri'de kalmış ve yola devam edememiştir. Onun bu durumunu Kayseri Kethüdayeri Binbaşısı Recep Ağa tezkire ile bildirmiştir.⁷⁶ Bazen de

⁷² BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 115, s. 364-365.

⁷³ 91 Numaralı Mühimme Defteri, a.g.e., 243-244.

⁷⁴ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 111, s. 241; Recep Temel, "111 Numaralı Mühimme Defterinin 168.-337. Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (yüksek lisans tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2019), 160-161.

⁷⁵ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Ali Emiri Tasnifi, Mustafa II (SMST.II)* 82/8746 (18 Şaban 1112). Benzer örnekler için bk. BOA. *AE.SMST.II.* 82/8749 (9 Rebiülevvel 1115).

⁷⁶ BOA. *AE.SMST.II.* 82/8745 (9 Rebiülevvel 1115).

kethüdayerinin hastalığı ve yaşlılığı sebebiyle kendisi sefere gidemeyecek durumda ise yerine bir başkasını göndermesi istenirdi. Örneğin Mart 1811 tarihinde Kütahya'da sakin Kethüdayeri Hacı Şerif Ağa ihtiyar ve alil olduğu için gücünün yettiği kadar süvari askerini kethüdayeri bayrağı altında oğlu Hasan ile orduya göndermesi istenmiştir.⁷⁷

Kethüdayeri sefere gittiğinde yerine vekil olarak başka bir sipahiyi bırakabiliyordu. Ancak asker ihtiyacının yoğun olduğu dönemlerde savaşılabilecek durumda olan herkesin sefere gitmesi, geride vekil dahi bırakılmaması gerekebilirdi. Haziran 1695'te Anadolu'daki bütün kethüdayerilerin sipah ve silahdârlarla sefere katılmaları istenmiştir. Hatta kethüdayerilerin kimseyi kendi yerlerine vekil bırakmamaları, eğer vekil tayin edip yola çıkmışlarsa vekil bıraktıkları kişilerin vekâletten azledilip derhal yetişip kendilerine katılması istenmiştir.⁷⁸ Ancak kethüdayerilerinin geride vekil bırakmaları hem görevli oldukları bölgenin hem de kendi ev veya mallarının muhafazası açısından önemlidir. Aksi durumlarda görevli oldukları kazada güvenlik konusunda zafiyetler yaşanabilmektedir.⁷⁹

Kethüdayerilerin altı bölük halkından olup vârisi olmadan vefat edenlerin muhalefatının beytülmal için alınması, yine bölük halkının alacak, verecek ve miras davalarının onlara haksızlığa mahal verilmeden görülmesi konusunda da sorumlulukları vardır. Bu tür konularda bölük ağaları tarafından veya mândeler ağası tarafından verilen mühürlü mektup gereğince hareket edilirdi.⁸⁰ Aynı şekilde bölük halkının evlenme, boşanma gibi ailevî meselelerinde de kethüdayerinin sorumlulukları vardı. Bu tür anlaşmazlıklarda da mândeler ağasının mektubu gereğince başka bir kazada görevli kethüdayeri olayı araştırmak için atanabilirdi.⁸¹

Sipahiler vergi tahsili, zeamet mahsulünün toplanması⁸² gibi işlerle de görevlendirilebiliyordu.⁸³ Sipahiler, üstlenmiş oldukları bu tür görevlerde haksızlığa maruz kalabiliyorlardı. Bu tür durumlarda da kethüdayerinin sorumluluğu vardı ve haksızlığa uğrayan altı bölük mensubunun hakkını aramak onun göreviydi.⁸⁴

⁷⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Cevdet Tasnifi Cevdet Askeriye (C.AS)* 836/35659.

⁷⁸ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr.106, hüküm 388-390, s. 110.

⁷⁹ Zile Kethüdayeri Ali, 1699 yılında seferde iken 300 civarı sipahi bunun evine baskın yapmış ve kasabada huzuru bozmuşlardır. Bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 110, s. 518.

⁸⁰ Muhalefata dair örnek için bk. *85 Numaralı Mühimme Defteri*, a.g.e., 26-27; Alacak verecek anlaşmazlığına dair bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 75, s. 278.

⁸¹ Örneğin, Bozüyük kazası kethüdayerinin boşanma meselesinin araştırılması için Eskişehir kethüdayeri atanmıştır. Devlet Arşivleri, *85 Numaralı Mühimme Defteri*, a.g.e., 5.

⁸² Dergâh-ı mualla müteferrikalarından Hasan, 1617 yılında Lofça kazasındaki zeamet mahsulü için Yusuf isimli sipahi ile anlaşmıştır. Ancak Yusuf tahsil ettiği iki senelik mahsuldten herhangi bir ödeme yapmamış ve anlaşmazlık yaşanmıştır., *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618)*, Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım, haz., Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000), 85.

⁸³ Durmuş Kandıra, "84 numaralı Mühimme Defteri (tahlil-metin)" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995), 58-59.

⁸⁴ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 80, s. 413.

Kethüdayerinin bir diğer önemli görevi ise emri altında bulunan altı bölük halkının yaptıkları kanuna aykırı hal ve hareketlerin önlenmesi, bunu yapanlar varsa bu kişilerin mahkemede hazır bulundurmaları, suçları sabit olursa hapsedmeleridir. İstanbul'a gönderilmeleri gerekenleri İstanbul'a, *nefy ü iclâ* (sürgün) cezası alanları sürgün mahalline, *kalebend* cezası alanları da hangi kalede hapsedileceklerse oraya göndermek görevleri arasındaydı. Ancak bunların sağlanması her zaman mümkün olmuyordu. Çünkü altı bölük halkı mensuplarının özellikle Anadolu'daki faaliyetleri çok yönlü ele alınması gereken ve belki de ayrı bir çalışmanın konusu olacak kadar önemlidir. Nitekim kapıkulu süvarileri bölüklerine yapılan alımlarda kanuna riayet edilmediğinden ocakta bozulmalar görülmeye başlanmıştır. Yine saray erkânı arasındaki nüfuz mücadelelerinde ve menfaat icabı olarak askerlerin desteğini almak gayesiyle birtakım devlet adamları ocak mensuplarını emellerine alet etmişlerdir. Bu durum bir kısım sipahinin kanun-ı kadime aykırı davranışlar sergilemesine neden olmuştur. Süvarilerin kanunsuz hareketleri onlarda pervasızlığı ortaya çıkardığından tıpkı yeniçerilerde olduğu gibi onlar da devlet adamlarının çekindiği bir zümre haline gelmiştir. Kimi süvariler sefere iştirak etmemelerine rağmen seferdelermiş gibi ulufelerini almaya devam etmişler ve bu durumdan nemalanan birçok ağa zuhur etmiştir.⁸⁵

Sipahlık iddiasında bulunarak ahaliye zarar verenlerin yakalanması ve cezalandırılması da kethüdayerilerin görevlerindendir. Nitekim XVII. ve XVIII. yüzyılın önemli sorunlarından biri de bazı kişilerin sipahilik veya yeniçerilik iddiasında bulunarak reaya zulmetmeleri, mal-ı mîrîye zarar vermeleridir. XVII. yüzyılın başlarında Rumeli taraflarında bu tür hadiselerde artış görüldüğünden bölgedeki kadılara ve kethüdayerilerine hükümler gönderilerek kasaba ve köylerde sipahlık iddiasında bulunarak reaya zarar verenlerin, eşkıyalık yapanların yakalanması ve cezalarının verilmesi istenmiştir.⁸⁶

Kazalarda görevli olan altı bölük halkının zorbalık yapmaları, nüfuzlarını kullanarak reaya maddi ve manevi zararlar vermelerinin önüne geçilmesi kethüdayerinin asli vazifelerinden biridir. Bununla birlikte altı bölük halkından olup kazalarda sakin olan, ancak üzerlerine kethüdayeri ataması yapılmamış kazalar olabiliyordu. Bu tür kazalarda altı bölük halkından olanların zorbalık ve fesatlıkları söz konusu olduğunda kethüdayeri ataması yapılabilirdi. Nitekim Erzurum'da başta sipah ve silahdâr zümresinden olmak üzere bazıları fesat çıkardıkları için bir zabıt atamasının gerektiği İstanbul'a Erzurum kadısı tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine 5 Aralık 1589'da silahdârlar zümresinden 93. Bölükten 31 akçe ulufeye mutasarrıf olan Arnavut İlyas kethüdayeri olarak atanmıştır. Ataması yapılan İlyas'a verilen emirde Erzurum'a gidip altı bölük halkından olup fesat çıkaranları yola getirmesi ve suçluların davalarının mahkemede görülmesi, eğer itaat etmezlerse etmeyenlerin bilgilerini İstanbul'a göndermesi istenmiştir.⁸⁷ Ancak

⁸⁵ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları-II*, 196-209.

⁸⁶ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 79, s. 445; Sipahlık iddiasına dair örnekler için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 75, s. 209; Adem Keleş, "75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 172-331)" (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011), 102; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 111, s. 422.

⁸⁷ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 66, s. 82; Reyhan Aytaç, "66 Numaralı (H.997-998 / M.1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 182.

aradan birkaç yıl geçmesine rağmen Erzurum'daki altı bölük halkının fenalıkları bitmemiştir. 1593'te olayların devam ettiği anlaşıldığından sipah zümresinden Erzurum Kethüdayeri Hasan'a bölük ağaları tarafından mektuplar gönderilmiş ve kethüdayeri sert bir şekilde uyarılmıştır.⁸⁸ Benzer bir olay Eflak taraflarında yaşanmıştır. Altı bölük halkı mensupların Eflak taraflarında uğradıkları köylerde reayaya türlü zorbalıklar yaptıklarından bunların üzerine bir kethüdayeri atanması gerekli görülmüş ve altı bölük halkının zorbalıklarını önlemek üzere Süleyman isimli kişi kethüdayeri olarak atanmıştır.⁸⁹ 1594 yılında ise Bursa'daki sancakbeyi, zaimler ve timarlı sipahiler sefere gittiğinden Bursa'nın güvenliği noktasında sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Bursa'da güvenliğin sağlanması ve tarladaki mahsulün zaptı için erbab-ı timardan serdar ataması yapılmış, ancak bu serdar güvenliği sağlamakta yetersiz kalmıştır. Bursa sakinlerinden olan ulema ve suleha Divan'a başvurarak sipahi oğullarından bir kişinin serdar olarak atanmasını talep etmişlerdir. Bu talep üzerine sipahi oğlanları zümresinden bir kişi serdar olarak atanmıştır.⁹⁰

Kethüdayerinin önemli görevlerinden biri de toplumsal düzen ve asayişin sağlanmasıdır. Tabi bu konu yalnızca onların değil taşradaki bütün ehl-i örfün sorumluluğudur. 1630'lu yıllarda tütün yetiştirilmesi ve satışına dair yasak getirilmesine rağmen Edirne ve çevresinde bu yasağa uymayanlar arasında askerî taifesinden çok kişi bulunmaktadır. Bu yasağın uygulanması konusunda bostancıbaşı, kethüdayeri ve yeniçeri serdarı görevlendirilmiştir. Ayrıca bu konu için bölük halkının sol kol kethüdası Hasan Kethüda da görevlendirilmiştir.⁹¹ Yine aynı şekilde kahvehanelerin fitne, fesat ve dedikodu yuvası olmasının yanı sıra çengilerin oynatıldığı mekanlar olduğuna dair duyulan rahatsızlık üzerine bu tür mekanların kapatılması için karar alınmıştır. Ancak buna rağmen kahvehane işletilmesi ve buralarda söz konusu sıkıntıların devam etmesi üzerine kahvehanelerin bulunduğu yerlerdeki kethüdayeri ve diğer ehl-i örf taifesine emirler verilmiştir. Mayıs 1665 tarihinde İznikmid'de benzer hadiselerden dolayı ahalinin rahatsızlık duyması üzerine İznikmid kadısı, kethüdayeri ve yeniçeri serdarına emir gönderilerek bu mekanların yıkılması ve bir daha açtırılmaması istenmiştir.⁹²

Kethüdayeriler, yukarıda zikredilen temel görevlerinin yanı sıra birçok konuda görevlendirilebilirlerdi. Aslında söz konusu bu görevlendirmeler bulundukları yerin ve görevli oldukları dönemin şartlarına göre ortaya çıkmıştır. Bu tür görevler yalnızca kethüdayerilerin sorumluluğunda olmayıp çoğunlukla bulundukları bölgenin diğer ehl-i örf

⁸⁸ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 69, hüküm 637 s. 328 (03 Receb 1001).

⁸⁹ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 70, hüküm 374, s. 198 (08 Receb 1001).

⁹⁰ 1594 senesi Mart ayının başlarında Bursa kadısına gönderilen hükümde serdar olarak Rüstem isimli kişi atanmışken aynı senenin Temmuz ayı başlarında yeni gönderilen fermanla Bursa'ya daha önce Pir Mehmed Çavuş serdar olarak atanmışken bölük halkından Rüstem'in bir yolunu bularak kendisinin serdar olmasını sağladığı hatta daha sonra 8 farklı kişinin daha serdar oldukları belirtilmiştir. Bunların kırkar ellişer atlı ile gezerek sancakbeyinin gelirlerine zarar ve reayaya zulm ettikleri belirtilmiştir. Bk. Ergenç, *a.g.e.*, 137.

⁹¹ 85 Numaralı Mühimme Defteri, *a.g.e.*, 158-159, 233-234.

⁹² Müjge Karaca, "94 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi" (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008), 81; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 94, hüküm 221, s. 44.

tafesiyle birlikte sorumlu oldukları görevlerdir. Kethüdayerinin görevleri arasında; sefer bölgelerine yapılan mühimmat ve hububat (un, arpa, sade yağ vs. sürsat zahiresi) tedarikinde güvenliğin sağlanması,⁹³ tersanelerde ihtiyaç duyulan marangoz, burgucu, kalafatçı gibi görevlilerin talep edilmesi halinde görevli oldukları kazadan istenilen bölgeye gönderilmesi, eşkıyaya karşı tedbirler alınması,⁹⁴ sınırların muhafazası için gerekirse nefir-i âmm toplayıp farz-ı ayn olan cihat görevini icra etmesi, görevli olduğu kazadan sefer bölgelerine giden askerlerin zaman kaybettirilmeden sefer bölgesine yönlendirilmesi, sefer zamanlarında kazalarında sakin olan altı bölük halkı, timarlı sipahi ve zaimlerin evlerinden çıkarılarak mükemmel ve mürettep (tertipli) olarak bir an önce sefere sevk edilmesi,⁹⁵ vergili tahsilinde sorumlu olan memurların yolda oyalanmadan görev mahallerine gitmelerinin sağlanması,⁹⁶ İstanbul'da yaşanan un, pirinç, kahve ve et ihtiyacının giderilmesi için görevli olduğu kazadan yapılan sevklerin güvenli bir şekilde İstanbul'a ulaştırılması, eğer iskele bölgesinde görevliyse bu tür sevkîyatlarda

⁹³ Bu konuda örnekler için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 103, Hüküm 38, s. 10 (Evâsıt-ı B 1103); Ömer Semih Doğan, *Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri 103 Numaralı Mühimme Defteri (1103-1107 / 1692-1695)* (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 110, 111, 210.

⁹⁴ Eşkıyalık olayları toplumun bir şehrin tamamını hatta kimi zaman bir bölgenin tamamını etkilediğinden bu tür olaylarda şehirdeki veya bölgedeki mütesellim, voyvoda, kethüdayeri, yeniçeri serdarı ve ayan-ı vilayetin birlikte hareket etmeleri, birbirlerine yardım etmeleri istenirdi. Bu tür örnekler için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 128, hüküm 626, s. 184 (Evâil-i Muharrem 1140); Doğan, *a.g.t.*, 151-152, 298-299; Bu tedbirler içinde derbentlerin muhafazası da yer almaktadır. Bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 99, hüküm 394, s. 125; Aynı defter, s. 86-87 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1101); Bazen de bu tür eşkıyalıklarda kethüdayeri, altı bölük halkı ile birlikte görevlendirilmekteydi. Karahisar-ı Şarki sancağındaki eşkıyalık olayları sebebiyle Kethüdayeri Osman'ın görevlendirilmesi ile ilgili bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 79, hüküm 990, s. 388, (28 Cemazielevvel 1019).

⁹⁵ Ancak bu konuda sorunlar yaşanabiliyordu. Bağdat seferi için memleket sınırları içinde olan altı bölük halkının sefere hazır hale getirilerek Bayram Paşa'nın yanına gitmeleri yönünde daha önce birkaç defa emir gönderilmesine rağmen bunlar emre itaat etmemişlerdir. Bunun üzerine gitmeyenlerin bulunduğu kazaların kadılarına hükümler gönderilerek derhal kethüdayerileri ile birlikte düzenli bir şekilde Ordu-yı Hümâyûn'a katılmaları aksi takdirde cezalandırılacakları belirtilmiştir. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 87, hüküm 513, s. 164, (27 Şevval 1047); Gözde Murat Topal, "87 Numaralı Mühimme Defteri'nin Latin Harflerine Çevrilmesi ve Hükümlerin Değerlendirilmesi (98-197)" (yüksek lisans tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2021), 165-166; Manastır kazasındaki silâhdârlar 1695 yılındaki sefere birçok defa çağırılmalarına rağmen gitmemişlerdir. Sefere gelmeyen 500 nefer silâhdârın üzerine çavuş gönderilmiş, ancak yine de netice alınamamıştır. Bu kez de Manastır silâhdâr serdengeçdi ağası olan Süleyman onların Niş'den Belgrad'a kadar olan bölgede yaşanan eşkıyalık olayları için Küçük Cafer Paşa'nın emrine girmeleri istenmiştir. Bk. Karaca, *a.g.t.*, 81; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 94, hüküm 81, s. 19; Manastır kethüdayeri olan Süleyman'a 1698 yılı başında gönderilen hükümde Tuna'nın buzları çözülüp donanma-yı hümayun boğaz ve Belgrad'a doğru edince İlik, Şehalü ve Temurkapu girdaplarının muhafaza olunması elzem olduğunda tahririne memur olduğu beş yüz nefer piyade levendat ile Burice adasına gitmesi ve iktiza eden mahallerin muhafaza edilmesi istenmiştir. Bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 110, hüküm 1046, s. 232; Ancak Kethüdayeri Süleyman İstanbul'a haber göndererek bazı askerlerin "*Ulufemizi peşin almadıkça gitmeziz.*" diyerek ayak dirediklerini belirtmiştir. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 110, hüküm 2175, s. 483.

⁹⁶ Sipahi zümresinden olup Rumeli tarafında cizye ve ağnam vergisi toplamak için gidenlerin Edirne'ye geldiklerinde burada zaman kaybettikleri ve zevk ü sefaya düştükleri belirtilmiştir. Bu kişilerin kethüdayeri marifetiyle memur oldukları hizmetlere gönderilmeleri ve şehirde oyalanmalarının önüne geçilmesi istenmiştir. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 24, hüküm 587, s. 221 (Mayıs 1574). Bu olay aynı zamanda 1574 yılında kethüdayeri denilen görevlinin mevcudiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

gerekli ihtimamı göstermesi,⁹⁷ karaborsacılık (muhtekir), fırsatçılık yaparak halkı zor duruma düşüren kişileri engellemesi,⁹⁸ kalpazanlık yapanların yakalanması, mağşuş ve kırkık akçelerin kullanımının önüne geçilmesi, sikke-i hümayûn nizamının uygulanması,⁹⁹ hazineye gönderilen paraların yol güvenliğinin sağlanması,¹⁰⁰ sipahilerin maaşlarının İstanbul'dan alınarak görevli oldukları kazaya ulaştırılması ve sipah neferatına tevzi edilmesi,¹⁰¹ yol hükmü alan devlet adamları, elçiler, din adamları, tüccar gibi önemli şahsiyetlerin kazalarından geçişi esnasında güvenliklerinin sağlanması,¹⁰² padişahın ve darüssaade halkının geçeceği güzergah üzerinde köprüler yapılması ve gereken yerlere köprü yapılması,¹⁰³ Hacc-ı şerife giden surre alayının ve sair gönderilen kişi veya malzemelerin güvenliğinin sağlanması¹⁰⁴ gibi görevler yer almaktadır.

⁹⁷ Bu konuda örnekler için bk. Doğan, *a.g.t.*, 164, 180, 350-351; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 103, s. 34, 108.

⁹⁸ Örneğin, 1693 yılında İznikmid kazasındaki iskelelerde muhtekir taifesinden bazı kişiler odunlar daha iskelede iken câri olan narhtan daha yüksek paralar ödeyerek satın almakta ve mahzenlerde saklayarak bir süre sonra odun sıkıntısının baş göstermesine neden olmaktadır. Bu durumun önlenmesi için İznikmid kadısı ile birlikte şehrin kethüdayeri görevlendirilmiştir. BOA. *DVNS.MHM.d.*, nr. 104, hüküm 342, s. 51.

⁹⁹ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 139, s. 7.

¹⁰⁰ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 57, Hüküm 170, s. 200. (Evail-i Cemaziyelahir 154); Hayriye Uslu, “57 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-65)” (yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2019), 139-140; Arabistan taraflarından Payas’a gelen hazinenin muhafaza edilmesine dair emir için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* 115, hüküm 585, s. 141 (Evâil-i Receb 1118).

¹⁰¹ Erzurum’daki sipahilerin maaşlarını Kethüdayeri Bekir Ağa almış ve Üsküdar’dan Erzurum’a doğru yola çıkmıştır. Bu yolculuk esnasında menzillerde bargir ihtiyacının karşılanması için kaza ahalilerine haber gönderilmiştir. Kethüdayerine bu yolculuk esnasında kendi maiyetinin yanı sıra bir nefer halife ve bir nefer çavuş da eşlik etmiştir. Bk. Tuğba Özdoğan, “57 Numaralı Mühimme Defterinin 81. ve 146. Sayfa Aralıklarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi” (yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2019), 78, 86.

¹⁰² Tökeli İmre’nin güvenli bir şekilde yolculuğunun sağlanması için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* 102, hüküm 716, s. 183 (Evâhir-i Rebiülahir 1103); İran ve Hollanda elçilerinin güvenliğinin sağlanması için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* 103, hüküm 2, s. 2; Aynı defter hüküm 190, s. 31; Doğan, *a.g.t.*, 99-100, 156-157; Bazen de kethüdayerilerin kendileri yol hükmü almakta ve eşkıyalık olaylarını bastırarak için bir bölgeye giderler iken kimsenin kendilerine müdahale etmemesini istemektedirler. Kethüdayeri İbrahim’in Karasu ahalisinin perişan halde olmasından ötürü o tarafa gitmek için yol hükmü istediğine dair bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 118, hüküm 328, s. 73; Sergen Doğru, “118 Numaralı Mühimme Defteri’nin (S. 1-128) Prut Seferi Esnasında Tutulan Hükümlerin Tasnifi, Değerlendirmesi ve Metni” (yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2023), 292.

¹⁰³ Bu konuda silahdarlar kethüdası sorumlu olup, yol üzerindeki (Edirne’den İstanbul’a) kethüdayerilerinin ona yardımcı olmaları istenmiştir (8 Nisan 1568). Bk. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) *Özet-Transkripsiyon-İndeks-II*, haz., Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999). 24; Bu hüküm zamanda 1560’lı yıllarda kethüdayeri denilen görevlinin mevcudiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁰⁴ BOA. *DVNS.MHM.d.* 128, hüküm 14, s.4 (Evasıt-ı Rebiülahir 1130); Leyla Toraman, “128 Numaralı ve 1717-1718 Tarihli Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)” (yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2005), 20; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *Cevdet Tasnifi Cevdet Zabtiye (C.ZB)* 13/626 (10 Cemaziyellevvel 1206); 1724 ve 1730 yıllarında Üsküdar’dan Şam’a varıncaya kadar yol üzerinde bulunan kethüdayerilerine verilen emirde askerlerin çoğu seferde olduğundan surre-i hümayûnun önceki senelere göre daha iyi muhafaza edilmesi istenmiştir. Surre-i hümayûn hangi kazaya gelirse oranın kethüdayeri, emrindeki neferatla (sipah ve silahdâr ve surrenin muhafazasından sorumlu sairler ile) güvenli bir şekilde diğer kazaya kadar ulaştırıp oradaki kethüdayerine teslim edilip temessük alması istenmiştir. Bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 131, hüküm 1373, s. 450.

Kethüdayeriler bu görev ve sorumluluklarının yanı sıra taşrada bulunan ehl-i örf taifesinin veya şehrin ileri gelenlerinin birtakım resmî işlerinin yürütülmesinde görev alabiliyorlardı. Bu tür görevler mütesellimlik,¹⁰⁵ voyvodalık,¹⁰⁶ eminlik,¹⁰⁷ mütevellilik¹⁰⁸ gibi farklı konularda olabildiği gibi vekaleten bir görevin yürütülmesi şeklinde de olabiliyordu. Kethüdayerinin sahip olduğu caydırıcı güç onların vekil seçilmelerinde belki de en önemli nedendir. Bursa Yenişehir Kadısı Mevlâna Mehmed'in naible olan alacak davasında kendisine vekil olarak kethüdayerini ataması buna güzel bir örnektir.¹⁰⁹

4. Kethüdayeriler İle İlgili Yaşanan Sorunlar

Ehl-i örf taifesinin yapmış olduğu usulsüzlükler; kanunlara riayet etmemek, görevi aksatmak veya kendi menfaatlerine olmak üzere suiistimal etmek, eşkıyalık yapmak, reayadan kanuna aykırı bir şekilde taleplerde bulunmak şeklinde sıralanabilir. Kethüdayerileri de tıpkı diğer ehl-i örf taifesinin yaptıkları faaliyetlere benzer şekilde birtakım usulsüzlükler yapmışlardır.

Sefer zamanlarında kethüdayerilerinin, emri altında bulunan neferat ile birlikte bir an önce sefere iştirak etmeleri istenirdi. Ancak sefere iştirak etmeyen kethüdayeriler, hem sefere katılmayan itaatsiz kişiler olduğundan hem de bölgelerindeki faaliyetlerini engelleyebilecek fazla bir güvenlik gücü kalmadığından bu durum onların hareket alanlarını genişletiyor, daha rahat hareket etmelerine imkân tanıyordu. Tabi bu durum reaya için eziyete dönüşüyordu. Örneğin Bergama Kethüdayeri Mehmed, 5-6 seneden beri sefere gitmiyor, kasabanın bağlarında mandıralar kurup Müslümanların bağlarını harap ediyordu. Dahası mahkemeye davet edildiğinde 40-50 eşkıya ile birlikte giderek karara itaat etmiyordu. Sefere gidenler ise kimi zaman kanun ve nizam tanımaz hal ve hareketlerde bulunuyordu. Bu durum yol üzerinde bulunan köy ve şehirlerin reayasası için büyük bir zulme dönüşmekteydi. Örneğin sefer güzergâhında sakin olan Gerede ahalisi,

¹⁰⁵ Akşehir sancakbeyi Mehmed Çeşme muhafazasına gittiğinde mütesellim olarak Akşehir Kethüdayeri Mehmed'i atamıştır BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 5, s. 141.

¹⁰⁶ Voyvodalık görevini zorbalık yaparak uhdelere alan kethüdayeriler olabilmektedir. Gevher Han Sultan'ın hasarından Uşak Hassı sakinlerinden Bayramoğlu İbrahim ve Kethüdayeri Hasan isimli kişiler kendilerine tabi olan eşkıyalarla birlik olup 1688 yılında has voyvodasına baskı yaparak kaçmasına neden olmuşlar ve sonrasında hassı zapt etmişlerdir. Bk. BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 11, s. 109.

¹⁰⁷ Haziran 1654 tarihinde Boyabab Mukataası'nın emini Ali isimli kethüdayeridir. Bk. BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 3, s. 81.

¹⁰⁸ Melek Ahmed Paşa, Silistre'den İstanbul'a kadar yaptırmış olduğu 3.000 arşın uzunluğundaki kaldırım için vakıf kurmuş ve vakfın tevliyetine sipah kethüdayeri Zankoç Haşan Ağa'yı tayin etmiştir. Bk. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkırman - Belgrad - Gelibolu - Manastır - Özü - Saraybosna - Slovenya - Tokat - Üsküp*, 5. Cilt 1. Kitap, haz., Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010). 149; Bazen de tevliyet cihetine mutasarrıf olan sipahi bu görevde iken kethüdayeri olarak atanabilmektedir. Sultan Selim Han'ın Eski-il'de bulunan vakıflarının mütevellisi Piyale isimli sipahidir. Piyale isimli sipahinin dindar ve müstakim olduğu da belirtilerek kişi 30 Aralık 1604 tarihinde Eski-il kazasında kethüdayeri olarak atanmıştır. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 75, hüküm 650, s. 306, (8 Şevval 1013); Keleş, *a.g.t.*, 250.

¹⁰⁹ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 95, hüküm 81, s.14; s. 32 (Evâsit-ı Rebiülahir 1075); Alan, *a.g.t.*, 130; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 120, hüküm 67, s. 32.

karadan ve denizden sefere gidip gelenlerin, yem ve yemeklerini zorla almalarından şikâyetçiydi.¹¹⁰

Reayayı zor duruma düşüren durumlardan biri de ehl-i örf taifesinin devre çıkmasıdır. Yani adamlarıyla birlikte köy köy gezerek ahaliden tekâlif-i şâkka ve sair taleplerde bulunmasıdır. Bu tür uygulamalar daha çok sancakbeyleri, mütesellim ve kadılar tarafından uygulanmış, ancak adaletnamelerle yasaklanmış bir harekettir. Bu yasağa rağmen ehl-i örf taifesinin devre çıkma hareketlerinin ardı arkası kesilmemiştir.¹¹¹ Bu tür hareketlerde bulunanlardan biri de kethüdayerilerdir. Onların maiyetlerinde bir askeri zümrenin olması bu tür hareketler için hem bir gerekçedir hem de devre çıktıklarındaki fütursuzca hareket etmelerinin nedenidir. Örneğin 1594 yılında Karaman eyaletinde Ilgın kazası kethüdayeri olan Ahmed, yanına aldığı 200 kadar sipah ve silahdâr oğlanıyla köy ve kasabaları dolaşmış ve günlerce reayanın evlerinde konaklayarak bal, tavuk, arpa, saman gibi türlü taleplerde bulunmuştur. Bu durum köy ahalisinin perişan olmasına ve köylerini terk etmesine neden olmuştur. Hatta kasabalarda esnaf korkusundan işyerlerini açamaz olmuştur.¹¹² Bazı kethüdayeriler için bu tür faaliyetler bir geçim kapısına dönüşmüştür. Nitekim Mayıs 1631’de Taşköprü kazası ve çevresinde, sefere gitmeyerek eşkıyalık hareketlerinde bulunan Çakıroğlu Ahmed ve oğlu Şaban daha önce sipahilikten atılıp ulufesi kesilmesine rağmen “*ulufemi toğruttum*” diyerek köyleri dolaşmakta ve reayaya zorbalıklar yapmaktadır.¹¹³

Kethüdayeriler görevli oldukları kazanın güç sahibi simalarından biri olduklarından bu güçlerini zaman zaman faaliyet gösterdikleri iş alanlarında kendi menfaatleri icabı olarak kullanabiliyorlardı. Lofça kazasında Belaşova/Pellaşova köyü mescidi vakfına ait Pankasuyu üzerinde altı adet değirmen bulunmaktadır. Bu değirmenlerin ayağında bend olmasına rağmen kethüdayeri dahi altı adet değirmen yapınca su taşıp vakfin değirmenlerine zarar vermiştir. Vakfin nazırı konuyu mahkemeye taşımaya rağmen kethüdayeri yaptığı işten vazgeçmemiş, hatta vakfin değirmenlerini yakmıştır.¹¹⁴

Kethüdayerilerin, görevli oldukları kazalardaki hukukî süreçlere müdahale etme hakları yoktu. Eğer böyle bir durum söz konusu olursa görevlerinden azledilirlerdi. Bursa sancağında Küplü kazası naibi bir tereke davasında adil davranmadığı için görevden alınmasına rağmen kethüdayeri ve yeniçeri serdarını arkasına alarak yerine atanan

¹¹⁰ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 78, hüküm 341, s.14; Ayşe Erol, “78 Numaralı Mühimme Defteri’nde (H.1018/M.1609-1610) Yer Alan Anadolu Eyaleti’ne Ait Hükümlerin Tasnif ve Tahlili” (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2016), 88.

¹¹¹ Tekâlif-i Şâkka ve Devre çıkma için bk. Muhammet Nuri Tunç, “Vakıf Reayasının Tekâlif-i Şâkka Vergisi ve Devre Çıkma Uygulaması Konusunda Yaşadığı Sıkıntılar (XVII. Yüzyıl Sonları - XVIII. Yüzyıl Başları)”, *Osmanlı’da Toplum, Şehir ve Ticaret-II*, ed. Erkan Işıktaş ve Muhammet Nuri Tunç, (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022), 49-76.

¹¹² BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 72, s.106, hüküm 208 (16 Receb 1002); Karahisar-ı Şarki kethüdayerinin devre çıkması hakkında bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 98, s. 187; Bir serhat şehri olan Yayçe’de kethüdayerinin devre çıkması sebebiyle reayanın yaşadığı sıkıntılar hakkında bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 104, s. 87.

¹¹³ 85 Numaralı Mühimme Defteri, a.g.e., 287.

¹¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). *İbnülemin Tasnifi İbnülemin Evkaf (İE.EV) 23/2714 (Evâhir-i Receb 1084)*

naibin göreve başlamasına izin vermemiştir. Haklarında Divan'a şikâyetin yansması üzerine Mayıs 1707'de verilen kararlar naibin başka bir diyara sürgün edilmesine, kethüdayeri ile yeniçeri serdarının ise azledilmelerine karar verilmiştir.¹¹⁵

Kethüdayerinin, kanuna aykırı hal ve hareketi sebebiyle yakalanması ve mahkeme davasının görülmesi icap ettiğinde firar edebilmekte ve bazen başka bir kethüdayerine sığınabilmektedir. Kethüdayerilerin bir nevi dayanışması olarak nitelendirilebilecek bu tür hadiseler örnek olarak Bergos'un sabık kethüdayeri Mustafa verilebilir. Bu kişinin yakalanması gerekirken Zıstovi'ye kaçarak oranın kethüdayeri olan Mustafa'ya sığınmış ve onun evinde gizlenmiştir. Mart 1689'da Mustafa'nın ocak çavuşları marifetiyle yakalanması ve Divan-ı Hümâyûn'a ihzar edilmesi istenmiştir.¹¹⁶

Kethüdayeri olmamasına rağmen kethüdayerilik iddia ederek birtakım olay ve kanun dışı hareketlerde bulunan sipahiler olabilmektedir. Örneğin, Karahisar-ı Şarki sancağına bağlı İskevsür kazasında sakın Zülfikar isimli sipahi, kethüdayerilik iddia ederek reayaya karşı zorbalık yapmıştır. Zülfikar bununla da yetinmeyerek bazen de kassam, voyvoda ve mütesellim vekili olduğunu iddia ederek reayaya rahatsızlık vermektedir.¹¹⁷

Tüm bu yaşananlara karşın kethüdayerilerin mağduriyet yaşadıkları olaylar da olabilmektedir. Onlar, bazen şehrin ileri gelen, güç sahibi kişileri tarafından baskı altında tutulabilmekte ve zorbalığa maruz kalabilmektedir. Yalakabad Kethüdayeri el-Hac Mehmed mahkemeye başvurarak Yalakabad yakınında çiftliği olan Ahmed Efendi'nin kendisini çarşıda adamı İsmail ile birlikte dövdüğünü belirtmiş ve şikayetçi olmuştur. Ahmed Efendi bu olay sebebiyle mahkemeye çağırılmış, ancak gelmemiş bunun üzerine naib durumu mektupla Divan'a bildirmiştir. Ahmed Efendi hakkında soruşturma yapılmış ve ahaliye sual olunmuştur. Yapılan soruşturmada onun, çiftliğinde mehterhane ile oturup fiil-i şeni' yaptığı ve teaddi üzere olduğu anlaşılmıştır. Ekim 1708 tarihinde Ahmed Efendi'nin sürgün edilmesine karar verilmiştir.¹¹⁸

4.1. Payitahtta Yaşanan Sorunların Kethüdayerilere Etkisi

Devletin merkezinde yaşanan iktidar mücadelesinde ocakların desteğini almak isteyen taraflar, bunu sağlamak için ocakların ileri gelenlerinden bazı kişileri desteklemekten ve menfaatleri icabı kullanmaktan geri durmamışlardır. Bu durum, Gürcü Abdunnebi'nin isyanında olduğu gibi kapıkulu zümresi içerisinde ele avuca sığmayan kişilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gürcü Nebi, büyük miktarda mal biriktirmiş özellikle de Niğde ve Bor taraflarında çiftlikler edinmiştir. Silahtar Paşa'nın öldürülmesi hadisesinden sonra Niğde tarafına gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Buraya yerleştikten sonra bölgedeki voyvodalık gibi memurlukların kendi adamlarına verdirilmesini

¹¹⁵ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 115, hüküm 1264, s. 294.

¹¹⁶ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 98, hüküm 430, s. 128; Bergos'taki kethüdayerilerin kanunsuz davranışları ve görevden azledilmeleri çok sık rastlanan bir durumdur. Yine 1689'da Bergos kethüdayeri olan Yekçeşm Ahmed eşkıyalık yaptığı için yakalanması konusunda Vezir Bekir Paşa'ya emir verilmiştir. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 98, hüküm 196, s. 65.

¹¹⁷ BOA. *DVSNŞKT.d.* nr. 6, s. 21.

¹¹⁸ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 115, hüküm 3009, s. 698.

sağlamış böylece bölgenin idaresinde ve iktisadîyesinde önemli bir figür haline gelmiştir. Gürcü Nebi o derece güçlenmişti ki 1648 yılında İstanbul'da yaşanan sipah hadisesinde hayatını kaybeden sipahilerin intikamını almak hevesine düşmüştür. Kendi adamları da onu buna teşvik etmişlerdir. Yaşanan bu gelişmeler neticesinde Gürcü Nebi, Dündar denilen çetin bir mevkiye sığınmış ve bölgedeki kethüdayerilerine ve sipah neferatına haber göndererek kendisine katılmalarını, aksini düşünenlerin mallarını ve evlerini ele geçireceğini bildirmiştir. Gürcü Nebi bu konuda düşüncelerini hayata geçirmek için harekete geçmiş ve onun zulmünden ona ilhak etmeyen kethüdayerileri de nasibini almışlardır. Nitekim Gürcü Nebi 200 civarı eşkiya ile Mudurnu taraflarında Ada kasabasına vardığında kethüdayerini öldürdükten sonra oğlunu yaralayarak türlü zorbalıklar yapmıştır.¹¹⁹

Sipahilerle yeniçeriler arasında yaşanan gerginlikler¹²⁰ ve devletin merkezindeki çekişmeler taşradaki sipahilere ve onların zabiti olan kethüdayerilerine de sirayet etmekteydi. Asi zümresinden Haydaroğlu'nu ele getirdikten sonra kendisine Yeni-il voyvodallığı tevcih edilip bir süre sonra bundan vaz geçilince Hasan Ağa büyük bir isyan başlatmıştır. Bu süreçte İstanbul'da zaten sıkıntılar çekmekte olan sipah zümresinin ileri gelenlerinden bazı kişiler de ona katılmış ve Üsküdar tarafına geçmişlerdir. Oradan İznikmid'e geçen Hasan Ağa'ya buranın kethüdayeri ve adamları da katılmıştır. Oradan Kastamonu taraflarına geçen Hasan Ağa ve sipahlar rast geldikleri yeniçerilere türlü zulümler yapmıştır. Bu isyanda, her biri çok sayıda adama, yüklü mala ve büyük güce sahip yaklaşık 200 civarı sipahi önde geleni ile kethüdayeri Abaza'ya destek vermiştir.¹²¹

Kethüdayeriler, büyük isyan hareketlerinde güçlerinin yetmeyeceği zahir olduğundan asilere boyun eğmek zorunda kalıyorlardı. İpşir Paşa Halep'e geldiğinde (1650'ler) şehrin ayanından Kethüdayeri Salkım Mehmed ve Yeniçeri Serdari Kara Süleyman kendisine yüklü hediyeler vermişlerdir. Kethüdayeri Salkım, İpşir Paşa'ya 20 kise nakit para, kırmızı kadife kaplı kapaniçe kürklü samur ve bir top anber-i hâm vermiştir.¹²² İpşir Paşa'ya veziriazamlık tevdi edildiğinde de kendisi Anadolu'da nizamı ve asayışı sağlamak isteyerek bir süre İstanbul'a gitmemiştir. Bu süre içerisinde Anadolu'daki sipahilere, kethüdayerilerine, yeniçeri serdarlarına, ayan-ı vilayete davet mektubu göndermiştir. Bu mektupta, zikredilen taşra yöneticilerinin her birinden beşer onar adamını Konya sahrasına yani yanına göndermelerini istemiştir. İpşir Paşa İstanbul'a geldiğinde ise Anadolu'da kendisinin yanında yer alan ve kendisine her türlü desteği veren sipahileri göz ardı etmiştir. Bundan dolayı sipahiler çulu ve torbayı satıp bir habbeye mâlik olmadıklarından çok zor duruma düşmüşlerdir. Bu duruma çok içlerlenen sipahi ileri

¹¹⁹ Nâ'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, 1209-1235; Kâtip Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz., Zeynep Aybıcın (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016). 1007-1014.

¹²⁰ Yaşanan bu gerginliklerden kethüdayerileri de nasibini almıştır. Kumkapı'da yaşanan bu minvalde bir olayda kethüdayeri saman almakta iken bir yeniçeri ile çekişmiş ve bu sırada yeniçeri çorbacısı ile adamları kethüdayerini öldürmüşlerdir. Bk. Nâ'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, 1425.

¹²¹ Nâ'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, 1311-1312, 1363.

¹²² Nâ'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, 1387.

gelenleri Abaza ve taifesine çok içerlemişler hatta söylenmeye başlamışlardı. Özellikle de Anadolu valiliğine atanan İpşir Paşa'nın adamı Seydi Ahmed Paşa Anadolu'daki sipahilere büyük zulümler yapmıştır. Anadolu'daki sipahiler, kethüdayerileri vasıtasıyla İstanbul'a şikâyetlerini iletmışler ve Seydi'nin sarıcılarının haremlerine konup dış kirası adı altında ne bulurlarsa aldıklarını, haremlerine el uzattıklarını bildirmişlerdir.¹²³

Yeniçerilerle sipahiler arasındaki anlaşmazlıklar taşraya da yansımıştır. Ada nahiyesinde sakin Davud isimli yeniçeri Aralık 1637'de Divan'a başvurarak Mehmed isimli sipahinin bir miktar akçesinin çalındığını ve bu konuda kendisini suçladığını belirterek şikâyetçi olmuştur. Davud isimli yeniçeri başvurusunda Mehmed isimli sipahi ile bu iftira sebebiyle mahkemede davalarının görüldüğü ve kendisinin suçsuz olduğu ispat edilmesine rağmen zorla 40 bin akçesinin alındığını belirtmiştir.¹²⁴ Sipahilerin yeniçerilere karşı husumeti yalnızca görevli oldukları kazalardaki yeniçerilerle sınırlı değildir. Sefere giden yeniçerilerin yolunu kesip mallarını ve paralarını almak, kendilerine fiziki anlamda zarar vermek rastlanan hadiselerdendir. Manyas sakinlerinden olan Ali isimli yeniçeri Nisan 1605'te sefere koyulmuş ve Mihaliç taraflarında Sarıbey isimli köyden geçerken bazı sipahilerin saldırısına uğramış, sipahiler bunun mal ve erzakını gasp etmiştir.¹²⁵

5. Kethüdayerilerin Azilleri ve Cezalandırılmaları

Görevlerini ihmal eden veya görevde kusuru olan kethüdayerilerine azl, sürgün ve kalebendlik (hapis) gibi cezalar verilmektedir. Onların kusurları reayanın şikâyeti nedeniyle hükümet tarafından haber alınabildiği gibi beylerbeyi, sancakbeyi, kadı gibi yöneticilerin haber vermeleriyle de öğrenilebilirdi. Bununla birlikte bazen bizzat emri altındaki bölük halkının kethüdayerinden şikâyeti vuku bulabilirdi. Bu şikâyetlerin Divan'da görüşülmesi neticesinde ocağın ağalarına durum bildirilir ve onların vereceği mühürlü mektup gereğince hakkında şikâyet bulunan kethüdayerinin davasının görülmesi için merkezden bir mübaşir atanırdı. Bu çavuşun mübaşeretiyle kaza kadısı huzurunda dava görülür ve kethüdayerinin suçu sabit bulunursa görevden azledilirdi.¹²⁶

Kethüdayerilerinin işlediği suçlar asayiş bozacak ve devlete zarar verecek nitelikte ise daha çok *kalebend* veya *nefy ü iclâ (sürgün)* cezası verilmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılın başlarından ortalarına kadarki süreçte kethüdayerilerle ilgili şikâyetlerde büyük bir artış olduğu ve bu tür cezaların sık bir şekilde verilmeye başlandığı görülmektedir. Kalebendlik cezaları kethüdayerinin görevli olduğu bölgede olabildiği gibi Akdeniz adalarından biri özellikle de Kıbrıs Adası olabilirdi.¹²⁷ Sürgün cezaları ise mal-ı mirîye zarar verme, hububat mubayaasına engel çıkartma, kadılara müdahale etme, toplumda

¹²³ Nâ'imâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, 1558, 1599.

¹²⁴ BOA. *DVNS.MHM.d.* 88, hüküm 245, s. 42 (10 Şaban 1047); Ateş, *a.g.t.*, 235.

¹²⁵ BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 75, hüküm 455, s. 215, (3 Zilhicce Sene 1013); Keleş, *a.g.t.*, 114-115.

¹²⁶ Örneğin, Kastamonu Kethüdayeri Köse Mahmud fitneye sebep olduğundan Veziriazam Hüsrev Paşa'nın arzı ve sancaktaki sipah taifesi ile vilayet ahalisinin talep etmeleri neticesinde görevinden alınmış ve yerine silahdâr zümresinden Ahmed Doğani atanmıştır. Bk. 85 Numaralı *Mühimme Defteri*, *a.g.e.*, 340-341

¹²⁷ Akşehir'de eşkıyalık yapan Kethüdayeri Osman'ın suçu sabit görüldüğünden Magosa Kalesi'nde kalebend edilmesine karar verilmiştir. Bk. BOA. *AE.SAMD.III.* 85/8549.

ihtilale sebep olma gibi nedenlerden dolayı verilebiliyordu.¹²⁸ Verilen bu cezalar ıslah-ı nefis olma, ailevî durumlar, sağlık sorunları, kethüdayerinin tarladaki mahsulünün zarar görmesi gibi bazı gerekçelerle affedilebiliyordu.¹²⁹ Affedilmeyle ilgili Divan'a yapılan başvurular bizzat ceza almış olan kethüdayeri tarafından yapılabildiği gibi onun yakınları tarafından da yapılabiliyordu.¹³⁰ Ancak affedilenlere bir daha sorun çıkartmaması ve ikamet edeceği yerin haricine çıkmaması gibi birtakım şartlar koşuluyordu. Kethüdayerilerin işledikleri suçlar toplumsal düzeni bozacak kadar sıkıntılara sebep olduğundaysa devlet onlara karşı kat'i tedbirler alıyor, idam gibi ağır cezalar verebiliyordu.¹³¹

Sonuç

Osmanlı merkez ordusunun önemli unsurlarından biri olan altı bölük halkı, hükümdarın korunması, hazinenin güvenliğinin sağlanması ve birtakım stratejik görevlerin icrası noktasında kritik fonksiyonları üstlenmişlerdir. Önceleri devletin merkezinde kritik vazifelerde görev alan bu askeri birlik, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki saltanat kavgalarının kontrol altına alınması ve timarlı sipahilere karşı bir denge oluşturulması amacıyla taşrada da görevlendirilmeye başlamışlardır. XVI. yüzyılın sonlarında başlayan Celalî isyanları ve XVII. yüzyılda yaygınlaşan ve önü alınamayan eşkıyalık hareketleri ise onların taşrada kalıcı olmalarını sağlamıştır. Altı bölük halkının taşrada kalıcı hale gelmeleri ve zamanla sayılarının artması ise üzerlerine bir zabıt atanmasını gerektirmiş ve bunun neticesinde kethüdayeri denilen zabıtlar atanmaya başlamıştır.

Kethüdayeri atamalarının yapılmasının öncelikli amacı, altı bölük halkının disiplin altında tutulması, özlük hakları ve mahkeme süreçlerinin takip edilmesi, seferlere düzenli bir şekilde sevk edilmeleri gibi hususlardır. Ancak kethüdayerilerinin taşrada etkin bir güç haline gelmeleriyle birlikte onların görev ve sorumlulukları da artmış ve çeşitlenmiştir. Nitekim XVII. yüzyıldan itibaren taşraya gönderilen hükümlerin birçoğunda kethüdayeriler de muhatap alınmaya başlanmış ve idarî, askerî, iktisadî ve içtimaî konularda onlara görevler verilmeye başlanmıştır. Kethüdayerilerinin taşradaki resmî işlere dair bu görev ve sorumluluklarının artması içtimaî tabanda ve iktisadî alanlarda da karşılık bulmuş ve onlar voyvodalık, mütesellimlik, mütevellilik gibi doğrudan veya vekaleten yürütülen görevler üstlenmeye başlamışlar; tarım, ticaret ve esnafılık gibi

¹²⁸ Sürgün cezası ile ilgili örnekler için bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 122, s. 117; *C.AS.* 556/23351; *Ali Emiri Tasnifi Mahmud I (SMHD.I)* 106/7579; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 115, s. 196, 506.

¹²⁹ Kalebend edildikten sonra Divan'a yapılan başvurular neticesinde affedilme ile ilgili örnekler için bk. BOA. *AE.SAMD.III.* 85/8549; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 112, s. 61, 453.

¹³⁰ Mesela Karahisar-ı Sahip Kethüdayeri Deli Hacı Mağosa Kalesi'ne kalebend edildikten sonra onun salıverilmesi için karısı ve çocukları Divan'a başvurmuş ve neticede Deli Hacı'nın ehl ü iyâlinin yani ailesinin hallerine merhamet edilerek kimseye bir zarar vermemesi koşuluyla salıverilmesine karar verilmiştir. Bk. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 112, s. 61, 453; Benzer bir şekilde İsveçli'nin (muhtemelen Demirbaş Şarl) eşyasını çaldığı için kalebend edilen Ali isimli kethüdayerinin serbest bırakılması için karısı Divan'a başvurmuştur. Ali'nin serbest bırakılması konusunda gerekçe olarak da çiftlikteki mahsulün telef olduğunu belirtmiştir. BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 121, s. 20; BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 122, s. 118.

¹³¹ Kırşehir taraflarında eşkıyalık yapan Mucurlu Kethüdayeri Abdioğlu'nun başının kesilmesine karar verilmiştir. Bk. BOA. *C.AS.* 450/18758.

iktisadî faaliyetlerde yer almışlardır. Bu durum onların toplumsal tabanda yer edinmelerini, toplumsal ilişkilerini geliştirmelerini ve Osmanlı taşra teşkilatında önemli bir sima olarak ön plana çıkmalarını sağlamıştır. Bulundukları bölgenin nüfuz sahibi kişilerinden biri olmaya başlayan kethüdayeriler yetki ve sorumluluk bakımından sancakbeyine yakın bir konum elde etmişler, böylece görevli oldukları şehrin ayan ve eşrafından olmuşlardır. Onların zamanla taşrada nüfuz sahibi, otoriter bir güç haline gelmeleri aynı zamanda yerel halkla devlet arasında bir köprü işlevi görmelerini de sağlamıştır. Bu durum, devletin, taşradaki varlığını güçlendirmesine ve merkeziyetçi anlayışını taşraya taşımasına katkı sağlamıştır. Ancak bu durum iki tarafı keskin bıçak misali aynı zamanda merkeziyetçi anlayışın aleyhine birtakım sıkıntıların yaşanmasına da neden olmuştur. Bu bağlamda bazı kethüdayerilerinin yerel çıkar gruplarıyla iş birliği yaparak taşrada kendi otoritelerini pekiştirmeleri, onların, zaptı kolay olmayan bir güç haline gelmelerine neden olmuştur. Bu durum Osmanlı merkezi yönetiminin taşra üzerindeki denetimini zayıflatmış ve kethüdayerilerinin taşrada yarı bağımsız yapılar haline gelmesine neden olmuştur.

Osmanlı taşrasında görev alan altı bölük halkı, yine taşrada görevli olan yeniçerilere nazaran daha itibarlı bir konumda bulunmuşlar; ancak süreç içerisinde özellikle de asayiş sorunları bağlamında onlarla benzer faaliyetler içerisinde yer almışlardır. Bölük mensuplarının yerel yöneticilerle çıkar ilişkisi kurmaları ve ekonomik alanda güç kazanmaları, merkezi otoriteye olan bağlılıklarını zayıflatmış ve onlar, görev tanımlarının dışında iktisadî ve idarî birtakım faaliyetler yürütmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra bölük halkının silahlı bir zümre olması ve yoldaşlık bilinciyle hareket etmeleri, ayrıca payitahttan uzaklaşmış olmaları onlar üzerindeki merkezi kontrolün zayıflamasına sebep olmuş ve bu durum onların zamanla kanuna aykırı yollara başvurmalarına neden olmuştur. Kimi zaman yürütmüş oldukları iktisadî faaliyetlerde, nüfuzlarını kullanarak menfaat devşirmeye çalışmışlar kimi zaman da haksızlık, zorbalık hatta eşkıyalık gibi toplumsal düzeni bozacak hal ve hareketlerde bulunmuşlardır. Özellikle XVII. yüzyılda asker ihtiyacının çok arttığı dönemlerde, sefer emrine rağmen sefere iştirak etmeyerek taşrada kalan ve bu süre içerisinde fütursuzca hareketlerde bulunan kethüdayerilere sıkça rastlanır olmuştur. Bu kişiler, görevli oldukları bölgelerdeki sancakbeyi, timarlı sipahi ve diğer güvenlik güçlerinin sefere iştirak etmesini fırsat bilerek daha fütursuz ve pervasızca hareket etmişlerdir. Bu durumlar karşısında İstanbul yönetimi, devletin merkezinden mübaşirler görevlendirerek bunları yola getirmeye çalışmıştır. Ancak kanuna aykırı hareketlerde bulunmaya devam eden ve padişahın verdiği emirlere uymayanlar olmuştur. Böyle durumlarda kethüdayeriler görevlerinden azledilerek suçun niteliğine göre kalebentlik, sürgün (nefy ü iclâ) ve idam gibi cezalara çarptırılmışlardır.

Sonuç olarak, kethüdayerilik makamı, Osmanlı taşrasında askeri ve idari yapının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ancak, bu makamın etkinliği ve sürdürülebilirliği, zaman içinde yaşanan değişimler ve ortaya çıkan sorunlar nedeniyle güçleşmiştir. Bu çalışmayla kethüdayerilerinin Osmanlı taşrasında tarihi serüveni ele alınmış ve Osmanlı askerî ve taşra teşkilatına dair önemli veriler ortaya konmuştur. İlk olarak, Osmanlı askerî teşkilatındaki kethüdayerilik kurumu hakkında daha geniş bir perspektif sunulurken, bu yapıların taşradaki etkilerinin derinlemesine analiz edilmesi sağlanmıştır. Kapıkulu

süvarilerinin taşra yönetimi üzerindeki otoritelerinin güçlenmesi ve yerel halkla olan etkileşimlerinin devlet düzenine olan yansımaları, Osmanlı taşra teşkilatının yapısal zafiyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci olarak, Osmanlı merkez-taşra ilişkileri askeri yapı üzerinden ele alınarak, merkezden uzaklaşan güç odaklarının taşradaki yönetim süreçlerini nasıl etkilediği somut örneklerle gösterilmiştir. Son olarak, kapıkulu süvarilerinin ve kethüdayerilerin yerel düzende yarattığı güvenlik sorunlarının niteliği ve Osmanlı'nın çözülme sürecindeki askeri yapıların rolünün anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, çalışmanın sonuçları, Osmanlı askeri teşkilatına yönelik gelecekteki araştırmalara da kaynaklık edecek niteliktedir. Osmanlı taşra yönetimine dair daha derinlemesine araştırmalar yapılması gerektiği ve böylece bu tür yapısal düzenlemelerin hem avantajlarının hem de sınırlamalarının daha iyi anlaşılabilceği düşünülmektedir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. Atik Şikâyet Defterleri (DVNSŞKT.d.): 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12.
- BOA. Mühime Defterleri (DVNS.MHM.d.): 24, 57, 69, 70, 72, 75, 78, 79, 80, 82, 87, 88, 94, 95, 98, 99, 102, 103, 104, 106, 110, 111, 112, 115, 118, 120, 121, 122, 128, 131, 139.
- BOA. Ali Emiri Tasnifi, Sultan II. Mustafa (SMST.II). 82/8745 (9 Rebiülevvel 1115); 82/8746 (18 Şaban 1112).
- BOA. Ali Emiri Tasnifi, Sultan III. Ahmed (SAMD.III). 73/7368 (29 Safer 1139); 85/8549 (Evail-i Receb 1132).
- BOA. Ali Emiri Tasnifi, Sultan I. Mahmud (SMHD.I). 106/7579 (Evasıt-ı Zilkade 1166).
- BOA. Ali Emiri Tasnifi, Sultan III. Mustafa (SMST.III). 65/4798 (24 Ramazan 1172); 179/14073 (20 Zilhicce 1186); 247/19768 (9 Zilkade 1187).
- BOA. Ali Emiri Tasnifi, Sultan I. Abdulhamid (SABH.I). 200/13404 (11 Şevval 1199).
- BOA. Cevdet Tasnifi, Cevdet Saray (C.SM). 130/6515 (6 Ramazan 1190); 52/2609 (14 Şevval 1150).
- BOA. Cevdet Tasnifi, Cevdet Adliye (C.ADL). 7/480 (7 Rebilülahir 1181).
- BOA. Cevdet Tasnifi, Cevdet Askeriye (C.AS). 556/23351 (03 Zilhicce 1183); 450/18758 (2 Cemaziyelevvel 1206); 836/35659 (29 Safer 1226).
- BOA. Cevdet Tasnifi, Cevdet Zabtiye (C.ZB). 13/626 (10 Cemaziyelevvel 1206).
- BOA. İbnülemin Tasnifi, İbnülemin Evkaf (İE.EV) 23/2714 (Evâhir-i Receb 1084).
- BOA. Hattı Hümayun, (HAT). 964/41260 (21 Cemaziyelahir 1226).

2. Temel Kaynaklar ve Araştırma Eserler

- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks-II. Haz., Hacı Osman Yıldırım vd. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618), Özet - Transkripsiyon - İndeks ve Tıpkıbasım. Haz., Hacı Osman Yıldırım vd. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Ankara, 2000.
- 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 (1632), Özet - Transkripsiyon - İndeks. Haz., Hacı Osman Yıldırım vd. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.

- 91 Numaralı Mühimme Defteri (H.1056 / M.1646-1647), Özet – Çeviri Yazı – Tıpkıbasım. Haz., Murat Cebecioğlu vd. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.
- Açık, Turan. “Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya’da Sosyo-Politik Hayata Bir Bakış.” *Turkish Studies* 10/1 (2015): 1-46.
- Akdağ, Mustafa. “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5/3 (1947): 291-309.
- Afyoncu, Erhan. “Sipahi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37 (Ankara 2009), ss. 256-258.
- Alan, Ercan. “95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Ateş, Murat. “88 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi 1637-1638 (H 1046-1048).” Yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2008.
- Aytaç, Reyhan. “66 Numaralı (H.997-998 / M.1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014.
- Beydilli, Kemal. *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2009.
- Canatar, Mehmet. “Kethüdâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25 (Ankara 2002), ss. 334-335.
- Dalyan, Murat Gökhan. *Kır Serdarlığı -Osmanlı Geçici Köy Koruculuk Sistemi-*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.
- Danışman, Zuhuri. *Koçi Bey Risâlesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Doğan, Ömer Semih. “Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri 103 Numaralı Mühimme Defteri (1103-1107 / 1692-1695).” Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Doğru, Sergen. “118 Numaralı Mühimme Defteri’nin (S. 1-128) Prut Seferi Esnasında Tutulan Hükümlerin Tasnifi, Değerlendirmesi ve Metni.” Yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2023.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Erol, Ayşe. “78 Numaralı Mühimme Defteri’nde (H.1018/M.1609-1610) Yer Alan Anadolu Eyaleti’ne Ait Hükümlerin Tasnif ve Tahlili.” Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2016.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş Sivas- Gazze - Sofya- Edirne*, 3. Cilt, 2. Kitap. Haz., Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum - Azerbaycan - Kafkasya - Kırım – Girit*, 2. Cilt, 2. Kitap. Haz., Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*. 4. Cilt 1. Kitap. Haz., Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Gümölcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı*. 8. Cilt 1. Kitap. Haz., Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman - Belgrad - Gelibolu - Manastır - Özü - Saraybosna - Slovenya - Tokat – Üsküp*. 5. Cilt 1. Kitap. Haz., Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap 1. Cilt. Haz., Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Künhü'l-Ahbâr, C.II, Fâtih Sultân Mehmed Devri 1451-1481*. Haz., M. Hüdaî Şentürk. Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- Gül, Abdulkasim. "XVIII. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı." Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âli Osman*. Haz., Sevim İlgürel. İstanbul: TTK Basımevi, 1994.
- İnalcık Halil. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration." *Studies in Eighteenth Century Islamic Society*. Haz., Thomas Naff and Roger Owen, Carbondale: Southern Illinois University Press 1977.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât." *The Journal Of Ottoman Studies I* (1980): 1-14.
- Kandıra, Durmuş. "84 numaralı Mühimme Defteri (tahlil-metin)." Yüksek lisans tezi İstanbul Üniversitesi, 1995.
- Karaca, Müjge. "94 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi." Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.
- Kâtip Çelebi. *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*. Haz., Zeynep Aybicin. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Keleş, Adem. "75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 172-331)." Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Koçu, Reşad Ekrem. *Yeniçeriler*. İstanbul: Koçu Yayınları, 1964.

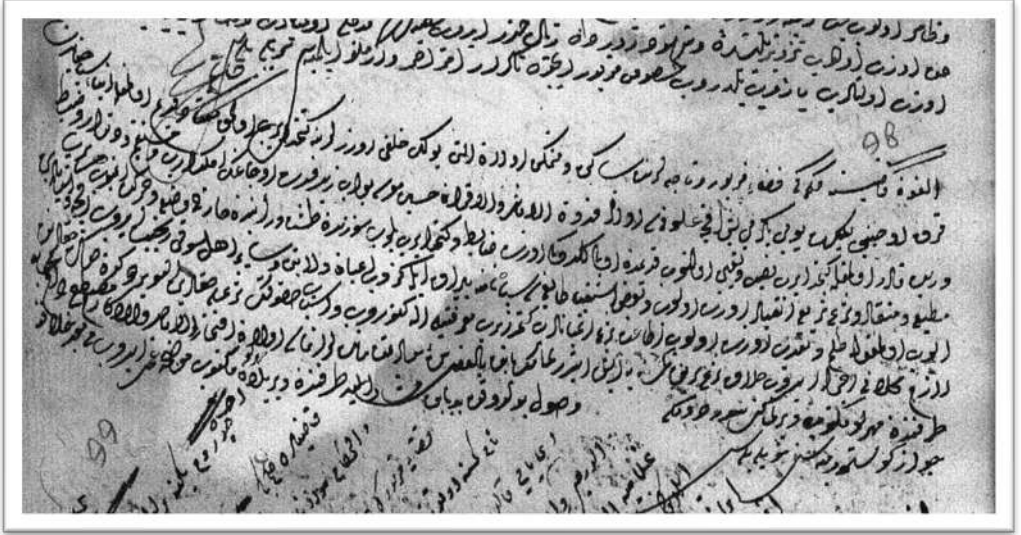
- Mercimek, Yunus. “96 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-99).” Yüksek lisans tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2013.
- Nâ’imâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na’imâ (Ravzatü’l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî’l-Hâfikayn)*. Mehmet İpşirli. C.I, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Özcan, Abdulkadir. “Altı Bölük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2 (Ankara 1989), s. 531.
- Özcan, Abdulkadir. “Kul Kethüdası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2 (Ankara 2019), ss. 89-90.
- Özcan, Abdülkadir. *Eyyubî Efendi Kânûnnâmesi Tahlil ve Metin*. İstanbul: Eren Yayınları, 1994.
- Özdoğan, Tuğba. “57 Numaralı Mühimme Defterinin 81. ve 146. Sayfa Aralıklarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.” Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2019.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. İstanbul: MEB Yayınları, 2004.
- Rycaut, Paul. *The Present State of Ottoman Empire*. The Third Edition, London: MDCLXX.
- Selânikî Mustafa Efendî. *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*. C.I, Haz., Mehmet İpşirli. Ankara: TTK Basımevi, 1998.
- Selânikî Mustafa Efendî. *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*. C.II, Haz., Mehmet İpşirli. Ankara: TTK Basımevi, 1999.
- Temel, Recep. “111 Numaralı Mühimme Defterinin 168.-337. Sayfalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.” Yüksek lisans tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2019.
- Topal, Gözde Murat. “87 Numaralı Mühimme Defteri’nin Latin Harflerine Çevrilmesi ve Hükümlerin Değerlendirilmesi (98-197).” Yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2021.
- Toraman, Leyla. “128 Numaralı ve 1717-1718 Tarihli Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin).” Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2005.
- Tunç, Muhammet Nuri. “Vakıf Reayasının Tekâlif-i Şâkka Vergisi ve Devre Çıkma Uygulaması Konusunda Yaşadığı Sıkıntılar (XVII. Yüzyıl Sonları - XVIII. Yüzyıl Başları).” *Osmanlı’da Toplum, Şehir ve Ticaret-II*. Ed. Erkan Işıktaş ve Muhammet Nuri Tunç, Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Uslu, Hayriye. “57 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-65).” Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2019.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-I*, Ankara: TTK Basımevi, 1984.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-II*, Ankara: TTK Basımevi, 1984.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ünsal, Coşkun. “Osmanlı Askerî Teşkilatında Kapıkulu Süvarileri (XVI-XVII. Yüzyıllar).” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2023.
- Ünsal, Coşkun. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî Değişim ve Kapıkulu Süvarileri (16-17. Yüzyıl).” *Harp Tarihi Dergisi* 7 (2023): 1-38.
- Ünsal, Coşkun. “Merkezî Ordunun Taşra Zâbiti: Kethüdâyerilik ve Osmanlı Askerî Teşkilatındaki Yeri.” *Tarih Dergisi* 85 (2025/1): 85-124.
- Vergili, Muhammed. “Atik Şikâyet Defteri (7 Numaralı H.1081-1083/ M.1671-1672) Transkripsiyon- Değerlendirme.” Yüksek lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019.
- Yücel, Yaşar. “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yeri Dair Düşünceler.” *Bellefen* 41/163 (1977): 495-506.

EK-1. Osmanlı Sipahisi (Paul Rycaut. *The Present State of Ottoman Empire*. London 1670, 184).

EK-2. İlgin Kazasına Yapılan Kethüdayeri Ataması (BOA. *DVNS.MHM.d.* nr. 87, hüküm 98, s. 41).

Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde Sığır Vebası [Vebâ-yı Bakarî] ve Bu Hastalığa Karşı Alınan Yasal Tedbirler

Cattle Plague in the Late Ottoman Empire and Legal Measures Taken against This Disease

Emrah Yılmaz*

Öz

Osmanlı Devleti'nde tarım ve hayvancılık devletin kuruluşundan itibaren önemli bir rol oynamış ve bu iktisadi yapı birtakım değişiklikler geçirerek 19. yy.a erişmiştir. Devletin önemli gelir kaynaklarından biri olan hayvancılığın bakıldığında 19. yy.in sonunda hayvan varlığının 24.800.000 civarında olduğu görülmektedir. Bu hayvan varlığının yaklaşık 19.800.000'i küçükbaş, 5.000.000'u ise büyükbaş hayvanlardan oluşmaktaydı. Devletin son yıllarına kadar tarım sektörünün bir alt kolu olarak önemini koruyan hayvancılığın özellikle 19. yy.in son çeyreğinden itibaren çeşitli hayvan hastalıklarıyla mücadele etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Bu hastalıklardan biri de özellikle 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan sonra Anadolu'da salgın halini alan sığır vebası veya diğer bir ifadeyle vebâ-yı bakarî idi. Sığır vebası özellikle 1880'lerden sonra başta İstanbul olmak üzere tüm Anadolu coğrafyasını etkilerken Osmanlı Devleti de bu hastalıktan kaynaklı kaybı en aza indirmek için çeşitli tedbirler almıştır. Bunlardan bazıları hastalığa karşı risale yayımlamak şeklinde ortaya çıkarken bazıları da yasal mevzuat olarak belirlemiştir. 5 Ocak 1893 tarihinde yürürlüğe giren Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi ile 17 Aralık 1913 tarihinde yürürlüğe giren Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati bu yasal mevzuatı oluşturmaktadır. Devlet, ayrıca 1914 yılında da bu geçici kanuna istinaden Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi'ni yayımlamıştır. Osmanlı Devleti, bu tür yasal düzenlemelerle hayvan kaybını en aza indirmek isterken aynı zamanda önemli bir ekonomik kaynak grubunu da korumak istemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Hastalıkları, Sığır Vebası, Veterinerlik, Yasal Mevzuat.

Abstract

Agriculture and animal husbandry played an essential role in the Ottoman Empire since the foundation of the state, and this economic structure underwent some changes and reached the 19th century. Considering animal husbandry, which was one of the essential sources of income of the state, it has been seen that at the end of the 19th century, the number of livestock was around 24.800.000. Approximately 19.800.000 of these livestock were ovine, and 5.000.000 were bovine. It has been seen that animal husbandry, which maintained its importance as a sub-branch of the agricultural sector until the last years of the state, had to struggle with various animal diseases, especially from the previous quarter of the 19th century. One of these diseases, cattle plague, or in other words, Veba-yı bakarî, became an epidemic in Anatolia, especially after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. While the cattle plague affected Anatolian geography, especially Istanbul, after the 1880s, the Ottoman Empire took various measures to minimize the loss caused by this disease. The Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi [instruction], which entered into force on 5 January 1893, and the Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati, which entered into force on 17 December 1913, constituted these legal legislation. Based on this temporary law, the state also issued the Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi in 1914. While the Ottoman Empire wanted to minimize the loss of livestock through such legal regulations, it also wanted to protect an essential group of economic resources.

Keywords: Animal Diseases, Cattle Plague, Veterinary Medicine, Legal Legislation.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Siirt Üniversitesi emrah.yilmaz09@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 3

Başvuru / Submitted: 21 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 03 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Yılmaz, E. "Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde Sığır Vebası [Vebâ-yı Bakarî] ve Bu Hastalığa Karşı Alınan Yasal Tedbirler", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 162-194.

Giriş

Salgın ve bulaşıcı hastalıklar tarihin her döneminde görülmekle beraber insanlık tarihini de doğrudan etkilemişlerdir. Bu etki eski çağlardan günümüze devam etmiştir. Salgın ve bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasında mikroorganizmalar etkili olmaktadır. Bu mikroorganizmalar varlıkları itibarıyla insanlık tarihinden daha eskidirler.¹ Bulaşıcı hastalıkların toplum ve devletler üzerindeki etkilerini orta çağ ve erken modern dönemlerde görmek mümkündür. Haçlıların Arap orduları karşısında yenilgiye uğramasında o dönem etkili olan sıtma hastalığının önemli bir rolü olmuş ve hastalık dönemin siyasi tarihini de etkilemişti. Ayrıca Amerika'nın [yenidünya] keşfi sırasında yerli halkların ve konargöçerlerin savaşı yayılcı Avrupalılardan ziyade yeni mikroplarla tanışmış olmalarından dolayı kaybettikleri bilinmektedir.²

Avrupa'yı geç orta çağda yakalayan veba salgını da Avrupa'nın sosyal ve ekonomik çehresini değiştirmişti. 1348 yılında salgın halini alan bu hastalık iki türüyle tüm Avrupa'yı kasıp kavururken hıyarcıklı veba Avrupa'da ciddi bir yayılım göstermiş ve insanlar ölümlerini gömecek birilerini dahi bulamamışlardı. Avrupa'daki bu salgın korkuyla birlikte Yahudilere yönelmiş ve veba kurbanları Yahudileri kuyu sularını zehirlemek ve havayı kirletmekle suçlayarak katletmiş ve bu duruma dönemin Hristiyan din adamları da ses çıkarmayarak görmezden gelmiştir.³ Avrupa'da yıkıcı etki bırakan vebanın benzer şekilde Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında da etkili olduğu görülmüştür. Vebanın 18. yy.da ve sonraki dönemlerde Osmanlı'da etkili olmasında hastalığı taşıyan ulaklar, çerçiler, kervanlar, göçebeler ve askerler gibi meslek grupları etkili olmuştur. Örnek olarak 1718'deki Belgrad kuşatmasında takviye kuvvetler olarak çağrılan Boğdanlı Tatarlar hastalığın bu bölgede yayılmasına sebep olmuşlardır.⁴

İnsan yaşamını ve sağlığını etkileyen hastalıklar kadar hayvanları etkileyen hastalıklar da çeşitli tarihlerde Osmanlı coğrafyasında görülmüştür. Hayvan hastalıklarının izlerine en erken 16.yy.da rastlanmaktadır. 1578 yılında Biga ve çevresinde karasığır-larda sığır vebasının baş gösterdiği ve ciddi bir kayba neden olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde sığır vebası dışında şap gibi hayvan hastalıklarının da görüldüğüne dair kayıtlar bulunmaktadır.⁵ 16.yy.ın sonlarında İran üzerinden Doğu Anadolu'ya sirayet eden ve daha sonra tüm Anadolu'ya yayılan sığır vebası ilgili dönemde devletin ekonomik koşullarını oldukça zorlamıştı. Bu dönemdeki anlatılarda bu salgın nedeniyle 400 – 500 inek bulunan mahallerde birkaç tanesinin sağ kalabildiği ve bundan dolayı

¹ Orhan Kılıç, *Mikrop, Salgın ve Toplum İnsanlığın Ölümle İmtihanı* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021), 17 – 18.

² Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914 – 1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 5 – 6.

³ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev., Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 70 – 72.

⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700 – 1850)*, çev., Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 96 – 101.

⁵ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar* (Elazığ: Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), 59 – 60.

hayvansal ürünlerin tüketilememe noktasına geldiği belirtilmiştir. Bu anlamda bu dönemde hayvan ölümleri nedeniyle gıda tedarik zincirine ciddi bir ket vurulduğu ve Osmanlı tebaasının bundan olumsuz etkilendiği söylenebilir.⁶ Erken modern dönemde Osmanlı coğrafyasında bu gelişmeler yaşanırken hayvan hastalıkları Avrupa’da da ciddi bir hâl almış ve 18.yy.ın ilk yıllarında 1711 – 1714 yılları arasındaki 3 yılda Avrupa’da 1.500.000 büyükbaş hayvan telef olmuştur. Bu süreç aynı yüzyılın ortalarında şiddetlenerek 1740 – 1750 yılları arasındaki 10 yıllık zaman zarfında 3.000.000 hayvanın telef olmasıyla sonuçlanmıştır.⁷ Avrupa’da hayvan hastalıklarının 18.yy.da bu şekilde telefata sebebiyet vermesi ve Avrupa ekonomilerini etkilemesi 1762 yılında Avrupa’nın ilk veteriner okulu olan *Lyon Veteriner Okulu*’nun açılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu okulun açılması tecrübeli ve yetenekli veterinerlerin yetiştirilmesi açısından önemli olmakla birlikte hayvan hastalıklarının önünün alınması gerekli yasal düzenlemelerin yani kanun ve tüzüklerin yürürlüğe girmesiyle mümkün olabilmıştır. Avrupa kıtası bu anlamda özellikle sığır vebasından korunmak amacıyla 14 – 18 Temmuz 1863 tarihleri arasında Hamburg’da ilk veteriner hekim kongresini toplamış ve kongrede hastalıkların yayılmasında hayvan ticareti ve bunun etkileri üzerinde dikkatle durulmuştur.⁸

1863 yılında Hamburg’da toplanan ilk veteriner hekimlik kongresinde Osmanlı Devleti ile ilgili de birtakım önemli kararlar alınmıştır. Osmanlı’da sivil topluma yeterince veterinerlik hizmeti verilmediği için hayvan hastalıklarıyla istenilen şekilde mücadele edilemediği ve bundan dolayı bu durumun ticareti de etkilediği belirtilmiştir. Bu kongrede Osmanlı Devleti’nden yapılan hayvan ve hayvansal ürün ticaretinin durdurulması kararı alınmıştır.⁹ Osmanlı Devleti’nin hayvan hastalıkları nedeniyle ticaretinin engellenmesi sivil veterinerlik hizmetlerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar Osmanlı’da sivil veterinerliğin gelişimi 1840’lı yıllara kadar uzansa da sivil veterinerlik daha çok Prusyalı Godlewsky’nin çabaları ile ivme kazanabilmiştir.¹⁰ Godlewsky’nin öncü çalışmaları ve devletin sivil veterinerliğe giderek daha fazla önem vermeye başlaması sonucunda 1876 yılı Ocak ayında 18 maddeden oluşan *Mülkiye Baytarları Hakkında Nizamname* yayımlanmıştır. Bu nizamnamede sivil veteriner hekimlerinin istihdam koşulları belirlenmiştir. Bu nizamname ayrıca veterinerlerin çalıştıkları yerlerde belediye meclis üyesi olarak kabul edilmelerini ve maaşlarının da bu belediye meclisi tarafından verilmesini uygun bulmuştur.¹¹

Osmanlı Devleti’nde sivil veterinerlik hizmetlerinin kısmi bir gelişme yaşadığı 1870’li yılların ikinci yarısında ve özellikle de 93 Harbi olarak bilinen 1877 – 1878

⁶ Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu,” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 10/3 – 4 (1963): 222 – 223.

⁷ *Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedâbir* (Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331), 2 – 3.

⁸ Erk, *Tarihte Önemli sığır Vebası*, 227.

⁹ Berfin Melikoğlu Gölcü ve Atilla Özgür, “Osmanlı Devleti’nde Sivil Veteriner Hekimliğine Yönelik Mevzuat Düzenlemeleri,” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 62/1 (2015): 7.

¹⁰ Nihal Erk, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar,” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 6/03 – 4 (1959): 83 – 84.

¹¹ Gölcü ve Özgür, *Osmanlı Devleti’nde Sivil Veteriner*, 8 – 9.

Osmanlı – Rus Savaşı döneminde sığır vebasının Anadolu’da hüküm sürmesi bu yıllarda ciddi bir hayvan telefataına sebep olmuştur. Bu yıllarda başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere Anadolu coğrafyasının genelinde çeşitli hayvan hastalıklarının baş göstermesi Osmanlı Devleti’ni sivil veterinerlik ve hayvan hastalıkları konusunda daha temkinli davranmaya ve kurumsallaşmaya sevk etmiştir. 1870’li yıllarda artış gösteren hayvan hastalıkları 1888 yılında [H. 1304] Nafia Nezareti bünyesinde *Umur-ı Baytariye Müfettişi Umumiliği*’nin kurulmasına vesile olmuş ve bu kuruma kaymakam Mehmet Ali Bey atanmıştır. Mehmet Ali Bey, Halkalı’da açılan Baytar Mektebi’nin de ilk müdürü olmuştur.¹² Osmanlı Devleti Umur-ı Baytariye Müfettişliği’nden kısa bir süre sonra veteriner hekim yetiştirmek amacıyla 29 Ocak 1889 tarihinde İstanbul merkezli *Mülkiye Baytar Mektebi*’ni de açmıştır. Fransa’daki *Alfort Veteriner Okulu*’nun müfredat programı örnek alınarak bu okulun müfredat programı hazırlanmış ve okul 25 öğrencisi ile 1889 yılında İstanbul Ahırkapı’daki Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye binasında eğitime başlamıştır.¹³ Mülkiye Baytar Mektebi’nden sonra Osmanlı Devleti, 1893 yılında ise Veteriner Merkez Teşkilatı Nizamnamesi’ni çıkarmış ve yine aynı yıl Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu kurularak 18 maddeden oluşan Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi hazırlanmıştır. 5 Ocak 1893 tarihinde yürürlüğe giren bu talimatnamenin ilk olarak Hüdâvendigar Vilayeti’nde tatbik edileceği kaydedilmiştir. Osmanlı bürokrasisinin uygulamaya çalıştığı bu yasal düzenlemeler hayvan hastalıklarına dair geç Osmanlı toplumunun bir farkındalık içinde olduğunu göstermektedir.¹⁴

Osmanlı Devleti’nin 1890’lı yıllarda uygulamaya çalıştığı bu yasal düzenlemelerin Avrupa kıtasında da karşılıkları bulunmaktaydı. Avrupa ülkeleri, 1890’lardan itibaren kasaplık hayvanların kesimden önce canlı halde ve kesim işleminde sonra hayvan etleri ile iç organlarının kontrolü için veteriner hekimlerin görevlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Hayvan kesimi ve etlerinin kontrolünün uluslararası bir boyutta uygulanabilmesi ve hasta hayvanların et ve süt ürünlerinin kontrolü için Almanya’nın Baden kentinde 1899 yılında *VII. Uluslararası Veteriner Kongresi* düzenlenmiştir. Bu kongrede ele alınan hayvan etleri ile hayvansal ürünlerin denetim işinin veterinerler tarafından yapılması isteği kabul edilmiş ve ilk yasal düzenlemeler 1900 yılında önce Almanya’da daha sonra da diğer Avrupa ülkelerinde uygulanmaya başlamıştır.¹⁵ Hem Osmanlı hem de Avrupa kıtasında önemli yasal düzenlemelere sebep olan hayvan hastalıklarının 19. yy.ın özellikle son çeyreğinde artış kaydetmesi ve Anadolu coğrafyasını etkilemesi devleti bazı bölgelerde ciddi anlamda zor durumda bırakmıştır. Bu anlamda özellikle 1880’lerden sonra sığır vebasının Osmanlı’da hüküm sürmeye başlaması araştırma-mızda da ortaya konulduğu üzere tüm Anadolu coğrafyasında ciddi hayvan kaybına ve bunun sonucu olarak sosyoekonomik sorunlara sebep olmuştur. Bu tür sorunların varlığı

¹² Muzaffer Bekman, *Veteriner Tarihi* (Ankara: Ankara Basım ve Cildevi, 1940), 163 – 165.

¹³ Abdullah Özen, “Mülkiye Baytar Mektebi,” *Türk Maarif Ansiklopedisi*, (erişim 01.01. 2025).

¹⁴ Düstur, *Birinci Tertip* (Ankara: 1939), 6/1306 – 1310; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), 186 – 187; Mehmet Temel, “Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası,” *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2010): 2 vd.

¹⁵ Fatma Emek, “XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğine Anadolu’da Mezbahalar ve Mandıralarda Hayvansal Gıdanın Hijyen Sorunu,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 21/43 (2021): 507 – 508.

devleti aynı zamanda yasal düzenlemelere yönelmiş ve 5 Ocak 1893 tarihinde Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi yürürlüğe konularak çeşitli sıhhi ve bilimsel tedbirler alınarak hastalığın önü alınmaya çalışılmıştır.

1. Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde Sığır Vebası [Vebâ-yı Bakarî]

Hayvan hastalıkları Anadolu coğrafyasında tarihin her döneminde görülmekle beraber hayvan hastalıklarının artışı ve sürekliliği özellikle 19. yy.da belirgin bir hâl almıştır. 19. yy. bu açıdan Anadolu coğrafyasında bu tür hastalıkların ciddi bir ivme kazandığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Anadolu'da salgın halini alan ve yaygınlık kazanan en önemli hastalıklardan biri de sığır vebası diğer bir ifadeyle vebâ-yı bakarî idi. Bu hastalık Tanzimat'tan sonra sırasıyla 1847, 1877, 1888, 1889, 1893, 1894, 1898, 1899, 1905 ve 1906 yıllarında görülmüştür. Verilen tarihlerden de anlaşılacağı üzere Anadolu coğrafyası özellikle 19. yy.ın son çeyreğinden itibaren sürekli olarak sığır vebasının hüküm sürdüğü bir yer haline gelmiştir.¹⁶ Anadolu'da yarım yüzyıldan fazla bir süre hüküm süren sığır vebası halk arasında hayvan kaybını ön plana çıkaran sığır öleti, malkıran, mal ağrısı ve çor gibi isimlerle ifade edilmekteydi. Bu hastalığa paramyxovirus adında ve morbilivirus türünden bir virüs sebep olmaktaydı. Bu virüs insanlarda kızamığa sebep olan hastalıkla yakından ilgiliydi ve hastalığın etkileri hemen görülemeyebilirdi. Virüs kuru veya nemli yerlerde farklı şekillerde belirti gösterirdi. Sığır vebasına yakalan hayvanların ilk evrede iştahları azalırken tüyleri ürpermeye ve ciltleri ise kurumaya başlıyordu. Hayvanların bu evreden sonra gözleri yaşla dolar ve daha sık ve sıcak bir şekilde nefes alıp verirdi. Sığır cinsinde görülen bu hastalık eğer inek gibi dişi hayvanlara bulaşmışsa inek hastalıktan dolayı yavrusunu düşürür ve süttten de kesilirdi. Bir diğer hastalık belirtisi olarak ise hayvanların hastalığın başlangıcında kabız iken daha sonraları ishal olmaları gösterilmiştir. Sığır vebasına yakalanan hayvanlar, çok çabuk zayıflayıp kuvvetten düşerek bir süre sonra yattıkları yerden kalkamayacak duruma gelmekteydiler.¹⁷

Sığır vebası hayvanları çeşitli şekillerde etkilemekle kalmayıp çok hızlı bir şekilde yayılabiliyordu. Bu noktada hastalığın özellikle 1880'li yıllarda Anadolu'nun batısından doğusuna ciddi bir yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır. 1889 yılında İzmit'ten Ankara ve Diyarbakır'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada hastalık salgın halini almış ve devlet bu hastalığın süratli bir şekilde yayıldığına farkında olarak gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Devlet kayıtlarına geçen yazışmalarda hastalığın yayılmasını engellemek adına ne tür sıhhi ve fenni tedbirlerin alındığı ve bu tedbirlerin neler olduğunun ayrıntılı bir şekilde belirtilmesi istenmiştir. Ayrıca hastalıkla ilgili sürecin takibi

¹⁶ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 187.

¹⁷ *Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi*, 7 – 9; Kamuran Şimşek, “Osmanlı Devri Denizli’de Sığır Vebası, Vebâ-yı Bakarî,” *Belgi Dergisi* 2/19 (2020): 2069 – 2070; Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası),” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 39 (2016): 216 – 217; “Rinderpest”, *Britannica*, Erişim 17 Mart 2025, <https://www.britannica.com/science/rinderpest>.

açısından mirliya Zoeros Paşa'nın¹⁸ başkanlığında bir komisyonun İzmir'te teşkil edileceği belirtilmiştir.¹⁹ Sığır vebasının 1880'lerin sonunda salgın halini alması karşısında devlet hastalığın önlenmesi için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin idaresinde askeri ve sivil baytarlardan bir komisyonun kurulmasını talep etmiş ve bu talebin Seraskeriye tarafından uygun bulunması üzerine komisyona tayini gerekli baytarların gönderilmesi istenilmiştir.²⁰ Devlet bir yandan komisyon teşkiliyle fenni tedbirleri almaya çalışırken diğer taraftan yine 1889 [H. 1307] yılında *Hükümet Memurlarıyla Baytarlara Mahsus Tifüs Hastalığı Yani Vebâ-yı Bakarî Hakkında Tâlimat* adını taşıyan bir risalede yayımlamış ve bu şekilde toplumu hastalığa karşı bilinçlendirmek istemiştir.²¹

Osmanlı Devleti'nin hastalığa karşı çeşitli tedbirler almaya başladığı 1880'lerin sonu aynı zamanda hastalığın Anadolu'da salgın halini aldığı bir zaman dilimiydi. Bu yıllarda özellikle İstanbul ve Çatalca Sancağı'nda hastalık ciddi hayvan ölümlerine sebebiyet vermekteydi. Bu dönemde Çatalca'ya bağlı İzzeddin Köyü'nde hem sığır vebası hem de koyunlarda kıl kurdu hastalığı ortaya çıktığı için iki baytarın orada görevlendirilmesi istenmiş ve hastalığa yakalanan hayvanların itlaf edilip açılacak derin kuyulara gömülmesi ve çukurların etrafının kireçle kapatılması emredilmiştir.²² Hastalığın salgın halini alması İstanbul'un gıda tedarik zincirini de bu yıllarda olumsuz anlamda etkilemiştir. 1889 yılına ait bir kayıta Üsküdar'da Uzun Çayır'a gelmiş küçükbaş hayvanların kente girişine izin verilmediği belirtilmiş ve bu durumun çözüme kavuşturulması adına gerekli fenni muayenelerin yapılması istenmiştir.²³ 1889 yılına ait bir diğer belgede ise İzmir Sancağı'ndaki tavuklarda hastalık olduğundan bunların İstanbul'a ticareti yasaklanmış ve bu durum mağduriyet yarattığı için tavukçu esnafı arzuhal vererek mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmiştir. Tıbbiye Nezareti'yle yapılan muhabere sonucunda *İzmit'te vebâ-yı bakarî el – yevm hüküm – ferma olduğundan bu hastalık*

¹⁸ Dr. Aleksandr Zoeros Paşa (1842 – 1917), Aleksan Çaliki Efendi olarak da bilinmektedir. 1842'de Beyrut'ta doğan Zoeros Paşa, tıp eğitimine Piza'da başlayıp daha sonra Paris'te devam etmiş ve bu eğitimi 1863 yılında İstanbul'da tamamlamıştır. 1863 yılında iç hastalıkları kliniğine muallim muavini ve binbaşı olarak atanan Zoeros Paşa, 1876 yılında Mekteb-i Tıbbiye'ye muallim olarak tayin edilmiştir. Türkçe dışında Rumca, Fransızca, İtalyanca ve Arapça da bilen paşa, İstanbul'da bulunan Daü'l - Kelb Ameliyathanesi'nde Paris'ten getirdiği enfeksiyonlu tavşanlarla aşı hazırlamaya başlamış ve Pasteur metoduyla ilk aşılamaı 3 Haziran 1887'de yaparak Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye tebliğ etmiştir. Şark'ın ilk kuduz ve bakteriyoloji enstitüsü olan bu müesseseye Zoeros Paşa tarafından bakteriyoloji muayeneleri için bir laboratuvar da eklenmiştir. Bu laboratuvarın kurulmasıyla bu müessesenin ismi "Dersaadet Daü'l – Kelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi" olarak değiştirilmiştir. Bu kurumda sığır vebası üzerine de incelemeler yapıldığı bilinmektedir ve bu müessese 1893 yılına kadar Osmanlı'nın bakteriyoloji işleri yapan tek kuruluşuydu. 1893'te Bakteriyolojihane-i Şahane açılınca bu müessese çalışmalarını kuduzla yöneltmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1970), 30 – 33.

¹⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Mektubi Kalemi* (DH. MKT), 1598/7.

²⁰ BOA, *DH. MKT*, 1601/3.

²¹ BOA, *DH. MKT*, 200/33. Bu uzun ve ayrıntılı risaleye hastalıkla ilgili tedbirlerin alınması başlığında ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

²² BOA, *DH. MKT*, 1603/3.

²³ BOA, *DH. MKT*, 1615/119.

mündefi' olmadıkça Dersaadet'e tavuk ve koyun ve sığır misillü mevadın ithali katiyen kabul olamayacağı belirtilmiştir.²⁴

1889 yılına ait başka bir belgede Kartal Kazası'na tâbi Sultançiftliği Köyü'nde Müslüman ve Ermeni mahallelerinde karasığır hayvanatında şiddetli vebâ-yı bakarının zuhur ettiği belirtilerek 7 günde 52 büyükbaş hayvanın telef olduğu ve yine bu kadar hasta hayvanın olduğu ifade edilmiş ve gerekli tedbirlerin kati bir surette alınması talep edilmiştir. Ayrıca Rusya'dan Hasköy'e çıkarılan 57 hayvanda ise şap [humma-yı kulaî] olduğunun muayene sonucu anlaşıldığı ve bu hayvanların kordon/karantina altına alındıkları şehremaneti baytar müfettişi tarafından Üsküdar'dan şehremanetine bildirilmiştir.²⁵ Rusya'dan gönderilen hayvanlarda sığır vebası haricinde şap gibi hastalıkların olması ve İstanbul'daki Kavak Karantinahanesi'nde yalnız sığır vebasının olup olmadığına kontrol edilmesi devleti bu konuda harekete geçirmiş ve devlet Kavak Karantinahanesi'nde bulunan baytarı sığır vebası dışındaki hastalıkları kontrol ve muayene etmekle de görevlendirmiştir. Devlet ayrıca aynı baytara gemilerin boğazdan geçişi sırasında gemileri 5 – 10 dakika alıkoyarak gemi güverte ve ambarlarında bulunan hayvanları muayene etme görevi vermiştir. Osmanlı Devleti keza Rusya'dan gelen hayvanların sığır vebası ve diğer hastalıkları yaydığına bilincinde olarak sadece kontrol ve denetimle yetinmemiş aynı zamanda İstanbul Boğazı'nda bir karantina mahallinin tesis edilmesini sağlamıştır. 12 Ağustos 1889 tarihli ilgili belgede karantina mahallinin tesisine kadar hayvanların Şehremaneti müfettişince muayene edilmesi istenmiştir.²⁶

Bu dönemde İstanbul yakınlarındaki Silivri Kazası da sığır vebasından olumsuz etkilenen yerler arasındaydı. 1891 yılının sonlarında doğru hastalık kısmi bir azalma göstermişse de daha sonra yeniden nüksetmiş ve bölge uzun süre hastalıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır.²⁷ İstanbul ve çevresinin 1880'lerin sonundan başlayarak 1890'larda katlanarak devam eden bir sığır vebası salgınına yakalanmasında Rusya gibi ülkelerde ortaya çıkan sığır vebasının da önemli bir rolü bulunmaktaydı.²⁸ Bu minvalde Rusya'da ortaya çıkan sığır vebası deniz ticareti nedeniyle Odessa gibi limanlar üzerinden İstanbul'a sirayet etmiş ve enfekte hayvan ve hayvansal ürünler başkentte hastalığın salgın halini almasında önemli bir rol oynamıştır.²⁹ İstanbul ve çevresinde hastalığın salgın halini almasında deniz ticareti dışında Adapazarı gibi mahallerden gelen muhacirlere ait hayvanların da önemli bir etkisi bulunmaktaydı. İznik Nahiyesindeki mandalarda hastalık sebebinin muhacirlerin elinde bulunan hayvanlardan kaynaklı olduğu yapılan tetkikler sonucu anlaşılmış ve bu hastalığa karşı gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.³⁰

²⁴ BOA, DH. MKT, 1638/97.

²⁵ BOA, DH. MKT, 1632/120.

²⁶ BOA, DH. MKT, 1647/50.

²⁷ *Takvim-i Vekayi*, 6 Cemâziyelevvel 1309/ 26 Teşrin-i Sani 1307, S. 150, 1.

²⁸ BOA, DH. MKT, 1632/120.

²⁹ Seda Tan, "İstanbul ve Çevresinde Veba-yı Bakarî (1886 – 1891)," *Belleten* 87/310 (2023): 1025.

³⁰ BOA, DH. MKT, 1692/44.

İstanbul ve çevresindeki salgın durumu kentin gıda tedarik zincirinin yanında kentin ihtiyaç duyduğu ham madde ve diğer emtianın girişini diğer bir ifadeyle ithalini de zorlaştırıyordu. İstanbul, 19.yy.ın sonunda 1.000.000'a yaklaşan nüfusuyla oldukça kalabalık bir kentti ve bu açıdan İstanbul'un gıda temininin yanında ticaret ve sanayi için de aynı şekilde çeşitli emtiaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu minvalde devlet salgın karşısında Anadolu coğrafyasından İstanbul'a gönderilen ürünler için birtakım kontrol ve denetlemeler yapmaktan geri durmuyordu. Bu anlamda yapığı ve petrol ürünlerinin İstanbul'a ithali denetim altındayken aynı durum sığır vebasının bulunduğu mahallerden İstanbul'a gönderilen hayvan derileri ve kırıntıları için de söz konusuydu. Sığır vebasının bulunduğu bölgelerden bu tür ürünlerin dışarıya ihraç edilmesi belli şartlara bağlanmış ve yine ihraç edilecek ürünler için bölge karantina idareleri sorumlu tutulmuştur.³¹ Başkent İstanbul'da salgının hızlı bir şekilde yayılması 1880'lerin sonundan itibaren uluslararası ticareti de etkilemeye başlamıştır. Sığır vebası ve diğer hastalıkların hüküm sürdüğü Osmanlı topraklarından yapılan ithalat bu yıllarda sekteye uğrarken 1889 yılında Rusya hükümetinin *Memalik-i Şahane'den hayvanat idhalini men' eylemiş olduğu* belirtilmiştir. Rusya Dâhiliye Nezareti tarafından gazetelere verilen resmi ilanda Osmanlı ülkesinde zuhur eden vebâ-yı bakarîden dolayı Osmanlı'dan gelecek hayvanat ile hayvansal ürünlerin Rusya'ya girişine izin verilmeyeceği kaydedilmiştir.³²

Osmanlı Anadolu'sunda hüküm sürmekte olan sığır vebası 1890 yılında Edirne Vilayeti ve civarında da etkili olmuş ve hastalığın Bulgaristan topraklarına sirayet etmesi için Osmanlı hudutlarından Bulgaristan'a her türlü hayvan ve hayvansal ürün ihracatı yasaklanmıştır. Hastalıkla ilgili tedbirleri belirlemek için bu süreçte Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki Kapıkethüdalığından da bilgi istenilmiştir.³³ Sığır vebasının Rumeli bölgesinde de hüküm sürmesi 1890'lı yılların sonunda Bulgaristan ile olan ticareti Rusya örneğinde olduğu gibi olumsuz etkilemiştir. Rusya'nın Osmanlı'dan ithal ettiği hayvan ile hayvansal ürünlere uyguladığı kısıtlamalar daha sonra 1890'lı yılların sonunda Bulgaristan tarafından da uygulanmaya başlamış ve *Memalik-i Şahane'den ihraç edilen hayvanat ile işlenmemiş mahsulat-ı hayvaniyenin Kırkkilise'nin Çatalca Karyesiyle Çatalca Sancağı'nda vebâ-yı bakarî hastalığının tekrar zuhurundan dolayı Bulgaristan'a idhali men' edilmiş olduğu* bildirilmiştir. Bu anlamda sığır vebasının Rusya ve Bulgaristan örneklerinde olduğu gibi Osmanlı ekonomisini 1890'lı yıllarda ciddi anlamda etkilediği ve devlet maliyesini de zor duruma düşürdüğü söylenebilir.³⁴ Bulgaristan ile olan ikili ilişkiler hastalığın 1890'ların sonuna kadar Rumeli bölgesinde etkili olmasından dolayı ilerleyen yıllarda epey sorunlu bir hale gelmiştir. Bu anlamda sınır boyunda bulunan Cuma-i Bala gibi Osmanlı köyü ile yine huduttaki diğer sınır köylerinin hayvanlarını otlatmak için Bulgaristan'daki arazi ve meraları kullanmaları bu yıllarda yasaklanmıştır.³⁵ Rumeli bölgesindeki hastalık 1890'ların sonunda açık bir şekilde

³¹ BOA, DH. MKT, 1608/68.

³² BOA, DH. MKT, 1601/61.

³³ BOA, DH. MKT, 1692/128.

³⁴ BOA, DH. MKT, 2129/13.

³⁵ BOA, DH. MKT, 2193/76.

salgın halini alırken 20.yy.a doğru hem sığır vebası hem de ruam³⁶ ve şap³⁷ gibi hastalıklar İstanbul ve civar bölgelerde ciddi olarak görülmeye devam etmiştir. Bu anlamda Şişli’de tramvay ahırlarında ve Altıncı Daire-i Belediye tanzifat ahırlarında ruam hastalığına denk gelirken Dolmabahçe civarında bulunan Küçük Çiftlik’te ise vebâ-yı bakariye rastlanmıştı. Devlet, bu tür hastalıkların önüne geçmek için bölgeye baytar gönderilmesini ve yine *tedabir-i fenniye*nin alınmasını istemiştir.³⁸

Sığır vebası Osmanlı coğrafyasında sadece İstanbul ve Rumeli bölgeleriyle sınırlı kalmamış hastalık 1880’lerden sonra tüm Anadolu coğrafyasında yaygınlık kazanarak salgın halini almıştır. Bu minvalde hastalık, 1890’ların başından itibaren Güney Anadolu’da da görülmeye başlamış ve önemli bir hayvan kaybına sebep olmuştur. 1893 yılında Diyarbakır Vilayeti’ne tabi Lice Kazası’nda sığır vebasının ortalığı kasıp kavurduğu belirtilirken hastalığın önünün bir türlü alınamadığı ifade edilmiştir.³⁹ Sığır vebası güney bölgelerinde hüküm ferma olma durumunu daha sonraki yıllarda da devam ettirmiştir. Buna göre 1899 yılına ait bir belgede Palu ve civarı başta olmak üzere Maden bölgesinde ciddi bir hayvan telefatinın meydana geldiği kaydedilmiştir. Bu dönemdeki hastalığın etkileri o kadar yoğun olmuştur ki sayıları binleri bulan rakamlar kayıtlara geçmiştir. Yine hastalığın şiddet ve yoğunluğundan dolayı Diyarbakırlı çiftçiler ellerinde bulunan zahireyi satıp yeni hayvanlar almak zorunda kalmışlardır. Ellerindeki zahireyi yani tohumluğu satmak zorunda kalan çiftçiler daha sonra devletten tohumluk istemiş ve bu dönemde 637 çiftçinin tohuma ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir. Devlet, bu hastalığın etkilerini en aza indirmek adına gerekli adımları atarken aynı zamanda çiftçilerin ihtiyaç duyduğu yaklaşık 6.600 kuruşun temin edilmesi için emir vermiştir.⁴⁰

Sığır vebası Güney Anadolu’da etkili olurken aynı zamanda 1880’lerin sonuna doğru Orta Anadolu’da salgın halini almış ve başta Ankara ve Konya Vilayetleri olmak üzere hastalık ilgili dönemde ciddi bir hayvan telefatinı sebebiyet vermiştir. 1889 yılında Ankara’da hayvan hastalıklarının muayenesi için görevlendirilen Binbaşı Hüsnü

³⁶ Sarıca ve mankafa hastalığı olarak da bilinen Ruam hastalığı İngilizce’de glanders olarak adlandırılmaktadır. Bu hastalık, daha çok atlarda ve tek toynaklılarda ortaya çıkmaktadır. Hastalık doğrudan temas yoluyla insanlara da bulaşmaktadır. Geniş bir yayılım gösteren tek tırnaklı hayvanlarda bu hastalık büyük kayıplara sebep olmaktadır. Hastalık son yıllara kadar ülkemiz başta olmak üzere birçok ülkede yeniden görülmüştür. Hastalığı eradike eden ilk ülkeler İrlanda, İngiltere, Danimarka ve Kanada’dır. Ülkemizde ise en son 2019 yılında görülen ruam hastalığı İstanbul Büyükkada’daki atlarda ortaya çıkmış ve bunun üzerine 81 at itlaf edilmiştir. Büyükkada’daki bu vakada herhangi bir insan vakası bildirilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğçe Arslan Torba, “Burkholderia Mallei: Ruam Hastalığı,” *Estüdam Halk Sağlığı Dergisi* 5/2 (2020): 353 – 361.

³⁷ Humma-yı kulâi ve tabak olarak da bilinen şap hastalığı geviş getiren hayvanlar ile domuzları etkileyen oldukça bulaşıcı akut viral bir enfeksiyondur. Hastalığın ölüm oranları %2 -5 arasında olmakla birlikte genç hayvanlarda akut viral miyokarditise bağlı olarak bu oran %50 – 60’lara kadar yükselebilmektedir. Bu hastalığa yakalanan hayvanlarda iyileşme süresi uzun sürmekte ve enfekte hayvanlar hastalığın yayılmasında doğrudan rol oynamaktadırlar. Dünyada 19.yy.ın sonu ile 20.yy.ın ilk yıllarında bu hastalıktan dolayı ciddi kayıplar meydana gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Barış İnce, Özgür Kanat, “Şap Hastalığı,” *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi* 26/2 (2015): 45 – 51.

³⁸ BOA, *DH. MKT*, 2139/88.

³⁹ BOA, *DH. MKT*, 2050/117.

⁴⁰ BOA, *DH. MKT*, 2198/51.

Bey, sığır vebasının bölgede yayıldığından şüphe ederek ziraat müfettişi ve asker iki tabip aracılığıyla hayvanları otopsi yapmış ve hastalığın zatü'l cenb olarak bilinen akciğer iltihabından ziyade sığır vebası olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Ankara Vilayeti'ne bağlı Mecidiye Kazası'nda zuhur eden hastalığın da sığır vebası olduğu ilgililer tarafından tespit edilmiş ve hem Ankara Vilayeti'ne hem de Baytar Nezareti'ne gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır.⁴¹ Ankara Vilayeti'nde hastalık ciddi bir yayılım gösterirken bazı bölgeler bu hastalıktan korunabilmiştir. Bu bölgelerden biri de Ankara Vilayeti'ne tabi Yozgat Sancağı idi. 1890 yılında yapılan tetkikler neticesinde Yozgat'ta sığır vebasıyla ilgili herhangi bir belirtiye rastlanmadığı kaydedilmiştir. Hastalığın Yozgat Sancağı'nda görülmemesinde ulaşım imkânlarının sınırlı olması önemli bir rol oynamış olabilir.⁴² Yozgat Sancağı gibi görece uzak ve sınırlı ulaşım imkânlarına sahip bölgeler sığır vebasından etkilenmezken Ankara Vilayet genelinde hayvan telefâtı 1880'li yılların sonu ile 1890'lı yıllarda ciddi bir artış kaydetmiştir. Hastalığın hüküm sürdüğü 1880'li yılların sonu ile 1890'ların başında vilayet genelinde büyükbaş hayvan sayısının 675.483 olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının 519.685'i inek ve boğalardan 50.548'i ise mandalardan oluşmaktaydı. Geri kalanı ise bölgedeki çeşitli büyükbaş hayvanlardan meydana geliyordu. Bu yıllarda Ankara ve mülhakatında neredeyse her evde bir inek bulunduğu göz önüne alındığında bu sayının daha fazla olabileceği ve tahminen 800.000 – 900.000'e yakın büyükbaş hayvanın olabileceği düşünülebilir. Büyükbaş hayvan sayısı bu şekilde iken Ankara Vilayeti'nin genelinde 1.600.000'i koyun, 1.230.000⁴³ Ankara Keçisi ve 310.356'sı Anadolu keçisi olmak üzere toplam 3.140.356 küçükbaş hayvan bulunmaktaydı.⁴⁴

Küçükbaş hayvan sayısının 3.000.000 ve büyükbaş hayvan sayısının 1.000.000'a yaklaştığı 1890'ların ortalarında Ankara ve mülhakatında sığır vebası kalıcı bir hâl almış ve hastalığın büyükbaş hayvan sürülerinde görülme oranı %40 ila %50 arasında olmuştur. Sığır vebası dışındaki hastalıklar ise kısmen daha az görülüyordu. Örneğin Zatü'l cenb olarak bilinen akciğer iltihabı ne sığır vebası kadar yaygın ne de sık görülüyordu. Yine hayvanlara ait ağız ve diş hastalıkları boğa, manda, koyun ve deve gibi hayvanlarda nadiren görülüyordu ve bu tür hastalıklar ölümcül olmayıp ciddi bir telefata da sebep olmuyordu. Bu hastalıklar dışında Ankara ve civarında yağışlı yıllarda özellikle koyun ve keçilerde kısmen de olsa çiçek hastalığı görülebiliyordu. Koyun ve keçilerde ayrıca uyuz vakalarına da rastlanılmakla beraber bu hastalığın her yerde görülmediği kaydedilmiştir. Uyuz hastalığına yakalan hayvanlar kontrol altına alındığından bu hastalığın yayılması engelleniyordu. 1890'lı yılların ortasında Ankara Vilayeti'nde sığır

⁴¹ BOA, *DH. MKT*, 1598/99.

⁴² BOA, *DH. MKT*, 1742/73.

⁴³ Ankara Keçisi ile ilgili rakamlar, 19.yy.ın sonlarında Anadolu'ya seyahat gerçekleştiren Batılı gezginler tarafından da doğrulanmaktadır. Bu gezginlerden biri olan Vital Cuinet 1893 yılında Ankara Keçisi sayısını yukarıda ifade ettiğimiz gibi 1.230.000 olarak vermektedir. Ankara Keçisi hakkında kaleme alınan ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mehmet Ak, "Batılı Gezginlerin Gözlem ve Değerlendirmelerinde Ankara Keçisi," *Gazi Akademik Bakış* 14/28 (2021): 267 – 302.

⁴⁴ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Report on the Agricultural Condition of the Vilayet of Angora* (London, 1895), 13 – 14.

vebası kadar sıkça görülen bir diğer hastalık ise şarbon ya da yanıkara⁴⁵ olarak bilinen hastalıktı. Şarbon hastalığına karşı bu yıllarda tedavi⁴⁶ halen mümkün olmadığından hastalık hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvanlarda ciddi kayıplara sebep olabiliyordu.⁴⁷ Hayvan hastalıklarının ciddi kayıplara sebep olduğu Ankara Vilayeti'nde tüm zorluklara rağmen hayvansal ürün ile yün ihracatı sağlıklı hayvanlardan elde edilen ürünler üzerinden bu yıllarda devam ediyordu. Bu dönemde Haymana'dan Marsilya'ya yün ihracatı gerçekleşirken yine İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak için Haymana'dan İstanbul'a koyun gönderiliyordu. 1890'ların ortalarında Anadolu Demir Yolu Şirketi Ankara hattında aktif bir şekilde demir yolunu işlettiği için bu yıllarda ortalama 90 vagon diğer bir ifadeyle 8.550 adet koyun demir yolu aracılığıyla İstanbul'a sevk edilebiliyordu.⁴⁸

Ankara Vilayeti'nde ticari faaliyetlerin hem yurt dışıyla hem de yurt içiyle devam edebilmesi önemli olmakla birlikte aynı dönemlerde Konya Vilayeti de sığır vebasından kaynaklı çeşitli sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. 1890 yılının Aralık ayına ait bir belgede Isparta Sancağı'nda çift hayvanlarında sığır vebasının zuhur ettiği belirtilerek 3.000 – 4.000'e yakın hayvanın telef olduğu ifade edilmiş ve hastalığın vilayetin diğer bölgelerine de sirayet ederek Konya ve çevresinde hayvanat telefataına sebep olduğu belirtilmiştir. Konya Vilayeti'nde bulunan bir baytarın ise *Isparta'da müdavat ile meşgul bulunması hasebiyle diğer sancaklarda ve merkezde fenn-i baytariyye(ye) aşına kimse olmadığından bahisle en yakın mahallerden iki üç nefer baytarın ref'i izamu istenmiştir*. Buradan hareketle 1890'ların başında Konya Vilayeti'nde de hayvan telefataının yüksek olduğu söylenebilir.⁴⁹ Konya Vilayeti ve sancaklarında hastalığın 1890'ların sonuna doğru da yayıldığı ve salgına dönüştüğü görülmektedir. 1897'de kaleme alınan bir konsolosluk raporunda Konya ve çevresinde sığır ve koyun yetiştiriciliğinin yörenin ana ekonomik kaynaklarından biri olduğu kaydedilmiş ancak yıllık ölüm oranlarının

⁴⁵ Hayvan hastalıkları ve insan kaynaklı hastalıklar birçok araştırmaya konu olmuştur. Yörüklerin halk hekimliği konusundaki uzmanlıkları ve tedavi yöntemleri için bkz. Mehmet Ak, "Yörüklerde Halk Hekimliği," *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 57 (2017): 395 – 405. İnsan kaynaklı hastalıkların tedavi yöntemleri ve bunun seyahatnamelere yansımaları hakkındaki bir araştırma için bkz. Özlem Batğı, "Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 4/8 (2017): 169 – 182.

⁴⁶ Şarbon aşısının Osmanlı coğrafyasında kullanımı ve ne şekilde temin edildiğine dair Mülkiye Baytar Mektebi bakteriyoloji ve emraz-ı sâriye muallimi Nikolaki Mavridis'in kaleme aldığı *Tababet-i Baytariyyede Aşı, Serum ve Toksinler Tatbikatı* isimli eser önemli bilgiler vermektedir. Mavridis, şarbon aşısını şu şekilde tanımlamaktadır: "Hayvanat-ı muhtelifede zuhur eden cemre (dalak) hastalığına karşı muafiyet vermek için kuvve-i virüsiyeleri farklı ve iki defada zerk olunan aşı olub birinci gayet hafif ve hayvanı ikinci ve daha kuvvetli bir aşının tesirinden muhafaza eder bu ikinci aşı zerk edilince 15 gün sonra hayvanı asıl cemre hastalığından muhafaza eder ve mukavemet keyfiyeti bir sene devam eder. (...) Şarbon aşısı evvelce Paris'te Pasteur Enstitüsü'nden talep edilirdi. İki seneden beri Macaristan'da da bir şube ihdas edilip şark hükümetlerine oradan aşısı gönderilir. Adresi Şudur: Mr. Eugène Fou Cault VI Andrassy – cet 105, Budapest." Ayrıntılı bilgi için bkz. Nikolaki Mavridis, *Tababet-i Baytariyyede Aşı, Serum ve Toksinlerin Tatbikatı*. (İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1330), 8 – 14.

⁴⁷ *Report on the Agricultural Condition of the Vilayet of Angora*, 15 vd.

⁴⁸ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey. Report for the Year 1893 on the Trade of Angora* (London, 1894), 2 – 3.

⁴⁹ BOA, DH. MKT, 1793/154.

yüksekliğinin ciddi kayıplara sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Bu yıllarda hem hastalık hem de kuraklıktan dolayı hayvan sürülerinde %10 civarında kayıplar yaşandığı ifade edilmiştir.⁵⁰ Orta Anadolu’da hayvan sürülerindeki kayıplar, 20.yy.ın başında artış eğilimi göstermeye devam etmiştir. Bu artış eğilimi Sivas gibi yörelerde hastalıklardan kaynaklanan ölüm oranlarının %15’lere kadar yükselmesine yol açmıştır. Bu oranlar, tarım ve hayvancılığın esas geçim kaynağı olduğu bu yörelerde ciddi bir ekonomik daralmayı da beraberinde getirmiştir.⁵¹

Hayvan hastalıkları 20. yy.ın ilk yıllarında Orta Anadolu’da sadece sığır vebası ile de sınırlı kalmamış diğer birçok hastalık da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hayvan ölüm oranı bu yıllarda Sivas’ta %15’lerde iken 20. yüzyılın başında bu oran Konya Sancığı’nda %22’lere kadar yükselmiştir. Ölüm oranlarının en iyi tahminlere göre %15 – 20 arasında seyrettiği 1900’lerin ilk yıllarında bölgedeki hayvansal ürün üretimi ve et ihtiyacı da sekteye uğramıştır. Hayvan ölüm oranlarının yüksekliği yün, tiftik ve deri gibi ürünlerin elde edilememesine sebep olduğu gibi bu ürünlere bağlı endüstrilerin de zor durumda kalmasına neden olmuştur. İfade edilen duruma bir örnek vermek gerekirse normal koşullar altında Konya ve mülhakatında yıllık 1.000 metrik ton yün elde edilirken 1907 yılında küçükbaş hayvanlar arasındaki ölümlerden dolayı bu miktar 650 tona kadar gerilemiştir. Bu yıl, 150.000 okka diğer bir ifadeyle 192.300.000 kg yün ise ölü hayvanlar üzerinde kalmış ve kırılmamıştır. Hayvan ölümlerinin sürekli ve yoğun olması tereyağı gibi hayvansal ürünlerin üretimini ciddi anlamda azaltırken susam yağı gibi ürünlerin üretimini tetiklemiştir. Konya ve çevresinde 1907 yılında yaşanan sığır vebası ve diğer hastalıklar Orta Anadolu’da yaşayan insanları doğal olarak susam yağı tüketmeye yöneltmiştir.⁵² Hayvan hastalıklarının yoğun hissedildiği ve insanların tüketim alışkanlıklarının bir noktada zorunlu olarak değiştiği bu yıllarda Konya ve çevresindeki küçükbaş hayvancılık kısmen de olsa önemini koruyabilmiştir. 20. yy.ın ilk yıllarındaki ağnam vergisine göre bu bölgede 3.000.000 küçükbaş hayvanın olduğu tahmin edilmektedir. Konya ve Niğde Sancakları 2.000.000’a yakın küçükbaş ile en büyük hayvan varlığına sahip sancaklar iken Sultan Hanı ve Cihanbeyli gibi yöreler de önemli birer küçükbaş hayvan merkeziydi.⁵³

Anadolu’nun farklı yerlerinde zuhur eden sığır vebası 1880’lerin sonundan itibaren Batı Anadolu’da da salgın halini almış ve ciddi kayıplara sebep olmuştur. Bu minvalde 19 Haziran 1889 tarihli bir kayıтта Aydın Vilayeti’ndeki sığırlarda ortaya çıkan hastalığın sığır vebası olduğu ve hastalığın şiddetlenerek bölgeyi ciddi anlamda etkilediği ve bu durumun Aydın Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği’nce telgrafla İstanbul’a bildirildiği kaydedilmiştir. Hastalığın bölgede şiddetlenmesi ve kayıplara sebep olması sonucunda

⁵⁰ *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey. Report for the Year 1897 on the Trade and Commerce of Angora and District* (London, 1898), 8 – 9.

⁵¹ *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1903* Vol: II, (Washington: Government Printing Office, 1904), 516.

⁵² *Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1907 on the Trade of Constantinople and District* (London, 1908), 21, 25.

⁵³ *Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1906 on the Trade of Constantinople and District* (London, 1907), 26 – 27.

bölgeye baytar Binbaşı İbrahim Efendi gönderilmiştir. İbrahim Efendi yanlılıkla bu hastalığın zatü'l - cenb yani akciğer iltihabı olduğunu teşhis etmiş ve bunun üzerine sığır vebasının *vilayetin her tarafına istila etmiş olduğu baytar komisyonunca bi't - tedkik anlaşılmış* ve İbrahim Efendi'nin yerine Mekteb-i Harbiye-i Şahane baytar muallimlerinden Binbaşı Galip Bey ile şehremaneti baytar müfettişi kolağası Haydar Efendilerin vilayete tayin edilmeleri ve aynı zamanda harcırahlarının ödenmesi istenmiştir.⁵⁴ Aydın Vilayeti'ndeki sığır vebasının salgın hali 1889 yılının sonraki aylarında da devam etmiştir. 12 Ağustos 1889 tarihli bir belgede hastalığın İzmir ve civarında hüküm sürdüğü ve bu bölgelerden Dersaadet'e hayvan ithal edildiğinin tespit edildiği ve bu şekilde hareket edilmesi halinde hastalığın önünün alınamayacak derecede yayılacağı şehremaneti baytar müfettişi tarafından bildirilmiştir.⁵⁵

Sığır Vebası daha sonra 1890'lı yılların başında da Batı Anadolu Bölgesi'ni etkilemeye devam etmiştir. 1890 yılı başlarında Aydın Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne yazılan bir tahriratta *hastalığın zuhurundan 1305 senesi Şubat nihayetine kadar suret-i zuhuruyla esbab-ı sirayetinin ve hayvanatın mevcuduyla miktar-ı telefât* hakkında bilgi istenilmiştir. Tahriratın içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Aydın Vilayeti'ne tabi bölgelerde 1890 yılında ciddi bir hayvan kaybı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶ Yine 28 Ekim 1890 tarihli bir belgede, Denizli Sancağı'na bağlı Karaağaç, Buldan, Sarayköy ve Denizli merkez kazalarında sığır vebasının hüküm sürdüğü ve bu hastalığın ortadan kaldırılması için kurulan kordonların⁵⁷ muhafaza edilemediği belirtilmiş ayrıca hasta hayvanların itlaf edilip edilmediği Aydın Vilayeti mülkiye baytarından sorulmuştur. Adı geçen kayıta Denizli Sancağı'nda 1890 yılında sığır vebasının *hüküm ferma* olduğunun özellikle belirtilmesi hastalığın boyutu hakkında fikir vermektedir.⁵⁸ Sığır vebasının Aydın Vilayeti'nde 1890 yılında etkili olması devleti sıkı tedbirler almak durumunda bırakmıştır. Bu hususta Kasım 1890 tarihli bir kayıta hastalığın tekrardan baş gösterdiği ve hastalığın yayılmasına mahal vermemek adına 2 – 3 baytarın getirilip istihdam edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınarak telef olan hayvanların da derhal gömülmesi istenmiştir. Hastalığın bölgede hızlı bir şekilde yayılmasını önlemek adına hastalığın sirayetine sebep olanlar, hastalık ortaya çıktığında hükümete bilgi vermeyenler ile sıhhi tedbirlerin uygulanmasına karşı hareket edenler ve vazifelerini yerine getirirken ihmalkârlık gösteren memurlar hakkında gerekli cezai işlemlerin yapılması için bir kanun hazırlanması Aydın Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği tarafından ifade edilmiştir.⁵⁹

⁵⁴ BOA, DH. MKT, 1629/90.

⁵⁵ BOA, DH. MKT, 1647/50.

⁵⁶ BOA, DH. MKT, 1728/94.

⁵⁷ Kordon bir hastalığın yayılmasını engellemek adına yapılan izolasyon ve aynı zamanda hastalığın belli bir bölgede kalması için uygulanan bir sağlık tedbiridir. Kordon Osmanlı'nın son dönemlerinde sıkça uygulanan bir sağlık tedbiri idi. Kamus-ı Türkî'de kordon şu şekilde tanımlanmıştır: "Bir mahallin karantinaca veya gümrük vesairece muhafazası için tayin olunan ve kolcularla muhafaza olunan hat." Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî* (İstanbul: Sahafılar Kitap Sarayı, 2008), 1094.

⁵⁸ BOA, DH. MKT, 1800/59.

⁵⁹ BOA, DH. MKT, 1779/78.

Sığır vebasının 1890'ların başlarında Anadolu coğrafyasında hüküm sürmesi bu dönemde devlet tarafından başka uygulamaların yapılmasını da zaruri kılmıştır. Bu anlamda sığır vebası ve diğer bulaşıcı hastalıkların olduğu mahallerde kordonlar teşkil edilmiş ve bu kordonların korunması istenmiştir. Ancak sosyoekonomik koşullardan dolayı bu kordonları muhafaza etmek her zaman mümkün olamamış ve insanlar kordonlardan gizlice hayvan kaçırarak hasta hayvanların etinden o dönemlerde de ciddi bir tüketimi olan pastırma ve sucuk gibi gıda ürünleri imal edip satmışlardır. Devlet bu tür istenmeyen durumların önüne geçmek için birtakım cezai işlemleri de uygulamaya sokmuş ve aynı zamanda bulaşıcı hastalıkların önünün alınması için ihtiyaç duyulan baytarların karışılması yoluna da gitmiştir.⁶⁰ Devlet ayrıca yine 1890'ların başında Osmanlı Anadolu'sundaki kentler arasında ticareti de ciddi anlamda yasaklamıştır. 1890'ların hemen başında alınan kararlara ayrıntılı bir şekilde bakıldığında Anadolu coğrafyasındaki bir kentten diğer bir kente herhangi bir emtia ile hayvansal ürün ve benzeri ürünleri göndermenin yasaklandığı görülmektedir. Bu anlamda devlet sığır vebasının hızlı bulaşıcı özelliğinin farkında olarak kentler arasındaki ticari ilişkileri kısıtlama yoluna gitmiş ve bu şekilde bir nebze de olsa hastalığın önü alınmaya çalışılmıştır.⁶¹

Devlet 1890'ların başında çeşitli zaruri tedbirler alarak hastalığın yayılmasını engellemeye çalışırken sığır vebası 1890'larda Orta ve Batı Anadolu dışında Karadeniz Bölgesi'nde de ortaya çıkmıştır. Karadeniz Bölgesi'nde Canik Sancağı bu hastalıktan etkilenen mahallerin başında gelmekteydi. 1890 tarihli birçok kayıta hastalığın bölgede ciddi olarak yayıldığı ve aynı zamanda hayvan telefataına sebep olduğu kaydedilmiştir. Devlet, bu tür bölgelerde yukarıda çeşitli yerlerde de ifade edildiği üzere hastalığın ortaya çıkışını, hastalıkla ilgili ayrıntıları ve ne kadar hayvanın telef olduğunu sürekli öğrenme yoluna gitmiştir.⁶² 1890'lı yılların başında Anadolu'da yaşanan bu salgın devleti birçok konuda zor durumda bırakmıştır. Devlet, hastalığın Anadolu coğrafyasının doğusundan batısına yayılımı ve hastalığın sürekliliği karşısında teyakkuz durumuna geçmiştir. 16 Haziran 1890 tarihli bir tahriratta *vebâ-yı bakari illetin hüküm sürdüğü cihet ve iskelelerin nerelerde olduğu* sorulmuş ve hastalığın seyrine göre buralarda hareket edilmesi istenmiştir.⁶³ Hastalığın 1890'lardaki yaygınlığı ve salgın hali öyle bir hal almıştır ki dönemin önemli dergilerinden biri olan *Servet-i Fünûn* Osmanlı çiftçilerinin sığır vebasından dolayı ciddi bir felaketle karşı karşıya olduklarını belirtip ziraat işlerinde öküz ve sığırdan ziyade at kullanılmasının teşvik edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dergi, atların bulaşıcı hastalıklara yakalanma oranının daha düşük olduğunu belirtip hastalık karşısında şaşkın ve umutsuzluğa kapılan çiftçilerin ziraat işlerinde at kullanmasını bir yerde zaruret hâlini aldığını kaydetmiştir.⁶⁴

⁶⁰ BOA, DH. MKT, 1773/23.

⁶¹ BOA, DH. MKT, 1692/21.

⁶² BOA, DH. MKT, 1744/122.

⁶³ BOA, DH. MKT, 1807/82.

⁶⁴ *Servet-i Fünûn*, 12 Kanun-ı Evvel 1312, S. 302, 249 – 250.

Sığır vebasının bu şekilde Anadolu’da salgın halini alması yukarıda ifade edildiği üzere 1880’lerin sonundan itibaren askeri ve sivil baytarlardan oluşan bir komisyonun teşkil edilmesini gündeme getirmiştir.⁶⁵ Bununla beraber devlet sığır vebası gibi bulaşıcılığı yüksek bir hastalığı sadece bürokratik yollarla üstesinden gelemeyeceğinin farkında olarak çeşitli sıhhi ve fenni tedbirlere de başvurmaktan geri durmamıştır. Osmanlı Devleti, bu tür hastalıklarla mücadele etmek için aynı zamanda 1880’lerin sonunda uygulanmaya başlanan aşılama sistemini de yaygınlaştırmak istemiş ve ülkenin ihtiyaçlarına göre sivil veterinerlerin yetiştirilmesine gayret göstermiştir. Bu noktada Osmanlı Devleti, ünlü Fransız kimyager ve mikrobiyolog Louis Pasteur’ün ehil hayvanları ölümcül hastalıklardan korumak amacıyla geliştirdiği aşığı uygulamaya gayret etmiştir. Hayvan hastalıklarına karşı aşıyla birlikte her zaman ihtiyaç duyulan sivil veteriner hekimlerin yetiştirilmesine ise çaba sarf edilmiş ve 1889 yılında Mekteb-i Mülkiye’de fenn-i baytariyeye mahsus olmak üzere bir sınıf açılması talep edilmiştir. Daha sonra devlet kurumları arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla sivil veterinerlerin yetiştirilmesi konusu çeşitli aşamalardan geçerek gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu hususta veterinerlerin iki yıl Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de eğitim almaları ve üçüncü sınıftan itibaren de Halkalı Ziraat Mektebi’ne gönderilmeleri düşünülmüştür. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de açılması düşünülen sınıf için gündüz eğitim verilmesi planlanmaktaydı. Devlet, ülkede yeteri kadar veteriner bulunmamasının yukarıda adı geçen hayvan hastalıkları söz konusu olduğunda ülkeyi zor durumda bıraktığının farkındaydı ve bahsedilen tüm bu sebeplerden dolayı bu sınıfın bir an evvel açılması bekleniyordu.⁶⁶ *Mülkiye Baytar Mektebi* olarak tarihe geçen bu yapılanma Fransa’daki Alfort Veteriner Okulu’nun müfredatını örnek alarak 1889 yılında 25 öğrenci ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin binasında eğitime başlamıştır.⁶⁷ Öte yandan 1895 yılında Baytar Ameliyat Mektebi’nin kurulması da gündeme gelmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Mülkiye Baytar Mektebi meydana getirilirken Alfort Veteriner Okulu örnek alınmıştı. Bu okul Fransa’da bulunan üç veteriner okul arasında en önemli okul olarak görülüyordu. Bunun en önemli nedeni de okulun Paris’te kurulup hasta hayvanları tedavi etmek için önemli bir ameliyathaneye sahip olması gösterilmektedir. Dönemin gözlemcileri Osmanlı topraklarında da ameliyat yapacak bir baytar okulunun açılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Böyle bir okulda eğitim gören baytarların çok daha başarılı olacakları ve bunların edindikleri tecrübeler sayesinde hayvan hastalıklarının ortadan kaldırılmasında doğrudan etkileri olacağı ifade edilmiştir.⁶⁸

⁶⁵ BOA, *DH. MKT*, 1601/3.

⁶⁶ BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi* (MF. MKT), 107/27.

⁶⁷ Özen, *Mülkiye Baytar Mektebi*.

⁶⁸ *İkdam*, 15 Rebiyülahir 1313/22 Eylül 1311, S. 429, 1. *İkdam* Gazetesi’nin 4 Ekim 1895 tarihli ve 429 numaralı sayısında kaleme alınan makale, *Baytar Ameliyat Mektebi* adını taşımakla beraber mülki baytar mektebinde ameliyathanenin eksikliğine vurgu yapmış ve ameliyathanenin hayvan hastalıklarının önlenmesinde ve tecrübe kazanılmasında önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir. İlgili makalede Paris’teki Alfort Veteriner Okulu’nun Fransa’nın en itibarlı okulu olarak kabul edilmesinde bu okulun uygulamalı çalışmalar yapması ve bunun sonucunda buradan mezun olan veteriner öğrencilerinin ciddi bir tecrübe ile buradan ayrılmasının üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Devleti, 1890’larda tüm Anadolu’yu deyim yerindeyse kasıp kavuran bulaşıcı sığır vebası karşısında yalnızca kurumsallaşmaya gitmemiş, aynı zamanda dönemin tıbbi ve fenni imkânlarından da faydalanma yolunu da tercih etmiştir. Bu anlamda hastalığa karşı serum ve aşı çalışmalarına azami gayret gösterilmiş ve Bakteriyolojihâne-i Şâhane veya Osmanî bu hususta devletin en önemli kurumlarından biri haline gelmiştir. Bakteriyoloji enstitüsü görevi gören bu kurum 1893’te İstanbul’da ortaya çıkan kolera sırasında Paris’ten bizzat devlet tarafından davet edilen Dr. André Chantemesse’in teklifi üzerine 1893 yılında kurulmuştur. Bu bakteriyoloji enstitüsünün çalışma alanları Paris’te bulunan Pasteur Enstitüsü örnek alınarak belirlenmiştir.⁶⁹ Bakteriyolojihâne-i Şâhane’nin tesis edilip 1893 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane’nin bahçesinde inşa edilen ahşap bir binada çalışmalara başlaması 1890’larda salgın halini alan sığır vebasına karşı serum ve aşı çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu noktada 1897 yılında Gebze [Gekboze] ve Çatalca Sancakları’nda hastalığın salgın halini alması karşısında hastalığa bir çare bulmak adına bölgede bulunan hasta hayvanlar üzerinde ilmi tetkik ve denemeler yapmak üzere Bakteriyolojihâne-i Şâhane müdürü Maurice Nicolle’ün seçeceği bir muavinin ismi geçen bölgelere gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca gönderilecek kişiden gerekli tetkikleri yapıp hastalığın tedavi edilmesi hususunda ilerleme kaydetmesi beklenmekteydi.⁷⁰ Sığır vebasına karşı bu tür tıbbi ve fenni çalışmalar hastalığın 1890’ların sonuna doğru İstanbul ve Çatalca bölgesinde hissedilir düzeyde etkili olması üzerine daha da yoğunlaşmıştır. Bu minvalde Gebze ve Çatalca Sancakları’na gerekli tedbirleri almak üzere baytar Adil Bey ile muavini gönderilmiş ve hastalığın önünü geçmek adına gerekli olan hayvanat ile malzemelerin temin edilerek bakteriyolojihâneye gönderilmesi Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti’nden istenmiştir.⁷¹

Sığır vebasına karşı dönemin hem tıbbi teknolojisinin kullanılması hem de serum çalışmalarına önem verilmesinin bir sonucu olarak bu hastalığa karşı Dr. Nicolle ile baytar Adil Bey tarafından 1897 yılında serum geliştirilmiş ve hazırlanan bu serum bakteriyolog veteriner Ali Rıza [Uğur] ve Nikolaki Bey tarafından yerinde uygulanarak olumlu sonuçlar alınmıştır. Bu dönemde önemli bilimsel çalışmalara imza atan Fransız Dr. Nicolle’ün 1901 yılında İstanbul’u terk etmesi üzerine hayvan hastalıklarının araştırılması, aşı ve serumların hazırlanması Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti bünyesinde bulunan Bakteriyolojihâne-i Baytarî’ye bırakılmıştır. Mülkiye Baytar Alisi [Yüksek Baytar Mektebi] bahçesinde inşa edilen Bakteriyolojihâne-i Baytarî’nin müdürlüğüne Adil Bey getirilirken bu müessese Eylül 1901 tarihi itibarıyla aşı ve serum çalışmalarına başlamıştır. 1901 Eylül ayında çalışmalara başlayan bu kurumda beş fenni ve idari memur, bir laboratuvar, sekiz müstahdem ve sayıları daha sonra 12’ye yükselen serum öküzlere bulunmaktaydı. Bu kurumun 1904 yılında iki laboratuvarı, iki idare odası ve bir ameliyathanesi bulunan yeni bir binaya taşındığı bilinmektedir. 1908 yılına kadar bu müessesede sığır vebası serumu, mallein ve tüberkülin gibi aşı maddeleri

⁶⁹ Nuran Yıldırım, “ Bakteriyolojihane-i Şâhane’de Veteriner Bakteriyoloji 1893 – 1901” (I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri - Prof. Dr. Ferruh Dinçer’in 70’inci Yaşı Anısına – Elazığ 30 Mart - 1 Nisan, 2006), 171 – 172.

⁷⁰ BOA, *Bâb-ı Ali Evrak Odası* (BEO), 1053/78936.

⁷¹ BOA, *BEO*, 1058/79337.

üretilmekteydi. Bu müessese verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere son dönem Osmanlı veterinerlik tarihi ve veteriner bakteriyoloji çalışmaları için önemli bir yer tutmaktaydı.⁷²

Osmanlı Devleti'nin 20.yy.a doğru kontrol etmeye çalıştığı sığır vebası 20.yy.ın ilk yıllarında ve daha sonra II. Meşrutiyet Dönemi'nde de kendini hissettirerek devam etmiştir. Hastalığın 20.yy.ın ilk yıllarında yoğun hissedildiği bölgelerin başında Konya Vilayeti ve mülhakatı gelmekteydi. 1907 yılındaki kayıtlarda vebâ-yı bakarî hastalığının vilayet genelinde hüküm sürdüğü ve bu hastalıktan dolayı önemli miktarda hayvanın telef olduğu kaydedilmiştir. İlgili kaynaklarda hasta hayvanların sağlamlarıyla karışmasının engellenemediği gibi hastalıktan telef olanların da ortada bırakıldıkları ve bundan dolayı hastalığın yayıldığı belirtilmiştir. Bu dönemde hastalığın önlenmesi için fenni tedbirler alınmakla beraber bunların hastalığın önüne geçmek için kâfi gelmediği ve hastalığın Konya ve civarında kontrol altına alınması için bir baytarın gönderilmesi talep edilmiştir. Gönderilecek baytar aracılığıyla hastalığın nasıl bir gelişme seyri izlediği öğrenilmeye ve hastalıkla ilgili gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁷³ 1907 yılında yaşanan bu gelişmeler benzer şekilde 1908 yılında da devam etmiştir. Osmanlı Anadolu'su iki yıl üst üste kötü bir hasat deneyimlerken aynı zamanda sığır vebasından dolayı da ekonomik zorluklar baş göstermiştir. O dönem yaşanan soğuk ve kurak kış mevsimi ile sığır vebasının yaygınlığı hayvan ölüm oranlarını ciddi oranda yükseltmiştir. Bu yıllarda ölüm oranları hem sığır cinsi hayvanlar arasında hem de küçükbaş hayvanlar arasında oldukça yayılmış ve ülke ekonomisi de bu durumdan oldukça olumsuz etkilenmişti.⁷⁴

Osmanlı Anadolu'sunda görülen hayvan hastalıklarının yoğunluğu bölgeler arası birtakım farklılıklar gösterse de başta sığır vebası olmak üzere hayvan hastalıkları II. Meşrutiyet yıllarında ciddi bir sorun olmaya devam etmiştir. Hastalıklar 1908 yılında Anadolu'nun güney bölgelerinde de hissedilir düzeyde yaygınlaşmıştı. Sığır vebasının en yoğun hissedildiği bölgeler Diyarbakır ile Mamûretü'l Aziz [Elazığ] gibi bölgelerdi. Bu bölgelerde hayvancılık bölgenin temel geçim kaynakları arasında yer almakla birlikte bu yıllarda ortaya çıkan karışıklıklar ve hastalıklar Diyarbakır Vilayeti'nde ciddi bir hayvan telefâtına sebep olmuş ve vilayeti gerçek anlamda zor durumda bırakarak ihracat ve ithalatın da azalmasına sebep olmuştur.⁷⁵ Hastalığın Güney Anadolu Bölgesi'ndeki noktaları bu şekilde etkilemesi 1908'den sonraki yıllarda da devam ederek I. Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Bu anlamda hastalığın Erzurum, Elazığ ve Sivas gibi

⁷² A. Nevzat Tüzdil, *Türkiye'de Veteriner Fakültesinin Tarihi ve Laboratuvar Hayatının Başlangıcı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, 1955), 40 – 41; Osman Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri* (İstanbul: Osman Bey Matbaası, 1940), 68 – 71; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, (İstanbul 1985), s. 1336 vd.

⁷³ BOA, BEO, 3018/226281.

⁷⁴ *Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1908 on the Trade of Constantinople and District* (London, 1909), 4.

⁷⁵ *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1908* Vol: II, (Washington: Government Printing Office, 1909), 667 vd.

mahallerde salgın halini alması karşısında devlet Rumeli Bölgesi'nde görev yapan 3 baytarı bu yerlerde gerekli sıhhi ve fenni tedbirleri almak için görevlendirmiştir. Bu yıllarda hastalık Rumeli ve civarında Anadolu coğrafyası kadar etkili olmadığı için devlet bu baytarları burada görevlendirebilmiştir. 1909'dan sonraki zaman diliminde hastalığın bir türlü önlenememesi üzerine *Heyet-i Sıhhiye-i Baytariyye* adıyla bir heyetin teşkil edilmesi de gündeme gelmiştir.⁷⁶ Heyetin oluşturulmaya çalışıldığı 1908 sonrası dönemde hastalık Batı Anadolu'da Bursa ve Bandırma gibi yerlere de sirayet etmiştir. Hastalığın yaygınlığı karşısında dönemin süreli yayınlarında halkın bu melun hastalıktan bıkip usandığı ve ne yapacağını bilemediği kaydedilirken hastalığın tüm kâinatı tehdit eder hale geldiğinin ifade edilmesi hastalığın toplum üzerindeki sosyal ve psikolojik etkilerini göstermesi açısından önemlidir. II. Meşrutiyet ve sonrasındaki dönemde etkili olan sığır vebasına karşı halkın devletten sürekli olarak fedakârlıkta bulunulmasını istemesi de toplumun çaresizliğinin bir yansımasıdır.⁷⁷

1910'lu yıllara doğru etkisini iyice artıran sığır vebası 1910'lu yıllarda Ege ve Batı Anadolu'yu da etkisi altına almıştır. Dönemin süreli yayınlarında bu hastalığın artık *maraz-ı müdhiş* olarak ifade edilmeye başlandığına da bu yıllarda şahit olunmaktadır. Dönemin süreli yayınlarının sütunlarında neredeyse her gün bu *maraz-ı müdhişenin tevessü' ettiği*ne dair haberlere rastlamak mümkündü. İkdâm Gazetesi'nde yayımlanan ve *Muhterem Milletvekillerinden İstirhamımız* başlığını taşıyan bir makalede hastalığa dair şu cümleler hastalık karşısında geç Osmanlı toplumunun içine düştüğü durumu gözler önüne sermektedir: “ (...) Evet, bu hastalık tevessü' etmek değil daha pek vahim neticeler tevhit eyleyecektir. Vilâyat-ı Osmaniye'nin kâffesinde az çok hüküm-fermâ olan hayvan hastalıklarından en ziyade telefât veren, halkı büyük bir nispette mutazzır eden vebâ-yı bakarîdir. ”⁷⁸ Sığır vebasının 1910'lara değin bu şekilde tüm Anadolu coğrafyasını etkisi altına alması Osmanlı köylüsünün hayatını da ciddi şekilde etkilemiştir. Bu anlamda hastalık var olan büyükbaş hayvanatı telef ettiği için Anadolu köylüsü II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ziraat Bankası'na tarla ve arazisini rehin bırakarak kredi kullanmak zorunda kalmış ve aldığı bu krediyle tekrardan hayvan satın almıştır. Hastalığın 1910'larda bir türlü kontrol edilememesi Anadolu köylüsünü zor durumda bırakırken köylüler bankadan çektikleri krediyi ödeyemediklerinden bu kısır döngü en sonunda köylülerin Ziraat Bankası'na rehin olarak verdikleri tarla ve arazilerin de ellerinden gitmesine sebep olmuştur. Bu anlamda köylüler ile Ziraat Bankası arasındaki bu kredi – borç ilişkisi Anadolu köylüsünün mülksüzleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu mülksüzleşmenin boyutlarını ilgili yıllarda net olarak tespit etmek mümkün değilse de hastalığın sirayeti ve tarımsal üretim üzerindeki baskısını dönemin süreli yayınlarından takip etmek mümkündür.⁷⁹

⁷⁶ İkdâm, 27 Şevval 1327/28 Teşrin-i Evvel 1325, S. 5439, 3.

⁷⁷ İkdâm, 27 Şevval 1327/28 Teşrin-i Evvel 1325, S. 5439, 3.

⁷⁸ İkdâm, 30 Zilkade 1327/30 Teşrin-i Sani 1325, S. 5472, 3.

⁷⁹ İkdâm, 16 Şevval 1327/18 Teşrin-i Evvel 1325, S. 5429, 3. Anadolu köylüsü Ziraat Bankası'ndan çektiği krediye karşılık çoğu durumda tarla ve bahçesini rehin vermek durumunda kalıyordu. Hayvan hastalıkları ve kuraklık elde edilen tarımsal artığın heba edilmesiyle sonuçlandığından bu kısır döngü en nihayetinde köylülerin ellerinde bulunan toprak ve bahçelerinin banka tarafından alınmasıyla sonuçlanıyordu.

Sığır vebası II. Meşrutiyet yıllarında tarımsal üretim üzerinde bile ciddi bir baskı kurarken aynı zamanda geç Osmanlı toplumunun ihtiyaç duyduğu temel tüketim maddelerinin tedarikine diğer bir ifadeyle gıda tedarik zincirine de ciddi anlamda engel teşkil etmiştir. Dönemin süreli yayınlarında hastalığın bu şekilde devam etmesi halinde Anadolu’da hayvan kalmayacağı belirtilmiş ve 10 - 15 yıl önce Anadolu’nun birçok bölgesinde etin kıyyesinin⁸⁰ 2 kuruş, yağın 5 – 6 kuruş ve peynirin ise 2 – 3 kuruş arasında olduğu belirtilirken 1910’lu yıllarda bu tür gıda maddelerinin fiyatlarının 3 – 4 kat artış kaydettiği ifade edilmiştir. Bununla beraber et ve adı geçen diğer hayvansal ürünlerin Rusya ve Bulgaristan’dan temin edilemese fahiş fiyatlarla bile tedarik edilemeyeceğinin ifade edilmesi gıda tedarik zincirinde nasıl ciddi bir sorun olduğunu ve aynı zamanda geç Osmanlı toplumunun 1910’larda sığır vebası başta olmak üzere diğer hayvan hastalıklarından kaynaklı dışarıya bağımlı hale geldiğini göstermektedir.⁸¹ II. Meşrutiyet yılları ve özellikle de I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönem hem hastalığın bulaşıcı özelliğinden dolayı hızlı bir şekilde yayılmasına hem de sosyoekonomik sorunların derinleştiği bir zaman dilimine tanık olmuştur. Bu yıllar hastalıktan kaynaklı ölüm oranlarının yüksek olduğu bir dönem olduğu için Anadolu’ya özgü birtakım hayvan cinsleri de bundan olumsuz etkilenmiş ve bazı cinsler neredeyse soyu tükenme tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Bu hayvan cinsleri Anadolu’ya özgü ve tarihsel olarak uzun zamandır yetiştirilen ancak isim olarak *Arap* olarak adlandırılan atlardı. Hastalık Arap atı gibi hayvanları bile etkilerken aynı durum Anadolu’ya özgü *Karaman Koyunu* gibi türlerde de baş göstermiştir. Bu anlamda sığır vebası 1910’lu yıllarda Anadolu coğrafyasında sadece büyükbaş hayvanları etkilemekle kalmamış aynı zamanda küçükbaş hayvanlar ile at gibi hayvan cinslerine de ciddi zararlar vermiştir.⁸²

Sığır vebasının tahribatı II. Meşrutiyet Dönemi’nde ve I. Dünya Savaşı yıllarında da devam etmiştir. Devletin savaşa müdahil olması hem orduda kullanılan hayvanların korunmasını gerektirmiş hem de devletin büyükbaş hayvan varlığını koruması bu yıllarda bir zaruret hali almıştır. Sığır vebasının sefer organizasyonu üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı bilinmemekle birlikte savaş döneminde hastalıktan dolayı hayvan telefatinın devam ettiği çeşitli istatistiklerden anlaşılmaktadır. Bu minvalde 1914 – 1916 yılları arasındaki 3 yılda toplam 28.591 büyükbaş hayvanın hastalıktan telef olduğu kaydedilmiştir. Bu yıllarda Osmanlı coğrafyasındaki büyükbaş ile küçükbaş hayvan varlığının sayısı ise yaklaşık 47.000.000 olarak hesaplanmıştır. Her ne kadar ölüm oranları verilen rakamlarda düşük gözükse de hastalığın bulaşıcılığı ilerleyen zamanlarda ölüm oranlarını yükseltebiliyordu.⁸³ Savaş yıllarında sayıları 47.000.000’u bulan hayvan varlığından yaklaşık 10.000.000’a yakını büyükbaş hayvanlardan oluşuyordu.

⁸⁰ Bir ağırlık ölçüsü birimi olan kıyye; okıyye, vukıyye, vakıyye veya kısaca kıyye ve hokka isimleriyle de anılmaktadır. Osmanlı coğrafyasında tarih boyunca değişik mekân ve zamanlarda farklı okkaların kullanıldığı bilinmektedir. Mesela, 1528 tarihli Aydın Livası Kanunnamesi’ne göre vukıyye 300 dirheme eşitti. Kıyye metrik sistemde 1.282 gr.a denk gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Okka”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII (İstanbul 2007), s. 338 – 339.

⁸¹ *İkdam*, 30 Zilkade 1327/30 Teşrin-i Sani 1325, S. 5472, 3.

⁸² *İkdam*, 30 Zilkade 1327/30 Teşrin-i Sani 1325, S. 5472, 3.

⁸³ *Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi*, 3 – 4.

Bu anlamda hem Anadolu, Suriye hem de Irak gibi bölgelerdeki hayvan varlığını korumak gerekiyordu.⁸⁴ Sığır vebasının büyükbaş hayvanlarda etkisinin devam ettiği savaş yıllarında sayıları 10.000.000’u bulan hayvan varlığını korumak için ülke genelinde yalnızca 250 baytar bulunmaktaydı. Bu sayı Almanya gibi ülkelerde 6.000 civarındaydı. Dönemin yayınlarında hastalığın önünün alınmasının 250 baytar ile mümkün olamayacağı dile getirilirken Osmanlı toplumunun hastalığın önlenmesi ve yayılmasının engellenmesindeki isteksizliği de eleştirilere neden olmuştur.⁸⁵

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı’na müdahil olduğu bu yıllarda orduda kullanılan büyükbaş hayvanları korumak adına serum çalışmalarına da destek vermiştir. Bu anlamda İstanbul ve Erzincan gibi yerlerde serum üretimine başlanmış ve 1917 yılına gelindiğinde Eskişehir’in de serum üretim çalışmalarına katılmasıyla bu süreç devam etmiştir.⁸⁶ Eskişehir’deki serum üretim merkezi [darü’l istihzar] baytar müfettişi Mazlum Bey’in emriyle Eskişehir Sıcaksularda [Hamamyolu] Hacı Ali Ağa’nın hanında kurulmuş ve burası Ahmet Şefik [Kolaylı] Bey’in idaresine verilmiştir. Mülkiye Baytar Mektebi içindeki bakteriyolojihanenin serum öküzlere ile bir kısım aletlerini alan Ahmet Şefik Bey, Nikolaki Mavridis, Eğinli Ethem [Eren] ve Askeri Baytar Mektebi hocalarından Rıza İsmail Beyler ile Eskişehir’e gitmiştir. İstanbul’un işgali tehlikesi karşısında kurulan bu müessesenin kurucuları İtilaf Devletleri Çanakkale’de yenilgiye uğrayınca Şefik Bey hariç olmak üzere başkent İstanbul’a geri dönmüşlerdir. Eskişehir serum darü’l istihzarı Eskişehir’in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Ahmet Şefik Bey tarafından önce Kırşehir Boztepe’ye sonra da Ankara Etlik’e taşınmıştır. Etlik Bakteriyoloji Enstitüsü de bizzat Ahmet Şefik Bey tarafından kurulmuştur. Bu bakteriyoloji enstitüsü kurulduktan sonra Nikolaki Bey, gizlice birtakım alet ve edevatı buraya gönderebilmiştir.⁸⁷ Eskişehir serum darü’l istihzarı savaş sırasında ordu tarafından kullanılan hayvanların aktif bağışıklık kazanmaları için gerekli olan serumu hazırlaması nedeniyle hastalık tarihi açısından önemli bir yer tutmaktadır.⁸⁸ Osmanlı Devleti, bu koşullar altında savaş döneminde hastalığa karşı hem sıhhi ve tıbbi hem de yasal tedbirler almaya çalışmıştır. Bu noktada hastalığın sirayetinin engellenmesi ve etkilerini en aza indirmek adına bundan sonra devletin uyguladığı yasal tedbirler üzerinde durulacaktır.

2. Geç Dönem Osmanlı Devleti’nde Sığır Vebasına Karşı Alınan Yasal Tedbirler

Osmanlı Devleti, 19.yy.ın ikinci yarısından itibaren ve özellikle 93 Harbi’nden sonra başta sığır vebası olmak üzere birçok hayvan hastalığıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Hayvan hastalıklarının seyrinin şiddetlendiği 1880’li yıllar yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı’nın aynı zamanda hayvan hastalıklarına karşı kurum-sallaşmaya çalıştığı bir döneme tekabül etmekteydi. Hayvan hastalıklarının salgın halini

⁸⁴ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 38; *Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi*, 3 – 4.

⁸⁵ *Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi*, 3 – 4.

⁸⁶ *Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi*, 11 – 12.

⁸⁷ Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji*, 61 – 63.

⁸⁸ Yıldırım, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Korumacı*, 1336 – 1337.

alarak Anadolu'yu etkilediği 1880'lerin ikinci yarısı kurumsallaşmanın da olduğu yıllardır. Bu noktada 1888 yılında Nafia Nezareti bünyesinde *Umur-ı Baytariye Müfettişi Umumiliği*'nin tesis edilmesi ve yine 29 Ocak 1889 tarihinde *Mülkiye Baytar Mektebi'nin* Alfort Veteriner Okulu'nu örnek olarak açılması bu kurumsallaşmanın somut örnekleri arasındadır.⁸⁹ Öte yandan devlet, bu yıllarda toplumu bilinçlendirme ve hastalıktan kaynaklı ekonomik kaybı da minimize etmeye çalışmıştır. Devlet bu anlamda 1889 yılında sığır vebasına karşı *Hükümet Memurlarıyla Baytarlara Mahsûs Tifüs Hastalığı Yani Vebâ-yı Bakarî Hakkında Talimat* adını taşıyan bir risale yayımlamıştır.⁹⁰

Devletin 1880'lerin sonunda böyle bir risale yayımlaması sığır vebasının geç Osmanlı toplumundaki etkilerini anlamak açısından önemlidir. Ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan bu risalede hastalığın tabiatı, intikali, yayılma nedenleri, kuluçka dönemi, hastalık belirtileri ve hastalığa dair bilgiler üzerinde durulmuştur. Bu ayrıntılı risalede ayrıca sığır vebasının diğer hastalıklarla mukayeseli teşhisi, hastalığın ortadan kaldırılması için gereken temizlik yani izale-i afinesi, hükümet ve baytarlar tarafından sığır vebasının yayılmasının engellenmesi adına yapılması gereken tedbirler ve yine karasığır ve mandalarda ortaya çıkan bu hastalık hakkında ahalinin bilgilendirilmesi gibi konular üzerinde durulmuştur. Oldukça uzun ve ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan bu risalede özellikle toplumu ilgilendiren kısım hastalığın mahiyeti hakkında oldukça önemli malumat vermektedir.⁹¹ Bu başlık altında hastalığın sirayetinin önemli bir nedeni olarak hastalığın bulaşıcı özelliğinin yüksek olması gösterilmiştir. Bu bulaşıcı özelliği nedeniyle hastalığın ortaya çıktığı mahaldeki hayvanatı bitirme derecesinde etkili olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca yine hastalığın bu bulaşık özelliğinden dolayı çok hızlı sirayet ederek önü alınamaz hale geldiği belirtilmiştir. Ele alınan bir diğer konu ise hastalığa yakalanan bir hayvanın ne tür belirtiler verdiği üzerineydi. Buna göre sığır vebasına yakalanan hayvanın öncelikle iştahsız olduğu ve başını aşağıya doğru tuttuğu ifade edilmiş ve hasta hayvanın kıllarının ürperip cildinin bazen kuru bazen de sıcak olduğu, hayvanın yine dişlerini gıcırdattığı ve hayvanın alıp verdiği nefesin gayet sıcak ve nefesi hızlı bir şekilde verdiği belirtilmiştir. Ayrıca hastalığa yakalanan hayvanların yürümesinin giderek güçleştiği, ağız ve burnundan köpük geldiği ve ilerleyen zamanlarda inlemeye başladığı risalede ifade edilmiştir. Üzerinde durulan bir diğer konu ise hayvanın telef olmasıyla ilgiliydi, bu hususta risalede şu bilgiler kaydedilmiştir: “(...) hayvanda dermansızlık ziyadeleşür yatdığı yerden kalkamaz ve ishal gayet fena kokulu ve kanlı veya cerâhat gibi şeylerle karışık olarak sık sık vuku'a gelür, hayvanat ekseriya hastalığa

⁸⁹ Bu konu üzerinde daha önce durulduğu için burada genel kaynaklar verilmeye çalışılmıştır. Bekman, *Veteriner Tarihi*, 163 – 165; Özen, *Mülkiye Baytar Mektebi*.

⁹⁰ BOA, *DH. MKT*, 200/33; Zeynel Özlü, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zatülcenb,” *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 23 (2014): 99 – 114.

⁹¹ BOA, *DH. MKT*, 200/33.

tutulduklarının üçüncü gününden yedinci gününe doğru telef olurlar, bazen helak onuncu güne doğru vaki' olduğu gibi birinci, ikinci günlerinde hayvanat telef olurlar."⁹²

Risale hastalığının belirtileri ve telefatin ne şekilde gerçekleştiği üzerinde dururken aynı zamanda alınması gereken tedbirlerin neler olduğuna da ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Bu anlamda risale illet-i mezkûrun sebep olduğu telefati azaltmak için öncelikle hastalığa yakalanmış hayvanatın sağlıklı bulunanlardan acil olarak ayrılması ve aynı zamanda hükümete haber verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca sağlam hayvanların bulundukları bölgeler ile ahırlarının gayet temiz tutulması, hasta hayvanlarla temas eden kişilerin sağlıklı hayvanların yanına girmemesi ve sağlıklı hayvanlara çokça arpa, yulaf ve tuzla karışık saman ve otun verilmesi gerektiği kaydedilmiştir. Hayvanların bu bulaşıcı hastalığa yakalanmamaları için ayrıca içtikleri suların gayet temiz olması, yem yedikleri yemliklerden başka hayvanlara yem verilmemesi ve hasta hayvanlar için kulanılan çul, ip vb. şeylerin diğer hayvanlar için kullanılmaması gerektiği belirtilmiştir. Risale hastalığının yayılmasını önlemek için de çeşitli önerilerde bulunmuştur. Buna göre telef olan hayvanların leşlerinin kesinlikle açık ve ulu orta yerlerde bırakılmaması, bunların leşlerinin sürüklenmemesi, bu hayvanların üzerinde bulunan derilerin yüzülmemesi ve telef hayvanın ilgili mahallin uzak ve hayvan geçmez bir yerine götürülüp gayet derin bir çukurda gübreleri ile gömülmesi gerektiği kaydedilmiştir. Bunların dışında önerilen tedbirler ise koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların dahi hasta veya şüpheli hayvanların oldukları mahallere yaklaştırılmaması gerektiği üzerineydi; çünkü hastalığın bir ihtimal dahi olsa onlara da sirayet edebileceği belirtilmiştir. Risale hastalığının yayılmasını engellemek adına köpek, tavuk ve kedi gibi hayvanlara da mümkün mertebe dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu hususta köpeklerin telef hayvanın leşini yemesi durumunda hastalığın köpek aracılığıyla sağlam hayvanlara da bulaşacağı ve köpek gibi tavuklara da dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Hastalığın yayılmasını engellemek için köpek, tavuk ve kedi gibi hayvanların belli bir yere kapatılması veya bağlanması gerektiğinin üzerinde durulmuştur.⁹³

Risale 1880'lerin sonunda hastalığın yayılmasını engellemek adına başka önerilerde de bulunmuştur. Bu tedbirlere bakıldığında hastalık belirtileri görülen hayvanların hemen itlaf edilmeleri ve deri veya leşlerinin hiçbir şekilde ortada bırakılmaması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca telef olan hayvanın leşinin diğer hayvanlara koklattırılmaması, derisinden çarık vb. eşyalar yapılmaması ve leşlerin köpeklere yedirilmemesi bahsedilen diğer tedbirler arasında yer almaktaydı. Bununla beraber ahır ve yemlikler ile ahır duvarlarının badana edilmesi, hastalık zuhur ettiğinde hemen baytar çağırılıp hükümete haber verilmesi hastalığın önünün alınması için önerilen tedbirler arasındaydı.⁹⁴

⁹² BOA, *DH. MKT*, 200/33. Sığır vebası her ne kadar büyükbaş hayvanlarda etkili olsa da bu hastalık mandalarda daha az görülmekteydi. Mandaların bu hastalığa karşı mukavemet ettikleri ve telef at oranının %20 ila %30 arasında değiştiği kaydedilmiştir. Telef olan hayvanların ise genellikle malak cinsi olduğu risalede kaydedilmiştir.

⁹³ BOA, *DH. MKT*, 200/33.

⁹⁴ BOA, *DH. MKT*, 200/33.

Osmanlı Devleti, sığır vebasına karşı bu tür sıhhi ve koruyucu önlem/tedbirler almakla beraber hayvan varlığını korumak adına 1890'larda yasal düzenlemeler ve mevzuat da geliştirmiştir. Osmanlı'yı 1890'larda bu tür yasal düzenlemeler ve mevzuat hazırlamaya iten sebeplerin başında ülkenin önemli bir ekonomik kaynağını yani hayvancılığı korumak geliyordu. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü geniş coğrafyada 1897'deki istatistiklere göre 24.851.791 küçükbaş ile büyükbaş hayvan bulunmaktaydı. 24.000.000'un üzerindeki hayvan varlığı içinde küçükbaş hayvanlar niceliksel olarak daha fazla olmakla birlikte Osmanlı coğrafyasında kayda değer bir büyükbaş hayvan varlığı da bulunmaktaydı. Buna göre 1897 yılında Osmanlı ülkesinde 5.054.000 büyükbaş hayvan bulunmaktaydı.⁹⁵ Devlet, bu hayvan varlığını 1890'larda artış kaydeden hayvan hastalıklarından korumak için öncelikle *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi* adında ve 18 maddeden oluşan yasal bir düzenlemeyi tertip etmiş ve bu düzenleme 5 Ocak 1893 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 5 Ocak 1893'te yürürlüğe giren *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi*'nin ilk olarak Hüdavendigâr Vilayeti'nde tatbik edileceği belirtilmiştir.⁹⁶

5 Ocak 1893 tarihinde yürürlüğe giren *Zabıta-i Sıhhiye Hayvaniye Talimatnamesi* genel olarak hayvan hastalıkları ve bunların önlenmesi ile koruyucu hekimlik gibi maddeleri ihtiva ediyordu. Buna göre nizamnamenin maddelerine bakıldığında şunlar dikkati çekmektedir: 1. maddede bir mahalde ortaya çıkan hayvan hastalığının salgın hastalıklardan olup olmadığı konusunda bir şüpheye düşülürse hayvan sahibinin bu durumu köy ihtiyar meclisi veya muhtara bildirmesi ve onların da kazadaki yerel idareciler aracılığıyla merkezi livaya durumu bildirecekleri ve aynı zamanda bir emrin gelmesini beklemeksizin hasta hayvanı koruma altına alacakları belirtilmiştir. 2. maddede liva mu-tasarrıfının hastalığı haber alır almaz 24 saat içinde hareket edeceği ve hastalığın bulunduğu bölgeye bir baytar göndereceği ve hastalığın ortaya çıktığını merkezi vilayete bildireceği ifade edilmiştir. Nizamnamenin 3. maddesi konu açısından önem arz etmektedir. Bu madde baytarın hastalık mahalline ulaştığı andan itibaren yapacaklarıyla ilgiliydi. Buna göre baytar, eğer hayvan ayrı bir yere konulmadıysa hayvanı farklı bir yere koyacak ve hastalığın ne tür bir hastalık olduğunu araştıracaktı. Gerekli tedbirleri yerel yönetimlerle uygulamaya koyacak ve eğer hastalık *vebâ-yı bakarı gibi fazla telefata sebep veren bir hastalık ise* yöneticilerden umumi müfettişin bölgeye getirilmesini talep edecekti. Nizamnamenin 4. maddesi ise hayvan hastalığının çıktığı bölgedeki sağlam hayvanların aşılınmasıyla ilgiliydi ve aşı konusunda baytarın öncelikli olduğu belirtilmiş ve baytarın aldığı emirlere uygun hareket edilmesi beklenilmiştir.⁹⁷

⁹⁵ Tevfik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 178. 1890'ların sonunda Osmanlı ülkesindeki hayvan varlığının dağılımı şu şekildedeydi: 11.544.976 koyun; 7.336.279 keçi; 915.703 tiftik keçisi; 1.238. 879 çift öküzü; 1.146. 867 karasığır ineği bulunmaktaydı. Verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere hayvan varlığının 19.79 milyonu küçükbaş hayvanlardan oluşurken geriye kalan 5.054 milyonu ise büyükbaş hayvanlardan meydana gelmekteydi.

⁹⁶ Düstur, *Birinci Tertip*, 6/1306 – 1310; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 186 – 187; Temel, *Atatürk Dönemi Hayvancılık*, 2 – 3.

⁹⁷ Düstur, *Birinci Tertip*, 6/1306.

Nizamnamenin diğer maddeleri direkt sığır vebasıyla ilgili olmasa da hayvan hastalıklarının önlenmesine dair genel bir çerçeve çizmektedir. Bu minvalde Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi'nin 5. maddesine bakıldığında ortaya çıkan hayvan hastalığının türü ne olursa olsun ortadan kaldırılması için uygulamaya konan fenni tedbirlerin eksikliğinden baytarın ve uygulanmasından yerel yönetim memurlarının sorumlu oldukları belirtilmiştir. 6. madde ise hastalık hakkında hem baytar müfettişinin hem de yerel yöneticilerin aldıkları gerekli tedbirleri merkez vilayete bildirmeleri ve hastalığın günden güne kazandığı görünüm ve telefata hakkında vakitlice merkez vilayete malumat verilmesi gerektiği kaydedilmiştir. 7. maddede genel yolların işlememesi veya hastalığın yayılmasında etkili olabilecek bazı hayvanların ve büyük sürülerin itlaf ve imhası söz konusu olduğunda önemli ve gerekli tedbirlerin uygulanması konusunda yerel yönetimlerin bilgilendirileceği ifade edilmiştir. 8. madde, hastalığın ortaya çıktığı yerde görevli olan baytar müfettişinin yaptığı sıhhi ve fenni tedbirlere kimsenin müdahale edemeyeceğini belirtmekteydi. Talimatnamenin 9. maddesinde hastalığın zuhur ettiği bölgede hastalığın tekrar zuhur etmeyeceğine dair bir kanaat hâsıl olsa bile baytar karantina tedbirlerinin ortadan kaldırılmasını yazılı olarak teklif etmedikçe bulaşık bölgesinden hayvan ve madde ihracatına izin verilmeyeceği belirtilmiştir. 10. maddede, vilayet dışında hayvan hastalığı ortaya çıktığı ve vilayete sirayet etmesinden korkulduğu zaman durumun merkez vilayete bildirileceği ve aynı zamanda hastalığa sebep olacak hayvan ve maddelerin ithalinin durdurulacağı kaydedilmiştir. Nizamnamenin 11. maddesi hastalık olmayan dönemlerde vilayetlere gelecek hayvanlarla ilgiliydi. Buna göre vilayete dâhil olacak hayvanlar için iskele ve methaller tahsis edilecek ve bu methallerde tahaffuzhaneler tesis edilerek baytarlar görevlendirilecekti. Vilayete ithal edilmesi düşünülen hayvanlar hudut sıhhiye-i baytarı tarafından kontrol edildikten sonra herhangi bir sakınca görülmezse damgalanacak ve ithaline izin verilecekti ancak beygir, ester ve merkep gibi hayvanlara damga vurulmayacaktı. Yine bu madde, ithal edilen hayvanda hastalık olduğu veya hastalıktan şüphe edilirse baytarın gerekli fenni tedbirleri alacağını belirtmiştir.⁹⁸ Nizamnamenin 12. maddesi vilayet dışına ihraç edilecek hayvanlarla ilgiliydi. Buna göre vilayet dışına çıkarılacak hayvan için hayvan sahibinin hayvan sayısı, hayvanın şekli ve hali, değeri ile her nevi salgın hastalıktan kurtulmuş olduğunu beyan eden ve mahalli belediyeden alınmış bir şahadetnameye sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca alınan şahadetnamenin yerel yönetimlerce tasdik ettirilmesi ve memurun-i sıhhiye-i baytariyeden birinin mühür veya imzasının olması gerektiği kaydedilmiştir. Memurun-i sıhhiye-i baytariyeden biri mevcut olmadığında belediye tabibinin mühür veya imzasının olması zorunlu tutulmuştur.⁹⁹

Yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere 1893 tarihli Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi geç Osmanlı toplumunda hayvan hastalıklarına dair koruyucu tedbirlerin alınması ve hastalıkların önünün alınmasını amaçlamıştır. Bu anlamda özellikle yerel yönetimler ile baytar ve baytar müfettişi gibi kişilere önemli görevler yüklenmiştir. Ayrıca sığır vebası gibi hastalıkların seyrinin takip edilmesi, diğer

⁹⁸ Düstur, *Birinci Tertip*, 6/1307 – 1308.

⁹⁹ Düstur, *Birinci Tertip*, 6/1307 – 1308.

vilayet ve mahallere yayılmasının önlenmesi ve gerekli sıhhi - fenni tedbirlerin alınması bu talimatnamenin asıl amaçlarından birkaçıdır. Osmanlı Devleti böyle bir yasal düzenlemeyle hayvancılık gibi önemli bir ekonomik kaynağı korumak ve devlet gelirlerinin sürekliliğini sağlamak istemiştir.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti, 1893'teki talimatnameyle birlikte ilerleyen zamanlarda da hayvan hastalıklarıyla ilgili birtakım yasal düzenlemelere gitmiş ve bu anlamda hayvan hastalıklarıyla ilgili bir mevzuat oluşturulmuştur. Bu mevzuatın önemli bir ayağını I. Dünya Savaşı öncesinde 17 Aralık 1913 [H. 18 Muharrem 1332] tarihinde yürürlüğe giren *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati* oluşturmaktadır. Bu geçici kanunun yürürlüğe girdiği 17 Aralık 1913 tarihinden itibaren daha önce neşredilmiş olan kanun ve talimatnameler ile düzenlemeler yürürlükten kaldırılmıştır. 1914 yılına sayılı günler kala yapılan bu yasal düzenlemede padişah Mehmed Reşad, Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman El – Büstani, Adliye Nazırı İbrahim [Bey], Dâhiliye Nazırı Talat [Paşa] ve Sadrazam Mehmed Said'in imzaları bulunmaktaydı. *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati* 7 fasıl ve 45 maddeden oluşmaktaydı. Bu kanun daha önce yayımlanan yasal düzenlemeler ve mevzuattan çok daha ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştı. Bu cümleden olarak mezbahalar, pazar ve panayır, mesuliyet ve ceza faslı gibi bölümler de bu kanuna eklenmiştir. Mezbahalar ile ilgili kanun maddeleri 30 – 33. maddeler arasında iken pazar ve panayır ile ilgili kanun maddeleri 34 – 37. maddeler arasında bulunmaktaydı. Bu kanunda önemli bir yer tutan mesuliyet ve ceza faslı kısmı ise 38 – 43. maddeleri kapsıyordu. 1914'ten önce yürürlüğe giren bu geçici kanun Takvim-i Vekayi'nin 15 Ocak 1914 tarihli ve 1699 numaralı sayısında da yayımlanmıştır.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı öncesinde bu kadar detaylı ve içerik bakımından yoğun bir kanun hazırlamaya iten sebeplerin başında yukarıda da ifade edildiği üzere II. Meşrutiyet Dönemi yıllarında Osmanlı Anadolu'sunun ciddi bir hayvan hastalığıyla karşılaşmış olması gelmekteydi.¹⁰² Devleti, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde böyle bir yasal mevzuat oluşturmaya iten ikinci sebep ise sahip olduğu hayvan varlığıydı. Osmanlı'nın Asya ve Afrika'daki topraklarında 1909 yılı itibariyle istatistiklere geçen küçükbaş hayvan sayısı 45.600.000 iken büyükbaş hayvan sayısı da 9.100.000 civarındaydı. Bu sayının 5.024.609'u Anadolu'ya özgü karasığırlardan; 3.173.153'ü koşu öküzünden; 564.621'i mandalardan 354. 507'si ise koşu mandasından oluşmaktaydı. Devlet bu hayvan varlığını bulaşıcı hayvan hastalıklarından korumak adına böyle bir yasal mevzuat oluşturma gayreti içinde olmuştur.¹⁰³

Bu geçici kanunun içeriğine bakıldığında sığır vebası başta olmak üzere birçok hastalıkla ilgili kayda değer tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu hususta geçici kanunun 1. maddesi ve birinci faslında kanuna tâbi hastalıkların isimlerinin tek tek verildiği

¹⁰⁰ Düstur, *Birinci Tertip*, 6/1306 – 1310.

¹⁰¹ *Takvim-i Vekayi*, 16 Safer 1332/2 Kanun-ı Sani 1329, S. 1699, 1 – 3; Düstur, *İkinci Tertip* (Dersaadet: H. 1334) 6/116 – 126.

¹⁰² Bu konu ile ilgili detaylı bilgi önceki başlıkta verilmiştir.

¹⁰³ *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi, 1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat İstatistiği* (Dersaadet: H. 1327), 298 – 299; Güran, *Resmî İstatistiklere Göre*, 236 – 237.

görülmektedir. İsmi verilen ilk hastalık da sığır vebası yani vebâ-yı bakârî idi. Ayrıca humma-yı kulaî yani şap, zatürre, cemre-i bakteridi, cemre-i araziye yani yanıkara, cederi yani çiçek hastalığı, cereb yani uyuz hastalığı, ruam ve urra hastalığı, beygir fren-gisi, verem, veba ve humret yani kızıllaşma, daü'l kelb yani kuduz hastalığı ile barbon olarak ifade edilen boğaz hırlaması gibi hastalıklar da bu kanun kapsamında ele alınmıştır.¹⁰⁴ Geçici kanunda umumi tedbirler haricinde özellikle sığır vebasına yönelik çeşitli hükümler de bulunmaktaydı. Buna göre geçici kanunun 6. faslındaki maddeler sığır vebasını da ilgilendiriyordu. 6. fasıl itlaf edilecek veya itlafı yapılan hayvanlara ödenecek tazminatla ilgiliydi. Yapılması gereken hükümler bu faslın 17 – 22. maddeleri arasında belirtilmişti. 17.madde; *sığır vebası, verem ve ruam* gibi hastalıklardan dolayı devletçe itlaf edilen hayvan sahiplerine tazminat verileceğini ifade etmekteydi. 18. madde ise bedelleri tanzim edilecek hayvanların cins, türü ve kıymetleri ne olursa olsun tazminat miktarının hayvanın takdir edilecek kıymetinin 1/3 veya yarım derecelerinde olacağı ve tazminat miktarının nihai olarak 1.000 kuruş olduğunu belirtmiştir. 19. madde *sığır vebası, verem ve ruam* gibi hastalıklardan dolayı itlaf edilen hayvanlara verilecek tazminat miktarlarını belirlemiştir. Örnek olarak, sığır vebasından itlaf edilen hayvana 1/3, hasta hayvan ile aynı ahırda bulunup temas sonucunda itlaf edilenlere yarım derecesinde tazminat verilecekti. Bu faslın 20. maddesinde hastalığı ihbar etmeyen ve hastalık olduğunu saklayanlara hayvanlarının itlafı durumunda herhangi bir tazminat verilmeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca ülkeye ithal veya ihracından itibaren *sığır vebası için 10 gün*, verem ve ruam gibi hastalıklarda 3 ay zarfında salgın hastalıklara dair belirti veren hayvan sahiplerine tazminat ödenmeyeceği kaydedilmişti. Kanunun 21. maddesi kapsamında itlaf edilecek hayvanların sağlık zabıta komisyonlarının kararı ve yerel yönetimdeki memurlar aracılığıyla icra ettirileceği kaydedilmiştir. Sağlık komisyonunda ilgili hayvan sahipleri tarafından 2 vekil bulundurulacağı, ayrıca itlaf edilen hayvanlarla ilgili bilgileri içeren üçer nüshalık iki mazbata tanzim edilip biri yerel yönetime, biri Ziraat Nezareti'ne bir diğerinin de ilgili hayvan sahiplerine verileceği ifade edilmiştir. Bu faslın son maddesi olan 22. madde, 21. maddede belirtilen mazbatanın ilgili kişilere tebliğinden itibaren 3 ay süresinde yerel yönetimlere tazminat talebinde bulunulmazsa bunların tazminat hakkının düşeceğini belirtmiştir.¹⁰⁵

Geçici kanunun 7. faslında hastalıkların yayılmasını engellemek adına alınan tedbirleri çiğneyen veya bunlara karşı hareket edenlere verilecek cezalar belirtilmiştir. Bu hususta sığır vebasıyla ilgili hükümlere de yer verildiği görülmektedir. 7. faslın 38 – 43. maddeleri arasında *mesuliyet ve ceza* ile ilgili maddeler bulunmaktaydı ve bu faslın 39. maddesi 1 aydan 3 aya kadar hapis veya 5 Osmanlı Lirasından 20 Osmanlı Lirasına kadar nakdi cezayı gerektirecek hükümlere yer vermiştir. Bu hükümlerden biri de salgın ve bulaşıcı hastalıklardan *sığır vebası* ve yanıkara gibi hastalıklara yakalanan veya şüpheli hayvanların leşlerini bilerek saklamanın, satmanın veya satın almanın suç olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Düstur, *İkinci Tertip*, 6/116; Temel, *Atatürk Dönemi Hayvancılık*, 5.

¹⁰⁵ Düstur, *İkinci Tertip*, 6/121 – 122; Temel, *Atatürk Dönemi Hayvancılık*, 7.

¹⁰⁶ *Takvim-i Vekayi*, 16 Safer 1332/2 Kanun-ı Sani 1329, S. 1699, 2 – 3; Düstur, *İkinci Tertip*, 6/125 – 126.

Osmanlı Devleti, savaş öncesi dönemde yürürlüğe koyduğu bu geçici kanundan kısa bir süre sonra 19 Mart 1914 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde yer alan Umur-ı Baytariye Müdüriyeti tarafından *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi*'ni yayımlamıştır. Osmanlı Devleti bu şekilde geçici kanunun nasıl ve ne şekilde uygulanması gerektiğine dair ayrıntılı hukuki bir metni ortaya koymuştur. Talimatnamenin giriş kısmında 17 Aralık 1913 tarihinde yürürlüğe giren Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati'nin maddelerinde belirtilen bulaşıcı hastalıklara dair uygulanacak talimatname olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁷ Mart 1914'te yayımlanan Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi'nin 1. maddesinde Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu'nda yazılı olan bulaşıcı/salgın hastalıklara karşı alınacak tedbirler dışında her bir hastalık için talimatnamede ayrıntılı olarak verilen özel tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. Bu önemli talimatname dönemin Umur-ı Baytariye Müdürü Ali Rıza Bey ile Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman El – Büstani tarafından onaylanmıştır. I. Dünya Savaşı öncesi hayvan hastalıklarına dair önemli malumat içeren bu talimatname toplam 14 fasıl ve 92 maddeden oluşuyordu. Genel olarak talimatnameye bakıldığında 1. fasılda sığır vebasına karşı sınır sağlık zabıtasının alacağı tedbir ve önlemler açıklanmış ve bu tedbirler 2 – 5. maddeler arasında ifade edilmiştir. 1. fasılda ayrıca ayrı bir başlık olarak ülke içinde sağlık zabıtasının sığır vebasına karşı alacağı tedbirler de açıklanmış ve bu hükümler 6 – 19. maddeler arasında yer almıştır.¹⁰⁸

Birinci fasılda adı geçen ülke içinde sağlık zabıtasının hastalığa karşı alacağı tedbirler yukarıda ifade edilenlerle benzerlikler gösterdiği için araştırmada özellikle sığır vebasına yönelik sınır sağlık zabıtası tarafından alınan tedbir ve önlemler üzerinde duruldu. Buna göre 2. maddede Osmanlı ülkesiyle sınır olan veya ticari ilişkilerde bulunan bir ülkede sığır vebasına ortaya çıktığında o ülkeden Osmanlı topraklarına büyükbaş ile küçükbaş hayvanlar ile bu hayvanlara ait et, kuru ve yaş maddelerin girişinin yasaklandığı belirtilmiştir. Bu ülkelerden gelen yün, kıl ve tiftik gibi ürünler yıkanmış veya kireçten geçirilmiş ise bu yasaklamadan muaf tutulmuştur. Bu maddede ayrıca sığır vebasından olmayan bir ülkeden gelen hayvan eğer bulaşık bir bölgeden geçirilmemiş ise Osmanlı topraklarına girişine izin verileceği kaydedilmiştir. Talimatnamenin 3. maddesine bakıldığında ise sığır vebasından Osmanlı hudutlarına 40 km.ye kadar yakın bir bölge veya ülkede ortaya çıkmışsa o ülkeden hayvansal ürünlerin ithalinin sınırda görevli baytar tarafından yasaklanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca hastalığın Osmanlı topraklarına sırayeti gibi tehlikeli bir durum ortaya çıktığında askeri bir kordon vasıtasıyla sınırın korunacağı belirtilmiştir.¹⁰⁹

Talimatnamenin 4. maddesine bakıldığında ise yabancı ülkelerden Osmanlı'ya ihraç edilecek büyükbaş ile küçükbaş hayvanların bulaşık mahallerden ihraç edildikleri veya hasta oldukları gemi, vagon veya sınır muayeneleri sırasında ortaya çıkarsa bunların ihraç edilmelerinin katiyen yasaklanacağı ifade edilmiştir. Şayet bu hayvanlar sınır

¹⁰⁷ *Ticaret ve Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariye Müdüriyeti Zabıta –i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi* (Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1330), 1 – 2.

¹⁰⁸ *Zabıta –i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi*, 1 – 7.

¹⁰⁹ *Zabıta –i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi*, 2 – 3.

dâhilinden girmiş veya karaya ihraç edilmişlerse bunların muayene sonucu sığır vebası olduğu tespit edilirse tazminat verilmeksizin derhal Sıhhiye Nezareti denetiminde itlaf edilip derileriyle birlikte gömülecekleri kaydedilmiştir. İtlaf edilen hayvanlarla birlikte olan diğer hayvanlar da mezbahaya gönderilip Sıhhiye Nezareti'nin kontrol ve denetiminde kesilecek ve derileri de debbağhaneye gönderilecekti. Ayrıca bu hayvanlara ait olan ot ve saman gibi hayvansal gıda maddeleri de yakılacaktı. Bu madde ayrıca hasta olmayan hayvanların hayvan sahibinin talebi ve kendi hükümetlerinin resmi izniyle 48 saat içinde geldikleri yere iade edileceğini de ifade etmiştir.¹¹⁰ Talimatnamenin 5. maddesinde hayvanlarını kestirmek veya iade etmekten kaçınan hayvan sahiplerinin mahalli yönetimlerce tayin edilecek bir komisyon aracılığıyla hayvanlarının kesilip deri ve etlerinin değerlerinin de mal sandıklarında sahibine verilmek üzere emaneten tutulacağı belirtilmiştir.¹¹¹ Bu talimatnamenin sığır vebası ile ilgili maddelerinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, 20. yy.da hem dünyada hem de ülke içinde gelişen çeşitli ve bir o kadar da yaygın hastalıklara karşı yasal bir mevzuat oluşturmuş ve bunu da uygulamaktan geri durmamıştır. Böyle ayrıntılı ve içerik olarak yoğun bir talimatnamenin hazırlanması devlet kurumlarının sığır vebası başta olmak üzere hayvan hastalıklarına özel bir ehemmiyet verdiklerini göstermektedir. Bu açıdan her ne kadar bazı eksiklikleri dönem içinde görülse de bu tür talimatnameler, Osmanlı'nın hayvan hastalıkları, alınacak tedbir ve sorumluluklara dair hukuki ve yasal bir zeminini oluşturmuştur.¹¹²

Sonuç

Hayvan hastalıkları insanlık tarihi kadar eskiye dayanan bir olgudur. Bu kadar eski bir tarihe sahip olan hayvan hastalıkları Osmanlı Devleti'nde 16. yy. gibi erken dönemlerden itibaren görünmeye başlamıştır. Hayvan hastalıklarının daha görünür bir hâl alması ve bu anlamda yaygınlık kazanması daha çok Avrupa'daki gelişmelerle bağlantılı olarak görünse de Anadolu coğrafyası da özellikle 19. yy.da hayvan hastalıklarıyla yoğun bir şekilde karşılaşmıştır. Anadolu coğrafyasında vebâ-yı bakarî olarak bilinen sığır vebası özellikle 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan sonra yaygınlık kazanmış ve bu anlamda 1880'ler bu hastalığın başta başkent İstanbul olmak üzere Anadolu coğrafyasında hüküm sürdüğü yıllar olmuştur. Belli zaman aralıklarıyla ortaya çıkan sığır vebasının süreklilik kazanması ve ciddi bir hayvan kaybına sebebiyet vermesi de yine 1880'ler ve sonrasına denk düşmektedir. Hastalığın 1880'lerde Anadolu'da salgın halini alması başkent İstanbul'un gıda tedarik zincirine ket vururken aynı zamanda hastalık uluslararası ticareti de etkilemiş ve devlet birtakım tedbirler almak zorunda kalmıştır. Yoğun ve sürekli bir şekilde geç Osmanlı toplumunda ortaya çıkan sığır vebası ve diğer hastalıklar karşısında Osmanlı Devleti kurumsallaşmak zorunda kalmıştır. Bu anlamda 1888 yılında Nafia Nezareti bünyesinde *Umur-ı Baytariye Müfettişi Umumiliği* teşkil edilmiş bir yıl sonra 1889'da ise *Mülkiye Baytar Mektebi* İstanbul'da açılıp eğitime başlamıştır. Kurumsallaşma ile birlikte devlet geç Osmanlı toplumunu hastalığa karşı bilinçlendirmek için tıbbi ve fenni yayınlar da yayımlamıştır. Bu anlamda sığır vebasına

¹¹⁰ *Zabuta –i Sıhhiye–i Hayvaniye Talimatnamesi*, 2 – 3.

¹¹¹ *Zabuta –i Sıhhiye–i Hayvaniye Talimatnamesi*, 2 – 3.

¹¹² *Zabuta –i Sıhhiye–i Hayvaniye Talimatnamesi*, 2 – 22.

yönelik bir yandan komisyonlar teşkil edilirken aynı zamanda 1889 yılında olduğu gibi *Hükümet Memurlarıyla Baytarlara Mahsus Tifüs Hastalığı Yani Vebâ-yı Bakarî Hakkında Talimat* isimli bir risale yayımlanmış ve bu risalede hastalığın önlenmesi ve koruyucu sağlık tedbirleri ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır.

Sığır vebası 1890'larda salgın halini aldığı ve süreklilik gösterdiği için devlet 1893 yılında hem *Veteriner Merkez Teşkilatı Nizamnamesi*'ni hem de 18 maddeden oluşan *Zabıta-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi*'ni çıkarmıştır. 5 Ocak 1893 tarihinde yürürlüğe giren bu talimatname dönemin hayvan hastalıklarına ve alınması gereken tedbirlere dair özlü ve nitelikli bir içeriğe sahipti. 18 madden oluşan bu talimatnamenin ilk olarak Hüdavendigar Vilayeti'nde tatbik edilmesi devletin pilot uygulamanın İstanbul'a yakın bir merkezde olmasını tercih ettiğini göstermektedir. Talimatnameye bakıldığında hastalıkların yayılmasının önlenmesi, koruyucu sağlık hizmetleri, fenni ve sıhhi tedbirlerin yerinde ve zamanın alınması, ithal veya ihraç edilecek hayvanlara dair nitelikler, yerel yönetimler ile merkezi yönetimin beraber sorumluluk almaları ve nihai olarak hastalıkların yayılmasını önlemek için öngörülen cezalardan bahsedildiği görülmektedir.

Sığır vebası, 20.yy.ın ilk yıllarında ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde de etkili olurken toplumsal hayatı da etkileyen birçok yönü bulunmaktaydı. Bunlar çiftçilerin mülksüzleşmesinden toplumun ihtiyaç duyduğu temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının 1908 ve sonrasında 3 – 4 kat artmasına kadar geniş bir yelpazede ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti, bu önü alınamaz ve sosyoekonomik olarak ciddi etkileri olan hastalığa karşı I. Dünya Savaşı'ndan önce 17 Aralık 1913 tarihinde *Zabıta-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati*'ni yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır. Bu geçici kanunun yürürlüğe girmesi daha önce yayımlanmış nizamname ve talimatnamelerin yürürlükten kaldırılmasına sebep olmuştur. Bu önemli kanun geç Osmanlı toplumunun hayvan hastalıklarına dair ne kadar ayrıntılı bir yasal mevzuat oluşturabildiğinin ve hastalıklara dair farkındalığının bir işaretidir. Bu anlamda geçici kanuna bakıldığında kanunun hastalıkların seyri, önlenmesi, koruyucu sağlık hizmetleri, yerel yönetimlere düşen sorumluluklar, ihbar ve haber verme, yurt içi veya yurt dışına hayvan nakliyatı, hayvan nakliyatının yapılacağı ulaşım araçları, mezbahalar, pazar ve panayır ile mesuliyet ve ceza gibi oldukça geniş bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Geçici kanun 7 fasıl ile 45 maddeden oluşan yasal bir düzenlemeydi. Bu tür bir yasal düzenlemeyle devlet hem Osmanlı toplumunu hastalıklara dair bilgilendirme ve bilinçlendirme yolunu tutmuş hem de aynı zamanda hastalıkların ekonomik olarak geç Osmanlı toplumunu etkilemesini azaltmaya çalışmıştır. I. Dünya Savaşı öncesi yayımlanan bu geçici kanun Osmanlı toplumunun aynı zamanda belli bir mevzuat oluşturma geleneğine de sahip olduğunu göstermektedir ki bu gelenek daha sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti tarafında da çeşitli şekillerde belli bir zamana kadar kullanılmıştır. Son olarak 17 Aralık 1913'te yürürlüğe giren *Zabıta-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati*'nin uygulanması adına 19 Mart 1914 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesindeki Umur-ı Baytariye Müdüriyeti tarafından *Zabıta-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi* yayımlanmıştır. Bu talimatname geçici kanunun Osmanlı coğrafyasında nasıl ve ne şekilde uygulanacağını en net şekilde gösteren bir düzenlemeydi. Talimatnamenin ilk maddesi de geçici kanunda belirtilen bulaşıcı ve salgın hastalıklara dair bu talimatnamenin uygulanması gerektiğini ifade etmekteydi.

Oldukça kapsamlı ve hacimli bir mevzuatı içeren bu talimatname 14 fasıl ve 92 maddeden oluşmaktaydı. Talimatnamenin bu anlamda hayvan hastalıklarına dair ciddi bir bilgi birikimi ve farkındalığı da barındırdığı söylenebilir. Sığır vebasından şarbona, uyuzdan zatürreye ve çiçek hastalığından kuduza kadar tüm hastalıkları ve bunlara karşı alınması gereken önlem ve tedbirler talimatnamede tek tek açıklanmıştır. Bu talimatnamenin yürürlüğe girmesinin I. Dünya Savaşı dönemine denk gelmesi ise manidardır. Talimatname savaş öncesi dönemde kısa bir süreliğine de olsa uygulanma fırsatı bulabilmiştir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

Kaynaklar

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO): 1053/78936; 1058/79337; 3018/226281.

Dâhiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT): 200/33; 1598/7; 1598/99; 1601/3; 1601/61; 1603/3; 1608/68; 1615/119; 1629/90; 1632/120; 1638/97; 1647/50; 1692/21; 1692/44; 1692/128; 1728/94; 1742/73; 1744/122; 1773/23; 1779/78; 1793/154; 1800/59; 1807/82; 2050/117; 2129/13; 2139/88; 2193/76; 2198/51.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF. MKT): 107/27.

Araştırma Eserler

Ak, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakari (Sığır Vebası).” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 39 (2016): 215 – 240.

Ak, Mehmet. “Batılı Gezginlerin Gözlem ve Değerlendirmelerinde Ankara Keçisi.” *Gazi Akademik Bakış* 14/28 (2021): 267 – 302.

Ak, Mehmet. “Yörüklerde Halk Hekimliği.” *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 57 (2017): 395 – 405.

Arslan Torba, Tuğçe. “Burkholderia Mallei: Ruam Hastalığı.” *Estüdam Halk Sağlığı Dergisi* 5/2 (2020): 353 – 361.

Batği, Özlem. “Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri.” *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 4/8 (2017): 169 – 182.

Bekman, Muzaffer. *Veteriner Tarihi*. Ankara: Ankara Basım ve Cildevi, 1940.

Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Emek, Fatma. “XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğine Anadolu’da Mezbahalar ve Mandıralarda Hayvansal Gıdanın Hijyen Sorunu.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 21/43 (2021): 505 – 539.

Ergin, Osman. *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*. İstanbul: Osman Bey Matbaası, 1940.

Erk, Nihal. “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar.” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 6/03 – 4 (1959): 80 – 85.

Erk, Nihal. “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu.” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 10/3 – 4 (1963): 221 – 234.

Gölcü, Berfin Melikoğlu ve Atilla Özgür, “Osmanlı Devleti’nde Sivil Veteriner Hekimliğine Yönelik Mevzuat Düzenlemeleri.” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 62/1 (2015): 7 – 12.

Güran, Tevfik. *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

- İnce, Ömer Barış ve Özgür Kanat, “Şap Hastalığı.” *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi* 26/2 (2015): 45 – 51.
- Kallek, Cengiz. “Okka”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII (İstanbul 2007), ss. 338 – 339.
- Kılıç, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Kılıç, Orhan. *Mikrop, Salgın ve Toplum İnsanlığın Ölümle İmtihanı*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021.
- Mavridis, Nikolaki. *Tababet-i Baytariyede Aşı, Serum ve Toksinlerin Tatbikatı*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1330.
- Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. Çev., Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özdemir, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914 – 1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Özen, Abdullah. “Mülkiye Baytar Mektebi”, Türk Maarif Ansiklopedisi (Erişim 01.01. 2025). <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/mulkiye-baytar-mektebi>
- Özlü, Zeynel. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zatülcenb.” *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 23 (2014): 99 – 114.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700 – 1850)*. Çev., Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedâbir*. Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331.
- Şemseddin Sami. *Kâmus-ı Türkî*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2008.
- Şimşek, Kamuran. “Osmanlı Devri Denizli’de Sığır Vebası, Vebâ-yı Bakarî.” *Belgi Dergisi* 2/19 (2020): 2068 – 2080.
- Tan, Seda. “İstanbul ve Çevresinde Veba-yı Bakarî (1886 – 1891).” *Belleten* 87/310 (2023): 1021 – 1057.
- Temel, Mehmet. “Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası.” *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2010): 1 – 33.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
- Tüzdil, A. Nevzat. *Türkiye’de Veteriner Fakültesinin Tarihi ve Laboratuvar Hayatının Başlangıcı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, 1955.
- Unat, Ekrem Kadri. *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1970.
- Yıldırım, Nuran. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, V, (İstanbul 1985), ss. 1320 – 1338.

Yıldırım, Nuran. “Bakteriyolojihane-i Şahane’de Veteriner Bakteriyoloji 1893 – 1901”
I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri -
Prof. Dr. Ferruh Dinçer’in 70’inci Yaşı Anısına - , Elazığ, 30 Mart - 1 Nisan, 2006.

Resmî ve Süreli Yayınlar

Düstur, Birinci Tertip, VI. Ankara: Devlet Matbaası, 1939.

Düstur, İkinci Tertip, VI. Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1334.

İkdam, 15 Rebiyülahir 1313/22 Eylül 1311, S. 429.

İkdam, 16 Şevval 1327/18 Teşrin-i Evvel 1325, S. 5429.

İkdam, 27 Şevval 1327/28 Teşrin-i Evvel 1325, S. 5439.

İkdam, 30 Zilkade 1327/30 Teşrin-i Sani 1325, S. 5472.

*Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi, 1325
Senesi Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat İstatistiği*. Dersaadet, H. 1327.

Servet-i Fünûn, 12 Kanun-ı Evvel 1312, S. 302.

Takvim-i Vekayi, 6 Cemâziyelevvel 1309/ 26 Teşrin-i Sani 1307, S. 150.

Takvim-i Vekayi, 16 Safer 1332/2 Kanun-ı Sani 1329, S. 1699.

*Ticaret ve Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariye Müdüriyeti Zabıta –i Sıhhiye–i Hayvaniye
Talimatnamesi*. Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1330.

Konsolosluk ve Ticaret Raporları

*Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year
1903*. II. Washington: Government Printing Office, 1904.

*Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year
1908*. II. Washington: Government Printing Office, 1909.

*Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey. Report for the Year
1893 on the Trade of Angora*. London, 1894.

*Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Report on the Agricultural
Condition of the Vilayet of Angora*. London, 1895.

*Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey. Report for the Year
1897 on the Trade and Commerce of Angora and District*. London, 1898.

*Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1906 on the Trade of
Constantinople and District*. London, 1907.

*Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1907 on the Trade of
Constantinople and District*. London, 1908.

*Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1908 on the Trade of
Constantinople and District*. London, 1909.

Web Sayfası

“Rinderpest”, Britannica, erişim 17 Mart 2025,
<https://www.britannica.com/science/rinderpest>

The Evolution of Bosniak Political Life: From a Religious Movement to Political Organization [1878-1906]

Boşnak Siyasi Hayatının Evrimi: Dini Bir Hareketten Siyasi Bir Örgüte [1878-1906]

Enes Turbic*^{ORCID}; Sabri Can Sannav**^{ORCID}

Abstract

This article examines the origins of modern political life among the Bosniaks of BiH during the Austro-Hungarian era, focusing on the evolution of their political life and the emergence and activities of the first Bosniak political organization. Additionally, this article researches the political panorama of BiH at the time, including the significant political processes, events, and developments that shaped the fate of this country. The article aims to analyze the political structures of the Bosniaks during the 1878-1906 period, focusing on the processes of their political organization facilities and the developmental course of the political organization. Furthermore, this article researches the reasons behind the establishment of this organization, its evolution, programs, and activities, and its role on the political scene of BiH. Moreover, this article specializes on the organization's influence on developing national consciousness among the Bosniaks. The research draws upon archival sources and literature in Bosnian, Croatian, Serbian, German, English, and Turkish, employing methods of analysis and comparison to examine the subject comprehensively.

Keywords: BiH, Bosniaks, Austria-Hungary, MNO, Balkans.

Öz

Bu makale, Bosna Hersek'teki Boşnaklar arasında modern siyasi hayatın kökenlerini, özellikle Avusturya-Macaristan dönemi sırasında siyasi yaşamlarının evrimi, ilk Boşnak siyasi teşkilatının ortaya çıkışı ve faaliyetleri üzerine odaklanarak incelemektedir. Ayrıca, makale o dönemdeki Bosna Hersek'in siyasi panoramasını, bu ülkenin kaderini şekillendiren önemli siyasi süreçler, olaylar ve gelişmeleri araştırmaktadır. Bununla beraber bu çalışma 1878-1906 döneminde Boşnakların siyasi yapılarının analizine odaklanarak, siyasi örgütlenme imkânları süreçlerini ve siyasi örgütlenmenin gelişim seyrini ele almayı amaçlamaktadır. Bunların yanı sıra, sözü geçen teşkilatın kuruluş nedenleri, evrimi, programları ve faaliyetleri ile Bosna Hersek'in siyasi sahnesindeki rolü de araştırılmaktadır. Bu makalede bu teşkilatın Boşnaklar arasında milli bilincin gelişmesine olan etkisine de özel bir önem verilmektedir. Araştırma, konuya kapsamlı bir şekilde yaklaşmak amacıyla, Boşnak, Hırvat, Sırp, Alman, İngiliz ve Türk arşiv kaynakları ve literatürden yararlanarak, analiz ve karşılaştırma yöntemlerini kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, Boşnaklar, Avusturya-Macaristan, MNO, Balkanlar.

* Sorumlu yazar / Corresponding author ^{ORCID} turbic.enes@gmail.com

** Trakya Üniversitesi ^{ORCID} sabricsannav@trakya.edu.tr

This article, enriched with newly explored sources, originates from the doctoral dissertation "The Political Life of Bosniaks in BiH During Austro-Hungarian Administration (1878-1914)". The dissertation was completed under the supervision of Assoc. Prof. Sabri Can Sannav and Prof. Dr. Adnan Jahić in the History Department of the Institute of Social Sciences at Trakya University. Full citation: Enes Turbic, "The Political Life of Bosniaks in BiH During Austro-Hungarian Administration (1878-1914)," unpublished PhD dissertation, Trakya University, Institute of Social Sciences, Advisor: Assoc. Prof. Sabri Can Sannav and Prof. Dr. Adnan Jahić, Edirne 2023.

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 9

Başyuru / Submitted: 23 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 03 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Turbic, E; Sannav S. C. "The Evolution of Bosniak Political Life: From a Religious Movement to Political Organization [1878-1906]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 195-234.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye

This is an open-access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Introduction

Aside from being a field of interest for many academic disciplines, political history is an essential subject of historical science, as it is the cause of key events in humanity's past.¹ The political life of BiH during its Austro-Hungarian past also represents an essential component in understanding the overall history of this country and its people. The significance of this topic lies in developing a more detailed analysis of the Austro-Hungarian period in BiH and its political life within that timeframe. Analyzing the political life of Bosniaks in BiH at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries helps us understand their political activities and processes in later periods, especially during the Kingdom of SHS/Yugoslavia and the SFR of Yugoslavia. The forty-year period of Austro-Hungarian rule in BiH represents a significant chapter in the history of this country. Examining topics, particularly political ones, from this era provides valuable and detailed insight into its political life, focusing on the ethnic group with the largest population, the Bosniaks. Research on these and similar subjects also enables a deeper understanding of the reasons and factors that shaped the process of organizing the active political life of this ethnic group. At the same time, it offers a structure for analyzing key questions, such as whether the planned political objectives were ultimately achieved and to what extent the social and political circumstances of the period influenced their realization.

The period of Austro-Hungarian rule over BiH, spanning the latter half of the 1870s until the end of World War I, after which several empires, including Austro-Hungary, disappeared from the European stage constitutes a relatively brief chapter in the history of BiH.² The period from 1878 to 1906 when the first political organization was

¹ For more details on political history, see: Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*, (London: Profile Books, 2011); Alan Ryan, *On Politics: A History of Political Thought: From Herodotus to the Present*, (New York: Liveright, 2010); Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-2011*, (London: Penguin Books, 2012).

² The Austro-Hungarian Monarchy was created after the unification of Austria and Hungary in 1867 and survived in the areas of Central Europe and the western part of the Balkans until the end of World War I in 1918. After the Habsburg Monarchy lost its territory in the area of today's Italy in the middle of the 19th century, it was also excluded from the German Confederation and then found itself under pressure from internal problems in the form of national movements. Therefore, it was decided in Vienna to move towards unification with Hungary after the settlement with Budapest. Thus, the newly formed Austro-Hungarian Monarchy (known also as the *Dual Monarchy*) was composed of two entities: 1. *From the kingdoms and lands of the Imperial Council* (Upper and Lower Austria, Tyrol with Vorarlberg, the regions: Styria, Carinthia, Carniola, Gorizia, Gradiska, Trieste, Istria, Dalmatia, Bohemia, Moravia, Silesia, Galicia, Bukovina) and 2. *Lands of the Hungarian Crown* (Hungary, together with Croatia and Slavonia). The border between the two state units ran along the river Leitha (Slovakian: Litava, German: Leitha, Hungarian: Lajta), a right tributary of the Danube. Lands west of Leitha (Cisleithania) fell under the control of the Imperial Council in Vienna, and east of the Leitha (Transleithania) under Hungarian control. After the Congress of Berlin in 1878, Austria-Hungary expanded to include BiH, which remained part of the empire until the collapse of the state in 1918. For more details, see: Austro-Ugarska, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, (Zagreb 2021).

established, was marked by several major political, economic, and cultural processes as well as events that directly influenced the development of BiH society and its political life.³ The first twenty-eight of the total forty years of Austro-Hungarian rule were, in addition to those above, characterized by the process of adapting BiH and its complex society to the new Western civilization in which it found itself after having been part of the Ottoman Empire for over four centuries.

Moreover, the first twenty-eight years represent an unclear and unresolved legal status for BiH within Austro-Hungary. In addition, it was a period marked by the establishment of the movement for religious-educational autonomy for Serbs and the movement for *waqf-mearif*⁴ autonomy for Bosniaks, from which the first political organizations and political life later emerged. Furthermore, this phase of Austro-Hungarian rule was also shaped by the *Recruitment Law* enacted at the end of 1881, as well as by the Herzegovina Uprising during the winter of 1881/1882, sparked by an attack on a gendarmerie barracks in Ulog.⁵ During this period, efforts were made to resolve the religious issue concerning Bosniaks, a process deemed exceptionally important in Vienna for the newly acquired territory. This initiative began with establishing the Islamic Community of BiH in 1882.⁶

The political life of Bosniaks and BiH during the Austro-Hungarian period has been the subject of research by numerous domestic and foreign historians, who have analyzed its development and transformations. Among the earlier works produced during the Yugoslav period, a particularly notable study is F. Hauptmann's "Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku, vakufsko-mearifsku autonomiju" (1967).

<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4697>>. accessed September 9, 2021; Also see: Austria-Hungary, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Austria-Hungary> accessed September 9, 2021; For more details about the Austro-Hungarian Monarchy, also see: Arthur J. May, *The Habsburg Monarchy 1867-1914*, (Cambridge: Cambridge, 1951); Robert A. Kann, *The Habsburg Empire, A Study in Integration and Disintegration*, (New York: 1957), 15-30.

³ Prominent BiH scholars who have extensively explored political processes in BiH during the Austro-Hungarian period include Dževad Juzbašić, Mustafa Imamović, Božo Madžar, Božo Jokanović, and Esad Zgodić. Regarding the literature on social developments in BiH during this era, significant contributions have been made by Adnan Jahić, Ferdo Hauptmann, Husnija Kamberović, Iljas Hadžibegić, Srećko Džaja, and Zijad Šehić. Additionally, Sarita Vujković has examined cultural aspects of BiH under Austro-Hungarian rule.

⁴ Endowment and educational autonomy.

⁵ Serbian nationalism and its influence on the non-Muslim population of BiH, the spread of movements such as Illyrianism and Pan-Slavism, and the dissatisfaction of the peasants with the poor economic situation led to the 1875 Herzegovina Uprising and later to the occupation. See: Zafer Gölen, *Tanzîmât döneminde Bosna Hersek: Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum*, (Ankara: TTK, 2010), 122-126. After the first one in the 1870s, a second uprising took place in the early 1880s. Pero Tunguz, Stojan Kovačević, and Salihaga Forto were at the head of this movement in BiH. Orthodox, Muslim, and mixed rebel groups were formed. Officially, the uprising lasted until April of the same year, but some smaller groups of rebels remained active in the fight until November of that year. For more on the 1881 Uprising, see: Hamdija Kapidžić, *Ustanak u Hercegovini 1882. godine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 97.

⁶ Bosnian: Islamska zajednica BiH; see: Godišnjica osnivanja funkcije reis-ul-uleme – Mustafa Hilmi ef. Omerović prvi reis, AKOS, accessed September 10, 2021., <https://akos.ba/godisnjica-osnivanja-funkcije-reis-ul-uleme-mustafa-hilmi-ef-omerovic-prvi-reis/>

Relying on archival sources, Hauptmann examines the religious-educational movement as one of the key political issues in the history of Bosniaks.

In addition to Hauptmann, H. Kapidžić, in his works "Bosna i Hercegovina u vrijeme Austro-Ugarske" (1968) and "Ustanak u Hercegovini 1882. godine" (1973) addresses significant aspects of BiH's past during the Austro-Hungarian period, including discussions on the Bosniaks. Moreover, the contribution of N. Šehić is particularly noteworthy, as his article "Politički razvitak Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1909)", published in the late 1980s, provides an analysis of the political evolution of Bosniaks. M. Imamović, in his work "Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914." offers a comprehensive overview of the political life of BiH's population, including the Bosniaks, and their legal status within the Austro-Hungarian system. This book has undergone multiple editions, with the same author and I. Hadžibegović, analyzing the Austro-Hungarian period in "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata", addressing, among other topics, the political life of Bosniaks. Dž. Juzbašić also made a significant contribution to the understanding of the political situation in BiH under Austro-Hungarian rule through his study "Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom upravom", in which specific chapters focus on political circumstances at the beginning of the 20th century. E. Redžić, in his work "Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini", analyzes interethnic relations, including issues related to the Austro-Hungarian period. Beyond archival materials, particularly the collections of the Archives of BiH and periodicals from that time, significant sources for researching the political history of Bosniaks include reports from foreign consuls stationed in BiH. In this context, the works of I. Tepić and E. Radušić, on the reports of Russian and British consuls, shed light on the policies of these states towards the Balkans and BiH, as well as the consular perspectives on the political situation in the country. Among the studies published outside BiH, the work of H. Omeragić, printed in Zagreb, stands out, as it deals with the Bosniak autonomy movement during the Austro-Hungarian period, similar to N. Šehić's work. Furthermore, the book "Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtnom na Hrvatsku i Slavoniju" by I. Balta, published in Zagreb, analyzes Hungarian policy and strategy in BiH, with a partial focus on the political life of Bosniaks. From German historiography, S. M. Džaja's "Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1914)" is of particular importance, as it provides a comprehensive overview of political and social circumstances, including the position of Bosniaks. In English-language historiography, Aydın Babuna's study, initially published in English and later translated into Turkish as "Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar", analyzes the political history of Bosniaks. Among relevant works from Anglo-American historiography, Robert Donia's "Islam under the Double-Headed Eagle: Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878–1914" is particularly notable, as it explores the political and social dynamics of Bosniaks under Austro-Hungarian rule. Additionally, the recent study "The Afterlife of Ottoman Europe: Muslims in Habsburg Bosnia-Herzegovina" by Leyla A. Erdoğan examines the political and social challenges faced by Bosniaks during this period.

Drawing on archival sources, diverse literature, and consular reports, these works offer a broad spectrum of analyses on the political life of Bosniaks under Austro-Hungarian rule, highlighting various processes and challenges that shaped their political evolution. The literature above facilitates an understanding of the political life of Bosniaks and its development during the forty-year Austro-Hungarian administration. Various aspects of political activity-including the struggle for religious-educational autonomy, economic and political processes, reports from foreign consuls, and the 1882 Herzegovina Uprising-provide invaluable insights into the political dynamics of Bosniak society during this period. However, existing research exhibits a noticeable lack of analysis concerning key factors that shaped the process of Bosniak political organization, particularly from late 1906 onward. It is especially necessary to examine the extent to which the political organizations that emerged from the political alliances of Bosniak leaders between 1906 and 1908 succeeded in achieving their objectives and the socio-political conditions that determined their operational possibilities.

This article aims to provide a systematic analysis of these aspects, thereby contributing to a better understanding of the evolution of Bosniak political activity, which gradually transformed from a predominantly religious movement into a formal political organization. The research is based on archival materials from the Archives of BiH, which have hitherto been underexplored or only partially analyzed, and relevant periodicals from the Austro-Hungarian era. These sources facilitate new conclusions regarding the formation and development of Bosniak political life, interparty relations, and internal divisions and factions within the Bosniak political scene.

The methodological structure of this research relies on analytical and comparative methods, utilizing sources in Bosnian, Croatian, Serbian, German, English, and Turkish. This interdisciplinary approach enables a more comprehensive reconstruction of Bosniak political mobilization during the Austro-Hungarian period. It contributes to a deeper understanding of the broader context in which these processes unfolded.

1. BiH's Legal Status: A Major Obstacle to the Development of Its Political Life and the Organization of the New Administration

The question of the legal status of BiH following the 1878 occupation attracted the attention of European public opinion at the time, as well as academic circles, particularly those in Austria-Hungary. Legal scholars agreed that the legal status of BiH was not clearly defined; however, opinions regarding sovereignty over the territory were divided. According to certain domestic⁷ and foreign legal scholars, the Ottoman sultan held sovereignty over BiH.⁸ On the other hand, some legal scholars argued that authority and

⁷ The term *domestic* refers to Bosnian legal scholars, and historians who studied this topic.

⁸ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 38.

governance, and thus sovereignty, rested in the hands of Austria-Hungary.⁹ From a legal standpoint, the Ottoman sultan held sovereignty over BiH, guaranteed by international treaty (*nudum ius*)¹⁰. Still, actual authority was entirely under the control of Austro-Hungary.¹¹ According to the BiH legal scholar and historian Mustafa Imamović, the most appropriate designation for BiH would be the Swiss term *zugewandt*, signifying a dependent territory of a distinct and unique nature.¹²

It is indisputable that executive and legislative authority in BiH after 1878 was exclusively in the hands of Austria-Hungary; however, the issue of BiH's position within the monarchy itself remained unresolved. BiH's status within Austro-Hungary was determined by an agreement in Vienna, which defined BiH as a general state territory, the administration of which was entrusted to the joint government alongside the governments of the two states that formed the monarchy.¹³ In this way, BiH did not belong to either Austria or Hungary but was a distinct territory-or *Corpus Separatum*-with a special administrative structure within the monarchy. The governance of BiH was managed by three joint ministries of Austria-Hungary: The War Ministry, The Imperial and Royal Foreign Ministry, and the Ministry of Finance. Therefore, it is essential to emphasize that the Law on the Administration of BiH was enacted in 1880 following extensive

⁹ There were certain differences of opinion among Austrian jurists regarding the status of BiH. According to the opinions of some Austrian jurists, BiH was a Reichsland or Reichprovinzen, while some, such as F. Tenzer, believed that BiH was an Austro-Hungarian colony. See more: Dževad Juzbašić, "O problemu utvrđivanja i ozakonjena osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku Austrougarske okupacije", *ANUBiH* 32, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 11, (1968): 86.

¹⁰ The Latin *nudum ius quiritium* is a legal expression that describes a law that is completely empty in content even though it formally exists.

¹¹ Negotiations between the Ottoman and Austro-Hungarian sides regarding the status of BiH, as well as the status of the Novi Pazar Sanjak, which was separated from Bosnia after the occupation in 1878 and in which Austro-Hungarian troops were stationed, continued during the winter of 1878. After unsuccessful diplomatic notes sent to the major European powers regarding the atrocities of the Austro-Hungarian army during the occupation process, the Ottoman government expressed its readiness in November 1878 to negotiate with the Austro-Hungarian side regarding the drafting of a convention relating to the former Vilayet of Bosnia. In December 1878, the Sultan issued an edict on the mixed occupation of the Novi Pazar Sanjak, and the continued negotiations were concluded in Istanbul in April 1879. The Istanbul Convention stipulated that qualified Ottoman officials had the right to be part of the new state apparatus in BiH, that complete religious freedom was guaranteed to all citizens of BiH, and that the new administration allowed Muslims to mention the caliph's or sultan's name in Friday prayers. In addition, it was agreed that Ottoman money would remain in circulation in BiH. In addition, the amount of compensation for immovable Ottoman property was also agreed upon. Of all the points of the convention, only the point relating to the mention of the caliph's name in Friday prayers was respected. See more: Ljubomir Zovko, *Studije iz pravne povijesti Bosne i Hercegovine 1878-1914*, (Mostar: 2007), 14; Iljas Hadžibegović and Mustafa Imamović, "Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, ed. Ibrahim Tepić (Sarajevo: BKC, 1998), 221.

¹² Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, (Sarajevo: 2007), 21.

¹³ Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak...*, 28; Hamdija Kapidžić, *Ustanak u Hercegovini 1882. godine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 20.

negotiations between Vienna and Budapest.¹⁴ The law confirmed that the joint government was responsible for the administration of BiH, while the country's expenses were covered by its revenues.¹⁵ It was also agreed that the Austrian and Hungarian governments must approve extraordinary financial expenditures.¹⁶ This provision became a frequent stumbling block for realizing various infrastructure projects in BiH in the following period, prompting administrators to seek various solutions to address the issue.¹⁷

The Austro-Hungarian administration in BiH, beyond its legal status, was significantly influenced by key societal processes following the occupation, notably the organization of a new administrative structure, the pacification of the country, and the establishment of trust with the local population measures that were intended to pave the way for the subsequent phase of governance. This second phase entailed establishing a functional and efficient administrative system. The process of establishing the new administration began on August 19, 1878, with the entry of Austro-Hungarian troops into Sarajevo and the occupation of the provincial capital in the afternoon hours of that day. Just a few weeks later, on September 10, sixteen governmental officials arrived from Austria to assist in the organization and implementation of the administration in the newly acquired province.¹⁸

The establishment of the new administration proceeded neither efficiently nor expeditiously, as the local population's trust had been significantly undermined. During the summer of 1878, significant resistance was mounted against the Austro-Hungarian forces, which led to bloody confrontations during the occupation of many of BiH's cities. On August 19, 1878, fierce street battles erupted in Sarajevo, resulting in the burning of numerous suburban settlements.¹⁹ Following the defeat of the Bosnians, 20 many prisoners, including minors and the elderly, were gathered and, under harsh

¹⁴ The Austro-Hungarian legal system in BiH came into force with the introduction of the *Criminal Code* on September 1, 1879, and the *Procedural Code* on January 1, 1881. See: *Bosanskohercegovačke novine*, no. 83, (14.09.1879), 1.

¹⁵ Dževad Juzbašić, "O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine", *Prilozi* 32, (Sarajevo: 1967): 168; Also see: Zovko, *Studije iz pravne povijesti...*, 14.

¹⁶ The jurisdiction of the Joint Ministry of Finance was narrow and related only to the joint budget and obtaining loans that had to be approved by the parliaments of both countries. This meant that the Minister of Finance had at his disposal the funds ceded to him by the Austrian and Hungarian Ministries of Finance, which resulted in problems with investments in BiH. See more: Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji-politički razvitak...*, 81; Also see: Zovko, *Studije iz pravne povijesti...*, 14.

¹⁷ Dževad Juzbašić, "Pitanje željezničke veze Monarhije s Istokom u austrougarskoj politici gradnje željezničkih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa", *Prilozi* VII, ANUBiH, (Sarajevo: 1971): 75-76.

¹⁸ Already in the autumn of 1878, administrative, judicial, and financial experts were brought from Kingdom of Croatia and Slavonia and other parts of the Monarchy. See: Kapidžić, *Ustanak u Hercegovini* 1882. godine, 19; Before that, at the end of August, General Filipović sent a request to the Imperial Military Office for the approval of 25 officials from Croatia with the aim of establishing a civil administration in BiH. See: "Viesti Bosansko-hercegovačke", *Bosanskohercegovačke novine*, no. 3, (08.09.1878), 2.

¹⁹ Ibrahim Tepić, "Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880)", *Prilozi* XXIII, ANUBiH, (Sarajevo: 1988): 125.

conditions, sent to camps, primarily in present-day Czechia. The newly established Austro-Hungarian military tribunals convicted local people with little evidence, fostering mistrust. This distrust was further exacerbated by the disarmament process, which the new authorities portrayed as part of the country's pacification. The disarmament proceeded slowly, especially in rural areas, and collecting weapons was not completed until May 1879.

During the disarmament of the population, rifles of both small and large calibers were discovered, as well as cannons and various other weapons left behind by the Ottoman army.²⁰ House searches were violent and ruthless, and at times, the theft of valuables occurred, as noted in the reports of the British consul in Sarajevo.²¹ The use of mosques as military storage by the Austro-Hungarian army further complicated the situation and undermined the already fragile trust of the Muslim population. Particularly problematic was the storage of pork fat and alcohol in the mosques.

The establishment of the new administration was further complicated by the expulsion of most Ottoman officials and the burning of state documents.²² At the outset of the new administration, the authorities, for a limited time, had to rely on several Ottoman officials partially, but only those who had not supported the resistance. Some Ottoman officials remained in their positions until July 1, 1879, when the majority were dismissed with severance pay, depending on their rank and status.²³ Almost all the books from the district archives in Sarajevo were discarded in August of 1878, after which the Austro-Hungarian authorities sold the archive and the district office books to the Jews in Sarajevo.²⁴

The newly arrived officials from the monarchy performed their duties slowly and ineffectively. Additionally, the organization of the gendarmerie faced significant difficulties, leading to increased robberies.²⁵ Frequent robberies during the autumn and winter of 1878 were reported to the relevant authorities, but the perpetrators generally went unpunished. The gendarmerie corps consisted of 3,200 individuals, with a core staff of 200 gendarmerie who had previously served in Croatia and the Military Frontier

²⁰ Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini...*, 114.

²¹ Edin Radušić, "Uspostavljanje Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu", *Bosna i Hercegovina u okviru Austrougarske 1878-1918*, (Sarajevo: 2011), 37.

²² The status of both movable and immovable assets of the Ottoman Empire in BiH, including various financial securities and state-issued medals, became a subject of contention. See: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arşivi Resmi Maruzat (Y...A...RES.)*, 75 – 81, H-16-12-1312.

²³ Kapidžić, *Ustanak u Hercegovini...*, 19.

²⁴ Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini...*, 112.

²⁵ On October 20, the official gazette brings news about the establishment of the police administration of the city of Sarajevo (establishment of the guardianship of the police) by General Filipović. See: "Privremeni status za ustrojstvo ravnateljstva redarstva u Sarajevu", *Bosanskohercegovačke novine*, no. 15, (20.10.1878), 1.

region.²⁶ The task of the gendarmerie units was to pacify rural areas that were still under the influence of the 1875 Herzegovina Uprising as well as the resistance to the 1878 occupation. From October 1878 to July 1879, the gendarmerie recorded over fifty various offenses, arrested and handed over to the military court 160 individuals, thirty-five of whom were sentenced to death.

The situation in Herzegovina was notably different and more favorable. General Jovanović, in contrast to General Filipović, demonstrated tremendous success due to his more profound understanding of the regional context and his more favorable relations with the local Herzegovinian population. Whereas Filipović's decisions had been more rigid, Jovanović opted to retain the Ottoman *zapties*²⁷ in their positions, allowing them to carry out their duties until the new administrative system was established and the Austro-Hungarian gendarmerie began to function more effectively. In 1879, as civil authority was formally separated from military control, conditions began to improve. Moreover, the appointment of Württemberg as the provincial governor of BiH significantly impacted the country's internal dynamics, leading to a more efficient functioning of the newly established administration. Nevertheless, the unresolved legal status of BiH, coupled with the ongoing military regime, effectively stifled the active political participation of the Bosniaks.

2. Factors and Events Shaping the Evolution of Active Political Life in BiH

2.1. Migrations, Proselytism, and the Waqf-Mearif Struggle for Autonomy

The development of political life in BiH between 1878 and 1906 was shaped by a series of specific factors and events that significantly influenced political mobilization and social changes, particularly among the Bosniaks. Between these factors, migration processes stand out, driven by various circumstances and proselytism, which provoked deep reactions and impacted political organizations. However, the most critical catalyst for the political awareness and action of Bosniaks during this period was the struggle over *waqf-mearif* autonomy, which became the central point for the gathering and articulating of their collective interests.

The western Balkans, encompassing BiH, have historically been a focal point for migration. A closer examination of the nineteenth and early twentieth reveals a series of significant migratory movements and a broader process, often referred to in historiography as the *de-Ottomanization of the Balkans*. This process marked a profound

²⁶ The term Military / Vojna Krajina refers to the border area of the Habsburg Monarchy towards the Ottoman State. The dissertation specifically refers to the Croatian-Slavonic part of the Military Krajina. See more: Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini...*, 125; For administrative organization, see: Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini...*, 115.

²⁷ Local police.

transformation in the socio-political and cultural landscape of the region.²⁸ In addition to the process above, it is essential to highlight the migration of populations from other parts of the western Balkans, such as the migration from the Kingdom of Croatia and Slavonia. According to statistics prepared by the administration of the Kingdom of Croatia and Slavonia, between 1900 and 1913, a total of 529,025 individuals emigrated from this region, with 329,251 settling in North America.²⁹

Migrations within BiH experienced a notable intensification during the 1870s, marked by uprisings and social unrest, particularly in Herzegovina. The insurgencies and disturbances rapidly expanded across the Bosna Vilayeti, leading to substantial population movements. This phenomenon was especially pronounced among the Muslim and Orthodox Christians of BiH, whose migration was primarily driven by the socio-political upheaval of the time.³⁰

The emigration of the BiH population during the Austro-Hungarian period can be attributed to a complex interplay of economic, social, political, and psychological factors. Among these, the economic and psychological dimensions are most frequently identified as the primary drivers behind the migration of the Bosniaks. The financial hardships exacerbated by the shifting socio-political sphere and psychological factors stemming from disrupting traditional social structures significantly shaped migration patterns during this period.³¹ In addition to these causes, migration was also stimulated by the unresolved agrarian relations within the country. The persistence of land disputes

²⁸ The term *De-Omanization* (Bosnian: *Deosmanizacija*) refers to the migration of the Bosniak and other Muslim populations of the Balkans (Turks, Albanians and others) to areas that were under the control of the Ottoman state at that time. The reasons were generally of a political, social, economic and other similar nature, and the emigration movement was a massive and continuous long-term process. Details see: Safet Bandžović, *Iseļjavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, (Sarajevo: 2006), 30-40; Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti krajem XIX stoljeća*, (Mostar: Univerzitet Džemal Bijedić, 2007), 85-95; Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta "sultanovih musafira" (1683.-1875.)*, (Sarajevo: 2013), 45-55; Safet Bandžović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912.-1942.", *Prilozi VII*, 32/ I (Sarajevo: 2003): 13-18.

²⁹ Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini...*, 35.

³⁰ The population censuses of BiH conducted throughout the 19th century indicate significant demographic shifts, driven by frequent migrations as well as the impact of the Austro-Hungarian occupation in 1878. According to the population census conducted by the Ottoman Empire in 1807–1808, Bosnia had a total of 1,070,000 inhabitants. Of this population, 520,000 were Muslims, 400,000 were Orthodox Christians, and 120,000 were Catholics residing within the Bosnian Province. See: Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, (Sarajevo: Svjetlost 1980): 12; Furthermore, during the 1851–1852 period, Bosnia had an estimated population of approximately one million. Among them, 400,000 were Orthodox Christians, 328,000 were Muslims, 178,000 were Catholics, and 10,000 belonged to other groups. See: Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, 28-30; In addition to the aforementioned sources, Iljas Hadžibegović's research, which draws upon Viennese archival materials, indicates that during the cited census, the population of Bosnia was recorded as 916,000 inhabitants. See: Iljas Hadžibegović, "Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991.", *Prilozi 30*, (Sarajevo: 2001): 65.

³¹ Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine*, (Sarajevo: Svjetlost, 1968), 5.

and the inequitable distribution of agricultural resources further exacerbated socio-economic tensions, pushing many to seek better opportunities elsewhere.³² Among the various reasons for emigration frequently cited in the literature are the socio-economic conditions established by the occupation of 1878, which led to widespread dissatisfaction, particularly in rural areas. One of the significant causes of migration was the avoidance of military service, which the Austro-Hungarian authorities imposed through legislation in 1881. These migrations were particularly pronounced in each district, with the most notable occurrences in the regions of Herzegovina and the Krajina. Herzegovina, already a hotbed of frequent uprisings in the final quarter of the nineteenth century, became a focal point for emigration. At the same time, in Krajina, the local population often expressed their discontent through complaints regarding the assessment of the tithes and the conduct of the tax assessors.³³ The exact number of emigrants from BiH during this period is unknown; however, based on various sources, it is estimated that approximately 30,000 individuals emigrated from the Krajina and central Bosnia regions between 1909 and 1911.³⁴ The Ottoman authorities, to a certain extent, encouraged the migratory movements of the Muslim population of the Balkans, both from territories under their direct rule and from regions that had once been part of the vast Ottoman Empire. The rationale behind such policies included the significant demographic losses suffered by the Empire and the increasing efforts to preserve state stability in the face of growing nationalist movements among various Balkan peoples, predominantly of Christian origin.³⁵

One of the other significant social processes in BiH during the Austro-Hungarian period, which negatively influenced the mood of the population, including the Bosniaks, was the emergence of proselytism. Documented instances of proselytism from the late nineteenth and early twentieth centuries led to widespread dissatisfaction and fear

³² In 1878 BiH had approximately 85,000 serf families, of whom around 60,000 were Orthodox Christians. Among the 77,000 free peasant families, approximately 5% were of the Orthodox faith. See: Angerer Feifalik, *Ein neuer aktueller Wert zug Lösung der bosnischen Agrarfrage*, (Wien und Leipzig: 1916), 2.

³³ Austro-Hungary conducted four censuses during its 40 years of rule in BiH. In the first census, conducted in 1879 and published in 1880, the population of BiH was 1,158,164. See: *Ortschafts und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und der Hercegovina* (Sarajevo: 1880); *Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo, 1880); 6 years later, in 1885, a second census was carried out, on the basis of which it was established that there were 1,336,091 inhabitants living in BiH. See: *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: Demografija, Tematski bilten 02/2007*, (Sarajevo: 2007), 32; The third census was conducted ten years later, in 1895. Based on this census, 1,568,092 inhabitants lived in BiH. The last census of the population in BiH during the Austro-Hungarian period was conducted in 1910. Based on the last Austro-Hungarian census, 1,898,044 inhabitants lived in this province. See: *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: Demografija, Tematski bilten 02/2007...*, 34.

³⁴ Fahriye Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri 1878-1934*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012). Many of the emigrants encountered various administrative challenges, as evidenced by archival sources. See: BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 3943 – 295693, H-11-10-1329 (1911).

³⁵ On this topic, as well as on theories suggesting that the Ottoman government and the Ottoman state actively supported these state policies, which also encompassed the migration of the Muslim population, See: Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskanı Politikası*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

among the Bosniaks and reactions in the form of diplomatic notes sent to several key addressees, including the official authorities in Vienna.³⁶ Reactions to proselytism significantly impacted the formation of Bosniak political organizations at the beginning of the twentieth century, particularly following the case of Fata Omanović from Mostar.³⁷

Proselytism is defined as intrusive, fanatical, and coercive recruitment into a specific religious community. The term originates from the Greek word *προσήλυτος* (*prosēlytos*), meaning newcomer or foreigner.³⁸ Initially, the term referred to conversion to Judaism, specifically the permission granted by a rabbinical court for the so-called proselyte baptism, a ritual washing. It is also defined as the act of converting someone to another religion using dishonorable and reprehensible means. Throughout history, proselytism has appeared in religions beyond Judaism and was also evident in BiH during the forty-year Austro-Hungarian period.

Historical documentation from the eighteenth and nineteenth centuries reveals numerous significant cases of religious conversion in BiH.³⁹ The Peace of Passarowitz⁴⁰ prohibited political asylum, and the only means of avoiding extradition from the Ottoman territory was adopting the Islamic faith, which led to a certain number of conversions to Islam in the Bosna Vilayeti. Furthermore, the example of Omer Latas from the first half of the nineteenth century, who, after fleeing Austria, sought refuge in the Ottoman state, represents another instance of conversion during the Ottoman period in Bosnia. In terms of specific cases of proselytism, particularly conversions from Islam to Catholicism during the Austro-Hungarian period, notable examples from the late nineteenth century include the conversions of Saja Đukić, Useifa Deliahmetović, Mehmed Sinanović, Sala Sivrić, Aiša Hodžić, and Fata Omanović, the latter of whom stands out as the most well-known case of proselytism.⁴¹ In the first decade of the twentieth

³⁶ For more details on the reaction and the notes as well as the protests sent by Bosnian Muslims-Bosniaks to Vienna, see: Zoran Grijak, "O nekim važnim aspektima problema konverzija na Katolicizam u Bosni i Hercegovini u Austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora", *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske*, (Sarajevo: 2011), 149.

³⁷ The archives of BiH record 373 cases of proselytism during the Austro-Hungarian period of this country. ³⁸ Prozelitizam, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (26. 11. 2021) <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50812>>. accessed: November 26, 2021.

³⁹ In his research, Bosnian historian Fahd Kasumović states that in the period 1800-1851- the Ottoman period in Bosnia- 123 people converted to Islam in the Sarajevo district. See: Fahd Kasumović, *Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća*, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2011), 222.

⁴⁰ Serbian: Požarevački mir; Turkish: Pasarofça Antlaşması; See: Boris Golec, "Die Muslime im slowenischen Raum bis zum Zusammenbruch der Habsburgermonarchie unter besonderer Berücksichtigung ihrer Bekehrung zum Christentum in der Frühen Neuzeit", *Povijesni prilozi* 59, (Zagreb: 2020), 251-273.

⁴¹ Archives of Bosnia and Herzegovina (ABH), Joint Ministry of Finance (ZMF), *Pr. BH*, No: 886/1908; Archival sources also reference the wife of Bešir Bokić from Stolac, who with her thirteen-year-old daughter and one-and-a-half-year-old son converted to Christianity in 1893. In addition to the case of Bešir Bokić's wife, archival records from 1897 also mention an unnamed woman who was taken to Dalmatia. See: *Spisi Muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine 1899.*, *Predstavka vladi od 13. juna 1899.*, (Sarajevo: Gazi Husrev begova biblioteka, 1899), 6-7.

century, a case of proselytism was recorded involving Duda Zukić from Donja Drežnica, near Mostar, who was taken to Metković⁴² and subsequently baptized.⁴³ In addition to the case of D. Zukić, another instance of conversion recorded in historical documents at the beginning of the twentieth century, specifically in 1904, involves Vejsil Ćurčić, a trainee at the Sarajevo National Museum, who converted to Catholicism.⁴⁴

The case of the abduction of F. Omanović from the village of Kutli Livač, near Bijelo Polje, approximately twelve kilometers north of Mostar, is the most well-known instance of proselytism during the Austro-Hungarian period. This case also represents one of the pivotal events that directly impacted the mood and fate of the Bosniaks of Herzegovina. Moreover, the abduction of F. Omanović was one of the key triggers for the organization of the Džabić movement, which played a significant role in the political mobilization of the Bosniaks under the leadership of Ali-beg Firdus in the early twentieth century.⁴⁵

The news of the disappearance of F. Omanović led to a protest by the Bosniaks of Mostar, which was organized and held on May 5, 1899.⁴⁶ The protest also led to the formation of a committee chaired by the Mostar Mufti Ali Fehmi Džabić. The resolutions of the newly formed committee included demands addressed to the provincial government in Sarajevo. Among the main requests was a plea to cease the religious conversions occurring in Herzegovina and other parts of the country. The committee based its demands on the agreement between Austria-Hungary and the Ottoman Empire, which guaranteed Bosniaks religious freedom and the right to practice their faith freely.

In addition to the factors above, the Bosniak movement for religious and *waqf-maarif* autonomy undoubtedly holds exceptional historical significance. It occupies an essential place in the modern political history of BiH.⁴⁷ The significance of the movement lies in the fact that it not only politically mobilized the Bosniaks but also

⁴² Metković, a town in the region of Dalmatia, nowadays Croatia. For more information about the town, see: Metković, turistička zajednica Metkovića, <https://www.tzmetkovic.hr/en/> accessed November 29, 2021.

⁴³ Details for the case of D. Zukić, see: *Musavat*, no. 24, (10.07. 1909), 2.

⁴⁴ Phillipe Gelez, "Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (1800-1918)", *Historijska traganja*, II, , (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta Sarajevo, 2008), 32.

⁴⁵ Ali beg Firdus was born in 1864 in Livno. He was a descendant of a distinguished captain's (Bosnian: *kapetan*; Turkish: *Kapudan*) family that ruled Livno from the middle of the 18th century to the thirties of the 19th century. Ali beg finished elementary school in Livno and then continued his education in Istanbul. He was the leader of the agricultural wing of the Bosniak movement for waqf-mearif autonomy organized at the end of 1906. With the establishment of the Bosnian Parliament in 1910, he was elected the first president. He died the same year in Sarajevo. See more: Hajrudin Omeragić, *Borba bosanskohercegovačkih muslimana-Bošnjaka za nacionalnu, kulturnu i vjersku autonomiju i uloga MNO*, (Zagreb: 2008).

⁴⁶ ABiH, ZMF, *Pr. BiH*, No: 998/1899.

⁴⁷ More details about this topic see: Armina Omerika *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918–1983)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag), 2014.

encouraged them to fight for their legitimate rights.⁴⁸ Beyond the factors already mentioned, it is of particular importance to highlight that the movement laid the groundwork for the political organization of Bosniaks during the Austro-Hungarian era. The political organizations that emerged among the Bosniaks during this time can be regarded as the first modern political entities of this Balkan ethnic group. However, it is crucial to recognize that, despite the historical political role of Bosniaks throughout the long period of Ottoman rule, a period of "political stagnation" ensued in the early years following the occupation. Only sporadic local demands and initiatives emerged during this time, with no significant mass political organization until the onset of the struggle for religious and educational autonomy at the turn of the nineteenth and twentieth centuries.⁴⁹

The preservation and continuation of religious ties with Istanbul during Austro-Hungarian rule were evident in the demands articulated by the religious and political elite of the Bosniaks. Through a series of memoranda and negotiations with the authorities, Bosniaks emphasized that the appointment of the Reis-ul-Ulama and other senior Islamic religious officials in BiH fell exclusively within the jurisdiction of the Shaykh al-Islam.⁵⁰ This demand from the Bosniak side was later narrowed to the request that the Shaykh al-Islam be the sole authority authorized to grant the *Menšura*⁵¹ to the Reis-ul-Ulama, that is, the authority to appoint the highest Muslim religious leader in BiH. This issue was crucial in the broader struggle for establishing religious and educational autonomy for the Bosniaks. This is best demonstrated by the fact that the authorities could easily accept Bosniak's demands for establishing self-governance for their religious, academic, and waqf institutions. In contrast, the issue of the caliph's rule regarding granting the *Menšura* to the Reis-ul-Ulama represented a stumbling block, with no agreement reached for a long time. This was because this particular issue raised the question of the continued sovereignty of the Ottoman ruler over this country.⁵²

⁴⁸ The movement, which emerged in the final decade of the 19th century, persisted until 1909, culminating in Austria-Hungary's recognition of the religious and waqf-maarif (endowment and educational) autonomy of Bosniaks. Its historical significance lies in its role as a pivotal step in the political organization of Bosniaks. For further insight into the movement, its participants, demands, and memorandum, see: Ferdo Hauptmann, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju*, (Sarajevo: Arhiv SRBIH, 1967); Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Svjetlost, 1980); Dževad Jubašić, *Politika i privreda u BiH pod Austrougarskom upravom* (Sarajevo: 2002); Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (XII-XX vijek)*, (Sarajevo: Šahinpašić, 2001), 143-147; Srećko Matko Džaja, *Bosna i Hercegovina u Austrougarskom razdoblju (1878-1914)*, (Mostar-Zagreb: Ziral, 2002), 60-64.

⁴⁹ Particularly noteworthy is a petition submitted to Vienna in 1896 by the landowners of Travnik. For more details, see: Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*, (Sarajevo: 2000), 101.

⁵⁰ *Der Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band IV, Die Konfessionen, , (Vienna: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995), 685-689.

⁵¹ Authorization. Turkish: *Menşur*.

⁵² It is necessary to point out that the Bosniaks sent a series of memorandum, and that negotiations began in 1901, but were unsuccessfully concluded in a short period of time. This problem was resolved only after the annexation of BiH.

2.2. The Year of Change: 1903 - The Death of Kállay, the Appointment of Burián as Head of the Joint Ministry of Finance, and the Administrative Changes in Vienna

The year 1903 was marked by significant events and transformations across the Balkans. In BiH's neighboring state, Serbia, 1903 marked a substantial change on the throne, known as the May Coup. During this political upheaval, King Aleksandar Obrenović and Queen Draga were assassinated, bringing an end to the reign of the Obrenović dynasty. The Karađorđević dynasty subsequently ascended to power, later playing a pivotal role in the political history of Yugoslavia. The assassination of the royal couple was carried out by the secret organization known as the *Black Hand*, which would go on to exert considerable influence on the political dynamics of the region in the years to come.⁵³ The significance of this event is underscored by the statement of B. Kállay in June 1903, "Now turbulent days lie ahead for us in Bosnia."⁵⁴ Further south on the Balkan Peninsula, the Ilinden Uprising erupted during the summer months in the territory of present-day North Macedonia. The uprising began on August 2, the feast day of Saint Elijah-Ilinden, in the Bitola region. It was organized by the VMRO⁵⁵. In addition to these events, BiH also witnessed significant changes during this period. These changes were due to the transition in the joint ministry of finance. Following the death of the long-serving Minister B. Kállay in 1903, his position was filled by István Burián, who had previously served as the Austro-Hungarian ambassador to Athens.⁵⁶ I. Burián approached BiH with a somewhat moderated stance, decisively distancing himself from the concept of *Bošnjaštvo*⁵⁷ advocated by B. Kállay. Significant legislative measures were enacted alongside this ideological shift during his tenure as minister, including the Press Law and *Municipalities Law* in BiH.⁵⁸ Burián's more moderate approach and specific

⁵³ See more: Dragiša Vasić, *Devetsto treća*, (Belgrade: Štamparije Tucović, 1925), 75-85; Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda*, (Belgrade: 1997).

⁵⁴ Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini...*, 39.

⁵⁵ Internal Macedonian Revolutionary Organization, Macedonian: Внатрешна Македонска Революционерна Организација.

⁵⁶ Stephan Burián von Rajecz was born in Stomfa, then Kingdom of Hungary (nowadays Slovakia) on 16 January 1851. After graduating from the academy, S. Burián served in Alexandria, Bucharest, Belgrade and Sofia. From 1882 to 1886, Burián headed the Consulate General of Austria-Hungary in Moscow before being appointed Consul General in Sofia from 1887 to 1895. He then served as Minister in Stuttgart from 1896 to 1897 and in Athens from 1897 to 1903. In 1900, S. Burián was promoted to the rank of baron. In July 1903, Emperor Franz Joseph I appointed Baron Burián as Joint Minister of Finance, replacing the deceased Kállay. Burián relinquished this position in February 1912, as he found it progressively more challenging to reconcile the various factions. In June 1913, Burián was appointed minister to the King of Hungary, that is, the Hungarian minister of the Viennese court, the closest link between the courts of Vienna and Budapest. See: Stephan Graf, *Neue Deutsche Biographie*, (Berlin: Duncker & Humblot, 1957), 57.

⁵⁷ *Bosniakhood*. See: Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Translation from German to Turkish: Hayati Torun, (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 137.

⁵⁸ The law was sanctioned on January 13, proclaimed on March 2, and came into effect on April 15, 1907. See: "Zakon o štampi", *Bošnjak*, no. 10, (07.03.1907), 2; Also see: "Bosna i Hercegovina-šta sad?", *Musavat*, no. 12, (18.04.1907), 3.

administrative changes in Vienna catalyzed renewed activities of the Bosniak autonomous movement, which had been relatively dormant in the preceding years.

Perceiving that a series of events had significantly weakened the popular movement, the newly appointed Minister Burián undertook measures to address institutional vacancies. At the end of 1904 and the beginning of 1905, he filled the vacant posts in the Ulama Council⁵⁹ and the Waqf Directorate of the Islamic Community. Burián appointed new members to the Provincial Waqf Commission, reasserting administrative control over these key institutions.⁶⁰ In its March 1905 session, the Waqf Commission resolved to impose a five percent surtax on direct taxes to fund Islamic educational institutions. However, the response from the local Muslim population was one of resistance, with widespread opposition to the payment of this surtax unless there was a prior establishment of religious and waqf-maarif autonomy.

Emboldened by this development, the leaders of the movement who remained within the country submitted a formal petition to Burián on April 24, 1905. The petition called for the repeal of the extraordinary police measures that curtailed freedom of movement and employment, the reinstatement of those individuals who had been declared unauthorized immigrants, and the release of those interned. The petition emphasized that these actions would allow the "Islamic population"⁶¹ to pursue the final establishment of their religious and educational autonomy through their representatives.⁶² In the newly emerged situation, the landowning faction within the autonomy movement, which had been marginalized in 1899, became notably active. The landowners perceived this moment as an opportunity to reinstate their agrarian demands and assume leadership within the movement, particularly as no assurances had been forthcoming from the isolated Džabić group in Istanbul regarding the timely resolution of issues concerning waqf and religious-educational autonomy. The relaxation of the government's position, coupled with the concrete actions taken by the new leadership of the autonomy movement and the support from the Waqf Commission, fostered a conducive environment for renewed negotiations. In this regard, the government requested that the Bosniak representatives reach a consensus on their demands and representatives, a request which the Bosniaks addressed by organizing a political organization structure.

At the invitation of Ali-beg Firdus and his close collaborators, a significant gathering of Bosniak leaders from throughout the country occurred on December 3, 1906, in Slavonski Brod. This meeting marked the founding of the Muslim National

⁵⁹ Bosnian: Ulema Medžlis.

⁶⁰ Omer Nakičević, *Istorijski razvoj institucije Rijaset*, (Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice, 1996), 21-41.

⁶¹ Bosniaks of BiH.

⁶² On the petitions sent to Burián, see: Hadžibegović and Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske...*, 272.

Organization (MNO), a pivotal moment in the political mobilization of Bosniaks during this period.⁶³

3. The Establishment of the Muslim People's Organization (MNO) in 1906

3.1. The Emergence of Modern Politics Among the Bosniaks of BiH

The evolution of a religious movement into the first political organization of the Bosniaks transpired through a series of crucial phases. The following stages were significant in this development: the initial phase of organization, which evolved into an autonomous religious movement at the end of the nineteenth century; unsuccessful negotiations with the government in 1901; a brief period of stagnation, during which the leading actors of the movement either left the country or were removed from the movement's centers, such as Mostar; and the phase of re-initiating the autonomy issue, which gained support from the Waqf Commission of Islam Community. It may be underscored that Islamic figures played a crucial role in these processes. In addition to religious figures, landowners also played a significant role in the autonomy movement, repeatedly sending written petitions to Vienna and Istanbul at the end of the nineteenth century regarding the resolution of their property and ownership rights.

However, there was also opposition and discontent regarding the actions of the autonomous religious movement. Primarily, this discontent was expressed by the mufti of Travnik, Korkut⁶⁴, as well as by the second Reis-ul-Ulama of the Islamic Community, Mehmed Teufik Azabagić, the successor of Hadžiomerović. Apart from these individuals, the movement also faced criticism from anonymous Bosniak intellectuals who, in a pamphlet in Zagreb, leveled accusations against its activities. They expressed dissatisfaction with the intellectual caliber of the movement's members and representatives.⁶⁵ Notwithstanding the objections of specific segments of the Bosniak intellectual and religious community, significant changes occurred in 1906, when the Waqf Commission gradually began to extend its support to the movement.⁶⁶ This eventually contributed to the successful establishment of the first political organization.

The endorsement of the Waqf Commission of the Islamic Community for the movement seeking endowments and educational autonomy, which, after the authorities filled the vacancies in the Ulama Council and the Waqf Directorate, submitted a formal

⁶³ "Bože s hajirom!", *Musavat*, no. 9, (11.12.1906), 1; Hadžibegović and Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske...*, 272.

⁶⁴ Korkut Efendi, see: Korkut Efendi, IZBiH, <https://www.muftiluk-tr.ba/muftijstvo/travnicke-muftije.html> accessed March 20, 2022; Mehmed Teufik Azabagić was born in 1838 in Tuzla, coming from a distinguished Bosniak family. He completed his primary and secondary education in Tuzla before pursuing Islamic studies in Istanbul, where he graduated in 1868. Upon completing his studies, he returned to his hometown. Following the Austro-Hungarian occupation of BiH in 1878, he was appointed as the Mufti of Tuzla. Azabagić served as the Reis-ul-Ulama of the Islamic Community of BiH from 1893 until his death in 1909. See: Mehmed Teufik Azabagić, IZBiH, <https://www.islamskazajednica.ba/> accessed March 21, 2022.

⁶⁵ Anonimus, *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, (Zagreb: 1902), 100-105.

⁶⁶ Vladislav Skarić, Osman Nuri Hadžić and Nikola Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Gece Kona, (Belgrade: 1938), 425-430.

petition to Burián regarding this decision, marked a pivotal turning point in the political dynamics of the period.⁶⁷ The reshuffling at the helm of the Ministry of Finance, marked by the appointment of Burián, revitalized the movement that had stagnated after the unsuccessful negotiations of 1901.⁶⁸ A delegation composed of Š. Arnautović, M. Džinić, Š. Zaimović and D. Miralem traveled to Istanbul to obtain authority from Džabić regarding the movement's leadership.⁶⁹ After a month, in April 1906, the delegation returned to BiH, securing the previously mentioned support of the Waqf Commission. Faced with limited options, the authorities resumed the negotiations that had stalled in 1901. The Austro-Hungarian administration in BiH finally acknowledged that issues surrounding waqf-maarif autonomy could only be resolved once the Bosniaks agreed on their demands and representatives. For the Bosniak side, this requirement did not pose a significant challenge; thus, a party organization was swiftly established, and a political program was articulated to facilitate the election of representatives as requested by the authorities.

At the request of Firdus, a landowner from Livno, and his like-minded collaborators, a meeting of prominent Bosniak leaders was convened on December 3, 1906. The meeting took place in Slavonski Brod.⁷⁰ As reported in the December issues of *Musavat*, a new era was beginning among Bosniaks after years of stagnation. "At a time when we believed we had been abandoned by everyone, even by ourselves," the *Musavat* read, "the most prominent among us gathered in Slavonski Brod."⁷¹ Other newspapers also covered the meeting. For instance, the newspaper *Hrvatsko Pravo*, in issue no. 3318, published a report from Slavonski Brod under the title "The Failed Meeting in Brod na Savi". This article prompted a response from the *Musavat*, which refuted the claims made by *Hrvatsko Pravo* regarding the alleged failure of the meeting. *Musavat* published its rebuttal on December 18.⁷² The newspaper *Bošnjak* also reported on the meeting in Slavonski Brod in its issue no. 50, published on December 13, 1906. According to the *Bošnjak*, the meeting was convened at the invitation of Š. Arnautović and the newspaper emphasized that this approach should not be condemned, as it adhered to legal channels. However, the same issue expressed dissatisfaction with the meeting

⁶⁷ After the vacancies were filled with new members, the Endowment Commission, in March 1905, issued an order to impose a 5% surtax on direct taxes, a decision that met with considerable opposition from the local population. See: Vladislav Skarić, Osman Nuri Hadžić and Nikola Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom...*, 56-66.

⁶⁸ Hadžibegović and Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske...*, 272-273.

⁶⁹ ABiH, *Pr. BiH*, No. 255/1905, (20.02.1905).

⁷⁰ The city on the Sava River, nowadays Croatia, is located across from Bosanski Brod. The city of Bosanski Brod is frequently referred to as *Brod* by Bosnian Serbs, a designation that is historically and geographically inaccurate.

⁷¹ "Bože s hajirom!", *Musavat*, no. 9, (11.12.1906), 1.

⁷² "Izjava", *Musavat*, no. 10. (18.12.1906), 1; *Hrvatsko Pravo* was a newspaper affiliated with the Croatian political party known as the *Čista stranka prava*. This party emerged in 1895 as a result of a split within the larger *Stranka prava*. It was a Croatian nationalist party, though it remained a relatively minor political force, with support from the Viennese court. For more information on the politics of the time and the aforementioned party, see: Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo*, (Zagreb: Golden marketing, 2000); Goran Rohaček, *Hrvatsko pravaštvo na prijelazu tisućljeća*, (Čakovec: 2009).

being held in secrecy and the absence of a public invitation.⁷³ Furthermore, although many prominent Bosniaks attended the meeting, it is noteworthy that this newspaper argued that the representatives who convened the meeting lacked legitimacy in representing them.⁷⁴

A wide range of topics were discussed at the abovementioned meeting in the town on the Sava River. The main issues revolved around the demand to expand the autonomy struggle to include political freedoms and regulate agrarian relations in the country. The majority of delegates present supported the broadening of the struggle, while the minority maintained that the focus should solely be on religious and educational autonomy. As a result, the majority was referred to as *koščuni* by the public and in contemporary newspapers. At the same time, the minority, which advocated for a more limited scope of demands, was labeled *mehkiši*.⁷⁵ A provisional committee for the political organization was also elected at the meeting.⁷⁶

The program of the MNO, which was also presented in the *Musavat*, was centered around demands related to the constitutional and legal status of BiH, as well as to fundamental issues affecting the Bosniaks, such as the agrarian question, the religious and educational struggle for autonomy, and general civil liberties. Among the primary points of the program was the issue of religious and educational self-administration. The demands of the MNO focused on improved self-governance free from the influence of foreign powers. It is also important to note that *Musavat* regularly featured articles entitled "Our Religious-Educational Question" throughout 1906, presenting its perspective on these issues. Another key point of the program was the connection of Bosniaks to the caliphate. The MNO and its representatives maintained that the Reis-ul-Ulama should receive a *Menšura* from the Shaykh-ul-Islam, and Vienna should not interfere in these matters.⁷⁷ Similarly to how the Pope in the Vatican is regarded as the supreme religious authority for Catholics, the program presented by those associated with the MNO maintained that the highest religious leader for Bosniaks was based in Istanbul. This perspective is entirely understandable, given that Bosniaks, for many centuries, have been historically linked to the Caliphate and the Shaykh-ul-Islam. As a result, any effort by Vienna to sever BiH's religious connections with Istanbul was met with vigorous resistance from Bosniaks.

Furthermore, the program states that for the MNO, BiH is a part of the Ottoman Empire and that Austria-Hungary is merely a representative of the European powers, granted the right to administer and regulate BiH at the Berlin Congress.⁷⁸ The program also included a point concerning agrarian relations, which the MNO viewed as an

⁷³ "Da rečemo svoju", *Bošnjak*, no. 50, (13.12.1906), 1.

⁷⁴ For further insight into this position, see: "Da rečemo svoju", *Bošnjak*, no. 50, (13.12.1906), 1.

⁷⁵ Words derived from the words *soft* (Bosnian: *mehko*) and *bone* (Bosnian: *kost*). See: Skarić-Hadžić-Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom...*, 80-83.

⁷⁶ For more information on the committee, see: "Telegram", *Musavat*, no. 8, (04.12.1906), 6.

⁷⁷ See: "Naša riječ", *Musavat*, no. 1, (16.10.1906), 1; Imamović, *Historija bosanske...*, 399.

⁷⁸ "Naša riječ", *Musavat*, no. 1, (16.10.1906), 1; Also see: Zovko, *Studije iz pravne povijesti Bosne i Hercegovine...*, 19.

essential issue. The organization emphasized its opposition to any biased resolution of this pressing matter. The demand for the complete abolition of serfdom, as called for in the Croatian Parliament, was met with condemnation from the leaders of this organization.⁷⁹ The MNO also protested against the conversion of private property into state-owned land by Austria-Hungary.⁸⁰ The program also called for the implementation of the *Safar law*, the abolition of the lump-sum tithe, the right to pasture, and the right to plant forests, which would be granted to villages and landowners.⁸¹

The program also opposed the privileges granted to newly arrived foreigners and the fact that economic power, including capital and the economy, was in their hands. The authorities were criticized for neglecting the local population, which led to poverty and hindered progress.⁸² Additionally, the program called for the abolition of the decree on unauthorized emigration and the granting of permits for the return of individuals residing abroad. It also demanded the introduction of civil liberties and the establishment of a municipal self-government similar to that enjoyed by other nations. Furthermore, the program advocated for participation in self-government and the freedom of elections. It was emphasized that the organization did not operate under the guidance of the Serbs, as the authorities and Croats had accused them. According to the MNO, the government's belief that they were seeking a "state within a state" was erroneous.⁸³ The demands, as stated in the program, were considered justified.

Musavat later became the official organ of the MNO. *Musavat* was launched on October 16, 1906, in Mostar. The first owner and editor of the newspaper was Smail Ćemalović.⁸⁴ In 1908, the editorial leadership of the newspaper transitioned to Smail

⁷⁹ This refers to Dr. Horvat's speech in the Croatian parliament regarding the abolition of serfdom in BiH, followed by the proposed unification of Croatia, Slavonia, and Dalmatia with BiH.

⁸⁰ Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH...*, 187.

⁸¹ *The Safar Law* (Bosnian: *Saferska Naredba*) was issued on the 14th of Safar, 1276 (September 12, 1859). Its purpose was to legalize and confirm existing laws between the owners of *čifluk* (land holdings) and *čivčija* (tenant farmers). Following the enactment of the *Ramazan Law*, the Ottoman government issued a special decree concerning *čifluk* in Bosnia in September 1859, known as the *Saferska Naredba*. This decree legally formalized the existing agrarian relations in Bosnia, essentially validating the customary agrarian law that had been in place, thus institutionalizing the *čifluk* / *land holding system*. For a detailed analysis of the law, see: Izet Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu 1839-1878*, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, 2013); Hadžibegović and Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske*, 274.

⁸² The poor economic condition of the Bosniaks was also discussed in the *Bošnjak* newspaper on January 24, 1907. The newspaper emphasized that Bosniaks was facing severe economic difficulties, which were highlighted as a significant issue. For further details, see: "Progledajmo", *Bošnjak*, no. 4, (24.01.1907), 1.

⁸³ The Austro-Hungarian authorities, since the beginning of the activities of the movement for waqf and educational autonomy, accused the Bosniak side (the participants in the movement) of making excessive demands and seeking to establish a "state within a state". In the context of Vienna, this signified a desire for substantial, nearly unrestricted autonomy. For more details on this, see: Redžić, *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u BiH*, 70.

⁸⁴ Smail-aga Ćemalović was born on November 23, 1884, and died in 1945 in Mostar. He served for a time as the president of the Mostar municipality. He founded the newspapers *Musavat* and *Srpska omladina*. He

Hakija Čišić, succeeding Ćemalović as editor. The newspaper was printed at the Pacher and Kisić Publishing House.⁸⁵ *Musavat* was initially published on Tuesdays, but from January 11, 1907, it began appearing on Fridays. Starting from April 18, 1907, it was printed in Sarajevo by the Serbian Printing House. At that point, a deposit of 6,000 kron was required due to enacting the new *Press Law*.⁸⁶

The newspaper was privately financed, and in its inaugural issue, the editor appealed to the public for subscriptions and support. The first issue included the plea, "I appeal to the patriotism of our people and implore them not to allow this noble initiative to falter due to insufficient public response, as our continued existence relies on the support of the community."⁸⁷ In the seventh issue of 1906, the editorial staff reiterated their call for subscriptions, highlighting the concerning fact that there were fewer than five foreign subscribers within the country.⁸⁸

About the structure and functioning of the MNO organization, during the December meeting of the MNO convened in Slavonski Brod, the organization's executive board was elected, and an invitation was issued to the attendees for a subsequent gathering scheduled for December 10, 1906, at the Paris Hotel in Budapest.⁸⁹ The selection of Budapest as the venue for the subsequent meeting of the MNO may be understood in light of the historical context of Hungarian opposition to the occupation of BiH, which had been evident since 1878. The Hungarian opposition, particularly, represented a

completed elementary and commercial school in Mostar and then attended a commercial academy in Graz, Austria. In 1906, he launched the opposition newspaper *Musavat*, which he edited until 1909. He was sentenced to six months in hard prison labor due to an article in *Musavat*, in which he argued that soldiers should not swear allegiance to Franz Joseph, as the Sultan was the sovereign of Bosnia. When *Musavat* was transferred to Sarajevo and the leaders of the movement for Bosniak religious and educational autonomy drew closer to the government, Ćemalović left *Musavat* and started *Srpska omladina*. He co-edited *Srpska omladina* with Vladimir Gaćinović. On August 2, 1914, he was arrested in Rogaška Slatina and taken to Graz. From Graz, he was transferred to Mostar to a military prison as a hostage, and later interned in Arad, where he remained until 1916. See: Smail-aga Ćemalović. Mostar, <https://www.mostar.ba/mayor/articles/201.html> accessed March 22, 2022.

⁸⁵ Printing and Artistic Institute. This publishing house operated from 1890 to 1940.

⁸⁶ The price of the newspaper from its first issue on October 16 until the end of 1906 was 3 kron. The annual subscription was set at 10 kron for BiH and Austria-Hungary, and 13 kron for the Ottoman Empire and other countries. A six-month subscription cost 5 kron, while a three-month subscription was priced at 3 kron.

⁸⁷ "Naša riječ", *Musavat*, no. 1, (16.10.1906), 1.

⁸⁸ In issue No. 5 (1906), the editorial board raised concerns that some subscribers were returning the newspaper, noting that their reading rooms-*Kiraethana*- still maintained subscriptions. They emphasized the need for material support to sustain the publication and retain subscriptions. In issue No. 3 (1906), the editorial team expressed gratitude to Mahmud Džinić for his donation of 100 kron to cover the subscription for the remainder of the year. It was also noted that many reading rooms, cafes, hotels, and barbershops had taken out subscriptions. In the same issue, a reader from Sarajevo requested that the Hotel Evropa also subscribe.

⁸⁹ Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH...*, 170; Firdus was elected as the president of the Executive Board. See: Imamović, *Historija bosanske...*, 399; The Serbian newspaper *Pravda* also writes about the activities of the Bosniaks in issue no. 333. The newspaper praises the activities of the Muhammadans. See: "Bosanci u Pešti", *Pravda*, no. 333, (09.12.1906), 2.

counterbalance to the Austro-Hungarian policies, with Vienna showing little willingness to accommodate the political demands of the Bosniak elite. It is noteworthy that, as reported in the March 1907 issue of *Musavat*, a close newspaper associate wrote to the editorial board of the Hungarian *Pester Lloyd*, emphasizing the hospitality of the Hungarian people and the nation itself. At the January 1907 conference of Hungarian delegations, delegate Theodor Batthyány forcefully argued that BiH should be granted a constitution with governance subject to oversight by national representatives to prevent any potential abuses of power. Batthyány contended that it was untenable to maintain absolutist rule, particularly when universal suffrage had already been implemented in Austria and was soon introduced in Hungary. At the same session, representative Béla Berlash called to establish a free press in BiH.

Moreover, in February 1907, when discussing a proposed loan for BiH in the Hungarian parliament, deputies expressed their conviction that the joint ministry of finance was responsible for the administration of BiH and that this oversight should be formally presented to both the Hungarian and Austrian parliaments.⁹⁰ They further indicated that this would likely result in more frequent debates on the matter in the foreseeable future. The Hungarian position on these issues and the anticipated increase in parliamentary discussions surrounding BiH may have contributed to establishing the headquarters of the MNO's executive committee in Budapest.

At the first meeting of the Executive Committee of the MNO in Slavonski Brod, the following representatives were elected: Ali Firdus from Livno, Derviš Miralem from Travnik, Rifat Sulejmanpašić from Bugojno, Zija Pašić from Bijeljina, Šerif Arnautović from Mostar, Muhamed Džinić from Banja Luka, and Vasif Biščević from Bihać.⁹¹ After the second meeting of the Bosniak leaders, held in the Hungarian capital, a memorandum was drafted and presented to all delegates in Budapest.⁹² The memorandum comprised thirty-six pages, and all the significant issues affecting the Bosniak population, as identified by the committee, were presented.⁹³ It is important to note that the memorandum was signed by over one hundred prominent Bosniaks of that time.⁹⁴ Other newspapers of the time also reported on the activities of the Bosniaks during those days. Specifically, the Austrian newspaper *Neues Wiener Tagblatt*, in its 349th issue,

⁹⁰ See: *Bošnjak*, 1907, no. 6, (07.02.1907), 1-2.

⁹¹ "Memorandum Muslimanskih prvaka", *Musavat*, no. 11, (25.12.1906), 6.

⁹² "Memorandum", *Bosanskohercegovački glasnik*, no. 4, (27.12.1906), 1.

⁹³ The Split newspaper *Sloboda* also reports on the memorandum, publishing an article titled "Autonomists and Annexionists". See: "Autonomaši i aneksijaši", *Sloboda*, no. 6, (16.02.1907), 2.

⁹⁴ Although the memorandum was signed by over 100 prominent Bosniaks, there were also those who opposed it. One of the opponents was Ademaga Mešić, who, in issue No. 9 of the *Bošnjak*, expressed his opinion explaining that while he fully agreed with the steps being taken by the Bosniaks, he disagreed with the memorandum. "Now we must fight for religious and agrarian issues", said Mešić, "it is necessary to send children to schools, and only when we have over a hundred lawyers can we then fight for political autonomy; until then, we should focus only on religious and agrarian matters". See: "Odgovor prijateljima", *Bošnjak*, no. 10, (07.03.1907), 1.

presented a dispatch regarding a Bosniak deputation that, in December of 1906, observed the debates of the Austrian and Hungarian delegations from the gallery.⁹⁵

Regarding the committee of the organization elected during the inaugural meeting, alongside the Firdus above, D. Miralem was also a participant. Miralem was a significant figure in the political history of BiH during this period.⁹⁶ After the death of the president of the MNO, Firdus, in 1910, Miralem led the party's parliamentary group. However, he soon resigned from this position. In 1918, he welcomed the establishment of the State of Slovenes, Croats, and Serbs, but after the parliamentary elections in 1920, he lost all political influence.⁹⁷

In addition to Miralem, it is essential to highlight Rifat Sulejmanpašić's involvement as a committee member. Sulejmanpašić was a Bosnian intellectual, publisher, editor, and politician from Odžak near Bugojno. He served as a representative and president of the Bosniak Club in the BiH Parliament and was also the owner and publisher of the *Musavat* newspaper from 1910 to 1912. Furthermore, Sulejmanpašić held the position of president of the Islamic Community in Bugojno before World War I.⁹⁸

Councilor Zija Pašić was a descendant of one of the wealthiest families in Bijeljina. The Pašić family was among the most affluent families in BiH during the second half of the 19th century, maintaining their prominence until the end of World War I, specifically until 1918.⁹⁹

Following the two meetings of Bosniaks in Slavonski Brod and Budapest, in January 1907, a session of Hungarian delegations was held in Budapest, during which BiH was also discussed. The Joint Minister of Finance, Burián, emphasized during his presentation that reforms in the country were necessary. Burián also expressed the opinion that there had been no adequate representatives of the Bosniaks, so no negotiations had occurred thus far. Still, he assured the delegates that they would resume soon with

⁹⁵ "Ungarische Delegation", *Neues Wiener Tagblatt*, no. 349, (18.12.1906), 5.

⁹⁶ Derviš beg Miralem was born in Donji Vakuf in 1860 and died in Sarajevo in 1933. He was educated in Travnik and Istanbul. In 1895, he was a signatory of a petition by landowners from central Bosnia who protested against the Austro-Hungarian administration. In 1899, when Bosniaks of Mostar began their struggle for religious and educational autonomy, Miralem sided with them. In 1902, he was arrested by the Austro-Hungarian authorities and interned until 1905. In 1910, he successfully ran in the first elections for the state parliament. See: Merhum Derviš beg Miralem, "Merhum Derviš beg Miralem", *Novi Behar*, no. 22, (15.05.1933), 311.

⁹⁷ See more: Merhum Derviš beg Miralem, "Merhum Derviš beg Miralem", *Novi Behar*, no. 22, (15.05.1933), 311-312.

⁹⁸ See: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003).

⁹⁹ It is important to note that the Pašić family from Bijeljina traces its origins to the Fidahić beg family of Zvornik. During the Austro-Hungarian rule, representatives of this family played a very significant role in the social and political spheres. They were generally politically oriented in opposition to the authorities. Particularly notable members of the Pašić family included Osmanbeg Pašić, a representative in the Bosnian Parliament, as well as Alibeg, Dervišbeg, Hakibeg, and the aforementioned Zijabeg Pašić. Alibeg Pašić was one of the leading beys in Bijeljina at the time. For further details see: Bijeljinski begovi, Preporod, <https://preporodbn.com/bijeljinski-begovi-xiii-dio/> accessed March 22, 2022.

Bosniak political leaders.¹⁰⁰ Although news leaked that in Budapest, Burián had attempted to initiate negotiations with a member of the Bosniak deputation through the representative Dr. Šušterčić, this report was later denied by Kosta Hörmann, the head of the department of the provincial government.¹⁰¹

In the same period, the executive committee of the MNO from Budapest also communicated in writing.¹⁰² Committee report that, due to a printing error, the signatures of Eminbeg Kapetanović, Ali Biberić, Muhamedaga Silahić, Hasanbeg Cerić, Mehmed Džinić, Edhembeg Beglerović, and Ibrahim Bajramović were omitted from the memorandum.¹⁰³ Shortly thereafter, the executive committee reported that due to the onset of Eid, the committee members were returning to their homes, except for Miralem, who remained in Budapest. As stated, the other members were to return to the Hungarian capital after the holiday.¹⁰⁴

At the beginning of 1907, the national committees of MNO were elected across all of BiH, sending their delegates to Budapest for the first party assembly held on March 11. More than 100,000 Bosniaks participated in the elections for the committees above. The organization of these committees was nearly completed throughout Bosnia by early February when the process in Herzegovina was also nearing its end. The case of Herzegovina offers a partial yet illustrative example of how this process developed. On January 28, representatives from the Herzegovinian places like Ljubuški, Stolac, Gacko, Bi-leća, Ljubinje, Nevesinje, Konjic, and Trebinje gathered in the hall of the Mostar Hotel Post, where it was decided that each district would elect one representative, while the city of Mostar would elect four, with the chosen representatives to later meet with the Bosnian delegates. However, minor problems were noted in Mostar. Namely, at the beginning of January, the Mostar Committee opposed the work of the deputation in Budapest, citing, as the committee stated, the illegality of the representatives. On January 18, a statement was issued by several hundred citizens of Mostar, expressing support for the work of the representatives in Budapest.¹⁰⁵ The support emphasized agreement, approval, and gratitude and expressed complete trust in the deputation. In addition to the

¹⁰⁰ "Bosna i Hercegovina u delegacijama (10)", *Musavat*, no. 1, (01.01.1907), 3.

¹⁰¹ "Ispravak za članaka Narodna riječ iz broja 11 Musavata od 25. Decembra 1906.", *Musavat*, no. 3, (18.01.1907), 2.

¹⁰² Regarding the second meeting held in Budapest in January, the newspaper *Bošnjak* reports on the event in its second issue. The paper offers a critical perspective on the gathering in Hungary, noting that, in its view, no individuals of merit attended the meeting. Furthermore, it asserts that the demands raised at the event were rooted in previously articulated and outdated claims. See: "Hoćemo li naprijed?", *Bošnjak*, no. 2, (10.01.1907), 1.

¹⁰³ "Domaće vijesti", *Musavat*, no. 2, (18.01.1907), 4.

¹⁰⁴ During the observance of Eid al-Adha, a holiday greeting was also dispatched from Budapest by representatives of the MNO. See: "Bajramske zahvale", *Musavat*, no. 5, (01.02.1907), 5.

¹⁰⁵ The statement expressed full agreement with the work of the committee, approval and gratitude for its efforts, and unlimited trust in its members. It also endorsed the committee's activities related to the organization of Bosniaks and authorized the committee to act on its behalf. Among the hundreds of Bosniaks from Mostar, the statement was signed by several prominent residents of the city at the time. See: "Izjava", *Musavat*, no. 4, (25.01.1907), 2-3.

Herzegovinian places, Sarajevo also elected its representatives. The representatives from Sarajevo were Mahmudbeg Fadilpašić and Ahmed Henda.¹⁰⁶ National committees were also organized in most other Bosnian cities.¹⁰⁷

At the first assembly of the MNO held on March 11, 1907, where the national committees sent their delegates, the executive committee of the MNO was re-elected and expanded. In the expanded committee, the following politicians were included: M. Fadilpašić, A. Henda, A. Prešljo, M. Džinić, H. Cerić, A. Cerić, B. Tuzlić, A. Hadžialibegović, Š. Zaimović, O. Pašić, A. Firdus, R. Sulejmanpašić, D. Miralem, B. Kapetanović, M. Milavić, Š. Arnautović, V. Bišćević, Z. Filipović and M. Pašalić.¹⁰⁸

¹⁰⁶ "Kako da se na zakonit način riješi muslim. vjersko-mearifsko pitanje", *Bošnjak*, no. 5, (31.01.1907), 1; Additionally, in the same newspaper on February 28, it is stated that the Sarajevo representatives would not act in the interest of others but solely in the interest of the Bosniaks, implicitly referring to certain pro-Serbian-leaning Bosniaks. See: "Muslimani, budite na oprezu", *Bošnjak*, no. 9, (28.02.1907), 2; The representatives of the city of Mostar were Mehmed Milavić, Muhamed Karabeg, Avdaga Džudža, and Šerif Arnautović. See: "Milletski izaslanici iz Hercegovine", *Musavat*, no. 9, (22.03.1907), 5.

¹⁰⁷ The National Committee of Bugojno: Hakibeg Bušatlija, Sulejmanbeg Sulejmanpašić, Idrizbeg Idrizbegović. See: "Izjava (6)", *Musavat*, no. 9, (22.03.1907), 3; The National Committee of Vlasenica: Ibrahimaga Kurtagić, Mušanaga Šahbegović, Mehaga Kurtagić, Zulfikar Omerović, Salihaga Kurtalić, Salihaga Kadić. The National Committee of Višegrad: Osmanagić, Teskeredžić, Osmanaga Osmanagić, Tvrtković, Borovac. The National Committee of Jajce: Ibrahim beg Aganović, Mahdžubbeg Kulenović, Suljaga Sarač. See: "Izjava (6)", *Musavat*, no. 9, (22.03.1907), 3; The National Committee of Foča: Husaga Pilav, Šefik Muftić, Sulejmanbeg Pašić, Edhemaga Karahasanović, Ibrahimbeg Abdagić, Vaizović. The National Committee of Donja Tuzla: Zečeriya Ibrahimović, Dervišbeg Zaimović, Zejnilaga Muharemagić, Ahmetbeg Sijerčić, Mehaga Ponjavić, Ibrahimaga Bešlagić, Hamdi Prčić, H. Ahmedbeg Zaimović, Alijaga Mulaosmanović, Hadži Ibrahim Mujezinović, H. Abdaga Kunosić, Galibaga Hadži Čilimković, Omeraga Malić, Jakubaga Begić, Šefki Gluhić, Osmanaga Mulaosmanović. See: "Izjava (6)", *Musavat*, no. 9, (22.03.1907), 3-4; The National Committee of Brčko: Husnibeg Salihbegović, Ahmedbeg Beligradli, H. Osman Mušanović, Ibrahimaga Glinac, Mehaga Mahmutagić, Mehmed Alijaga Mehmedagić, Ahmed Burić, Pašo Spahalić, Salih Čumirarvić, Salih Trobradović, Salih Novalija, Husein Trebinčević, Hasana Zejčević, Ibrahimaga Džinetić. See: "Izjava (6)", *Musavat*, no. 9, (22.03.1907), 4; Also see: "Protesti protiv Bošnjakovim predpostavljenim", *Musavat*, no. 10, (22.03.1907): 3; The National Committee of Brezopolje: Fuadbeg Alipašić, Mustafa Ibrišimović, Ibrahimaga Hodžić, Hašimaga H. Ibrahimović, Hasanaga Deli, Đulaga Rašićović, Ibrahimaga Alagić, Jusufaga Hadžiali, Hasan aga Rizvanović. The National Committee of Kozarac: Avdaga Hadžalić, Šemsibeg Gradašćević, Osmanbeg Gradašćević, Ešrefbeg H. Rustembegović, Salih Suljagić, Mujaga Suljagić, Osmanaga Imširović. The National Committee of Bosanska Krupa: Mujaga Badnjević, Abdaga Mahić, Tahirbeg Beširović, Ago Hadžić, Dervišbeg Bišćević, Rašidaga Pašalić, Čelebija Musić, Mehmedaga Mehić, Husnija Pašalić, Ibrahimbeg Krupić Osmanaga Tataragić. The National Committee of Bosanski Petrovac: Ibahimbeg Kulenović, Mustajbeg Kulenović, Huseinbeg Kadribegović, Derviš Šerifović, Muhareмага Miličević. The National Committee of Kiseljak: Abdaga Čizmić, Ibrahim Skopljak, Mustafa Bejtić, H. Salihaga Čizmić, Muhamed Salić, Mustafa Granić, Numan Muminović. See: The National Committee of Kiseljak is mentioned in a protest signed by councilors in March 1907. See: "Protesti protiv Bošnjakovim predpostavljenim", *Musavat*, no. 10, (22.03.1907), 3.

¹⁰⁷ *Musavat*, in its 9th issue, reports that all districts had elected local committees. Delegates from these local committees, numbering over 100, participated in the party assembly held in Budapest.

¹⁰⁸ Unlike the first Executive Committee elected at the initial meeting in Slavonski Brod, Zija Pašić lost his position in the Committee during the first party assembly held in Budapest. For more on the expanded committee, see: Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH...*, 171.

In March 1907, the Muslim Academic Youth issued a proclamation in Vienna in which they expressed support for the political demands of the Bosniaks.¹⁰⁹ The declaration critically evaluated the despotic rule, the threat to Bosniak rights, and the treatment of Bosniaks as second-class citizens in BiH. It expressed opposition to the idea of BiH joining Croatia and condemned Catholic propaganda. Additionally, it denounced all political elements that, aside from the executive committee of the MNO, acted on behalf of the Bosniaks.¹¹⁰ It also served as a cautionary signal regarding the imminent threat of annexation, which the government was actively preparing.¹¹¹

Thus, by the end of 1906 and the beginning of 1907, the Bosniaks had established a political organization with representatives of the people, to whom the majority of the Bosniak adults over 100,000 had given their support through delegates elected to the national committees. Despite this, Burián attempted to bypass the executive committee of the MNO.¹¹² As was customary, Burián sought the assistance of the provincial waqf commission, requesting its recommendations for addressing the issue of waqf and educational autonomy for the Bosniaks. This approach was neither accidental nor unplanned because the provincial government and the joint Ministry of Finance partially controlled the commission and appointed its members at will. However, this time, the commission rejected the request made by Burián, stating that they were not authorized to speak on behalf of the people. With this act, the commission recognized the executive committee of the MNO as the true representatives of the Bosniaks.¹¹³

This development prompted the executive committee of the MNO to open an office in Budapest and simultaneously expand its activities. This move undoubtedly attracted more attention from both Hungarian and Austrian public opinion. Realizing its options were limited, the provincial government sought a suitable way to establish contact with the executive committee.¹¹⁴ The solution was activating the Hungarian president, Alexander Wekerle, as a mediator between the government and the MNO.¹¹⁵

¹⁰⁹ The Muslim Academic Youth in Vienna was an organization of BiH students at higher education institutions in Vienna. It was organized on the basis of the Bosniak ethnic community. The Bosniak youth gathered regardless of political views and national affiliations of the students. The Bosniak youth in Vienna convened around the society *Zvijezda*, which was founded in 1904.

¹¹⁰ Ibrahim Kemura, "Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907. godine", *Prilozi* 13, (Sarajevo: 1979), 340.

¹¹¹ Kemura, *Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907...*, 341.

¹¹² Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH...*, 171.

¹¹³ Kemura, *Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907...*, 340.

¹¹⁴ Skarić, Hadžić and Stojnović, *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom...*, 464-470.

¹¹⁵ Aleksandar-Sándor Wekerle was born in 1848 and died in 1921. After studying law at the University of Budapest, he entered public service and, following a probationary period, was employed at the Ministry of Finance. However, he continued his academic career by lecturing on political economy at the university. In 1886, Wekerle was elected to the House of Deputies, and in the same year, he became the State Secretary for Finance. In 1889, he succeeded Kálmán Tisza as Minister of Finance. In November 1892, Wekerle succeeded Gyula Szapáry as Prime Minister, although he retained the portfolio of finance. Following the

3.2. The Recognition of the Executive Committee of the MNO by the Government as the Legitimate Representative of Bosniaks

Shortly thereafter, in April 1907, the provincial government officially recognized the executive committee of the MNO as the representative body of Bosniaks. Based on this, the executive committee submitted a petition to Burián on June 1, outlining all contentious issues and demands. Subsequently, on June 5, Firdus-acting as the committee's representative, the petition to Burián in Vienna.¹¹⁶ Thus, on June 7, new negotiations began between the representatives of Bosniaks and the authorities.¹¹⁷ The issue of the *Menšura* proved to be the most significant stumbling block, leading to the swift breakdown of negotiations due to dissatisfaction on both sides. The authorities insisted that negotiations continue on matters of economy and rights, postponing the discussion of the *Menšura*. The Bosniak representatives rejected this proposal. Following the conclusion of the negotiations, the executive committee proclaimed on July 17, 1907, regarding the breakdown above.¹¹⁸

After several months of calm, an attempt to resume negotiations was made in November 1907. The government representatives included Civil Adlatus Benko and the head of the government department, Kutschera, who had also participated in the 1901 negotiations between the government and the movement for religious and educational autonomy. The executive committee agreed to resume talks on the condition that the issue of the *Menšura* be addressed, leading to the restart of negotiations on January 7, 1908.¹¹⁹ The Bosniak side maintained that the emperor was BiH's secular ruler and

reconciliation between the Emperor and the coalition, he was chosen as the most suitable person to lead the new government, and on April 8, 1906, he was appointed Prime Minister, simultaneously assuming the finance portfolio. Wekerle returned to power in 1917 and served during the final year of World War I. See: "Wekerle, Santor", Encyclopedia Britannica (11th ed.), Cambridge University Press.

¹¹⁶ The *Musavat* newspaper in its first issue of 1908, states that the event took place on June 2, while M. Imamović cites June 5. In the same issue, *Musavat* also criticizes the government representatives (Benko, Kutschera, Hörrman, and Treščec).

¹¹⁷ Šehić, *Politički razvitak Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1909)*, 278.

¹¹⁸ *Musavat*, no. 22, (05.08.1907), 1.

¹¹⁹ In its second issue of 1908, *Musavat* reports that negotiations between the government and the Bosniaks began on January 7 (Tuesday). The negotiations were initially scheduled for January 5; however, due to the coinciding Sunday, they were subsequently postponed to Tuesday. All members of the Executive Committee, except for Husein Čerić, were expected to attend the meeting. See: "Pregovori", *Musavat*, no. 2, (10.01.1908), 2; The *Hrvatsko Pravo*, on December 30, 1907, reports on the negotiations between the authorities and the Bosniaks, which were scheduled to resume on January 5, 1908. Furthermore, local issues arose regarding the selection of representatives for the negotiations. In the *Bošnjak*, issue no. 4, it is reported that on January 19, a telegram was sent from Bosanski Petrovac by Muhamedbeg Bukovača, Sulejmanbeg Kulenović, Ahmetbeg Smailbegović, Malićbeg Haračlija, Alibeg Kulenović, Omeraga Eškić, Omer Šehić, Omer Nadarević, Omer Kelin, Ibrahim Spahić, Avdaga Salihagić, and others, protesting to Firdus. They stated that Alibeg Suhaja, Ibrahimbeg Šenigdžić, and Muharem Krikić were not representatives of the people, but rather Muhamedbeg Bukovača. See: "Izjava", *Bošnjak*, no. 4, (30.01.1908), 3; Additionally, there were disagreements during the holding of the Great Assembly on January 20. As reported by the

administrator. At the same time, spiritual authority belonged to the Ottoman sultan, the caliph, and his deputy, the Sheikh-ul-Islam. This stance was shared even by some Bosniaks who participated in the negotiations on behalf of the government. For instance, Sulejman Šarac, a judge of the Sharia Court, expressed the view that only the caliph could appoint the reis-ul-Ulama as well as *qadis* and *khateefs*.¹²⁰

On the other hand, the authorities held that all secular and spiritual power belonged entirely to the emperor. According to this view, once the emperor appointed the reis-ul-Ulama, the *Menšura* could be sought from Istanbul. This stance was unacceptable to most Bosniak politicians, but some viewed it favorably, creating a potential source of division among them.

Thus, on January 20, 1908, the MNO convened an assembly, referred to in the press as the Grand Assembly, to discuss Vienna's position. This position proposed that the emperor appoint the reis-ul-Ulama, after which the *Menšura* would be sought from Istanbul.¹²¹ Different interpretations of this issue within the MNO led to six differing opinions. Given these differences and fearing a potential split within the party, Firdus sent all the proposals to Istanbul for clarification by the Sheikh-ul-Islam.¹²² On March 8, the committee informed the government of its decision, after which Austria-Hungary officially sent an inquiry to Istanbul.

Bosniaks of Gacko in *Bošnjak* (issue no. 11), Gacko was represented by Osmanaga Hasanbegović and Ćoso Muljanin, to whom the Executive Committee had delegated responsibilities. However, Osmanaga was denied these powers, which triggered a reaction in the town.

¹²⁰ Šarac presents his stance in the *Bošnjak*, with the following text: "Legally, as well as according to the existing agreement, BiH is a part of the Ottoman Empire. The sovereignty of His Majesty the Sultan over BiH remains intact and is established by a special agreement. Furthermore, the connection of the Muslims of BiH in religious matters and Sharia affairs with the Caliphate is well known. In this regard, the appointment of the Reisu-l-Ulama and the authorization of qadis and imams is the exclusive right of the Caliph. No other state may interfere in the appointments (24 Shawwal 1325). Signatories: Hafiz Sulejman Šarac, Korkut Munib, and Alajbegović Salih". See: "Izjava", *Bošnjak*, no. 1, (02.01.1908): 3; The statement was also printed in the form of a separate leaflet and is preserved in the Gazi Husrev-beg Library, in the *Collection of Miscellaneous Documents and Archives*.

¹²¹ In its second issue of 1908, *Musavat* also reports that a meeting of the Executive Committee of the MNO will be convened in Sarajevo immediately after Eid. See: "Miletski odbori", *Musavat*, no. 2, (10.01.1908), 2.; In the next issue, the newspaper reports that at the meeting held on January 11, a decision was made to hold the main assembly on the seventh day of Eid. See: "Sastanak Miletskih odbora", *Musavat*, no. 3, (17.01.1908), 2.

¹²² "Eksekutivni odbor i Menšura", *Bošnjak*, no. 3. (23.01.1908), 1-2; Also see: "Zapisnik", *Musavat*, no. 4, (24.01.1908), 1; In the same issue of the newspaper, it is mentioned that the assembly, which took place with over 1,000 delegates from across the country, was held. In the opening speech by the chairman, Firdus, it was emphasized that due to the very different opinions (a total of six), it was necessary to request an evaluation and solution from Istanbul, specifically from the Shaykh al-Islam. According to the minutes presented in this issue, it was decided to draft a document that would detail all the proposals, which would then be sent for review. The committee and the government would agree on the deadline for receiving a response. As soon as the response arrives, the minutes state, the government should invite the committee to arrange the waqf and educational statutes. This proposal was unanimously approved by those present at the assembly. Subsequently, the government also adopted the committee's proposals. See: "Skupština Miletskih odbora", *Musavat*, no. 4, (24.01.1908), 1.

Meanwhile, negotiations continued on other issues until the end of April. Some superficial agreements were reached regarding agrarian matters, while religious issues were postponed until the autumn.¹²³ Finally, the response from Istanbul arrived in the following form:

- a) The Electoral Curia is to select three candidates (from the Ulama) for the position of reis-ul-Ulama of the Islamic Community and propose them to the Provincial Government.
- b) The emperor of Austria-Hungary will decide on one of the three candidates.
- c) Istanbul (the Sheikh-ul-Islam) will issue the *Menşura* to the selected candidate.¹²⁴

The agreement was finally reached in September, but the annexation of BiH prevented the implementation of the agreed-upon terms.

4. The Effort of the Austro-Hungarian Authorities to Control the Emerging Political Events

After establishing political organizations for Bosniaks and, shortly thereafter, for Serbs in BiH, along with the proclamation of their party programs, the Austro-Hungarian authorities sought to control these newly formed political organizations in specific ways. At the same time, the newly established organizations aimed to gain the support of particular factions within the monarchy to achieve at least some of their outlined goals. Bosniaks, recognizing the relatively milder stance of Hungary toward BiH, sought to gain the support of delegates in the Hungarian parliament, their political parties, and the Hungarian public. Frano Supilo, a member of the Hungarian Parliament and a Croatian political figure, prognosticated in his reports that the Hungarians would support the Bosniaks in their demands.¹²⁵ These political moves may also be interpreted as a manifestation of Hungarian resistance to Vienna.

Serbian newspapers also covered attempts by the Bosniaks to gain Hungarian support. The Belgrade *Pravda*, in its 333rd issue from December 9, 1906, reported on the Budapest newspapers' coverage of the Bosniak deputation's actions. The newspaper added that the deputation made a positive impression in Budapest and justified their grievances. It emphasized that both the press and international circles were advocating for the issues of the Bosniaks.¹²⁶ Additionally, the same newspaper read that in the Austro-Hungarian delegations during the last month of 1906, there was discussion in favor of the Bosniaks and that the delegates were informed about the situation in BiH.

¹²³ "Konci pucaju", *Bošnjak*, no. 18, (08.05.1908): 1; For more details on the continuation of the negotiations, see: "Pregovori", *Musavat*, No. 22, 10.05.1908; "Pregovori", *Musavat*, no. 23, (15.05.1908), 1.

¹²⁴ "Pitanje o menšuri-riješeno", *Bošnjak*, no. 39, (02.10.1908), 1.

¹²⁵ ABiH, ZMF, Pr. BH, No. 591/1907.

¹²⁶ In the Serbian press of the time, the term *Bosanci* (Bosnians) was used, among others, for Bosniaks.

Finally, it was stated that the "Memorandum of the Mohammedans"¹²⁷ and their deputation left a positive impression.¹²⁸ The same news was also reported by another Belgrade newspaper, *Mali Žurnal*, in its 335th issue from December 9, 1906.¹²⁹ The positive portrayal of the Bosniak deputation's activities in Budapest in the Belgrade press of the period, which exerted pressure on the authorities of the Dual Monarchy¹³⁰ and presented clear political positions, can be attributed to Serbia's more assertive stance towards Austro-Hungary compared to the earlier period of Obrenović rule. Moreover, Serbia aimed to weaken the authority of the Austro-Hungarian administration in BiH by fostering cooperation between Muslims and Orthodox, thereby challenging the stability of imperial control.

In addition to those above, the letter from Count Tivadar Batthyány to Firdus exemplifies an attempt to connect the Hungarian and BiH sides. In January 1908, while negotiations were ongoing between the authorities and the Bosniak side, Batthyány sent a letter to the leader of the MNO. He primarily expressed his gratitude for the greetings he had received from BiH. A member of the Hungarian Independent Party and "The '48er"¹³¹, which at the time formed the majority in the Hungarian parliament, Batthyány addressed several critical issues in his letter.¹³²

In his letter, Batthyány emphasized his commitment to BiH and to the freedoms of its people, as well as his support for resolving the issue of the waqf and maarif autonomy of the Bosniaks. He also highlighted his support for advancing the economy and modernization efforts. Furthermore, Batthyány noted that Hungary, as well as his party, were attentive to the work of parliamentary committees.¹³³

Reports from Austrian and Hungarian state delegations during 1908 also reflect the stance of the Austro-Hungarian authorities toward BiH and the prevailing conditions in the country, including its political situation. During a meeting of the Austrian delegation on February 13, 1908, one of the speakers, Dr. Bärnreither, stated that Austro-Hungary had merely occupied BiH and was acting as a mandatary, emphasizing that the country should be granted self-governance.¹³⁴ Additionally, the same delegate, Dr. Bärnreither, recommended a particular approach to self-governance, suggesting that it should begin at lower levels of government and gradually move to higher levels, ultimately

¹²⁷ The term *Mohammedans* was employed in Austrian literature, and as evidenced, it was also utilized in Serbian literature.

¹²⁸ "Bosanci u Pešti", *Pravda*, no. 333, (09.12.1906), 2.

¹²⁹ "Bosanci u B. Pešti", *Mali Žurnal*, no. 335, (09.12.1906), 2.

¹³⁰ A term used for the Austro-Hungarian Monarchy.

¹³¹ Hungarian: *Függetlenségi és 48-as Párt F48P*. The Hungarian political party, also known mainly by the shortened form Independence Party (Hungarian: *Függetlenségi Párt*), was one of the two main political parties in the Kingdom of Hungary within Austria-Hungary, along with the Liberal Party.

¹³² Batthyány's *Independent Party '48* was founded in 1884 by the merger of the *Independence Party* and *The 1848 Party*.

¹³³ "Visokobladorodnom gospodinu Alibegu Firdusu u Livno", *Musavat*, no. 2, (10.01.1908), 1; "Baćanijevo pismo", *Musavat*, no. 3, (17.01.1908): 1.

¹³⁴ "Bosna i Hercegovina pred delegacijama", *Musavat*, no. 8, (21.02.1908), 2.

culminating in establishing a parliament for the country. The question of autonomy for BiH was, as is well-documented, a central component of the agendas of both the MNO and the SNO.¹³⁵ Another delegate, Dr. Kramaž, in his address, stressed that any movement in BiH should be dealt with strictly. On the other hand, Burián, at the same meeting, expressed the government's willingness to grant autonomy to the peoples of the region.¹³⁶ In the Hungarian delegations, discussions regarding BiH also took place during the same month. Among the delegates who spoke was Babić-Gjalski, who called for autonomy for the legislation and administration of BiH. These positions taken by certain members of the Hungarian delegation aligned with the programs of both the MNO and the SNO, raising expectations that Bosniak representatives would seek support from these delegates in the Hungarian capital. During the March delegations meeting, delegate Nemetz emphasized that any movement for independence in BiH was being suppressed, while Klofač highlighted the necessity of establishing a national representative body.¹³⁷

The endorsement of Džabić's movement by the Waqf Commission, along with its support for the contemporary Bosniak political elite, facilitated the establishment of a political organization for the Bosniaks by the end of 1906. The demand of the Austro-Hungarian administration regarding the election of Bosniak political representatives also prompted Bosniak leaders to organize politically and create a political organization. In a short period, organizational committees were formed, offices were opened, and a newspaper was launched. A year later, the Bosnian Orthodox also established their political organization. Following the political organization of both Bosniak and Orthodox communities in BiH, the Austro-Hungarian administration sought to establish control over the region's political scene, which was of interest to the Austrian and Hungarian factions of the monarchy. It is imperative to emphasize the support of the Hungarian opposition for the MNO organization.

¹³⁵ Serbian National Organization.

¹³⁶ "Bosna i Hercegovina pred delegacijama", *Musavat*, no. 8, (21.02.1908), 2; Burián discussed the autonomy of peoples, focusing primarily on religious autonomy, while refraining from addressing the political autonomy of BiH.

¹³⁷ "Bosna i Hercegovina u delegacijama", *Musavat*, no. 10, (06.03.1908), 2; It is important to highlight that opinions were expressed in favor of the Bosnian side. Equally, it is crucial to note the views of other delegates from the Austrian and Hungarian delegations, who emphasized the favorable condition of BiH and argued that the people of this province should express gratitude to Austria-Hungary for establishing a beneficial system.

Conclusion

This study aimed to examine the political structures of the Bosniaks from 1878 to 1906, with a particular emphasis on the processes that shaped their political organization and the trajectory of its development. Additionally, the article explored the factors that led to the establishment of this organization, tracing its evolution, ideological programs, and activities, as well as its broader role within the political system of Bosnia and Herzegovina. Furthermore, special attention was given to assessing the organization's influence on cultivating national consciousness among the Bosniaks.

The Austro-Hungarian period in BiH (1878–1918) represented a complex transitional phase in which the country underwent profound political, legal, and social transformations. This period was particularly significant for the Bosniaks, who found themselves navigating the challenges of the new imperial rule while striving to preserve their religious, cultural, and political identity. Despite the numerous obstacles they faced, ranging from the ambiguous legal status of BiH within the Dual Monarchy to the persistent efforts of Austro-Hungarian authorities to centralize control, the Bosniaks articulated their political aspirations through an organized movement. This political evolution culminated in establishing the Muslim National Organization (MNO) in 1906, a crucial moment in Bosniak's political history that laid the groundwork for further political activism and engagement.

One of the most significant factors shaping Bosniak's political development during this period was the unresolved legal status of BiH following the Berlin Congress of 1878. While the province formally remained under Ottoman sovereignty, the Austro-Hungarian authorities exercised complete administrative and legislative control, creating a political and legal vacuum that generated uncertainty among the local population. This ambiguity hindered the political agency of the Bosniaks, as they were forced to operate within a system in which their legal rights and political representation remained undefined. Moreover, the absence of clear legal structures contributed to widespread distrust of Austro-Hungarian rule, fueling resistance movements and demands for greater autonomy.

Within this context, the movement for religious and waqf-maarif autonomy emerged as a pivotal force for political mobilization among the Bosniaks. The struggle for control over religious and educational institutions became a central political issue directly tied to national identity and self-determination. Bosniak elites, including landowners, religious figures, and intellectuals, recognized the importance of securing autonomy in these areas to safeguard their cultural and political interests. Therefore, the movement for waqf-maarif independence not only represented a religious and educational endeavor but also functioned as a broader political strategy to resist Austro-Hungarian centralization and reinforce the Bosniak agency within the province.

The formation of the MNO in 1906 was the culmination of these various political struggles. It reflected a gradual but significant shift in Bosniak political consciousness as the community transitioned from informal expressions of political discontent to establishing a structured political party. The early demands for religious and educational

autonomy evolved into more comprehensive political negotiations, ultimately leading to the Bosniak political movement's institutionalization despite resistance from Austro-Hungarian authorities. The role of landowners, religious leaders, and intellectuals in this process was particularly significant, as their combined efforts shaped the ideological foundations of the MNO and provided the movement with the necessary leadership and organizational capacity.

One of the defining characteristics of the MNO's political strategy was its ability to integrate modern political methods into its activities. Using the press as a political mobilization tool was a notable development, allowing the organization to reach a wider audience and effectively communicate its goals. Newspapers and periodicals were crucial in informing the Bosniak public about political developments, advocating for the movement's objectives, and countering Austro-Hungarian narratives that sought to marginalize Bosniak political demands. This strategic use of the press highlights the increasing sophistication of Bosniak political activism during this period and demonstrates their ability to adapt to contemporary political practices.

The political trajectory of the MNO was also shaped by its interactions with external actors, most notably Hungarian opposition circles and the Ottoman Empire. The support from Hungarian political groups provided the Bosniaks with an essential counterbalance to Austria's centralist policies, enabling them to leverage international alliances in their struggle for political rights. Meanwhile, the continued connections with the Ottoman Empire, particularly through negotiations with the Sheikh-ul-Islam, underscored the Bosniaks' broader geopolitical considerations. While formally under Austro-Hungarian rule, the Bosniaks maintained a sense of affiliation with the Ottoman state, reflecting the enduring cultural and religious ties that shaped their political outlook. These international dimensions of the Bosniak political movement illustrate the extent to which their struggle was not merely a local issue but part of a larger geopolitical framework in which various actors played a role.

Despite these political achievements, the MNO faced significant challenges that limited its effectiveness and ultimately hindered its long-term success. One of the most pressing issues was the agrarian question, which remained a source of contention throughout the Austro-Hungarian period. The unresolved land disputes and the socio-economic inequalities associated with the agricultural system created deep divisions within Bosniak society, making it difficult to achieve a unified political front. The relationship between Austro-Hungarian authorities and religious institutions remained a conflict as the Bosniaks struggled to secure meaningful autonomy within a governance structure prioritizing imperial interests over local concerns.

Internal divisions within the Bosniak political movement further complicated efforts to advance their collective interests. The failure to reach a consensus on key issues, such as the Menšura for the Reis-ul-Ulama, exemplifies the internal tensions that characterized Bosniak political life. These divisions weakened the movement's negotiating power and created opportunities for Austro-Hungarian authorities to exploit factional disputes. Moreover, the annexation of BiH in 1908 represented a critical turning point

that disrupted many of the political processes initiated by the MNO. The annexation intensified political tensions and forced Bosniak political actors to reassess their strategies in light of the new political realities imposed by full Austro-Hungarian sovereignty over the province.

In conclusion, the political development of the Bosniaks during the Austro-Hungarian period reflects both their resilience in the face of political and legal uncertainties and their ability to adapt to changing circumstances. The formation of the MNO and its subsequent activities provide valuable insights into how the Bosniaks navigated the complex political landscape of the time, using both traditional and modern political strategies to assert their rights and protect their interests. Although the movement faced significant challenges, internal divisions, resistance from Austro-Hungarian authorities, and the broader geopolitical shifts that culminated in the annexation of BiH-it nonetheless played a crucial role in shaping Bosniak political consciousness. The legacy of this period extended beyond the Austro-Hungarian era, influencing later political movements and contributing to the broader historical trajectory of BiH. By examining this period in detail, it becomes evident that the Bosniaks' political struggles during Austro-Hungarian rule were not only a response to immediate challenges but also part of a more extensive historical process of political maturation that would continue to evolve in the decades to come.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

This article, enriched with newly explored sources, originates from the doctoral dissertation "The Political Life of Bosniaks in BiH During Austro-Hungarian Administration (1878-1914)". The dissertation was completed under the supervision of Assoc. Prof. Sabri Can Sannav and Prof. Dr. Adnan Jahić in the History Department of the Institute of Social Sciences at Trakya University. Full citation: Enes Turbic, "The Political Life of Bosniaks in BiH During Austro-Hungarian Administration (1878-1914)," unpublished PhD dissertation, Trakya University, Institute of Social Sciences, Advisor: Assoc. Prof. Sabri Can Sannav and Prof. Dr. Adnan Jahić, Edirne 2023.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

References

Archival Sources

- Archives of Bosnia and Herzegovina (ABiH), Joint Ministry of Finance (ZMF),
Presidential Files BiH (Pr. BH), No: 886/1908.
- ABiH, Pr. BiH, No. 255/1905, 20.02.1905.
- ABiH, ZMF, Pr. BH, No. 591/1907.
- ABiH, ZMF, Pr. BiH, No. 998/1899.
- Presidential Ottoman Archives (BOA), Yıldız Arşivi Resmi Maruzat Y..A...RES., 75 –
81, H-16-12-1312.
- "5. januara 1908", *Musavat*, No. 1, 03.01.1908, 1.
- "Vijesti", *Bosanskohercegovačke novine*, No. 83, 14.09.1879, 1.
- "Bože s hajirom!", *Musavat*, No. 9, 11.12.1906, 1;
- "Eksekutivni odbor i Menšura", *Bošnjak*, No. 3. 23.01.1908, 1-2.
- "Novosti", *Musavat*, No. 22, 05.08.1907, 1.
- "Novine", *Musavat*, No. 24, 10.07. 1909, 2.
- "Privremeni status za ustrojstvo ravnateljstva redarstva u Sarajevu", *Bosanskoherce-
govačke novine*, No. 15, 20.10.1878, 1.
- "Viesti Bosansko-hercegovačke", *Bosanskohercegovačke novine*, No. 3, 08.09.1878, 2.
- "Zapisnik", *Musavat*, No. 4, 24.01.1908, 1.
- Anonimus. *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb: unknown, 1902.
- "Autonomaši i aneksijaši", *Sloboda*, No. 6, 16.02.1907, 2.
- "Baćanijevo pismo", *Musavat*, No. 3, 17.01.1908, 1.
- "Bajramske zahvale", *Musavat*, No. 5, 01.02.1907, 5.
- "Bosanci u B. Pešti", *Mali Žurnal*, No. 335, 09.12.1906, 2.
- "Bosanci u Pešti", *Pravda*, No. 333, 09.12.1906, 2.
- "Bosna i Hercegovina pred delegacijama", *Musavat*, No. 8, 21.02.1908, 2.
- "Bosna i Hercegovina u delegacijama (10)", *Musavat*, No. 1, 01.01.1907, 3.
- "Bosna i Hercegovina u delegacijama", *Musavat*, No. 10, 06.03.1908, 2
- "Bosna i Hercegovina-šta sad?", *Musavat*, No. 12, 18.04.1907, 3.
- "Bože s hajirom!", *Musavat*, No. 9, 11.12.1906, 1.
- "Da rečemo svoju", *Bošnjak*, No. 50, 13.12.1906, 1.

- "Da rečemo svoju", *Bošnjak*, No. 50, 13.12.1906, 2.
- "Domaće vijesti", *Musavat*, No. 2, 18.01.1907, 4.
- "Domaće vijesti-Zapisnik", *Musavat*, No. 5, 01.02.1907, 5.
- "Ispravak za članaka Narodna riječ iz broja 11 Musavata od 25. Decembra 1906.", *Musavat*, No. 3, 18.01.1907, 2.
- "Izjava (6)", *Musavat*, No. 9, 22.03.1907, 3
- "Izjava (6)", *Musavat*, No. 9, 22.03.1907, 4
- "Izjava", *Bošnjak*, No. 1, 02.01.1908, 3
- "Izjava", *Bošnjak*, No. 4, 30.01.1908, 3
- "Izjava", *Musavat*, No. 10. 18.12.1906, 1
- "Izjava", *Musavat*, No. 4, 25.01.1907, 2-3.
- "Kako da se na zakonit način riješi muslim. vjersko-mearifsko pitanje", *Bošnjak*, No. 5, 31.01.1907, 1.
- "Konci pucaju", *Bošnjak*, No. 18, 08.05.1908, 1
- "Memorandum Muslimanskih prvaka", *Musavat*, No. 11, 25.12.1906, 6.
- "Memorandum", *Bosanskohercegovački glasnik*, No. 4, 1906.
- Merhum Derviš beg Miralem, "Merhum Derviš beg Miralem", *Novi Behar*, No. 22, 15. 5. 1933, 311-312.
- "Milletski izaslanici iz Hercegovine", *Musavat*, No. 9, 22.03.1907, 5.
- "Milletski odbori", *Musavat*, No. 2, 10.01.1908, 2.
- "Pregovori", *Musavat*", No. 23, 15.05.1908.
- "Pregovori", *Musavat*, No. 22, 10.05.1908.
- "Muslimani, budite na oprezu", *Bošnjak*, No. 9, 28.02.1907, 2
- "Naša riječ", *Musavat*, No. 1, 16.10.1906, 1
- "Odgovor prijateljima", *Bošnjak*, No. 10, 07.03.1907, 1
- Ortschafts und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1880, (Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo) izdanje, C. i kr. Vladina tiskarna, 1880.
- "Pitanje o menšuri-riješeno", *Bošnjak*, No. 39, 02.10.1908, 1
- "Progledajmo", *Bošnjak*, No. 4, 24.01.1907, 1.
- "Protesti protiv Bošnjakovim predpostavljenim", *Musavat*, No. 10, 22.03.1907, 3.
- "Protesti protiv Bošnjakovim predpostavljenim", *Musavat*, No. 10, 22.03.1907, 4.

"Sastanak Milletskih odbora", *Musavat*, No. 3, 17.01.1908, 2.

"Skupština Milletskih odbora", *Musavat*, No. 4, 24.01.1908, 1.

Unknown. *Spisi Muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine 1899.*, Predstavka vladi od 13. juna 1899. Sarajevo: Gazi Husrev begova biblioteka, 1899.

"Telegram", *Musavat*, No. 8, 04.12.1906, 6.

"Turski zarobljenici u Linzu", *Bosanskohercegovačke novine*, No. 25, 24.11.1878, 3.

"Ungarishe Delegation", *Neues Wiener Tagblatt*, No. 349, 18.12.1906, 5.

"Visokobladorodnom gospodinu Alibegu Firdusu u Livno", *Musavat*, No. 2, 10.01.1908, 1.

"Zakon o štampi", *Bošnjak*, No. 10, 07.03.1907, 2.

Other Sources

"Wekerle Santor" Encyclopedia Britannica (11th ed.), Cambridge University Press

Feifalik, Angerer. *Ein neuer aktueller Wert zug Lösung der bosnischen Agrarfrage.* Wien and Leipzig: F. Deuticke, 1916.

May, Arthur J., *The Habsburg Monarchy 1867-1914*, Cambridge: Cambridge (Mass), 1951.

May, Arthur J., *Der Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band IV, Die Konfessionen., Vienna: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995.

Vasić, Dragiša, *Devetsto treća*. Belgrade: Štamparije Tucović, 1925.

Juzbašić, Dževad. *Politika i privreda u BiH pod Austrougarskom upravom*. Sarajevo: ANUBiH, 2002.

Juzbašić, Dževad. "O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine." *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: ANU BiH, 2002.

Juzbašić, Dževad, "Pitanje željezničke veze Monarhije s Istokom u austrougarskoj politici gradnje željezničkih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa", *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Prilozi VII*, (1971): 49 - 83.

Pejanović, Đorđe. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Naučna Knjiga, 1955.

Radušić, Edin. "Uspostavljanje Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu." *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austrougarske 1878-1918*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2011.

Redžić, Enver. *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u BiH.*, Sarajevo: Svjetlost, 2005.

- Kasumović, Fahd. "Prijelazi na islam u siđžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća." *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2011.
- Hauptmann, Ferdo. *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-meirifsku autonomiju*. Sarajevo: Arhiv SRBIH, 1967.
- Rohaček, Goran. *Hrvatsko pravaštvo na prijelazu tisućljeća*. Čakovec: 2009.
- Omeragić, Hajrudin. *Borba bosanskohercegovačkih muslimana-Bošnjaka za nacionalnu, kulturnu i vjersku autonomiju i uloga MNO*. Zagreb: 2008.
- Kapidžić, Hamdija. *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine*, Sarajevo: Svjetlost, 1968.
- Kapidžić, Hamdija. *Ustanak u Hercegovini 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- Kamberović, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.
- Hadžibegović, Iljas and Imamović, Mustafa. "Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, ed. Ibrahim Tepić, Sarajevo: BKC, 1998.
- Kemura, Ibrahim. "Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907. godine". *Prilozi 12*, (1979): 334 - 345.
- Tepić, Ibrahim. "Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880)", *ANUBiH, Prilozi 24*, (1988): 107 - 131.
- Hadžibegović, Iljas. "Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991.", *Prilozi 30*, (2001): 63 - 89.
- Hadžibegović, Iljas. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: 1980.
- Balta, Ivan. *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*. Zagreb: 2009.
- Šabotić, Izet. *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*. Tuzla: Arhiv TK, 2013.
- Zovko, Ljubomir. *Studije iz pravne povijesti Bosne i Hercegovine 1878-1914*. 2007: Mostar.
- Imamović, Enver. *Historija bosanske vojske*. Sarajevo: Edicija bosanski korijeni, 1999.
- Bojić, Mehmedalija. *Historija Bosne i Bošnjaka (XII-XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić, 2001.
- Gross, Mirjana. *Izvorno pravaštvo*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

- Imamović Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.* Sarajevo: 2007.
- Šehić, Nusret. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Šehić, Nusret. "Politički razvitak Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1909)." *Prilozi za istoriju BiH II*, ed. Enver Redžić, Knjiga 79, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18. Sarajevo: ANUBiH, 1987.
- Hadžić, Osman Nuri. *Borba Muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju.* Belgrade: 1924.
- Nakićević, Omer. *Istorijski razvoj institucije Rijaset.* Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice, 1996.
- Gelez, Phillipe. "Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (1800-1918)", *Historijska traganja*, II, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta Sarajeva, 2008.
- Kann, Robert A. *The Habsburg Empire, A Study in Integration and Disintegration.* New York: 1957
- Donia, Robert J. *Islam pod Dvoglavin orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914.* Sarajevo: 2000.
- Bandžović, Safet. *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta "sultanovih musafira" (1683.-1875.).* Sarajevo: 2013.
- Bandžović, Safet. *Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti krajem XIX stoljeća*, Mostar: Univerzitet Džemal Bijedić, 2007.
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2006.
- Bandžović, Safet. "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912.-1942." *Prilozi* 7/32, (2003): 179 - 231.
- Golec, Boris, "Die Muslime im slowenischen Raum bis zum Zusammenbruch der Habsburgermonarchie unter besonderer Berücksichtigung ihrer Bekehrung zum Christentum in der Frühen Neuzeit", *Povijesni prilozi* 59, (2020), 251-273.
- Džaja, Srećko Matko. *Bosna i Hercegovina u Austrougarskom razdoblju (1878-1914).* Mostar-Zagreb: Ziral, 2002.
- Graf, Stephan. *Neue Deutsche Biographie.* Berlin: Duncker & Humblot, 1957.
- Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Ćorović, Vladimir. *Istorija srpskog naroda.* Belgrade: 1997.
- Skarić, Vladislav, Hadžić Osman Nuri and Stojanović Nikola. *Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom.* Belgrade: Geca Kona, 1938.

Grijak, Zoran. "O nekim važnim aspektima problema konverzija na Katolicizam u Bosni i Hercegovini u Austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora", *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske*, Sarajevo 2011

Babuna, Aydın. *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Translation from German to Turkish Hayati Torun. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Emgili, Fahriye. *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri 1878-1934*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012.

Gölen, Zafer. *Tanzîmât döneminde Bosna Hersek: Siyasi, İdâri, Sosyal ve Ekonomik Durum*. Ankara: TTK, 2010.

Tematski bilten 02/2007. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: Demografija 2007.

Online Sources

"Austro-Ugarska", Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Accessed: 09. 09. 2021.

"Godisnjica osnivanja funkcije reis ul-uleme" <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4697>>. (Accessed: 09.09.2021)

<https://akos.ba/godisnjica-osnivanja-funkcije-reis-ul-uleme-mustafa-hilmi-ef-omero-vic-prvi-reis/> (Accessed: 10.09.2021).

"Prozelitizam", Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (26. 11. 2021.) <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50812>>. (Accessed: 26.11.2021).

"Korkut Efendi", <https://www.muftiluk-tr.ba/muftijstvo/travni%C4%8Dke-muftije.html> (Accessed: 20.04.2022)

"Bijeljinski begovi", <https://preporodbn.com/bijeljinski-begovi-xiii-dio/> (Accessed: 22.04.2022).

"Austria-Hungary", <https://www.britannica.com/place/Austria-Hungary> (Accessed: 09.09.2021)

"Metkovic", <https://www.tzmetkovic.hr/en/> (Accessed: 29.11.2021)

"Mehmed Teufik Azabagić", <https://www.islamskazajednica.ba/> (Accessed: 21.04.2022)

"Smail-aga Ćemalović", <https://www.mostar.ba/mayor/articles/201.html> (Accessed: 22.04.2022)

Behramkale Murat Hüdavendigâr Camii'ne Tarihsel Bağlamda Yapılan Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Kronolojik Değerlendirmesi

A Chronological Evaluation of Conservation and Restoration Interventions in the Behramkale Murat Hüdavendigâr Mosque within its Historical Context

Ayşe Esin Kuleli*^{ORCID}; Zahide Çiğdem Alas**^{ORCID}

Öz

Bu çalışma, Antik Assos kentinin kuzeyinde, Behramkale köyüne hâkim bir konumda yer alan Murat Hüdâvendigâr Camii'nin mimari özelliklerini ve tarihsel süreçte geçirdiği onarım müdahalelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Erken Osmanlı dönemine tarihlenen yapı, tek kubbeli harım ve son cemaat mahalli içeren plan tipinde inşa edilmiştir. Kare planlı harım, sekizgen kasnak üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüş; son cemaat mahalli ise üç yöne eğimli kırma çatıyla kapatılmıştır. Kuzey cephede yer alan son cemaat mahallinin ortasında sivri, yanlarda ise yuvarlak kemerli olmak üzere üç gözlü açıklık dikkat çeker. Bu açıklıkları taşıyan antik devşirme sütunlar ve sütun başlıkları, yapının özgün mimari karakterine katkıda bulunmaktadır. Duvar örgüsünde alması taş ve tuğla işçiliği görülmekte; özellikle doğu ve batı cephelerdeki yuvarlak kemerli pencerelerde düzenli bir kullanım söz konusu iken, cephenin bazı bölümlerinde tuğlaların düzensiz biçimde kullanıldığı da gözlemlenmektedir. Çalışmada, yapıya ilişkin yerinde yapılan incelemeler doğrultusunda detaylı mimari analizler gerçekleştirilmiş; tarihsel süreçte yapılan onarım müdahaleleri belgelenmiş ve benzer erken Osmanlı dönemi yapılarıyla karşılaştırmalı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu kapsamda, caminin tarihsel gelişimini anlamaya yönelik olarak restitüsyon dönemleme önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Behramkale Murat Hüdâvendigâr Camii, erken Osmanlı mimarisi, restitüsyon dönemleme çalışması, devşirme/ spolia, alması taş örgü.

Abstract

This study aims to examine the architectural characteristics of the Murat Hüdâvendigâr Mosque, situated to the north of the ancient city of Assos, overlooking the plain and oriented towards the village of Behramkale, as well as to analyze the restoration interventions it has undergone throughout its historical process. Dated to the Early Ottoman period, the mosque was constructed in a single-domed plan type with a forecourt (last congregation area). The square-plan prayer hall is covered by a dome set on an octagonal drum, while the forecourt is enclosed by a hipped roof sloping in three directions. On the northern façade, the forecourt features a tripartite arched entrance with a pointed arch in the center and round arches on the sides, supported by spolia columns and capitals from antiquity that add a distinctive character to the structure. The masonry combines alternating stone and brickwork, with the rounded-arch windows on the east and west façades displaying a regular pattern, whereas other parts of the façade exhibit irregular brick arrangements. Within the scope of the research, detailed architectural analyses based on on-site observations were conducted, and the effects of restoration interventions were documented. Comparative evaluations with similar Early Ottoman structures were carried out. Accordingly, a restitution-based chronological proposal has been developed to better understand the historical transformation of the mosque.

Keywords: Murat Hüdâvendigâr Mosque, Behramkale, Early Ottoman architecture, Restitution chronology proposal, spolia, alternating masonry.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Antalya Bilim Üniversitesi esin.kuleli@antalya.edu.tr

** alascigdem@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 1

Başvuru / Submitted: 1 Şubat 2025 & Kabul & Accepted: 5 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Kuleli, A. E.; Alas, Z. Ç. "Behramkale Murat Hüdavendigâr Camii'ne Tarihsel Bağlamda Yapılan Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Kronolojik Değerlendirmesi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 235-267.

Giriş

Assos¹ ya da Türk Dönemi adıyla Behramkale, Behramköy, Behram olarak bilinen yerleşim, 18. yüzyıldan itibaren Troas Bölgesi'ne gelmiş seyyahların, turistlerin sıkça ziyaret ettiği bir yerdir. 1785'de bölgeyi ziyaret eden Fransız elçisi Choiseul- Gouffier'in, yanında bir mimar ve ressamla birlikte gerçekleştirdiği Yunan Adaları ve Anadolu ağırlıklı çalışması, Assos'a yer verilmiş ilk ciddi yayın olarak bilinmektedir.²

Assos tarihte, Güney Troas'ta Lekton (Baba Burnu) Burnu'ndan başlayan kıyı şeridinin en önemli kentiydi.³ Tunç çağından başlayarak iskân edilen bölge, 1299 tarihinden itibaren Türk egemenliğine geçmiştir.⁴ Karasi Beyliği'nin taht çekişmeleri sırasında, Orhan Bey (1324- 1360) zamanında, Osmanlı Beyliği, Balıkesir civarını ele geçirerek, bölge halkını Osmanlı tebaasına katmıştır.⁵

Antik Assos kentinde kayalıkların üzerine yapılmış Erken Osmanlı Dönemi'ne ait Hüdâvendigâr Camii, 14. yüzyılın tek mekânlı- kubbeli camii örnekleri arasındadır. Hüdâvendigâr Camii'nin ilk gravürü, 1833'de Anadolu'ya gelen ve yaptığı çizimler ve bilgilerle araştırmacıların ilk el kaynakları arasında olan Charles Texier'e aittir⁶ (Şek. 1). Diğer önemli kaynak, 1881 tarihinde Osmanlı Devleti'nden alınan izinle Assos'da, kazılara başlayan Clarke ve Bacon'ın, Athena Tapınağı, nekropol, agora, tiyatro gibi alanları gün yüzüne çıkartarak belgelediği kazı raporlarıdır⁷ (Şek. 2, 3).

¹ Tarih öncesi ve özellikle Yunan Dönemi ile ilgili bkz.: Ekrem Akurgal, *Eski İzmir: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara: 1983; Ümit Serdaroğlu, Behramkale, ASSOS. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995), 1- 89.

² Kaynakta, Assos antik kenti ile ilgili veriler olmasına rağmen araştırma konusu yapı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz.: Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris, J.-J. Blaise M.DCC.LXXXII, [=1782]. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=117> Son Güncelleme 19 Ağustos, 2015.

³ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 20.

⁴ Selçuklu Dönemi'nin, Uç Beyliği olarak hizmet veren Karasi Beyliği, Edremit Körfezi'nden, Bergama, Troya, Aydıncık ve Balıkesir'i içine alan bir coğrafyada egemenlik kurmuştu. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı Uygarlığı I*, Yayına hazırlayanlar: Halil İnalcık- Günsel Renda. (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2004), 60.

⁵ Metin Kunt, *Siyasal Tarih (1300- 1600). Türkiye Tarihi II, Osmanlı Devleti 1300-1600*. Metin Kunt-Surayya Faroqhi- Hüseyin G. Yurdaydın- Ayla Ödekan. Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, (İstanbul: 1995), 43.

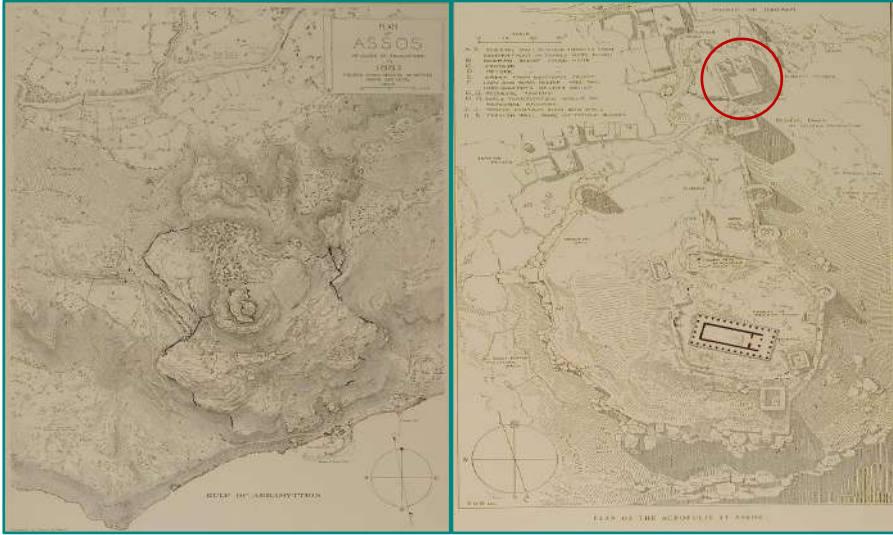
⁶ Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure*. Cilt 3. (Paris: 1849). pl.115; Panoramik bir görüntü içerisinde topografyanın oldukça doğru resimlendiği, iki sütunlu, üç yuvarlak kemerli bir son cemaat yeri ve yüksek kasnaklı olarak gösterilen kubbenin verildiği çizim, caminin, bugünkü görüntüsü ile çelişkiler içermektedir. Bkz. Mustafa Sevim, Gravürlerle *Türkiye*, *In Gravures IV*, Anadolu 1. (Ankara: 1996), 221, Res.1.

⁷ Joseph Thacher Clarke, Francis H. Bacon, Robert Koldewey. Clarke, Joseph Thacher ; Bacon, Francis H.; Koldewey, Robert *Investigations at Assos: expedition of the Archaeological Institute of America ; drawings and photographs of the buildings and objects discovered during the excavations of 1881, 1882, 1883 (Part I - V)*, (London, 1902-1921),

Şekil 1: 19. yüzyıl, C. Texier'in Behramkale gravürü.⁸

Şekil 2, 3: 19. yüzyıl Assos haritası ve Akropolis Murat Hüdâvendigâr Camii ilişkisi.⁹

⁸ Sevim, a.g.e., 1996, Res. 221.

⁹ Clarke, Bacon, Koldewey, a.g.e., 1902- 1921.

Yapı, Vakıf kayıtlarına göre Hüdâvendigâr Murat zamanında yapılmıştır.¹⁰ Aptullah Kuran'ın Erken Dönem Osmanlı Mimarisi üzerine yazdığı kitabında, Orhan Gazi döneminde Assos'un alındığı, ama yapının daha erken bir döneme ait olabileceğinin düşünüldüğü belirtilmektedir.¹¹

Ayverdi ve Yüksel'in, Osmanlı mimarlığının ilk 250 senesini konu aldığı kitabında Behramkale, Hüdâvendigâr Camii tek kubbeli, üçlü revaklı bir cami olarak geçmektedir.¹² Goodwin ise kitabesi bulunmayan yapının tarihlendirilmesi için, Orhan Gazi döneminde Assos'un ele geçirildiğini göz önünde bulundurarak, Bilecik'te adını taşıyan camiden daha büyük olarak yapılmasını tartışıp, var olan bir kiliseden dönüştürülmüş olabileceğini belirtir.¹³

Murat Hüdâvendigâr Camii'nin yer aldığı diğer bir yayın ise, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, hazırlanmış olduğu, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler'in, Balıkesir ilini de kapsayan II. cildir. Vakıf kayıtlarına dayanarak yapıyı adlandıran ve duvar örgü tekniğine bakılarak, Erken Osmanlı mimarisinin belirgin özellikleri arasında olduğu belirtilen yapının genel tanımlaması yapılmıştır. Özellikle kapı kemeri üzerinde kitabenin yerinin bulunduğu, fakat kitabenin günümüzde yerinde olmadığına dikkat çekilerek yapının ölçekli planı çizilmiştir.¹⁴

1980'li yılların sonlarında Assos'ta Kültür Bakanlığı adına kazılar yapan Ümit Serdaroğlu da, yapı ile ilgili verdiği bir sayfalık bilgide, yapının son onarım tarihini bildirmektedir. Aynı zamanda, Anadolu'da bilinen iki alçı mihraptan biri olduğunu belirterek, mihrabın detaylı bir çizimini de vermektedir.¹⁵

"Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar" adlı ayrıntılı çalışmasında Batur da yapıyı ele almıştır. Almaşık duvar üzerine yapılan bu çalışmada, Murat Hüdâvendigâr Camii'nde kullanılan 3/ 1 sistemine uygun olarak düzenlenen taş- tuğla almaşığının dışında duvarda devşirme malzemenin yoğun olduğuna dikkat çekerek, pencerelerin üzerlerinde bulunan kemerlerin Bizans mimarisinin de kullandığı yuvarlak kemerler biçiminde olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Caminin beden duvarının üst kısmında renk farklılığının nedeninin geç bir onarım olarak da düşünülebileceği gibi, daha önceki bir araştırmacıya

¹⁰ Sabih Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler Ve Eski Eserler* II. (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,1977), 46; Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96, Osman Gazi ve oğlu Orhan Gazi "bey" olarak anılmaktadır. İlk kez Murat Gazi "hüdavendigâr" yani hünkar ünvanını kullanmıştır. Bkz.: Kunt, *a.g.e.*, 1995, 39.

¹¹ Apdullah Kuran, *The Mosque in Early Otoman Architecture*. (Chicago: University of Chicago,1968), 38.

¹² Ekrem Hakkı Ayverdi ve İ. Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1976), 194.

¹³ Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*. (London : Thames and Hudson, 1971), 20.

¹⁴ Erken, *a.g.e.*, 1977, 46- 47, Planda son cemaat yerinin örtü elemanları, doğu ve batıda kubbe, merkezde ise düz dam olarak verilmiştir. Bkz. Erken, *a.g.e.*, 1977, 47.

¹⁵ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

¹⁶ Afife Batur, Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine (On the alternatively constructed wall in Ottoman mosques). *Anadolu Sanatı Araştırmalar* 21, (İstanbul: 1970), 181.

referans vererek onun görüşünü de yayınında kullanır¹⁷. Bir varsayım olarak kabul edilebilecek görüş hakkında kanıt olmadığını ve eski malzeme ile belki yerel tekniğe uygun olarak yerel ustalara yaptırılmış Osmanlı Dönemi yapısı olarak Murat Hüdâvendigâr Camii'ne kitabında yer verdiğini belirtir.¹⁸

İznik'teki Erken Osmanlı yapıları düşünüldüğünde, Hacı Özbek Camii (1333/1334), Nilüfer Hatun İmareti (1388), Mahmud Çelebi Camii (1442) ve Şeyh Kutbuddin Camii (1496) örneklerinde olduğu gibi büyük ölçüde almaşık taş işçiliğinin tercih edildiği görülür. Ancak İznik Yeşil Camii'nde (1378-1391) yüzey taşı kullanılmıştır. Behramkale Hüdâvendigâr Camii örneğinde ise, taş, tuğla almaşık taş işçiliğinin yanı sıra yüzey taşının kullanımı, yapının eski yerleşimle ilişkisi ötesinde, vakıf sahibinin veya ustanın tercihi olarak değerlendirilebilir.¹⁹

“Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri” üzerine yapılmış detaylı bir çalışmada ise Hüdâvendigâr Camii'ne yapım ve malzeme açısından karşılaştırma örneği olarak yer verilmiştir.²⁰ Aynı yüzyıl örnekleri içerisinde benzerlikler ve farklılıklar konusu tartışılırken, kitap çizimlerle desteklenmiştir.

İslam Ansiklopedisi'nde, “Hüdâvendigâr Camii” maddesini yazan Boran, bölgede Türk varlığının I. Murad zamanında olduğuna ve Sırp Sındığı Savaşı (1365) ganimetleri ile imar faaliyetlerinin başladığına dikkat çekerek yapının tarihinin de 1365 sonrası olabileceğini yazar. Yapıda kullanılan farklı malzeme ve teknik hakkında da bilgi veren araştırmacı, devşirme malzemenin yoğun kullanımı nedeniyle düzensizliğin varlığına değinir. Caminin batı duvarında sıva üzerinde görülen gemi tasvirinin bir liman ken-tinde yer almasından ötürü normal olduğunu belirtir. Birçok araştırmacı gibi yapının konumlandığı arazi ve hava koşulları nedeniyle minaresinin hiç yapılmamış olabileceğinin kabul edilebilirliğini mantıklı bulur.²¹

Kuban, 2007 tarihli “Osmanlı Mimarlığı” kitabında, Ayverdi'ye dayanarak bazı vakıf kayıtlarına göre yapının I. Murad Dönemine ait olabileceğini belirtir.²² 14. yüzyılın tek kubbeli, son cemaat yeri yandan iki duvarla sınırlanmış ilginç bir örneği olarak tanıtılan yapının Assos'un harabelerinden elde edilen malzemenin Türk ve yerli Rum ustaların birlikte çalıştıkları bir cami olduğunu kabul eder. Plan, merkez kubbe ve giriş cephesi düzeni Müslüman usta tarafından planlanmış, yerli Rum usta ise olasılıkla taş duvar işçiliğinde ve giriş tonozlarında çalışmış olmalıdır.²³ Minarenin olmamasının, dönem için çok garip olmadığını da hatırlatır. Yapının Osmanlı mimarisinin deneme

¹⁷ Apdullah Kuran'ın, yunan haçı planlı, eski bir Bizans kilisesi üzerine caminin yapılmış olduğu varsayımına dayanılarak bu renk farklılığının Bizans_ Osmanlı farkı olabileceği de araştırmacının dipnotunda verilmiştir. Bkz. a.g.e., Batur, 1970, 181.

¹⁸ Batur, a.g.e., 1970, 181.

¹⁹ Hilal Aktur, “Spolia Use in Murad I Hüdavendigâr Mosques in the Çanakkale Region”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* (2019), 233.

²⁰ İlknur Aktuğ Kolay, *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. (Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999), 48, 104, 110, 119, 130, 151.

²¹ Ali Boran, “Hüdavendigâr Camii/ Çanakkale'nin Ayvacık ilçesine bağlı Behramkale köyünde bulunan bir erken dönem Osmanlı camisi.”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVIII, (İstanbul: 1998), 287.

²² Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*. (İstanbul: Yem Yayın, 2007). 2007, 126.

²³ Kuban, a.g.e., 2007, 126.

dönemi örneği gibi strüktür ve konstrüksiyonun, topografyanın da etkisiyle kütselliğinin vurgulandığına değinir. Araştırmacı, yapının geçirdiği tamirlerin kapsamı net olarak bilinmediğinden özgün biçimi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığımızı fakat birçok yüksek kasnaklı dönem örneklerinin aksine duvarların yükseltilmesiyle, basık bir kubbe ile alçak bir kasnağın tercih edilmiş olabileceğini yazar.²⁴

Yürekli Gökay, erken dönem Osmanlı mimarisi yapıları arasında, Behramkale’de bulunan caminin de incelendiği makalesinde, devşirme malzeme kullanımı üzerine yoğunlaşmaktadır. Antik kentlerden, daha eski tarihli yapılardan elde edilen malzemenin tekrar kullanımının, bir ihtiyaçtan ziyade belli mesajlar içermesi anlamı üzerine yoğunlaşan araştırmacı, mistisizm ile konuyu açıklamaya çalışır.²⁵ Özellikle sadece cami değil, evliya ziyaretgahlarında da devşirme malzemenin önemli noktalarda giriş, mihrap çevresi, niyaz penceresi gibi yerlerde kullanımının, başka bir nedenle olabileceği açıklanmaya çalışılmıştır²⁶. I. Murad Dönemi’nde kullanılan ve yapıların görünür yerlerine yerleştirilen devşirme malzeme Anadolu’lu gazilerin kültür dünyasında da etken olan edebî metinleri arasında geçmişi eskiye dayanan ve kiliselerin yıkılıp yerine İslami yapıların yapılmasını arzu eden düşüncenin, Seyyid Cafer Battal Gazi’nin hayatının anlatıldığı “Battalname” ve sonrasında yazılacak olan “İskendername” gibi metinlerde de dile getirilmesi ile açıklanabilir.²⁷ Yapıda kullanılmış olan devşirme malzeme arasında bir zamanlar bir Bizans kilisesinin kapısında olan üzerinde İsa (Christos) monogramının silinmesine bile gerek görülmeden kullanılan lentosu ve sövelerinin caminin ana giriş kapısında kullanılması, Rum ilinde zafer kazanmış bir gazi beyinin alamet-i farikası olarak düşünülebileceği konusu araştırmacı tarafından çok boyutlu bir şekilde tartışılır.²⁸

Altier tarafından yazılmış ve Çanakkale Bölgesi’nde bazı Türk eserlerinde görülen grafiti tasvirlerini konu alan makalesinde Behramkale Murad Hüdâvendigâr Camii de incelenmiştir.²⁹ Sıva üzerine ince uçlu bir aletle boya kullanılmadan yapılan grafitiler,

²⁴ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

²⁵ Zeynep Yürekli Gökay. “Osmanlı Mimarisinde Aleni Mimari Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası”. *Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda’ya Armağan*, (Ankara: 2011), 273- 280.

²⁶ "Antik ve Bizans kaynaklı eski yapı taşları mistik niteliklerle, harabeler ise Hristiyan azizi Aya Yorgi (Saint George), Müslüman kişiliği olarak Hızır ile ilişkilendirilmektedir. Devşirme malzemenin evliya ziyaretgahlarında yoğun kullanımı bununla açıklanabilir". Yürekli Gökay, *a.g.e.*, 2011, 275.

²⁷ Yürekli Gökay, *a.g.e.*, 2011, 275-277.

²⁸ Lentonun üzerinde yer alan "C" (chi), "R" (rho) harflerinden oluşan İsa (Christos) monogramı ve konuyla ilgili bakınız: *a.g.e.* Yürekli Gökay 2011, 273- 274 ; Alptekin Yavaş Grekçe yazıtın Skamandros Kralının kahramanlığını konu alan ve bir kilisede de devşirme olarak kullanıldığı bilgisini verir. Bkz.: Alptekin Yavaş, *Ayvacak Tuzla ve Behramkale’deki Hüdavendigâr Eserleri*. Ayvacık Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87, 181.

²⁹ Semiha Altier, “Çanakkale ve Çevresindeki Bazı Türk Dönemi Yapılarında Görülen Denizcilikle İlgili Kazıma (Grafiti) Tasvirler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, (2016), 2008 yılında aynı konuyu ele aldığı makalesinde gemi grafitileri ve diğer tasvirlerle birlikte kalem işi örneklerini de detaylı bir şekilde ele alıp tarihlendirme konusunda benzer örnekler üzerinden, üslup ve teknik farklılıklarından ve gemicilikle ilgili tarihi kaynaklardan yararlanarak sonuçlara ulaşmıştır. Bkz.: Semiha Altier, “Denizlerden Duvarlara:

bir liman kenti olması ve yapıya ibadet için gelmiş olan denizcilerin, tersane çalışanlarının gündelik hayata ilişkin yapmış olduğu sanatsal bir değer taşımayan önemli görsel belgeler olarak açıklanabilir. Yapıda, özellikle kuzey duvarda 2 gemi, dalga, belki bir iyon sütunu ve geometrik motiflerden oluşan birkaç örnek korunabilmiştir.³⁰ Grafitilerin sıva üzerinde olması, restorasyonlar sırasında kolayca kayba uğramış olabileceğini düşündürür. Tıpkı Alanya Kalesi grafitileri için düşünülebilen denizcilerin dua ettiği bir makam yeri olarak iz bırakmak gibi bir açıklama, bu yapı için de geçerli olabilir.³¹

2016 yılında Bizans'ın yapı sanatını mimar, bani, proje, malzeme, temel, duvar, inşa süreci ve son olarak da dekorasyonla kapsamlı bir çalışma haline getiren Ousterhout'un kitabında Behramkale Hüdâvendigâr Cami'nin neredeyse tamamen antik ve Bizans dönemi devşirme malzemesinden yapılmış olduğunu yazılmıştır. Devşirme malzemenin Erken Osmanlı Döneminde, Bizanslı ustalar tarafından yapılan ve etrafında antik dönemin ve Bizans Döneminin kalıntılarının bol miktarda bulunmasının bir taş ocağı aramaya gerek kalmadığı fikriyle ekonomik ve pratik olduğunu düşünmektedir.³²

2019 yılında yayınlanan Aktur'un, Çanakkale Bölgesi'nde Murad Hüdâvendigâr Dönemi camilerinde devşirme malzeme kullanımı üzerine yazdığı makalede detaylı bir şekilde ele alınan Behramkale örneği, daha önceki tüm araştırmacıları ve onların tartışmalarını bir araya getirirken aynı zamanda devşirme malzeme kullanımı hakkında farklı görüşlerin de ortaya konulduğu bir çalışmadır. Araştırmacı devşirme malzemenin özellikle Murad Hüdâvendigâr Döneminde açıkça kullanımının mimari süsleme dışında siyasi- dini bir kimlik gibi güç göstergesi olarak kullanımına dikkat çekmektedir.³³ Bir metafor olarak Gaza kültüründe bir propaganda aracı misyonuyla fethedilmiş topraklarda devşirme malzemenin savaş ganimeti niteliğiyle el değiştirdiği ve bunun sergilenmesi sonucu özellikle erken dönem Osmanlı yapılarında sıkça karşımıza çıktığı ve benzer örneklerin bolca verildiği bir çalışmadır.³⁴ Yapının girişinde kullanılan devşirme malzemeler arasında bulunan sütun başlıkları Helenistik Döneme kadar giderken, aynı yerde Bizans Dönemi'ne ait devşirme malzemenin de kullanımı baninin ya da mimarın seçimi olabileceği gibi "İnanç Savaşçısı"³⁵ kimliği ile Bizans topraklarını ele geçirmiş Gazi Beyi'nin tercihi olabileceği de ortaya konmaktadır. Murat Hüdâvendigâr'ın annesi Nilüfer Hatun'un Bizans tekfurunun kızı olması, belki de Hristiyan ustaların yapıda

Ayvacak'taki Osmanlı Dönemi Yapılarında Betimlenen Denizcilikle İlgili Grafitti Tasvirler", *Ayvacak Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87, 155-159.

³⁰ Altier, *a.g.e.*, 2016, 3- 5, 19- 21, Res. 1-7.

³¹ Altier, *a.g.e.*, 2016, 14.

³² Robert Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*. (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, 160.

³³ Aktur, *a.g.e.*, 2019, 228.

³⁴ Son yıllarda devşirme malzeme üzerine yapılan çok sayıda yayın ve devşirme malzemenin tekrar kullanımına dair tarihsel gelenek ve ve ülkemizde farklı dönemlerde görülmüş olan farklı makalelerin bir araya getirildiği yayın için bkz.: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic (ed.). "Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu: Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları". Editörler: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic (İstanbul: 2018), 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu.

³⁵ Makalede, "Warrior Of Faith" olarak geçmektedir. Aktur, *a.g.e.*, 2019, 235.

çalışması makalede tartışılmıştır.³⁶ Araştırmacı, devşirme malzeme kullanımının, işlevsel, estetik, sembolik, ideolojik ve bir tılsım niteliği ile kullanılmış olabileceğini ifade ederken, Osmanlı mimarisinin gelişimi ve kendi üslubunu oluşturması ile giderek azaldığını belirtir.³⁷

Yapılan araştırma kapsamında, erken dönem Osmanlı Mimarisi'ne tarihlenen Murat Hüdâvendigâr Camii'nin üzerine odaklanan kapsamlı bir çalışmaya, monografik bir yayına rastlanamamıştır. Bu nedenle, taranan farklı yayınlar ve özellikle dönemle ilgili olanların arasında yer alan veriler ile karşılaştırma örnekleri tespit edilmiş, yapının niteliği değerlendirilmiş, tarihi süreçte yapıya yapılan onarım müdahalelerinin etkisi tanımlanmış, yöntem olarak yerinde yapılan gözlemlerle birlikte tartışılarak kronolojik bir dönemleme yapılması amaçlanmıştır.

2. Yapının Tanımlanması

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetinde bulunan Murat Hüdâvendigâr Camii (Res. 1), Çanakkale Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 26.07.2008 tarih ve 3800 sayılı kararı ile korunması gerekli kültür varlığı olarak tescillenmiştir.³⁸

Resim 1: Caminin konumu (Kuleli, 2013).

³⁶ Aktur, *a.g.e.*, 2019, 235.

³⁷ Aktur, *a.g.e.*, 2019, 236, 247, 249.

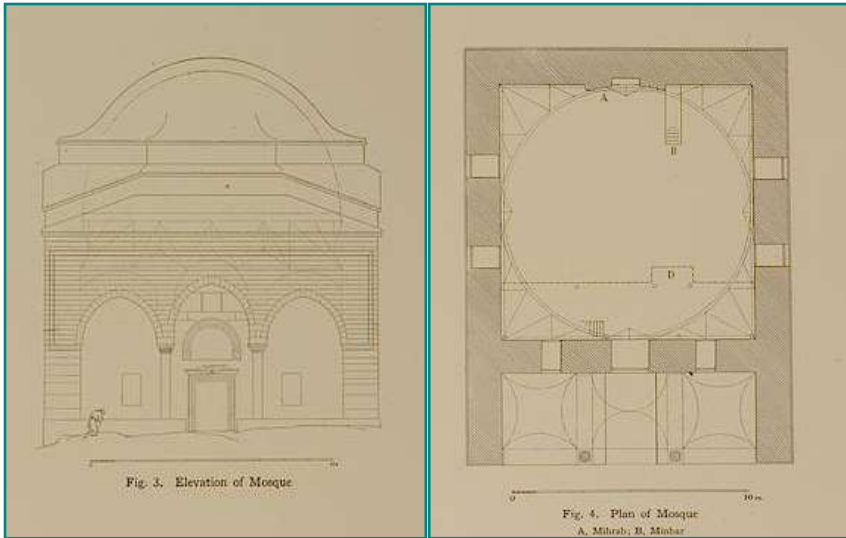
³⁸ Çanakkale Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.

Camii kuzey güney doğrultusunda uzanmakta olup, üç gözlü son cemaat yeri ile sekizgen bir kasnağa oturan kubbeli bir harimden oluşacak şekilde planlanmıştır (Şek. 4a, 4b). Yapının son cemaat yerinden çift kanatlı kapı ile harim bölümüne erişim sağlanır. Dikdörtgen formlu kapı, dışa doğru hafif bir çıkıntı yaparak, profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Kapı lentosunun üzerinde yarım daire formlu bir hafifletme kemeri yer almaktadır. Portalin iki yanında dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin orta aksta kalan bölümü beşik, yanlardaki bölümleri ise pandantifli kubbe ile örtülüdür.³⁹

Kare planlı olan harim bölümü, yaklaşık olarak 10,70 m x 10,72 m ölçülerindedir. Yer yer küçük farklılıklar olsa da, güney duvarının genişliği 1,69 m, batı duvarının genişliği 1,60 m, doğu duvarının genişliği 1,54 m, kuzey duvarının genişliği ise 1,42 m'dir. Yan ve arka cephe duvarları kubbe kasnağına kadar yükseltilmiş, kubbeye geçiş elemanı olarak Türk üçgeni kullanılmıştır. Tuğladan yapılmış olan kubbe, dıştan kiremit ile kaplıdır.

İç mekânda duvar yüzeylerinde genel olarak derzli yonu taşı kullanılırken, bazı yerlerde özgün nitelikli olduğu düşünülen açık pembe renkli bir sıva tabakası bulunmaktadır. Duvarların sadece küçük bir bölümünde yer alan bu özgün sıvalar kabarmış, yüzeyden yer yer ayrılmış ve sıvanın üstünde ve çevresindeki onarım harcında çatlaklar oluşmuştur. Özgün sıva üzerinde yer yer kalem işi ve grafiti tekniği ile yapılmış özgün nitelikteki, palmet ve gemi gibi tasvirler yer almaktadır.⁴⁰

Şekil 4a, 4b: 19. yüzyıl Behramkale, Hüdâvendigâr Camii girişi cephesi ve planı.⁴¹

³⁹ Doğan Kuban bu bölümü şu şekilde anlatmıştır: “Son cemaat yeri yanlarda küresel tuğla pandantifler üzerinde yükselen ilginç kubbesel bir tonoz, orta bölümü ise beşik tonozla örtülüdür”. Bkz: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

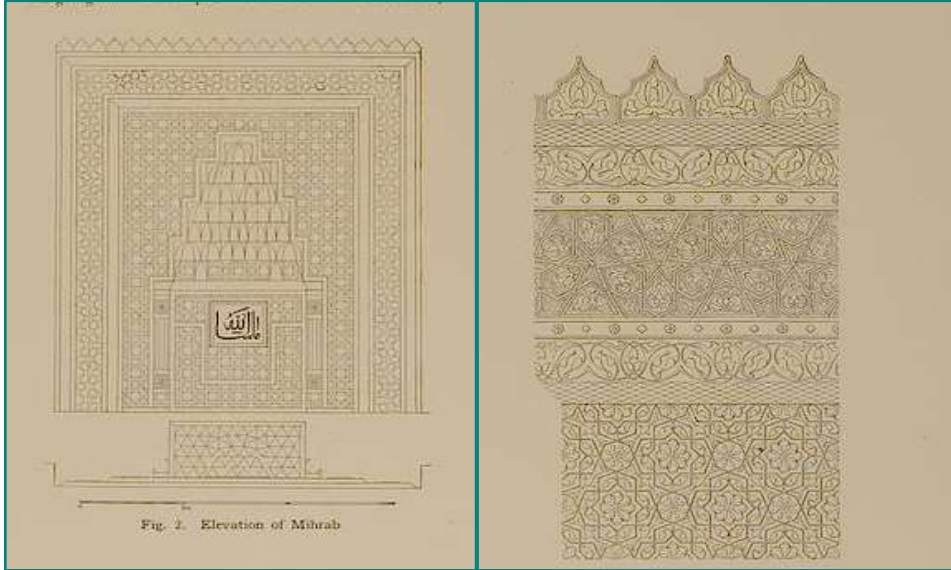
⁴⁰ Bu konu ile bkz: Altier, *a.g.e.*, 2016, 3-5, 14, 19-21, res. 1-7.

⁴¹ Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921.

Batı ve doğu duvarlarında iki adet ahşap doğramalı pencere açıklığı kullanılmıştır. Pencere doğramaları üstteki daha alçak, alttaki daha yüksek olmak üzere arada kayıtlı, çift kanatlı ve ahşap malzemelidir. Pencereilerin dışarı bakan yüzeyinde, lokma demir parmaklıklar kullanılmıştır. Duvarın üst kısmında ise iki adet mazgal pencere dikkat çekmektedir.

Mihrap, bordürlü çerçeve içine alınmış mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir (Şek. 5a, 5b). Geometrik geçmeler ve rumî kabartmalarla süslü olan mihrapta, zengin bitkisel ve geometrik kompozisyonlara yer verilmiştir. Nişin köşelerinde alçıdan yapılmış birer sütunçe görülmektedir. Geometrik geçmelerden meydana gelen bölümler içinde rozet motifi hâkimdir. Mukarnasların içleri de rumî motifleriyle süslenmiştir. Tekrarlanan geometrik motifler ve alçak kabartma tekniği, Ankara alçı mihraplarının özelliklerini göstermektedir. Mihrabın batısında yer alan ahşap minber, yakın dönemde yapılmış olup, özgün nitelik taşımamaktadır.

Şekil 5a, 5b: 19. yüzyıl, Behramkale, Hüdâvendigâr Camii özgün mihrap detayı.⁴²

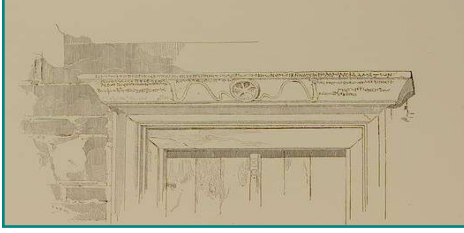
Cami erken dönem Osmanlı Mimarisi'nde görüldüğü üzere yoğun devşirme/spolia⁴³ malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir (Şek. 6, Res. 2). Girişin verildiği kuzey cephede son cemaat yerinde ortada sivri, yanlarda yuvarlak tipteki 3 kemerli girişi desteklemek amacıyla, antik çağdan kalma ve eski bir Bizans yapısına ait olan devşirme sütunlar ve sütun başlıkları kullanılmıştır.⁴⁴ Son cemaat yerinin üst örtüsünü oluşturan tonozlar, doğu ve batı beden duvarlarına ve bu kemerlere oturmaktadır.

⁴² Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921.

⁴³ Daha erken dönemlere ait yıkılan, bütünlüğünü sürdüremeyen yapılardan elde edilen işlenmiş taş malzemeli sütun, sütun başlığı, söve vb. gibi öğelerin yeniden kullanımına sıklıkla rastlanmaktadır. Bu konuyla ilgili bkz.: dipnot 33, 35, 37, 44.

⁴⁴ Helenistik Dönem ve Bizans Dönemi malzemesinin bir arada kullanılması hakkında bkz.: Aktur, *a.g.e.*, 2019, 235.

Şekil 6: Kapı lentosu.⁴⁵

Resim 2: Kapı lentosu (Kuleli, 2013).

Son cemaat yerinin cephesinde kullanılan taş örgü duvar tekniği, yapının diğer cephelerinde uygulananlardan farklıdır. Son cemaat yeri 3 yöne eğimli kırma çatı, harim ise kubbe ile kapatılmıştır. Çatı sisteminin tamamı kiremit malzeme ile kaplanmıştır.

Doğu ve batı duvarlarında alt kotta taş lentolu, almaşık teknikle taş ve tuğla kullanarak örülmüş yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu iki adet pencere boşluğu yer almaktadır. Pencere doğramalarından üstteki daha alçak, alttaki daha yüksek olmak üzere arada kayıtlı ve çift kanatlı, ahşap malzemelidir. Pencerelerin dışarı bakan yüzeyinde ise, lokma demir parmaklıklar yer almaktadır. Duvarların üst kısmında içe doğru şevli ve yüzeyleri sıvalı iki adet kemerli mazgal pencere bulunmaktadır. Yapının güney cephesi ise masif bırakılmış, sadece yapının üst kotunda kemerle biten iki adet mazgal pencere kullanılmıştır. Murad Hüdâvendigâr Camii'nin doğu batı cephelerinde az sayıda penceresi olması, güneye bakan arka cephesinde ise sadece mazgal pencere bulunması, kitlesel bir yapı etkisi yaratmıştır

2. Hüdâvendigâr Camii'nin Dönem Analizi ve Restitüsyon Kararları

Restitüsyon araştırması; “1. Yapının özgün tasarımı hakkında bilgi vermek/açıklamak, 2. Tarihsel süreçteki gelişimini incelemek, 3. Kalıntıların/izlerin, katmanların daha iyi kavranmasını sağlamak, 4. Korunmuşluk düzeyinin tespit edilmesini sağlamak, 5. Restorasyon projesine veri sağlamak amaçlı yapılması gereken bir çalışmadır”.⁴⁶

Bu bağlamda, erken Osmanlı dönemine tarihlenen yapı, özellikle I. Murat (Hüdâvendigâr) Dönemi (1360- 1389) yapı faaliyetleri ve Beylikler Dönemi camileriyle ilgili ayrıntılı bir tarama ve karşılaştırma yapılarak, yapının dönemsel ve bölgesel özellikleri incelenerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma sürecinde, ilgili müdürlüklerin arşivlerindeki eski fotoğraflar, belgeler ve yayımlanmış literatürden elde edilen bilgi ve materyaller değerlendirilmiştir. Yapı üzerindeki izler, benzer yapılarla yapılan karşılaştırmalı çalışmalar ile yazılı ve görsel belgeler, tarihi süreç boyunca kısmen veya tamamen değiştirilen öğelerin ve/veya bölümlerin tespit edilmesi aşamasında irdelenmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda 4 ana dönem belirlenmiş, değişmişlik ve güvenilirlik analizi yapılmıştır. Bu aşamada, dönemlere göre farklılıklar analiz edilirken, ikinci ve üçüncü aşamalarda eklenen ve değiştirilen bölümleri göstermek için bir lejant

⁴⁵ <https://kulturenvanteri.com.tr/yer/hudavendigar-cami/#17.1/39.492138/26.336939> (Erişim Tarihi: 04.04.2025)

⁴⁶ Demet Binan. “Tek Yapı Ölçeğinde Uygulama Ödüllerinde Ölçütler Deneyimleri”, *Tarihe Saygı Yerel Koruma Ödülleri*, İzmir: 2017, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını.

geliştirilmiştir. Ayrıca, dönemsel önerilere ilişkin kaynakların güvenilirlik dereceleri belirlenmiştir⁴⁷ (Şek. 7).

Restitüsyon araştırmalarında, yapı üzerindeki izler ve eski fotoğraflar gibi göstergeler en güvenilir ve birinci derece kaynaklar olarak belirlenmiştir. Öte yandan, benzer yapılarla yapılan karşılaştırmalı çalışmalardan elde edilen bilgiler ikinci derece kaynaklar olarak gösterilmiştir. Çalışmada yeterli ve güvenilir bir kaynağa ulaşılamadığı durumlarda ise mimari gereklilik esas alınmış ve bu durum üçüncü derece değerlendirme ve en az güvenilir kaynak olarak belirtilmiştir.⁴⁸

Şekil 7: Hüdâvendigâr Camii restitüsyon dönem analizi (Kuleli, 2013).

Restitüsyon Güvenilirlik Analizi		Kaynaklar
1	1. Derece Güvenilirlik : 1. grup kaynaktan gelen bilgilerle varlığı, konumu, formu,boyutu,malzeme ve detayı bilinen elemanlar.	1. Yapıdan gelen izler
2	2. Derece Güvenilirlik : 2. grup kaynaktan gelen bilgilerle varlığı ve konumu, formu, boyutu,malzeme ve detayı tahmin edilen elemanlar.	2. Dönem yapıları ile karşılaştırmalı çalışmalar
3	3. Derece Güvenilirlik : 3. grup kaynaktan gelen bilgilerle varlığı ve konumu tespit edilen elemanlar.	3. Mimari gereklilik
Restitüsyon Değişmişlik Analizi		
	Eklenen öğeler	
	Değişen öğeler	
	Kaldırılan öğeler	
	Zamanla kaybolmuş öğeler	
Çanakkale Ayvacık Behramkale Murat Hüdavendigâr Camii Dönemleme Önerisi		
• I. DÖNEM : 14.yy - 1944		
• II. DÖNEM : 1944 - 1975		
• III. DÖNEM : 1975 - 2008		
• IV. DÖNEM : 2008		

⁴⁷ Kuleli, Ayşe Esin; Pfeiffer-Taş, Şule. “Emergence of the Istanbul Art Nouveau Style of Raimondo D’Aronco: The Transformation from the School of Industry to the Ministry of Forestry, Mining and Agriculture and The Janissary Museum”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, (Burdur: 2022), 9/23, 66.

⁴⁸ Kuleli, Ayşe Esin, Restitüsyon Raporu, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi, 2013.

2.1. I. Dönem: 14. yüzyıl – 1944

Camiye ait kitabe, vakfiye ya da yapıma ilişkin kesin bir veri olmadığı için tarihsel kaynaklar aracılığı ile konu değerlendirilebilir. Bölgenin 1299’da Karasi Beyliği Döneminden itibaren Türk egemenliğine geçmiş olması ve Orhan Gazi Döneminde Osmanlı Beyliği’nin topraklarına katılmış olduğu bilgisine dayanarak, yapının adlandırıldığı ve tarihlendirildiği düşünülebilir. Orhan Gazi’nin oğlu Murat Gazi (Hüdâvendigâr) dönemi yapı faaliyetlerine ve erken Osmanlı Dönemi karakteristik özellikleri taşıyan yapının, daha basit nitelikli olan Orhan Gazi Döneminden ziyade Murat Hüdâvendigâr Dönemine tarihlendirilmesi daha doğru bulunmuştur.⁴⁹ Yapının adı ile ilgili ilk açıklama 1977 yılında yayınlanmış olup, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan araştırmada, vakıf kayıtlarına göre Hüdâvendigâr Murat zamanında yapılmış olduğu belirtilmiştir.⁵⁰ Diğer araştırmacılar tarafından da bu konu tartışılmadan kabul edilmiştir.⁵¹ Goodwin ise kitabesi bulunmayan yapının tarihlendirilmesi için, Orhan Gazi döneminde Assos’un ele geçirildiğini göz önünde bulundurarak, Bilecik’de adını taşıyan camiden daha büyük olarak yapılmasını tartışıp, var olan bir kiliseden dönüştürülmüş olabileceğini belirtirse de, oğlu Murat döneminin yapılarına yakın olduğunu ve 11 metrelik kubbenin dönem yapıları içinde dikkat çektiğini vurgular.⁵²

Serdaroğlu, yapının eski bir binanın temelleri üzerine yapılmış olabileceğini, hatta dikdörtgen planın Antik Çağ’ın “templum in antis” tapınak planını hatırlattığını iddia etmektedir.⁵³ Kuran, köy sakinlerinden aldığı bilgiye göre, son cemaat yerinin doğuda yer alan sütununun, 1961 yılına kadar ayakta olduğunu, son cemaat yerinin örtüsünün ise muhtemelen kubbenin yıkıldığı dönemden beri harabe halinde olduğunu belirterek, durumu belgeleyen fotoğraflara da yer vermiştir.⁵⁴ Yapıda kullanılan devşirme malzemeye, iki farklı duvar tekniğine ve yuvarlak kemerli pencerelerin varlığına dikkat çekerek, Hüdâvendigâr Camii’nin, Yunan mimarisinden etkilendiğini, ama Bizans mimarisine daha yakın olduğunu ifade etmektedir. Bir bütün olarak bakıldığında yapının Bizans etkileri taşıdığını, hatta Bizans dönemi temelleri üzerinde olabileceğini, daha da ileriye giderek Osmanlıların şehri aldığı anda bu büyüklükte bir yapı yapmanın zor olduğunu, tıpkı Osmanlının, fetih politikası içinde, kiliseleri camiye dönüştürme

⁴⁹ Goodwin, *a.g.e.*, 1992, 20, Karasi Beyliği Dönemi Yapıları hakkında yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yalnız bazı turizm sitelerinde, Bergama Güdük Minare için Karesi Beyliğine ait olduğu belirtilmiş olmasına rağmen, herhangi bir bilimsel dayanağı yoktur. Beylikler Devri Mimarisi üzerine yapılan ciddi araştırmalar arasında, yapı herhangi bir başlık altında yer almaz. Bu konuda bkz.: Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)*. (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1977, 5- 44; Ayverdi- Yüksel, 1976, s.9- 11,19,194; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*. (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1990), 307- 371, Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

⁵⁰ Erken, *a.g.e.*, 1977, 46.

⁵¹ 19. yüzyıl kaynaklarında yapının adı verilmez, sadece Türk Camisi diye tanımlandırılır. Bu konuda bkz.: Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169.

⁵² Goodwin, *a.g.e.*, 1992, 20.

⁵³ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

⁵⁴ Yıldız Altınok, Bedri Alpar, Cenk Yaltrak, Naşide Özer. 6 Ekim 1944 Edremit Körfezi- Ayvacık Depremi’nin Makrosismik Değerlendirilmesi, (İstanbul: 2013), 49. Bugünkü teknik koşullar doğrultusunda rahatça ulaşabildiğimiz bir bilgi olan, 1944 yılında gerçekleşen deprem son cemaat yerinin çökmesine neden olmuş olmalıdır.

programında olduğu gibi kabul edilebileceğini düşündüğünü ortaya koyar.⁵⁵ Kuran, yapının eğer bir kilise ise, tek bir kubbesinin olmadığını, kapalı Yunan haçı plan tipine sahip olabileceğini ve 14. yüzyılda örtü sistemi yıkılmış olduğundan, Türk döneminde 11 m gibi bir ölçüde, o dönem için büyük sayılabilecek bir kubbenin yapılmış olabileceğini düşünmektedir.⁵⁶ Araştırmacı minarenin olmayışını da topografyaya bağlayarak, iklimsel koşullar nedeniyle yapılmadığını ilave eder.⁵⁷ Araştırmacı son cemaat yerinin yıkık fotoğrafını ve yapının planı ile mihrap çizimini de çalışmasına eklemiştir. Çizdiği cephede, son cemaat yerinin örtü elemanları, Clarke-Bacon'ın çizdiği cepheye ve günümüzdeki mevcut duruma uymamaktadır (Şek. 8).⁵⁸

Şekil 8: Hüdâvendigâr Camii son cemaat yeri çizimi.⁵⁹

⁵⁵ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38, Camiye dönüştürülen Bizans Dönemi Kiliseleri için bkz.: Yıldız Ötügen, “İstanbul Kiliselerinin fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları”. *Hacettepe Üniversitesi, Beşeri Bilimler Dergisi* 10/ 2 (Ankara: 1979), 71-84.

⁵⁶ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38.

⁵⁷ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38.

⁵⁸ Karşılaştırma için bkz.: *a.g.e.* Clarke- Bacon- Koldeway 1902- 1921, 169, fig.4 ; *a.g.e.* Kuran *a.g.e.*, 1968, 38, fig.5. Son cemaat yerinin bugünkü durumu için bkz.: *a.g.e.* Erken, *a.g.e.*, 1977, 47, plan.

⁵⁹ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38.

Batur, Assos yıkıntılarından yararlanılarak yapılmış camiye, Aptullah Kuran'ın "The Mosque in Early Ottoman Architecture" yayınına referans göstererek, caminin Yunan haçı planlı bir Bizans kilisesi üzerinde kurulmuş olabileceği varsayımı üzerinde durduğu, fakat yeterli kanıt olmadığı için kendisi eski malzemenin, yerel tekniğe ve belki de yerel ustalara yaptırılmış olabileceğini belirterek, beden duvarlarının üst kısmındaki farkın Bizans-Osmanlı farkını gösterebileceği gibi, geç döneme ait bir onarıma ait olabileceği ihtimali üzerinde de durmaktadır.⁶⁰

Clarke ve Bacon'ın Kazı Sonuçları kitabında, iki sayfada caminin planı, son cemaat yeri, mihrabı ve giriş kapısının üzerindeki kitabeli devşirme malzemenin çizimi yapılarak, kitabenin Yunanca transkripsiyonuna yer verilmiştir (Res. 4- 8). Oldukça değerli olan bu çizimlerin dışında, anılan yayında, araştırma konusu yapının adına ya da herhangi önemli başka bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁶¹

Caminin planının templum in antis tapınak planını anımsattığı düşünülerek⁶² antik bir yapının temelleri üzerine oturduğu yaklaşımı, erken Dönem Osmanlı ve Anadolu Selçuklu tek mekanlı camii örneklerine bir haksızlık olacaktır.⁶³

Hüdâvendigâr Camii'nin haç planlı, örtü sistemi yok olmuş bir kiliseden dönüştürüldüğü fikri ise, bugünkü görünümüne göre pek gerçekçi değildir.⁶⁴ Almaşık duvar tekniği Erken Osmanlı ve geç dönem Bizans mimarisini birbirine yaklaştıran unsurlardır. İki toplumun yapı ustaları arasında bir takım teknik bilgilerin paylaşıldığı fakat Türk yapılarının plan ve örtü bakımından Türk geleneklerine bağlı olduğu, duvar örgüsü, kemer, pencere ve tuğla süsleme açısından ilk dönemlerde Bizans üslubunu gösteren örneklerin de yapıldığı bilinmektedir.⁶⁵ Yapının son cemaat yerindeki sütun başlıkları ve giriş kapısının üzerinde görülen devşirme mimari plastik, Erken Bizans döneminden itibaren kullanılmış olup, 4. yüzyıldan itibaren benzer örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Batıdaki sütunun, çanak tipindeki sütun başlığının üzerinde godron motifi görülür.⁶⁶ Ankara Roma Hamamı'nda, İstanbul Ayasofya, Propylaeum'da bir kornişte ve Topkapı

⁶⁰ Batur, *a.g.e.*, 1970, 181, dipnot. 46.

⁶¹ Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169-170.

⁶² Serdaroğlu'nun, 1995 tarihli, sayfa 96'da ifade ettiği bu düşüncesinin, megaron'dan yola çıkmış tapınak mimarisinin, dikdörtgen bir plan ve girişinde iki destekle üçlü bir açıklık şeklinde düzenlenmesi ana fikri, ciddi bir şekilde araştırılarak, tartışılmalıdır. Ayrıca, kubbe kullanımı ve kare planın kökleri konusu hakkında Orta Asya konut mimarisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu konu hakkında bkz.: Günkut Akın, *Asya Merkezi Mekan Geleniği*. (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993), 7- 8.

⁶³ Bu konu ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz.: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 123-130.

⁶⁴ A. Kuran, Goodwin, A. Batur, bu konuda fikir yürütseler de kazı yapmadan ve kesin veriler olmadan bu sonuca ulaşamayacağını da ilave ederler. Bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38; Goodwin, *a.g.e.*, 1992, 20; Batur, *a.g.e.*, 1970, 181.

⁶⁵ Eyice, 1980, 141, Semavi Eyice, tek kubbeli camii, yani mescit şemasının Bizans sanatı ile ilgi ve bağlantısı olmadığını ifade etmektedir. Bkz.: Eyice, 1980, 140. Bu konuda ilişki kurulması gereken yer için Orta Asya'ya bakılması gerektiğini belirtmektedir. Orta Asya konut mimarisi hakkında. Bkz.: Günkut, *a.g.e.*, 1993, 7- 8. Orta Bizans döneminden itibaren görülen, kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler için bkz.: Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*. (Ankara: 2006), 158- 210.

⁶⁶ Bu konuyla ilgili bkz.: Esra Keskin, "Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönem, Taş Eserleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

Sarayı Müzesi'nde bir paye ve saçak silmesinde aynı tip düzenleme görülmektedir.⁶⁷ Doğudaki sütun başlığında akantus yaprakları ile yapılmış bitkisel bir bezeme yer alır. Caminin kapı girişindeki lentoda devşirme malzeme kullanımı vardır. Üzerinde monogram ve onunla bağlantılı iki yana uzanan sarmaşık dallarının ucunda var olan haçlar muhtemelen caminin yapımı sırasında kazanmıştır. Eski Yunanca ile yazılmış bir kitabenin⁶⁸ olduğu lentonun benzer örneklerinden biri, İstanbul Arkeoloji Müze'sinde sergilenen lahitte görülmektedir. 6. yüzyıla tarihlenen lahit, Topkapı Sarayı'nın avlusundan getirilmiştir.⁶⁹

19. yüzyıl kaynağı Clarke, Bacon ve Koldewey'in Assos çalışmalarında, toprak altında, Gymnasium'un güneyinde bulunmuş bir Bizans dönemi kilisesinin planı ve kiliseye ait mozaik tekniğinde yer döşemesi ile mimari plastik örneklerinden çizimler verilmiştir.⁷⁰ Plana göre üç nefli ve narteksli olan kilise "Erken Dönem Bizans Bazilikaları" başlığı altında incelenmelidir.⁷¹ Mozaik kaplamanın genel karakteri ise 4.-6. yüzyıl örnekleriyle yakın ilişkilidir.⁷² Assos Bazilikası'nın planı, yer döşemesi ve mimari plastik örnekleriyle 4.- 6. yüzyıla tarihlendirilmesi doğru bir yaklaşımdır. Gymnasium'un güneyinde bulunan ve bazilika formunda olan bu yapının dışında başka bir Bizans kilisesinin varlığı bilinmemektedir.⁷³ Ancak 2008 yılında yayınlanmış bir makalede kazılar sonucunda ortaya çıkan kiliselerin sayısının arttığı görülür.⁷⁴ Caminin son cemaat yerinde bulunan devşirme malzemelerin kaynağı bu yapılardan biri olabilir mi sorusu, düşünmeye değerdir.

Dikdörtgen bir plana sahip, iki destekle üç bölüme ayrılmış bir son cemaat yerine sahip olan yapının üstü kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yerlerinin üstü doğu ve batı tarafta kubbe, merkezde ise yelken tonozla örtülmüştür. Yelken tonozun yapımı, köşelerden başlayarak duvarların orta noktalarında birleşip ortada kare planlı bir açıklık kalana kadar devam etmektedir. Bu kare açıklıkta örgü sıralarının yön değiştirmesi ile, tekrar köşelerden başlar ve açıklığın orta noktasında birleşerek daha küçük bir kare açıklık oluşturur. Altı defa tekrarlanan bu düzen, kalan açıklığın da küçük boyutunda kılıcına iki tuğla örülerek bitirilmiştir (Şek. 9a, 9b, 9c).⁷⁵ Manisa Ulu Camii (1376) yan

⁶⁷ Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*. (İstanbul: Turing, 1989), 149, 325, 378, 452.

⁶⁸ Kitabenin transkripsiyonu için bkz.: Clark- Bacon- Koldewey, 1902- 1921, 170, fig. 1.

⁶⁹ Tezcan, *a.g.e.*, 1989, 286- 288, res. 378-379, Lentonun üzerinde yer alan "C" (chi), "R" (rho) harflerinden oluşan İsa (Christos) monogramı ve konuyla ilgili bakınız: Yürekli Gökay, 2011, 273- 274, bkz. dipnot 13.

⁷⁰ Clarke, Bacon, Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 186-187.

⁷¹ Erken dönem bazilikaları için bkz.: Mango, *a.g.e.*, 2006, 49-130.

⁷² Bu tarz opus tessellatum örnekler için bkz. Marie Patricia Raynaud. *Corpus of the Mosaics of Turkey. Volume I. Xanthos, Part 1, The East Basilica*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları, 2008), 36.

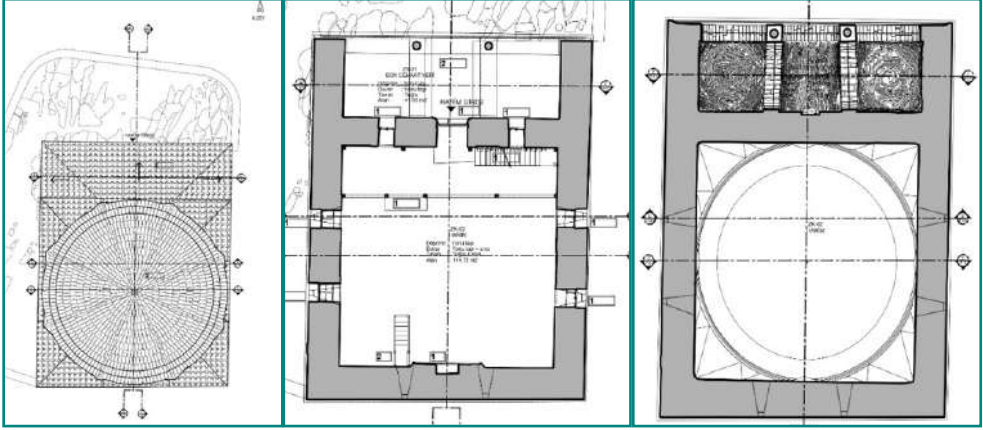
⁷³ Serdaroğlu, 6. yüzyılda, Bizans halkı tarafından gymnasion'un tahrip edildiğini ve ortasına inşa edilen kilisenin yapımında da gymnasion'un yapı malzemesinin kullanılmış olduğunu belirtmektedir. Bkz. Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 59.

⁷⁴ Assos antik kenti haritası üzerinde bu kiliseler işaretlenmiştir. Bkz.: Beate Böhlendorf-Arslan, *Der Landkreis Ayvacık In Byzantinischer Zeit*. Ayvacık Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87, 103- 115, Res. 3.

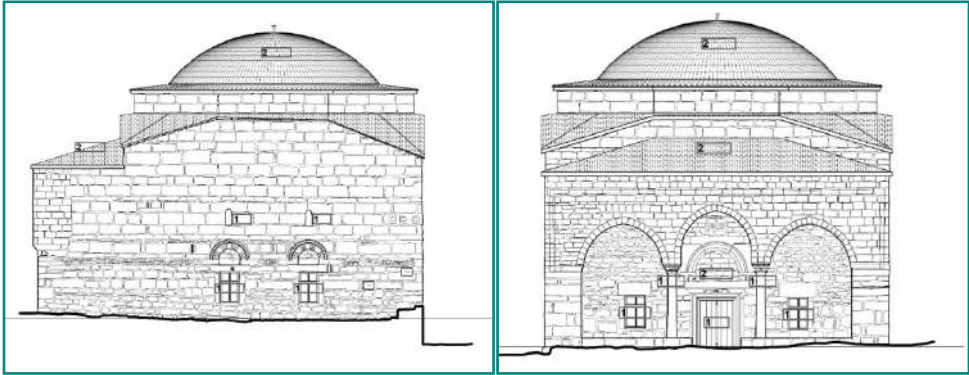
⁷⁵ Aktuğ, Kolay, *a.g.e.*, 1999, 104.

sahınlarında ve Balat (Miletos) Delphinion yakınındaki hamamın giriş hacminde de aynı örtü sistemi görülmektedir.⁷⁶ Eski çizimlere dayanarak son cemaat yerinin zemininin yükseltildiği söylenebilir.⁷⁷ Kuzey cephede giriş kapısının doğusunda ve batısında yer alan pencerelerin günümüzde zemin seviyesine yakın oluşu, bu görüşü desteklemektedir (Şek. 10a, 10b).

Şekil 9a, 9b, 9c: I. Dönem restitüsyon planları. Çatı planı (sol), Plan (orta), tavan planı (sağ) (Kuleli, 2013).

Şekil 10a, 10b: I. Dönem restitüsyon cepheleri. Son cemaat yeri kuzey cephesi (sol), batı cephesi (sağ) (Kuleli, 2013).

⁷⁶ Aktuğ, Kolay, *a.g.e.*, 1999, 104.

⁷⁷ Clarke, Bacon, Koldeway, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169, fig.4; Kuran, *a.g.e.*, 1968, 39, fig. 17.

Şekil 11: I. Dönem restitüsyon kesit; Son cemaat yeri, harim ve güney yöndeki kule ilişkisi (Kuleli, 2013).

19. yüzyıl kaynağı Clarke, Bacon ve Koldewey'in, cami planında son cemaat yerinin doğu ve batı bölümlerinin örtüsü tonoz olarak gösterilmiştir.⁷⁸ Vakıfların yaptığı çalışmanın planında ise kubbe kullanımı görülür. Kuban, yan kubbelerin örtüsünün küresel tuğla pandantifler üzerinde yükselen ilginç bir kubbesel tonoz olduğunu, yapımında yerli ve Rum ustaların bir arada çalıştığını, plan, cephe ve kubbelerde yerli ustaların, duvar taş işçiliğinde ve son cemaat yerinin tonozlarında ise olasılıkla Rum ustaların çalışmış olabileceğini düşünmektedir.⁷⁹ Son cemaat yerinin merkezinde yer alan kemerin daha dar ve yüksek, yanlarda ise daha geniş ve alçak olması erken dönem Osmanlı camilerinde sıkça gördüğümüz bir özelliktir.⁸⁰

Topografik olarak güçlü bir görüntü sergileyen yapının minaresinin olmayışını Kuran, rüzgâr gibi hava koşullarına bağlarken; Kuban erken dönem yapılarında minarenin çok elzem bir gereksinim olmadığını belirtmektedir.⁸¹

Caminin iç mekânında erken dönem yapılarında görülen orantısızlıklar hakimdir. Kare mekânın üstündeki sekizgen kasağa geçiş, Türk üçgeninden bir kuşakla

⁷⁸ Clarke, Bacon, Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169, fig. 4.

⁷⁹ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

⁸⁰ Oktay Aslanapa. *Osmanlı Devri Mimarisi*. (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986), 4, 33, res.5.

⁸¹ Kuran, 1968, 38; Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

sağlanmışır. Erken Osmanlı camilerinde tek mekânlı, kubbeli ve geçiş elemanı olarak Türk üçgenlerinin kullanıldığı çok sayıda yapı örneği bulunmaktadır⁸² (Şek. 11).

Tuğladan yapılmış olan kubbe muhtemelen dıştan da alaturka kiremit ile kaplıydı.⁸³ Son cemaat yerinin üzeri de oluklu alaturka kiremitle kaplanmışır.⁸⁴ Yapının içinde duvar yüzeylerinde grafiti tekniğinde çizilmiş gemi resimleri bulunmaktadır.⁸⁵ Altier'in araştırmasında, caminin duvarlarında yer aldığı belirtilen grafitiler ve kiremit kırmızısı kök boyayla yapılmış tasvirlerin, bölgenin denizciliğiyle ilgili önemli bilgiler sunduğu belirtilmekle birlikte, çalışmada bahsedilen grafitilerin büyük bölümü özgünlüğünü koruyamamış, günümüze ulaşamamıştır (Resim 3a, 3b).⁸⁶

Resim 3a, 3b: Behramkale, Murat Hüdâvendigâr Camii batı duvar, kök boyalı gemi ve dalga grafitileri (Kuleli, 2013).

Caminin beden duvarlarında kullanılan, blok kesme taş, moloz taş ve hatta tuğla gibi yapı öğeleri, Assos antik kentinin malzemesinden faydalanılarak yapılmıştır.⁸⁷ Farklı yüksekliklere sahip olan düzgün kesme taş ve tuğla malzemenin oluşturduğu almalı duvar tekniği, doğu ve batı cephede, pencere alınlıklarının üst seviyesine kadar izlenebilmektedir. Güney cephede de aynı düzenleme, doğu ve batı cephedekiler kadar

⁸² Bursa Alaaddin Bey Camii, İznik Hacı Özbek Camii aynı özellikleri gösteren önemli örnekler arasındadır. Bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1964, 6- 10.

⁸³ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

⁸⁴ Erken, *a.g.e.*, 1977, 47.

⁸⁵ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96; Yine bir kıyı kenti olan Trabzon'da, Ayasofya'nın doğu cephesinde, apsisin dışında alt seviyede gemi grafitileri bulunmaktadır. Yapı 1238- 1263 yılları arasında inşa edilmiştir. Trabzon Ayasofyası ile ilgili bkz.: Mango, *a.g.e.*, 2006, 245. Çanakkale Bölgesinde Türk Dönemi grafiti örnekleri üzerine yapılmış bir çalışmada da çalışma konusu yapı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz.: Altier, *a.g.e.*, 2016, 3-5, 19-21, res. 1-7.

⁸⁶ Altier, *a.g.e.*, 2016, 4. Aynı araştırmacı 2008 yılında yayınlanan makalesinde grafitilerin caminin ilk yapım yılında ya da hemen sonra yapıldığını düşündüğü gemi tasvirlerinin dışında kalan grafitilerin 16. ya da 17. yüzyıl gibi geniş bir zaman diliminde yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Bugün göremediğimiz yelkenli tasviri ile iç içe geçmiş padişah tuğrasının da Murad Hüdâvendigar'a ait olabileceğini tartışmaya açmaktadır. Bkz.: Altier, *a.g.e.*, 2008, 156, res.6.

⁸⁷ Erken, *a.g.e.*, 1977, 46- 47; Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

bütünlük göstermese de devam etmektedir.⁸⁸ Konum itibarıyla arkasında, Assos'un Akropolis'ini çevreleyen surlarda, en iyi korunmuş iki gözetleme kulesinden birinin bulunması nedeniyle, bu cephenin sağır bırakılmış olabileceği düşünülmektedir.⁸⁹ Güney cephenin alt bölümlerinde moloz taş kullanımı da dikkat çeker. Doğu ve batı cephede devam eden tuğla ve taş alması, son cemaat yerine doğru kesintiye uğrayarak, farklı renk ve cinsten bir malzeme ile değişmektedir. Son cemaat yerinin yıkılmış olan cephesi, restorasyon sırasında değiştirildiğinden öncesinde, doğu ve batı cephelerle aynı karaktere sahip olduğu ve bütünlük gösterdiği düşünülmelidir.⁹⁰ Batı ve Marmara Bölgesi Beyliklerinde gelişkin örnekleri bulunan alması duvar tekniğine sahip yapıların, son cemaat yerlerinin cephelerinde daha özel düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir.⁹¹ Taş kapı ve pencere alınlıklarında da tuğlaların farklı istiflenmesiyle oluşturulmuş duvar örgüsü ile birlikte rozet veya güneş kursu gibi bezemeler de cephelerde karşımıza çıkmaktadır.⁹² Hüdâvendigâr Cami'nde alması duvar örgüsünün, doğu ve batı cephelerde yer alan pencerelerin yuvarlak kemerlerinde 3 sıra tuğla, 1 sıra taş şeklinde düzenli olarak kullanıldığı görülür (Resim 4).

Resim 4: Yapının batı cephesinde, sıralı taş, tuğla alması örgülü yuvarlak kemerler (Kuleli, 2013).

⁸⁸ Güney batı köşede ve batı cephesinin güneyinde görülen devşirme malzeme, Athena tapınağı ya da Apollon Mezarı olarak adlandırılan antik çağ kalıntılarından alınmış olmalıdır. Bkz: Clark, Bacon, Koldeway, *a.g.e.*, 1902- 1221, 255, fig.No.8 ; 157, fig.1- 2.

⁸⁹ Batı ve doğu cephede bulunan pencerelerin üstünde aynı aksta açılmış mazgal nitelikli dar, uzun ve yuvarlak kemerli iki pencere geçiş elemanın hemen alt seviyesinde olup, mihrabın doğu ve batı köşesine denk gelecek şekilde güney cephede de açılmıştır. Bunun dışında cephede herhangi bir açıklık görülmez.

⁹⁰ 19. yüzyıl kaynağı Clark- Bacon ve Koldeway'in kitabında yer alan çizimlerde son cemaat yerinin cephesi gösterilmiştir. Bkz: Clark, Bacon, Koldeway, *a.g.e.*, 1902- 1221, 169, fig.3.

⁹¹ Bu konuyla ilgili bkz.: Batur, *a.g.e.*, 1970, 135-217.

⁹² Bursa Orhan Gazi Camii son cemaat yerinin cephelerinde bu tarz bir düzenleme görülmektedir. Bkz.: Aslanapa, *a.g.e.*, 1977, 20. Devşirme sütun başlığı gibi detaylar da bu yapıda kendini göstermektedir. Benzer diğer örnekler arasında, İznik Nilüfer Hatun İmaret, Bursa Murat Hüdâvendigâr Camii, Yenişehir Postnpuş Baba Zaviyesi, Mustafa Kemal Paşa'da, Lala Şahin Paşa gibi yapılarda tuğla ve taş almasığının güzel örnekleri bulunmaktadır. Bkz.: Aslanapa, *a.g.e.*, 1977, 23, 106- 107.

Bu kemerlerin üzengi seviyesinde kimi yerde hatıl amaçlı 6 sıra tuğla kullanılırken, kimi yerde 1 sıra; pencerenin lentosunun alt kotunda kimi yerde 3 sıra tuğla kullanılırken, kimi yerde 1 sıra; kemerlerin kilit taşı seviyesinde kimi yerde 3 sıra tuğla kullanılırken, kimi yerde 1 sıra düzenli olmayan biçimde tuğla kullanımının olduğu görülmektedir.

Almaşık örgüde tuğla kullanımı alt kotlarda derzlerin içinde yatay ve dikey tuğla kullanımı olarak da görülebilirken, üst kotlarda taşın dört tarafını çevirecek şekilde kullanımlar da dikkat çekmektedir. Doğu ve batı cephelerde izlenen almaşık örgü yaklaşımı, güney cephede de hakimdir.

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki sıralı pencere fikrinin, Batı Anadolu'daki diğer beyliklerde olduğu gibi karakteristik bir öge olduğu bilinmektedir.⁹³ Demir şebekeli, dikdörtgen pencereler, doğu ve batı cephede eksenden biraz kaymış olarak karşılıklı olarak konumlandırılmıştır.⁹⁴ Pencereler bir nevi söve kaygısı ile andezit taşı ile çevrelenerek, üstlerinde tam daire formunda kemerler yapılmıştır.⁹⁵ Kemerde yer alan 3 sıra tuğla ve 1 sıra taş ile yapılmış almaşık düzenleme cepheye hareketlilik sağlamıştır.⁹⁶ Doğu ve batı cephelerde yer alan yuvarlak kemerli dikdörtgen ikişer pencerenin, kemerlerinde, üç sıra tuğla, bir sıra taş ve özel biçimlendirilmiş tuğlalarla oluşturulmuş, içi tuğladan yapılmış noktasal bir süsleme kaygısı ile biçimlendirilmiş bir bordürle kuşatılmıştır. Kemerin alınlığında beyaz, dikdörtgen bir mermer, sövenin üzerine gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Batı cephenin, kuzey yönünde olan pencerenin taş sövesinde, daire içinde altı kollu bir yıldız motifinin sgraffito tekniğinde kazındığı görülmektedir.⁹⁷ Alınlık içinde merkezde görülen, kireç taşından iç bükey daire formları bir estetik anlayışla yerleştirilmiştir. Kemerde görülen üç sıra tuğla, bir sıra taşla oluşturulan almaşık teknik, Tuzla Hüdâvendigâr Camii'nde de uygulanmıştır.⁹⁸ Bursa Çekirge'deki Murat Hüdâvendigâr Camii'de bir sıra taş, üç sıra tuğla örgülü kalın duvarlar 1366 yılında başlanarak 1385'den önce tamamlanmıştır.⁹⁹ Kemerlerin üst seviyesinde, aynı aksta bulunan mazgal pencereleri dar, uzun ve yuvarlak kemerlidir. Caminin içinde de, eski fotoğraflarda rahatlıkla görülebilecek şekilde, mazgalların üstünde taş ve tuğla dizilimi ile almaşık bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. Ancak yapılan restorasyonlar sırasında yapının içi sıvanarak, özgün duvar ve almaşık detayları kaybolmuştur.

Yapı geçirdiği tamiratlar nedeni ile özgün niteliğini kaybetmiş olsa da, Erken Osmanlı Mimarlığının yüksek kasnaklı örneklerinin aksine, beden duvarlarının

⁹³ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 129.

⁹⁴ Aptullah Kuran'ın, 1968 basımlı yayınında, batı cephenin fotoğrafında, pencerelerde bugün gördüğümüz lokma demir şebekeler görülmemektedir. Bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1968, 39, fig. 19.

⁹⁵ A. Batur, bu kemerleri, "Bizanten kemer" olarak adlandırmaktadır. Bkz. Batur 1970, 181. Erken Osmanlı Döneminde henüz tam bir üslup bütünlüğü olmadığından aynı tip kemer kullanımına ait örnekler olması fazla şaşırtıcı değildir.

⁹⁶ Almaşık kemer örgüsü olarak taş ve tuğla kullanımı, Assos dışında, Bergama Tabaklar Hamamında ve Tuzla Hüdâvendigâr Camii'nde görülmektedir. Bkz.: Aktuğ- Kolay, *a.g.e.*, 1999, 48.

⁹⁷ Batı cephesinin pencere lentolarında kazıma tekniği ile yapılmış bu motif, A. Yavaş tarafından mührüsüleyman motifi olarak değerlendirilmiştir. Bkz.: Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 180.

⁹⁸ Aktuğ Kolay, *a.g.e.*, 1999, 48; Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 171- 179.

⁹⁹ Aslanapa, *a.g.e.*, 1986, 13.

yükseltilmesi ile duvar yüksekliğine uyan basık bir kubbe ve alçak bir kasnaktan oluştuğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Köşelerin pahlanması sonucu ortaya çıkan üçgen yüzeyler görülmektedir. Aynı tarz bir yapılanma 1478/1479 yıllarında bitirilmiş olan II. Beyazıd'ın sadrazamlarından Kasım Paşa'nın, kendi adını taşıyan Edirne'deki camisinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁰¹

Geçişin başladığı kasnak seviyesine kadar orijinal duvar takip edilebilmektedir. Üst seviyede malzeme farklılığı olmasa da, duvar örgüsü ile fark yaratan¹⁰² doğu, batı ve güney cephede yer yer devşirme malzeme kullanımı dikkat çekmektedir. Kuzey cephenin Erken Osmanlı Döneminin malzeme, teknik ve cephe düzenlemeleriyle uyumlu olan yapı, 14. yüzyıl içinde değerlendirilmektedir (Res. 4, 5a, 5b).

Yapının mihrabının çizimi, 19. yüzyıl kaynağında verilmiştir. Buna göre mihrapta geometrik ve bitkisel bezemenin yoğunlukta olduğu, mukarnaslı kavsarasının altında merkezde nesih yazı ile yazılmış dikdörtgen bir levha ve iki yanında sütunçeleri vardır¹⁰³. Mihrabın üst seviyesinde izlenen palmet dizisi¹⁰⁴, 20. yüzyıl fotoğraflarında görülmaz. Mihrap alçı malzemeden yapılmıştır.¹⁰⁵ Beylikler Devri yapılarında mihraplar alçının en yoğun kullanıldığı yapı elemanlarındandır.¹⁰⁶ Ankara'da bulunan Erken Osmanlı Dönemine ait dini yapıların tamamında alçı mihraplar kullanılırken, Merzifon, Bergama, Edirne, Osmancık ve Behramkale Hüdâvendigâr Cami'lerinin mihrapları da alçıdan yapılmış olup, seçkin örnekler olarak gösterilebilir.¹⁰⁷

Clark-Bacon ve Koldewey'in planında mazgal seviyesine kadar yükselen günümüzde yerinde olmayan minber görülmektedir.¹⁰⁸ Geleneksel Anadolu minberleri ahşap malzemeden yapılar, genellikle de gerçek ya da sahte künde-kârî ile oyma, kakma, tarsi, kafes ve kazıma tekniğinde gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁹ 1155 tarihli Konya Alaeddin Camii minberinde ilk kez gördüğümüz, künde-kârî tekniğindeki minberin benzerlerinin,

¹⁰⁰ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

¹⁰¹ Tek mekânlı olan caminin beden duvarlarının dört cephenin merkezinde yükseltilerek köşelerin pahlanması sonucunda, kasnak oldukça kısa görünmektedir. Bkz.: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 212- 213.

¹⁰² Alt seviyelerde de gördüğümüz çerçevesiz duvar tekniği, Bizans Döneminde Komnenos Dönemi yapılarında görülmekteydi. İstanbul, Pantokrator Manastırı (Zeyrek Camii) kiliselerinde bu teknik uygulanmıştır. Yapı ile ilgili bkz.: Mango, *a.g.e.*, 2006, 197- 205.

¹⁰³ Niş kenarlarında bulunan sütunceleriyle birlikte Selçuklu Dönemi'nin geleneksel şemasını devam ettirmektedir. Bkz.: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

¹⁰⁴ Mihrabın bölümleri arasında tepelik palmetleri olarak adlandırılır ve her biri bağımsız, tek bir kalıptan çoğaltılmış palmetlerin yan yana sıralanması ile oluşturulmuştur. Mihrap bölümleri için bkz.: Bekir Eskici, "Alçı Mihrablarda Yapım Yöntemleri ve Süsleme Teknikleri Üzerine Gözlemler." (V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazi ve Araştırmaları Sempozyumu'nda Sunulan Bildiriler, 19- 20 Nisan 2001. Ankara), 240.

¹⁰⁵ Ü. Serdaroğlu herhangi bir referans vermeden Anadolu'da bilinen iki alçı mihraptan biri olduğunu söyler. Bkz.: Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

¹⁰⁶ Abdullah Karaçağ, "Alçı Sanatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Mimarlık ve Sanat)* 2. Editörler: A.U. Peker- K. Bilici. (Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 497.

¹⁰⁷ Karaçağ, *a.g.e.*, 2006, 497- 498; A. Karaçağ'ın, 2006 yılında "Alçı Sanatı" üzerine yazdığı makalesinde Behramkale Hüdâvendigâr Cami'nin mihrabını seçkin alçı örnekler arasında saymaktadır.

¹⁰⁸ Clarke, Bacon, Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169, fig. 4.

¹⁰⁹ Rüstem Bozer, *Ahşap Sanatı. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Mimarlık ve Sanat)* 2. Editörler: A. U. Peker- K. Bilici. (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006), 533- 541.

Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde kesintisiz olarak kullanıldığı bilinmektedir.¹¹⁰ 14. yüzyılın bilinen orijinal minberleri arasında, Çorum Ulu Camii minberi (1301302), Birgi Aydınolu Mehmet Bey Camii minberi (1320), Manisa Ulu Camii minberi (1376), Bursa Ulu Camii minberi (1399), Ürgüp Damsa Köyü, Taşkın Paşa Camii minberi (14. yüzyılın ilk yarısı) sayılabilir.¹¹¹ Ankara Arslanhane Camii minberi ve günümüze gelemeyen Ahi Elvan Camii minberleri de taklit künde-kârî ve kafes tekniğinin görüldüğü aynı dönemin izlerini taşır.¹¹²

Çalışma sürecinde en doğru referans olarak kabul edilen Clark-Bacon ve Koldewey'in planında, caminin içinde kuzey batıdan, kuzeydoğuya uzanan ve minberin tam karşısında dikdörtgen biçiminde çıkıntısı olan, güneyde üç, kuzeyde ise dört serbest sütun üzerinde taşınan ikinci bir kat çizilmiştir. Giriş kapısının doğusunda basamaklarının da gösterildiği plana göre, burası mahfil olarak kullanılmış olmalıdır.¹¹³ Yapının eski fotoğraflarında da, dökülen sıvaların altından kat izi görülebilmektedir. Zeminde yapılacak bir araştırma kazısı sırasında, merdivene ve destek sistemine ait ipuçlarının bulunabileceği düşünülmektedir.

Resim 5a, 5b: Batı cephesi (sol), Doğu cephesi eski fotoğrafları (sağ).

2.2. II. Dönem: 1944 – 1975

06.10.1944 tarihinde Edremit Körfezinde, 6,8 şiddetindeki Ayvacık Depremi 20-25 saniye kadar sürmüş ve 250 km çaplı bir alanda hissedilmiştir. Deprem sırasında 2200'den fazla bina yıkılmıştır¹¹⁴. Deprem sırasında çalışma konusu caminin de ciddi anlamda hasar gördüğü bilinmektedir. Bu dönemle ilgili çalışmalar, değişik yayınlarda

¹¹⁰ Bozer, a.g.e., 2006, 533.

¹¹¹ Yıldız Demiriz. "XIV. Yüzyılda Ağaç İşleri", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)*, Haz: Aslanapa, a.g.e., 1977, 62- 64, 66, 68- 70, parantez içinde yazılan tarihler, minberlerin yapım tarihini de belirten sanatçı kitabelerine göre verilmiştir.

¹¹² Nalbant, 2006, 24, 48- 49, 52; 52. sayfada verilen şematik çizim, çalışma konusu yapı için de benzer niteliktedir.

¹¹³ Clarke-Bacon, Koldewey, a.g.e., 1902- 1921, 169, fig. 4.

¹¹⁴ Altınok, a.g.e., 2013, 49.

yer alan bilgi ve fotoğraflardan¹¹⁵, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan dökümanlar ve eski fotoğraflardan (Resim 6a, 7a, 7b, 7c) ve köy sakinlerinin araştırmacılara verdiği bilgilerden yararlanarak tamamlanmıştır. 1968 tarihinde Kuran'ın yayınında verilen fotoğrafta, son cemaat yerinin yıkılmış fotoğrafı görülmektedir (Resim 6b). Doğudaki sütunun yakın zamana kadar yerinde olduğu bilgisi de köylüler tarafından araştırmacıya ifade edilmiştir.¹¹⁶ Araştırma kapsamında elde edilen verilerden yararlanılarak, kuzey cephesinin restitüsyon çizimi üretilmiştir (Şek. 12).

Resim 6a, 6b: Giriş cephesinden fotoğraf (sol)¹¹⁷, 1960'lı yıllarda yapıyı inceleyen Aptullah Kuran'dan, giriş cephesi (sağ).¹¹⁸

Resim 7a, 7b, 7c: Giriş cephesi ve batı cephesinde deprem tahribatını gösteren fotoğraflar (1976).¹¹⁹

¹¹⁵ A. Yavaş 2008 yılında yayınladığı makalesinde, ilki 1978- 79, ikincisi 1990-1991 ve sonuncusu da, 2004- 2007 olarak üç onarım dönemi belirtir. Araştırmacı tarafından ilk iki onarım, kısmi müdahaleler olarak adlandırılırken, son onarımın kubbe tahribatına yönelik olduğu ifade edilmektedir. Bkz.: Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 180.

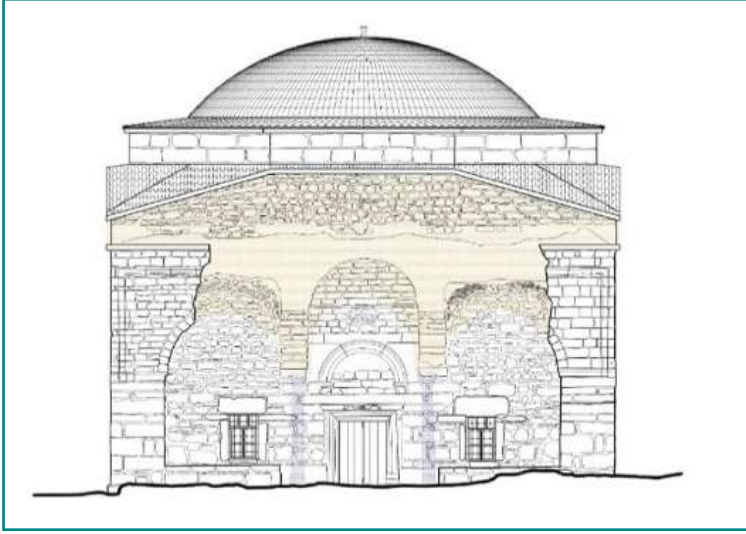
¹¹⁶ Kuran, 1968, s. 38- 39, fig.18; Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivinde bulunan ve kesin tarihi bilinmeyen fotoğraflar, yapının 20. yüzyıla ait görüntülerini içermektedir. Bkz: Res. 12 – 17.

¹¹⁷ Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.

¹¹⁸ Kuran, *a.g.e.*, 1968.

¹¹⁹ Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.

Şekil 12: II. Dönem restitüsyon kuzey cephesi (Kuleli, 2013).

2.3. III. Dönem : 1975 – 2008

Yapının 1978 yılında onarım gördüğü bilgisi, Assos'ta kazı yapan Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu'nun kitabında bir cümle ile ifade edilmiştir.¹²⁰ 1944 depreminde yıkılmış olan¹²¹ son cemaat yerinin, sonraki yıllarda restorasyonda yeniden inşa edildiği bilgisi Erken'in kitabında da yer almaktadır.¹²²

Ayrıca, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan, yapının yıkık haline ilişkin rölöve çizimleri, fotoğraflar ile restorasyona ilişkin projeler incelenmiştir. Bu belgeler arasında bulunan, Başbakanlık, Kültür Müsteşarlığı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 12.10.1974 tarih ve 8107 sayılı kararında “... *Behramkale Köyünde bulunan korunması gerekli çok önemli eski eser Hüdâvendigâr Camii'ne ait restorasyon projesinin uygun bulunmadığına, bu konuda yeterli ilmi araştırmaların yapılmasına ve Kurulumuz Üyelerinden Prof. Aptullah Kuran ile temasa geçilerek yeni bir restorasyon projesinin oluşturularak onaylanmak üzere Kurulumuza iletilmesine karar verildi.*” ifadesi yer almaktadır.

Daha sonra aynı Kurul tarafından alınan 09.07.1977 tarih ve 639 sayılı kararda “.... *Hüdâvendigâr Caminin gönderilen rölöve ve restorasyon projesine göre restore edilmesinde sakınca olmadığına karar verildi*” denilmektedir. Karar eki projeler incelendiğinde, yapıda bu dönemde gerçekleştirilen onarımın içeriği hakkında bilgi edinilebilmektedir.

¹²⁰ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

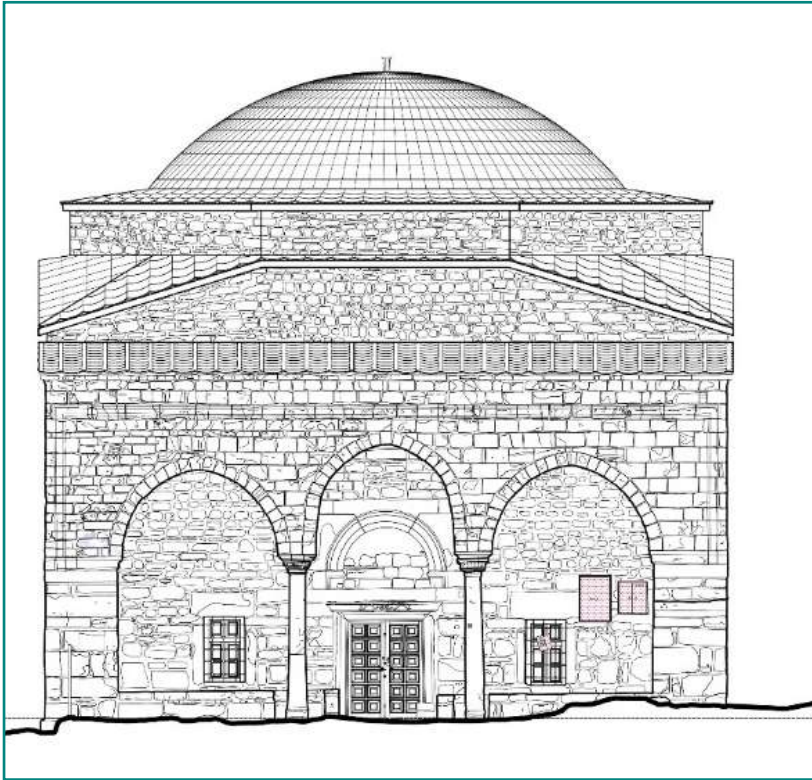
¹²¹ Son cemaat yerinin yıkık fotoğrafı için bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1968, 39, fig.18.

¹²² Erken, *a.g.e.*, 1977, 47.

Kuran'ın 1968 tarihli fotoğrafları, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan, yapının yıkık haline ilişkin rölöve çizimleri ve fotoğraflar ile III. dönemde onarım sonrası fotoğraflar karşılaştırıldığında, son cemaat yerinin yeniden inşa edildiği, pencere doğramalarının, camiye giriş kapısının yenilediği, pencerelere lokma demir pencere şebekelerinin takıldığı gözlenebilir. Ancak yapılan uygulamada pencere sövelerinin ve lentosunun yüzeyinde yer alan deliklerin incelenmesinde, restorasyon sırasında yapılan lokma demir parmaklık sisteminin yapıya uymadığı, demir öğelerin özgün deliklere monte edilmek yerine yer yer hatalı montaj yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²³

Araştırma kapsamında elde edilen verilerden yararlanılarak, kuzey cephesinin restitüsyon çizimi üretilmiştir (Şek. 13, 14a, 14b).

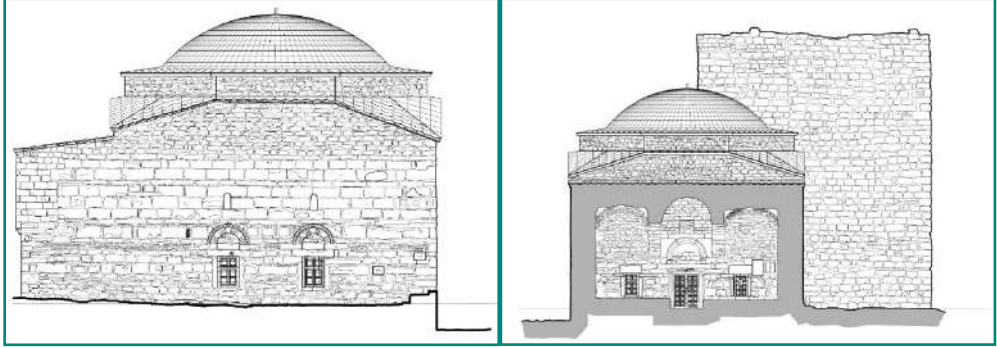
Şekil 13: III. Dönem kuzey cephesi restitüsyon (Kuleli, 2013).

Onarım sırasında yukarıda bahsi geçen onaylı projedekine aykırı olarak çatıya yaprak kiremit kaplanmıştır. Harimde kullanılan minber ve kürsü aynı karakterde ahşaptan yapılmış olup, her ikisi de 20. yüzyıla aittir.

¹²³ Pencere sövelerinde görülen delik izleri bu görüşü desteklemektedir.

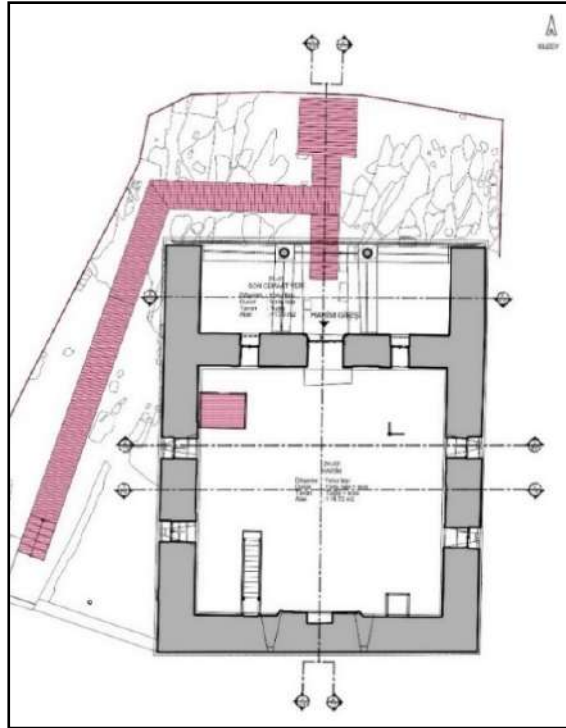
Şekil 14a, 14b: III. Dönem Dönem restitüsyon batı cephesi (sol), son cemaat yeri kesiti (sağ) (Kuleli, 2013).

2.4. IV. Dönem : 2008 Sonrası

2008 sonrası onarım gören yapıda¹²⁴, harimin duvarları ve kubbesinde bozulan sıvalarla ilgili raspa yapıldığı, ancak sıva yüzeylerinde kılcal çatlaklar olduğu görülmektedir. Yüzeyinde kalem işi, grafiti olan bölümlerin arka kısımlarında boşalma olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 15: IV. Dönem restitüsyon planı (Kuleli, 2013).

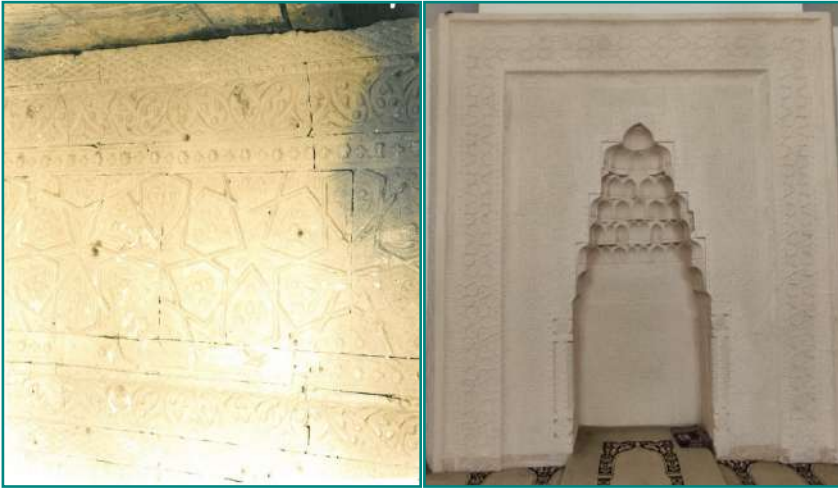
¹²⁴ Bu bölümde yer alan bilgiler Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden alınmıştır.

Dış cephe duvarlarında boşalan derzlerin yer yer çimento içerikli harç, yer yer horasan harcı ile tamamlandığı ve taş yüzeylerdeki kirlerin temizlendiği, ahşap pencere doğramalarının yenilendiği gözlenmektedir. Son cemaat yerindeki parça kaybı gözlenen sütunların tamamlandığı, çatı kiremitlerinin ve mihrabın yenilendiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda harim zeminin ahşapla kaplandığı restorasyon çalışmaları kapsamında yapının üzerinde yükseldiği kayalık zemine müdahale etmeden, ziyaretçiler için, bahçe girişinden camii girişine kadar uzanan ahşap kaplamalı yürüme yolu, seyir terası ve dik kayaların bulunduğu yere de güvenlik amaçlı demir korkuluklar yapılmıştır (Şek. 15, Res. 8a, 8b).

Yavaş'ın, yapıya ilişkin araştırmasına göre, Ayverdi mihrabın büyük ölçüde tahrip olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Assos'ta arkeolojik kazı yaparken Bacon tarafından mihrabın sağlam olduğu günlere ait çizimlerine referans vererek, restorasyon çalışması sonrası mihrabın asli haline göre yeniden yapıldığını ve bu mihrabın günümüze ulaşabilmiş Erken Osmanlı dönemine ait eserlerden biri olması dolayısıyla önem arz ettiğini belirtmektedir.¹²⁵

2006 yılında hazırlanan restorasyon raporunda, alçı malzemeden yapılan mihrabın blok halinde yerinden kopmuş ve basit bir telle tutturulmuş durumda olduğu ifade edilmektedir. Telle ilişkisi kesildiğinde blok halinde duvardan ayrılacak durumda olduğu ve mihrabın sökülerek, altında orijinal mihrap izinin araştırılacağı bildirilmektedir. Özgünü bulunduğu takdirde bu ize göre tekrar yapılacak, bulunamaz ise restorasyon projesinde ve detayda çizilen mihrap gibi yapılacağı kararı alınmıştır. Mevcut mihrabın özgün olmadığı, orijinaline göre yeniden üretimiş olduğu düşünülmektedir.

Resim 8a, 8b: Orijinal mihraptan detay gösteren eski fotoğraf¹²⁶ (sol), Mihrabın günümüzdeki fotoğrafı (sağ) (Kuleli, 2013).

¹²⁵ Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 181, 182; 2008 yılında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında, orijinal alçı mihraba müdahale edildiği ve yenilendiği bilgisini vermektedir.

¹²⁶ Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

Sonuç ve Değerlendirme

Behramkale, Murat Hüdâvendigâr Camii, Erken Osmanlı camilerinin tek kubbeli son cemaat mahalli plan tipini yansıtır. Kare planlı harim, Türk üçgenli, sekizgen kasnakla yükselmekte olup, kubbe ile kapatılmıştır. Ortadaki sivri kemerli olan üç gözlü son cemaat yerinde ortada tonoz, yanlarda pandantifli kubbeler kullanılmıştır. Ayrıca özellikle son cemaat yerinde kullanılan devşirme/spolia malzemeler dikkat çekici niteliktedir. Yine dönemin alışkanlıklarından olan almalı duvar kullanımı da, özellikle doğu ve batı cephelerde yer alan yuvarlak kemerlerde sıralı taş, tuğla düzenlemelerinde dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada, Erken Osmanlı Dönemine tarihlenen yapı, I. Murat (Hüdâvendigâr) Dönemi (1360- 1389) yapı faaliyetleri ve Beylikler Dönemi camileriyle ilgili ayrıntılı tarama ve karşılaştırmalı çalışmalarla, araştırılmıştır. Araştırma sürecinde, arşivlerdeki eski fotoğraflar, belgeler, literatürden elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir. Yapıdan gelen izler, benzer yapılarla karşılaştırmalı çalışmalar, caminin tarihi süreç boyunca değişiminin tespiti amacıyla irdelenmiştir. Çalışmalar sonucunda 4 ana dönem belirlenmiştir.

I. Dönem (14. yüzyıl – 1444) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Camiye ait kitabe, vakfiye gibi kesin bir veri olmamakla birlikte, tarihsel kaynaklar, karşılaştırmalı çalışmalarla konu tartışılmış ve yapı 14. Yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yapının mimari niteliği plan, cepheler, kurgu, duvar örgüsü, mihrap, minber gibi unsurları ele alınarak, daha önceki araştırmalardan da yararlanarak detaylı şekilde anlatılmıştır. I. Döneme ait restitüsyon çizimlerinde, yapıdan gelen izlerden özgününde olduğu anlaşılan ancak şu an yerinde olmayan kadınlar mahfiline de yer verilmiştir.

II. Dönem (1444 – 1475) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. 06.10.1444 tarihinde, Edremit’te yaşanan şiddetli bir deprem sırasında¹²⁷, camii ciddi anlamda hasar görmüştür. Deprem nedeniyle oluşan hasara ilişkin yayınlardan ve Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan eski fotoğraflardan elde edilen bilgilerden yararlanarak, bu dönemde yapıda oluşan hasar 2. Döneme ait restitüsyon çizimlerine işlenmiştir.

III. Dönem (1475 – 1520) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı’nın 09.07.1977 tarih ve 639 sayılı kararında “.... Hüdâvendigâr Caminin gönderilen rölöve ve restorasyon projesine göre restore edilmesinde sakınca olmadığına” karar verilmesinden sonra onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Assos’ta kazı yapan Prof. Dr. Ümit Serdaroglu’nun kitabında yapının 1478 yılında onarım gördüğü bilgisini vermektedir. Bu dönemde yapılan çalışmalar tariflenmiş ve müdahaleler 3. Döneme ait restitüsyon çizimlerine işlenmiştir.

¹²⁷ Altınok, a.g.e. 2013, 49.

IV. Dönem (2008- 2009) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Yapı 2008 yılında yeniden onarılmış olup, ulaşılabildiği kadarıyla kaynaklardan yararlanılarak yapılan çalışmalar aktarılmıştır.

Sonuç olarak, çalışma kapsamında Erken Osmanlı Camilerinin öncü örneklerinden olan Murat Hüdâvendigâr Camisinin mimari niteliği ayrıntılı şekilde incelenmiş ve tarihi süreçteki değişimi, yapılan onarım müdahaleleri de irdelenmek suretiyle, bir restitüsyon dönemleme önerisi oluşturacak şekilde geliştirilmiştir. Bu öneride uzun bir süreci kapsayan I. Dönemde, yapının plan, cephe ve iç mekan düzenlemesi, kesitteki oranları açısından tarihi süreçte yapıda çok fazla değişiklik yapılmadığı, çalışmaların daha çok bakım onarım niteliğinde olduğu görüşü oluşmuştur. Ancak II. Dönemde yaşanan deprem sonrasında yapının özellikle de son cemaat yerinin ciddi hasar gördüğü ve III. Dönemde yapısal müdahalelerde bulunularak yapının onarıldığı anlaşılmaktadır. IV. Dönemde yapıda yakın geçmişte yapılan çalışmalar kapsamlı müdahaleler olmayıp, ayrıntısı ilgili bölümde verilmiştir.

Çok katmanlı mimari mirasa sahip olan ülkemizde, bir tarihî yapının koruma projesinin hazırlanmasında ilk adım, yapının çağdaş yöntemlerle belgelenmesi ve rölevesinin hazırlanması olmalıdır. Ardından, restitüsyon araştırmaları kapsamında yapının tarihsel süreçte hangi müdahalelere maruz kaldığı, her bir dönemdeki durumu ile özgün nitelikleri arasındaki farklılıklar analiz edilmeli; yapının geçirdiği fiziksel ve işlevsel dönüşüm kapsamlı biçimde değerlendirilmelidir. Bu süreçte elde edilen belgeler ile restitüsyon çalışmalarında gerçekleştirilen değişmişlik ve güvenilirlik analizleri ile dönemleme bulguları birlikte ele alınarak, onarım ve restorasyon aşamasında uygulanacak müdahale kararları geliştirilmelidir.¹²⁸ Restitüsyon sürecinde, yapının tarihsel katmanlarını tanımaya ve geçirdiği dönüşümü anlamaya yönelik analizler, özgün değerlere saygılı, nitelikli ve koruma odaklı müdahale önerilerinin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Teşekkür

Çalışmaya katkılarından dolayı Balıkesir Vakıflar Bölge Müdürlüğüne, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna ve proje çalışma ekibine teşekkür ederim. Görseller, üzerinde çalışılarak geliştirilmiş ve makalede kullanılacak hale getirilmiştir.

¹²⁸ Ayşe Esin Kuleli, *Adilcevaz Ulu Camii, Mimari Özellikleri ve Tarihi Süreçte Dönüşümü*, (İzmir: Sanat Tarihi Dergisi, 2025), 368, 369.

Kaynakça

- Akın, Günkut. *Asya Merkezi Mekan Geleneği*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.
- Aktuğ, Kolay. İlknur, *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999.
- Aktur, Hilal. “Spolia Use in Murad I Hüdâvendigâr Mosques in the Çanakkale Region”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 2019, 227- 272.
- Akurgal, Ekrem. *Eski İzmir: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara: 1983.
- Altier, Semiha. “Denizlerden Duvarlara: Ayvacık’taki Osmanlı Dönemi Yapılarında Be-
timlenen Denizcilikle İlgili Grafitti Tasvirler”, *Ayvacık Değerleri Sempozyumu* 29-
30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, No: 87.
- Altier, Semiha. “Çanakkale ve Çevresindeki Bazı Türk Dönemi Yapılarında Görülen
Denizcilikle İlgili Kazıma (Grafiti) Tasvirler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıl-
lığı*, 2016, 1- 26.
- Altınok, Yıldız; Alpar, Bedri; Yaltırak, Cenk; Özer, Naşide. “6 Ekim 1944 Edremit Kör-
fezi- Ayvacık Depreminin Makrosismik Değerlendirilmesi”, *İstanbul Yerbilimleri
Dergisi*, (İstanbul: 2012), 41- 53.
- Aslanapa, Oktay. *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)*. İstanbul: Milli Eğitim Ya-
yınları, 1977.
- Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1990.
- Ayverdi, Ekrem Hakki, Yuksel, I Aydın, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. (İstanbul:
Fetih Cemiyeti, 1976.
- Batur, Afife. Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine (On the alternatively const-
ructed wall in Ottoman mosques). *Anadolu Sanatı Araştırmaları* 2. İstanbul, 1970.
135- 217.
- Binan, Demet. “Tek Yapı Ölçeğinde Uygulama Ödüllerinde Ölçütler Deneyimler”, *Ta-
rihe Saygı Yerel Koruma Ödülleri*, İzmir: 2017, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Ya-
yını, 70-73.
- Boran, Ali. “Hüdâvendigâr Camii/ Çanakkale’nin Ayvacık ilçesine bağlı Behramkale
köyünde bulunan bir erken dönem Osmanlı camisi.”, *Türk Diyanet Vakfı İslam
Ansiklopedisi*, XVIII, (İstanbul: 1998). 287.
- Bozer, Rüstem. *Ahşap Sanatı. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı,
(Mimarlık ve Sanat) 2*. Editörler: A. U. Peker- K. Bilici. Ankara: T.C. Kültür ve
Turizm Bakanlığı, 2006, 533- 541.
- “Voyage Pittoresque de la Grece,” son güncelleme 28 Ocak, 2025, [https://arc-
hive.org/details/gri_33125008279693](https://archive.org/details/gri_33125008279693)
- Böhlendorf- Arslan, Beate. *Bizans Döneminde Ayvacık Yöresi*. Ayvacık Değerleri Sem-
pozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No:
87.
- Clarke, Joseph Thacher; Bacon, Francis H.; Koldewey, Robert. Clarke. *Investigations
at Assos. Expedition of the Archeological Institute of America; Drawing and*

- Photographs of the Building and Objects Discovered During the Excavations of 1881, 1882, 1883.* (Part I- V). London; 1902-1921. son güncelleme 28 Ocak, 2025, https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/clarke1902?ui_lang=eng
- Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris, J.-J. Blaise M.DCC.LXXXII, [=1782]. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=117> Son Güncelleme 19 Ağustos, 2015.
- Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü Arşivi.
- Demiriz, Yıldız. (1977). XIV. Yüzyılda Ağaç İşleri. *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (14. yüzyıl). Hazırlayan: Oktay Aslanapa, Ankara: MEB, 1977, s. 61-71.
- Erken, Sabih. *Türkiyede Vakıf Abideler Ve Eski Eserler* II. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.
- Eyice, Semavi. *Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*. İstanbul: Turing, 1980.
- Eskici, Bekir. "Alçı Mihrablarda Yapım Yöntemleri ve Süsleme Teknikleri Üzerine Gözlemler." (V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu'nda Sunulan Bildiriler, 19- 20 Nisan 2001. Ankara), 234 - 253.
- Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman Architecture*. London : Thames and Hudson, 1992.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Uygarlığı 1*, Yayına hazırlayanlar: Halil İnalcık- Günsel Renda, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2004, 13- 27.
- Jevtic, Ivana. "Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu: Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları". Editörler: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic. İstanbul, 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, 2018, 3- 23.
- Karaçağ, Abdullah. "Alçı Sanatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Mimarlık ve Sanat)* 2. Editörler: A.U. Peker- K. Bilici. Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006, 493- 505.
- Keskin, Esra, "Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönem, Taş Eserleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Uygarlığı 2*, Yayına hazırlayanlar: Halil İnalcık- Günsel Renda. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2004, 626- 697.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın, 2007.
- Kuleli, Ayşe Esin. "Behramkale Murat Hüdâvendigâr Camii Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporları". Çanakkale Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu, 2013.
- Kuleli, Ayşe Esin; Pfeiffer-Taş, Şule. "Emergence of the Istanbul Art Nouveau Style of Raimondo D'Aronco: The Transformation from the School of Industry to the Ministry of Forestry, Mining and Agriculture and The Janissary Museum", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2022, 9/23, 55-94.
- Kuleli, Ayşe Esin. "Adilcevaz Ulu Camii, Mimari Özellikleri ve Tarihi Süreçte Dönüşümü", *Sanat Tarihi Dergisi*, 2025, 34/1, 347-371.

- Kunt, Metin. Siyasal Tarih (1300- 1600). *Türkiye Tarihi II, Osmanlı Devleti 1300-1600*. Metin Kunt- Suraiya Faroqhi- Hüseyin G. Yurdaydın- Ayla Ödekan. Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul: 1995.
- Kuran, Apdullah. *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Camii*. Ankara: Yayınevi, ODTÜ. Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1964.
- Kuran, Apdullah. *The Mosque in Early Ottoman Architecture*. Chicago: University of Chicago, 1968.
- Mango, Cyril. *Bizans Mimarisi*. Ankara: 2006.
- Murat Hüdavendigar Camii, Behram, Erişim 04 Nisan, 2025.
<https://kulturenvanteri.com/yer/hudavendigar-cami/#17.1/39.492138/26.336939>
- Nalbant, R. Z. “Ankara Arslanhane Camii Minber ve Mihrap Süslemeleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ankara, 2006.
- Ousterhout, Robert. *Bizans'ın Yapı Ustaları*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Öney, Gönül. *Beylikler Devri Sanatı, XIV. – XV. Yüzyıl (1300- 1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Ötügen, Yıldız. “İstanbul Kiliselerinin fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları”. *Hacettepe Üniversitesi, Beşeri Bilimler Dergisi* 10/ 2. Ankara, 71- 84.
- Raynaud, Marie-Patricia. *Corpus of the Mosaics of Turkey. Volume I. Xanthos, Part 1, The East Basilica*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları, 2009.
- Serdaroğlu, Ümit. *Behramkale, ASSOS*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995.
- Sevim, Mustafa, Gravürlerle Türkiye, *In Gravures IV*, Anadolu 1. Ankara: 1996.
- Texier, Charles, *Description de l'Asie Mineure*. Cilt 3. Paris, 1849.
- Tezcan, Hülya. *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*. İstanbul: Turing, 1989.
- Yalman, Suzan ve Jevtic, Ivana. (ed). “Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu: Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları”. Editörler: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic, İstanbul, 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, 2018.
- Yavaş, Alptekin. *Ayvacık Tuzla ve Behramkale'deki Hüdâvendigâr Eserleri*. Ayvacık Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87.
- Yürekli Gökay, Zeynep. “Osmanlı Mimarisinde Aleni Mimari Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet- i Farikası”. *Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda'ya Armağan*, Ankara: 2011, 273- 282.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Stratejik Meis Adası Talebi ve Babialı'nın Politikası [1824-1825]

The Policy of the Sublime Porte Regarding the Strategic Meis (Castellorizo) Island Request of Kavalalı Mehmed Ali Pasha [1824-1825]

Emre Koç*

Öz

Bu çalışma Osmanlı Devleti merkezi yönetimi ile Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa arasında meydana gelen Meis adası iltizamı meselesini ele almıştır. Çalışmanın ana amacı küçük bir adanın iltizamı noktasında meydana gelen anlaşmazlığın tarafların birbirlerine yaklaşımlarını ne şekilde etkilemiş olduğunu ve tarafların bu olay karşısında nasıl bir politika ortaya koyduklarını anlamaktır. Bunun için adanın talep edilmesinin ve bu talebin reddedilmesinin görünürdeki ve altta yatan sebepleri karşılaştırmalı olarak irdelenmiştir. Buradan anlaşıldığına göre görünürde küçük bir talep olan Meis adası iltizamı konusu Osmanlı yönetiminin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın asli niyetlerini sorgulamaya açmasına sebep olmuştur. Konuyla yakından ilgilenen Sultan II. Mahmud, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı topraklarında yaşayanlar arasında işgal korkusu yaratmaya başladığını devlet adamları ile paylaşımına açmıştı. Dolayısıyla Meis talebi henüz 1820'lerin ortasında iki taraf ilişkilerinin bir savaş halini alabileceği veya ilişkilerin her an düşmanlığa dönüşebileceği düşüncesinin gündeme gelmesine zemin hazırlamıştı. Neticede Meis meselesinin ilişkileri çok farklı bir boyuta taşıyan süreçte merkezin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya dair olan şüphelerini açıkça ortaya koymasına sebep olan ilk ve önemli gelişmelerden birisi olduğu söylenebilmektedir. Olayın iç yüzünün bizzat Padişah'ın elinden çıkan düşüncelerle ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın dilinden yazılan karşı yorumlarla desteklenmesi çalışmanın en değerli ve özgün katkısını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Mahmud, Mısır Eyaleti, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Akdeniz, Meis.

Abstract

The study has focused on the Meis Island lease issue between the central government of the Ottoman State and the governor of Egypt, Kavalalı Mehmed Ali Pasha. The study's primary purpose is to comprehend how the dispute over the lease of a small island has affected the parties' approaches to each other and what kind of policy the parties have adopted in the face of this incident. For this purpose, the apparent and underlying reasons for the request for the island and the rejection of this request have been comparatively examined. As seen within this, the issue of the Meis island lease, being a small request, caused the Ottoman administration to question Kavalalı Mehmed Ali Pasha's real intentions. Mahmud II, who was closely interested in the issue, shared with the statesmen that Kavalalı Mehmed Ali Pasha had begun to create fear of getting invaded among the people living in Ottoman lands. Therefore, the Meis demand had already paved the way for rumors in the mid-1820s that the relations between the two parties could turn into war or hostility. As a result, it can be said that the Meis issue was one of the first and essential developments that caused the center's suspicions about Kavalalı Mehmed Ali Pasha to be revealed in the process that carried the relations to a very different dimension. The study's most valuable and original contribution is that the inside story of the incident is supported by the thoughts coming from the hands of the Sultan himself and the counter-comments written from the mouth of Kavalalı Mehmed Ali Pasha.

Keywords: Mahmud II, Egyptian Province, Kavalalı Mehmed Ali Pasha, Mediterranean, Castellorizo.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi koc.emree36@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 4

Başvuru / Submitted: 12 Aralık 2024 & Kabul & Accepted: 8 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Koç, E. "Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Stratejik Meis Adası Talebi ve Babialı'nın Politikası [1824-1825]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025):) 268-292.

Giriş

Meis adası bugün Yunanistan Devleti'ne bağlı olan ve Türkiye ana karasına son derece yakın bulunan küçük bir kara parçasıdır. Ada, Ege Adaları sorunu ve özellikle bahsi geçen konumu sebebiyle ara ara gündeme gelmektedir.¹ Adanın tarihinin küçük ama bir o kadar da önemli bir dönemini mercek altına alacak olan bu çalışmaya başlamadan önceki süreçte Erhan Afyoncu'nun *Meis Adası Altın Yıllarını Bizim İdareimizde Yaşadı* adlı yazısına tesadüf edilmişti.² İlgili yazıda çok kısa olarak bir ara adanın Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya bırakılmasının gündeme geldiği ama bunun gerçekleşmediği yönünde bir bilgi verildiği görülmüştü. Bu yazı adanın durumuna dair zihnimizde oluşan ilk soruların kaynağı olmakla beraber çalışmanın yapılmasına sebep olan asıl husus Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın bu adaya olan ilgisinin arşiv belgelerine dikkat çekici anlatılarla yansımış olmasıydı. Bu belgelerin sayısı fazla olmasa da içerinde yer alıp bizzat ilgili şahısların elinden çıkmış olan cümleler, üzerine düşünülmesi gereken önermeler barındırıyordu. Bu cümleler merkezi yönetim ile Mısır eyaletinin ilişkilerinin çözülmez bir sarmala dönüşmesinin hemen arifesinde ilgili tarafların birbirlerine olan bakış açısına dair ciddi veriler sunmaktaydı. Buradan anlaşıldığına göre Meis adası isteği Osmanlı merkezi yönetiminin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın geri planda kalan niyetlerini anlamak istemesine sebebiyet vermişti. Bundan sonra ilgili kayıtlara bakılarak adanın Paşa tarafından neden istendiğine, bu isteğin ne şekilde karşılandığına, adanın iltizam³ edilmesinin neden olumsuz görüldüğüne ve daha da önemlisi bu nedenlerin altında yatan düşüncelerin neler olduğuna dair sorular soruldu.

¹ Örneğin bkz. Sabahattin Özel, "Meis Adası ve Başlangıcından Günümüze Meis Sorunu," *Silahlı Kuvvetler Dergisi* 114/345 (1995): 3-8; *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ed. Cevdet Küçük (Ankara: SAEMK, 2001); *Ege Adaları'nın İdari, Mali ev Sosyal Yapısı*, Ed. İdris Bostan (Ankara: SAEMK 2003); Deniz Bölükbaşı, *Turkey and Greece The Aegean Disputes: A Unique Case in International Law*, (London: Cavendish Publishing Limited-The Glass House, 2004); Ali Kurumahmut, "Karaada (Ro), Meis ve Fener Adası (İpsili)," *Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanlarında Hukuk ve Siyaset*, haz. Sertaç Hami Başeren, (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 2013): 327-335; Gökhan Ak, "Ege'deki Hayalet: Türk-Yunan Deniz Sınırı, Durum ve Etkiler," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20/Yıl 10, Güz (2014): 255-288; Yeter Mengeş, "İkinci Dünya Savaşı'nda Menteşe (Rodos, 12 Ada ve Meis) Adaları," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVII/34 (Bahar/Spring 2017): 279-318; Uğur Bayıllıoğlu, "Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 121. Maddesinin Doğu Akdeniz'de Etkisi: Meis, Karaada ve Fener Adası'nın Statüsüne İlişkin Bir Değerlendirme," *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XXIII (2019): 185-223; Cihat Yayıcı, *Yunanistan Talepleri (Ege Sorunları) Soru ve Cevaplarla* (Ankara TTK Yayınları, 2020).

² Erhan Afyoncu, "Meis Adası Altın Yıllarını Bizim İdareimizde Yaşadı", *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2020/09/20/meis-adasi-altin-yillarini-bizim-idareimizde-yasadi>, Son Erişim Tarihi: 01.05.2024.

³ Meis ile ilgili belgelerde adanın Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya iltizam olarak verilmesi, iltizamen Paşa'nın uhdesine ihale edilmesi veya doğrudan Paşa'ya ihale edilmesinin talep edildiği üzerinde durulur. Lüzüm kelimesinden türeyen iltizâm kelimesi sözlükte "Gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma" gibi anlamlara gelmekle birlikte bazen iltizam kelimesiyle eş anlamlı olarak "deruhde, tevcih, fûruht, ihâle ve taahhüd" gibi kelimeler de kullanılmıştır. Terim olarak ise iltizam "Özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması" şeklinde açıklanmaktadır.

Doğal olarak Meis adası ve Mısır'ın bölge ile olan ilişkileri üzerine yapılmış olan birçok çalışma bulunmaktadır. Burada bu çalışmaların hepsini gözden geçirmek yerine konuyla alakalı bilgilerin durumuna bakmak daha faydalı olacaktır. Keza Fatma Şimşek, adanın Orta Çağ'dan Osmanlı dönemine kadar olan süreçte Doğu Akdeniz'in rekabet odaklı bir ögesi olduğunu ifade ederek Meis adasına dair ilgili çalışmalara da değinmiştir.⁴ Doğrudan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Meis'e dair olan isteğine değinen bir çalışma ise Ali Fuat Örenç tarafından 2006 yılında kaleme alınmıştır. Bu makalede adanın neden istendiğine, adanın önemine ve adanın neden verilmediğine değinilmiştir. Bu bilgiler ilgili makalenin ana konusunu oluşturmamış olsa ve verilen bilgiler özet suretinde kalsa da olayın genel hatlarından bahseden ilk çalışma olması açısından önem arz eder.⁵ Yine Meis adası talebinden bahsetmesinin yanında bu makaleye benzer bir çalışma ise Süleyman Kızıltoprak tarafından 2011'de yayınlanmıştır. Kızıltoprak çalışmasında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Taşöz adasına dair olan taleplerini ele alırken Meis adası talebine de kısaca atıfta bulunmuştur.⁶

Bizim çalışmamızda ise aşağıda görüleceği üzere tarafların düşüncelerine ve siyasetlerine ayrıntılı olarak yer verilerek olaya dair değinilmeyen bazı hususlar ele alınmıştır. İlk olarak bir yol ayrımı olarak görülebilecek ilgili yıla gelinceye kadar neler olduğu ve sonrasında bu konuyla da bağlantılı olabilecek örneklerle sürecin nasıl işlediğinden bahsedilmiştir. Burada okuyucuyu olayın arka planı ve olası sonuçları üzerine bilgilendirmek istenilmiş olup Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğine giden süreç, Osmanlı karışıklığının muhtemel sebepleri ve Paşa'nın devlet merkeziyle olan ilişkilerinin genel seyri verilen bilgiler arasında yer almıştır. Sonrasında Mısır ile Akdeniz bölgesinin irtibatına ve aslında önceki süreçte de Mısır'ın bu bölgeye fazlasıyla aşina olduğuna değinilmiştir. Yine Meis adasına gelinceye kadar Paşa'nın benzeri talepleri kısaca hatırlatılmıştır. Bu şekilde oluşturulan bilgi ağının amacı Meis'e gelinceye kadar isteklerin hangi sebeplerden kaynaklandığını ve bunların sonuçlarını görmek gerekliliğidir. Özellikle Osmanlı devlet adamlarının Paşa'nın asıl niyetini sorgulamalarının ve aynı anda onu kırmamak için gösterdikleri gayretin dikkatlice tetkiki iki taraf ilişkilerini anlamak noktasında önemlidir. Dahası bu olay üzerine Paşa'nın devleti iyi niyetine inandırmak için biraz da kinayeli olarak bizzat ortaya koyduğu düşünceleri dikkate değerdir.

Güncel anlamda vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde tanımlanabilen iltizam, tarım toplumunun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması olarak İlkçağdan XX. yüzyılın başlarına kadar dünyanın pek çok ülkesinde kullanılmış bir vergilendirme metodu idi. Osmanlılar iltizam ile birlikte emanet usulü diye adlandırdıkları metodu da kullanmışlar fakat başlangıçtan itibaren iltizamı emanete tercih ederek bu tercihlerini XIX. yüzyılın ortalarına kadar pek değiştirmemişlerdir. Tanzimat'tan itibaren ise emanet usulü iltizama nazaran daha çok tercih edilmekle birlikte iltizam tam olarak kaldırılmamıştır. Devletin son dönemine kadar kullanılan iltizam sistemi Osmanlı düzeniyle yaşıt bir şekilde nihayet bulan kurumlardan olmuştur. Mehmet Genç, "İltizam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000): 154.

⁴ Fatma Şimşek, "Orta Çağ'dan Osmanlı Dönemine Doğu Akdeniz'de Rekabet Kısacasında Bir Ada: Meis," *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXVII-2 (2022): 658-659.

⁵ Ali Fuat Örenç, "Some New Considerations on the East Mediterranean Policy of Mehmed Ali Pasha, Governor of Egypt," *Türklük Araştırmaları Dergisi* 18/Güz (2005): 139-140.

⁶ Süleyman Kızıltoprak, "Mehmet Ali Paşa'nın Taşöz Adasına Konu Olan Vakfı ve Kavala'daki Külliyesi," *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri* Bükreş-Romanya 1-5 Kasım 2006 (İstanbul 2011): 524.

Bununla beraber bizzat Sultan II. Mahmud'un, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın toprak veya iltizam taleplerinin yayılmacı politikalar olarak görülmeğe başlandığına ve bunların Anadolu kıyısında veya yakın adalarda işgal dedikodularına neden olduğuna dikkat çekmesi ise çalışmanın sunduğu en özgün hususlardandır.

1. Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve Mısır Muhalefetine Yükselişi

Kavalalı Mehmed Ali Paşa XIX. yüzyıl Mısır tarihinin çok önemli bir devlet adamı olmasının yanı sıra Yakınçağ Osmanlı Devleti tarihinin de en dikkate değer şahsiyetlerinden birisi olarak görülmektedir. Onun 1769'da Kavala'da başlayan hayatı kısa zaman sonra ilginç bir yaşam öyküsüne doğru evrilecekti. Bu öykünün ilk ve en önemli dönemi Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali üzerine 300 kişilik askeri bir grubun başında Mısır'a gelmesi ve kısa sürede buranın önde gelenleri arasına katılma başarısını göstermesiyle tecelli edecekti.⁷ O bununla da kalmayıp eyaletin en yüksek makamına erişerek 1805-1848 arasında uzunca bir süre elinde tutacağı Mısır valiliği payesine ulaşacaktı.⁸ Bundan sonra da gerçekleştirdiği faaliyetler ile sıradan bir vali olma hüviyetinden sıyrılarak Padişah'ın devletin geri kalanında uygulayacağı birtakım reformlar için "Model ve teşvik edici"⁹ bir karakter olarak belirecekti.¹⁰ Paşa'nın bu dönemde birçok reform gerçekleştirmiş olması ve kurduğu hanedanın 1953 yılına kadar Mısır'da egemen olması üzerinde durulan şahsi önemini arttırmıştı.¹¹

Osmanlı merkezinin gerekli istihbaratı almakta zorlandığı ve merkezden gönderilen valilerle düzene sokmaya çalıştığı görece uzak Mısır eyaletinde gücünü giderek arttıran Kavalalı Mehmed Ali pek de itaatkâr bir kişi değildi. Aslında onun Osmanlı merkezine olan muhalif bakış açısı doğuştan sahip olduğu inatçı mizacının yanında henüz Kavala'da iken yaşadığı bazı olaylar sonucunda şekillenmişti. Küçük yaşta yetim kalan Kavalalı Mehmed Ali amcası mütesellim Tosun Ağa'dan yakınlık ve himaye görmüş fakat bir süre sonra hamisi Tosun Ağa devlet tarafından idam edilmişti. Henüz erken bir yaşta amcasını travmatik bir şekilde kaybetmesi duygu dünyasını uzun vadeli olarak şekillendirmiş olmalıydı. Haliyle gerçek bir destekten mahrum kalan ve aynı zamanda geçim derdine düşen Kavalalı Mehmed Ali sıkıntılı günler yaşamıştı. Fakat zeki ve metanetli karakteri ile hayata tutunmuş ve bir süre sonra Mösyö Leon adlı bir Fransız Yahudi bütün tüccarının yanına girerek onun önce postacısı sonra da simsarı olmuştu. Kavalalı Mehmed Ali'nin gayretini ve zekasını fark eden Leon onun gelişimini desteklemişti. Aslında basit gibi görünen bu iltisak onun Batılı düşünceleri ve dolayısıyla Batı'ya

⁷ R.R. Madden M. D., *Egypt and Mohammed Ali*, Adams & CO. (London: Hamilton Published, 1841), 1.

⁸ Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği-Osmanlı Belgelerine Göre-* (İstanbul: Fatih Ofset, 1998), 7.

⁹ Bkz. Ercüment Kuran, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri," *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* 28-30 Haziran 1989, Bildiriler (İstanbul 1990): 107-111.

¹⁰ Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev., Deniz Zarakolu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 46; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire And Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (New York: Cambridge University, Transferred to Digital Printing, 2005), 9.

¹¹ Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, 7.

tanınmasına katkı sunarak birçok tecrübe edinmesini sağlamıştı. Lakin akıbet Fransızlarla mücadele etmek için gideceği uzak bir diyar olan Mısır'da tecelli edecekti.¹²

Kavalalı Mehmed Ali'yi valiliğe götüren süreç Mısır'da gerçekten de çalkantılı bir zaman zarfını oluşturmuştu. Bu yıllarda eyalette birçok kanlı olay meydana gelmiş ve Kavalalı Mehmed Ali sayısız insanın hayatından olduğu bu karmaşık süreçten güçlenerek çıkmasını bilmişti. Bu süreç aynı zamanda amaçlarına giden yolda ona dikkate değer ölçüde tecrübe sağlamıştı. En baştan beri Mısır'da yüksek bir mevki elde etmek amacıyla olan ve bunu uzun süre gizlice tatbik eden Kavalalı Mehmed Ali "ince hesap ve dolaplarını"¹³ büyük bir başarıyla devam ettirmişti. O, Mısır'ın önde gelenlerinin birbirini yok ettiği birçok olayın arka planında yer almış ancak çoğu zaman insanlar Kavalalı Mehmed Ali'nin bu olaylarda oynadığı rolün farkına varamamıştı. Zamanı geldiğinde ise Osmanlı merkezi yönetimine karşı asi veya gasıp biri gibi görünmek istemediğinden halktan kimi vali olarak istediklerini sormuş ve cevap kendisini işaret edince ilkin istemiyormuş gibi davranmıştı. Ama halk "Biz senden adalet gördüğümüz için seni isteriz!" diye ısrarcı olunca bu görevi istemeden kabul etmiş gibi görünmüştü. Sonunda Kavalalı Mehmed Ali titizlikle yürüttüğü politikaları ve en uygun zamanı beklemekteki sabrı ile amacına ulaşmıştı. O, böylece beş altı senede gerçekleşmiş de olsa uzun yıllara yayılabilecek kadar çok olayın meydana geldiği bu zaman diliminin nihayetinde sıradan bir asker olarak geldiği Mısır eyaletinin valiliğini ve Paşalık makamını elde etmişti.¹⁴

1805'te Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın valilik makamını elde etmesiyle birlikte Mısır ve İstanbul hattında göreceli bir sükûnet sağlanmıştı. Fakat bu olay aslında merkez açısından eskisine göre çözümü çok daha zor bir sürecin başlangıcı olacaktı.¹⁵ Nitekim Kavalalı Mehmed Ali Paşa, bu kadar zorlu yollardan sadece emir alıp uygulayan ve bunu seve isteye yapan sıradan bir vali olmak için geçmiş olamazdı.¹⁶ O, Osmanlı Devleti'nin giderek artan sorunlarını¹⁷ anladıkça merkezi otoriteye karşı itaatsizlik, isyan, bağımsızlık ve Osmanlı hanedanını yıkma girişimi olarak sıralanabilecek birtakım aşamalardan geçecekti.¹⁸ Bağlı bulunduğu devleti alt etme gücüne sahip bir Kavalalı Mehmed Ali Paşa portresi ise 1805 yılından itibaren yavaş yavaş belirlemekle birlikte özellikle 1820'lerden sonra açıkça ortaya çıkmıştı. Devletin çökmekte olduğunu anlaması onu ilk olarak Fransa ve İngiltere arasında kuracağı diplomatik denge ile Osmanlı Devleti'nin güç kaybından doğacak boşluğu doldurmaya talip olmak gibi siyasi düşüncelere sürüklemişti. Kavalalı Mehmed Ali Paşa bu şekilde Nil vadisini hakimiyet merkezi yapacak

¹² Bkz. Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt* (London: Cambridge Press, 1931), 1-39; Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, 28.

¹³ Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, 39-40.

¹⁴ Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, 39-40-41-101-107; Fatih Gencer, "İbrahim Paşa'nın Anadolu'yu İstilas (1832-1833)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42, (Şubat 2016): 641.

¹⁵ Yüksel Çelik, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Bâbüâli'ye Karşı Tutumu ve 1836'da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 20 (İstanbul 2009): 72.

¹⁶ Durmuş Akalın ve Selim Parlaz, "Nil'de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı," *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 1/1 (Çankırı 2012): 123.

¹⁷ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/2 (1943): 33.

¹⁸ Kızıltoprak, "Mehmet Ali Paşa'nın Taşöz Adasına Konu Olan Vakfı ve Kavala'daki Külliyesi", 524.

ve bu bölge ile Anadolu ve Avrupa’da bulunan Osmanlı iktidarı arasında bir tampon bölge oluşturabilecekti. Mısır merkezli bu oluşumu git gide güçlendirerek büyük bir devlet haline getirecek ve böylece hem bölgesine egemen olabilmek ve hem de İstanbul’dan bağımsız hareket edebilmek gibi amaçlara yürüyecekti. Kısaca ifade edilecek olursa *büyüklik düşüne ve arzusuna* sahip olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa egemenliğini Mısır’ın dışına çıkarmayı düşünmüş ve bu açıdan önüne çıkan fırsatları değerlendirmek istemişti.¹⁹ Örneğin Hicaz Seferi ona ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak, İstanbul’dan bakır kazanlar temin etmek, Bulak’ta bir tersane inşa etmek veya Süveyş’te malzeme ve erzak için depolar inşa etmek gibi fırsatlar sunmuştu. Daha da önemlisi o bu tür görevlerin gölgesi altında İstanbul’un müsaadesini temin ediyor ve büyümek için serbest alana sahip oluyordu.²⁰

Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın hakimiyetini en başından beri tedirginlikle karşılayan Osmanlılar ise onu daha ilk dönemlerden beri etkisiz hale getirmek istiyor fakat başaramıyorlardı. Paşa da bu önemli ve kazançlı mevkiye Padişah’ın arzu etmemesine rağmen atandığının ve ilk önce III. Selim’in daha sonra da II. Mahmud’un kendisini Mısır’dan uzaklaştırmaya çalıştıklarının farkındaydı. İstanbul onu bu zengin eyaletten uzaklaştırmak için uğraşırken Paşa ise buna karşılık vermek için bir ordusunun olması gerektiğini anlamıştı. Bunun üzerine 1820’lerin ilk yıllarında silah altına alınmış olan fellahlara dayanan modern bir ordu kurma kararı almıştı. Böyle önemli bir icraata imza atması yönetiminin etkisini ve Mısır bölgesinin günlük yaşamına daha fazla hükmetme kabiliyetini arttırmış ve daha da önemlisi Padişah ile olan ilişkisini de ciddi bir şekilde değiştirmişti.²¹

Meis adası meselesi ise tam da ilişkilerin artık iki rakip yönetim hüviyetine büründüğü bu zaman diliminde ortaya çıkmıştı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın müstakil bir ordu kurduğu 1820’lerin başından resmen isyan ettiği 1831 yılına kadar olan süreçte beliren Meis isteği Osmanlı yönetiminin Paşa’nın valilik görevleri dışında başka emellerinin olabileceği yönündeki fikrinin tartışmaya açılmasına sebebiyet vermişti. Dönüm noktaları kabaca gözden geçirildiğinde Meis geriliminin Osmanlı merkezi ile Mısır eyaleti arasındaki ilişkilerin husumete dönüştüğü bu evrede meydana gelen büyük çaplı restleşmelerin ilki ve öncüsü olabileceği yönünde bir intiba ortaya çıkmaktadır. Nitekim Meis adasının kendisine ihale edilmemesinden rahatsız olduğu anlaşılan Paşa, bundan sonra Osmanlı merkezinden gelen büyük çaplı emirlere veya ricalara daha da açık ret cevabı verebilecektir.²² Öyle ki bu olaydan yaklaşık bir sene sonra Paşa, Osmanlıların Meis adası vakasında uyguladıkları üzere ayrıntılı bahanelerle Padişah’ın ciddi bir isteğini reddedecektir. Bu olay resmen ve de idareten yürütülen ilişkilerde artık sonlara

¹⁹ Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 11-41-198.

²⁰ Sebahattin Samur, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın (1770-1849) Sosyal Politikaları; Mısır ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi,” *Bilimname*, XIII/2 (2007): 133.

²¹ Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 52-304.

²² Meis adası talebinden sonraki sürecin ne şekilde geliştiğini anlamak için bkz. Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram, Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, (İstanbul: BKY, 2009); Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, (ilgili bölümler); Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, (Ankara: TTK, 2013).

yaklaşılmakta olduğuna da işaret etmiştir. Bilindiği üzere Padişah 1826 Haziran’ında yeniçerilerden kesin bir şekilde kurtulmayı başarmıştı. O bundan sonra Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın -aşağıda görüleceği üzere Meis adası konusunda da kilit rol oynayan kapıkethüdası olan Necib Efendi’yi çağırılmış ve ondan yeni bir nizami ordu kurma konusunda Paşa’nın desteğini temin etmek için yardım istemişti. O ise örneğin farklı maaş dağıtımının askerler arasında düşmanlığa yol açabileceği gibi ince sebeplerle buna ret cevabı vermişti.²³ Bu çıkıştan sonra Paşa’nın artık valilik görevinden feragat ettiğini gösteren bazı olaylar ise yine bir sene kadar sonra 1827’de meydana gelen Navarin felaketiyle belirtmeye başlayacaktır. O, artık Padişah’a yardım etmemeye ve Padişah’ın aleyhine bile olsa kendi askeri hedeflerine odaklanmaya karar vermiştir.²⁴ Paşa bununla da yetinmemiş 1828’de Padişah’ın Rus askerinin Boğdan, Kafkaslar ve Doğu Anadolu’daki ilerleyişini durdurmak için yardım talebini de Anadolu valiliğinin kendisine verilmesi gibi kabul olmayacak bir karşı talebe bağlayarak üstünden atmıştır. Paşa’nın bu istekleri dışında özellikle Mora seferindeki kayıplarına karşılık Suriye’yi istemekteki ısrarı ve isteklerine olumlu cevap alamaması ise 1830’lara girildiğinde onu zor kullanmaya yöneltecek politikaları başlatacaktı.²⁵

2. Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Öncü Talepleri ve Akdeniz

Tarihsel süreçte, Mısır’ın Meis adasının da içerisinde yer aldığı Akdeniz-Ege havzasıyla olan ticareti bazı özellikleriyle tespit edilebilmektedir. Özellikle daha sonra Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın adayı isterken öne sürdüğü ihtiyaçlardan biri olan kereste temini hususu tarih boyunca iki bölge arasındaki ticaretin önemli bir konusu olagelmıştır.²⁶ Örneğin Rodos’un Mısır ve Anadolu’yla olan ihracat ilişkisi Meis adasını şövalyeler döneminde önemli kılmaktaydı. Özellikle Finike’den yüklenilen kerestenin Mısır’a gönderilmesi ve karşılığında tahıl alınmasında ada önemli bir konaklama, istasyon ve denetleme işlevi görmüştü.²⁷

Araştırma dönemi göz önüne alındığında aslına bakılırsa yapılan bazı çalışmalar Mısır’ın Osmanlı Devleti’nin doğal kaynak sisteminden uzaklaşmasının ve bunun sonucunda kendi kendine yeterli hale gelmek zorunda kalışının XVIII. yüzyıl²⁸ boyunca devam ettiğine işaret etmektedir. Bu yıllarda Mısır’a kereste, tahıl pazarları, nakit para ve diğer kaynakları sağlayan bir ithalat ve ihracat dengesi sistemi kurulmuştu. Fakat bu sistemde başarısız olunca vilayet halkından ve çevresinden daha fazlası istenmek durumunda kalınmıştı. Bu şekilde artan nüfusun ve büyüyen ekonominin gereklilikleri

²³ Khaled Fahmy, “The Era of Muhammad ‘Ali Pasha, 1805-1848,” *The Cambridge History of Egypt, Volume 2 Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century*, Edited By M. W. Daly, (London: Cambridge Press, 1998): 158.

²⁴ Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 304.

²⁵ Samur, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın (1770-1849) Sosyal Politikaları,” 147.

²⁶ Zeynel Özlü ve İsmail Hakkı Üzümlü, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi’nde Mısır ve Antalya Havalisi Arasında Yapılan Kereste Ticaretine Dair Bulgular,” *Antalya Kitabı-4, Toprak, Su, Medeniyet: Antalya*, Editör Kurulu: Bedia Koçakoğlu-Diren Çakılcı, (Konya 2010): 60.

²⁷ Şimşek, “Orta Çağ’dan Osmanlı Dönemine Doğu Akdeniz’de Rekabet Kısacasında Bir Ada: Meis,” 662.

²⁸ Bu yüzyıldan önce Anadolu’dan Mısır’a kereste nakli için bkz. Alan Mikhail, *Osman’ın Ağacı Altında, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev., Seda Özgül, II. Basım, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 179-196.

Mısır'ın çevresel kaynakları üzerinde ağır bir yük meydana getirmişti. Bu gelişmeler ise XIX. yüzyıl başında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yönetimiyle birlikte Osmanlı Devleti'nden yavaş yavaş kopmakta olan Mısır'ı -karantina veya zorunlu askerlik gibi uygulamaların yanında Suriye'den gelen kereste örneğinde olduğu üzere- doğal ve diğer türdeki kaynakları ele geçirmeye yönlendirmişti.²⁹ Bu aynı zamanda Mısır'ın Akdeniz'deki etkisinin giderek arttığı bir dönemi işaret ediyordu. Dolayısıyla bu etkinin sürdürülebilmesi ve ihtiyaçların temin edilebilmesi için Mısır'dan Anadolu'ya köle nakletmek, Akdeniz'de kereste ticaretini canlı bir şekilde sürdürebilmek ve ham maddelere kolay ulaşabilmek için lazım olan gemilerin Antalya'da yapılması gibi salahiyetler elde edilmeliydi. Yine Mısır'ın artan kereste ihtiyacında etkin olarak kullanılan bir diğer bölge olan Lübnan bu ihtiyacı gidermede yetersiz kalmakta ve Mısır'ın kereste ihtiyacı Antalya limanı üzerinden karşılanmaktaydı. 1812 yılına ait bazı bilgiler Nil Nehri üzerine inşa edilecek iki adet köprü için lazım olan kazıklık kerestenin Antalya, Alanya, Tarsus ve Taşöz adasındaki ormanlardan temin edilmesi yönünde kararların alındığını göstermiştir. Bununla ilgili olarak Necip Efendi'ye gönderilen bir yazıda, Antalya iskelesinde gulet türü yelkenli gemilerin yapımına, yolcu taşınmasına, kereste sevkiyatlarında kullanılan şahtur ve cerim gibi kayıkların Antalya'da üretilmesine izin verilmişti.³⁰

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın bölgedeki diğer Osmanlı vilayetlerine veya adalarına olan ilgisi ile olaylara kendi çıkarları doğrultusunda doğrudan müdahalelerine ise ayrıca değinmek gerekir. Örneğin Sayda valisi Süleyman Paşa ve Şam valisi Genç Yusuf Paşa arasındaki meselede merkezdeki Necib Efendi'ye ve Babiali'ye mektuplar yazmış ve üstü kapalı olarak Genç Yusuf Paşa'nın görevine iade edilmemesi halinde hazırlıkları bitmek üzere olan Hicaz seferine çıkmayacağını telkin etmiştir. 1813'te de kuvvetleri Arabistan'da Vehhabileri bastırmakta zorluklar yaşadığı sırada Sadrazam'a bir mektup yazmış ve Mısır'a ek olarak Şam eyaletinin de kendisine verilmesini istemiştir. Bu sebepten yine Necib Efendi'ye bir mektup yazarak Şam eyaletinin kendisine bağlanması noktasında başkentteki üst düzey memurları ikna etmesini emretmiştir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'ye ve buranın iç işlerine dair bu eski ve köklü ilgisinin nedenlerinden birisi de bölgenin zengin ham madde kaynakları ve konumuzla alakalı olarak bol miktarda bulunan ağaçların kalitesi ile ünlü olmasıydı. Mısır'da pek fazla ağaç bulunmadığını gören Paşa, fellahları ağaç dikmeleri hususunda teşvik ediyordu. Bununla beraber ne kadar başarılı olursa olsun Mısır'da yetişen ağaçların ithal edilenler kadar iyi olmayacağını bilincindeydi. Dolayısıyla Sudan, Kıbrıs, Anadolu veya Avrupa'da bulabildiği her yerden kereste ithal ediyordu.³¹

Meis olayının en belirgin öncülü olarak ifade edebileceğimiz bir talep ise Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1813'te Taşöz adası ile Kavala kazasını veya en azından maddi getirilerini vakıf kurmak gibi amaçlarla Osmanlı merkezi yönetiminden talep etmesiyle

²⁹ Alan Mikhail, *Osmanlı Mısır'ında Doğa ve İmparatorluk, Bir Çevre Tarihi*, çev., Seda Özgül, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2024), 145-146.

³⁰ Özlü ve Üzümlü, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde," 60.

³¹ Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 49.

meydana gelmişti. Doğduğu topraklara vefa borcunu ödemek istemesi gibi kabul edilebilir bir arzusun yanında Kavala ve Taşöz'ün İstanbul'a yakın olması herhalde siyaseten Paşa'nın gözünden kaçmamış olsa gerekti. Bu bölge Rumeli ve Selanik eyaletlerine yakın stratejik bir konumdaydı. Taşöz adası ise Ege Denizi'nin baş kısmında, Çanakkale Boğazı'na çok yakın bir yerde, Kavala'nın karşısında çok daha dikkat çekici kilit bir noktada yer alıyordu. Ayrıca Enez'e çok yakın olması sebebiyle Trakya ile İstanbul bağlantısı üzerinde bulunma özelliğini kazanıyordu. Düşüncelerini oluştururken ileriye dönük politikalar ürettiği ve girdiği işlerden olabilecek en yüksek faydayı sağlamaya çalıştığı bilinen Kavalalı Mehmed Ali Paşa bu şekilde doğu-batı yönünde İran Körfezi'nden Libya Çölü'ne, kuzey-güney yönünde Taşöz adasından Sudan'a kadar olan alanda güç sahibi olacaktı. Nitekim 1840 yılındaki Londra Konvansiyonu'na kadar İstanbul'u hedef alan askeri faaliyetlerine bakıldığında söz konusu vakıf taleplerindeki bölgelerin Paşa tarafından kazara tespit edilmediği anlaşılmaktadır.³²

Görülen o ki Kavalalı Mehmed Ali Paşa ilk olarak eski çağlardan itibaren Mısır'ın ihracat ve ithalatında önemli olan bölgelerle ilgileniyordu. O, aynı zamanda stratejik konumlarda bulunan bu bölgeleri ele geçirerek ham madde kaynaklı lojistik faaliyetlerini daha kolay gerçekleştirmek ve ilerleyen vadede tasarladığı genişleme düşünceleri için bu bölgeleri müstahkem olarak kullanmak niyetindeydi. Sonraki süreçte devletin uluslararası ve çok cepheli bir baskı siyasetine maruz kalmasının yanında Rum İsyanı'nı bastırmakta zorluk çekmesi belki de Paşa'ya düşündüğünün ötesinde bir ufkun sınırlarını açacaktı. Adı geçen isyan dolayısıyla İstanbul'dan yeni bir askeri yardım talebi gelince Paşa önceki başarılarını daha da perçinleyecek ve kuzeye doğru genişleme imkânı doğuracak bu talebi yeni bir fırsat gibi görecekti.³³

3. Meis Adası İltizamı Talebi ve Sebepleri

Yaklaşık on kilometre kareye yakın küçük yüz ölçümüne rağmen Akdeniz'deki önemli deniz ve kara güzergâhlarının birisinin üzerinde bulunan Meis adasının eski çağlardan itibaren bölgede egemen olmak isteyen güçler için dikkat çekici olduğu bilinmektedir. Adanın sadece iki kilometrelik mesafeyle Türkiye ana karasına son derece yakın olmasının yanında Rodos adasıyla³⁴ olan bağlantısı dolayısıyla kıyı güvenliğinin sağlanmasında üstlendiği rol, onun tüm geçmişi boyunca stratejik bir öneme sahip olmasını sağlamıştır. Adanın bu özelliği konumuz ve incelediğimiz dönem açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Aşağıda görüleceği üzere Osmanlı merkezinin adayı Paşa'ya vermemek için öne sürdükleri argümanlardan birisi de adanın ana karaya bahsi geçen yakınlığıydı. Yine ada, Akdeniz'de hakimiyet savaşlarının arttığı dönemlerde egemen güçler ile düşman unsurlar arasında zaman zaman karakol-istasyon işlevi görmüştür. Adanın bu özelliği ise yine Meis talebi sırasında Osmanlılar tarafından *adada kale*

³² Taşöz adası meselesinin ayrıntısı için bkz. Kızıltoprak, "Mehmet Ali Paşa'nın Taşöz Adasına Konu Olan Vakfı ve Kavala'daki Külliyesi," 522-523-524.

³³ Kızıltoprak, "Mehmet Ali Paşa'nın Taşöz Adasına Konu Olan Vakfı ve Kavala'daki Külliyesi," 523-524.

³⁴ İstanbul'un sıkı denetimi altında olan kereste lojistiğinde Rodos daima önem arz etmişti. Kereste üretiminde kilit noktada yer alan güneybatı Anadolu bölgesi idari olarak Rodos'a bağlı bulunduğundan gemilerin organizesi için Rodos idaresine merkezden çok sayıda emir geldiği tespit edilmiştir: Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında*, 185.

bulunması noktasında dikkatle ele alınacaktı. Ayrıca bir filonun demir atması için yeterince su derinliğine sahip olan doğal limanın ve savunmayı kolaylaştıracak şekilde limanın başından denize doğru uzanan kayalık alanının burayı isterken Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın dikkatini çekmiş olması muhtemeldir.³⁵ Meis'in, bu şekilde ifade olunan stratejik konumu onu Anadolu güvenliği için vazgeçilmez yapmaktaydı. Bunun yanında bahsi geçen dönemde gemi ve benzeri araçların yapımı noktasında kereste temin edilebilecek bir potansiyele sahip bulunması da göz önüne alınınca adanın talep edilmesi konuyu stratejik zeminde konuşmayı gerekli kılmaktadır.³⁶ Nitekim bu talep karşısında ne yapılması veya bu talebe ne cevap verilmesi gerektiğini düşünürken Padişah, sadrazamlık ve Rodos mutasarrıflığı üçgeninde gerçekleşen tartışmaların amacı da budur.

Önceki konuda değinilen Akdeniz ilgisi ve görünürdeki kereste ihtiyacı doğrultusunda Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Taşöz adasından uzunca bir süre sonra, 1824 yılı sonları ve 1825 yılı başlarında³⁷ Meis adasının da kendi idaresi altına verilmesini talep etmeye başlamıştı.³⁸ Taşöz'den sonra gelen bu talep, Paşa'nın yukarıda belirtilen geniş coğrafyada ve özelde Ege Denizi ile Doğu Akdeniz'de daha güçlü hâle gelmesi demektir. Osmanlı merkezi yönetiminin bu mahzurları göz önüne alarak Paşa'ya Meis adasını vermediği ve olası bir tehdidi bu şekilde önlemeye çalıştığı görülür. Fakat, bu ret cevabı Paşa'nın gücenmesine neden olan noktalardan birisi olmuştur.³⁹ Aşağıda Paşa'nın Meis'i isterken kendince hangi meşru gerekçeleri ortaya koyduğuna, devletin adayı neden vermediğine ve Paşa'nın kırgınlığını hangi şekilde ifade etmiş olduğuna dair ayrıntılar üzerinde durulacaktır.

Gerçekten de Paşa'nın önüne bir harita koyup Osmanlı ana karasına yakın adaları iyice gözden geçirmiş ve kendisine stratejik üsler aramış olabileceği akla geliyor. Öyle ki aslında haritada dahi göze çokça çarpmayacak kadar küçük olan Meis adasını tetkik etmesi ve kendisine ne şekilde yarayacağını tespit ettikten sonra bunu Babıali'ye bildirmesi belli bir ön hazırlığı gerektirmiş olmalıdır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın bu talepleri kapıkethüdası Necib Efendi tarafından Padişah'a bir takrir ile bildirilmiştir. Bu rica *as'af ve iltimâs*⁴⁰ olarak ifade edilmiş ve adanın verilmesinin *medâr-ı suhûlet* yani

³⁵ Şimşek, "Orta Çağ'dan Osmanlı Dönemine Doğu Akdeniz'de Rekabet Kısılcacında Bir Ada: Meis," 657-662.

³⁶ Örenç, "Some New Considerations on the East Mediterranean Policy of Mehmed Ali Pasha, Governor of Egypt," 139.

³⁷ Konumuzla doğrudan ilgili olan belgelerin bir kısmında tarih yoktur. Olayları ayrıntılı şekilde anlatan belgelerden bazıları ise genel olarak 1825 yılının başlarına aittir. Arşiv özetleri ise 1824 sonlarına ve genel olarak 1825 yılının başları öncelikli olmakla yılın farklı aylarına dair tarihler vermektedir. Genel anlamda belgelerin kronolojisini anlamak zor olmakla birlikte bazı belgelerin ay kısımları da okunmamaktadır.

³⁸ Örenç, *Balkanlarda İlk Dram*, 78.

³⁹ Kızıltoprak, "Mehmet Ali Paşa'nın Taşöz Adasına Konu Olan Vakfı ve Kavala'daki Külliyesi," 524.

⁴⁰ Torpil, kayırma ve kollama gibi kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılan "iltimas" Arapça kökenli bir kelimedir. Sözlükte lems köküyle, "el sürme, eliyle yapışmak" manasında, ifti'al vezniyle "talep etmek, istemek" anlamında kullanılan iltimas kelimesi, Türkçede "birinin elini veya eteğini tutarak rica etme, başvuru, dilekçe" anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Türkçe'de "Haksız yere birine ayrıcalık tanıyarak arka

kolaylık sağlayan bir iş olacağı söylenmiştir. Adanın istenmesindeki öncelikli sebep Mısır'a odun veya kereste nakli ile burada gemi yapılması arzusudur. Bunlar için de adanın iltizam yoluyla bir defaya mahsus olmak üzere Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın uhdesine verilmesi bizzat kendisi tarafından rica edilmiştir.⁴¹ Bu isteğin cevabı Sadrazam Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa⁴² tarafından daha sonraya bırakılmıştır. Fakat, biraz da o anda devletin Paşa'nın yardımına duyduğu ihtiyacın bilinciyle olsa gerek kapıkethüdası Necib Efendi tahammülsüz davranıp Sadrazam'ın ifadesiyle haddini aşarak sık sık iltizam isteğinin akıbetini sormuş ve bu işi aceleye getirmeye çalışmıştır.⁴³

Adanın Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından talep edilmesinin gerekçelerinden birisi yine Mısır tarafının Osmanlı merkezine ve onun idari becerilerine karşı olan bakış açısını yansıtan türdendir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafına göre ada korunmasız durumdadır. Yani Paşa bu ifadeyle aslında devletin Osmanlı ana karasına yakın olan küçük bir adayı korumaktan aciz olduğunu oysa kendisinin Mısır'a çok daha uzak olan bu adayı korumaya muktedir olduğunu beyan etmiştir. Ona göre eşkıya tekneleri bazen bu civarda dolanıp Anadolu kıyılarına gidip gelenlere zarar vermektedirler. Bu noktada adaya gereken ölçüde asker ve memur tayin etmeyi ve adanın güvenliği için birtakım önlemler almayı planlamaktadır.⁴⁴

Meis konusunda nasıl hareket edileceği noktasında defterdarlık, sadaret ve Padişah arasındaki yazışmalar incelendiğinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın gayretleri göz önünde bulundurularak adanın iltizamının kolaylaştırılması yönünde bir eğilimin olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Sultan II. Mahmud öncelikle adanın durumunun ne olduğuna dair Rodos mutasarrıfının vereceği bilgilerin göz önüne alınmasını ve eğer verilen bilgiler sonucunda herhangi bir sakınca görülmezse adanın ihale edilmesinin uygun olabileceğini beyan etmiştir. Bu noktada Mısır tarafının kendilerine daha uzak olan bu küçük ada hakkında gerekli bilgileri edinmiş olduğu, merkezin ise adanın en azından günlük durumuna dair tüm bilgileri Rodos mutasarrıfından talep ettiği görülmektedir.⁴⁵

.....
 çıkma, adam kayırma" anlamlarında kullanılmaktadır. Arapça'da ise, şefâat, mahsûbiyye, îsâr, tafdîl gibi kelimeler bu kelimeyle yakın anlamda kullanılmaktadır. Kısaca ifade edilecek olursa Osmanlı-İslam hukukunda kayırmacılığı ifade etmek için iltimas kavramı kullanılırdı: Nebi Bozkurt, "İltimas", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), 154; Meryem Cihangir, "İslam Hukuku Açısından İltimas Olgusu ve Adil Yargılamaya Etkisi," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/2, (2021): 824-825; Fakat Mehmed Ali Paşa'nın istekleri özelinde bakacak olursak, "Bir valinin sağladığı faydalar dikkate alınarak yetki ve ilgi alanı dışında kalan bir uygulama, makam veya maddi öge ile ödüllendirilmesi" olarak açıklayabiliriz. Devlet böylece iltimas yoluyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın sadakatini ve büyük hizmetlerinin devamını temin etmeye çalışmış olacaktı.

⁴¹ BOA, HAT, 665/32324.(A).1, 16 Şubat 1825.

⁴² Meis adasının durumunu tetkik eden belgelerde ve bunların arşiv sitesindeki özetlerinde belgenin Padişah'a kim tarafından yazıldığı açıkça belirtilmemiştir. Fakat hat kısmında "benim vezirim" gibi ifadelerin bulunması ve belgelerin telhis üslubunda kaleme alınmış olması sebebiyle bunların Sadrazam'dan Padişah'a sunulduğu anlaşılmaktadır. 1824-1828 yılları arasında ise Sadrazam'ın Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa olduğu bilinmektedir: Bkz. Hüseyin Selçuk, *Sadrazam Benderli Mehmed Selim (Sırrı) Paşa; Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2022).

⁴³ BOA, HAT, 666/32404.1.

⁴⁴ BOA, HAT, 540/26719.(A).1, 30 Ocak 1825

⁴⁵ BOA, HAT, 540/26719.1.

4. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Asıl Niyeti Üzerine: Mahzurlar ve Çözüm Önerileri

Rodos'a bağlı adaların idaresinden ve güvenliğinden sorumlu olmaları sebebiyle ilgili adalarda meydana gelen sorunlarda Rodos mutasarrıflarının görüşlerine başvurulduğu oluyordu. Onlar Meis de dahil olmak üzere bu idari bölgeye bağlı olan adaların vergileri konusunda buraların kocabaşlarıyla iş birliği yaparlar ve adaların Anadolu ve İstanbul ile olan ilişkileriyle ilgilenirlerdi.⁴⁶ Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Meis'e dair talepleri gündeme gelince de Rodos'un Meis ile olan bağının önemi tekrar hatırlanmış ve mutasarrıfın görüşleri bir anda bu sorunlu konuda kilit bir noktaya gelmiştir. Babıali bu sırada Rodos mutasarrıfı olan Şükrü Paşa'dan⁴⁷ *işin aslının ne olduğunu ve ne yapılması gerektiğini* sormuştur. Öğrenilmek istenen hususların başında Meis adasının idaresinin Rodos mutasarrıfları tarafından *ne veçhile olagelmış* olduğudur. Adanın iltizamının bir mahzura neden olup olmayacağı bilinmek istenmiş ve gelecekte bir sorun meydana gelme ihtimalinin ne olduğu Rodos mutasarrıfı Şükrü Paşa'dan sorulmuştur. Kısacası Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya verilecek cevabın hazırlanması için son derece önemli olan bu bilgilerin temini için Şükrü Paşa'dan adanın durumunu etrafla tahkik etmesi ve sonuçları merkeze bildirmesi istenmiştir.⁴⁸

Yaptığı tahkikattan sonra Şükrü Paşa'nın öncelikli olarak dikkat çektiği husus Meis adasının "Feth-i hakanîden beri" Rodos adasına veya idari adıyla Rodos sancağına bağlı olduğudur. Bu durum Osmanlıların geleneksel düzenin değişip bozulmasına karşı duydukları antipatinin ve fetih hukukunun modern zamanlara kadar uzamış bir tezahürü olsa gerektir. Şükrü Paşa gerçekten de adanın eski idari düzeninin değişmesinin doğuracağı mahzurları vurgulamakta ısrarcı olmuştur. Meis adasının Rodos adası karşısında konumlanmasının yanında Anadolu'ya yakın oluşu Padişah'a verilen bilgilerde üstünde ısrarla durulan bir diğer husus olarak belirlemiştir. Verilen raporda adanın *karîb ve civâr*⁴⁹ kelimeleriyle ifade bulan bu özelliği dolayısıyla kimseye verilmemesi gerektiğine ve bu toprağın Osmanlı merkezi dışında başka bir yönetimin eline geçmesi halinde birçok sorunun meydana çıkabileceğine değinilmiştir.⁵⁰ Bundan başka adanın merkez için önem arz edebilecek diğer özelliği ise adanın limanına bakan *iki kıta burç* kalesinin bulunmasıdır.⁵¹

⁴⁶ Ali Fuat Örenç, "Yakındönem Tarihimizde Rodos Adası" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), 83-84.

⁴⁷ Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* 5, Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran, Seyit Ali Kahraman, (İstanbul 1996), 1606.

⁴⁸ BOA, HAT, 665/32324.1, 8 Şubat 1825.

⁴⁹ Bu sıfatlarla ilgili alanın hem yakında bulunduğu hem de çeşitli yönleriyle ana toprakla bağlantılı olduğu ifade olunmak istenmiştir. Bu ifadeler Meis adasına mahsus da değildir. Maraşlı Osman Paşa'nın sürgün yerinin belirlenmesinde "karîb ve civâr" olmak durumunun göz önünde bulundurulmuş olduğu görülmektedir: Elif Özdemir, "1 Numaralı Nefy ve Kısâs Defteri'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası (H. 1258-1259/M. 1842-1843)," *History Studies* 10/3, (April 2018): 191.

⁵⁰ "...kıt kaynakları ve maruz kaldığı tehditler onu ana karaya daha bağımlı hale getiriyordu.": Şimşek, "Orta Çağ'dan Osmanlı Dönemine Doğu Akdeniz'de Rekabet Kıskaçında Bir Ada: Meis," 676.

⁵¹ BOA, HAT, 665/32324.(A).1; BOA, HAT, 665/32324.1; BOA, HAT, 540/26719.B.2.

Ekonomik anlamda ise adada yaşayan reayanın cizye vergisi ile ilgili işlemlerinin Rodos adasına dâhil olarak yapılagelmiş olması yine bu adanın Rodos'tan ve dolayısıyla devlet işlerinden ayrılmaması için bir sebep olarak gösterilmiştir. Bu konuda iskeleleri veya kale muhafızlarını ilgilendiren muamelat ise mutasarrıf tarafından ayrıntılı olarak açıklanarak merkezi yönetime bildirilmiştir. Buna göre adanın Müslüman halkının ve reayasının idareleri için Rodos mutasarrıfları tarafından bir subaşı tayin edildiği ve cizye, gümrük ve tekalif-i miriyyede verilecek olan hisselerin Rodos yönetimiyle tayin edilen kocabaşılar aracılığıyla toplandığı gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Ayrıca sefine inşası gerektiği durumlarda başta marangoz olmak üzere Meis'te görevlendirilen birtakım işçilerin yevmiyelerinin Rodos yönetimi tarafından verildiğine dikkat çekilmiştir.⁵² Şükrü Paşa'nın görüşlerini Padişah'ın dikkatine sunan Sadrazam Mehmed Selim Sırrı Paşa, mutasarrıfın verdiği bilgilerin Meis adasının Rodos'tan ayrılmasının ortaya çıkaracağı mahzurları açıkça ortaya koyduğunu hatırlatmıştır. Sadrazam'ın ilgili satırlarında Rodos mutasarrıfı Şükrü Paşa'yı birçok defa hayırla yad etmesi ve verdiği bilgileri sık sık hatırlatması mutasarrıftan gelen verilerin tam da kendisinin istediği minvalde olduğu yönünde bir intiba oluşturmaktadır.⁵³

Sonrasında Sadrazam Mehmed Selim Sırrı Paşa tersaneye giderek⁵⁴ Rodos mutasarrıfının verdiği bilgileri ilgili sorunun gerektirdiği şekilde Kaptan Paşa ile müzakere etmiştir. Ayrıca beş on günlük bir süre boyunca “memurin bendeleri” şeklinde ifade ettiği tersanede bulunan bazı memurlar veya diğer bazı devlet görevlileri ile konu üzerine görüşmeler yapmıştır. Sadrazam bu şekilde yaptığı fikir alışverişinden de yola çıkarak, Mısır valisinin asıl niyetinin ne olduğunu anlamaya çalışmış ve isteklerinin geçerli sebeplere dayanıp dayanmadığını irdelemiştir. Şükrü Paşa'nın verdiği bilgiler Meis adasının Rodos'a *bi-l vücûh lazım ve irtibatlı* olduğunu açıkça ortaya koyduğundan Sadrazam'ın da bu konuda bir şüphesi kalmamıştır. Mutasarrıfın dikkate sunduğu üzere Rodos sahasında inşa olunacak gemiler için gerekli işçilerin Meis'ten istihdam edilegelmesi de kritik bir öneme sahiptir. Bu özelliğinden dolayı adanın Rodos'un idaresinden ayrılmasının Rodos yönetiminin işleyişine kalıcı bir zarar verebileceği düşünülmüştür. Daha da önemlisi bu durumda Osmanlı donanması için bölgede yapılan gemi inşası işlerinin giderek işlemez bir duruma geleceği şüphe götürmez bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Bu noktada toplanan sorunların ifade edilmesiyle birlikte Osmanlı görevlilerinin adanın kesinlikle Osmanlı'ya bağlı kalması gerektiğine inandıkları ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın adanın kendisine pratik amaçlarla lazım olduğu iddiasına şüpheyile yaklaştıkları sonucuna varılmaktadır. Nitekim Meis adası gerektiği kadar Mısır topraklarına yakın veya bitişik bir konumda değildir. Bu mesafe ise onun Mısır için bir iltizam konusu haline getirilmesinin önündeki engellerden birisidir. Paşa, Meis isteğini özellikle Anadolu'dan ve ada civarından kereste veya odun temin etmek ve bunlarla da gemi inşa etmek üzerine kurmuştu. Ancak Mısır valiliği zaten bundan önce olduğu gibi sonrasında

⁵² BOA, HAT, 665/32324.(A).1; BOA, HAT, 665/32324.1.

⁵³ BOA, HAT, 666/32404.1.

⁵⁴ Buna göre Sadrazam tersaneye “tebdilen” gitmiştir. BOA, HAT, 666/32404.1.

⁵⁵ BOA, HAT, 666/32404.1.

da Osmanlı ülkesinin kereste bulunan her bölgesinden istediği kadar kereste alabilecek salahiyyete sahip olup buna kimse engel de olmamaktaydı.

Eğer *maksûdu sefine inşası ise* diyerek Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın amacının farklı olabileceğine de üstü kapalı olarak değinen Sadrazam Mehmed Selim Sırrı Paşa bu durumda Paşa'nın kullanabileceği bir limana zaten sahip olduğu düşüncesindedir. Nitekim Mısır'daki İskenderiye limanı uygun genişliğe sahip olup adada yapacağı her şeyi İskenderiye limanında da yapabileceğini açıkça Padişah'a aktarmıştır. Bu durumda marangozlar ile diğer işçilerin yeterli olması göz önüne alınarak lazım olacak kerestenin Rodos ve Meis taraflarından *ber-vech-i suhûlet celb ve ihzâr*⁵⁶ edilebileceği de söylenmiştir. Mısır tarafının Meis adasından istedikleri tüm eşyayı ve lazım olacak diğer ürünleri derhal alabileceğinin Rodos mutasarrıfına tahrir ve tembih olunacak olması da bir teskin önerisi olarak ifade bulmuştur.⁵⁷

5. Mısır'ın Kereste Teminine Dair Muamelat

Gelecek konularda da görüleceği üzere Sultan II. Mahmud da Meis adası talebinin reddini ileri sürerken olaya şüpheyile bakmış ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın zaten istediği yerden kereste aldığının farkında olduğunu söylemişti. Fakat bu alımın ne şekilde gerçekleştiğini gösteren bazı olaylar gözden geçirildiğinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin merkezinden veya diğer bazı bölgelerinden kereste temini yönündeki faaliyetinin pek de kolay olmadığı anlaşılmaktadır.

Yalnız bu dönemde değil önceki devirlerde de kereste veya odun Osmanlılar için stratejik bir üründü. Bunun önemli sebeplerinden birisi kerestenin imparatorluğun belirli birkaç bölgesinden temin edilebiliyor olmasıydı. Osmanlı yönetimi bu sebepten kerestenin tedarikini, dağıtımını ve dolaşımını çok yakından takip etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki ağaçlı bölgeler piyasaya göre değil devletin mantığına göre yönetiliyordu. Varış yeri Mısır olduğunda da Kerestenin bu bölgeye ulaşım süreci son derece karmaşıktı.⁵⁸ Meis adası talebinin de gündemde olduğu 1825'a geldiğimizde de bu sürecin gerçekleşmesinin zorunlu bazı uygulamaların yerine getirilmesine bağlı olduğunu tespit edebiliyoruz. Bu yıl Kavalalı Mehmed Ali Paşa Avusturyalı tüccar kaptanlarla anlaşarak merkezi bölgelerden İskenderiye limanına kereste yanında zeytin gibi ticari ürünler getirmeye çalışıyordu. Bu gemiler Akdeniz tarafına doğru açılmadan önce birçok resmi muamelat uygulanmaktaydı. Dolayısıyla bu gemilerin bazı resmi izinler almaları gerekliydi. Dahası bir nevi kefalet göstergesi olarak asıl izni Avusturya elçisi⁵⁹ talep ediyordu ve Necib Efendi de kaptana kefil oluyordu. Bu tür sıkı uygulamaların sebeplerinden bir diğeri bunların gerçekten Avusturya gemisi olduğundan ve Akdeniz'e

⁵⁶ İhtiyaçların görülmesi ve işlerin kolaylaşması için gereken bu ürünlerin buradan karşılanacağı ifade edilmek istenmiştir.

⁵⁷ BOA, HAT, 666/32404.1.

⁵⁸ Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında*, 183-184.

⁵⁹ Bundan başka örneğin bir İsveç ticaret gemisi kaptanının Mısır'daki Müslüman tüccarlara satmak üzere Müslüman ürünlerinden olarak gemisine yüklettiği fındık, armut kurusu ile muhtelif cinsten kereste ve eşyanın tesliminde Akdeniz'e çıkması için gemi izni verilmesi hakkında İsveç Sefiri Chevalier Palten bir takirde bulunmuştur: BOA, C..İKTS, 16/761.

doğru yol alacağından emin olunmak istenmesiydi. Tüm bunların üzerine gemilerin İstanbul'dan ayrılmasına verilecek iznin diğer bir gerekliliği ise gümrük vergisi tahsil edilmesiydi.⁶⁰

Görüleceği üzere Mısır'a kereste götürmek sanıldığı kadar kolay değildi ve bu yükü götürecek gemiler ve kaptanları birçok uygulamadan geçmek zorundaydılar. Daha sonraki süreçte merkezi yönetimin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kereste ihtiyacı noktasındaki hassas durumunu⁶¹ gözden geçirdiği ve isyan döneminde⁶² onun kereste temini konusundaki faaliyetlerini baltalayacak kararlar aldığı anlaşılar. Dikkat çeken bir örnek üzerinden konuşulacak olursa isyan hâlinin devam ettiği 1832 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Katerin ve Karaferye⁶³ taraflarında kestirmiş olduğu keresteye de el konulmuştu.⁶⁴ Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından bu işe memur tayin edilen Selanikli Hasan Ağa ise İstanbul'a gönderilecekti. Hükümete yaptığı başvuruda İstanbul'da ikamet etmesini gerektirecek bir sebep kalmamış olduğuna değinmiştir. Bu hâliyle müşkül durumda bulunan Hasan Ağa'nın Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile herhangi bir ilişkisinin kalmadığının özellikle altını çizmesi kayda değerdir.⁶⁵ Bu tavrıyla merkezin güvenini elde ederek onun nezdinde olumlu bir izlenim meydana getiren Hasan Ağa affedilerek Selanik'te iskân edilmiştir.⁶⁶

Sadrazam Mehmed Selim Sırrı Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın aday istemekteki amaçlarından birisi de tamirat işleriyle ilgilidir. Buna göre Kavalalı Mehmed Ali Paşa bu sırada Rum İsyanı'nı bastırma çalışmalarında kullanılan Mısır donanmasını Meis limanına getirip burada bakıma aldırma niyetindedir. Böyle bir kullanımdan yola çıkarak Paşa'nın adanın *müstakilen uhdesine ihale edilmesi gibi bir tekellüfüne* gerek olmadığını düşünen Babıalı buna da bir çözüm sunmuştur. Yönetim o güne kadar olduğu üzere Mısır donanmasının Osmanlı Devleti'nin herhangi bir limanına gittiği zaman gerekli bakım ve düzenlemelerin her şekilde yapılacağını belirtmiştir. Bu sebeplerden Sadrazam adanın Mısır valisine *sıkı sıkıya* lüzumu olduğundan bahsedilemeyeceği sonucuna varmıştır.⁶⁷ Ona göre bu isteğin güçlü (kavi) bir gerekliliği bulunmamaktadır: Bu isteği *müsâade ve kabûlden müsteb'ad* şeklinde tanımlayarak bu talebin kabul edilebilirlikten uzak olduğuna değinmiştir. Dahası Rodos sahasının devlet tersanesinin en eski bağlantılarından (fürû'-i kadîmesinden)

⁶⁰ BOA, C.İKTS, 15/749; Ayrıca bkz. BOA, C.İKTS, 16/761; BOA, C.EV, 585/29501.

⁶¹ İbrahim Paşa Anadolu'yu işgal ettiğinde de talep ettiği yerlerin ağaç konusunda zengin olduğunu ve bu bölgeleri ilgili sebepten istediğini belirtirken babasının ağaçlık alanlar noktasındaki taleplerine dikkat çekiyordu. Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 49.

⁶² Kavalalı Mehmed Ali Paşa artık isyankâr ilan edilenlerden olmuştu: “*Hakkında fermân-ı kazâ cereyân eden sâbık Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa*”: BOA, HAT, 309/18260; BOA, HAT/581, 28570. (Haziran 1832)

⁶³ Katerin veya Katrin (Yunanca: Κατερίνη Katerini), Yunanistan'ın Orta Makedonya Bölgesi'ne bulunan bir şehir ve belediyedir. Karaferye veya Karaferya (Yunanca: Βέροια Veroya) Yunanistan'ın Orta Makedonya bölgesinde, İmatya vilayetinin (nomos) merkezi olan ve Selanik'e yaklaşık 76 km uzaklıkta 40 bin nüfuslu bir şehirdir. Bkz. Wikipedia ilgili maddeler.

⁶⁴ BOA, HAT, 581/28570.

⁶⁵ BOA, HAT, 690/33401.

⁶⁶ BOA, HAT, 581/28570.

⁶⁷ BOA, HAT, 666/32404.1.

birisi olduğu ve burada da gemi inşası yapıldığı herkesçe malumdur. Bir zorunluluk olarak Akdeniz’e çıkan donanmanın gerektiğinde bakım görmesi ve düzene sokulması işleri Rodos bölgesinde Meis gibi adaların yardımıyla yapılabilmektedir. Neticede Meis adasının iltizamı talebi bu düşüncelere dayanarak Sadrazam tarafından uygun görülmemiştir. Onun, üzerinde durulan hususlardan dolayı Paşa’nın adayı hiç istememiş olmasının daha uygun bir davranış olacağı yönündeki ifadesi de ayrıca dikkate değerdir. Çünkü bu ifade ile Paşa’nın haddini aşarak yine gereksiz ve sakıncalı bir istekte bulunmuş olduğu dolaylı olarak Sultan II. Mahmud’a telkin edilmiştir.⁶⁸

6. Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Kızdırılması Korkusu ve Muhtemel Sorunlar

Görüleceği üzere Babıali, Meis adasının Rodos’a son derece gerekli olduğunu takdir etmiştir. Bununla birlikte merkez bu sırada devletin en önemli meselesini görmekte olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa’yı da kırmamanın *iktizâ-yı hâl* olduğunun üzerinde dikkatle durmuştur. Aslında Babıali’nin bu konuda ince eleyip sık dokumasının sebebi kendilerinin de açıkça ifade ettiği üzere Paşa’ya verilecek cevaptan sonra ondan gelecek olumsuz tepkilerden çekinilmesidir. Akla gelen ilk ihtimal bu isteğinde ısrarcı olsa da Paşa’nın bu sırada görevlendirildiği işlerde bir ihmalde bulunmayacağıdır. Fakat Paşa’nın bunun aksi şekilde davranabileceği yönünde de şüpheler vardır. Sadrazam Mehmed Selim Sırrı Paşa tüm çabalarına rağmen bu konuda Paşa’nın ne yapacağını kestiremediğini ve onu teskin için ne yapılması noktasında aklına fazlaca bir şey gelmediğini samimiyetle ve biraz da çaresizlikle ifade etmiştir. Sadrazam bu iltizama her ne kadar muhalif de olsa Paşa’nın önceden beri Padişah’ın rızasını elde etmek⁶⁹ için son derece büyük hizmetlerde bulunduğunu göz ardı etmenin adil olmayacağını da üzerinde durmuştur. Bunlar göz önüne alınınca *bu basit isteğin* yerine getirilemeyecek kadar büyük bir talep olmadığı inkâr edilemez durumdadır.⁷⁰

Buradan da anlaşılabacağı üzere Meis adası her ne kadar devlete gerekli olsa da Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın devlet için yaptığı hizmetlerle karşılaştırılınca çok önemli bir istek olmadığı yönünde bir fikir ortaya çıkmıştır. Fakat belirtildiği üzere arka plandaki şüphe Paşa’nın asıl amacı noktasındadır. Onun bu politikası çok da gerekli olmayan şaibeli isteklerde bulunmak olarak tanımlanmakta ve bunların sonraki dönemde de bazı sıkıntılara yol açabileceğinden şüphelenilmektedir. Paşa, adayı Akdeniz’deki görevinin bir gereği olarak geçici bir iltimas statüsünde talep etmiştir. Akdeniz’deki karışıklık yanında bitecek ve Mısırlılara olan ihtiyaç sona erecektir. Ama devletin tersaneye ve her sene Akdeniz’e çıkacak olan devlet donanmasının bu sahaya olan ihtiyacı devam edecektir. Bu durumda adanın Mısır yönetimine verilmesi daha sonra adanın tekrar devlete iadesi meselesini doğuracak ve bu da uygun olmayan bazı diplomatik sorunların

⁶⁸ BOA, *HAT*, 666/32404.1.

⁶⁹ “evvel ve ahir hıdmat-ı seniyyede ve maslahat-ı me’ müresinde meşhûd olan kemâl-i sây ve gayret ve fart-ı rızâ-cûyî ve sadâkâte nisbetle”...: BOA, *HAT*, 666/32404.1.

⁷⁰ BOA, *HAT*, 666/32404.1.

meydana gelmesine neden olacaktır. Burada Paşa'nın adayı geri vermek istemeyeceğinden şüphelenilmiş olması da muhtemeldir.⁷¹

Kısacası Sadrazam Mehmed Selim Sırrı Paşa Meis adasının Rodos'a *şart-ı lüzûmunu* öne sürerek aslında bu gereklilik olmazsa *çok da önem arz etmeyecek* bu iltiması engelleyerek yakın ve uzak vadede daha büyük sıkıntıların önlenmesi yönünde bir diplomasi geliştirilmesini talep etmiştir. Nitekim bütün bu hususların Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından da bilindiği ama adayı farklı amaçlarla istediği ima edilmiştir. Yine de Paşa'yı kırmayacak ve görevlerine zarar vermeyecek şekilde cevap yazmak ve onu bu şekilde *kandırmak* gerekliliği elden bırakılmamıştır.⁷²

7. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Şahsi Yaklaşımı ve Meşruiyet Dayanakları

Görüleceği üzere Padişah ve Babıalı Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Meis adası nezdinde bulunmuş olduğu talep karşısında en doğru cevabın belirlenmesi için çaba harcamıştır. Nitekim Paşa'nın bazen acızmış gibi görünerek karşı tarafı tedbirden yoksun bırakan karakteri bilinmekteydi. Giriştiği işlerde sabırla hareket eden Paşa'nın bu özelliği dolayısıyla ona düşmanlarının bile inandığı birçok olay kayda geçmişti.⁷³ Peki merkez bu sorunu nasıl çözecek ve az önce de değinilen *kandırmak* politikasını yani ikna yoluyla teskin etmeyi nasıl başaracaktı? Bundan önce olayın Paşa nezdinde ne şekilde değerlendirildiğine ve hakkında ciddi şüpheler olan Paşa'nın Meis adası isteğini neden meşru olarak görmüş olduğuna bakmak faydalı olacaktır.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isteklerine karşı farklı öneriler sunan merkezi yönetime gücendiğini belli eden ifadeleri kendisini devletin ve saltanatın mahcup bir kölesi ve hizmetkârı olarak tanıtmakla başlamıştır. Fakat bu üslup az sonra anlam verilmesi güç olan iğneleyici bir şekle evrilmiştir. Yüce devletin bu mütevazı hizmetkârı kendisine havale edilmiş olan görevin ne denli önemli olduğunun farkındadır. Bu görevin padişahın huzuru için gerekli olduğunu bilmekte ve onu bir *nimet* olarak görmektedir. Görevi elinden geldiği kadar yerine getirebilmek için sahip olduğu malı-mülkü feda edegeldiğini ve bunun herkesçe bilindiğini söylemiştir. Paşa, bunca emeği ortadayken sadece *basit bir iltizam* olarak gördüğü Meis adası isteğinin Padişah tarafından kabul edilmemesine anlam vermekte zorluk çekmektedir.⁷⁴

Bundan sonra Meis adası ile Rodos Firkateyni olarak bahsedilen gemi konusundaki isteğini temize çıkarmayı amaçladığı anlaşılan Kavalalı Mehmed Ali Paşa, bunların aslında şahsi isteği olmadığını, bundan önce edindiği gemilerde olduğu gibi bundan sonra edineceklerinin de devletin korunması amacına hizmet etmek için olduğunu hatırlatma gereği duymuştur. O, *mekâsid-i âcizanesinin Devlet-i Âliyye'nin şânını tekâmül* olduğunu ve *metâlib-i kemterânesinin* sebebinin de *saltanat-ı seniyyenin nâmûsunu tetmîn gayretlerinden 'ibâret* olduğunu söylüyordu. Ona göre yaptığı tüm hizmetlerin,

⁷¹ BOA, HAT, 666/32404.1.

⁷² "...öylece cevap yazıp kandırması hususu müşarûn-ileyh Necip Efendi kullarına hüsn-i sûretle ifâde ve tefhîm kılınmak sûreti hatır-ı 'âcizânemize gelip..." diyen Sadrazam aklına başka bir çare yani "suret ve zemin" gelmediğini ifade etmek ister: BOA, HAT, 666/32404.1.

⁷³ Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, 47-48-89.

⁷⁴ BOA, HAT, 923/40101, 4 Haziran 1825.

masrafların ve girdiği tüm zahmetlerin sebebi *efendiye* yani Padişah’a faydalı olmaktan başka bir şey değildi. Paşa bu şekilde konuşurken aslında yine siyaseten güçlü olan zekasını kullanıyordu. Zira metin içerisinde atıfta bulunulan birçok bilgidен de anlaşılacağı üzere o *efendisiz* yaşamak niyetindeydi. Gerçekten de sadece bir sene sonra bir görüşme sırasında muhatabına “...ve işte buradayım. Hiçbir zaman bir efendim olmadı!” diyerek bu mizacı kendi diliyle ifade edecekti.⁷⁵ Burada da kendisini aciz-hizmetkâr gibi kavramlarla metne dâhil ederken dahi alttan alta devletin geleceğinin ve saltanatın namusunun kendi elinde bulunduğunu telkin ediyordu. Dolayısıyla ona göre asıl aciz, beceriksiz ve güçsüz olan Osmanlı yönetimiydi. Aslında Paşa’nın devleti yönetenlere karşı olan bakış açısı ile padişahlık ve merkezi devlete bağlılık arasında yaşadığı ikilem en açık şekilde bu sözlerinde kendisini gösteriyordu. Paşa hayatta olduğu süre zarfında bu konuda bir rehavete kapılmayacağını Padişah’a bildirirken onun tarafından hayırla yad edilmek gibi bir isteğinin olduğunu söyleyerek sözlerine son veriyordu.⁷⁶

Böylece dargınlığını şiirsel bir üslupla kaleme alan Kavalalı Mehmed Ali Paşa çabalarının ve madden gerçekleştirdiği harcamaların kendisine itimadı olmayan ve gerekli fedakârlıklarda bulunmayan Padişah için yapılmakla boşa⁷⁷ gidiyor olduğu şüphesini kinayeli şekilde beyan etmekten çekinmemiştir. Hem Padişah ile Sadrazam’ın hem de valinin düşüncelerini tek bir yerden görebilme imkanını bize sunan ilgili belgede belirtildiği üzere Paşa’nın cüretkâr konuşmaları Sadrazam’ın Padişah’a sunduğu açıklamalarında da *kinayeli* olarak tanımlanarak eleştirilmiştir.⁷⁸ Oysa Meis adasının gündeme geldiği 1824-1825 döneminde Paşa tarafından kaleme alınan bazı belgelerde valinin izahatlarının gayet sakin bir üslupla ifade edildiği görülmüyordu.⁷⁹ Ayrıca İbrahim Paşa donanmasıyla düşmanla çarpışmalara giriyor, Akdeniz’deki ve Ege’deki faaliyetini açık ve itaatkâr bir şekilde merkeze rapor ediyordu.⁸⁰

Kullandığı üsluba bakıldığında Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Osmanlı padişahını ve onun yönetimini küçümsediği sezilmekle birlikte o aynı zamanda açık bir şekilde merkeze duyduğu bağlılık konusunda ikna edici cümleler kullanmıştı. Paşa’nın bu sözleriyle samimi bir izlenim uyandırarak üzerindeki şüpheleri gidermek istediği açıkça görülmektedir. Sözlerinin sonunda ise Babıali tarafından şüpheli bir insan olarak görüldüğünü veya kötü sözlerle anıldığını bildiğini ilan edercesine hayırla yad edilmek istediğini beyan etmişti. Belki de merkez onun Osmanlı dünyasının dışına itilmek veya Padişah’a karşı gelmekle anılmak gibi korkularını biliyordu ve bunu kullanmak isteyecekti. Bu tür resmi hakaret ve dışlamalar Halid Fehmi’nin de önemle üzerinde durduğu üzere Paşa’nın aşına olduğu tek dünyadan dışlanmasının ortaya çıkaracağı psikoloji

⁷⁵ Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 1.

⁷⁶ BOA, *HAT*, 923/40101.

⁷⁷ “... Çaresizim, Devlet-i Aliyye’nin felaketine mi yoksa kendi beyhude çabalarım mı üzüleyim.”: Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 24.

⁷⁸ BOA, *HAT*, 923/40101.

⁷⁹ Bkz. BOA, *HAT*, 674/32978; BOA, *HAT*, 913.39906; BOA, *TS.MA.e*, 711/69.

⁸⁰ Bkz. BOA, *HAT*, 903/39684; Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa*, 216-222.

özelinde ayrıca ele alınmalıdır.⁸¹ Nitekim yapılan çalışmalarda Paşa'nın İstanbul'daki gelişmelerden çok iyi haberdar olduğu bilgisi sabittir. Başkentteki gözü kulağı olan Necip Efendi ve diğer muhbirleri oradaki gelişmeleri hemen her gün ona bildiriyorlar ve Paşa'nın başkentteki çıkarlarını kolluyorlardı. Görüleceği üzere Meis meselesinde niyeti şüpheli ve şaibeye açık biri olarak anılıyorken kendisinin devlet görevlileri arasında sövme yarışına konu olacağı ve faaliyetlerinin “deli cesareti”, “edepsizlik” ve hatta “Allah'a şirk koşmak” olarak tanımlanacağı günler de yakındı.⁸²

8. Kavalalı Mehmed Ali Paşa İşgaline Dair Dedikodular ve II. Mahmud'un Cevabı

Sultan II. Mahmud'un Meis adasının iltizamı konusunda ne yapılacağına dair emirlerde bulunduğu hatt-ı hümayunda⁸³ Rodos mutasarrıfından gelecek olan bilgilerin önemli olduğuna değindiği görülmektedir. Bu defa mutasarrıftan gelen iki adet cevap mektubu gözden geçirildiğinde yukarıda bahsedilen mahzurların ve daha fazla sorunun ortaya çıkabileceği Padişah tarafından da ifade edilmiştir.⁸⁴

Padişah usul gereği Sadrazam'ın takririni ve Rodos mutasarrıfının gönderdiği cevapnameleri gördüğünü belirtmiş ve bunlarda verilen bilgiler üzerinden kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Padişah'ın genel anlamda Rodos mutasarrıfının verdiği bilgileri yeterli bulduğu anlaşılmaktadır. Ona göre bu rapor, Meis adasının durumunu olduğu gibi açıklayabilecek mahiyettedir. Sadrazam'ın sunduğu takrirdeki düşüncelerini de göz önüne alan Padişah adil davranmaya çalışmış ve hem Mısır hem de Rodos tarafının durumuna gerektiği şekilde riayet etmenin önemine değinmiştir. Fakat Padişah'ın daha çok Sadrazam ve Rodos görüşlerinin etkisinde kaldığı açıktır.⁸⁵

Sultan II. Mahmud'un Meis adası iltizamı konusundaki görüşlerine bakıldığında ilk olarak adada bir kaleciğin bulunmasının üzerinde önemle durulduğu dikkat çekmektedir. Ona göre, daha sonra meydana gelecek birtakım sakıncalı durumları tetikleyeceği için her ne kadar küçük ve harap olsa da bu adada küçük bir kaleciğin bulunması tehlikeli bir durumdur. Hatt-ı hümayunun ilerleyen kısımları ise Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın askeri gücünün Anadolu tarafında ne şekilde hissedildiğine değinerek daha vahim birtakım öngörülerden bahsetmiştir. Buna göre Mısır valisinin gerekli olduğu kadar eğitilmiş askeri ve memuru adaya getireceğinin ilgili çevrelerde duyulduğu ifade edilmiştir. Fakat bu noktada adanın Anadolu'ya yakın olmasının yarattığı tedirginliğin yanı sıra birtakım insanlar içerisinde bulundukları gaflet, akılsızlık ve korkunun da tesiriyle⁸⁶ Padişah'ı rahatsız eden bazı ciddi dedikodular çıkarmışlardır. Buna göre Paşa'ya Anadolu sahilinde veya ilgili bölgelerde iltizam yoluyla bazı yerlerin verilmeye başlandığı ve bu yerlerin sayısının giderek arttığı yönündeki söylentiler ilgili bölgelerin

⁸¹ Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 69-68-72-73-272-303.

⁸² Çelik, “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Bâbü'lî'ye Karşı Tutumu,” 72-73.

⁸³ “merfû’-i atebe-i ulyâ-yı mülûkâneleri kılınan takrîri bâlâsına şeref efzâ-yı sudûr olan hatt-ı hümayûn-i şerefmakrûn-i şâhânelerinde”: BOA, *HAT*, 666/32404.1.

⁸⁴ BOA, *HAT*, 666/32404.1.

⁸⁵ BOA, *HAT*, 666/32404.1.

⁸⁶ “... birtakım sebûk-mağzân hûd ve haşyete düşerek...” BOA, *HAT*, 666/32404.1.

halkını korkutur hâle gelmiştir. Daha da kötüsü bu yerlerin Paşa'ya eğitilmiş askerî birlikler kurması için verildiği ve Paşa'nın buralarda kaleler yaptırarak kendisine bu yönde bir muhalefet gelirse bölge halkının *cümlesini kıracağı* şeklinde ciddi bir endişe de zuhur etmiştir.⁸⁷ Bu sözler Padişah nezdinde *münasebetsiz ve aslı olmayan sözler* olarak kabul edilse de o yine de bu tip dedikoduların ortaya çıkaracağı sonuçları önlemek istemiş ve karar verirken bunları göz önünde bulundurmıştır. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa devlet, bahsi geçen dedikoduların gerçekleşmesi ihtimaline karşı kendisini güvenceye almak istemiştir.⁸⁸

Sultan II. Mahmud bu şekilde endişelerini dile getirirken resmi olarak verilecek cevapların ve bunların dayanaklarının da üzerinde durmuştur. Onun da dayandığı en önemli husus geleneksel düzenin bozulmasının olumsuz sonuçlar doğuracak olmasıdır. Anlaşılan Padişah, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın aday istemekteki asıl maksadının farklı olduğuna ve devlet ricalinin Paşa'nın iyi niyeti noktasındaki şüphelerinin ortadan kalkmamış olduğuna ikna olmuştur. Bununla birlikte şahsen kendisinin de bu talebe şüpheyle yaklaştığı ve Sadrazam Mehmed Selim Sırrı Paşa'nın başını çektiği grubun görüşlerini delil olarak kullandığı sabit hâle gelmiştir. Hatta belirtilen dedikoduları da ekleyerek Meis isteğinin Paşa'nın Anadolu'ya daha fazla yaklaşması ve Anadolu'nun daha çok tehdit altında kalması anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu durumda Meis'in Rodos'tan ayrılması hem Padişah hem de bahsi geçen muhalif grup tarafından *ifraz* veya *tecrid* yani birbirine bağlı toprakların parsellere ayrılması olarak kabul edilmiştir. Neticede Mısır tarafının öne sürdüğü teklifler etkisiz kalmış ve Padişah bu işi *tecviz* etmemiş yani bu duruma onay vermemiştir.⁸⁹

Sultan II. Mahmud bu anda kendisi için büyük görevleri üstlenmiş olan kıymetli valisinin devlet için ortaya koyduğu faydalı yardımlarına ve icraatlarına büyük bir katkıda bulunmak gerekliliğinin ise son derece lazım ve önemli olduğunun altını çizmiştir. Mısır valisinin üstlendiği büyük görevler de göz önünde bulundurulmalıdır ve bu noktada aslında Padişah da bu hizmetler dikkate alındığında Paşa'nın bu arzusunun küçük bir istek olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu hizmetler kendisine *müsaade-i aliyye* yani Padişah'ın yüce izninin verilmesi için yeterlidir. Kendisine verilen görevlerle uğraşırken Paşa'yı kırmamanın uygun olmayacağı da açıktır. Bunu önlemek için ise odun ve kereste temini konusunda dikkatli olmaları ve gerekli ihtimamı göstermeleri için İstanköy'den Alanya'ya kadar olan bölgedeki sahil kazalarının hâkim ve zabıtalara emirde bulunulmasını istemiştir. Bu noktada bir parantez açarak odun veya kerestenin devlet için diğer tüm emtiadan farklı ve stratejik bir öneme sahip olduğunu tekrar hatırlamakta fayda vardır. Odunun veya kerestenin Osmanlı yönetimi için ekonomik ilişkilerde merkezi bir öneme sahip olduğunu ve bu emtia ile alakalı işlerin yüzyıllarca merkezden yönetilmesine özen gösterildiğini tekrar göz önüne alırsak bir valinin bu ürünü istediği her yerden temin etmesine bizzat Padişah tarafından izin

⁸⁷ Nitekim kısa bir süre önce Mısır askerlerinin, donanmasının ve İbrahim Paşa'nın Bodrum, Kuşadası, Söke gibi sahillere geldiği ve buralardan Rodos, Çamlıca ve Sisam gibi adalara hareket edileceği haber veriliyordu. Merkezinde Bodrum ve İstanköy'ün bulunduğu bu gölge Mısır donanması ile merkezî donanmanın birleşme ve manevra alanıydı. Ayrıca bu bölgede Yunan gemileriyle bazı savaşlar yapılıyordu: Bkz. *HAT*, 913/39906; *BOA*, *HAT*, 902/39622; *BOA*, *HAT*, 900/39546.

⁸⁸ "...ihtimalden gayr-i be'id...": *BOA*, *HAT*, 666/32404.1; *BOA*, *HAT*, 540/26719.B.2.

⁸⁹ *BOA*, *HAT*, 666/32404.1; *BOA*, *HAT*, 923/40101.

verilmesi daha anlamlı gelecektir.⁹⁰ Neticede Padişah diğer birçok asli sebebi Paşa'yı kırmayacak şekilde resmîyete dökerek Meis adasının fethinden beri Rodos sancağına bağlı olmasından dolayı bu idari birimden ayrılmasının uygun düşmeyeceğine karar vermiştir. Verilecek cevabın bu şekilde kararlaştırıldığıнын resmen kapıkethüdası Necib Efendi'ye bildirilmesinin ve meselenin böylece kapatılmasının uygun olacağına hükmetmiştir.⁹¹

Görüleceği üzere Padişah Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın asıl istediğini teğet geçerek başka birtakım lütuflarla ona gerekli yardımı yapmış ve onun ihtiyaçlarına kayıtsız kalmamış gibi görünmek istiyordu. Fakat II. Mahmud'un 1813'te *bu adamın din ve devletime hizmeti, malen ve bedenlen gayret ve çalışkanlığı birkaç Taşöz versek bile yine yeterli değildir: Bu paşanın yaptığı hizmeti kimse yapmadı* şeklinde ifade bulan düşüncelerinde meydana gelen sapma bu noktada daha açık bir şekilde belirlemektedir.⁹² Devleti dahi kurtarsa merkezi yönetimin kırmızı çizgileri vardır ve Paşa, Meis adası talebi ile bu çizgileri ihlal etmenin sınırlarına ulaşmıştır. Kızıltoprak'ın verdiği bilgilerden devletin Taşöz adası isteğinde Paşa'nın siyasi hedeflerine dair ayrıntılı bir tahkikat yapmadığı görülür. Oysa yukarıda ayrıntılarıyla belirtildiği üzere Babialı Meis adası talebinin arka planını ve olası sonuçlarını dikkatlice ele almıştır.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın korkutucu gücüyle Anadolu'ya yaklaşan bir tehlike olarak belirdiği dedikodusunu dindirmek, kendisine Meis adasının verilmemesi sonucunda ortaya koyacağı tepkiden daha kıymetliydi. Padişah'ın kulağına Anadolu'dan bazı dedikodular geliyor, bu dedikodular giderek büyüyen Mısır valisi korkusuna işaret ediyor ve onun artık Anadolu'yu işgal girişiminde bulunabilecek bir kudrete eriştiğinin bilindiğini beyan ediyordu. Her halükârda Mehmed Ali Paşa'nın bunları bir kenara yazıyor olduğu ve gelecekte ordularını neredeyse İstanbul'a kadar gönderebilecek kudrete erişeceği ön görülemediği olmalıydı. Oysa Paşa, gerçekten de o dönemde herkesçe bilinen sabrı ile asıl istediğini elde etmeden durmayacak ve büyük isyanı başlatacaktı.⁹³

Kavalalı Mehmed Ali Paşa ısrarla Sultan II. Mahmud'u kendisine inanmaya davet ediyordu. Sanki Padişah ona inansa o da kendisini devletin samimi bir hizmetkârı olmaya inandıracak ve aykırı düşünceleri bir kenara bırakacaktı. O, belki de Padişah'ın Meis adasını vererek ona inandığını samimi bir şekilde delillendirmesini istiyordu. Mısırlılıkla ve Araplılıkla⁹⁴ pek arası yoktu. İçinde bulunduğu Osmanlı dünyasını anlıyor, ona önem veriyor ve olayları bu bağlam içinde değerlendiriyordu. Ama yine de devamlı yenilik peşinde koşan Paşa'nın, Meis adasını vermediğinde ısrarla statükonun bozulmaması için uğraşan Padişah'ı bağnaz olarak tanımlamasında bu tür uygulamaların etkisi olabilirdi. O, gücünü arttırıp bir devlet gibi hareket etmek ve aynı zamanda Padişah tarafından bu haliyle kabul görmek istiyordu. Nitekim Paşa, Padişah'ın onu devletin sıradan bir valisi sınıfında tutmaya yönelik tüm gayretlerine rağmen ve onun rızasının hilafına olarak 1820'lerin sonunda Mısır'da bir başka iktidar merkezi yaratmayı başaracaktı.⁹⁵

⁹⁰ Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında*, 194-196.

⁹¹ BOA, HAT, 666/32404.1.

⁹² Kızıltoprak, "Mehmet Ali Paşa'nın Taşöz Adasına Konu Olan Vakfı ve Kavalalı Külliyesi", 526-527.

⁹³ Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, 50-51.

⁹⁴ Bkz. Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 25-238-241-272-303 ve diğer ilgili bölümler.

⁹⁵ Fahmy, *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa*, 284.

Sonuç

Kavalalı Mehmed Ali Paşa Meis adasının iltizamını donanmasının Rum İsyanı'nda yapılan hareketlar sırasında meydana gelen çeşitli ihtiyaçlarını gidermek için istiyordu. Buradan gemileri için kereste temin edecek ve adanın güvenliğini sağlayacaktı. Anlaşıldığına göre Rum İsyanı yardımı Paşa'ya devletin namusunun ve geleceğinin kendi elinde olduğunu ifade etme ve buna dayanarak merkezden dilediğince talepte bulunma noktasında cesaret vermişti. Fakat bu gelişme merkez tarafından benimsenmedi ve Paşa'nın talepleri şüpheyle karşılandı. Paşa'nın adayı isterken öne sürdüğü “devlet için”, “efendi yoluna”, “iltimas” ve “suhulet” gibi görünür meşrulaştırma önermeleri de Sultan II. Mahmud ve ilgili devlet memurlarında karşılık bulmamıştı.

Onlara göre bu istek aslında çok da gerekli değildi. Çünkü Kavalalı Mehmed Ali Paşa istediği her yerden kereste temin edebiliyordu ve sonrasında etmesine de bir engel yoktu. Bu noktada devlet stratejik olarak kendisi için en önemli ürünlerden olan ve daima merkezi bir kontrole tabi tuttuğu keresteden her şekilde vazgeçmiş görünüyordu. Paşa istediği her yerden kereste alabilirdi. Merkezin bunun karşılığında tek istediği Paşa'nın Meis adası gibi yakın bölgelere yerleşmek gibi zorlayıcı isteklerden vazgeçmesiydi. Nitekim hepsinden önemlisi Anadolu'da, adalarda veya ilgili bölgelerde Paşa'nın gitgide daha fazla toprak elde ettiği ve yakında bir işgal ve katliam faaliyetine girebileceği yönünde dedikodular belirmiş ve bu yöndeki söylentiler II. Mahmud'a kadar gelmişti. Anlaşılabileceği üzere Mısır ve merkez yönetim arasındaki ilişkilerin her an düşmanlığa dönüşebileceği ve Paşa'nın artık geniş çaplı işgal hareketlarına girişebileceğinin herkesçe konuşulduğu, Meis talebi vesilesiyle Padişah tarafından da açıkça bildirilmişti. Kısacası bu dedikodular ve Paşa'nın çok gerekmediği halde Anadolu'ya çok yakın bölgeleri talep etmesi adanın yönetim ve idare bağlamındaki özellikleri dolaısıyla verilmemesinin altında yatan sebepti. Padişah, devlet görevlileri ve bölgede bulunanlar Anadolu'ya doğru uzanan bu güçten çekiniyordu. Bu noktada Rodos mutasarrıfı Şükrü Paşa'nın “Osmanlı dışında başka bir yönetimin...” diyerek Mısır yönetiminin sıradan bir valilik olmadığına dolaylı olarak değinmesi son derece önem arz eder. Zira isyan bittikten sonra adanın Paşa'dan geri istenmesinin de zor olacağının belirtilmesi de bunlara delildi. Padişah Taşöz adası talebindeki yumuşak tavrının aksine Paşa'ya Meis adasına dair hukuksal bir yetki vermeyerek bir gölge misali Anadolu üzerine yaklaşmakta olan bu güce ve isteklerine dur demek istemişti. Onun aynı zamanda bir valisine devamlı olarak askeri amaçlarla veya halkın deyiimiyle işgal için kullanabilecek yerler tahsis eden güçsüz bir hükümdar izlenimi uyandırmaktan kaçınmış olabileceğini de söyleyebiliriz.

Neticede adanın verilmeme sebepleri, isteklerin başka hangi şekillerde karşılanabileceği ve bunların Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya ne şekilde ifade olunacağı tespit edildikten sonra adanın bu bölge içerisinde tecrit edilmesinin uygun düşmeyeceği karşı tarafa bildirilmişti. Paşa'nın bu isteklere verdiği cevaplar ise kinayeli ve iğneleyici bir üslupla kaleme alınmış ve Paşa kızgınlığını dolaylı olarak karşı tarafa beyan etmişti. O güçlü oluşunun, bu gücün devletin akıbetinin ve namusunun kurtarılması adına harcanacağını Padişah tarafından görülmesini istiyordu. Yani devlet o anda içerisinde bulunduğu gaileden kurtulmak isterse ona iyi davranmalıydı.

Bu yönüyle Meis adası meselesinin ilişkileri derinden etkileyen ve kabaca Rum isyanı ile başlatılabileceğimiz dönemde ilk ve en önemli restleşmelerden olduğunu söyleyebiliriz. Bunun da sonucu olarak artık Paşa'nın iltimas taleplerinin doğal sınırlarına ulaştığı ve en azından onun toprak yönündeki isteklerinin şüpheli hale geldiği anlaşılmıştır. Paşa'nın ise hemen sonrasında yani 1820'lerin ikinci yarısında merkezden gelen taleplere benzeri bahaneler üretmeye ve onları daha kolay reddetmeye başladığı görülecektir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi	: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Peer-review	: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	: The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	: The authors declared that this study has no financial support.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *C.EV*, 585/29501.

BOA, *C.İKTS*, 16/761; 15/749.

BOA, *HAT*, 540/26719.(A).1; 540/26719.1; 540/26719.B.2; 665/32324.(A).1; 665/32324.01; 666/32404.01; 674/32978; 903/39684; 913/39906; 923/40101; 309/18260; 581/28570; 690/33401.

TS, MA.e, 711/69.

Diğer Kaynaklar

Afyoncu, Erhan. Meis Adası Altın Yıllarını Bizim İdaremizde Yaşadı,” son güncelleme 20 Eylül, 2020, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2020/09/20/meis-adasi-altin-yillarini-bizim-idaremizde-yasadi>

Akalın, Durmuş ve Selim Parlaz. “Nil’de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı.” *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 1/1 (Çankırı 2012): 115-134.

Altundağ, Şinasi. “Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/2 (1943): 33-40.

Bozkurt, Nebi. “İltimas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), ss. 154.

Cameron, D. A. *Egypt, in the Nineteenth Century, Mehemet Ali And His Successors Until the British Occupation In 1882*. Smith Elder & Co., Waterloo Place, 15 London 1898.

Cihangir, Meryem. “İslam Hukuku Açısından İltimas Olgusu ve Adil Yargılamaya Etkisi.” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/2, (2021): 823-842.

Çelik, Yüksel. “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Bâbîâlî’ye Karşı Tutumu ve 1836’da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı.” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 20 (İstanbul 2009): 69-100.

Çelik, Yüksel. *Şeyhü’l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara: TTK, 2013.

Çetin, Atilla. *Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Mısır Valiliği-Osmanlı Belgelerine Göre*-İstanbul: Fatih Ofset, 1998.

Dodwell, Henry. *The Founder of Modern Egypt*. London: Cambridge Press, 1931.

Fahmy, Khaled. “The Era of Muhammad ‘Ali Pasha, 1805-1848.” *The Cambridge History of Egypt, Volume 2 Modern Egypt, from 1517 to the end of the Twentieth Century*, Edited By M. W. Daly, (London: Cambridge Press, 1998): 139-179.

Fahmy, Khaled. *Paşanın Adamları-Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*. Çev., Deniz Zarakolu İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Gencer, Fatih. “İbrahim Paşa’nın Anadolu’yu İstilas (1832-1833).” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42, (Şubat 2016): 641-657.

Genç, Mehmet. “İltizam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), ss. 154-158.

- Kızıltoprak, Süleyman. “Mehmet Ali Paşa’nın Taşöz Adasına Konu Olan Vakfı ve Kavalalı’daki Külliyesi.” *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri* Bükreş-Romanya 1-5 Kasım 2006 (İstanbul 2011): 519-546.
- Kuran, Ercüment. “Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri.” *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* 28-30 Haziran 1989, Bildiriler (İstanbul 1990): 107-111.
- Kütükoğlu, Mübahat. S. “Tahrir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), ss. 471-472.
- M. D., R.R. Madden. *Egypt and Mohammed Ali*, Adams & CO. London: Hamilton Published, 1841.
- Mikhail, Alan. *Osman’ın Ağacı Altında, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev., Seda Özdil, II. Basım, Çev., Seda Özdil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.
- Mikhail, Alan. *Osmanlı Mısır’ında Doğa ve İmparatorluk, Bir Çevre Tarihi*, Çev., Seda Özdil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2024.
- Örenç, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram, Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul: BKY, 2009
- Örenç, Ali Fuat. “Some New Considerations on the East Mediterranean Policy of Mehmed Ali Pasha, Governor of Egypt.” *Türklük Araştırmaları Dergisi* 18/Güz (2005): 131-151.
- Örenç, Ali Fuat. “Yakındönem Tarihimizde Rodos Adası.” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.
- Özdemir, Elif. “1 Numaralı Nefy ve Kısâs Defteri’ne Göre Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası (H. 1258-1259/M. 1842-1843).” *History Studies* 10/3, (April 2018): 179-196.
- Özlü, Zeynel ve İsmail Hakkı Üzümlü. “Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi’nde Mısır ve Antalya Havalisi Arasında Yapılan Kereste Ticaretine Dair Bulgular.” *Antalya Kitabı-4, Toprak, Su, Medeniyet: Antalya*, Editör Kurulu: Bedia Koçakoğlu-Diren Çakılcı, (Konya 2010): 57-68.
- Samur, Sebahattin. “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın (1770-1849) Sosyal Politikaları; Mısır ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi.” *Bilimname*, XIII/2 (2007): 131-138.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire And Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. New York: Cambridge University, Transferred to Digital Printing, 2005.
- Şimşek, Fatma. “Orta Çağ’dan Osmanlı Dönemine Doğu Akdeniz’de Rekabet Kısacasında Bir Ada: Meis.” *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXVII-2 (2022): 647-685.

Akdeniz İskeleleri ve İstanbul Arasında İngiltere Bandıralı Gemilerin Deniz Ticaretinin Analizi [1821-28]

The Analysis of the Sea Trade of the UK-Flagged Ships between the Mediterranean and Istanbul [1821-28]

Bahadır Emre Küçükkalay*^{OR} ; Yakup Aydın**^{OR}

Öz

Bu makale XIX. yüzyılın başlarında Levant ve Akdeniz’de ticari faaliyetleri hacim ve hız kazanan İngiltere bandıralı gemilerin Akdeniz iskelelerinden İstanbul’a ve İstanbul’dan Akdeniz iskelelerine doğru ticari seferlerini ve taşıdıkları malları analiz etmek amacıyla kaleme alınmıştır. İkincil nitelikli bir başka amaç, hacimli bir arşiv defterinin verilerini araştırmacıların kullanımına sunarak onlara düzenlenmiş bir veri seti temin etmektir. Çalışmanın temel sorusu, İstanbul-Akdeniz karşılıklı ticaretinde İngiliz bandıralı gemilerin seferleri ve bu seferlerde taşıdıkları mallar nelerdi şeklinde formüle edilebilir. Söz konusu amaca ulaşmak ve soruyu çözmek için Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan BOA. DVN. DVE. d. 037/3 (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hümayun, Düveli Ecnebiyye Defteri) kodlu 95 sayfalık bir izni sefine defterinde yer alan 409 adet geminin seferleri ve bu seferlerde taşıdıkları malların neler olduğu ve bu malların miktarları tespit edilerek yorumlanmıştır. Çalışmadan elde edilmesi umulan muhtemel sonuç, İngiliz bandırası taşıyan gemilerin İstanbul merkezli olarak beş sefer türünde taşımacılık yaptığı, İstanbul’dan aldıkları malların genellikle ham maddeler olduğu, İstanbul’a getirdikleri malların ise kısmen mamul mallardan ve Osmanlı’da üretimi az olan mallardan meydana geldiğidir. Çalışmadan elde sonuçların zaman ve bölge sınırlılığı nedeniyle bir örneklem olduğu ve genelleme yapmaya imkân tanımadığını belirtmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere ticareti, İstanbul ticareti, Akdeniz ticareti, Deniz ticareti, deniz taşımacılığı

Abstract

This article analyzed the commercial voyages and goods carried by British-flagged ships from the Mediterranean ports to Istanbul and from Istanbul to the Mediterranean ports, whose commercial activities in the Levant and the Mediterranean gained volume and momentum in the early 19th century. Another secondary purpose is to provide researchers with an organized data set from a voluminous archival source. The fundamental question of the study can be formulated as to what the voyages of the British-flagged ships on the Istanbul-Mediterranean mutual route looked like and what the goods they carried on these voyages were. To achieve this goal and solve the question, the voyages of 409 ships navigating between Istanbul and Mediterranean ports and the assortment and the quantities of the goods they carried were studied and interpreted. The original data on these voyages and the articles of trade carried in these voyages were included in the archival book of Sefine eferi, classified as BOA. DVN. DVE. d. 37/3 and preserved in the Presidential Ottoman Archive of Istanbul. The probable result to be obtained from the study is that the British ships centered in Istanbul carried out transportation on five types of voyages. The goods they received from Istanbul usually consisted of raw materials. In contrast, the goods they brought to Istanbul consisted partly of finished goods and those needed within the Ottoman Empire. It should be noted that the results obtained from the study, due to time and region limitations, do not allow making generalizations and thus should be regarded as a sample.

Keywords: England trade, Istanbul trade, Mediterranean trade, sea trade, sea transportation.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Süleyman Demirel Üniversitesi ^{OR} be.kucukkalay@gmail.com

** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ^{OR} yakup.aydin@ogu.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 5

Başvuru / Submitted: 4 Şubat 2025 & Kabul / Accepted: 11 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Küçükkalay, E. B; Aydın, Y. “Akdeniz İskeleleri ve İstanbul Arasında İngiltere Bandıralı Gemilerin Deniz Ticaretinin Analizi [1821-28]”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025):) 293-324.

Giriş

Britanya dâhilinde yaşanan siyasi, içtimai meselelerinden dolayı İngilizlerin Levant'a yönelik ilgisi ancak XV. yüzyıldan sonra olmuştur. Nitekim 1066 yılında William (Fatih), Britanya'da birliği tesis ettikten sonra kendisine bağlı kalanlara hizmetleri karşılığında toprak dağıtmış, sayım (*domesday book*) yaptırmış ve kiliselerde düzenlemelere gitmiştir. 1215'e gelindiğinde yerel güçlerin merkeze olan baskısı ile kral John'un egemenliğini kısıtlayan ve bu nedenle İngiltere'nin ilk anayasa metni olarak kabul edilen Magna Carta Libertatum imzalanmış ve kralın karşısında konumlanan ve onun gücünü dengelemek amacıyla soylulardan kurulan İngiliz parlamentosunun ilk şekli de oluşturulmuştu.¹

1200-1500 dönemi İngiltere için siyasi ve iktisadi yönden dalgalanmalı seyretmiştir. Dönemin başlarında tarımı, ticareti ve parasal sistemi kapsayan bir dizi gelişme olmasına rağmen² XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşanan köylü isyanları, 1347-50 veba salgını ve Yüz Yıl Savaşları (1350-1450) ile soyluların kendi aralarında yürüttükleri İki Gül Savaşı (1455-87) yaşanan bu gelişmeleri tersine çevirmiştir.

İngiltere ekonomisi 1400'lerin sonuna doğru yeniden toparlanmaya başlamıştı. XVI. yüzyılın ilk yarısında nüfus artışı ve kentleşme ve çitleme (*enclosure*) ile toprakların özel mülkiyet süreci hızlanırken bunlara bağlı olarak tarımsal ürünlerde kârlılık artışa geçmiştir. Bu yıllarda İngiltere dış ticaret imkânlarının da farkına varmıştır. İplik, yün, kömür, odun kömürüne ek olarak demir, kalay, çinko ve bakır üretiminde artışlar gerçekleşmiştir. Örneğin 1500'lerin başında 200.000 ton olan kömür üretimi, 1700 yılına gelindiğinde 3 milyon tona ulaşmıştır.³

1500'lü yıllardaki bir gelişme Reform ve Rönesans ile merkantilist doktrinin kabul görmesi şeklinde kendini göstermiştir. Reform hareketi ile ticaret, kâr ve zenginlik peşinde koşmak, günahlı faaliyetler olmaktan kurtulmakta, Rönesans ile de Avrupa insanının yaşam koşullarında dönüşümler meydana gelmekteydi. Merkantilist düşünce, dış ticaret fazlası yaratarak bir ülke zenginliğinin artırılabilceği iddiası ile ticaret politikalarını belirlemekteydi.⁴ Avrupa kıtasında bu dönüşümler gerçekleşirken İngiltere de ekonomisi için gerekli olan ham maddelere ihtiyaç duymaktaydı.⁵ Bu ham maddelerin

¹ Jeremy Black, *Kısa İngiltere Tarihi*, Çev. Ekin Duru, (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 48-58.

² Raymond De Roover, "On Üçüncü Yüzyıl Ticaret Devrimi", *Tarih Risaleleri*, Der. Mustafa Özel, (İstanbul: İz Yayınları, 1995): 111-117.

³ A. Mesud Küçükkalay, *Dünya İktisat Tarihi*, 2. Baskı, (İstanbul: Beta Yayıncılık 2014), 188-209 ve 352-354. İngiltere'nin XV. ve XVI. yüzyıllardaki ekonomik gelişmesi konusunda ayrıca bkz.: Christine Rider, *An Introduction to Economic History*, (USA: South Western College Publishing, 1995), 139-177.

⁴ A. Mesud Küçükkalay, "Merkantilizm", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, C. 3, Ed. Yekta Saraç, Ankara: Tübitak Yayınları, 2021): 66-68.

⁵ Jacop M. Price, "What did Merchants Do? Reflections on British Overseas Trade, 1660-1790", *The Journal of Economic History* 49/2, (1989): 269-270.

arasında İngiltere'nin dış ticaret avantajı yaratabilmesi için ucuza temin etmesi gereken Uzak Doğu'nun ilaç ve baharatları da bulunmaktaydı.⁶

Bu gelişmeler XVI. yüzyılda İngiltere'nin dikkatini Levant, Asya ve Doğu Hint Adaları'na çevirmesine neden olmuştur. İfade edilen bu bölgelerde 1300-1500 arasında Venedik ve Cenova gibi İtalyan kent devletlerinin egemenliği bulunmakta ve bu devletler doğu ile batı arasındaki ticari faaliyetlere aracılık ederek önemli kazançlar elde etmekteydi. Bu kentler Avrupa'nın ve İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu malları temin ederken siyasal gelişmelere bağlı olarak bu malların miktarlarında da dalgalanmalara neden olabilmekteydiler.

İngiltere'nin yaşadığı bu gelişmeler ülkeyi, Akdeniz, Levant ve Karadeniz üzerinde yeni rotalar bulmaya ve kendi siyasi ve ekonomik amaçları doğrultusunda kullanabileceği yeni bölgeler oluşturmaya itmekteydi. 1580'den kısa bir süre sonra deniz yoluyla doğrudan Levant'a giden ilk İngiliz tüccarlar, aslında Levant'ın ürünleriyle pek ilgilenmemekteydi. İngiliz tüccarların bu bölgelere olan ilgileri daha önceden kara yoluyla giden İngiliz kumaşlarını doğu pazarlarına arz etmek ve İngiltere ekonomisinin ihtiyaç duyduğu ilaç, biber, baharat ve boya maddeleri gibi malların Avrupa'ya ithalatından pay alma amaçlarından kaynaklanmaktaydı. İngiltere'nin yüzünü Ümit Burnu üzerinden Doğu Hint Adaları'na çevirmesi ve ilk ticaret gemilerinin 1603 yılında bu yoldan İngiltere'ye geri dönmeleri nedeniyle Levant rotası bir transit ticaret yolu olarak önemini kısmen yitirdi. İngiliz Levant ticaretinin toplam değeri düştü ve XIX. yüzyılda tamamen yeni koşullar ortaya çıkana kadar gerçek bir iyileşme de gösteremedi.⁷

1558'de Elizabeth'in tahta geçişinden sonra İngiliz ekonomisinde bazı gelişmeler gerçekleşti. 1579 yılında Doğu Kumpanyası, 1581'de Moskova Kumpanyası, 1599'da Doğu Hint Kumpanyası ve 1670'de Hudson Körfezi Kumpanyası, dış ticaret avantajı yaratmak amacıyla kuruldu. Moskova Şirketi'nin Rusya ile yaptığı ticaret hızla gelişmekte ve İngilizlere büyük kârlar temin etmekteydi. Maceracı Tüccarlar ise Hollanda ve Almanya'daki ticari faaliyetlerini artırmaktaydı.

Bu organizasyonlar ile İngilizler, Doğu Akdeniz ticaretinde baskın olan Fransa ve Venedik'e karşı güçlü bir rekabete girdi. İngiliz korsanları, Cezayir korsanlarıyla işbirliği yaparak tüccar filolarına baskınlar gerçekleştirirken İngiliz tüccarlar Osmanlı pazarına düşük fiyatlarla kaliteliyünlüler getirmekteydi. İngiltere'den ithal edilen kalay ve çeliğin de Osmanlı silah endüstrisi için hayati önemi bulunmaktaydı. Osmanlı pazarını İngiliz Levant şirketi ele geçirirken Venediklilerin ticareti gerilemeye başlamış ve 1630'a gelindiğinde Fransızların ticareti de yarı yarıya azalma göstermiştir. İstanbul, İzmir, Halep ve İskenderiye'de İngiliz konsoloslukları açıldı. Londra'da birçok kişi

⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1833)*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974), 10; Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi I*, 10. Baskı, (İstanbul: Ötüken Yayınları 2013), 262.

⁷ Ralph Davis, "English Imports from the Middle East, 1580-1780", *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Ed. M. A. Cook, (London: Roudledge Press, 1970): 194-195.

Doğu Akdeniz Osmanlı ticaretini daha önemli gördüğünden, 1591'den sonra İngilizlerin Hint Okyanusu'nda yayılma girişimleri, Levant Şirketi'nin faaliyetlerinin ikinci plana düşmesine neden olmadı. 1596 gibi geç bir tarihte bile İngilizler baharatı Mısır ve Suriye'de almaktaydı.⁸

1591'de Turkey Company ve Venice Company'nin birleşmesi ile kurulan Levant Company, İngiltere'nin Hollanda ile birlikte Hint Okyanusu, Hindistan, Basra Körfezi ve Endonezya'da Portekiz'in yerini alarak denizaşırı imparatorlukları kurmadan önce Doğu ticaretinde kayda geçen önemli ve başarılı ilk girişimiydi. Ancak 1600 yılında kurulan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi rakiplerini geride bırakmayı başardı. Vatikan'ın uyarılarını dikkate almaksızın çelik, kalay, barut gibi stratejik maddeleri serbestçe göndermekteydi. Nitekim 1588 yılında Osmanlı'dan hareket eden beş İngiliz gemisinin taşıdığı mallar arasında baharat, İran ipeği, Türk pamukluları, Çin porseleni, pamuk, zeytinyağı ve kuru üzüm bulunmaktaydı.⁹

Yapılan girişimler ile İngiltere ekonomisindeki gelişme XVI ve XVII. yüzyıllardaki dış ticaret rakamlarına da yansımaktaydı. 1699-1701 ve 1772-74 yılları arasında İngiltere'nin ihracatı %132'lik bir artış göstermekteydi. Ancak bu dönemde nüfustaki artış sadece %33 dolaylarında gerçekleşmekteydi.¹⁰ 1699-1701 yıllarında İngiltere'nin Avrupa'ya, Türkiye'ye, Kuzey Afrika'ya, Batı Afrika'ya, Amerika'ya ve doğu ülkelere gerçekleştirdiği manifaktür, gıda ve ham madde olarak yaptığı ithalat toplamı 5.949.000 sterline ulaşmaktaydı. 1722-24 arasında ithalat 1.748.000 sterlin, 1752-54'de 2.200.000 sterlin, 1772-74 yıllarında ise 2.834.000 sterline yükselmiştir. 1699-1701 yıllarında ihracatın toplam tutarı 4.433.000 sterlin dolaylarındaydı. Bu ticarete yine aynı bölgelerden yapılan toplam 1.986.000 sterlinlik re-export dâhil edildiğinde İngiltere'nin söz konusu yıllardaki dış ticareti 6.419.000 milyon sterline ulaşmaktaydı.¹¹

XVII. yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın başlarında harekete geçen bir ivme ile Levant bölgesinde İngiltere'nin ticari faaliyetleri artış göstermesine rağmen önemli bir ticari potansiyele sahip olan¹² ve Osmanlı döneminde ekonomik avantajları artan¹³ Karadeniz ticareti için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Zira Karadeniz'e

⁸ Halil İnalçık, *Klasik Çağ (1300-1600)*, 2. Baskı, Çev. Ruşen Sezer, (İstanbul: YKY. Yayınları, 2003, 144.

⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı'nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu Batı Dergisi*, 24, (2003): 79-80.

¹⁰ Price, 269-270.

¹¹ Ralph Davis, "English Foreign Trade, 1660-1700, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 7, No. 2, (1954): 151 ve Ralph Davis, "English Foreign Trade, 1700-1774", *The Economic History Review*, New Series, 15/2, (1962): 292'deki tablodan derlenmiştir.

¹² Halil İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans", *Archeion Pontou*, 35, (1979): 74-110.

¹³ Yücel Öztürk, "XIII. Ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 97, (1995): 114-135; Ensar Köse, "Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (XVIII. Yüzyılın İlk Yarı)", *Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/12, (2015): 24-56.

İngilizlerin girme çabaları daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir.¹⁴ Bu çabalar ekonomik kaygılardan ziyade siyasi kaygılar tarafından belirlenmiş gibidir. İngiltere'nin bu çabalarını tetikleyen bir başka neden ise Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya ile yakınlaşan ve bölgede güç kazanan Fransa'nın bu etkinliğine İngiltere'nin cevap verme isteği olmuştur. Nitekim XVIII. yüzyıl boyunca Kırım'da konsoloslukları bulunan Fransızlar, Rusların 1783'de Kırım'ı ilhakından sonra bölgeyle daha fazla ilgilenmişler, Karadeniz kıyılarıyla ilgili ayrıntılı keşifler gerçekleştirmişler ve 1787 yılında Rusya ile imzalanan ticaret antlaşmasıyla İngiltere'nin yerini alarak Rusya'nın en imtiyazlı ticari ortağı durumuna gelmişlerdir. Fransız müteşebbisler ve tüccarlar da, 1780'lerle birlikte Karadeniz'in kuzeyindeki liman kentlerine yerleşerek nüfuzlarını genişletme yoluna gitmişlerdir. Bunlara ek olarak İngiltere'nin Karadeniz'e artan ilgisinin, şark meselesinin bir parçası olarak ve Osmanlı'nın siyasi bütünlüğünü koruma çabaları çerçevesinde ele alındığını söylemek de mümkündür.¹⁵

Bu gelişmeler ile XIX. yüzyıla gelindiğinde İngiltere'nin Levant ve Osmanlı topraklarındaki ticari faaliyetleri artış göstermeye başlamıştır. 1798 yılında İngiltere'nin ithalat değeri 56,5 milyon sterlin, ihracatı 32,2 milyon sterlin ve re-export kazancı ise 11,4 milyon sterline ulaşmaktaydı. Bu rakamlar 1815'e geldiğinde sırasıyla, 69,9 milyon, 51,6 milyon ve 16,7 milyonu bulacak, 1839'da ise 91,8 milyon, 52,2 ve 10,2 milyon sterline ulaşacaktı.¹⁶ İngiltere'nin Levant'ta, ama özellikle Mısır bölgesindeki ticaretinin Fransa'nın aleyhine olarak bu artışında, Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesine duyulan kızgınlığın ve Fransız mallarına uygulanan yüksek verginin de rolü bulunmuş olmalıydı.

Bu makale, XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Levant'ta ve Akdeniz'de ticari faaliyetleri hız ve hacim kazanarak Karadeniz'de de ticaret yapma hakkı kazanan İngiltere'nin ticari faaliyetlerine odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı, 1821-28 arasında İngiltere'nin İstanbul-Levant ve Levant-İstanbul rotalarında yürüttüğü ticaretin yapısının (İngiliz ticaret gemilerinin seyrü seferleri ve ticari malları) ne olduğu konusunda örneklem niteliğinde bir çözümleme yapmak ve elde edilen verileri araştırmacılara sunmaktır. Çalışmanın ana sorusu, 1821-28 döneminde İngiliz bandırası taşıyan gemilerin ticari

¹⁴ İstanbul'un 1453'de fethi ile birlikte boğazları, II. Beyazıt devrinde Kili ve Akkırman'ın alınması ile birlikte bütün Karadeniz kıyılarını kontrolü altına alan Osmanlı Devleti Karadeniz'e geçişi yabancılar için imkânsız hale getirmiştir. XVI. yüzyılın sonlarında dış ticarete tamamen kapanan Karadeniz, siyasi, idari ve ticari bakımdan bir iç deniz haline gelmiş ve bu durumunu XVII. yüzyıl boyunca devam ettirmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında, Osmanlıların ticari amaçlarla dahi yabancı bir devletin Karadeniz'e girmesi konusundaki düşünceleri tavizsizdir. 1774 yılına gelindiğinde Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesi gereğince Rusya Karadeniz'de ticaret yapabilmek için önemli haklar elde ederken 1802 yılında Fransa, hemen sonrasında İngiltere ve daha sonra diğer devletler de bu hakkı elde etti. İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-87)", *Belleken*, 59/225, (1995): 353, 357-360.

¹⁵ Numan Elibol, "Karadeniz Ticaretinde İngiliz Bandıralı Gemiler, 1802-33", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF. Dergisi*, 20/2, (2015): 74'den: T. J. Hope, "Britain and the Black Sea Trade in the Late Eighteenth Century", *Revue Roumaine d'Etudes Internationales*, 24/2: 159-161 ve 162.

¹⁶ Albert H. Imlah, "Real Values in British Foreign Trade, 1798-1853", *The Journal of Economic History*, 8/2, (1948): 148 ve 150.

faaliyetlerinin ritmi ve taşıdıkları ticari malların niteliği (mal çeşitleri ve miktarları) nasıldı şeklinde formüle edilebilir. Çalışmanın sınırlılıklarının söz konusu dönem olarak belirlenmesi, İngiltere'nin Akdeniz, Karadeniz, Boğazlar ve Levant bölgelerinde ticari faaliyetlerinin artması nedeniyledir.

Belirtilen amaca ulaşmak ve soruyu çözümlmek için BOA. DVN. DVE. D. 037/3 numaralı (*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hümayun, Düveli Ecnebiye Defteri*) 95 sayfalık bir defterdeki İngiliz bandıralı gemiler analiz edilmiştir. Defterdeki ham veriler önce transkripsiyon edilerek büyük bir ana tablo hazırlanmıştır. Ancak bu tablo hacim itibarıyla büyük olduğu için bu çalışmaya ek olarak koyulmamıştır. Bu ana tablodaki bilgiler, makale içindeki analizlerde yararlanmak üzere kullanılacak tablolara aktarılan verilerin derlenmesi için oluşturulmuştur. Bu ana tablodan ikincil düzeyde olmak üzere çalışmanın ekinde Ek 1 ve Ek 2 olarak verilen ve yine aynı amaçla kullanılacak olan tablolar düzenlenmiştir.

Çalışma iki ana başlık altında kaleme alınmıştır. İlk başlıkta İngiltere ve Osmanlı ticaretinin tarihi seyri verilmiş, ikinci ana başlıkta ise İngiltere bandırası taşıyan ve İstanbul merkezli olarak ticari faaliyette bulunan ticaret gemilerinin seyrü seferleri ile taşıdıkları malların neler olduğu ve miktarları tespit edilmiştir. Bu inceleme yapılırken her bir mal 8 ana grup altında toplanmış, miktar ve ölçüleri farklı olsa da yan yana yazılarak gösterilmiştir.

Sonuç bölümünde çalışmadan elde edilen bulgular muhtemel nedenleri de tartışılarak verilmiştir. Her ne kadar çalışmadan birtakım sonuçlar elde edilse de İngiltere-Osmanlı ticareti bağlamında bir genelleme yapmak için verilerin yeterli olmadığını ve ancak bu ticaretin bazı hususlarına ışık tuttuğunu belirtmek gerekmektedir.

1. XIX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkileri

Osmanlı Devleti Akdeniz'e ulaştığında Venedik ve Cenova'nın egemenliği ile karşılaşmıştı. Venedik, bu egemenliğin baskın tarafıydı. Bu yüzden Osmanlılar Akdeniz, Ege ve boğazlar üzerinde ekonomik ilişkileri için ilk temasları Venedik ile gerçekleştirmiştir.¹⁷ Ancak XV. yüzyıla gelindiğinde bu temas yerini rekabetten kaynaklanan ekonomik çekişmeye bırakmış, bu rekabet şiddetlenerek sürmüş ve Akdeniz havzasında ticaretin canlandığı XVI. yüzyıl boyunca bu iki devlet için savaş kaçınılmaz bir hal almıştır.

Akdeniz'de bu gelişmeler yaşanırken XVI. yüzyılda Avrupa bazı değişikliklere sahne olmakta ve Avrupa ekonomisinin ağırlığı güneyden kuzeybatıya doğru kaymaktaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Fransa, Hollanda ve İngiltere bandıralı gemiler Doğu Akdeniz'de boy göstermeye başlarken yükselen bu yeni güçler Venedik, Ragusa ve diğer İtalyan kent devletlerinin etki alanlarını Adriyatik Denizi ile sınırlamaya başlamışlardır.¹⁸ Ancak Akdeniz'de egemenlikleri kırılan bu şehir devletlerinin yerini

¹⁷ Osmanlı-Venedik ticari ilişkileri konusunda geniş bilgi için bkz.: Eric Dursteler, "Commerce and Coexistence: Veneto-Ottoman Trade in the Early Modern Era", *Turcica*, 34, (2002): 105-133.

¹⁸ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1997), 70.

Osmanlılar almaya ve yavaş yavaş Akdeniz, Boğazlar ve Karadeniz’de egemenlik kurmaya başlamışlardır.¹⁹ Böylece Ortadoğu’nun ticaret yolları Anadolu’ya kaymakta, Bursa, Tokat, Amasya, Alanya gibi büyük ticaret merkezleri belirginleşmekte ve doğu-batı rotasında ticareti yapılan mallar Osmanlı Devleti’nin kontrolüne girmekte²⁰ ve Osmanlılar ile Batılı devletlerin ekonomik ilişkileri başlamış bulunuyordu. Ancak İngiltere henüz bu ilişkiler içinde yer almıyordu.

İngiltere’de konjonktür, Türklerle ilgilenmek için uygun değildi. Yüz Yıl Savaşları ve iç karışıklıklar, âdeta Türklerin varlığının bile unutulmasına neden olmaktaydı. Öyle ki, 1453’te İstanbul alındığı zaman, İngiliz vakayinamelerinde bu önemli olay kaydedilmeden geçilmişti. Türkler ise Avrupa halkına *Frenk* adını vererek, hangisinin Fransız, hangisinin İngiliz olduğunun önem taşımadığına dikkat çekmekte ve XVI. yüzyıla kadar Türk kroniklerinde İngilizlerden ve İngiltere’den bahseden herhangi bir kayıt bulunmamaktaydı.²¹

Osmanlılar ile İngilizlerin birbirlerini ilk tanımaları 1396 yılındaki Niğbolu muharebesiyle başlamıştı. Türkleri Balkan Yarımadası’ndan çıkarmak için Macar kralı Sigismund’un kumandasında bin kişilik bir İngiliz kuvveti bulunmaktaydı. Bu ilk temastan sonra XVI. yüzyıl başlarında papanın gayretiyle toplanan Midilli seferi gibi geçici temaslar dışarıda tutulursa İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin gelişmesi XVI. yüzyılın son yarısına tesadüf etmektedir.²²

İngiltere’nin Osmanlı Devleti ile ilk ekonomik teması, doğu yönünde bir ticaret rotası bulma çabaları ile 1580’lerde başlamaktaydı. Ancak bunun öncesinde de İngilizler Venedik, Cenova ve Floransa aracılığı ile Osmanlı mallarını almaktaydılar. Bu nedenle Zenta, Livorno ve Messina gibi limanlar önem kazanmaktaydı. İngilizler Pisa’da bir ticarethane açarak Girit ve Sakız gibi yerlerde ticari faaliyette bulunmuşlar ve Mısır’dan İstanbul’a gelen mallara ilgi duymuşlardır. 1513 yılında, Baptista Justiniano adında bir Ceneviz İngilizler adına Sakız’da konsolosluk yapmaya başlamış, 1530’da ise İngilizler bu işi kendileri yürüterek bölgedeki ve bölgenin ticaretindeki faaliyetlerini arttırmışlardır. 1553 yılına gelindiğinde ise Antony Jenkinson aracılığı ile İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki ilk temas kurulmuştur.²³

1553 yılı sonlarında I. Süleyman Nahcivan seferi için Halep’te iken İngiliz tüccar Antony Jenkinson kendisine, vergi ödemeksizin Osmanlı limanlarında ticaret yapma imtiyazı veren bir izin almayı başarmış; ancak aynı yıllarda Rus çarından elde ettiği daha büyük garantiler dolayısıyla ticari faaliyetlerini Rusya üzerinden gerçekleştirmiş

¹⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1833)*, 6-8.

²⁰ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara: 1983, 1.

²¹ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1953, 7. 1580 sonrasındaki İngiliz-Osmanlı ekonomik ilişkilerini yansıtan orijinal arşiv belgeleri bu kaynakta ayrıntılarıyla verilmektedir.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Belleten*, 13/51, (1949): 573.

²³ Orhan Burian, “Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2, (1951): 3-5.

ve verilen imtiyazı kullanmamıştır. XVI. yüzyılın sonlarında Fransa ile yaşanan din savaşları ve Hollanda-İspanya, Osmanlı-İspanya ve İspanya-Portekiz savaşlarından dolayı Avrupa devletleri Akdeniz'deki iktisadi etkinliklerini kaybetmişlerdi. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen iki İngiliz tüccarı Edward Osborne ve Richard Staper Osmanlı'daki ticaret potansiyelini araştırmak üzere temsilcileri William Harborne'ı Ekim 1578'de İstanbul'a göndermişlerdir. Harborne, III. Murat ile görüşerek 1580 yılında bir ahitname almayı başararak İngiliz tüccarların da Fransız ve Venediklilere daha önceden verilen imtiyazlardan aynı derecede yararlanmalarını sağlamıştır.²⁴

H. İncalcık İngiltere'ye verilen kapitülasyonların tam da İngiltere'nin Rusya, Kafkaslar ve İran üzerinden Basra Körfezi'ne uzanan bir ticaret yolu açma teşebbüslerini yenilediği bir zamana denk geldiğine dikkat çekmektedir.²⁵ İlk temastan sonra, İngiltere'nin dikkatini Amerika, Uzak Doğu ve okyanuslara kaydırması nedeniyle ilişkiler durağan ilerlemiş, zaman zaman da gerilemiştir. Bu dalgalanmanın bir başka nedeni de siyasal ilişkilerdeki dönüşümün ekonomik ilişkileri belirleme kapasitesiydi. Durağan geçen bu ilişki, XVIII. yüzyıla gelindiğinde yeniden hareketlenmeye başlamıştır.

Osmanlılar, devletlerini kurduktan itibaren kendi dünya görüşlerine de uygun olan bir ticaret sistemini kurmuşlar ve bunu geliştirmişlerdi.²⁶ Kurdukları bu ticari yapının dış ticaret ile ilgili kısmında, devletin kuruluşundan önce de uygulama alanı bulan kapitülasyonlar önemli bir yer tutmaktaydı. Bu politikanın arkasında ise siyasi, mali ve iktisadi amaçların bulunduğu açıktır.²⁷ Özellikle XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da ve Akdeniz'de en büyük rakibi İspanya olarak gözükmekteydi. Bu dönemde Osmanlılar politikalarını İspanyollara, Habsburglara ve Katoliklere karşı İngilizleri ve İngiliz ticaretini destekleyerek şekillendirme amacı taşımaktaydı.²⁸

²⁴ Azmi Özcan, "Osmanlı-İngiltere Münasebetleri", *DİB. İslam Ansiklopedisi*, 22, (İstanbul: 2000): 302-303.

²⁵ Halil İncalcık, "Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi", *Tarih Risaleleri*, Der. Mustafa Özel, (İstanbul: İz Yayınları, 1995): 48.

²⁶ XVI ve XVII. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari yapısı hakkında genel bir değerlendirme için bkz.: Numan Elibol, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 1996.

²⁷ Kapitülasyonların tarihi gelişimi, arkasında yatan tarihsel ve ekonomik dinamikler ve verilme süreçleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz.: Halil İncalcık, "Osmanlı'nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu Batı Dergisi*, 24, (2003): 55-83; Halil İncalcık, "İmtiyazat", C. 22, (İstanbul: *DİB. İslam Ansiklopedisi*, 22, (İstanbul 2000): 245-252. Mustafa Fayda, "Ahidname", *DİB. İslam Ansiklopedisi*, 1, (İstanbul 1988): 353-354; Halil İncalcık, "Osmanlı İmparatorluğu", Çev. Vahdettin Engin, *Türklük Dünyası Araştırmaları*, 93, (1994): 145-175. Kapitülasyonların Avrupa ülkeleri ticaretine etkisi konusunda bkz.: Edhem Eldem, "Capitulations and Western Trade -Western Trade in the Ottoman Empire: Questions, Issues and Sources-", *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Ed. Suraiya N. Faroqhi, (London: Cambridge Univ. Press, 2008): 283-335.

²⁸ Osmanlıların ilk kapitülasyonu 1451'de Venediklilere vermişlerdi. Bu ahitname II. Mehmet tarafından tasdik edilmiş ve yeni maddeler koyularak geliştirilmişti. Sonraki ilk gelişmiş imtiyaz I. Süleyman'ın 1536'da Fransa'ya verdiği imtiyazdır. Gümrük resmi oranları başlangıçta %5 iken, XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başından itibaren %3'e indirilmiştir. İlk olarak İngilizler için kabul edilen bu oran diğer

Osmanlılar Venedik ile temaslarından sonra da bu imtiyaz politikalarını kullanmaya devam etmişlerdir. Anadolu Selçukluları, Bizans ve Memlukler tarafından Ceneviz ve Venediklilere verilen imtiyazları XIV. yüzyıldan itibaren yenilemiş, XVI. yüzyıldan itibaren de Fransa (1536), İngiltere (1580), Hollanda (1612) ve Avusturya (1616) başta olmak üzere İsveç (1737), Sicilyateyn (1740), Danimarka (1756), Prusya (1761) ve İspanya'ya (1783), Fransa'ya verilen ayrıcalıklara benzer ayrıcalıklar vermişlerdir.²⁹

XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İngiltere-Osmanlı ticari ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Bunun nedenini, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Baltık'tan dolaşan Rus donanmasının 1770 yılında Çeşme Limanı'nda Osmanlı gemilerini yakarken İngiltere'den yardım görmesi oluşturmaktadır. Ancak yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı-Rus savaşları, Rusların Osmanlı toprakları üzerindeki planları ve Rusların Karadeniz'de ticaret yapma imtiyazını Fransızlara vermesi sonucunda Osmanlı-İngiliz ilişkileri yeniden canlanmaya başlamış ve 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgali İngiliz-Osmanlı ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır. Osmanlılar, Mısır'da Fransızlara karşı savaşırken İngiltere askeri ve mali yardıma ek olarak Fransızların Mısır'ı terk etmeleri için diplomatik destek sağlamıştır. 1799'da ise iki ülke arasında ilk defa siyasi ve askeri bir ittifak imzalanarak Osmanlı topraklarında ticaret alanında Fransızların bıraktığı boşluk İngilizler tarafından doldurulmuştur. Ancak bu gelişmeler tam bir barış ortamının sağlanması için yeterli olamamıştır. Öyle ki Fransız İhtilali' ile yayılan liberal akımlardan kaynaklanan kamuoyu baskıları, Osmanlı'nın yabancı tüccarlara iç pazarları yasaklama çabası ve 1806'da başlayan Osmanlı-Rus savaşında İngiltere'nin Rusya'yı desteklemesi sonucunda oluşan savaş durumu iki ülke arasında soğukluğun devam etmesine yol açsa da Osmanlı Devleti'nin ilk defa bir şark meselesi olarak Avrupa'nın gündemine geldiği 1815 Viyana Anlaşması'nda İngiltere, Rusya'ya karşı yine Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Bu tavır XIX. yüzyıl boyunca zaman zaman değişiklikler gösterse de genel olarak İngiliz siyasetine ışık tutmaktadır.³⁰

XIX. yüzyıl İngiliz-Osmanlı ilişkileri, İngiltere'nin dünya siyasetindeki rolü ve bu rol için geliştirdiği politikalara bağlı olarak gelişme göstermekteydi. Zaman zaman Osmanlı Devleti'ne yaklaşan, zaman zaman da uzaklaşan İngiliz ekonomi politikaları, İngiltere'nin Rusya, Avusturya ve Fransa gibi ülkeler ile giriştiği siyasi ve ekonomik rekabet ile Osmanlı Devleti'nin kendi siyasi konjonktüründen kaynaklanan olaylar ve uygulamalara bağlı görünmekteydi. Uygulamalar arasında İngiltere'nin Osmanlı ile

devletlere de tanınmış, 1740 Fransız ahitnamesinden sonra ise bütün yabancı devlet tüccarları, Osmanlı ülkelerindeki ticaretlerinde sadece %3 gümrük resmi ödemişlerdir. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 15. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları: 2018, 403. 14 yıl boyunca uygulanan ancak kimi durumlarda sürenin uzadığı ve 1838 yılında yinelenme süreci yarı yarıya kısaltılarak yedi seneye indirilen gümrük oranları, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar tarife defterleri ile düzenlenmemişlerdi. Ancak problemlerin önlenmesi amacıyla bu yüzyılın sonunda düzenlenmeye başlandı. İngilizler ile düzenlenen ilk gümrük tarifesi 1794-95 tarihli tarifeydi. Bundan sonra ise 1801 ve 1820 tarihlerinde bu tarifeler (defterler) yenilenmişti. Bkz.: Mübahat Küçüköğlu, "Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, (1973-74): 236-237.

²⁹ Mübahat Küçüköğlu, "Ahidname", *DİB. İslam Ansiklopedisi*, 1, (İstanbul: 1988): 537-538.

³⁰ Özcan, a.g.e.: 303-304.

ticaretini kısıtlayan yed-i vahit³¹ gibi bazı uygulamalar bulunmakta hatta 1838 Balta Limanı Antlaşması gibi ticari antlaşmalar imzalanmaktaydı.³²

Balta Limanı ticaret antlaşmasının imzalanma nedenini 1820 tarihinde yenilenmesi gereken İngiliz-Osmanlı gümrük tarifelerinin belirlenmesi meselesi meydana getirmekteydi. 1805 yılında belirlenen tarifelerin 1820’de yenilenmesi gerekirken İngilizler buna, malların fiyatlarının yükselmesi ile kârda bulunmalarından ötürü yanaşmamaktaydılar. Buna ek olarak ülke içinde, bazı malların satın alımında tekel olma hakkı veren yed-i vahit uygulamasından, İngiliz tüccarların ülke içinde mal satışı yapabilme hakkının bulunmamasından, bazı mallarda vergilerin ağırlığından ve iç gümrükler ile kırtasiye işlerinden de şikâyetçi olmaktaydılar. İçinde bulunulan dönemde Osmanlı Devleti’nin Mısır sorunu ile uğraşmasından ve Rusya tehdidi karşısındaki durumundan da faydalanarak 1838 Balta Limanı antlaşmasını imzalattırmışlardır. Bu anlaşma ile birlikte gümrük vergileri yeniden düzenlenmekte (ithalattan %5, ihracattan %12), yed-i vahid kaldırılmakta, İngilizler en ziyade müsaadeye mazhar ülke özelliğini almakta, mal satışında gerekli olan tezkere sistemi kaldırılmakta, Osmanlı sınırları içerisinde herkesin malını istediği gibi satma hakkı verilmekte ve bu kuralların diğer devletlere de uygulanabilmesinin yolu açılmaktaydı.³³

Balta Limanı Antlaşması sonrasında İngiltere ticari olarak diğer ulusların önüne geçmekteydi. İngiltere’nin bu baskınlığı Osmanlı dış ticaret rakamlarına da yansımıştır. Örneğin 1839 yılında İzmir’den gerçekleştirilen ihracat ve ithalatta İngiltere diğer milletlerden önde bulunmaktaydı. Fransa, ABD ve Rusya’nın da dâhil olduğu bu ticarete İngiltere toplam ticaretin %30’unu tek başına yürütmekte ve 242,208 sterlin ile (%35,5) İzmir’den yapılan ithalatta, 433.512 sterlin ile de (%30) İzmir’den yapılan ihracatta ilk sırada yer alıyordu. ABD %29,5 ile ithalatta, %21,4 ile de Fransa İngiltere’nin arkasından gelmekteydi.³⁴

Ş. Pamuk’a göre 1830–32 döneminde toplam ithalat cari fiyatlarla 4,9 milyon sterlini bulmaktaydı. Bunun %19’u İngiltere’den, %9,9’u Fransa’dan, %3,1’i Almanya’dan, %16,1’i Avusturya’dan, %3,6’sı ABD’den, %31,3’ü Rusya’dan ve %16’sı da Yunanistan, Sırbistan ve İran gibi çevre ülkelerden yapılmaktaydı. Bu ithalatta İngiltere, Fransa ve ABD’nin payı giderek artarken Rusya’nın payı azalmakta, çevre ülkelerinki ise aynı seyirde izlemekteydi. İhracat ise toplam 3,8 milyon sterlin olarak gerçekleşmiştir. Bunun %13,3’ü İngiltere’ye, %14,3’ü Fransa’ya, %2,1’i Almanya’ya,

³¹ Bkz. Mehmet Genç, “Yed-i Vahit”, *DTV. İslam Ansiklopedisi*, C. 43, (İstanbul, 2013): 378-343.

³² Mehmet Kayıran, “16 Ağustos 1838 Tarihli Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ile 29 Nisan 1861 Tarihli Türk-Fransız Ticaret Antlaşması ve Karşılaştırılması”, *Anadolu Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Dergisi*, 2/1, (1989): 155. XIX. yüzyıl Osmanlı-İngiliz siyasal ve ekonomik ilişkileri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Turgut Subaşı, “Abdülmecid Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, Ed. E. A. Yalçınkaya ve Uğur Kurtaran, (Ankara, 2018): 179-204; Subaşı, Turgut, “Anglo-Ottoman Relations Before the Tanzimat”, *New Millennium Perspectives in the Humanities*, (New York: Global Publications, 2001): 202-230.

³³ Ahmet Yücekök, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri”, *AÜ. Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi*, 23/1, (1968): 39-401.

³⁴ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), 28.

%30,9'u Avusturya'ya, %3,7'si ABD'ye, %12,6'sı Rusya'ya ve %23,1'i çevre ülkelere yapılmıştır. 1840-42 döneminde toplam 5,7 milyon sterlinlik ithalatın %29,3'ü İngiltere'den %8,6'sı Fransa'dan, %4,6'sı Almanya'dan, %22,1'i Avusturya'dan, %2,7'si ABD'den, %16,5'i Rusya'dan ve %16,2'si de çevre ülkelerden gerçekleşirken aynı dönemde ihracatın %19,8'i İngiltere'ye, %16,6'sı Fransa'ya, %1,9'u Almanya'ya, %29,1'i Avusturya'ya, %2,5'i ABD'ye, %10,4'ü Rusya'ya ve %19,5'i çevre ülkelere yapılmıştır.³⁵

Osmanlı-İngiliz ekonomik ve siyasi ilişkilerinin ayrıntılı olarak incelendiği kimi çalışmalar bulunmasına rağmen bu iki devlet arasındaki ticaretin boyutu, bir veya birkaç yüzyıla uzayan süreler süreler için rakamlara dökülerek kantifiye edilmemiştir. Ancak bazen belirli limanlar, bazen bir liman, bazen de bir mal veya mal grubu seçilerek bu kantifikasyon gerçekleştirilmiştir. Bu türden çalışmalar XVIII. yüzyılın ikinci ve XIX. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşmakta fakat zamansal süreklilik göstermemektedir.

Örneğin 1771-72 yılları arasında İzmir'e mal getiren gemilerin bandıralarına bakıldığında toplam 73 geminin 12'sinin (%16,43) İngiliz bandırası ile üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir.³⁶ Söz konusu bandıralara sahip gemiler ödedikleri vergiler açısından karşılaştırıldığında sıralama değişmemekte ve İngiltere yine üçüncü sırada yer almaktadır.³⁷ 1784 yılı rakamlarında ise Osmanlı ihracatının %36,5'i Fransa'ya; %24'ü Avusturya'ya; %18,3'ü Hollanda'ya; %12'si Venedik'e ve %9,2'si de İngiltere'ye gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl bu ihracatın %32'si İzmir Limanı'ndan; %23'ü Suriye'den; %13'ü Mısır; %4'ü İstanbul; %4'ü Kuzey Afrika ve %2'si Yunanistan limanlarından gerçekleştirilmiştir.³⁸

1794-1802 yılları arasında İzmir ithalatında da İngiltere'nin rolü açık bir şekilde görülmektedir. Bu yıllarda İzmir'e mal getiren toplam 115 geminin sadece 6'sı (%5,21) İngiltere limanlarından gelmekteydi. Bu limanlardan gelen gemilerin İzmir'de tahsil edilen vergilerinde de sıralama değişmekte ve İngiltere 13.911 kuruşluk (%12,40) vergi ödemesi ile Trieste, Livorno ve Cenova'nın arkasından dördüncü sıraya

³⁵ Şevket Pamuk, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretindeki Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türk İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1979-1980 Özel Sayısı II: 75-76'daki tablolardan derlenmiştir.

³⁶ Fransız bandıralı gemilerin 37 gemi ile (%50,68) ilk sırada, Hollanda bandıralı gemilerin 16 gemi ile (%21,91) ikinci sırada ikinci sırada yer almaktadır. Venedik (6 gemi, %8,21) dördüncü, İsveç ise (2 gemi, %2,73) beşinci sıradadır.

³⁷ Fransız bandıralı gemiler toplam verginin (56.108 kuruş) %55,8'ini, Hollanda bandıralı gemiler %27,67'sini (15.529 kuruş), İngiliz bandıralı gemiler %10,53'ünü (5.912 kuruş), Venedik bandıralı gemiler %4,94'ünü (2.776 kuruş) ve İsveç bandıralı iki gemi ise %1,02'sini (577 kuruş) ödemişlerdir. Bkz.: A. Mesud Küçükkalay ve Numan Elibol, "Ottoman Imports in the Eighteenth Century: Smyrna (1771-1772)", *Middle Eastern Studies*, 42/5, (2006): 737 ve 735-736'daki tablodan derlenmiştir.

³⁸ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*, (USA: Cambridge Univ. Press, 1981), 18 ve 28.

yükselmektedir. Toplam 115 geminin bandırası belirtilmiş olan 112'sinden yalnızca 6 tanesi İngiliz bandırası taşımaktaydı.³⁹

1774-76 yılları için kaleme alınmış bir çalışmada İzmir iskelesinden yapılan Osmanlı ihracatında da İngiltere'nin yine ilk sıralarda yer aldığı dikkat çekmektedir. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nin İzmir üzerinden yürüttüğü ihracattaki 244 adet geminin 38'i (%15,57) İngiltere'ye mal götürmekteydi. İngiltere'nin önünde sadece 78 adet ile (%31,39) Marsilya ve 39 adet ile (%15,98) Felemenk'e mal götüren gemiler bulunmaktaydı. Livorno, Trieste ve Venedik'e mal götüren gemiler ise %10'lar düzeyinde kalmaktaydı. İngiltere'ye mal götüren gemiler, yapılan ihracattan alınan 113.486 kuruşluk toplam verginin 13.395 kuruşunu (%11,80) ödeyerek Marsilya (%40,87) ve Felemenk'e (%30,20) mal götüren gemilerden alınan vergi sıralamasında üçüncü sırada bulunmaktaydı. Livorno'ya mal götüren gemiler ise 8.846 kuruşluk (%7,80) vergi ile dördüncü sırada bulunmaktaydı. Diğer ülkeler ancak %3'ler düzeyine ulaşabilmekteydi. Bandıralar açısından bakıldığında ise 244 gemiden 54'ü (%22,13) İngiliz bandırası taşımaktaydı. Fransa bandıralı gemiler ise 93 adet ile (%38,11) İngiltere bandıralı gemilerin önünde bulunmaktaydı.⁴⁰

1793-1803 yılları arasında İstanbul'a mal getiren gemiler incelendiğinde ise toplam 1.835 tüccarın sadece 62'sinin (%3,37) İngiliz tabiiyetinde olduğu, Nemçe tüccarların 494 (%26,92) sayı ile birinci, Moskof tüccarların 365 (%19,89) ikinci, Fransız tabiiyetindeki tüccarların 131 (%7,13) ve Venedikli tüccarların ise 105 (%5,72) sayı ile dördüncü sırada yer aldığı dikkat çekmektedir. Aynı dönemde İstanbul'a mal getiren tüccarlardan tahsil edilen vergi gelirlerinde İngiliz tabiiyetine mensup tüccarların vergilerin %14'ünü ödeyerek (27.167 kuruş) dördüncü sıraya yükseldiği görülmektedir. İlk üç sırada %22,63 ile (42.120 kuruş) Nemçeli, %19,33 ile (35.894 kuruş) Moskof ve %11,02 oran ile (20.516 kuruş) Fransız tüccarlar yer almaktadır. Söz konusu dönemde toplam 170 geminin kalkış limanları incelendiğinde bu gemilerin 8 adedinin (%4,70) İngiltere'den, 48'inin (%28,23) Trieste'den, 31'ninin (%18,23) Livorno'dan, 14'ünün (%8,23) Marsilya'dan, 10'unun (%5,88) Cenova'dan ve 9'unun (%5,29) Venedik'ten geldiği tespit edilmiştir. Ancak gemilerin kalkış limanlarına göre tahsil edilen verginin

³⁹ Trieste'den 33 (%28,69), Cenova'dan 15 (%13,04), Livorno'dan 14 (%12,17), Kırım'dan 11 (%9,56) ve Hollanda'dan 7 adedi (%6,08) geliyordu. Bkz.: A. Mesud Küçükkalay, "Imports to Smyrna between 1794 and 1802: New Statistics from the Ottoman Sources", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 51, (2008): 498 ve 502.

⁴⁰ Venedik bandırası 44 (18,03) gemi ile üçüncü, Flemenk bandıralı gemiler ise 35 (%14,34) gemi ile dördüncü sıradaydı. Diğer ülkeler ise ancak %2'ler düzeyinde kalmışlardı. Gemilerin ihrac ettikleri mallardan tahsil edilen vergilerin bandıralara isabet eden kısımlarında da sıralama değişmeden kalıyordu. Bkz.: A. Mesud Küçükkalay ve Numan Elibol, "Osmanlı Döneminde İzmir'den Yapılan İhracatın Analizi (1774-1776)", *Belleiten*, 86/306, (2022): 613 ve 617.

dağılımında İngiltere toplam verginin %14,22'sini (26.470 kuruş) ödeyerek üçüncü sıraya yükselmektedir.⁴¹

Napolyon savaşlarına ek olarak kara ticareti söz konusu olduğunda İngilizlerin Osmanlı ticaretindeki payı azalma göstermiştir. Örnek olarak 1795-1804 yılları arasında Belgrat'tan İstanbul'a mal getiren kervanlar incelendiğinde toplam 318 tüccardan 12'sinin (%3,77) İngiliz tabiiyetine mensup olduğu görülmekte ve İngilizler bu dönemde sıralamada dördüncü sırada yer almaktaydılar.⁴²

1797-99 yılları arasında İzmir'e mal getiren toplam 321 adet gemi içinde İngiltere'den kalkan tek bir geminin bulunmaması, Fransa ve İngiltere arasındaki gerginlikten ve Fransa'nın Cebeli Tarık boğazını ve Akdeniz'i İngiliz ticaretine kapatmasından kaynaklanması mümkündür. Bu tarihlerden sonra durumun yumuşaması, İzmir'e gelen gemilerin İngiltere'den hareket etmeye başlamasından anlaşılmaktadır.⁴³

Napolyon'un 1798-1815 tarihleri arasında Akdeniz'i neredeyse İngiltere faaliyetlerine kapattığı dönemlerde bile İngiliz bandıralı gemiler İzmir ticaretinde ilk dört sırada yer almışlardır. Nitekim 1802-06 döneminde, İzmir'e mal getiren 175 geminin 18 adedinin (%10,28) İngiliz bandıralı olduğu ve İngiltere'nin Rus (45 gemi, %25,71), Nemçe (39 gemi, %22,28) ve Reaya (22 gemi, %12,57) bandıralı gemilerin hemen arkasından geldiği görülmektedir. Aynı dönemde İzmir'e mal getiren gemilerin kalkış iskelelerine bakıldığında ise İngiltere'nin 12 gemi ile (%6,85) beşinci sırada olduğu ve önünde ise Marsilya, Kırım, Trieste ve Livorno yer aldıkları görülmektedir. İskeleler bağlamında beşinci sırada yer alan İngiltere, vergi payı açısından değerlendirildiğinde, İngiltere'den İzmir'e mal getiren 12 geminin toplam verginin %13, 50'sini (30.794 kuruş) ödeyerek ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. İlk sırayı 38.492 kuruş ile (%16,88) Marsilya'dan kalkış yapan 20 gemi almaktaydı.⁴⁴

1802-33 yılları arasında ise Karadeniz'e giren-çıkan İngiliz bandıralı gemi sayısı 3.984'tür. Bunlardan 1.871'i Karadeniz'e girmiştir. Gemilerden 1.425'i boş, 446'sı dolu giriş yapmışlardır. Karadeniz'den çıkış yapan İngiliz bandıralı gemi sayısı ise 2.113'tür. Bunların 8'i Karadeniz'den boş, geriye kalan 2.105'i ise buradan dolu olarak ayrılmıştır. Karadeniz'den ayrılan 2.150 gemiden (45 gemi için iki varış limanı bildirilmiştir)

⁴¹ İngiltere'nin önünde ise Trieste (%35,01) ve Livorno'dan (%11,98) kalkan gemiler yer almaktadır. Vergi bağlamında bu üç iskeleyle en yakın olanı %4,12'lik payla (7.662 kuruş) Venedik, yani Venedik'ten kalkış yapan gemiler olmuştur. Bkz.: A. Mesud Küçükcalay, "Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda İthalat: İzmir ile Bir Karşılaştırma (1793-1803)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 41, (2013): 353-355.

⁴² Doğal olarak Nemçeli tüccarlar 90 (%28,30) tüccarla ilk sırada, Moskof tüccarlar 18 tüccarla (%5,66) ikinci sırada ve Fransız tabiiyetindeki tüccarlar ise 19 adet ile (%5,97) üçüncü sırada yer almışlardır. Karayolu söz konusu olduğunda bu sıralama normal karşılanmalıydı. Bkz.: A. Mesud Küçükcalay ve Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, (2003): 167.

⁴³ A. Mesud Küçükcalay, "İzmir Efrenc Gümrüğü'ne Ait Bir İrad Defteri'nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)", *Belleten*, 70/257, (2006): 279 ve 281.

⁴⁴ A. Mesud Küçükcalay, "İzmir Efrenc Gümrüğü Mukataası'na Ait 1802-1805 Tarihli 15 Adet Defterin Analizi", *Türklik Araştırmaları Dergisi*, 16, (2004): 220-222.

182'sinin (%8,48) varış yeri olarak İngiliz limanları kaydedilmiştir. Karadeniz'e giriş yapan 456 (10 gemi için iki kalkış limanı belirtilmiştir) geminin ise 99'unun (%21,71) İngiliz limanlarından kalkış yaptığı tespit edilmiştir.⁴⁵

1818-39 İzmir ticaretine bakıldığında İzmir'e mal getiren 1.600 geminin 380'sinin (%23,66) İngiltere'den kalkış yaptığı ve bu gemilerin toplam vergi gelirinin %41,48'ini ödeyerek toplam mal miktarının parça bazında 4.634'ünü (%24,72) taşıdıkları dikkati çekmektedir. İngiltere'nin bu rakamlarına yaklaşan iki iskele Trieste ve Marsilya'dır. İngiltere'nin üstünlüğü, İzmir'e söz konusu dönemde mal getiren tüccarların tabiiyetlerinde söz konusudur. Nitekim aynı dönemde İzmir'e mal getiren 10.229 tüccarın 2.321'i (%22,69) İngiliz'dir. Bu tüccarlar ödenen vergi gelirlerinin %44,29'unu ödemişlerdir. İngiliz tüccarlar toplam 28.740 parça malın ise 5.028'ini (%26,83) getirerek Fransa, Nemçe ve Rusların önünde yer almışlardır.⁴⁶

1818-39 İzmir ticaretine bakıldığında taşımacılık yapan 1.600 geminin 548'sinin (%34,25) İngiliz bandıralı gemilerden oluştuğu, bu gemilerin taşınan toplam 18,740 parça malın 5.899'unu (%31,47) taşıdığı, bu mallardan tahsil edilen vergilerin ise 235.109.142 akçe (%50,36) vergiyi tek başına ödediği tespit edilmiştir. İngiltere'ye yakın rakipler olan Nemçe (Avusturya), Fransa ve Rusya ise İngiltere'nin ulaşmış olduğu rakamların yarısına dahi ulaşamamışlardır.⁴⁷

3. İstanbul ve Akdeniz Karşılıklı Ticaretinde İngiliz Bandıralı Gemilerin Analizi: 1821-28

1821-28 döneminde İstanbul-Akdeniz karşılıklı ticaretinde ticareti yürüten İngiliz bandıralı gemilerin beş çeşit sefer tipi içinde oldukları arşiv defterinde gemilere ilişkin olarak yapılan açıklamalardan anlaşılmaktadır. Bu sefer tiplerini oluşturan gemiler: (1) İstanbul'dan Akdeniz'e doğru emtia yüklenmiş olarak gidenler (178 gemi), (2) İstanbul'dan Akdeniz'e doğru hiçbir emtia yüklenmeden boş gidenler (212 gemi), (3) Akdeniz'den İstanbul'a gelerek mallarının bir miktarını satıp kalan mallarıyla geri Akdeniz'e doğru dönenler (4 gemi), (4) Akdeniz'den İstanbul'a gelerek mallarının bir kısmını satarak, kalan mallarına İstanbul'dan aldıkları yeni malları ekleyerek Akdeniz'e geri dönenler (12 gemi) ve (5) Akdeniz'den İstanbul'a gelerek mallarını satmadan ve yeni mal almadan geri Akdeniz'e doğru dönenlerden (3 gemi) oluşmaktadır. İngiliz ticaret gemilerinin bu davranışlarının nedenleri arşiv kaynağında yoktur ve bazı mantıksal çıkarımlar yapılabilse de karanlıkta kalan söz konusu nedenleri tespit etmek mümkün görünmemektedir.

⁴⁵ Elibol, "Karadeniz Ticaretinde İngiliz Bandıralı Gemiler, 1802-33": 79, 81 ve 83.

⁴⁶ A. Mesud Küçükcalay, *Osmanlı İzmir'inde İthalat -İzmir Efrenç Gümriği- (1818-1838)*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 90 ve 96.

⁴⁷ Küçükcalay, *Osmanlı İzmir'inde İthalat -İzmir Efrenç Gümriği- (1818-1838)*, 80-81.

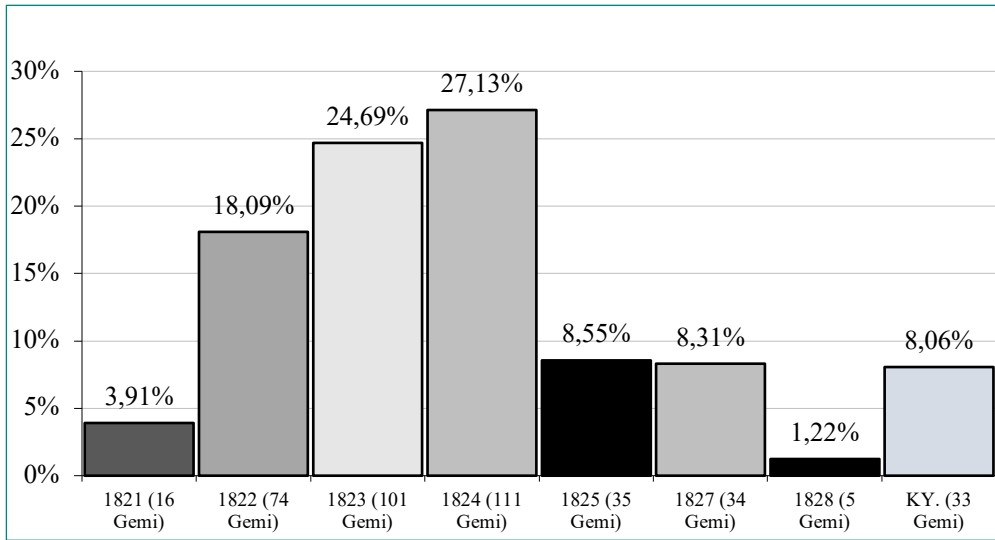
Tablo 1: İstanbul-Akdeniz Karşılıklı Ticaretinde İngiliz Bandıralı Gemiler ve Yıllara Göre Dağılımı

Hareket Ta- rihi (Hicri)	Hareket Ta- rihi (Mladi)	Gemi Sayısı	Gemi Sayısı	Gemi Sayısı (%)	Hareket Ta- rihi (Hicri)	Hareket Ta- rihi (Mladi)	Gemi Sayısı	Gemi Sayısı	Gemi Sayısı (%)
15 Seval 1236	16 Temmuz 1821	1	16	3,91	05 Cemaziyülevvel 1239	07 Ocak 1824	5	111	27,13
25 Saban 1236	26 Temmuz 1821	1			15 Cemaziyülevvel 1239	17 Ocak 1824	5		
15 Zilkade 1236	14 Ağustos 1821	3			25 Cemaziyülevvel 1239	27 Ocak 1824	3		
05 Safer 1237	01 Kasım 1821	1			05 Cemaziyühahir 1239	06 Şubat 1824	4		
15 Safer 1237	11 Kasım 1821	1			15 Cemaziyühahir 1239	16 Şubat 1824	4		
25 Safer 1237	21 Kasım 1821	2			25 Cemaziyühahir 1239	26 Şubat 1824	1		
05 Rebiyülevvel 1237	30 Kasım 1821	5			05 Recep 1239	06 Mart 1824	4		
25 Rebiyülevvel 1237	20 Aralık 1821	2			15 Recep 1239	16 Mart 1824	8		
15 Rebiyühahir 1237	09 Ocak 1822	5			25 Recep 1239	26 Mart 1824	5		
25 Rebiyühahir 1237	19 Ocak 1822	4			05 Saban 1239	05 Nisan 1824	1		
15 Cemaziyülevvel 1238	28 Ocak 1822	5			15 Saban 1239	15 Nisan 1824	3		
15 Cemaziyülevvel 1237	07 Şubat 1822	1			25 Saban 1239	25 Nisan 1824	3		
25 Cemaziyühahir 1237	19 Mart 1822	7			05 Ramazan 1239	04 Mayıs 1824	3		
15 Recep 1237	07 Nisan 1822	3			15 Ramazan 1239	14 Mayıs 1824	3		
25 Recep 1237	27 Nisan 1822	4			25 Ramazan 1239	24 Mayıs 1824	2		
05 Saban 1237	27 Nisan 1822	2	74	18,09	05 Seval 1239	03 Haziran 1824	1		
25 Saban 1237	17 Mayıs 1822	2			15 Seval 1239	13 Haziran 1824	6		
15 Ramazan 1237	05 Haziran 1822	4			25 Seval 1239	23 Haziran 1824	2		
25 Ramazan 1237	15 Haziran 1822	2			05 Zilkade 1239	02 Temmuz 1824	3		
05 Seval 1237	25 Haziran 1822	1			15 Zilkade 1239	12 Temmuz 1824	1		
15 Seval 1237	05 Temmuz 1822	5			25 Zilkade 1239	22 Temmuz 1824	1		
25 Seval 1237	15 Temmuz 1822	1			25 Zilhice 1239	21 Ağustos 1824	2		
15 Zilkade 1237	03 Ağustos 1822	2			05 Muharrem 1240	30 Ağustos 1824	2		
25 Zilkade 1237	13 Ağustos 1822	2			15 Muharrem 1240	09 Eylül 1824	1		
05 Zilhice 1237	23 Ağustos 1822	1			25 Muharrem 1240	19 Eylül 1824	3		
15 Zilhice 1237	02 Eylül 1822	2			05 Safer 1240	29 Eylül 1824	1		
25 Zilhice 1237	12 Eylül 1822	1			15 Safer 1240	09 Ekim 1824	1		
15 Muharrem 1238	02 Ekim 1822	2			25 Safer 1240	19 Ekim 1824	3		
25 Muharrem 1238	12 Ekim 1822	1			05 Rebiyülevvel 1240	28 Ekim 1824	4		
05 Safer 1238	22 Ekim 1822	1			05 Rebiyülevvel 1240	28 Ekim 1824	4		
15 Safer 1238	01 Kasım 1822	4	101	24,69	15 Rebiyülevvel 1240	07 Kasım 1824	1	35	08,55
25 Safer 1238	11 Kasım 1822	3			15 Rebiyülevvel 1240	17 Kasım 1824	3		
15 Rebiyülevvel 1238	30 Kasım 1822	2			25 Rebiyülevvel 1240	27 Kasım 1824	1		
25 Rebiyülevvel 1238	10 Aralık 1822	1			15 Rebiyühahir 1240	07 Aralık 1824	7		
05 Rebiyühahir 1238	20 Aralık 1822	3			25 Rebiyühahir 1240	17 Aralık 1824	4		
15 Rebiyühahir 1238	30 Aralık 1822	3			25 Rebiyühahir 1240	27 Aralık 1824	1		
25 Rebiyühahir 1238	09 Ocak 1823	1			04 Cemaziyülevvel 1240	25 Aralık 1824	1		
25 Cemaziyülevvel 1238	07 Şubat 1823	7			05 Rebiyülevvel 1240	26 Aralık 1824	6		
05 Cemaziyühahir 1238	17 Şubat 1823	1			05 Cemaziyühahir 1240	25 Ocak 1825	6		
15 Cemaziyühahir 1238	27 Şubat 1823	1			26 Cemaziyülevvel 1240	16 Ocak 1825	1		
05 Recep 1238	18 Mart 1823	2			29 Cemaziyülevvel 1240	19 Ocak 1825	1		
15 Recep 1238	28 Mart 1823	4			25 Cemaziyühahir 1240	14 Şubat 1825	5		
05 Saban 1238	17 Nisan 1823	1			05 Recep 1240	23 Şubat 1825	1		
15 Saban 1238	27 Nisan 1823	6			15 Recep 1240	05 Mart 1825	5		
25 Saban 1238	07 Mayıs 1823	1			25 Recep 1240	15 Mart 1825	2		
15 Ramazan 1238	26 Mayıs 1823	2			05 Saban 1240	25 Mart 1825	1	34	08,31
25 Ramazan 1238	05 Haziran 1823	4			15 Saban 1240	14 Nisan 1825	2		
05 Seval 1238	15 Haziran 1823	1			15 Ramazan 1240	03 Mayıs 1825	5		
15 Seval 1238	25 Haziran 1823	2			25 Ramazan 1240	13 Mayıs 1825	1		
25 Seval 1238	05 Temmuz 1823	3			05 Zilkade 1240	21 Haziran 1825	4		
05 Zilkade 1238	14 Temmuz 1823	1			25 Zilkade 1240	11 Temmuz 1825	1		
15 Zilkade 1238	24 Temmuz 1823	4			15 Cemaziyülevvel 1243	04 Aralık 1827	33		
25 Zilkade 1238	03 Ağustos 1823	3			05 Cemaziyühahir 1243	24 Aralık 1827	1		
15 Zilhice 1238	23 Ağustos 1823	3			15 Cemaziyühahir 1243	03 Ocak 1828	1		
05 Muharrem 1239	11 Eylül 1823	1			05 Recep 1243	22 Ocak 1828	1		
15 Muharrem 1239	21 Eylül 1823	4			25 Zilkade 1243	08 Haziran 1828	2		
25 Muharrem 1239	01 Ekim 1823	4			15 Zilkade 1243	29 Mayıs 1828	1		
05 Safer 1239	11 Ekim 1823	5			KY.	KY.	33	5	1,22
15 Safer 1239	21 Ekim 1823	6							
25 Safer 1239	31 Ekim 1823	2							
05 Rebiyülevvel 1239	09 Kasım 1823	2							
15 Rebiyülevvel 1239	19 Kasım 1823	4							
25 Rebiyülevvel 1239	29 Kasım 1823	3							
05 Rebiyühahir 1239	09 Aralık 1823	5							
15 Rebiyühahir 1239	19 Aralık 1823	5							
25 Rebiyühahir 1239	29 Aralık 1823	7							
					TOPLAM		409	409	100

Kaynak: BOA. *DVN. DVE. d. 037/3*. KY=Kaydı yok.

1821-28 döneminde İstanbul-Akdeniz karşılıklı ticaretinde toplam 409 İngiliz bandıralı gemi faaliyette bulunmuştur. Tablo 1’de gösterildiği gibi bu gemilerin yıllar itibariyle dağılımında faaliyette bulunan gemi sayılarının 1821’den 1828’e doğru biraz artış gösterdiği ve bu gemilerin 33 adedinin de hareket tarihinin belli olmadığı, yani kayıtlara geçmediği görülmektedir. Tablo 1’den elde edilen sonuçlar yüzdeler itibariyle Grafik 1’de de gösterilmektedir. Grafiğe göre söz konusu rotada İngiliz bandıralı gemilerin en çok faaliyet gösterdikleri yıl %27,13’lük oranla (111 gemi) 1824 yılı olmuştur. 1828 ve 1829 yıllarında bu oran düşüşe geçmektedir. Söz konusu dönemde İstanbul’dan Akdeniz’e doğru sefere çıkan ancak hiçbir yük taşımayan ve boş olarak İstanbul’dan ayrılan gemi sayısı 210’dur. Yani bu yıllarda İstanbul-Akdeniz karşılıklı ticaretinde seyri sefer yapan İngiliz bandıralı gemilerin %51,34’ü İstanbul’dan Akdeniz’e doğru boş olarak hareket etmiştir.

Grafik 1: İstanbul-Akdeniz Karşılıklı Rotasında İngiltere Bandıralı Gemilerin Yıllara Göre Dağılımı[%]

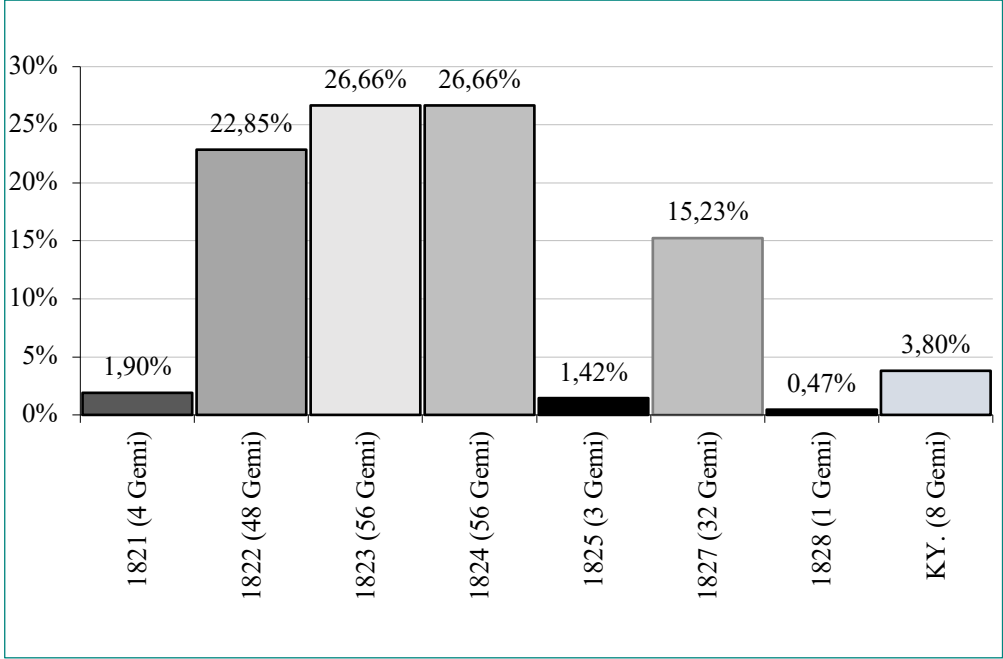

Gemilerin boş hareket etmelerinde, taşıyacak bir emtia bulamamaları ya da başka bir bölgeden aldıkları taşıma siparişi nedeniyle İstanbul’dan ayrılmış olmaları ihtimali bulunmaktadır. Söz konusu yıllarda İstanbul’dan Akdeniz’e doğru boş giden gemilerin yıllar itibariyle dağılımına bakıldığında, bu dağılımın gemilerin toplamının genel dağılımından farklı olmadığı, 1822, 1823 ve 1824 yıllarında en yüksek düzeyine ulaştığı ve sonrasında gerilediği görülmektedir. Özellikle 1830’lara doğru ortaya çıkan bu gerilemenin 1821 yılında ortaya çıkan ve yıllar içinde yayılarak büyüyen Yunan isyanının bölgede çıkardığı kargaşa ve Ege Denizi’nde bir savaş ortamı yaratmasından kaynaklanması mümkündür. Ek 1’de yıllar itibariyle İstanbul’dan Akdeniz’e boş giden gemiler, Grafik 2’de ise bu gemilerin yıllar içerisinde göstermiş olduğu gelişim yüzdeler itibariyle gösterilmektedir.

Bu gemilerin Akdeniz’e doğru neden boş olarak seyrü seferde bulundukları gerçekten de çözülmesi gereken bir problem gibi gözükmektedir. Bunun deniz ticari taşımacılığının niteliğinden kaynaklanan bir tercih olduğunu düşünmek ihtimal

dâhilindedir. Bu nedenle de bu gemilerin taşıyacak bir kargo bulamamış olmaları, ya da İstanbul'da beklerken başka bir ülkeden başka bir taşımacılık teklifi aldıkları ya da yeni kargolar aramak için Akdeniz yönünde denize açıldıkları düşünülebilir.

Grafik 2: Akdeniz'e Boş Giden İngiltere Bandıralı Gemilerin Yıllara Göre Dağılımı[%]

4. Ticarete Konu Olan Malların İncelenmesi: 1821-1828

1821-28 yılları arasında İstanbul'dan kalkış yaparak Akdeniz'e doğru emtia taşıyan gemilerin taşıdıkları mallar ve bu malların miktarları mal grupları şeklinde Ek 2'de gösterilmektedir. Taşınan malların genellikle, gıda, kumaş ve tekstil ürünleri, manifatura ve tuhafiyeler, kereste ve ağaç ürünleri, hırdavat ve maden ürünleri, deri ve deri ürünleri ile baharat ve ecza mal gruplarına dâhil olduğu görülmektedir. Malların arşiv belgelerinde değerlerinin ve vergilerinin belirtilmemiş olması değerler ve vergiler üzerinden bir kantifikasyon yapabilmeyi imkânsızlaştırırsa da, dönemin ticareti hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Arşiv kayıtlarında zorluk çıkaran bir başka husus, malların çok değişik ölçü birimlerinde kaydedilmiş olmasıdır. Küfe, varil, sandık, zenbil ve benzeri miktar ölçülerini ortak bir birim altında toplayabilmenin imkânsızlığı, malların toplam miktarları hakkında bir derleme yapılmasına imkân tanımamaktadır. Buna rağmen Ek 2'den elde edilen en önemli sonuç, ticareti yapılan malların hangi gruptan olursa olsun daha çok tüketim maddelerinden oluştuğudur. Mallar arasında kolonyal malların neredeyse yok düzeyde bulunması da, taşınan malların daha çok bölgesel ticaret için taşımacılığı yapılan mallar olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Tablo 2’de ise Akdeniz’den İstanbul’a gelip taşıdığı malın bir miktarını satarak kalanlarına İstanbul’dan aldığı malları da ekleyerek Akdeniz’e geri dönen gemilerin taşıdığı mallar gösterilmektedir. Bu gemilerin genellikle Osmanlı halkının ihtiyaç duyduğu malları getirerek İstanbul’dan kumaş, gıda, afyon, çivit ve rişte (iplik) gibi mallar alarak Akdeniz’e yeniden açıldığı dikkati çekmektedir. Bu gemilerin belirli bir kargoyu İstanbul’a bıraktıktan -ki kayıtlarda bu malların neler olduğu belirtilmemiştir- sonra Akdeniz’e açılması ve İstanbul’dan da belirli miktarda mal alması ticari siparişleri gereğince olmuş olabilir. Tabloda dikkati çeken bir husus, İstanbul’a gelerek burada mallarını satan gemilerin mallarından geride kalanlardan anlaşıldığı kadarıyla bu mallar içinde demir, kâğıt, saat, kalay ve şeker gibi katma değeri yüksek malların yer aldığı ancak İstanbul’dan alınan malların ise ham madde niteliği taşıdığıdır.

Tablo 2: Akdeniz’den Gelerek Mallarının Bir Kısımını Satan ve İstanbul’dan da Mal Alarak Akdeniz’e Dönen İngiliz Bandıralı Gemilerin Malları ve Miktarları

<i>Mallar</i>	<i>Miktar</i>	<i>Mallar</i>	<i>Miktar</i>
<i>Gemide Satılmadan Kalan Mallar</i>		<i>Gemide Satılmadan Kalan Mallara İstanbul’dan Eklenen Mallar</i>	
Aheni ham	1.000 kantar	Afyon	3 sandık 190 kıyye
Arpa suyu	8 fiçi	Beštahta saati	2 sandık iki adet
Beyaz İngiliz	10 sandık	Beyaz tenekte	150 sandık
Ceviz	5 sandık	Beyaz İngiliz	3 sandık, 7 denk, 1.550 top
Çiti İngiliz	11 denk	Beyaz Trieste	4 sandık 880 top
Çivit	10 sandık	Cevizi bevva	1 sandık, 100 kıyye
Demir tenekte	5 adet	Cildi erneb	2 denk
Demiri ham İngiliz	925 çubuk	Cemşir	1.379 kantar
Elvan kamri	14 denk	Çit, basmai İngiliz	1 denk
Eşya	Bir miktar	Çiti İngiliz	15 denk, 2.100 top
Frengi bogası (keten kumaş)	22 denk	Çivit	1 sandık
Göz taşı (cenâr)	40 fiçi	Cuka	7 denk 12,5 paştav
Hırdavat	1 sandık	Cuka ve elbisei frengi	4 denk
İngilizkari çit ve basma	53 denk, 12 sandık	Duhan	1 çuval
İngilizkari tabak	24 küfe	Eşyayı mütelevvia	10 denk
Kâğıdı yazı	1 denk	Fesi frengi	2 sandık, 60 deste
Kahvei efrenci	204 çuval	Fitilli beyaz	3 sandık, 379 deste
Kalay	110 Varil	Gül yağı	1 sandık
Kambocya bakkamı	713 parça	Hariri ham	53 denk 1.928 tefe
Kütübi efrenci	3 sandık	Hariri hamı Bursa	117 denk, 3.997 tefe
Mismari efrenci	1 Varil	Hariri hamı Rumili	11 denk, 527 kıyye
Ristei penbei İngiliz	42 denk	İngilizkari tabak	3 küfe
Sacma	88 Varil	İngilizkari tülbent	9 denk, 1.375 top
Sim saat	2 kutu	Kahvei efrenci	83 çuval
Şeker, kahvei frengi, İngilizkari çit, basma, dülbent, kirpas	312 adet fiçi ve denk	Kalay	20 Varil
Şeker, kahvei frengi, kalay, mismari frengi	196 fiçi ve Varil	Kuşaklık tülbent	1 sandık, 9 deste
Şeker, kalay	53 fiçi	Kütübi efrenci	1 sandık
		Makramei İngiliz	5 denk, 3.092 deste
		Mazi	78 çuval, 107,5 kantar
		Revganı verd	2 sandık, 2.440 miskal
		Riştei Ankara	16 denk, 1.040 kıyye
		Riştei İngiliz	6 denk
		Riştei penbei İngiliz	9 denk, 212 kıyye
		Saat	1 sandık
		Tülbent, makramei İngiliz	3 denk, 1.917
		Yapağı	50 denk, 41 kantar

Kaynak: BOA. *DVN. DVE. d. 037/3.*

Tablo 3: Akdeniz’den Gelerek Mallarının Bir Miktarını Satan veya Hiç Satmadan Geri Dönen İngiliz Bandıralı Gemilerin Malları

<i>MALLAR</i>	<i>MİKTAR</i>
Boya	40 denk
Civit	10 sandık
Demir sacı	150 demet
Fülfül	16 denk
Günlük	2 varil
Ham demir	510 çubuk
Hintai Rusya	6.500 kile
Hurmayı Mısır	23 varil
İngiliz çiti	8 sandık
İngilizkarı çit, basma	25 denk
İngilizkarı çit, bez, tülbent	79 denk
İngilizkarı emtiaî mütenevvia	51 sandık, 1 denk
İngilizkarı tabak	1 küfe
Kahvei efrenci	67 fiçi
Kalay	100 varil
Şeker	53 sandık, 84 fiçi, 70 varil
Teneke	200 sandık

Kaynak: BOA. *DVN. DVE. d. 037/3.*

Tablo 3, 1821-28 yılları arasında Akdeniz’den İstanbul’a gelerek taşıdığı malların bir kısmını satan veya hiç satamadan gerisin geriye Akdeniz’e dönen İngiliz bandıralı gemilerden oluşmaktadır. Bu gemilerin hangi mallarını İstanbul’da sattıkları kayıtlarda gösterilmediği için bunlar tespit edilememiştir ancak Akdeniz’e dönüş yaparken hangi mallarla dönüş yaptıkları kayıtlarda hem isim hem de miktar olarak gösterildiği için tabloda gösterilmiştir. Bu malların daha çok ham demir, İngiliz çiti, İngiliz tabağı, şeker ve kalay gibi mallardan oluşması bu gemilerin Osmanlı dışındaki dünyadan getirilen malları taşıdığını gösterir niteliktedir. Üstelik bu malların bazıları kolonyal mallar niteliğine de sahiptirler. Ancak malların neden satılmadan geriye götürüldüğü sorusunun cevabı net değildir. Bu malların satışı konusunda başarısız mı olunmuştur, yoksa malların fiyatlarında mı anlaşılammamıştır veya bu gemiler İstanbul’dan mal alma umuduyla mı İstanbul’a gelmişlerdir, bu sorulara arşiv belgesindeki verilerden hareketle cevap vermek mümkün görünmemektedir.

Sonuç

Kullanılan arşiv verilerinin sınırlılığında kaleme alınan bu çalışma ile bazı genel sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Arşiv kaynaklarının düzenlenmiş bir şekilde araştırmacıların kullanımına sunulması amacı ile gerçekleştirilen bu çalışma ile elde edilen genel sonuçlardan ilkinin, 1821-28 döneminde İngiliz bandırası taşıyan gemilerin Ege, Akdeniz, boğazlar ve İstanbul'da yürüttükleri ticari faaliyetlerinin etkin olduğu ve taşımacılıkta XVIII. yüzyıldaki düzeylerini ileriye taşıdıklarıdır. XVIII. ve XIX. yüzyıllara ilişkin verilerden de anlaşılabilir olan bu sonuç, İngiltere'nin Osmanlı topraklarında ve Levant'taki ekonomik faaliyetlerde etkin bir devlet olduğu hipotezini ileri süren başka çalışmaları da doğrulamaktadır.

Elde edilen bir diğer sonuç malların muhtevası ile ilgilidir. İngiliz bandıralı gemilerin söz konusu dönemde yaptıkları taşımacılıkta daha çok Akdeniz havzasında yürütülen bölgesel ticarete konu olan malları taşıdığı, bu malların genellikle temel tüketim mallarından oluştuğu ama bunlara çok az da olsa bazı ham madde, ilaç, baharat ve kolonyal malların eşlik ettiği görülmektedir. Ancak İzmir ve Selanik gibi limanlarda İngilizlerin yaptıkları ticarete özellikle kolonyal malları, yarı mekanik aletleri ve sanayi devrimi ile geliştirilen saat, kahve değirmeni, gözlük ve benzeri malları Osmanlı'ya ihraç ettikleri göz önünde bulundurulduğu zaman 1821-28 dönemindeki taşımacılığa konu olan malların daha çok bölgesel tüketime hitap ettiği iddiası güçlenmektedir.

Yine bu İngiliz bandırası taşıyan gemilerin söz konusu dönemde İstanbul-Akdeniz karşılıklı ticaretinde yaptıkları taşımacılığa konu olan malların genellikle, gıda, baharat ve ecza, hırdavat ve maden ürünleri, kereste ve kereste ürünleri, deri ve deri ürünleri, kumaş ve tekstil ve manifatura ve tuhafiye ürünlerinden oluştuğu görülmektedir. Bu mallara, İngiliz çiti gibi bazı İngiltere menşeli mallar ile havyar gibi Rusya kökenli ve kahve gibi kolonyal mallar da eşlik etmektedir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA. *DVN. DVE. d.* 037/3. (95 Sayfa).

Diğer Kaynaklar

Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1983.

Black, Jeremy. *Kısa İngiltere Tarihi*, Çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Bostan, İdris. “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”. *Belleten* 59/225 (1995): 355-379.

Burian, Orhan. “Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9/1-2 (1951): 1-40.

Davis, Ralp. “English Foreign Trade, 1660-1700”. *The Economic History Review* (New Series) 7/2, (1954): 150-166.

Davis, Ralp. “English Foreign Trade, 1700-1774”. *The Economic History Review* (New Series) 15/2, (1962): 285-302.

Davis, Ralp. “English Imports from the Middle East, 1580-1780”, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Ed. M. A. Cook. London: Roudledge Press, 1970): 193-207.

Dursteler, Eric. “Commerce and Coexistence: Veneto-Ottoman Trade in the Early Modern Era”. *Turcica* 34 (2002): 105-133.

Eldem, Edhem. “Capitulations and Western Trade -Western Trade in the Ottoman Empire: Questions, Issues and Sources”, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Ed. Suraiya N. Faroqhi. London: Cambridge Univ. Press, 2008: 283-335.

Elibol, Numan. “Karadeniz Ticaretinde İngiliz Bandıralı Gemiler, 1802-33”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF. Dergisi* 20/2 (2015): 73-94.

Elibol, Numan. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi: 1996.

Genç, Mehmet. “XVIII. Yüzyılda Türkiye’den Fransa’ya Yapılan Pamuklu İhracatı ile İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi I*, 10. Baskı, (İstanbul 2013): 262-269.

Genç, Mehmet. “Yed-i Vahit”, *DTV. İslam Ansiklopedisi*, 43 (İstanbul 2013), ss. 378-343.

Hope, T. J. “Britain and the Blacac Sea Trade in the Late Eighteenth Century”. *Revue Roumaine d’Etudes Internationales* 24/2 (1974): 159-174.

İmlah, Albert H. “Real Values in British Foreign Trade, 1798-1853”. *The Journal of Economic History* 8/2 (1948): 133-152.

- İnalcık, Halil. “İmtiyazat”, *DİB. İslam Ansiklopedisi*, 22 (İstanbul 2000), ss. 245-252.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi”. *Tarih Risaleleri*, Der. Mustafa Özel. İstanbul: İz Yayınları, 1995: 35-53.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı İmparatorluğu”. Çev. Vahdettin Engin. *Türklük Dünyası Araştırmaları* 93 (1994): 145-175.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı’nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”. *Doğu Batı Dergisi* 24 (2003): 55-83.
- İnalcık, Halil. “The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans”. *Archeion Pontou* 35 (1979): 74-110.
- İnalcık, Halil. *Klasik Çağ (1300-1600)*. 2. Baskı. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: YKY. Yayınları, 2003.
- Kayıran, Mehmet. “16 Ağustos 1838 Tarihli Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ile 29 Nisan 1861 Tarihli Türk-Fransız Ticaret Antlaşması ve Karşılaştırılması”. *Anadolu Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Dergisi* 2/1 (1989): 151-181.
- Köse, Ensar. “Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (XVIII. Yüzyılın İlk Yarıları)”. *Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/12 (2015): 24-56.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*. Ankara: Savaş Yayınları, 1982.
- Küçükcalay, A. Mesud. “Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul’unda İthalat: İzmir ile Bir Karşılaştırma (1793-1803)”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 41 (2013): 321-359.
- Küçükcalay, A. Mesud. “Imports to Smyrna between 1794 and 1802: New Statistics from the Ottoman Sources”. *Journal of the Economic and Social Histoy of the Orient* 51 (2008): 487-512.
- Küçükcalay, A. Mesud. “İzmir Efrenç Gümrüğü Mukataası’na Ait 1802-1805 Tarihli 15 Adet Defterin Analizi”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 16 (2004): 215-223.
- Küçükcalay, A. Mesud. “İzmir Efrenç Gümrüğü’ne Ait Bir İrad Defteri’nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)”. *Belleten* 70/257 (2006): 265-288.
- Küçükcalay, A. Mesud. “Merkantilizm”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. C. 3. Ed. Yekta Saraç. Ankara: Tübitak Yayınları, 2021, ss. 66-68.
- Küçükcalay, A. Mesud. *Dünya İktisat Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2014.
- Küçükcalay, A. Mesud. *Osmanlı İzmir’inde İthalat -İzmir Efrenç Gümrüğü- (1818-1838)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

- Küçükkalay, A. Mesud ve Elibol. “Osmanlı İmparatorluğu’na Avrupa’dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2003): 151-176.
- Küçükkalay, A. Mesud ve Elibol. Numan, “Osmanlı Döneminde İzmir’den Yapılan İhracatın Analizi (1774-1776)”. *Belleten* 86/306 (2022): 603-640.
- Küçükkalay, A. Mesud ve Elibol. Numan, “Ottoman Imports in the Eighteenth Century: Smyrna (1771-1772)”. *Middle Eastern Studies* 42/5 (2006): 723-740.
- Kütükoğlu, Mübahat. “Ahidname”, *DİB. İslam Ansiklopedisi*, 1 (İstanbul 1988), ss. 536-540.
- Kütükoğlu, Mübahat. “Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 4-5 (1973-74): 335-383.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1833)*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974.
- McGowan, Bruce. *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*. USA: Cambridge Univ. Press, 1981.
- Murphey, Rhoads, “Conditions of Trade in the Eastern Mediterranean: An Appraisal of Eighteenth-Century Ottoman Documents from Aleppo”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33/1 (1990): 35-50.
- Özcan, Azmi. “Osmanlı-İngiltere Münasebetleri”, *DİB. İslam Ansiklopedisi*, 22 (İstanbul 2000), ss. 302-307.
- Öztürk, Yücel. “XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 97 (1995): 114-135.
- Pamuk, Şevket. “Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretindeki Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Türk İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar. 1979-1980 Özel Sayısı II: 161-204.
- Pamuk, Şevket. *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. 4. Baskı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1997.
- Panzac, Daniel. “International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century”. *International Journal of Middle East Studies* 24/2 (1992): 189-206.
- Price, Jacop M. “What did Merchants Do? Reflections on British Overseas Trade, 1660-1790”. *The Journal of Economic History* 49/2 (1989): 267-284.
- Rider, Christine. *An Introduction to Economic History*. USA: South Western College Publishing, 1995.
- Roover Raymond De. “On Üçüncü Yüzyıl Ticaret Devrimi”. *Tarih Risaleleri*. Der. Mustafa Özel. İstanbul: İz Yayınları, 1995): 111-117.

- Subaşı, Turgut. “Abdülmecid Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*. Ed. E. A. Yalçinkaya ve Uğur Kurtaran. (Ankara: 2018): 179-204.
- Subaşı, Turgut. “Anglo-Ottoman Relations Before the Tanzimat”, *New Millennium Perspectives in the Humanities*, Global Publications, (New York: 2001): 202-230.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. 15. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”. *Belleten* 13/51 (1949): 573-648.
- Wood, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çigdem E. İpek), Doğubatı Yayınları, Ankara: 2013.
- Yücekök, Ahmet, “Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri”. *AÜ. Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi* 23/1 (1968): 381-425.

EK 1: İstanbul'dan Akdeniz'e Boş Olarak Giden İngiliz Bandıralı Gemilerin Yıllar İtibariyle Dağılımı

Hareket Ta- rihi (Hicri)	Hareket Ta- rihi (Miladi)	Gemi Sayısı (Aylık)	Gemi Sayısı (Yıllık)	%	Hareket Ta- rihi (Hicri)	Hareket Ta- rihi (Miladi)	Gemi Sayısı (Aylık)	Gemi Sayısı (Yıllık)	%
05 Rebiyülevvel 1237	30 Kasım 1821	4	6	2,75	05 Cemaziyülevvel 1239	07 Ocak 1824	4		
25 Rebiyülevvel 1237	20 Aralık 1821	2			15 Cemaziyülevvel 1239	17 Ocak 1824	3		
15 Rebiyülahir 1237	09 Ocak 1822	1			25 Cemaziyülevvel 1239	27 Ocak 1824	2		
25 Rebiyülahir 1237	19 Ocak 1822	4			05 Cemaziyülahir 1239	06 Şubat 1824	1		
15 Cemaziyülevvel 1238	28 Ocak 1822	5			15 Cemaziyülahir 1239	16 Şubat 1824	4		
25 Cemaziyülahir 1237	19 Mart 1822	4			25 Cemaziyülahir 1239	26 Şubat 1824	1		
15 Recep 1237	07 Nisan 1822	2			05 Recep 1239	06 Mart 1824	3		
25 Recep 1237	17 Nisan 1822	4			15 Recep 1239	16 Mart 1824	5		
05 Şaban 1237	27 Nisan 1822	2			25 Recep 1239	26 Mart 1824	3		
25 Ramazan 1237	15 Haziran 1822	2			05 Şaban 1239	05 Nisan 1824	1		
15 Sevvâl 1237	05 Temmuz 1822	5			15 Şaban 1239	15 Nisan 1824	3		
25 Sevvâl 1237	15 Temmuz 1822	1			25 Şaban 1239	25 Nisan 1824	3		
25 Zilkade1237	13 Ağustos 1822	1			05 Ramazan 1239	04 Mayıs 1824	1		
15 Zilhıccе 1237	02 Eylül 1822	2			15 Ramazan 1239	14 Mayıs 1824	3		
25 Zilhıccе 1237	12 Eylül 1822	1	48	22,01	25 Ramazan 1239	24 Mayıs 1824	1		
15 Muharrem 1238	02 Ekim 1822	1			13 Haziran 1824		1	56	25,68
25 Muharrem 1238	12 Ekim 1822	1			23 Haziran 1824		1		
05 Safer 1238	22 Ekim 1822	1			02 Temmuz 1824		1		
15 Safer 1238	01 Kasım 1822	1			30 Ağustos 1824		1		
25 Safer 1238	11 Kasım 1822	3			05 Muharrem 1240	1824			
15 Rebiyülevvel 1238	30 Kasım 1822	2			25 Muharrem 1240	19 Eylül 1824	1		
25 Rebiyülevvel 1238	10 Aralık 1822	1			05 Safer 1240	29 Eylül 1824	1		
05 Rebiyülahir 1238	20 Aralık 1822	2			25 Safer 1240	19 Ekim 1824	1		
15 Rebiyülahir 1238	30 Aralık 1822	2			15 Rebiyülahir 1240	07 1824	2		
25 Cemaziyülevvel 1238	07 Şubat 1823	7			25 Rebiyülahir 1240	17 1824	1		
05 Cemaziyülahir 1238	17 Şubat 1823	1			29 Rebiyülahir 1240	21 1824	1		
15 Cemaziyülahir 1238	27 Şubat 1823	7			04 Cemaziyülevvel 1240	25 1824	1		
05 Recep 1238	18 Mart 1823	2			05 Rebiyülevvel 1240	26 1824	6		
15 Recep 1238	28 Mart 1823	2			05 Rebiyülahir 1240	25 Ocak 1825	1		
05 Şaban 1238	17 Nisan 1823	1			26 Cemaziyülevvel 1240	16 Ocak 1825	1	3	1,37
15 Şaban 1238	27 Nisan1823	4			29 Cemaziyülevvel 1240	19 Ocak 1825	1		
25 Şaban 1238	07 Mayıs 1823	1	56	25,68	15 Cemaziyülevvel 1243	04 1827	31	32	14,67
25 Ramazan 1238	05 Haziran 1823	4			15 Cemaziyülevvel 1243	24 1827	1		
15 Sevvâl 1238	25 Haziran 1823	2			15 Zilkade 1243	29 Mayıs 1828	1	1	4,12
25 Sevvâl 1238	05 Temmuz 1823	2			KY.	KY.	8	8	3,66
15 Zilkade1238	24 Temmuz 1823	3							
25 Zilkade1238	03 Ağustos 1823	2							
15 Muharrem 1239	21 Eylül 1823	2							
05 Safer 1239	11 Ekim 1823	4							
15 Safer 1239	21 Ekim 1823	3							
25 Safer 1239	31 Ekim 1823	2							
15 Rebiyülahir 1239	19 Aralık 1823	4							
25 Rebiyülahir 1239	29 Aralık 1823	3							
					TOPLAM		210	210	100

Kaynak: BOA. DVN. DVE. d. 037/3. KY.=Kaydı Yok

EK 2: İstanbul'dan Akdeniz'e Giden İngiltere Bandıralı Gemilerin Malları ve Miktarları

<i>Mallar</i>	<i>Miktar</i>
<i>GIDA ÜRÜNLERİ</i>	
Balık	2 çift
Ciros balığı	798.000 adet
Cevizi bevva	1 sandık, 80 kıyye
Dakik	6.616 çuval, 60.000 kıyye, 4721,5 kile
Fındık	598 çuval, 12 sepet, 101 kap, 8 sandık, 2.588,5 kantar
Gülac (güllac)	2 küfe
Hamr (efrenci)	9 varil, 50 kıyye
Hamsi balığı	6 varil
Havyar	47 fiçi, 8.199 kıyye, 172 kantar
Helva	55 kutu, 500 kıyye
Kaba zeytin	92 fiçi, 13 varil, 11.366 kıyye
Kahve efrenci	110 çuval, 6.000 kıyye
Kırmızı havyar	4 varil, 60 kıyye
Kırmızı havyar ve morina	12 fiçi
Kokoroz (mısır)	3.000 kile
Kudret helvası	10 sandık, 800 kıyye
Kuru balık	600.000 adet
Pastırma	33 hasır, 230,5 kantar
Peksimet	3.757 kantar
Reçel	6 sandık, 52 kıyye
Revganı sade (sadeyağ)	1.000 kıyye
Rom	1 fiçi, 280 kıyye
Sair	4.050 kile
Seker	2 sandık, 50 kutu, 40 kıyye
Tuzlu balık	10.000 adet, 3.193 varil
Tuzlu çiros balığı	900.000 adet
Tuzlu lahm sucuğu (et sucuğu)	27 varil
Tuzlu mahi (tuzlu balık)	349 varil
Yenidünya	160 adet
Zeytin	50 varil
<i>KUMAŞ ve TEKSTİL ÜRÜNLERİ</i>	
Astar	18 denk, 780 top
Basmai hassa	445 top
Bazen ve elvan patista	13,5 top
Beyazı İngiliz	2 denk, 200 top, 2 sandık, 200 nice
Beyazı İngiliz ve şeytanbezi	7 denk, 710 top
Bursakarı çitari	27 top
Canfes	160 zira
Çiti asitane	20 top
Çuka (france, mahud, saye)	40 denk, 29,5 paştav
Damgahane (bir tür kumaş)	2 top
Destgahi bez (tezgâh bezi)	6 adet
Elvan patesta (pamuklu kumaş)	17 top

Elvan tülbent	12,5 top
Elvan ve basmai hassa	416,5 top
Gömlleklik bez	34 sandık
Harir hurdası (kamçıbaşı)	1.284 denk, 3.247 kantar
Hariri ham	720 denk, 9.503 kıyye, 47.433 tefe
Hariri hamı Bursa	202 denk, 6 sandık, 13 çuval, 8.011 tefe
Hariri hamı Rumili	37 çuval, 10 denk, 2.357 kıyye,
Hint taklidi telli kutnii İngiliz	1 bohça, 10 top
Hinta (Rusya)	31.940 kile
İngiliz çiti	14 denk, 1.267 top
İngilizkari çit ve basma	1 sandık, 16 denk, 2.411 top
İngilizkari tülbent	5 denk, 1.000 nece
İşleme ve Bursakari çitari	27 top
İşleme ve sade havlı	84 çift
İstanbul çiti	15 top
Kanaviçe bezi	56 denk
Kazmir (ince çuka)	1 sandık
Kirpas (İngiliz, Rusya, Mısır vs.)	2.262 top, 8 denk, 1.564 kıyye
Mahlutı basmai hassa	6 top
Muhabbethanei İngiliz	3 sandık, 270 top
Pazen	3 sandık, 131 top
Peştamal	107 çift
Şalii asitane	9 sandık, 234 top
Saye çukası	1 denk, 6 paştav
Selimiye (ipekli kumaş)	49 top
Selimiye ve nemika	10 sandık, 41 top
Silecek	315 adet, 10 çift
Tiflik	50 denk
Tülbent	1 sandık, 100 top
Üstlük	53 top
Yapağı	218 çuval, 27 balya, 831 kantar
Yapağı Rusya	40 denk, 13 çuval, 492 kantar
<i>KERESTE ve KERESTE ÜRÜNLERİ</i>	
Ağaç havan	423 adet
Ağaç iskemle	35 adet
Ağaç kavata ve kürek (ağaç tas)	268 adet
Ağaç kufa (ağaç testi)	18 adet
Ağaç tokmak	10 adet
Ağacı kavata	3.070 adet
Ağacı zerta/zurna	1 kutu
Balta sapı	2.500 adet
Balta tahtası	710 adet
Balyemez sırk çam	100 adet
Ceviz tahtası	100 adet
Ecnası kereste	10.753 adet
Envai Kereste	41.025
Fıçı tahtası	13.050 adet

İhlamur tahtası	176 adet
Kalın değnek	2.500 adet
Kalın meşe tahtası	380 adet
Kalın tahta	2.576 adet
Kalın ve ince tahta	10.875 adet
Karaağaç	187 adet
Kavak	2 kutu, 4 adet
Kavata (kebir, sağır), (ağaç tas)	4.570 adet
Kazma sapı	600 adet
Kereste (mütenevvia)	29.791 adet
Keser sapı	2.250 adet
Koşuş tahtası	500 adet
Küçük karaağaç	31 adet
Küreklik ağaç	10 adet
Matrak (kalın sopa, değnek)	9.700 adet
Orta direk çubuğu	9 adet
Rumili tahtası	570 adet
Sandık tahtası	7.000 adet
Seren (gemi sereni)	50 adet
Serenlik sütun	30 adet
Tahta	680 adet
Tehi portakal sandığı	200 adet
Tehi sandık	2 adet
Ufak direk	4.245 adet
Varil tahtası	6.800 adet
<i>BAHARAT, ECZA ve KİMYA ÜRÜNLERİ</i>	
Afyon	3 sandık, 127 kıyye
Alacehr (kök boya bitkisi)	54 çuval, 4.388 kıyye
Aselbend (bir çeşit zambak)	1 sandık, 35 kıyye
Barut siyah	250 varil
Çadır uşağı (bir çeşit şifalı bitki)	8 sandık, 300 kıyye
Duhan (tütün)	1.055 denk, 17 bohça, 44.617 kıyye
Ecza	1 sandık
Germeşik çubuğu (yabani kızılçık)	707 demet, 16.150 adet
Gül yağı	27 sandık, 22.244 miskal
Hınnap (Çin hurması)	50 adet
İhlamur	100 demet
Kara boya	250 kıyye
Kav (ağaç mantarı, ateş yakmak için)	4 çuval, 500 kıyye
Kendir çubuğu	3 bağ, 600 adet
Kiraz çubuğu	2 demet, 204 adet
Kirazcık	3 adet
Kireç	2 küfe
Kundus böceği	1 torba, 5 kıyye
Mahlep (sahlep)	9 çuval, 900 kıyye
Mantar kavı	10 çuval, 1.100 kıyye
Mazı (orman ağacı)	136 çuval, 43 kantar

Nişadır	4 kafes, 4 sandık, 998 kıyye
Revğanı verd (gül yağı)	9 sandık, 7.860 miskal
Sap	3 fiçı, 40 kantar
Siyah boya	15 fiçı
Sünger	8 çuval, 285 kıyye
Tiryak (afyon macunu)	1 sandık, 40 kıyye
Zencebil (zencefil)	950 kıyye
Ayna	1 sandık
Billur evanı	2 sandık
Fincan	15 küfe
Fincanı beç	3 sandık
Saat camı	1 kutu, 30 deste
Şişe (asitane, beç)	4 sandık, 1 küfe
<i>MANİFATURA VE TUHAFİYE</i>	
Altun şerit	1 sandık
Attariye	1 küfe
Attariyyei uzun çarşı ve hırdavat	Bir miktar
Ayakkabı	3 seklem
Boyama	16 adet
Çamaşır teknesi	21 adet
Çemşir (çamaşır)	7.653 kantar, 717 parça
Çemşir tarak	20 adet
Çeşitli eşya, attariye ve hırdavat	32 ecnası kap, 30 sandık, 1 denk, 2 küfe
Çizme	192 çift
Duhan bıçağı	100 adet
Ecnası halat ve gomana	96 kantar
Ecnası kürek	30 çift, 1 denk
Elbisei efrenci	2 sandık
Eşyayı gice	2 sandık
Eşyayı kilim	4 sandık
Eşyayı mahluta (karışık eşyalar)	110 sandık
Eşyayı mütenevvia	48 ecnası kap, 3 sandık ve bir miktar
Fesi frengi	21 sandık, 2.350 deste
Frengi klapdan (şerit)	4 sandık, 21.920 dirhem
Gergef	25 adet
Gözege ve sair pullama	500 adet
Gözge (ayna) tahtası	3.024 adet
Gülâb (gül suyu)	3 varil
Haffafiye	2.595 çift, 1 sepet, 5 sandık
Harci lüle (nargile lülesi)	20 sandık, 3.000 adet,
Harci zarfı frengi (fincan kabı)	1 sandık, 300 deste
Hartuç (nargile temizleme fırçası)	30.000 adet
Hartuçluk kâğıt	20 top
Hasır süpürgesi	1.500 adet
İğne	1 sandık, 20 torba
İngilizkârı tabak	1 sandık
İngilizkârı teneke kutu	1 sandık

İpekten pare kesesi	4 adet
İşleme ve mahlut hadi	82 çift
İspilye (bir çeşit taş)	1.244 adet
Kalpa taşı	163 kantar
Kaşık	3 küfe, 4 deste
Kaşık ve tabak	42 küfe
Kaya/kaba kaşık ve tabak	24 küfe
Kazıp pul (yalancı pul)	1 sandık, 30 kıyye
Keçe	500 adet
Keçe külah	2 küfe
Keçi kılı Rusya	28 çuval, 7 denk, 330 kantar
Keçi kılından peçe	8 adet
Kehrübarı emame	42 adet
Köhne ayakkabı	11 seklem, 2 denk
Külah	200 adet
Lüle	43 sandık, 1 fiçı, 2 küfe
Mahlut çubuk	2 bağ, 300 adet
Marpic (marpuç)	10 deste
Mimli tapa	1.800 adet
Muyı deve (deve kılı)	20 denk, 1.040 kıyye
Nargile seri (nargile gövdesi)	6 adet
Pul (kazıp)	42 sandık, 1 çuval, 100 kıyye
Riştei Ankara	63 denk, 4.034 kıyye
Riştei İngiliz (penbei)	22 denk, 796 kıyye
Tarak	3 küfe
Tehi çekmece	4 adet
Tehi çuval	12 denk
Tehi iğne kutusu	10 adet
Tehi küfe	50 adet
Tehi kutu	1 seklem
Telatini françe (ince deri)	3 denk
Tunç taş	6 adet
Urgan	166 denk, 10.500 kıyye
<i>HİRDAVAT, MADEN ve MADENİ ÜRÜNLER</i>	
Aheni ham	1.200 kantar
Alatı nühas (bakır aletler)	8 kıyye
Anadolu Hırdavatı	737 adet
Balta	50 adet
Bartın hırdavatı	715 adet
Danehai humbara (gülle)	1.500 adet
Demir (ham, Rusya, Samakov)	4.129 çubuk, 3.730 kantar
Eğе	5 kutu, 5.000 adet
Eğе ve destere	45 adet
El kantarı	10 adet
Evani nühas	8 küfe, 1 sandık, 41.488 kıyye
Fiçı çemberi	3.558 demet
Hırdavat	2 sandık, 3 küfe, 8 sepet

Hırdavatı uzun çarşu	4 küfe, 5 sepet, 4 zenbil
Kalbur	420 adet
Kantarı kile	1 deste
Kebir ve sağır varil	60 adet
Keser	1 sandık, 175 adet
Kilit	2 sandık, 150 deste
Matbaha müteallik evanı nühas	5 sepet
Mısmarı flemenk (çivi)	15 varil, 81,5 kantar
Mühimmat	5 sandık, 24 parça
Nühas kazgan (büyük tencere)	1 adet
Rusya kilidi	306 sandık, 19.000 adet
Sarı teneke	4 sandık, 276 kıyye
Testere	100 adet
Varil çemberi	1.485 demet, 1.525 adet
<i>DERİ ve DERİ ÜRÜNLERİ</i>	
Cildi camus	56 denk
Cildi erneb	5 denk, 3.000 adet
Gön	3 denk
İşlenmemiş kürk	250 adet
İşlenmiş kürk	490 adet
Kakum (kürk)	3 sandık
Kavsale (kösele)	378 adet
Manda gönü	20 adet
Meşin	1 sandık, 1 bağ, 400 adet
Meşin foca	1 sandık, 8 adet
Sahtiyan	100 adet
<i>Diğer</i>	
Anadolu çifte dolabı	219 adet
Bartın dolabı	200 adet
Bartın koguşu	400 adet
Çifte dolab	390 adet
Çifte mana	1.940 adet
Çıkık	2 adet
Çubuk	1 sandık
Ecnası makara	36 adet
Elek	41 adet
Eşya ve erzak	50 sandık
Frengi kâğıt mengenesi	1 sandık
Hamr ve elbisei efrenci	16 sandık
Harci çubuk	50 adet
Harir	21 denk
Hondura ve life	50 kıyye
Kalas dolabı	461 adet
Kara cild kuşağı	24 deste
Karacalar (?) kuşağı	24 deste
Kelotı frengi	14 adet
Kütübi efrenci	5 sandık

Meles	452 top, 8 sepet, 2 sandık
Saat beštahta	3 sandık, 5 adet
Sevahi	231 adet
Silme çubuk	2 bağ, 700 adet
Sürat ağacı plastorya (gülle koruyucu)	500 adet
Tehi sepet	9 adet
Tehi varil	752 adet
Tek dolab	100 adet
Tenaki/tinaki	4 torba, 76 kıyye
Vezne	3 adet
Yapağı tahta	3.000 adet
Yazı kâğıdı ve kitabı efrenç	1 sandık
Yek dolab	163 adet
Yuvarlak	200 adet

Kaynak: BOA. *DVN. DVE. d. 037/3.*

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Eğitim Yapılarında Tasarım ve Fonksiyonellik: Muallim Cevdet'e Göre Okul Mimarîsi ve Sağlığı

Design and Functionality of Educational Buildings during the Transition from the Ottoman Empire to the Republic: School Architecture and Health according to Muallim Cevdet

Hasan Işık*^{ORCID}; Rifat Dağlı**^{ORCID}

Öz

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde eğitim alanında etkin bir figür olan Muallim Cevdet'in okul yapılarının tasarımı ve fonksiyonelliği üzerine görüşleri ve önerileri, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Eğitim binalarının fiziki koşullar, öğrenci sağlığı ve pedagojik gereksinimler çerçevesinde ele alınması ve Muallim Cevdet'in dönemin eğitim reformlarına sunduğu çok yönlü katkılarının incelenmesi çalışmanın amaçları arasındadır. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada, Muallim Cevdet'in eğitim yapılarında lokasyon seçimi, zemin, hava sirkülasyonu, doğal ışık kullanımı, rutubet kontrolü ve mobilya ergonomisi gibi alanlardaki yenilikçi yaklaşımlarının modern eğitim yapıları ile ilişkisi birincil kaynakların analizi sonucu elde edilen veriler doğrultusunda tahlil edilmiştir. Araştırma, dönemin birincil kaynakları ile Muallim Cevdet'in *Mektep Hıfzıssıhhası* konusundaki el yazması defteri üzerine inşa edilmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde eğitim binalarına ilişkin ele alınan konular ve dönem literatürü karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Yapılan incelemede Muallim Cevdet ve dönemin diğer kaynaklarının ifadeleri doğrultusunda, Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında okul mimarîsi ve okul sağlığı alanlarında modern gelişmelerin izlendiği ve bu gelişmelerin metinlerde dile getirildiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muallim Cevdet, eğitim yapıları, mimarî tasarım, okul sağlığı.

Abstract

Muallim Cevdet, an influential figure in the field of education during the transitional period from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey, constitutes the focal point of this study with his views and proposals regarding the design and functionality of school buildings. The study aims to examine educational structures in terms of physical conditions, student health, and pedagogical needs, as well as to analyze Muallim Cevdet's multifaceted contributions to the educational reforms of the era. Employing the document analysis method, the research investigates the relationship between Muallim Cevdet's innovative approaches—such as location selection, ground structure, air circulation, use of natural light, humidity control, and furniture ergonomics—and modern educational architecture, based on data derived from primary sources. The study is grounded in primary sources of the period, particularly Muallim Cevdet's handwritten notebook on "Mektep Hıfzıssıhhası" (School Hygiene). Topics related to educational buildings in the early Republican era and contemporary academic literature have been evaluated through a comparative approach. The findings reveal that, according to Muallim Cevdet and other sources of the time, modern school architecture and hygiene developments were observed and discussed in contemporary texts during the late Ottoman and early Republican periods.

Keywords: Muallim Cevdet, educational structures, architectural design, school health.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi hasantarih@yahoo.com

** Milli Eğitim Bakanlığı rifatdagli51@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 3

Başvuru / Submitted: 11 Şubat 2025 & Kabul & Accepted: 1 Haziran 2025

Atıf / Citation: Işık, H.; Dağlı, R. "Osmanlıdan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Eğitim Yapılarında Tasarım ve Fonksiyonellik: Muallim Cevdet'e Göre Okul Mimarîsi ve Sağlığı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 325-356.

Giriş

Eğitim kurumları, geçmişte olduğu gibi modern zamanlarda da yalnızca bilgi aktarımının yapıldığı alanlar değil; bireyin fiziksel, zihinsel ve sosyal gelişimini etkileyen mekânsal düzenlemeler bütünüdür. Okul binaları, eğitim-öğretim süreçlerini desteklemek ve modern toplumun ihtiyaçlarına yanıt vermek amacıyla tasarlanan çok işlevli yapılar olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda okul binaları inşa edilirken hem öğrencilerin hem de öğretmenlerin mevcut ve gelecekte ortaya çıkabilecek ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanması büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra eğitim ortamları, sadece koridor ve dersliklerden meydana gelen maddî bir unsur olarak görülmemeli içinde öğrenci-öğretmen ve veli etkileşiminin söz konusu olduğu canlı bir sosyal organizma olarak da değerlendirilmelidir. Bu ortam, öğrencilerin içinde bulunmaktan mutlu olacağı, severek öğrenim görecekları, zamanla değişen şartlara ve yeni ihtiyaçlara uyum sağlayabilecek, çeşitli büyüklüklerdeki esnek ve işlevsel eğitim mekânları olarak tasarlanmalıdır.¹ Eğitim ortamlarının mekânsal organizasyonu, öğrencilerin sosyal ilişkilerini de etkilemektedir. Okul koridorları, bahçeler, ortak kullanım alanları gibi mekânlar, öğrenciler arası etkileşimi artırarak sosyal öğrenmeyi ve aidiyet duygusunu güçlendirmektedir. Bu nedenle okul tasarımı sadece sınıf ortamıyla sınırlı düşünülmemeli, okulun tüm mekânsal kurgusu bir bütün olarak ele alınmalıdır.²

Eğitim yapılarının tasarım ve fonksiyonelliği, eğitim etkinliklerinin verimliliği ve başarısı yanı sıra çocukların fiziksel ve mental gelişimi, motivasyonu, öğrenme performansı ve akademik başarıları üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Eğitim-öğretim sürecinde çocuğun içinde bulunduğu mekânın fiziksel özelliklerinin kendisine kazandırılmak istenen davranışlar ve öğrenme verimliliği ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koyan çok sayıda çalışma bulunmaktadır.³ Türkiye’deki çalışmalar da eğitim mekânlarının öğrenci başarısı ve öğrenme motivasyonu üzerindeki etkisini doğrulamaktadır. Özellikle fiziksel koşulların (aydınlatma, havalandırma, akustik, renklendirme, ergonomik mobilyalar vb.) iyileştirilmesinin akademik başarıda anlamlı artışlar yarattığı tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalar, eğitim ortamlarında ergonomik ilkelerin uygulanması yoluyla fiziksel konforun artırılmasının, eğitimde kaliteyi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak sınıf ortamlarında yaşam kalitesini arttırmak, öğretmen ve öğrenci açısından verimi de arttıracaktır.⁴

Yukarıdaki satırlarda eğitim yapılarının tasarım ve fonksiyonelliğini belirleyen güncel ilkeler, ana hatlarıyla özetlenmiştir. Esasında okul binalarının inşa tekniği ve

¹ İsmail Aydoğan, “Okul Binalarının Özellikleri ve Öğrenciler Üzerine Etkileri,” *Millî Eğitim* 193 (Kış/2012): 30, 32, 38.

² Eda Aktürk, Reyhan Midilli Sarı ve Selda Şensoy Al, “Okul Aidiyeti Duygusunun ve Sosyalleşmenin Geliştirilmesinde Sirkülasyon Alanlarının Rolü,” *Mekânsal Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2023): 19-20.

³ İmran Kavaz Altun ve Tülay Zorlu, “Mekânsal Algıda Etkili Fiziksel Parametreler: İlk Kademe Eğitim Yapıları Derslikleri,” *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi* 11/23 (2021):15-16.

⁴ Selda Al, “Eğitim Yapılarının Fiziksel Konfor Koşullarının Öğrenci Başarısına Etkisi” (doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2014), 76-81.

mimarî dokusunu konu alan arayışların temeli, eğitim tarihinin bir parçası olarak ortaya çıkmış ve üzerinde çokça durulmuş bir olgudur. Bu makalede Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş evresinde okul binalarının tasarımıyla yönelik arayışlar kapsamında Muallim Cevdet'in ileri sürdüğü görüşlerin mercek altına alınması hedeflenmiştir.

Tarih boyunca farklı mimarî anlayışlarla inşa edilen eğitim yapıları, zamanın gereksinimlerine ve pedagojik yaklaşımlarına göre şekillenmiş ve evrilmiştir. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda eğitim reformları ve teknolojik gelişmelerin okul binalarının inşa ve donanımında köklü değişikliklere yol açtığı, bu meyandaki konuların dönemin entelektüel çevreleri ve idarî kademelerinde tartışıldığı anlaşılmaktadır.⁵ Zira II. Meşrutiyet devrinin ünlü maarif nazırlarından Ahmed Şükrü Bey'in⁶ göreve yeni başladığı esnada, yani Temmuz 1914'te, "*kavâid-i hıfzıssıhaya tamâmiyle muvâfık binâlar inşa edeceğiz*"⁷ şeklindeki sağlık koşullarına uygun bina yapımına ilişkin kayda geçen ifadeleri dikkate değer nitelik taşımaktadır.

Osmanlı maarif teşkilatının en üst kademesinden 1914 yılında yükselen bu seslerin öncesinde okul binalarında işlevsellik konusunun kamuoyunda çeşitli vesilelerle gündeme getirildiği bilinen bir gerçektir. Nitekim 1904 yılında uluslararası bir kongre düzenlenerek mektep hıfzıssıhası/okul sağlığı konusu teferruatlı biçimde tartışılmış ve okul binalarının standartları ile ilgili ayrıntılardan oluşan kongre çıktıları kamuoyu ile paylaşılmıştır.⁸ Muallim Cevdet, 1904 yılında Nürnberg'de, 1907'de Londra'da, 1910'da Paris'te okul sağlığı konusunu gündeme taşıyan, konunun paydaşlarının bir araya geldiği uluslararası kongrelerin düzenlendiğini belirtmiştir.⁹ Mektep binalarının mahiyet ve kapsamına dair tartışmaları konu edinen muhtelif yazılarda dönemin basınında yer almıştır. Bu bağlamda bir örnek oluşturması açısından Cumhuriyet devrinde Maarif Vekilliği de yapacak olan dönemin genç ve yetenekli kalemlerinden Hamdullah Suphi (Tanrıöver), konunun önemine dikkat çektiği bir yazı dizisi kaleme almıştır. Okullardaki fiziksel imkanları iyileştirmek için Fransa ve İngiltere'deki eğitim kurumlarını örneklendirerek anlatımlarda bulunmuş, okul binalarının dar, kapalı,

⁵ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 1773-1923*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 165-228.

⁶ Ahmet Şükrü Bey'in hayatı ve faaliyetleri ile ilgili bk. Ersin Müezzinoğlu, "Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey" (doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2012).

⁷ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, (Eser Matbaası, İstanbul 1977), 1324; Yasemin Tümer Erdem, "Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Katkısı," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 86-87.

⁸ Reşit Galip, "Sıhî Mekâtib-Mektep Binaları," *Muallim* 2/17 (15 Temmuz 1332/28 Temmuz 1916): 614.

⁹ Muallim Cevdet Evrakı (MC. Evr.), nr. 4/8, s. 4. Bu konudaki kongrelerin düzenli olarak toplandığı anlaşılmaktadır. 1921 yılında başlayan ve 1926'da dördüncüsü Kopenhag'da toplanan "Şimâl Memleketleri Terbiye-i Bedeniye ve Mekteb Hıfzıssıhası" konulu kongre bu bağlamda örnek teşkil etmektedir. Ayrıntı için bk. "Şimâl Memleketleri Terbiye-i Bedeniyye ve Mekteb-i Hıfzı's-Sıhhası Kongresi," *Maarif Vekaleti Mecmuası* 3/10 (Teşrinievvel 1926): 31-37.

havasız, eğitimcilerin ise bilhassa kış aylarında havalandırmayı devre dışı bırakacak ölçüde camların açılmasına yasak getiren bir zihniyete sahip olduklarını vurgulamıştır.¹⁰

II. Meşrutiyet devri yayın organları arasında önemli bir yere sahip olan *Sebilürreşad Dergisi*'nde Edhem Nejat'ın kaleminden çıkan yazı da üzerinde durulması gereken bir nitelik taşımaktadır. Mektep binalarının eğitim faaliyetlerinin amacına uygun tasarlanmadığına yönelik eleştirilerini paylaştığı yazısındaki bir evin aile için tasarlandığına, mektep binasının ise fiziksel ve zihinsel melekeleri gelişmekte olan yüzlerce öğrencinin oluşturduğu büyük bir aile için inşa edildiğine yönelik ifadeleri, konunun önem ve hassasiyeti bakımından oldukça dikkat çekicidir.¹¹ Yine 1914 yılında neşredilen *İctihad Dergisi*'nde Doktor İbrahim Necdet imzasıyla çıkan yazıda, mektep binalarının mimarî tasarımlarının öğrencilerin medenî gelişimlerine katkı sunan bir unsur olduğu vurgulanmış, konu bu yönüyle değerlendirilmiştir.¹²

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde maarif tarihinde iz bırakan aydınlar içerisinde ismi sıkça zikredilen Sâtı Bey'in *Fenn-i Terbiye* isimli eserinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Türkiye'de eğitim bilimleri, programları ve öğretmenliğin çağdaş bir forma kavuşmasında ve özellikle öğretmenlik mesleğinin itibar kazanmasında¹³ Sâtı Bey'in önemli katkıları olmuştur. Sâtı Bey'in *Fenn-i Terbiye* isimli eseri, çalışma konumuzla doğrudan bağlantılı bölümlere sahiptir. Eserdeki "Mektep Binası, Ders Rahleleri ve Takyidât-ı Sihhiye" başlıklarında çalışmamızla örtüşen ve çalışmamızı destekleyen çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, söz konusu eserde sunulan bilgi ve değerlendirmeler karşılaştırmalı bir yaklaşımla analiz edilerek, çalışmanın temel bulguları desteklenecektir.¹⁴

Bu çalışma, yakın dönem Türk tarihinde eğitim, arşivcilik ve tarihçilik alanlarında önemli izler bırakmış olan Muallim Cevdet (İnançalp)'in görüşleri doğrultusunda Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim alanında yapılan atılımların bir parçası olarak okul binalarının inşası ve donanımı konusunu ele almakta, tasarım ve fonksiyonellik açısından eğitim yapılarının şekillenişini ve bu yapıların eğitim üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Muallim Cevdet'in eğitim binaları üzerine görüşleri bu bağlamda önemli bir referans noktası olarak ele alınacaktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim yapılarının zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde nasıl tasarlandığını

¹⁰ Hamdullah Subhi, "Mekteplerimizde Hıfzıssıhha," *Resimli Kitab* II/7 (Mart 1325/Mart 1909): 731-739; Hamdullah Subhi, "Mekteplerimizde Hıfzıssıhha: Mabad," *Resimli Kitab* II/8 (Mayıs 1325/Mayıs 1909): 828-831.

¹¹ Edhem Nejad, "Mektep Binaları Pavyon Tarzı", *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, 6/140 (30 Kasım 1912): 156-157.

¹² Doktor İbrahim Necdet, "Mektep Binalarının Hassa-i Temdiniyyesi," *İctihad* 5/111 (19 Haziran 1330/2 Temmuz 1914): 216-218.

¹³ Sâtı Bey'in öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan Darülmuallimindeki uygulamaları ve alana katkıları hakkında Muallim Cevdet'in tespit ve değerlendirmeleri için bk. Muallim Cevdet, "Darü'l-Muallimin'in Yetmişinci Sene-i Devriyyesi Münasebetiyle Verilen Konferans," *Tedrisat Mecmuası* 32 (1334): 198-200.

¹⁴ Mustafa Gündüz, "Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Sâtı Bey Ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme," *Turkish Studies*, 5/3 (2010): 1392.

irdelemek, daha etkili ve verimli eğitim ortamları oluşturabilmek için gerekli maddi koşulları tespit etmek ve değerlendirmek çalışmanın öncelikli amacını oluşturmaktadır. Çalışma, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan Muallim Cevdet evrakı koleksiyonundaki arşiv belgelerinden yola çıkılarak kurgulanmıştır.

1. Araştırmanın Kaynağına Dair

Araştırmanın temel kaynağını, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda Mc.Evr. nr. 4/8 demirbaşıyla kayıtlı belge oluşturmaktadır. Muallim Cevdet'in notlarında kayıtlı olan mektep hıfzıssıhhası (okul sağlığı), halk sağlığı bilincinin oluşmaya başlamasıyla birlikte II. Meşrutiyet döneminden itibaren Cumhuriyet devrini de kapsayacak biçimde kamuoyu ve üniversite çevrelerinde gündeme alınan önemli konu başlıklarından biri olarak ön plana çıkmaktadır.¹⁵ Eğitim çevrelerinde etkin bir figür olan Muallim Cevdet, eğitim revizyonu ve planlamasını yakından takip etmiştir. Eş zamanlı olarak Muallim Cevdet'in notları ile benzer içeriğe sahip olan ve okul sağlığı konusunu merkeze alan iki eser öne çıkmaktadır. Muallim Cevdet'in notlarıyla büyük ölçüde örtüşen ve M. Cemal tarafından kaleme alınan *Yeni Mektep Hıfzıssıhhası* isimli çalışma ile Celal Abdi tarafından yayımlanarak literatüre kazandırılan *Mektep Hıfzıssıhhası* başlıklı eser, bu bağlamda ön plana çıkan iki önemli çalışmadır.¹⁶

Celal Abdi'ye ait *Mektep Hıfzıssıhhası* isimli çalışma, harf devriminden önce ve sonra olacak biçimde iki kez neşredilmiştir. 1929 yılındaki neşrin önsözü, Cumhuriyetin ilk yıllarında okul sağlığı konusundaki referansları ve yönelimleri ortaya koymaktadır. Yazar eserini kurgularken Paris Tıp Fakültesi'nde görev yapan meslektaşlarından Doktor (Henry Mery), Paris okulları müfettişi Doktor Joseph Genevriye'nin 1914'te yayınladığı kitaptan ve Doktor L. Dufestel¹⁷'in benzer içeriğe sahip eserinden

¹⁵ Hıfzıssıhha, sağlıklı bir yaşam için alınan önlemler ve gerçekleştirilen faaliyetlerin tamamı olarak tarif edilebilir. Batı'da 18. yüzyılda tıp biliminden bağımsız bir alan olarak hıfzıssıhha eğitimi başlamış, Osmanlı Devleti'nde ise 1827'den itibaren askerî ve sivil tıp okullarında öğretilmiştir. Hıfzıssıhha dersi, II. Abdülhamit Döneminde rüşdiye mekteplerinde okutulmakla birlikte Abdülhamit sonrası II. Meşrutiyet döneminde halk sağlığı bilincinin artırılması amacıyla eğitim müfredatına dahil edilmiş ve Cumhuriyet dönemiyle birlikte ilköğretim ve ortaöğretimde müfredatta yer almaya devam etmiştir. Hıfzıssıhha tartışmalarına dair bk. Savaş Karagöz, "Cumhuriyet Öncesi Dönem Hıfzıssıhha Dersinin Eğitim Programlarında Yer Almasının Gereği ve Önemi Üzerine Düşünceler," *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16 (2020): 3808-3825.

¹⁶ Celâl Abdi, *Mektep Hıfzıssıhhası* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1929).

¹⁷ Le. Dr. L. Dufestel, "Hygiène Scolaire", *Encyclopedie Scientifique*, Director: Prof. A. Calmette, 2. Baskı, Librairie Octave Doin, Gaston Doin, Eduteur - Paris <https://wellcomecollection.org/works/a3hn5pn3/items?canvas=14>

Louis Dufestel, 1860 doğumlu, Fransız kökenli hekim ve eğitim sağlığı uzmanıdır. Paris'te okul sağlığı uzmanı olarak görev yapmış, aynı zamanda Paris Okul Hijyeni Derneği'nin genel sekreterliği görevini yürütmüştür. Çocukların fiziksel gelişimi ve eğitim ortamlarının sağlık koşulları üzerine yaptığı çalışmalar, dönemin eğitim politikalarına yön veren yüksek akademik niteliğe sahiptir. Eğitim ve sağlık alanında özellikle "Hygiène Scolaire" (Okul Hijyeni) ve "L'hygiène à l'école Maternelle" (Anaokulunda Hijyen) isimli kitaplarıyla tanınır. Diğer önemli eseri, "Guide Pratique du Médecin-Inspecteur des Écoles", 1910

yararlandığını belirtmektedir. Celal Abdi'nin işaret ettiği kaynaklar, okullarda sağlık ve hijyen standartlarının yükseltilmesine yönelik çalışmaların yalnızca Avrupa'da değil, aynı zamanda yirminci yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde de yürütüldüğünü göstermesi bakımından dikkate değer nitelik taşımaktadır.¹⁸

Muallim Cevdet'in defteri incelendiğinde konuyla ilgili anlatımlarını kurgulayıp aktarırken farklı kaynaklardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Defterdeki bilgiler, yalnızca doğrudan alıntılardan ibaret olmayıp aynı zamanda kendi düşünce ve görüşlerini yansıtmaktadır. Muallim Cevdet'in referans aldığı düşünülen iki eser 1914 yılında yayımlanmış olup her ikisinin de başlığı “*Mektep Hıfzıssıhhası (Hygiene Scolaire)*”dır. Bunlardan ilki, Henry Mery ve Joseph Genevrier tarafından kaleme alınan “*Hıfzıssıhha Tetkikatı (Traité d'Hygiene)*” adlı büyük eserin altıncı cildidir. İkincisi ise Louis Dufestel'in “*Bilimsel Ansiklopedi (Encyclopédie Scientifique)*” adlı dizisinde yer alan bir kitaptır.¹⁹ Mery ve Genevrier ile Dufestel, kendi dönemlerinin okul sağlığı alanının öncü isimlerinden olup eserlerinin yanı sıra konuyla ilgili ulusal ve uluslararası platformlarda çeşitli idarî ve bilimsel görevler üstlenmişlerdir.²⁰

M. Cemal, Dufestel ve Mery'in eserlerine ulaşmış ve bunlardan faydalanmıştır. Özellikle Dufestel'in kitabını ana kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır. *Yeni Mektep Hıfzıssıhhası*'nın ilk ana bölümü, Dufestel'in kitabındaki içerikle büyük ölçüde örtüşmektedir; yalnızca eksik bir alt bölüm bulunmaktadır. İkinci ana bölümde ise daha fazla alt bölümün eksik olduğu, öğrencilerin muayenesine dair Dufestel'in ele aldığı hastalıkların daha fazla detaylandırıldığı görülmektedir. M. Cemal'in Dufestel'in eserinden büyük ölçüde yararlandığını belirtmemesi, günümüz kaynak gösterme normları açısından kabul edilemez olmakla birlikte dönemin yaygın yazım anlayışının

yılında Paris'te O. Doin et Fils Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Eser, okul sağlığı alanında görev yapan hekim müfettişler için pratik bir rehber niteliğindedir. Eserin, 1917 yılında genişletilmiş baskısı yayımlanmış olup bu baskı 344 sayfadan oluşmaktadır. Eserin önsözü, tanınmış Fransız hekim ve bakteriolog Paul Le Gendre (1854–1936) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde, bulaşıcı hastalıkların okul ortamında önlenmesi, öğrenci muayeneleri, hijyen standartları ve okul hekimlerinin görev tanımları gibi konular ele alınmaktadır. Bu yönüyle eser, 20. yüzyılın başlarında Fransa'daki okul sağlığı politikaları ve uygulamalarının anlaşılması açısından önemli bir kaynaktır (Louis Dufestel, *Guide Pratique du Médecin-Inspecteur des Écoles*, 2e éd. revue et augmentée (Paris: O. Doin et Fils, 1917), Préface par Paul Le Gendre). Dufestel'in biyografisi için bk. Patrick Dubois, “Dufestel,” *Le dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire de Ferdinand Buisson: répertoire biographique des auteurs*, Publications de l'Institut national de recherche pédagogique Année (2002): 66.

¹⁸ Celâl Abdi, *Mektep Hıfzıssıhhası*, 4; Eseri yayınladığı dönemde Celal Abdi, Ankara Muallim Mektebi hıfzıssıhha muallimi olarak görev yapmaktaydı. Eserinin yayımlandığı dönemde ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Zira Türkiye'de eğitim politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında öncü rolü oynayan Maarif Vekaleti, eserin yayımlanmasına duyarsız kalmamış ve periyodik olarak çıkan dergisinde kitabı tanıtıcı bir mahiyet taşıyan yazıyla ilgililerin istifadesine sunmuştur. İlgili kitap tanıtımı için bk. “Kitabiyyat / Muhtasar Mektep Hıfzı's-sıhhası: Doktor Celal Abdi Bey”, *Maarif Vekâleti Mecmuası*, 2/6 (1 Mart 1926): 150-151.

¹⁹ Bu eserin ilk baskısı 1909, üçüncü baskısı ise 1933 yılında yapılmıştır.

²⁰ Selim Kadioğlu, Zehra Edisan ve Funda Kadioğlu, “Okul Sağlığı Tarihçesinden Bir Yaprak: M. Cemal'in ‘Yeni Mektep Hıfzıssıhhası’ Kitabı,” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 2/3 (Aralık 2012): 67.

bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu anlayış, eser yazmanın “telif etme” ve “tercüme etme” gibi iki ana biçimi olduğu ve hem müellif hem mütercim olmanın eser sahibi sayılma hakkını sağladığı kabulüne dayanmaktadır.²¹

M. Cemal’in kitabındaki başlıklarla Muallim Cevdet’in defterindeki başlıklar arasında önemli bir örtüşme bulunmaktadır. M. Cemal’in eseri, hacim ve başlık sayısı bakımından daha kapsamlıdır. Bu benzerlik, Muallim Cevdet’in de Dufestel’in eserinden faydalandığını düşündürmektedir. Celal Abdi ve M. Cemal’in yayımlanmış eserleri ile Muallim Cevdet’in yayımlanmamış defteri incelendiğinde üçünün de belirtilen Fransızca kaynaklardan yararlanarak çalışmalarını kaleme aldığı anlaşılmaktadır. O dönemde birçok aydının Fransızca okuyabilmesi ve Muallim Cevdet’in de bu dili bildiği göz önüne alındığında yapılan alıntıların yanı sıra kendi yorumlarının eklendiği söylenebilir. Ancak günümüz dipnot verme kurallarının o dönemde yaygın olmaması nedeniyle kaynakların ve alınan bilgilerin kimden geldiği belirgin değildir. Muallim Cevdet de benzer şekilde ilgili eserlerden yararlanmış ve kendi görüşlerini yazıya dökmüştür. Üç yazar da “mektepe hıfzıssıhhası” konusunu ele almış ve kendi yorumları ile katkıda bulunmuşlardır. Muallim Cevdet, bu defteri muhtemelen diğer çalışmaları gibi yayımlamak amacıyla kaleme almış, fakat yaşamı boyunca bunu gerçekleştirme fırsatı bulamamıştır. Diğer iki yazardan ayrı olarak notlarında farklı kaynaklardaki bulguları analiz etmesi ve meslekî tecrübesini göz önünde bulundurarak çıkarımlarda bulunması, çalışmasının özgün yönleri arasında ön plana çıkan hususiyetleri teşkil etmektedir.

Çalışmanın kaynağını oluşturan defter, siyah bir bez cilt ile kaplanmış olup çizgili kağıtlardan oluşan 72 sayfadan meydana gelmektedir. Muallim Cevdet, bu defteri rika hattıyla kaleme almıştır. Ancak defterin ne zaman yazıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Defter, giriş bölümünden sonra “Mektep” ve “Şâkird” başlıklarında iki ana bölüm içermekte ve bu başlıklar altında çeşitli konulara dair alt başlıklar bulunmaktadır. Özetle defterde eğitim ve öğretimle ilgili teknik, sıhhî ve fizikî detaylar ele alınmakta; açıklamalar yerli ve yabancı talimatnamelerle Avrupalı araştırmacılar ve tarihçilerin çalışmalarıyla desteklenmektedir.²² Yapılan incelemelerde Muallim Cevdet’in basılı eserlerinde mektep ve öğrenciler hakkında ayrıntılara yer verildiği halde hiçbirinde mektep ve öğrencilerin fizikî ve sıhhî koşullarına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Muallim Cevdet’in defterinin “Mektep” ana başlığının içeriği, eğitim yapılarının fiziksel ve işlevsel özelliklerini kapsamlı ele almaktadır. Bu başlık, bir okulun inşasından ve organizasyonundan beklenen temel unsurları detaylandırarak eğitim ortamının kalitesini ve niteliğini yükselten detayları konu edinmektedir. İlgili başlıktaki “mektebin iç bölümleri ve müstemilâtı” kısmında okulun diğer önemli alanları da kapsamlı bir biçimde analiz edilmektedir. Bu bağlamda verilen bilgiler, eğitim

²¹ Kadioğlu, a.g.m., 68.

²² Muallim Cevdet Evrakı (MC. Evr.), numara 4/8. İstanbul: Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. Tarihsiz.

politikaları ve uygulamalarının şekillendirilmesi bakımından önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır. Defterin ikinci kısmında yer alan “Şakird” ana başlığı, öğrenci gelişimi ve sağlığına dair çeşitli alt başlıkları içermektedir. Bu başlıklar, öğrencinin büyüme sürecine, fiziksel ve zihinsel sağlık koşullarına ilişkin kapsamlı bir bakış açısını ortaya koymaktadır. Sosyal çevrenin etkisi de “Təsîrât-ı İctimâiye” alt başlığı altında incelenmekte, öğrencinin yaşadığı sosyal ortamın gelişim çağı üzerindeki rolü vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra öğrencinin maddî sağlık koşullarına yönelik “Şâkirdânın Maddî Hıfzıssıhhası” ifadesi kullanılarak fiziksel temizlik, giysi hijyeni ve beslenme gibi konular üzerinde durulmaktadır. “Hıfzıssıhha-i beden” başlığı altında temizlik ve kişisel hijyen ön planda tutulmakta, “hıfzıssıhha-i melbûsât” ve “hıfzıssıhha-i tagaddi” gibi başlıkları altında giyinme ve beslenme alışkanlıklarına dikkat çekilmektedir.

Muallim Cevdet’in defterinde sıraladığı bu başlıklar, eğitim alanındaki derin anlayışını ve öğrenci sağlığı konusundaki hassasiyetini göstermesi yanında eğitim kurumlarının öğrencinin gelişimi üzerinde ne denli önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. Muallim Cevdet’in yaklaşımı, eğitimde fiziksel sağlık ve gelişimin öğrencinin genel başarısı üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurarak pedagojik bir çerçeve sunmaktadır. Hayatı incelendiğinde²³ Muallim Cevdet’in eğitim ve pedagojide dönemi içerisinde modern uygulamaları ve yöntemleri kullanması yönüyle de dikkati

²³ Muallim Cevdet (Mehmet Cevdet İnançalp) 19 Mayıs 1883 tarihinde Bolu’da dünyaya gelmiştir. Ailesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Niş vilayetinden göç ederek Bolu’ya yerleşmiştir. Muallim Cevdet, ilk ve orta öğrenimini Bolu’da, lise eğitimini ise Kastamonu’da tamamlamıştır. 1901 yılında yükseköğrenim için İstanbul’a gelmiş, kısa bir süre Hukuk Mektebi’ne devam etmiş; ancak babasının rahatsızlığı ve maddî imkânsızlıklar nedeniyle öğrenimini yarıda bırakarak Darülmualimin Edebiyat Şubesi’ne kaydolmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra 1910-1932 yılları arasında İstanbul’daki mekteplerde öğretmenlik yapan Muallim Cevdet; Tarih, Coğrafya, Türkçe, Farsça, Din Bilgisi, Fenn-i Terbiye ve Sarf gibi dersler vermiştir. Hem ders verdiği alanların çeşitliliği hem de eğitim anlayışıyla dönemin önde gelen eğitimcilerinden biri hâline gelmiş ve “Muallim Cevdet” ismiyle tanınmıştır. Muallim Cevdet’in eğitim alanındaki bilgi birikimini ve fikirlerini çeşitli mecmualarda yazdığı makalelerle yaygınlaştırmaya çalıştığı görülmektedir. Uzun yıllar öğretmenlik yaptıktan sonra sağlığının bozulması nedeniyle 1932 yılında çok sevdiği öğretmenlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalmış, aynı yıl Başvekalet Resmi ve Tarihi Evrak Tetkik ve Tasnif Heyeti Reisliği görevine getirilmiş; 1935 yılında ise İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Heyeti Reisliği görevini üstlenmiştir. Böylece arşivcilik ve kütüphanecilik alanlarında da önemli katkılar sunmuştur. Eğitimci kimliği yanı sıra arşivcilik çalışmaları ile Türk tarihinin hafızasının oluşumunda da etkili olan Muallim Cevdet, hem öğretmen hem de bir kültür adamı olarak derin izler bırakmış, 3 Aralık 1935 tarihinde vefat etmiştir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu*, haz., Ayhan Gökalp ve Ayhan Uçar (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1994): 12.; Osman Nuri Ergin, Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi (İstanbul: İstanbul Belediyesi Yayınları, 1937), 2-7. Osman Nuri Ergin, Muallim Cevdet’in hayatı ve eserlerini ele aldığı kapsamlı biyografik çalışmasıyla, onun unutulmamasını sağlamış, Muallim Cevdet üzerine yapılacak akademik çalışmalara referans niteliği taşıyan bir eser bırakmış ve böylelikle yakın dostu Muallim Cevdet’e vefa borcunu ödemiştir. Ergin, eserinin önsözünde, “Cevdet’in aziz ruhunu da şâd edebildiysem kendimi bahtiyar sayarım” ifadesini kullanarak, Muallim Cevdet’e olan derin bağlılığını ve duyduğu manevi tatmini ifade etmiştir.

çektığı görülmektedir. Hayatının çoğunu eğitime hizmete ayıran Muallim Cevdet'in eğitimci yönü üzerine yapılan çalışmalar da bu durumu göstermektedir.²⁴

2. Okul ve Dershanelerin Fiziksel Yapılarına Yönelik Tespitler

Okul ortamında çocuklar, bedensel ve ruhsal açıdan pek çok etkene maruz kalmakta ve bu süreçte edindikleri bilgi ve deneyimler, hayatlarının ilerleyen dönemlerine yönelik kalıcı bir etki bırakmaktadır.²⁵ Okullarda çocuklara sadece zihinsel ve ahlakî eğitim verilmekle kalınmaz, aynı zamanda fiziksel ve sağlıkla ilgili bir eğitim süreci sunulur. Dolayısıyla okul binaları, sınıflar, okul eşyaları ve tüm malzemeler, çocukların zihinsel ve fiziksel gelişimlerine uygun olarak tasarlanmalı, onların ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayacak niteliklere sahip olmalıdır.

Muallim Cevdet, okul binalarının inşa sürecinde birçok detay üzerinde durarak ideal bir eğitim yapısının nasıl olması gerektiğine dair kapsamlı bir rehber sunmaktadır. Onun önerileri, okulun konumundan inşaat malzemelerine kadar geniş bir yelpazede öğrencilerin sağlıklı ve güvenli bir eğitim alabilmesi için gereken şartları ele almaktadır. “Bir okul binası nasıl inşa edilmelidir?” sorusuna yanıt niteliğinde olan bu görüşler, aynı zamanda eğitim ortamlarının çocukların hem bedensel hem de zihinsel gelişimlerine uygun olması gerektiğini vurgulamaktadır. Okul binalarındaki mekânsal tasarımın eğitim faaliyetleri üzerinde sınırlayıcı veya katkı sunan yönleri bulunmaktadır. Öğrencilerin duyuşsal, fiziksel ve mental düzeylerine uygun olarak tasarlanmış yapılar, öğrencilerin okula ve eğitim faaliyetlerine bağlılığını arttırmakta ve akademik başarılarını yükseltmektedir.²⁶ “Jonathan Kozol’un ‘Savage Inequalities’ adlı kitabında

²⁴ Son yıllarda Türkiye’de öne çıkan yerel tarih çalışmaları konusunu Muallim Cevdet daha o yıllarda gündeme getirmiş ve derslerinde yerel tarih uygulamaları yapmıştır. (Geniş bilgi için bk. Hasan Işık, “Muallim Cevdet’in Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Derslerinde Yerel Tarih Uygulamaları,” *Turkish History Education Journal* 9/1 (Spring 2020): 189-208. Yine Muallim Cevdet’in eğitimle ilgili düşünce ve tespitleri için bk. Hasan Işık ve Rifat Dağlı, “Muallim Cevdet’in Eğitime Dair Düşünce ve Tespitleri,” *Türkiye’de Eğitim Düşünürleri*, 1. bs., Ed.: Mehmet Akif Kireççi ve Hasan Bacanlı (Ankara: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Eğitim Enstitüsü Yayınları, 2024): 223-234.

²⁵ Her insan, ömrünün bir dönemini okulda geçirmekle birlikte gününün ortalama 8 saati gibi uzun bir süreyi okulda geçiren öğrenci üzerinde okul binasının etkisi düşünüldüğünün aksine çok etkilidir. Rahat bir eğitim-öğretim ortamı sağlanması halinde öğrencide binaya ve okula karşı aidiyet hissi oluşacaktır. Bu aidiyet oluşmaz ise mezun olduktan sonra bir daha okula uğramayacaktır. (Mustafa Gündüz, “Eğitim, Şehirleşme, Kent ve Okul Mimarisi,” *Eğitim Sosyolojisi*, 1. bs., ed., Mustafa Gündüz (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021), 194).

²⁶ Güncel araştırmalar, nitelikli fiziksel eğitim ortamlarının öğrencilerin öğrenme performansı üzerinde %25’e varan olumlu etkiler yarattığını göstermektedir. (Mustafa Gündüz, “Eğitim, Şehirleşme, Kent ve Okul Mimarisi”, Ed. Mustafa Gündüz, *Eğitim Sosyolojisi*, İdeal Kültür Yayıncılık, (İstanbul 2021): 194.) Bu konuda yapılan başka bir incelemenin sonuçlarına göre ise “Okulun fiziksel ve maddi yapısı, öğrencilerin öğretim süreçlerine katılımını doğrudan etkileyebilir. Öğrenen odaklı tasarlanmış ortamlar entelektüel etkileşimi artırırken, uygun olmayan yapılar öğrencilerin sürece dâhil olmasını zorlaştırarak akademik başarıyı olumsuz etkileyebilir.” (İbrahim Hakan Karataş, Somayyeh Radmard ve Feride Öksüz Gül, “Okul Yapısının Tasarımı ve Estetiği: Ulusal ve Uluslararası Perspektifte İçerik Analizi,” *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 36(2) (2021): 407. Okulların fizikî yapılarının akademik başarı üzerindeki etkisine ilişkin değerlendirmeler göz önüne alındığında, Muallim Cevdet’in yaşadığı dönemin genel yaklaşımı ile günümüz yaklaşımları arasında uyum söz konusu olduğu görülmektedir.

dile getirdiği gibi; eğer çocuklar ruhlarını katleden okul binalarına gidip gelmek zorunda kalıyorlarsa, yapılan okul reformlarının hiçbir değeri yoktur.”²⁷ Kozol’un bu yöndeki görüşleri, eğitim reformlarının ve geliştirilen yeni pedagojik yöntemlerin, okul binalarının fiziksel tasarımıyla da bütünleşmesi gerektiğini ortaya koymasına bakımından önemlidir. Aşağıda görüleceği üzere günümüz literatüründe ortaya koyulan bu bulgulara, Muallim Cevdet’in de vâkıf olduğu anlaşılmaktadır.

2.1. Okulun Konumu

Muallim Cevdet’e göre okulun inşa edileceği konum oldukça önemlidir. Anaokulu ve ilkokul gibi okulların merkezi noktalarda, çocukların yürüyerek ulaşabileceği mesafede konumlandırılması gerekir. Böylelikle çocuklar uzun mesafeler kat etmeden ve güvenli bir şekilde okula gidip gelebilir. Ayrıca o, okulun konumunun yüksek ve havadar olması gerektiğini, bunun sağlık açısından uygun koşulların sağlanması için önemli olduğunu belirtmektedir. Okul binalarının bir vadi içinde ya da düşük kotta yapılması hem havalandırma hem de aydınlatma açısından olumsuz etki yaratacaktır. Aynı şekilde kuzey rüzgarlarına karşı korunaklı olması da binanın dayanıklılığı ve iç ortamın iklimlendirilmesi açısından önemlidir.²⁸ Sâti Bey’in Darülmuallimin müdürü iken 1907 (Hicri 1325) yılında yayınladığı *Fenn-i Terbiye* adlı eserinin “Okul Binaları” başlığı altında Muallim Cevdet’le benzer biçimde okulların mümkün mertebe yüksek ve havadar mevkilerde konumlandırılması; kışla, hastane, hapishane gibi bulaşıcı hastalıkların kolaylıkla çıkabileceği kurumlardan ve mezbaha, derihane, mezarlık gibi kötü ve sağlıksız kokular yayan yerlerden uzak olması gerektiğini ifade etmektedir. Sâti Bey, okul binalarının kalabalık sokaklardan ve fabrika gibi gürültü kirliliğine sebep olan yüksek kapasiteli üretim merkezlerinden de uzak olması gerektiğinin altını çizmektedir.²⁹ Okul binalarının havadar ve yeşillik bir mevkide yapılması gerektiğini dile getiren o dönem yazılarından biri de İzmir’de çıkarılan *Fikirler Dergisi* yazarı Ahmet Hikmet’tir. Ahmet Hikmet, okul binalarının havadar mevkilerde inşa edilmesini, öğrencilerin gelişim çağlarında daha kaliteli standartlar taşıyan fiziksel ortamlarda eğitim-öğretim almaları gerektiğine dair görüşleri dile getirmiştir.³⁰ Günümüz literatüründe de benzer bulgular ortaya koyulmuştur. Konuyu bu doğrultuda ele alan bir çalışmada, lokasyon seçiminin eğitim faaliyetlerine uygun olması, ulaşım şartlarının elverişliliği, güvenlik açısından zaafiyetin bulunmaması, sanayi tesisleri veya ana yol kenarları gibi gürültü kirliliği olan yerlerin tercih edilmemesi, alt yapı hizmetlerinin kolayca sağlanabilecek düzeyde olması, nüfus artışına paralel olarak eğitim imkânlarını daha fazla sayıda öğrenciye ulaştırabilecek genişlikte bir arazi seçiminin yapılması gibi

²⁷ Lackney (1999)’den aktaran İsmail Aydoğan, “Okul Binalarının Özellikleri ve Öğrenciler Üzerine Etkileri,” *Millî Eğitim* 193 (Kış/2012): 29, 31.

²⁸ (MC. Evr.), nr. 4/8, 5.

²⁹ Mustafa Gündüz, *Mustafa Sâti Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye)* (Ankara: Otorite Yayınları 2012), 213.

³⁰ Ahmet Hikmet, “Yeni Mekteplerde Muhit ve Bina,” *Fikirler* 1/22 (15 Mayıs 1928): 8.

kıstaslar üzerinde durulmuştur.³¹ Burada da görüldüğü üzere Muallim Cevdet'in o dönem için modern zamanın yaklaşımlarını dile getirdiği söylenebilir.³²

Muallim Cevdet, okulun, çevresindeki gürültü kaynakları ve halk sağlığını tehdit eden işletmelerden uzak olmasını da önermektedir. Fabrikalar, hastaneler, kışlalar, hapishaneler gibi büyük yapılar, kalabalık alanları ve gürültü kaynaklarını oluştururken kahvehane, meyhane, tiyatro ve sinema gibi sosyal alanlar, öğrencilerin dikkatini dağıtabilir ve sağlıklı bir eğitim ortamını zorlaştırabilir. Bununla birlikte okullar su birikintilerinden, mezbahalardan ve mezarlıklardan en az 100 metre uzaklıkta olmalıdır. Okulların özellikle işlek caddeler üzerine inşa edilmemesi gerektiğini vurgulayan Muallim Cevdet, trafik gürültüsü ve araç hareketliliğinin ders işleyişini olumsuz etkileyeceğine dikkat çekmiştir.³³ Ayrıca o, caddedeki gürültü nedeniyle pencerelerin sık sık kapalı tutulmasının, sınıfın havalandırılmasını zorlaştıracağını belirtmiştir.³⁴ Dönem literatürü tarandığında da Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bu konuların ele alındığı görülmektedir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin zihin takımında yer alan³⁵ önemli düşünürlerden Şerafettin Mağmumi, okul sağlığını konu alan yazısında; Muallim Cevdet ile benzer görüşler paylaşmıştır. Mağmumi, okul inşaatı için bataklık, mezarlık veya fabrikaların bulunduğu alanlar yerine yüksek ve sakin mevkilerin seçilmesi gerektiğini işaret etmiştir.³⁶

2.2. Aydınlatma ve Güneş Işığı

Okul binasının güneş ışığından yeterince faydalanması da Muallim Cevdet'in önem verdiği bir başka konudur. Çevredeki binaların okula belirli bir mesafede olması, güneş ışığının sınıflara girmesini kolaylaştıracaktır. Batıda öngörülen 8 metre mesafenin yetersiz olduğunu düşünen Muallim Cevdet, bu mesafenin en az 20-22 metre olması gerektiğini savunmuştur. Bu mesafe, özellikle büyük binalar için güneş ışığı alımını

³¹ Ahmet Akbaba ve Mehmet Turhan, "İlköğretim Okul Binalarının Fiziksel Sorunlarına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi (Van İl Örneği)," *KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 6/12 (Aralık 2016): 342-343.

³² Eğitim sosyolojisini konu edinen güncel çalışmalarda okulların hangi düzeyde eğitim öğretim faaliyeti yürüteceğini esas alan bir anlayış geliştirilmiştir. Buna göre ilköğretim kademesinde hizmet verecek bir okul yapılacak ise öğrencilerin yürüyerek gelip gideceği bir konum belirlenmelidir. Diğer kademelerde metro, otobüs, tramvay gibi ulaşım imkanları yanı sıra okulun öğrencinin ihtiyacını karşılayacak ortamlara yakın olması dikkate alınmalıdır. Bunlara karşın yüksek ses kirliliğine sebep olacak cadde, bulvar ve kalabalık meydanlardan uzak olmalıdır (Mustafa Gündüz, a.g.e., 196).

³³ Günümüz şartları değerlendirilerek yapılan bir çalışmada okul çevresi ile ilgili olarak şu tespitler yapılmıştır: Okul binalarının çevresinde bulunan askeri tesisler, havaalanı, benzin istasyonları, patlama ve yanma riski taşıyan kuruluşlar, eğlence ve büyük alışveriş merkezleri, hapishane, fabrika vb. binaların varlığı okul güvenliğini tehdit eder mahiyettedir (Mustafa Gündüz, a.g.e., 196).

³⁴ (MC. Evr.), nr. 4/8, 5.

³⁵ Şerafettin Mağmumi, Kuleli Mektebi'nde okurken 1889 yılında dönemin özgürlükçü fikirlerinden etkilenip İttihat ve Terakki'nin kurucu kadrosu içerisinde yer almıştır (İsmail Türkoğlu, "Mağmumi, Şerefeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek-2 (Ankara 2019), s. 167).

³⁶ Şerafettin Mağmumi, "Hıfz-ı Sıhhat (Mekteb ve Sâir Emâkin-i Umûmiye'de Usûl-i Tecdîd-i Hava)," *Mektep* 1/44 (25 Mayıs 1308/ 7 Haziran 1892): 648-650.

artırarak doğal aydınlatmayı ve sınıfın sağlıklı hava akışını sağlamaktadır. Hiç şüphesiz ki sürekli bir hava akışının sağlanabilmesi için binalardaki pencere ve kapıların yerleşimi de büyük önem taşır. Özellikle kalabalık sınıflarda temiz hava sirkülasyonu sağlanmadığında sınıf içi hava kalitesi düşer, bu da öğrencilerin performansını etkileyebilir. Kuzey rüzgârlarından korunmuş, yüksek ve havadar bir konumda yer alması gereken okul binaları, bu şartları yerine getirdiğinde öğrenci sağlığı ve öğrenme verimliliği açısından ideal ortamı sağlar.³⁷ Muallim Cevdet'in burada özellikle pencerelerin konumunu da dikkate alarak binanın etrafında yeterli açıklık bırakılması gerektiğini vurgulaması dikkat çekicidir. Bu yaklaşımı, okul binalarının modern inşaat teknikleri ile uyumlu bir biçimde ve öğrencilerin sağlıklı gelişimini destekleyecek koşullarda yapılması gerektiğini merkeze almaktadır. Dönemin bir diğer önemli eğitimcisi Sâti Bey'in görüşleri de Muallim Cevdet ile benzerlik göstermektedir.³⁸ Cumhuriyet devrinde Maarif Vekâleti'ne getirilecek olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey de okul binalarında pencerelerin konumuna ve güneş ışığının önemine dikkat çeken görüşlerini dönemin başında önemli yeri bulunan *Resimli Kitap* dergisinde paylaşmıştır. Muallim Cevdet'in görüşleri, Hamdullah Suphi Bey'in anlatımları ile paralellik göstermektedir.³⁹

Muallim Cevdet'e göre dersliklerin ve teneffüs alanlarının gün boyunca yeterince aydınlanması sağlanmalı, böylece öğrenciler hem derslerde hem de dinlenme zamanlarında bol güneş ışığı alabilmelidir. Bu şartlar, öğrencilerin sağlıklı ve konforlu bir eğitim ortamında bulunmalarını sağlamanın yanı sıra eğitim verimliliğini de artırmaktadır. Muallim Cevdet, Türkiye'nin iklim koşulları göz önüne alındığında okulların güneye veya kuzeybatıya⁴⁰ dönük olarak inşa edilmesini ideal bir çözüm olarak önermiştir. Bu yönler, binanın gün boyunca yeterli miktarda güneş ışığı almasını sağlar. Bununla birlikte yapıların yalnızca güneş görmesi yeterli değildir; yaz aylarında aşırı sıcak, kış aylarında ise aşırı soğuk koşullara karşı korunması da önemlidir. Ayrıca yağmur ve nemli hava koşullarına maruz kalmayacak bir pozisyonda olması öğrencilerin sağlığı açısından gereklidir. Bu öneriler doğrultusunda tasarlanan okullar, öğrencilere hem sağlık açısından korunaklı hem de ders sırasında doğal aydınlatma sağlayan bir ortam sunmaktadır. Güneş ışığının düzenli girişi, sınıfların havasını taze tutarken, öğrencilerin bedensel ve zihinsel gelişimine katkıda bulunmaktadır.⁴¹ Güneş ışığının dersliklere girmesi hem aydınlık bir öğrenme ortamı yaratır, hem de hastalık

³⁷ (MC. Evr.), nr. 4/8, 5-6.

³⁸ Sâti Bey, eğitim yapılarının etrafının açık olmasını, diğer binaların okulu kapatmayacak biçimde inşa edilmesini, sınıf mevcudu ile derslik hacminin orantılı olarak hesaplanmasını ve rahat nefes alınabilecek ortamların oluşturulmasını salık vermektedir (Mustafa Gündüz, *Mustafa Sâti Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye)*, 214).

³⁹ Konuyla ilgili olarak bk. Hamdullah Suphi, "Mekteplerimizde Hıfzı's-Sıhha", *Resimli Kitap*, 2/7, (31 Mart 1325/13 Nisan 1909): 731-739.

⁴⁰ Sâti Bey, sınıfların ve okulların yönünün sağlık ve iklim durumuna göre belirlenmesini vurgular. Ona göre en iyi yön, güney ve güneybatı yönleridir (Mustafa Gündüz, *Mustafa Sâti Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye)*, 215).

⁴¹ (MC. Evr.), nr. 4/8, 5-6.

mikroplarını etkisiz hale getirerek sağlık açısından olumlu bir etki sağlar. Güneş görmeyen, karanlık sınıflar ise yalnızca fiziksel olarak değil, öğrencilerin psikolojisi üzerinde de olumsuz etkilere sahiptir.

Dershanelerin aydınlatılmasında pencere yapısı, pozisyonu ve sayısı oldukça önemlidir. Muallim Cevdet, pencerelerin dershane zemininden yaklaşık 1 metre 20 santim yükseklikte konumlandırılmasını önerir. Bu yükseklik, çocukların pencereden dışarıyı izlemelerini engeller, böylece dikkatlerinin dağılmasının önüne geçilir. Ayrıca ders sırasında perde kullanımı ile pencereden gelen aşırı ışığın öğrencilerin gözlerini yormasının engelleneceğine dikkati çekmiştir. Muallim Cevdet'in, pencerelerin tavanla pencere üst kenarı arasındaki mesafenin yaklaşık 20 santimetre olmasını tavsiye etmesi, iç mekâna maksimum gün ışığı girişi sağlama amacı taşıyor olmalıdır. Pencerelerin açılır olması, sınıf havasının hızla tazelenmesini sağlar ve sınıf içerisindeki oksijen dengesini korur. Muallim Cevdet, dershanelerde her yöne açılabilen pencerelerin kullanılmasını ve sağlıklı bir hava sirkülasyonu sağlanmasını önermektedir. Bu özellik, sınıfın hijyenik kalmasını destekler ve çocukların oksijen açısından zengin bir ortamda ders işlemelerini sağlar. Işığın yalnızca tek bir yönden gelmesi ve ideal olarak soldan gelmesi, öğrencilerin ders materyallerini rahatça görmelerinin sağlanması bakımından önemlidir. Işığın soldan gelmesi, sağ elini kullanan öğrencilerin gölgelenmeksizin defter veya kitaplarına bakabilmelerini sağlar. Bu, ders boyunca göz sağlığını korumaya ve görme performansını artırmaya yönelik bir düzenlemedir. Soldan gelen aydınlatma, öğrencilerin daha rahat okuma ve yazma yapmasına katkıda bulunarak dikkatlerini toplamalarına yardımcı olur.⁴² Konuyla ilgili dönemin literatürü tarandığında Muallim Cevdet'in eserini kaleme aldığı dönemden önce de bu konunun dile getirildiği 1892 yılında Şerafettin Mağmûmî'nin kaleme aldığı yazısında görülmektedir. O, eğitim yapılarında pencerelerin işlevselliğini, fonksiyonelliğini dile getiren, zamanının oldukça ilerisinde görüşler ortaya koyan bir perspektif paylaşmıştır. Şerafettin Mağmûmî'ye göre eğitim yapılarında pencereler doğru konumlandırılmalı, iki yana açılmalı ve sınıfların havasını temiz tutacak ölçüde sirkülasyona imkân tanımalıdır.⁴³ Aynı şekilde bu konuya Muallim Cevdet'in yaşadığı dönemde başka bir çalışmada da dikkat çekilmiş ve "*Mekteb binâsına bol güneş ve ziyâ girecek ve dâimî tecdîd-i hava usûlleri vaz' edilecektir. Bu tarz tatbîk olamadığı takdirde sık sık pencereler açmak sûretiyle hava değiştirilecektir.*"⁴⁴ şeklinde değinilerek sınıfta hava sirkülasyonu sağlanmasının önemi vurgulanmıştır. Sâtı Bey'in görüşleri Muallim Cevdet'in düşünceleriyle büyük oranda benzerlik göstermekle birlikte Muallim Cevdet'e ilaveten sınıf ortamında ışığın dengeli dağılımının sağlanabilmesi ve öğrencilerin gözlerinin yorulmamasının esas olduğunu belirttiği görülmektedir. Bu amaçla pencerelerin yeterli büyüklükte olmasına ve uygun yönde konumlandırılmasına dikkat edilmelidir. Sınıfın sol tarafı mümkün olduğu kadar pencere ile kaplanmalıdır. Sınıfın aşırı aydınlık olmasının da zararları üzerinde durmaktadır. Öğrencinin kitabına ya da defterine otuz-

⁴² (MC. Evr.), nr. 4/8, 10.

⁴³ Şerafettin Mağmûmî, "Hıfz-ı Sıhha (Mekteb ve Sâir Emâkin-i Umûmiye'de Usûl-i Tecdîd-i Hava)", 648-649.

⁴⁴ "İctimaî Hıfzı's-Sıhha/Mektebe Ait Sıhhiyyât", 414.

otuzbeş santimetreden fazla yaklaşımdan kolaylıkla okuyup yazabileceği derecede sınıf aydınlatılmalıdır. Aksi taktirde öğrenci gözlerini kitaba ya da deftere yaklaştırmaya, baş ve bellerini eğmeye mecbur kalacaktır. Bu durum göz rahatsızlıkları, bel eğriliği ve kamburluğa sebep olacaktır. Sınıf ortamının aydınlanmasında duvarlarda kullanılacak renkler de etkilidir. Sınıf duvarlarının koyu renkli veya parlak cilalı olması da uygun değildir. Birinde sınıf karanlık ve loş olurken diğerinde duvarlarda gözleri bozacak yansıma ve parıldamalar meydana gelecektir. Bu hususta tercih edilmesi gereken renk, hafif boz ya da mavimsi beyazdır.⁴⁵ Muallim Cevdet'in önerileri ve döneminde yapılan diğer değerlendirmeler günümüz literatürü ile kıyaslandığında hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Zira İbrahim Hakan Karataş vd. tarafından yapılan çalışmada, 1997-2018 yılları arasında yayımlanmış 137 makale analiz edilerek "Okul Yapısının Tasarımı ve Estetiği" konusunda değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmada; eğitim ortamlarının fiziksel özelliklerinin öğrenme sürecini doğrudan etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırmada sınıf büyüklüğü, renk kullanımı ve doğal ışık gibi faktörlerin öğrencilerin başarısı ve motivasyonu üzerinde etkili olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu yüzden eğitim binaları rastgele değil, öğrenmeyi destekleyecek şekilde bilinçli olarak tasarlanmalıdır. Kurumsal mimarî ve eğitim alanları üzerine yapılan çalışmalar, okul binalarının çağın gereksinimlerine uygun ve öğrenme süreçlerini destekleyici biçimde düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁶

Muallim Cevdet, pencere alanının dersane zemin alanının yaklaşık üçte biri kadar olması gerektiğini belirtir. Bu oran, doğal ışıkla yeterli aydınlatma sağlamaya yetecek bir pencere yüzey alanı sunarken, aynı zamanda aşırı aydınlatmadan kaçınmak adına idealdir. Yetersiz aydınlatma, öğrencilerin gözlerini yorar ve dikkatlerinin dağılmasına neden olabilirken, fazla ışık ise rahatsız edici parlaklık yaratabilir. Bu oran sayesinde dengeli bir doğal ışık dağılımı elde edilerek öğrenci konforunun en üst seviyeye çıkarılabileceği görüşünü paylaşmaktadır. Muallim Cevdet'in pencere çerçevelerinde girinti ve çıkıntı olmamasını önermesi, hijyen açısından önemli bir unsurdur. Çünkü girintili ve çıkıntılı çerçeveler, toz birikimini artırarak temizlik sürecini zorlaştırabilir. Bu tür yüzeylerde biriken toz, solunum yolu rahatsızlıklarına yol açabileceği gibi alerjik reaksiyonlara da neden olabilir. Düz ve pürüzsüz çerçeve tasarımları, hijyenin korunmasını kolaylaştırır ve sınıf içinde sağlıklı bir ortamın devamlılığını sağlar. Muallim Cevdet'in dersane pencerelerinde perde kullanımını önermesi de ışık miktarını kontrol altına almak ve dış ortamla olan görsel teması sınırlandırmak içindir. Ayrıca Muallim Cevdet'in pencerelerin dışarı açılmayan yönlere yerleştirilmesine yönelik önerisi, sokaktaki hareketliliğin öğrencinin dikkatini dağıtmasını engellemeyi hedeflediğini ortaya koymaktadır.⁴⁷

Güneş ışığı, yalnızca aydınlatma sağlamakla kalmaz, aynı zamanda binanın nem dengesini koruyarak rutubet oluşumunu engeller. Güneş ışığının sahip olduğu mikropları yok etme özelliği, hastalıkların yayılmasını önlemede önemli bir rol

⁴⁵ Mustafa Gündüz, *Mustafa Sâti Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye)*, 214-215.

⁴⁶ Karataş, Radmard ve Gül, a.g.m., 410.

⁴⁷ (MC. Evr.), nr. 4/8, 10.

oynamaktadır.⁴⁸ Muallim Cevdet'in okul binalarının güneş ışığından yararlanmasına ilişkin görüşlerinin yanı sıra, güneş ışığının insan sağlığı ve yaşam kalitesi üzerindeki etkileri *Muallim ve Türkiye Hilal-i Ahmer* gibi dönemin süreli yayınlarında farklı yazarlar tarafından da gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır.⁴⁹

2.3. Yapısal Özellikler

Okul binalarının sağlıklı bir eğitim ortamı sunabilmesi için inşa edildikleri arazinin yapısı da büyük önem taşır. Muallim Cevdet'e göre balçıklı toprak üzerine kurulan okullar çeşitli sağlık sorunlarına yol açabilir. Balçık, su birikintileri oluşturarak zararlı mikroorganizmaların çoğalmasına uygun bir ortam sağlar. Bu durum okulda çeşitli hastalıkların yayılmasına zemin hazırlarken toprakta biriken suyun duvarlardan yükselerek nem oluşturması binayı sürekli rutubetli hale getirebilir. Rutubetli ortamlar ise özellikle akciğer hastalıkları ve romatizmaya neden olabilen sağlıksız koşullardır. Bu nedenle okul binaları için su geçirmez özelliklere sahip kumlu, kireçli veya taşlık araziler tercih edilmelidir. Bu tür araziler su tutmadığından nem ve rutubet sorunları yaşanmaz, böylece sağlıklı bir yapı ortamı sağlanır. Alçak veya çukur alanlarda sıkışık yapıların arasında kalan okullar da yeterli hava akışı ve güneş ışığına ulaşmakta zorlanır. Bu tür okulların bulunduğu çevre koşulları, binanın sağlıklı bir yapıda olmasını engeller. Muallim Cevdet, okulun inşa edileceği arazinin çevresindeki birkaç yapının satın alınarak yıkılmasını ve arazilerinin okula dahil edilmesini önerir. Bu düzenleme, okulun çevresini genişleterek hava akışını sağlar ve binanın güneş ışığını almasını kolaylaştırır.⁵⁰

Muallim Cevdet'in okul binalarının sıhhi ve işlevsel olması üzerine yaptığı değerlendirmeler, sadece eğitim ortamının fiziksel özellikleriyle ilgili değil, aynı zamanda öğrencilerin sağlığı, gelişimi ve konforuna yönelik çok boyutlu bir bakış açısını yansıtmaktadır. Zemin katlarda mahzen bulunmasını öneren Muallim Cevdet, bu mahzenin hava sirkülasyonuna imkân tanıyarak rutubetin etkisini azaltacağını savunur. Hava sirkülasyonunun sağlanması, özellikle nemli ve sıcak havalarda iç ortamın ferahlığını koruyarak öğrencilerin daha sağlıklı bir ortamda ders yapabilmelerine katkıda bulunur. Muallim Cevdet, okulların mümkünse tek katlı olarak inşa edilmesini önermiştir. Tek katlı yapıların güvenlik açısından avantajları, yangın veya deprem gibi acil durumlarda tahliye işlemlerini kolaylaştırır. Ayrıca küçük yaş grupları için üst katlarda sınıfların bulunması, hareketlilik ve kazalara açık bir ortam oluşturabilir. Bu nedenle çok katlı bir yapı kaçınılmaz olduğunda küçük sınıfların mutlaka zemin katlara yerleştirilmesi gerektiğini vurgular. Ayrıca zemin katlarda öğrencilerin sıklıkla

⁴⁸ Sâti Bey'e göre güneş rutubeti ve kötü kokuları gidermektedir. Aksi takdirde yeterince güneş ışığı olmadığında mikroplar çoğalmakta, hastalıklar yayılmaktadır. Burada Sâti Bey'in görüşü ile Muallim Cevdet'in yaklaşımları örtüşmektedir (Mustafa Gündüz, *Mustafa Sâti Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye)*, 214).

⁴⁹ Ayrıntı için bk. Reşit Galip, "Sıhhi Mekâtib - Mektep Binaları," *Muallim* 2/17 (15 Temmuz 1332/28 Temmuz 1916): 610-615; "İctimaî Hıfzı's-Sıhha/Güneş Banyosu", *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, 5/52 (15 Aralık 1925): 251-253.

⁵⁰ (MC. Evr.), nr. 4/8, 5.

kullandığı alanların ve temel ihtiyaçlara yönelik bölümlerin yer alması gerektiği görüşü, çocukların güvenliği kadar erişilebilirliği de sağlar. Özellikle tuvaletler, jimnastik salonları ve kapalı teneffüs alanları gibi yoğun kullanılan alanlarının zemin katlarda yer alması, öğrenci trafiğini de düzenler ve ders saatlerinde sınıf dışı hareketliliği en aza indirir.⁵¹ Eğitim yapılarının tek katlı olması yönündeki görüşlerin kaynağına dair yapılan araştırmalar, bu meselenin dönemin eğitim yapıları tartışmalarında Amerika ve Avrupa'daki örneklerle paralellik kurularak ele alındığını göstermektedir.⁵² Konuyla ilgili Bakal ve Bilgiç, yaptıkları çalışmada okulların tek katlı olması yönündeki görüşlerin 1960'lı yıllardan itibaren savunulmaya başlandığını ifade etmişlerdir.⁵³ Fakat hem Muallim Cevdet'in çalışması, hem de döneminde çıkan yayınlar incelendiğinde aslında bu konunun çok daha önceleri, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında dile getirildiği anlaşılmaktadır.

İnşaatta kullanılacak malzemeler konusunda da Muallim Cevdet'in görüşleri oldukça nettir. Sağlam ve dayanıklı malzemeler kullanılarak inşa edilen bir okul binası, öğrencilerin güvenliğini sağlarken uzun vadeli bir yatırım olarak da öne çıkar. Dayanaksız veya düşük kaliteli malzemeler, yapı ömrünü kısaltır ve sık sık tadilat gerektirir. Ayrıca sağlıklı bir ortam sağlamak adına bina içinde kullanılan malzemelerin kimyasal içeriği de göz önünde bulundurulmalı; toksik içeriği olmayan, çocuk dostu malzemeler tercih edilmelidir.⁵⁴ Cumhuriyet döneminde Maarif Vekaleti'ne getirilecek olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in de *Resimli Kitap* dergisinde dile getirdiği görüşlerinin Muallim Cevdet'in bu konudaki görüşleri ile paralellik gösterdiği görülmektedir.⁵⁵

Muallim Cevdet, sınıfın döşemesinin, duvarlarının ve tavanının sağlam ve sıhhi özelliklere sahip olması gerektiğini de notlarında belirtir. Muallim Cevdet'e göre nemden etkilenmeyecek dayanıklı döşeme malzemeleri seçilmelidir; çünkü nem, binanın yapısal bütünlüğüne zarar verebileceği gibi öğrencilerin sağlığını da riske atabilir. Duvarların ve tavanın da sağlam yapıda olması ve uygun malzemelerle kaplanması gereklidir. Özellikle çocuklar, okulda vakit geçirirken çeşitli yüzeylerle temas eder; dolayısıyla bu yüzeylerin kolayca temizlenebilir, dayanıklı ve sağlığa zararsız olması, sağlıklı bir okul ortamı sağlar.⁵⁶ Muallim Cevdet'in hijyen hususundaki bu görüşlerine yakın olarak *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*'ndaki, “*Mekteb dâhilindeki eşyâ kolayca temizlenebilir, toz tutmaz, sâde tarzda olmalıdır. Mobilyanın mümkün mertebe az ve basit olmasına da dikkat edilmelidir.*”⁵⁷ şeklindeki tespitler, dönemin temizlik ve hijyen konusundaki bilinç düzeyini göstermesi açısından

⁵¹ (MC. Evr.), nr. 4/8, 6.

⁵² “İctimai Hıfzı's-Sıhha / Mektebe Ait Sıhhiyyât”, 416.

⁵³ Hümeysra Bakal ve Didem Erten Bilgiç, “Eğitim Yapıları İç Mekân Tasarımı ve Bilişsel Gelişim İlişkisi,” *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 8/1 Özel Sayı (2023): 120.

⁵⁴ (MC. Evr.), nr. 4/8, 6.

⁵⁵ Hamdullah Suphi Bey'in yazısı için bk. Hamdullah Suphi, “Mekteplerimizde Hıfzı's-Sıhha”, 731-739.

⁵⁶ (MC. Evr.), nr. 4/8, 6.

⁵⁷ “İctimai Hıfzı's-Sıhha/Mektebe Ait Sıhhiyyat”, 413.

önemlidir. Ayrıca bu ifadeler temizlikle beraber sade ve işlevsel mobilyaların tercih edilmesine yönelik bir anlayışın da benimsendiğini ortaya koymaktadır.

Muallim Cevdet'in okul binalarının inşasına dair sunduğu öneriler, sağlıklı, dayanıklı ve eğitim açısından verimli bir yapı elde etmenin temel unsurlarını kapsamaktadır. Bu öneriler, öğrencilerin fiziksel ve zihinsel sağlığını koruyacak şekilde tasarlanmış bir okul ortamının nasıl oluşturulması gerektiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Eğitim yapılarının sadece akademik bilgi aktarımı için değil, çocukların fiziksel ve ruhsal gelişimlerine katkı sağlayan sosyal ortamlar olarak tasarlanması gerektiğini savunan Muallim Cevdet'in görüşleri, modern eğitim yapılarının planlanmasında da değerli bir rehber niteliği taşımaktadır.⁵⁸

Modern eğitim yapılarında hijyen standartlarıyla örtüşen nitelik taşıdığı görülen Muallim Cevdet'in dersliklerin zemini için önerileri, hem hijyen hem de dayanıklılık açısından oldukça ileri niteliktedir. Dershane zeminlerinin temizliği, dayanıklılığı ve çocuk sağlığı üzerindeki etkilerine dair sunduğu detaylı açıklamalar, Muallim Cevdet'in sadece eğitim süreçlerine değil, öğrenci sağlığına verdiği önemi de yansıtmaktadır. Bu doğrultuda ayrıntılı bilgiler paylaşan Muallim Cevdet, dersliklerin zeminlerinin ahşap olmasını, kolayca temizlenmesi ve hijyen koşullarının bu sayede uzun vadede sürdürülebilir olması açısından savunmaktadır. İsviçre ve Almanya'daki eğitim kurumlarındaki zemin yapısı hakkında örnekler vererek görüşlerini pekiştiren Muallim Cevdet, buralarda muşambanın su geçirmezlik ve dayanıklılık özelliklerini avantaj olarak yorumlamaktadır.⁵⁹ Muallim Cevdet'in sınıfların zemini hakkındaki görüşleri, Sâti Bey'in önerileriyle örtüşmektedir.⁶⁰

Bu tespitlerden hareketle Muallim Cevdet'in okul zemininde kullanılacak malzemenin öğrenci konforu açısından önemli olduğunu vurguladığı görülmektedir. Ona göre, zemin ayakları ısıtmeyecek, toz ve mikrop barındırmayacak nitelikte olmalı; ayrıca kolay temizlenebilir, hijyenik ve dayanıklı malzemelerden yapılmalıdır. Burada Muallim Cevdet'in İsviçre ve Almanya'daki uygulamalara yaptığı atıf da uluslararası eğitim standartlarını yakından takip ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Muallim Cevdet'in bu yöndeki çıkarımlarının, meslek yaşantısının bir kısmında Avrupa'da eğitim ve araştırma amacıyla bulunduğu dönemde yaptığı gözlemlerden

⁵⁸ (MC. Evr.), nr. 4/8, 9.

⁵⁹ (MC. Evr.), nr. 4/8, 9; Eğitim-öğretim faaliyetlerinde kapalı mekânların iklimlendirilmesi ve uygun sıcaklık koşullarının sağlanması günümüzde de üzerinde önemle durulan bir konudur. Eğitim yapılarının ideal iklimlendirme standartlarından uzaklaşarak çok sıcak veya soğuk olmasının eğitim-öğretim faaliyetlerini çok boyutlu biçimde etkilediği ortaya konulan bulgular arasındadır. Zira çok soğuk veya sıcak eğitim yapılarının hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin verimlilik düzeyini doğrudan etkileyen bir faktör olduğu saptanmıştır. Bu konuda bk. Al, "Eğitim Yapılarının Fiziksel Konfor Koşullarının Öğrenci Başarısına Etkisi", 78.

⁶⁰ Mustafa Gündüz, a.g.e, 215.

kaynaklandığı söylenebilir.⁶¹ Bu ülkelerde mukavemetli muşamba kullanımının yaygın olması, Türkiye’de de okul zeminlerinde bu tür malzemelere yönelinmesi konusunda bir emsal niteliği taşımaktadır.

Muallim Cevdet’in dershanelerin kapı ve pencerelerine yönelik ayrıntılı önerileri, eğitim ortamında güvenlik, hijyen, öğrencilerin dikkatini koruma ve sağlıklı ışık düzeni sağlama amaçlarını taşır. Bu prensipler, öğrenci güvenliğinden fiziksel sağlığa kadar birçok faktörü göz önüne alarak dershanelerin işlevselliğini ve konforunu artırmaya yönelik değerli ayrıntılar içermektedir. Muallim Cevdet, kapıların çocukların yan yana geçebilecekleri genişlikte ve yükseklikte olması gerektiğini belirtmektedir. Öğrencilerin dershaneye giriş ve çıkışlarında meydana gelebilecek kalabalıklar sırasında çocukların rahat hareket etmeleri ve güvenli bir çıkış yapabilmeleri bakımından bu genişlik kritik bir öneme sahiptir. Muallim Cevdet, kapıların içeriden dışarıya doğru açılmasını tavsiye eder. Bu düzenleme, acil bir durumda hızlı tahliye olanak tanır; dışarı açılan kapılar, özellikle yangın ya da deprem gibi acil durumlarda daha güvenli bir tahliye imkânı sağlar. Kapıların doğrudan avluya ya da dışarıya açılmasının uygun olmaması, dersane içindeki dikkat dağıtıcı unsurları minimize etmekle ilgilidir. Avluya ya da dışarıya açılan kapılar, öğrencilerin dikkatinin dış ortama kaymasına sebep olabilir, dersin verimliliğini düşürebilir. Bu nedenle dersane kapılarının okul koridorları gibi daha kapalı alanlara açılması, öğrencilerin ders süresince odaklarını daha iyi korumalarını sağlar.⁶² Burada Muallim Cevdet’in dile getirdiği hususların, günümüz literatüründe de benzer şekilde yer aldığı görülmektedir.⁶³

2.4. Sınıf Mevcudu, Sıralar ve Hijyen Standartları

Muallim Cevdet, bir sınıfta bulunacak öğrenci sayısının belirli bir sınırdan tutulması gerektiğine de dikkat çeker. Öğrenci yoğunluğunun fazla olduğu sınıflarda hem hava kalitesi düşmekte hem de eğitim verimliliği azalmaktadır. Kalabalık sınıflarda öğrencilerin dikkat süreleri kısalmakta ve sınıf yönetimi zorlaşmaktadır. Bu nedenle öğrenci sayısının makul seviyede tutulması, her bir öğrencinin derse katılımını ve eğitsel faaliyetlerde aktif olmasını sağlayacaktır. Muallim Cevdet sıraların, öğretmen kürsüsünün ve yazı tahtasının hem öğrencilerin rahat bir görüş açısına sahip olacak, hem de öğretmenin sınıfı daha iyi kontrol edebileceği şekilde konumlandırılması gerektiğini vurgulamıştır. O, bunun fiziksel düzeni sağlayacağını, eğitimin niteliğini artıracığını ve sınıf içerisindeki uyumu destekleyeceğini belirtmiştir.⁶⁴ Günümüzde yapılan

⁶¹ 1909 yılında Paris, Zürih, Berlin, Leipzig ve Viyana gibi Avrupa şehirlerini ziyaret eden Muallim Cevdet, bu seyahati esnasında eğitim kurumlarını yakından inceleme fırsatı bulmuştur (Rifat Dağlı, “Muallim Cevdet (İnançalp), Eğitimci Kişiliği ve Tarihçiliği” (doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2024), 51-52).

⁶² (MC. Evr.), nr. 4/8, 10.

⁶³ Günümüzde inşa edilen eğitim yapılarının standartlarıyla ilgili yapılan araştırmalarda kapı ve pencerelerin güvenlik açısından işlevselliği ve elverişliliği üzerinde durulmaktadır. Bu konuda ayrıntı için bk. Adnan Küçükkoğlu ve M. Arif Özerbaş, “Eğitim Ergonomisi ve Sınıf İçi Fiziksel Değişkenlerin Organizasyonu,” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2010): 121-134.

⁶⁴ (MC. Evr.), nr. 4/8, 6.

araştırmalar kalabalık sınıflarda öğrencilerin akademik başarılarının düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Bunda temel etken, kalabalık sınıflarda öğrenci-öğretmen arasındaki iletişimin zayıf olmasıdır. Öğretmenin öğrenci başına ayırabileceği vaktin sınırlı düzeyde kalması nedeniyle eğitim-öğretim faaliyetlerinde arzu edilen verimlilik sağlanamamaktadır.⁶⁵

Günümüzde de sıraların ergonomisi ve öğrencilerin fiziksel yapılarına uygun biçimde üretilmesi, üzerinde önemle durulan konular arasındadır. Zira öğrencilerin anatomik yapısına uygun olmayan sıra tasarımının, çocukların kemik ve omurilik gelişimlerini doğrudan etkilediğine, dik oturamama veya kronik bel ağrıları gibi gündelik yaşam kalitesini düşüren sonuçlar doğurduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu doğrultuda öğrencilerin her birinin vücut yapılarına uygun sıralar üretmek mümkün olmasa da ayarlanabilir ve kişiselleştirilebilir olmaları önerilmektedir.⁶⁶ Muallim Cevdet de dersliklerde öğrencilerin rahatını sağlamak ve ders boyunca konforunu korumak adına sıralar, kürsüler ve yazı tahtası gibi donanımların özenle seçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sıraların ergonomik yapıda olması, öğrencilerin fiziksel rahatsızlıklarını önlerken ders sırasında daha iyi odaklanmalarını sağlar. Aynı zamanda sıraların yerleşimi de sınıfın genel düzenini etkiler; öğretmenin sınıfı kolayca görebileceği ve öğrenciler arası etkileşimi olumlu yönde etkileyebileceği bir düzenleme yapılmalıdır.⁶⁷

Muallim Cevdet, okul mobilyaları ve özellikle sıralar⁶⁸ konusuna büyük önem verir. Not defterinde bu başlığa geniş bir yer ayırarak geçmişte kullanılan sıraların özelliklerine dair ayrıntılı bilgiler sunar. Sıraların eğitim ve sağlık üzerindeki etkilerini vurgular; ona göre, öğrencilerin sağlıklı bir ortamda öğrenim görmeleri, sıraların yapısına da bağlıdır. Muallim Cevdet, eğitimcilerin öğrencilere boylarına uygun sıralar tahsis etmeleri gerektiğini ifade eder. Öğrencilerin uzun saatler boyunca sırada oturacağını göz önünde bulundurarak ergonomik olmayan sıraların öğrenciler için rahatsız edici ve sağlığa zararlı olduğunu belirtir. Ona göre, yanlış tasarlanmış sıralar, öğrencilerin omurga sağlığını olumsuz etkileyebilir, konsantrasyonlarını düşürebilir ve eğitim sürecini zorlaştırabilir. Bu yaklaşımıyla Muallim Cevdet, okul mobilyalarının sadece bir araç olarak görülmemesi gerektiğini, aksine öğrencilerin fiziksel sağlığı ve öğrenme kalitesini doğrudan etkileyen bir unsur olduğunu vurgular. Eğitim ortamında sıraların işlevsel ve sağlığa uygun olması, öğrencilerin fiziksel konforunu sağlayarak öğrenim sürecine olumlu katkıda bulunacaktır. Muallim Cevdet'in bu detaylara olan

⁶⁵ Erkan Yaman, "Kalabalık Sınıfların Etkileri: Öğrenciler Ne Düşünüyor?" *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18/2 (Mayıs 2010): 404-405.

⁶⁶ Konuyla ilgili ayrıntı bilgi için bk. Selda Al, a.g.t., 63-64.

⁶⁷ (MC. Evr.), nr. 4/8, 9.

⁶⁸ Sâti Bey, okuldaki sıralar hakkındaki tespitlerini ve görüşlerini müstakil bir başlıkta sıralamıştır. Muallim Cevdet'te olduğu gibi öğrenci sağlığını merkeze alan anlayış doğrultusunda öğrencilerin oturuş pozisyonuna ve fiziksel gelişimlerine uygun istatistiki verilerin tutulmasını ve bu doğrultuda ölçülendirme yapılarak sıraların üretilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Mustafa Gündüz, a.g.e., 217-220).

dikkati, eğitimde fiziksel koşulların pedagojik başarı için temel bir unsur olduğu görüşünü yansıtır.⁶⁹

Muallim Cevdet, sıraların her yıl büyüyen ve gelişen öğrenci fizyolojisine uygun ölçü ve şekilde imal edilmesi gerektiğini söyler. Sıraların öğrenci sağlığı üzerindeki etkisine değinirken, hatalı üretilmiş sıraların öğrencilerde duruş bozukluklarına, kamburluğa ve diğer sağlık sorunlarına yol açabileceğini ifade eder. Eski sıraların öğrencilerin birbirlerine fazla yakın oturmalarına sebep olduğunu, bu durumun yazı yazma alanını kısıtladığını ve öğrencilerin ders esnasında rahat hareket edemediklerini dile getirir. Ayrıca sıraların oturma yeri ile masanın uzak yapılmış olması, yazı yazma esnasında zorluk yaratmakta ve öğrenciyi kambur oturmaya zorlamaktadır. Muallim Cevdet'in bu konuya dair görüşleri, sıraların yalnızca öğrencinin derse odaklanmasını değil, aynı zamanda sağlıklı bir vücut yapısını korumasını da desteklemesi gerektiğini ortaya koyar. Bu bağlamda sağlıklı bir eğitim ortamı sağlamak için sıraların ergonomik tasarımının göz ardı edilmemesi gerektiğini savunur.⁷⁰ Eğitim kurumlarında öğrencilerin en çok vakit geçirdiği alan olan sıraların standartlarıyla ilgili, erken Cumhuriyet döneminde standartlar belirlenmişken bu konuda yeterli adımların atılmadığını yeni yapılan akademik araştırmalar ortaya koymaktadır. Bu araştırmalardan birindeki bulgulara göre günümüzde dört farklı ölçüden oluşan bir standart belirlenerek öğrenci sıraları imal edilmektedir.⁷¹

Muallim Cevdet, çalışma ve istirahat pozisyonundaki iki oturma durumu ile bir ayakta duruş durumu olacak şekilde öğrencinin okulda üç temel duruş pozisyonu olduğuna dikkat çekmiştir. Bu duruşlara uygun, sağlıklı sıraların nasıl olması gerektiği konusunda çeşitli incelemeler yapmış, Avrupalı araştırmacıların öğrenci yaş ve boy gruplarına göre geliştirdikleri sıra ölçü ve tasarımlarını tablolar halinde sunmuştur. Avrupalı uzmanların sıralar hakkında sağlıklı ve sağlıksız tasarımlarını ayrıntılı analiz etmiş, bu çalışmaların öğrenci sağlığı üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini yorumlamıştır. Avrupa'daki sıhhi sıra uygulamalarının Türkiye'de ne kadar dikkate alındığına da değinmiştir. Bu konuda Tedrisat-ı İbtidaiye Talimatnamesi'nin⁷² öğretim usulleri bölümündeki okul sıraları ile ilgili düzenlemelerden alıntılar yaparak ülkemizdeki uygulamaların durumu hakkında değerlendirmeler sunmuştur. Ayrıca Fransa Maarif Nezareti tarafından 1887'de yayımlanan talimatnamenin 48. maddesinde sıralar için belirlenen esaslara yer vermiştir. Bu Fransız talimatnamesinde geçen esasları

⁶⁹ (MC. Evr.), nr. 4/8, 20.

⁷⁰ (MC. Evr.), nr. 4/8, 20-21.

⁷¹ Ayrıntı için bk. Muzaffer Deniz, "Osmanlı Dönemi, Cumhuriyetin İlk Yılları ve Günümüzde Öğrenci Sıraları," *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/14 (Haziran 2015): 85-92.

⁷² Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu 1913 yılında çıkarılmıştır. II. Meşrutiyet devriyle birlikte başlayan değişim ve dönüşüm sürecinin en aktüel konularından biri eğitimi. Bu doğrultuda zamanın ruhuna uygun mevzuatın geliştirilmesi için Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu çıkarılmıştır. Ayrıntı için bk. Ercan Uyanık, Mehmet Melik Kaya ve Büşra Elçiçeği, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları ve 1913 Tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu'nun Uygulanması," *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021): 163-185.

Avrupalı araştırmacıların sağlıklı sıralar konusundaki bilgileriyle karşılaştırarak modern eğitimin gereksinimlerini eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmiştir.⁷³

3. Okulun İç Düzeni ve Okul Binasına Ait Ek Yapılar

Muallim Cevdet'in okul iç bölümlerine dair detaylı analizi, eğitim sistemindeki modernleşme çabalarına ışık tutmaktadır. Muallim Cevdet, okulları gündüzlü (nehari) ve yatılı (leyli) olarak iki ana kategoriye ayırarak her iki türün kendine özgü ihtiyaçlarını vurgulamaktadır. Bu sınıflandırma, öğrenci sayısı ve okulun işlevselliğine göre yapılacak eklemelerin önemini ortaya koyar. Gündüzlü okullara dair önerileri, modern eğitim kurumlarının hijyen, işlevsellik ve sağlık açısından nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair ayrıntılı bir yol haritası sunar. Gündüzlü okullarda öğrencilerin geceyi geçirmemesi, bu yapıların daha sade ve temel ihtiyaçları karşılayacak düzene sahip olmasını sağlar. Muallim Cevdet'in vurguladığı kısımlar ise eğitimin etkin bir şekilde gerçekleşebilmesi için oluşturulmuş bölümleri içermektedir.⁷⁴

Muallim Cevdet'in tasnifine göre gündüzlü okulların temel iç bölümleri şu şekildedir. İlk sırada elbise koruma alanı (giysi odası veya koridor) gelmektedir. Muallim Cevdet, öğrencilerin palto, yağmurluk, atkı gibi eşyalarını bırakacakları bir alanın gerekliliğini vurgular. Buradaki açıklamaları, hijyen ve düzen açısından önemlidir. Eşyaların düzenli şekilde saklanması, ders sırasında öğrencilerin dikkatini dağıtmadan eğitim ortamının temiz kalmasına yardımcı olur. İkincisi ise rahat hareket alanı (hol)'dır. Bu alan, öğrencilerin derslere giriş-çıkışlarını kolaylaştıracak ve kalabalık durumunda rahat hareket edebilmelerini sağlayacak genişlikte olmalıdır. Bu tarz bir düzenleme, okul içi akışı iyileştirir ve öğrencilerin birbirine zarar vermeden hareket etmelerine olanak tanır. Bu doğrultuda üçüncü olarak el işleri alanı (el işleri dairesi) ön plana çıkmaktadır. Muallim Cevdet'in önerdiği el işleri alanı, öğrencilerin pratik ve beceri geliştirme amaçlı çalışmalara katılabileceği bir ortam sağlamaktadır. Bu bölüm, öğrencilerin el becerilerini geliştirmelerine katkıda bulunur ve öğrenim süreçlerini destekler. Bu durum günümüzde de gündeme gelen okullarda beceri atölyelerinin oluşturulmasına yönelik girişimlerle ilişkilendirilebilir. Bu iki husus yanında yeterli sayıda sınıf konusu da bu bağlamda ön plana çıkan bir diğer unsurdur. Öğrenci sayısına göre yeterli miktarda sınıf bulunmalıdır. Muallim Cevdet, sınıf sayısının belirlenmesinde öğrenci sayısının dikkate alınması gerektiğini vurgular. Bu, okulun öğrenci kapasitesine göre optimum bir eğitim alanı sunmasını sağlar.⁷⁵

Muallim Cevdet'in tasnifinde üç veya daha fazla sınıfı olan okullar için ek bölümler önerilmiştir. Hizmetli odası, okulun bakım ve temizliğinden sorumlu personel

⁷³ (MC. Evr.), nr. 4/8, 22-24. Sâti Bey de eserinde "Ders Sıraları" başlığı altında konuyu Muallim Cevdet'te olduğu gibi öğrenci merkezli değerlendirmiştir (Mustafa Gündüz, a.g.e., 217-220).

⁷⁴ (MC. Evr.), nr. 4/8, 12.

⁷⁵ (MC. Evr.), nr. 4/8, 12. Muallim Cevdet'in eğitim yapılarında vestiyer yapılmasına yönelik görüşleriyle örtüşen bilgiler, 1892 yılında Hilal-i Ahmer Dergisi'nde yayımlanan bir yazıda paylaşılmıştır. Buna göre vestiyer sayesinde öğrencilerin şapka veya kaban gibi korunaklı giysilerle vücut ısılarını fazla arttırmalarının önüne geçilmiş olacak ve böylelikle sıcak soğuk dengesi kurularak öğrencilerin hastalanmaması sağlanacaktır (Ayrıntı için bk. "İctimaî Hıfzı's-Sihha/ Mektebe Ait Sihhiyyât", 414).

için bir alan tahsisini kapsamaktadır. Aile bekleme alanı, velilerin çocukları bekleyebileceği bir alandır ve okul ile aile arasındaki bağı güçlendirir. Okul müdürüne ait oda, müdürün okul idaresini daha etkili bir şekilde yürütebilmesine imkân tanır. Resim dairesi ise sanat eğitime yönelik bir alandır, öğrencilerin görsel yeteneklerini geliştirmelerine olanak tanır. Muallim Cevdet, giysi odasında çocuklara ait kaban, palto vb. giysiler ile sefer taslarını düzenli bir şekilde bırakabilmeleri için yeterli askı ve saklama alanının bulunmasını belirtmektedir. Askıların çocukların boylarına göre ayarlanmış olmasına yönelik vurgu, Muallim Cevdet'in pratik ve öğrenciyi merkeze alan bir yaklaşımla düşündüğünü gösterir. Koridorda askılık kullanmanın sağlık ve disiplin açısından ideal olmadığını vurgulaması, okul düzeni ve hijyen konusundaki hassasiyetini ortaya koyar. Kapalı teneffüs alanı, özellikle soğuk veya yağışlı havalarda çocukların dinlenmesini, hava şartlarından olumsuz etkilenmeden ders dışı vakit geçirmesini sağlar. Jimnastik ve spor alanları, beden eğitimi ve öğrencilerin fiziksel gelişimi için spor alanları bulunmasını merkeze alır. Bu, sağlıklı bireyler yetiştirme amacını destekleyen önemli bir unsurdur.⁷⁶

Muallim Cevdet'in eğitim binalarında giysi odası gerekliliğine dair açıklamaları, hijyen ve sağlık açısından ileri bir bakış açısını yansıtır. Özellikle okul koridorlarına veya sınıflara asılan kıyafetlerin bulaşıcı hastalıkların yayılmasına sebep olabileceği uyarısı, dönemin sağlık bilgisiyle donatılmış bir eğitimcinin öngörülerini ortaya koymaktadır. Bu öneri, modern eğitim yapılarına yönelik halk sağlığına ve hijyen kurallarına duyulan hassasiyeti gözler önüne serer. Giysi odasının hijyen ve düzen sağlama açısından önemi büyüktür. Muallim Cevdet, giysi odasının bulunmaması durumunda koridorların tercih edilmesini mecburî bir çözüm olarak görür; ancak bunun sağlık açısından yeterli olmadığını vurgular. Örneğin bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için giysi odası, öğrencilerin dışarıda giydikleri mantoları, paltoları, yağmurlukları ve diğer dış giyim eşyalarını güvenle saklamalarını sağlayacak özel bir alan yaratır. Giysi odasının, öğrencilerin sınıfa girerken dışarı elbiselerini düzgünce bırakabilecekleri şekilde tasarlanması enfeksiyon riskini azaltır. Ayrıca elbiselerin birbirine temas etmemesi için askılar arasında uygun boşluk bırakılmasını gerekli görür. Muallim Cevdet, giysi odasındaki dolapların ve askıların her öğrenciye özel olarak ayrılmasını önerir. Hatta o, öğrencilerin eşyalarını koridorda düzenli bir şekilde bırakabilmeleri için görevli bir personelin gözetiminde olmaları gerektiğini ifade etmiştir. Böylece öğrencilerin disiplininin korumasına ve düzensizliğin önüne geçilmesine katkı sağlayacağını vurgulamıştır. Ayrıca bu önerinin, her öğrencinin düzenli ve tertipli bir alışkanlık kazanmasını destekleyeceğini belirtmiştir.⁷⁷ Bunların yanında Muallim Cevdet, giysi odalarında muslukların⁷⁸ da olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu şekilde bir girişim, öğrencilerin okula geldiklerinde ellerini veya yüzlerini yıkayabilmeleri için bir imkân yaratır. Bu sayede çocuklar ders öncesi temel hijyen kurallarını uygulayarak

⁷⁶ (MC. Evr.), nr. 4/8, 12.

⁷⁷ (MC. Evr.), nr. 4/8, 13.

⁷⁸ Güncel eğitim yapılarının tasarımında su içme alanları lavabolardan ayrılmış olup elle teması engelleyen ve yüksek hijyen standartlarını önceleyen su pınarları kullanılmaktadır (Ayrıntı için bk. Aydoğan, a.g.m., 39).

daha sağlıklı bir ortamda öğrenime başlarlar. Muallim Cevdet'in giysi odası sisteminin gelişmiş ülkelerdeki uygulamalarla paralel olduğunu belirtmesi, Osmanlı eğitim sisteminin modernleşme sürecindeki dış etkilere açık olduğunu göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde bu tip detayların göz önünde bulundurulması, Osmanlı eğitim reformları için de bir örnek teşkil eder.

Muallim Cevdet'in kapalı ve açık teneffüs alanlarına dair açıklamaları, öğrencilerin fiziksel ve zihinsel rahatlığını sağlayacak modern standartları göz önünde bulundurur. Muallim Cevdet, kapalı teneffüs alanının özellikle kötü hava koşullarında öğrencilerin oyun ve eğlence ihtiyaçlarını karşılayacak bir alan olarak önemini vurgular. Kapalı teneffüs mahallinin yüzeyi, öğrencilerin rahatça hareket edebilmeleri için dersliklerin toplam yüzeyi kadar geniş olmalı ve her öğrenci için en az 1,5 metrekarelik alan ayrılmalıdır. İsviçre'nin Cenevre kantonunda olduğu gibi her öğrenciye 3 ila 4 metrekare alan düşmesi gerekliliği örnek gösterilir. Bu geniş alan, çocukların oyun oynarken birbirlerine zarar vermemeleri ve sağlıklı bir ortamda bulunmaları için elzemdir. Kapalı teneffüs alanında öğrencilerin ellerini yıkayabilecekleri çok sayıda musluğun bulunması ve istirahatleri için sıraların yer alması gerektiği belirtilir. Zemin ise asfalt ya da tahta ile döşenmelidir; bu döşeme seçenekleri, öğrencilerin ayaklarının kaymasını önleyerek güvenlik sağlar. Ayrıca kapılar geniş olmalı ve dışarı doğru açılmalıdır, pencereler ise geniş olup rahatça açılıp kapanabilmelidir, böylece öğrencilerin taze hava alması sağlanır. Bazı okullarda yemek salonu bulunmadığından öğrenciler kapalı teneffüs alanını yemek yeme amacıyla kullanmak zorunda kalmaktadır. Bu zorunluluk, bu tür yapıların eksikliğine işaret eden bir nokta olarak öne çıkar.⁷⁹ Eğitim yapılarında öğrenci başına düşen kullanım alanına ilişkin bilgiler, dönemin literatüründe farklılık göstermektedir. Muallim Cevdet, burada İsviçre örneğini merkeze alarak kendi ideal modelini ortaya koyarken Almanya'daki eğitim yapılarını konu alan bir yazıda Hannover şehrinde inşa edilen okullarda koridorlarda öğrenci başına bir metrekarelik kullanım alanı hesaplandığı vurgulanmaktadır. Buradaki bilgiler, eğitim yapılarının planlanmasında bölgesel farklılıklar olduğunu ortaya koyması ve bu yöndeki görüşleri çeşitlendirmesi bakımından dikkate değer nitelik taşımaktadır.⁸⁰

Teneffüşhane (dinlenme alanı), öğrencilerin ders aralarında dinlenebileceği ve sosyalleşebileceği bir yerdir. Muallim Cevdet'in teneffüşhane önerisi, öğrencilerin ders aralarında rahatlamasına ve psikolojik olarak yenilenmesine katkı sağlar. Okulun bahçe alanı, öğrencilerin dışarıda vakit geçirebileceği ve doğayla etkileşim kurabileceği bir alandır. Muallim Cevdet, okul bahçelerinin öğrenciler için sağlıklı bir ortam sunduğuna ve doğa ile temasın öğrencilerin gelişimine olumlu katkı sağlayacağına inanır. Bunun yanında hijyen açısından önemli olan tuvaletlerin düzenli ve temiz tutulması gerektiğini

⁷⁹ (MC. Evr.), nr. 4/8, 14.

⁸⁰ Ayrıntı için bk. Ali Reşat, "Deresd Sergisinde Hıfzı's-Sihha-i Mekâtib (Mektep Binaları)," *Tedrisat Mecmuası* 3/20 (15 Mayıs 1328/28 Mayıs 1912): 76.

belirtir. Bu, sağlık koşullarının sağlanması ve hastalıkların önlenmesi açısından kritiktir.⁸¹

Muallim Cevdet'e göre açık teneffüs alanı için her öğrenciye 4 metrekarelik bir alan sağlanmalı, zemin ise ince çakıl veya iri kum ile kaplanmalıdır. Ancak bu zemin, su birikintilerini engelleyecek şekilde hafif eğimli olmalıdır. Açık teneffüs alanında oturma bankları ve benzeri olanaklar sağlanabilir, ancak öğrenciler kız ve erkek olarak ikiye ayrıldığında bu alanların da ayrılması gerektiğini vurgular. Zeminin kumla kaplanması küçük çocuklar için ideal görülse de kumun kapalı teneffüs alanına, merdivenlere ve dersliklere taşınması bir sakınca olarak öne çıkar. Bu nedenle yeni okullarda asfalt ya da ahşap bloklarla döşeme yapılması önerilir; bu, hem temizlik hem de güvenlik açısından daha uygun bir çözümdür. Muallim Cevdet, küçük çocukların kum ile oynamayı sevdiğini belirtir ve bu yüzden anaokullarının bahçesinde nemli kum yığınları bulundurulmasını önerir. Avrupa'nın parklarında da çocuklar için kum yığınlarının bulundurulması örnek olarak sunulur. Ayrıca avluya ağaç dikilmesi, çocukların güneşli havalarda gölgeden faydalanmalarını sağlar. Fakat ağaçların pencere önlerini kapatmaması ve sınıflara ışığın girmesini engellememesi için bina ile aralarında yeterli mesafe bırakılması⁸² gerektiğine dikkat çeker. Avluda öğrencilerin su içmeleri için bir çeşmenin bulunması, ancak çeşme musluklarına çocukların doğrudan temas etmemesi gerektiği belirtilir. Teneffüs zamanlarında musluklardan sürekli su akması önerilir; bu mümkün olmadığında ise her öğrencinin kendine ait bardağını kullanması zorunlu tutulmalıdır. Müşterek bardak kullanımı sağlık açısından sakıncalı görülerek kesinlikle yasaklanmalıdır.⁸³

Muallim Cevdet, okullarda bahçenin önemini vurgularken, özellikle köy okullarında en az 300 metrekarelik bir bahçenin bulunması gerektiğini belirtir. Bahçenin eğitim-öğretim açısından sağladığı yararlar üzerinde durarak, bunun sadece bir dinlenme alanı değil, aynı zamanda öğrenciler için birçok dersin canlı şekilde işlenebileceği doğal bir ortam olduğunu ifade eder. İlaveten Muallim Cevdet, *“Bahçe, fikirlerin doğal bir ortamda ve temel unsurlarının verilebileceği en önemli araçlardan biridir. Çünkü bahçe, birçok dersin canlı olarak işlenmesine olanak sağlar. Bahçesi olmayan bir okul, yalnızca çocuklarını oyun ve fiziksel hareketten mahrum bırakmakla kalmaz; aynı zamanda onları öğretimden ve anlamaktan da yoksun bırakır. Bahçede hesap, hayvan bilgisi, eşyalar, ahlak gibi dersler verilir. Bu derslerle ilgili uygulama ve alıştırma yapılır. Dolayısıyla bahçesiz bir okul yapmaktansa hiç yapmamak, sonuç açısından daha faydalıdır”*⁸⁴ ifadelerini kullanır. Bahçede yapılacak çeşitli etkinliklerle öğrencilerin hem doğayı tanımaları hem de derslerde öğrendiklerini uygulama fırsatı bulmaları amaçlanır. Bahçede ölçüm yapabilecekleri alanlar, ağaçlar, toprak parçaları;

⁸¹ (MC. Evr.), nr. 4/8, 12.

⁸² Sâti Bey de okuldaki bahçenin en az sınıflar kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Bahçe tasarımı hakkında Muallim Cevdet'in önerilerine benzer görüşler sunmuştur. Ancak Muallim Cevdet bahçe konusunu, eğitim-öğretimin pedagojik yönleri açısından ele almıştır (Mustafa Gündüz, a.g.e., 216).

⁸³ (MC. Evr.), nr. 4/8, 14.

⁸⁴ (MC. Evr.), nr. 4/8, 15.

beslenebilecek kuşlar, tavuklar, kertenkeleler ve kaplumbağalar gibi çeşitli hayvanlar yer alabilir. Bahçenin toprağı, çiçekleri, hayvanları ve farklı malzemeleri özellikle ilkökul öğrencileri için eşya dersleri açısından değerli bir uygulama alanıdır. Bahçede yapılan bu uygulamalar, oyun sırasında öğrendikleri yeni kelimeler ve doğal ortamda gerçekleştirdikleri gözlemlerle lisan dersleri için de en doğal ve gerçek ortamları sunar.⁸⁵ Okul bahçelerinin oyun oynamaya elverişli genişliğe sahip olmasını merkeze alan minvalde yayınlanmış 1925 tarihli bir yazıda Müderris Ali Haydar, bahçelerin sadece oyun alanı değil, çeşitli bitkilerin yetiştirilmesine yönelik pratik bilgiler sağlamaya elverişli olmasını, hatta okul arsalarının merkezi konuma uzak, nispeten mülkiyet değeri düşük alanlardan seçilerek bahçe planına bir koruluk ve çiçek bahçesinin dâhil edilmesi gerektiğini önermektedir.⁸⁶

Muallim Cevdet, abdesthanelerin önemini özellikle hijyen ve sağlık açısından vurgulamış ve eğitim kurumlarında bu alanların düzenlenmesi gerektiğine dikkati çekmiştir. Temizlik ve sağlık alışkanlıkları kazandırılmasının, eğitimin en temel görevlerinden biri olduğunu belirtmiştir. Çocukların bu alışkanlıkları edinmesi, yalnızca kendi sağlıklarını korumalarını sağlamakla kalmaz; aynı zamanda ailelerine ve çevrelerine bu alışkanlıkları taşıyarak yaymalarına vesile olur. Muallim Cevdet, abdesthane ve tuvaletlerin fizikî koşullarının hijyen kurallarına uygun olmasını detaylandırarak açıklamış ve bu alanların temiz tutulması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu konuda Avrupa’da uygulanan düzenlemelerden örnekler vererek ideal koşulların sağlanması için yapılması gereken düzenlemeleri sıralamıştır. Eğitimin amacının yalnızca bilgi aktarmak değil, aynı zamanda sağlık ve hijyen bilincini kazandırmak olduğunu vurgulayan Muallim Cevdet, okullardaki bu düzenlemelerin öğrencilerin sağlıklı bireyler olarak yetişmelerine katkıda bulunacağını savunur.⁸⁷

Muallim Cevdet’in öğretmene ait bir ev önerisi, sadece öğrencileri merkeze almadığını, eğitimcilerin de koşullarının iyileştirilmesini ve elverişli hale getirilmesini öncelediğini göstermesi bakımından kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Öğretmenlerin okul içinde ihtiyaç duydukları konforu ve özel alanı sağlayacak bir lojmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Müdür yardımcılara ait özel bir alan, oda ayrılması, okul yönetiminin etkinliğini ve organizasyonel yapısını destekleyici nitelik taşımaktadır. Namaz kılma alanı, öğrencilerin manevî ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir alan ayrılması, Muallim Cevdet’in öğrencilerin maddî eğitim gereksinimleri kadar manevî ihtiyaçlarını önemseydiğini göstermesi bakımından kayda değerdir.⁸⁸

4. Yatılı Okullar (Gece Mektepleri)

Muallim Cevdet, yatılı okulları ele alırken dört temel bölüm üzerinde durur: yatakhane, yemek salonu (taamhane), hastane ve banyolar (istihâm mahalleri). Bu

⁸⁵ (MC. Evr.), nr. 4/8, 15.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Darülfünun Müderrislerinden Ali Haydar, “Mektep Binası, Avlusu ve Bahçesi,” *Muallimler Birliği* 2 (31 Temmuz 1341/31 Temmuz 1925): 56-60.

⁸⁷ (MC. Evr.), nr. 4/8, 16.

⁸⁸ (MC. Evr.), nr. 4/8, 12.

bölümlerin düzenlenmesine dair ayrıntılar, onun eğitim yapılarında işlevselliğe verdiği önemi ortaya koyar.

Yukarıdaki tasnif doğrultusunda yatılı okullarda ön plana çıkan ilk kısım yatakhanedir. Yatılı okullarda öğrencilerin büyük bir kısmı uyku ve dinlenme ihtiyacını yatakhanelerde karşılamaktadır. Bu sebeple Muallim Cevdet, yatakhanelerin uygun havalandırmaya sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Bu vurgu, sağlıklı bir uyku ortamının yalnızca temiz hava ile sağlanabileceği düşüncesini yansıtır. Ayrıca yatakhanelerde öğrencilerin eşyalarını saklayabilecekleri dolaplar bulunması, sıcak-soğuk su muslukları ve lavabolar yer alması gerektiğine işaret ederek temizlik alışkanlıklarının burada kazandırılabilceğini belirtir. Bu düzenleme, öğrencilerin hem özel eşyalarını muhafaza edebileceği hem de kişisel hijyenlerini sağlayabileceği bir alan sunmayı amaçlamaktadır. Taamhane olarak tasnife dahil ettiği yemekhane kısmında, salonun sade ve temiz olması gerektiğini vurgulayan Muallim Cevdet, masa seçiminde temizlik kolaylığına dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Masaların mermerden yapılması önerisi, yüzeylerin hızlı biçimde temizlenebilir olmasına dayanır. Temizlik konusundaki bu hassasiyet, öğrencilerin hijyenik koşullarda beslenmesini sağlamak adına önemli bir tedbir olarak öne çıkar. Bu yaklaşım, sağlıklı bir eğitim ortamında yemeğin de hijyen açısından önemli bir unsur olduğunu göstermektedir.⁸⁹

Muallim Cevdet, okul hastanesinin, öğrencilerin sağlık durumlarıyla ilgilenmek üzere ana binadan bağımsız bir yapıda olması gerektiğini savunur. Bu, hastalığın yayılmasını önlemeye yönelik bir tedbir olarak düşünülebilir. Ayrıca yatak sayısının 35 öğrenciye bir yatak düşecek şekilde planlanması gerektiğini belirtir. Bu hesaplama, okul kapasitesine göre yeterli sağlık desteği sunulmasını sağlayacak şekilde yapılmıştır. Muallim Cevdet'in bu ayrıntılara yer vermesi, öğrencilerin eğitim sürecinde sağlık güvenliğini önceleyen bir yaklaşım benimsediğini gösterir. Diğer yandan Muallim Cevdet, banyo ve yıkanma alanlarının düzenlenmesine dair standartların önemine değinir. Öğrencilerin temizlik ihtiyaçlarını sağlıklı bir şekilde karşılayabilmeleri için bu alanların olması gerektiğini vurgular. Bu bölümlerde standartların korunması, kişisel hijyenin düzenli olarak sağlanmasına olanak tanır ve öğrencilerin temizlik alışkanlıklarını destekler.⁹⁰

Genel olarak Muallim Cevdet'in yatılı okullarda önerdiği bu dört ana bölüm, öğrencilerin temel ihtiyaçlarının sistemli bir şekilde karşılanmasına yönelik olup sağlık, hijyen ve güvenlik gibi konulara özel bir önem verdiğini göstermektedir. Onun bu yöndeki görüşleri, eğitim ortamlarının fiziksel düzenlenmesinde öğrencilerin hem öğrenme hem de yaşam kalitesinin korunmasını amaçlayan bütüncül bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Bu öneriler, dönemin ötesinde bir sağlık ve işlevsellik anlayışını

⁸⁹ (MC. Evr.), nr. 4/8, 19.

⁹⁰ (MC. Evr.), nr. 4/8, 19. Yatılı okullarda banyoların standartları, uluslararası arenada gündeme getirilen konulardan biridir. Beden sağlığının korunması ve gündelik yaşamın daha kaliteli hale getirilmesi için üzerinde titizlikle durulan bu konu hakkında, Cenevre Belediyesi doktorlarından Maryo Ragazi müstakil makaleler neşretmiştir. Bahsi geçen doktorun yazılarından iktibaslar içeren isimsiz bir köşe yazısı için bk. "Mektepler'de Hamamlar," *Servet-i Fünun* 35/900 (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908): 250.

yansıtarak Muallim Cevdet'in öğrencilerin tüm ihtiyaçlarına duyarlılıkla yaklaştığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Sonuç

Muallim Cevdet'in eğitim alanına yaptığı çok yönlü katkılar arasında eğitim yapılarının tasarımı ve fonksiyonelliği üzerine geliştirdiği fikirler dikkat çekicidir. On dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında eğitim binalarının fizikî koşullarının öğrenci sağlığı ve pedagojik gereksinimler çerçevesinde ele alınması ve okul binalarının sadece fiziksel bir yapı olarak değil, çocukların zihinsel, bedensel ve sosyal gelişimlerini destekleyecek şekilde tasarlanması gerektiği onun döneminde eğitim ortamlarının nitelikleri bağlamında tartışılmaya başlanan konular arasında yer almıştır. Fransız kökenli hekim ve eğitim sağlığı uzmanı Louis Dufestel'in öne sürdüğü görüşler, Muallim Cevdet başta olmak üzere çağdaşı diğer eğitimcileri etkilemiş görünmektedir.

Muallim Cevdet'in İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda ulaşılan notlarının içeriğine yakın olan ve onunla yakın zamanlarda kaleme alınan iki eser daha olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan biri M. Cemal tarafından kaleme alınan "*Yeni Mektep Hıfzısıhhası*" isimli çalışma, diğeri ise Celal Abdi tarafından yayımlanan "*Mektep Hıfzısıhhası*" başlıklı eserdir. Yine Muallim Cevdet'in görüşleri ile paralellik arz eden ve dönem literatürü içerisinde oldukça ses getiren Sâti Bey'in bu konuda çalışmaları bulunmaktadır. Bahsi geçen müelliflerin, tasarım ve fonksiyonellik olgularını kapsamlı bir bakış açısı ile değerlendirip kendi meslekî tecrübelerini bu perspektife dahil ettikleri ve özgün çıkarımlar yaparak eğitim kurumlarında verimliliğin arttırılmasına katkı sundukları görülmektedir. Tüm bu çalışmalar eğitim yapılarının işlevselliği konusunun dönemin kamuoyunda geniş bir perspektif ile ele alındığını göstermesi bakımından kayda değer nitelik taşımaktadır.

Muallim Cevdet'in eğitim yapılarında tasarım, fonksiyonellik ve sağlık koşullarına yönelik önerilerini günümüzdeki eğitim yapılarında uygulanan erişilebilirlik, hijyen, sürdürülebilirlik ve sağlık odaklı tasarım ilkelerinin öncüleri olarak değerlendirmek mümkündür. Zira onun; okul zemini, hava sirkülasyonu, güneş ışığından yararlanma, rutubet kontrolü ve mobilya ergonomisi gibi alanlarda sunduğu öneriler, günümüz eğitim kurumlarının mimarî tasarımında da geçerliliğini korumaktadır. Özellikle sıraların öğrencilerin yaş ve fizyolojik özelliklerine uygun olarak tasarlanması gerektiğine dair vurgusu, eğitim ortamlarının fiziksel ve pedagojik yeterliliğinin artırılmasında dikkate alınması gereken önemli bir unsurdur.

Muallim Cevdet'in çalışmasında dershanelerin fiziksel yapısına yönelik ve okulun iç bölümlerine ilişkin önerileri de dikkat çekicidir. Bu önerilerin o dönem eğitim ortamlarının modernleştirilmesi sürecine önemli katkılar sunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle el işleri alanı (elişleri dairesi) önerisi, günümüzde gündemde olan beceri atölyeleri uygulamalarıyla benzerlik göstermesi açısından dikkat çekicidir. Muallim Cevdet'in, öğrencilerin pratik beceriler kazanmasını sağlayacak fiziksel ortamların gerekliliğine vurgu yapması, dönemin ötesinde bir pedagojik yaklaşıma işaret etmektedir. Muallim Cevdet söz konusu bu dairelerin öğrencilerin el becerilerini geliştirmelerine katkıda bulunacağı ve öğrenim süreçlerini destekleyeceği sonucuna

varmıştır. Bu durum günümüzde de gündeme gelen okullarda beceri atölyelerinin oluşturulmasına yönelik girişimlerle de ilişkilendirilebilir.

Muallim Cevdet'in özellikle okulun iç bölümlerine yönelik önerileri arasında okul binalarında giysi odası gerekliliğine dair önerileri, eğitimde hijyen ve sağlık konularına yönelik farkındalığın erken örnekleri arasında değerlendirilebilir. Bu bağlamda Muallim Cevdet'in notları, döneminde sağlık-pedagoji arasındaki kuvvetli ilişkinin anlaşıldığını göstermektedir. Ayrıca Muallim Cevdet'in çağını aşan bir bakış açısıyla eğitime odaklandığını göstermesi bakımından kıymetlidir.

Muallim Cevdet'in çalışmasında okullarda bahçenin önemine yönelik tespitlerine bakıldığında öğrenciler için geniş ve işlevsel bahçelerin eğitimin ayrılmaz bir parçası olması gerektiği savunulurken, günümüzde özellikle büyükşehirlerde okul bahçesi olmayan özel eğitim kurumlarının sayısının artması, eğitim mekânlarının niteliği açısından dikkat çekici bir geriye gidişe işaret etmektedir. Muallim Cevdet çalışmasında, bahçenin eğitim-öğretim açısından sağladığı yararlar üzerinde durmuş ve bu mekânların sadece bir dinlenme alanı olmadığını ifade etmiştir. Ona göre okul bahçesi; birçok dersin -özellikle eşya bilgisi dersinin- işlenebileceği doğal bir ortam, çeşitli ölçümlerin yapılabileceği bir alandır. Muallim Cevdet'e göre bahçelerde çeşitli ağaçlar, toprak parçaları; beslenebilecek hayvanlar (kuş, tavuk, kertenkele ve kaplumbağa...) yer almalıdır. Eğitim yapılarının, öğrencilerin ve öğretmenlerin verimliliğini artırmak için sürekli güncellenmesi gerektiği göz önüne alındığında Muallim Cevdet'in bu yöndeki görüşlerinin Türk eğitim tarihi açısından önemli olduğu sonucuna varılmıştır.

Eğitim yapılarının tasarımı ve işlevselliği, öğrencilerin ve öğretmenlerin verimliliğini artırmak için sürekli güncellenmektedir. Günümüzde özellikle engelli bireylerin eğitime erişimini kolaylaştırmak amacıyla okul binalarının tasarımında önemli düzenlemeler yapılmaktadır. Erişilebilirlik standartlarına uygun rampalar, asansörler ve geniş kapılar gibi fiziksel düzenlemeler, eğitim ortamlarının herkes için daha kapsayıcı olmasını sağlamaktadır. Bu güncellemeler, sadece engelli bireylerin değil aynı zamanda tüm öğrencilerin eğitimden daha etkin bir şekilde faydalanmalarını mümkün kılmaktadır. Gelecekteki eğitim yapıları, teknolojik ilerlemeler ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda daha da geliştirilmeli ve çeşitlendirilmelidir. Son yıllarda dezavantajlı ve engelli bireylerin eğitime erişimleri için yapılan fiziki alanlardaki iyileştirmeler bu yönde öne çıkan başlıklardır. Bununla birlikte Muallim Cevdet'in notlarında ve döneminde yazılmış diğer basılı kaynaklarda engelli öğrenciler için öneriler ve uygulama örnekleri bulunamamaktadır. Ancak günümüzde bu ihtiyaçlar dikkate alınarak eğitim ortamlarında uygun tasarımlar ve dönüşümler yapılmaktadır. Bu durum eğitim-öğretim binalarının, zamanın şartlarına göre güncellediği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç olarak Muallim Cevdet'in okul binaları ve okul sağlığına yönelik önerileri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde eğitim ortamlarının modernleştirilmesi ve öğrenci sağlığının önemsenmeye başlanması yönündeki yaklaşımların erken bir göstergesidir. Dönemin kamuoyunda öğrenci merkezli bir yaklaşımla eğitim yapılarının işlevselliğinin artırılmasına yönelik çalışmaların sürdürüldüğü görülmektedir.

Günümüzde eğitim yapılarının tasarımı ve işlevselliği üzerine yapılan çalışmalarda, Muallim Cevdet'in döneminde ortaya koyulan ilkelerin göz önünde bulundurulması, bu alanda daha sağlam temellerin atılmasına olanak sağlayacaktır. Arşivlerde bulunan Osmanlıca belgelerin incelenmesi hem tarihsel birikimimizi zenginleştirecek hem de eğitim yapılarına yönelik daha yenilikçi ve köklü yaklaşımların geliştirilmesine katkıda bulunacaktır. Bu bakış açısıyla Muallim Cevdet ve dönemindeki eğitim yapılarına dair tartışmalar, günümüzde ve gelecekte eğitim yapılarının tasarım ve fonksiyonelliklerine ışık tutacak nitelik taşıyan bir rehber olarak değerlendirilmelidir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi	: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Peer-review	: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	: The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	: The authors declared that this study has no financial support.

Kaynakça

- Ahmet Hikmet. “Yeni Mekteplerde Muhit ve Bina.” *Fikirler* 1/22 (15 Mayıs 1928): 6-15.
- Akbaba, Ahmet ve Mehmet Turhan. “İlköğretim Okul Binalarının Fiziksel Sorunlarına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi (Van İl Örneği).” *KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 6/12 (Aralık 2016): 341-357.
- Aktürk, Eda, Reyhan Midilli Sarı ve Selda Al Şensoy. “Okul Aidiyeti Duygusunun ve Sosyalleşmenin Geliştirilmesinde Sirkülasyon Alanlarının Rolü.” *Mekansal Araştırmalar Dergisi* 1/1, (2023): 19-34.
- Al, Selda. “Eğitim Yapılarının Fiziksel Konfor Koşullarının Öğrenci Başarısına Etkisi.” Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2014.
- Ali Haydar. “Mektedir Binası, Avlusı ve Bahçesi.” *Muallimler Birliği* 2 (31 Temmuz 1341/31 Temmuz 1925): 50-69.
- Ali Reşat. “Derest Sergisinde Hıfzı's-Sıhha-i Mekatib (Mektedir Binaları).” *Tedrisat Mecmuası* 3/20 (15 Mayıs 1328/28 Mayıs 1912): 70-86.
- Altun, İmran Kavaz ve Tülay Zorlu. “Mekânsal Algıda Etkili Fiziksel Parametreler: İlk Kademe Eğitim Yapıları Derslikleri.” *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 11/23 (2021): 15-32.
- “Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu.” Haz. Ayhan Gökalt ve Ayhan Uçar. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1994.
- Aydoğan, İsmail. “Okul Binalarının Özellikleri ve Öğrenciler Üzerine Etkileri.” *Milli Eğitim* 193 (Kış/2012): 29-43.
- Bakal, Hümeıra ve Didem Erten Bilgiç. “Eğitim Yapıları İç Mekân Tasarımı ve Bilişsel Gelişim İlişkisi.” *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 8/1 Özel Sayı (2023): 113-131.
- Celâl Abdi. *Mektedir Hıfzıssıhhası*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1929.
- Dağlı, Rıfat. “Muallim Cevdet (İnançalt), Eğitimci Kişiliği ve Tarihçiliği.” Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2024.
- Deniz, Muzaffer. “Osmanlı Dönemi, Cumhuriyetin İlk Yılları ve Günümüzde Öğrenci Sıraları.” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/14 (Haziran 2015): 85-92.
- Doktor İbrahim Necdet. “Mektedir Binalarının Hassa-i Temdiniyyesi.” *İctihad* 5/111 (19 Haziran 1330/2 Temmuz 1914): 209-228.
- Dubois, Patrick. “Dufestel.” *Le dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire de Ferdinand Buisson: répertoire biographique des auteurs*, Publications de l'Institut national de recherche pédagogique Année (2002).
- Edhem Nejad. “Mektedir Binaları Pavıyon Tarzı.” *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)* 6/140 (30 Kasım 1912): 147-167.

- Erdem, Yasemin Tümer. “Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey’in II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Katkısı.” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 32 (2015): 77-118.
- Ergin, Osman Nuri. *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*. İstanbul: İstanbul Belediyesi Yayınları, 1937.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3-4. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Gündüz, Mustafa. “Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Sâti Bey ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme.” *Turkish Studies* 5/3, (2010): 1392-1415.
- Gündüz, Mustafa. *Mustafa Sâti Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye)*. Ankara: Otorite Yayınları, 2012.
- Gündüz, Mustafa. “Eğitim, Şehirleşme, Kent ve Okul Mimarisi”, Ed. Mustafa Gündüz, *Eğitim Sosyolojisi*, İdeal Kültür Yayıncılık, (İstanbul 2021).
- Hamdullah Suphi. “Mekteplerimizde Hıfzı’s-sıhha,” *Resimli Kitap* II/7 (31 Mart 1325/13 Nisan 1909): 731-739.
- Hamdullah Subhi. “Mekteplerimizde Hıfzı’s-sıhha: Mabad,” *Resimli Kitap* II/8 (Mayıs 1325/Mayıs 1909): 828-831.
- Işık, Hasan. “Muallim Cevdet’in Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Derslerinde Yerel Tarih Uygulamaları.” *Turkish History Education Journal* 9/1 (Spring 2020): 189-208.
- Işık, Hasan ve Rıfat Dağlı. “Muallim Cevdet’in Eğitime Dair Düşünce ve Tespitleri.” *Türkiye’de Eğitim Düşünürleri*, 1. bs., Ed.: Mehmet Akif Kireççi ve Hasan Bacanlı. Ankara: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Eğitim Enstitüsü Yayınları, (2024): 223-234.
- “İctimaî Hıfzı’s-Sıhha/Güneş Banyosu,” *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası* 5/52 (15 Aralık 1925): 251-253.
- “İctimaî Hıfzı’s-Sıhha/Mektebe Ait Sıhhiyyât,” *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası* 5/57 (15 Mayıs 1926): 413-417.
- Kadioğlu, Selim, Zehra Edisan ve Funda Kadioğlu. “Okul Sağlığı Tarihçesinden Bir Yaprak: M. Cemal’in ‘Yeni Mektep Hıfzıssıhhası’ Kitabı.” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 2/3 (Aralık 2012): 58-72.
- Karagöz, Savaş. “Cumhuriyet Öncesi Dönem Hıfzıssıhha Dersinin Eğitim Programlarında Yer Almasının Gereği ve Önemi Üzerine Düşünceler.” *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16 (2020): 3808-3825.
- Karataş, İbrahim Hakan, Somayyeh Radmard ve Feride Öksüz Gül. “Okul Yapısının Tasarımı ve Estetiği: Ulusal ve Uluslararası Perspektifte İçerik Analizi.” *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 36/2 (2021): 406-429.

- “Kitabiyyât / Muhtasar Mektep Hıfzı’s-sıhhası: Doktor Celal Abdi Bey,” *Maarif Vekaleti Mecmuası* 2/6 (1 Mart 1926): 150-151.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi 1773-1923*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Küçükoğlu, Adnan ve M. Arif Özerbaş. “Eğitim Ergonomisi ve Sınıf İçi Fiziksel Değişkenlerin Organizasyonu.” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2010): 121-134.
- Le. Dr. L. Dufestel. “Hygiene Scolaire”, Encyclopedie Scientifique, Director: A. Calmette, Librairie Octave Doin, Gaston Doin, Eduteur (Paris). Erişim 23 Ekim 2024. <https://wellcomecollection.org/works/a3hn5pn3/items?canvas=14>
- Louis Dufestel. *Guide Pratique du Médecin-Inspecteur des Écoles*, 2e éd. revue et augmentée (Paris: O. Doin et Fils, 1917).
- M. Cemal. *Yeni Mektep Hıfzıssıhhası*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1929.
- “Mektepler’de Hamamlar.” *Servet-i Fünun* 35/900 (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908): 244-265.
- Muallim Cevdet Evrakı (MC. Evr.), *numara 4/8*. İstanbul: Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. Tarihsiz.
- Muallim Cevdet. “Darü’l-Muallimin’in Yetmişinci Sene-i Devriyyesi Münasebetiyle Verilen Konferans.” *Tedrisat Mecmuası*, 32 (1334): 175-200.
- Müezzinoğlu, Ersin. “Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey.” Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2012.
- Reşit Galip. “Sıhhi Mekâtib- Mektep Binaları.” *Muallim* 2/17 (15 Temmuz 1332/28 Temmuz 1916): 610-615.
- Şerafettin Mağmûmî. “Hıfz-ı Sıhhat (Mekteb Vesâir Emâkin-i Umûmiye’de Usûl-i Tecdîd-i Hava).” *Mektep* 1/44 (25 Mayıs 1308/7 Haziran 1892): 648-650.
- “Şimal Memleketleri Terbiye-i Bedeniyye ve Mekteb-i Hıfzı’s-Sıhhası Kongresi,” *Maarif Vekaleti Mecmuası* 3/10 (Teşrinievvel 1926): 31-37.
- Türkoğlu, İsmail. “Mağmûmî, Şerefeddin”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ek-2 (Ankara 2019): 167-169.
- Uyanık, Ercan. Mehmet Melik Kaya ve Büşra Elçiçeği. “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Tartışmaları ve 1913 Tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu’nun Uygulanması.” *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021): 163-185.
- Yaman, Erkan. “Kalabalık Sınıfların Etkileri: Öğrenciler Ne Düşünüyor?” *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18/2 (Mayıs 2010): 403-414.

Sultan III. Mehmed'e Eğri Fethi Münasebetiyle Sunulan Kasideler ve Tarih Manzumeleri

Odes and Historical Poems Presented to Sultan Mehmed III on the Occasion of the Eğri Conquest

Ahmet Kemal Gümüş*

Öz

1595-1603 yılları arasında Osmanlı tahtında oturan III. Mehmed, şehzadeliği sırasında bir devlet görevi üstlenerek sancağa çıkan son şehzade ünvanına sahiptir. Büyük dedesi Kanûnî Sultan Süleyman'ın sefer esnasında hayatını kaybettiği Sigetvar fethinin (1566) üzerinden geçen otuz yılda dedesi II. Selim ve babası III. Murad saraylarından ayrılmamışlar, ordularının başında sefere çıkmamışlardı. Bu dönemde kaybedilen topraklar arttıkça halk, askerler ve ulema padişahların sarayda oturmalarını tenkit etmeye başlar. Nihayet III. Mehmed, Beç'i (Viyana) hedef göstererek büyük bir merasimle yola çıkar (1596). Padişah, ordunun başında sefere çıkıp Eğri kalesini fetheder, Haçova Meydan Savaşı'nı da kazanarak zaferle döner, halkın ve askerlerin nezdinde itibarını artırır. Sekiz yıllık saltanatında başka bir sefere çıkmayan III. Mehmed'e Eğri gibi önemli bir kalenin fethi vesilesi ile kasideler yazılmış ve tarihler düşülmüştür. Bu manzumelerde sefer, savaş, fetih, İslam askerinin durumu, Eğri'yle beraber alınan diğer kalelerin isimleri, sultanın İstanbul'a geri dönüşü gibi bilgiler bulunur. Bu makalede III. Mehmed dönemi ile alakalı kısa bir bilgi verildikten sonra beş farklı şairin Eğri seferi vesilesi ile yazdıkları dokuz manzume incelenecektir. O dönem için bir imge olan Eğri seferi, manzumeler üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: III. Mehmed, Eğri, Habsburglar, Haçova Meydan Savaşı, kaside.

Abstract

Mehmed III, who ruled the Ottomans between 1595 and 1603, was the last prince to assume a state duty and ascend to the *sanjak* during his principedom. In the thirty years since the conquest of Sigetvar (1566), in which his great-grandfather Süleyman the Magnificent lost his life during the expedition, his grandfather Selim II and his father Murad III had not left their palaces or gone on trips with their armies. During this period, as the soil losses increased, the people, soldiers, and ulema began criticizing the sultans for staying in the palace. Finally, Mehmed III set off with a grand ceremony, targeting Beç (Vienna) (1596). The Sultan went on a campaign commanding his army, conquered Eğri Castle, and returned victoriously by winning the Battle of Haçova, gaining prestige in the eyes of the people and soldiers. During his eight years of reign, Mehmed III did not go on another campaign. *Kasides* and *Tarih* were written for Mehmed during the conquest of an essential castle like Eğri. These poems include information such as the campaign, war, conquest, the situation of the Islamic army, the names of other castles taken along with Eğri, and the sultan's return to Istanbul. In this article, after giving brief information about the period of Mehmed III, nine poems written by five poets on the occasion of the Eğri campaign will be examined. The Eğri campaign, which reflects that period, will be evaluated through the poems.

Keywords: Mehmed III, Eğri Castle, Habsburgs, Haçova Square Battle, ode.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Milli Eğitim Bakanlığı ahmetkemalgumus@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 3

Başvuru / Submitted: 12 Şubat 2025 & Kabul & Accepted: 1 Haziran 2025

Atıf / Citation: Gümüş, A. K. "Sultan III. Mehmed'e Eğri Fethi Münasebetiyle Sunulan Kasideler ve Tarih Manzumeleri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 357-373.

Giriş

III. Murad (ö. 1003/1595) ve Safiye Sultan'ın (ö. 1028/1619) oğlu olan III. Mehmed (ö. 1012/1603), Osmanlı Devleti'nin on üçüncü padişahıdır. Sancak beyliğinden saltanata gelen son Osmanlı padişahı ünvanını taşıyan şehzade Mehmed, Manisa Sart ovasında 7 Zilkade 973/26 Mayıs 1566 tarihinde dünyaya geldi, çocukluğunu babasının Saruhan sancakbeyi olduğu Manisa'da geçirdi. Babası III. Murad'ın tahta geçmesinden bir yıl sonra harem halkı ile birlikte İstanbul'a gelen Mehmed, büyük erkek evlat olarak hem çok iyi bir eğitim gördü, hem de sıkı bir gözetime tabi tutuldu. İstanbul'a gelişinin yedinci senesinde, on altı yaşındayken yaklaşık iki ay süren eğlencelerle, muhteşem bir merasimle sünnet edildi.¹ Bu merasimden bir yıl sonra daha önce babasının da sancak beyi olduğu Saruhan'a gönderildi. Burada on iki yıl idarecilik yaparak tahta hazırlandı.²

Saruhan sancakbeyi olan şehzade Mehmed, tahtın varisi olması hasebiyle Manisa yıllarını sıkı bir denetim altında geçirdi. Tahtın varisi olması, sarayın gözetiminin hep sıkı olması sonucunu doğurdu. Burada halkın dertlerini dinleyen bir yönetim biçimini benimsedi. Bu esnada babası III. Murad sarayına çekilen ve halkla görüşmeyen bir tutum sergilemekteydi.³ Fakat annesi Safiye Sultan'ın III. Mehmed üzerindeki büyük baskısı, Manisa'da kazandığı idari tecrübelerini padişahlığına yansıtamamasına neden olmuştur.⁴

III. Murad'ın ansızın vefatı üzerine yakın adamları ile birlikte İstanbul'a gelen III. Mehmed, tahta geçtikten sonra ilk iş olarak dördü yetişkin on dokuz kardeşini boğdurdu. Rivayete göre bu kardeşlerinden yaşı büyük olanlar III. Mehmed'e affedilmeleri için bizzat ricada bulunsalar da padişah atalarının kanunlarına karşı koyamamış, üzüntü ile başını çevirerek bu ricaları reddetmiştir.⁵ Saltanatının ilk günlerinde saraydan on dokuz tabutun çıkması tepkilere sebep olmuştur. Bu tepkiler, kardeş katli uygulamasının sonunu hazırlayan sebepler arasında kabul edilmektedir.⁶

Saltanatının ilk günlerinde on dokuz kardeşinin boğdurulması gibi elim bir hadisenin yükünü yıllarca üzerinde taşıdığı düşünülse de sultan, saltanatının sonlarına doğru kendisini tahttan indirip yerine geçeceğinden şüphelendiği oğlu Mahmud'u da öldürtür.⁷ Babasına nazaran daha cevval olduğu rivayet edilen Mahmud, isyanlar karşısında çaresiz durumda kalan ve üzüntü içinde bulunan babasından, kendisini askerlerin başında vazifelendirmesini isteyip isyankarları bertaraf edeceğini

¹ Hilmi Uran, *III. Mehmed'in Sünnet Düğünü* (İstanbul: Vakit Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1941), 3.

² Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları –II* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 93-95.

³ Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür, Sultan III. Murad Devri (1574-1595)* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2024), 187.

⁴ Emecen, *a.g.e.*, 96.

⁵ Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996), 143.

⁶ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, 144.

⁷ Emecen, *a.g.e.*, 124.

söylediğinde bu durum, askerler nezdinde sevilmediğini düşünen padişah için tehlike arz eder hâle gelir. Şehzade Mahmud'un küçük kardeşi, bir sonraki sultan I. Ahmed (ö. 1026/1617), ağabeyinin babasına böyle söylerken babasının bu durumdan memnuniyetsizliğini hissettiğini, Mahmud'u uyardığını ama onun kendisini dinlemediğini yakın çevresine anlatır.⁸ Mahmud'un annesi de, oğlunun sultan olup olamayacağını öğrenmek maksadıyla bir şeyhe fal baktırır, fakat şeyhin cevaben yazdığı mektuplardan biri bir vesile ile III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın eline geçer. Mektupta şehzade Mahmud'un yakın zamanda tahta geçeceği yazılıdır. Safiye Sultan, şehzade Mahmud'un annesinin yaptığı bu girişimden çok rahatsız olarak hükümdar oğlunu torunu Mahmud'a karşı kıskırtır. Çeşitli sorgulara maruz kalan Mahmud, olaylardan habersizdir. Annesi ise kendisine yapılan sorgular neticesinde oğlunun sultan olup olamayacağını merak ettiğini, şeyhin cevabında ise hükümdarlık makamının oğluna nasip olacağını yazılı olduğunu, fakat III. Mehmed'in akıbetinin ne olacağına dair bir bilgi verilmediğini söyler. Bu hadisenin neticesinde Mahmud'un annesi ve olaya karışanlar denize atılır. Şehzadenin akıbeti ile alakalı bir meclis toplayan padişah, askerler tarafından çok sevilen oğlunun kendisi için bir tehdit oluşturduğunu söyleyerek Şeyhülislam Ebülmeyamin Mustafa Efendi'den (ö. 1015/1606) fetva alarak 27 Zilhicce 1011/7 Haziran 1603 tarihinde oğlunu gizlice boğdurtur ve yine tepkilerden çekinerek gizlice gömdürür.⁹ Bu elim olaydan altı ay sonra da 16 Receb 1012/20 Aralık 1603 tarihinde vefat eder. Bütün bunlar, Safiye Sultan'ın oğlu üzerinde büyük bir tesirinin olduğunu gösteren hadiselerdir.¹⁰ Saltanata geldiğinde on dokuz kardeşinin katlini onaylayan ve kendi ölümünden kısa bir süre önce oğlunu boğdurtan III. Mehmed, Eğri Fatihi ünvanı ile anılmakla birlikte sekiz yıllık saltanatının başında ve sonunda elim birer hadiseyle de tarih sahnesinde yerini alır. Dönem kaynaklarında saf, kolayca inanmaya meyilli, sakin, dindar bir insan olarak anılan III. Mehmed, olaylar karşısında metanetini koruyamayan ve çok çabuk üzülen bir padişah olarak anlatılır.¹¹ Oğlu Mahmud'un katledilmesinden kısa bir süre sonra vefat etmesi de bu ruh halini destekler niteliktedir. Kısa boylu, şişman, açık tenli olarak tasvir edilir.¹² Bu fiziki yapısı, ruhi özellikleri ve yaşanan elim olaylar karşısındaki tutumuna rağmen kendisine yazılan/sunulan kasidelerde büyük mübalağalarla anılmış olması, kaside geleneğinin zaman zaman gerçeklerden uzak olabildiğinin bir göstergesidir. Bununla beraber, uzun bir aradan sonra padişahın sefere çıkıp zaferle dönmesi, büyük bir beklentiyi de karşılamıştır, bu durum manzumelere de yansımıştır.

Bir savaşın kazanılmasını, bir kale ya da şehrin alınışını konu edinen eserler Türk Edebiyatı tarihinde geniş bir yere sahiptir. III. Mehmed'e Eğri seferi münasebeti ile

⁸ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi II*, haz., Bekit Sıtkı Baykal (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 467, 1982), 264.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Üçüncü Mehmed'in Oğlu Şehzâde Mahmud'un Ölümü," *TTK Belleten* 24/95 (1960): 264.

¹⁰ Günhan Börekçi, "İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi," *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14/26 (2009): 75.

¹¹ Peirce, *a.g.e.*, 136.

¹² Emecen, *a.g.e.*, 124-126.

yazılan şiirlerin benzerleri kendisinden önceki ve sonraki padişahlara ve devlet adamlarına farklı seferler vesilesi ile yazılıp sunulmuştur.¹³ Edebiyat tarihinde bu tarzda yazılan eserlerin adedi oldukça fazladır. Çalışmamıza konu olan şiirler ve dipnotta bazı örnekleri verilen incelemeler, edebiyatın tarihten ne kadar beslendiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda edebi metinler, tarih için canlı birer kaynaktır.

Eğri Seferi

III. Mehmed, tahta çıktığında otoritesini sağlama alacak atamalar yaptı. Hazine için tedbirler aldı. Babası III. Murad'ın ihmal ettiği Cuma selamlıklarına çıkarak halkın sorunlarını dinlemeye başladı. Habsburglar'la devam eden savaşlar, sultanın birinci önceliği oldu.¹⁴ Fakat vezirlerinin arasındaki çekişmelere annesinin de taraf olması

¹³ Bu eserlere misal sadedinde şu çalışmalara da bakılabilir:

Sadık Yazar, 1715 yılında gerçekleştirilen Mora'nın fethi için, o dönemde yazılan divanlardaki fethi dair tarihleri derlemiş ve Râzî (ö. 1146/1733-34) mahlâslı bir şairin yazdığı fetihnâme konulu manzumeyi incelemiştir.

Sadık Yazar, "Mora Fethinin (1715) Klasik Türk Şiirinde Yankıları ve Râzî'nin 'Fetihnâme' Konulu Bir Şiiri," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23 (2019): 392-393.

Yine Râzî'nin aynı şiiri, Fatih Koyuncu tarafından ayrı bir çalışma olarak yayımlanmıştır. Koyuncu, çalışmasında fetihnâmeler hakkında genel hususlara değindikten sonra mesnevi formunda kaleme alınmış 162 beyitlik eseri incelemiştir.

Fatih Koyuncu, "Şairin Dilinden Fetih: Râzî'nin Mora Fetihnâmesi," *SUTAD* 46 (2019): 129-150.

Nusret Gedik, 20 Haziran 1522'de Rodos'un fethi vesilesiyle yazılmış ve saray arşivinde bulunduğundan dolayı Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulduğu muhtemel olan Fehmî'ye (ö. XVI. yy.?) ait "feth" redifli 59 beyitlik kasideyi incelemiştir.

Nusret Gedik, "Fehmî (Ö. XVI.?) ve Rodos Fetih-nâmesi," *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 31 (2022): 253.

16. yüzyıl şairlerinden ve saray şehnamecisi Seyyid Lokman'ın (ö. 1010/1601'den sonra) Özdemiroğlu Osman Paşa'nın (ö. 993/1585) İran seferi üzerine yazdığı kasidesi de Uğur Öztürk tarafından incelenmiştir. Sefer dönüşü paşaya on kadar kaside sunulmuştur. Seyyid Lokman, 46 beyitlik kasidesinin bir bölümünde paşanın ismiyle ilgili bir muamma da yazmıştır.

Uğur Öztürk, "Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran Seferlerine Dair Seyyid Lokman'ın Fethiyye Kasidesi," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 29 (2022): 1123.

Adlî'nin (ö. XVI. yy.?) Özdemiroğlu Osman Paşa'nın bu seferleri içinde yer alan Şirvan ve Demirkapı'nın fethine dair yazmış olduğu *Manzûme-i Feth-i Şirvan ve Demirkapı* adlı eseri, Kürşat Şamil Şahan tarafından incelenmiştir. Savaşa bizzat katılan Adlî, 623 beyitlik manzumesinde bu seferleri sade ve akıcı bir dille kaleme almıştır.

Kürşat Şamil Şahan, *Manzûme-i Feth-i Şirvan ve Demirkapı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Kültür Eserleri Dizisi: 526, 2017), 7.

Mehmet Fatih Gökçek, Avnî (ö. XVII. yy.?) mahlâslı bir şairin Sultan IV. Murad'ın (ö. 1049/1640) Bağdat'ın fethi üzerine kaleme aldığı kasidesini incelemiştir. Avnî, kasidesinde kalenin fethini canlı bir şekilde anlatmıştır.

Mehmet Fatih Gökçek, "Avnî'nin *Târih-i Feth-i Kal'a-ı Bağdâd an-yed-i Sultân Murâd Hân-ı Râbi* ibn Sultân Ahmed Hân isimli Kasidesi," *Mavi Atlas* 5 (2015): 4.

Semih Yeşilbaş, Maksadî'nin (ö. XVII. yy.?) Kaniye Kalesinin fethi için kaleme aldığı eseri inceleyerek yayımlamıştır. Kıt'a nazım biçimi ile yazılan eserde Maksadî, kalenin fethine tarih de düşürmüştür.

Semih Yeşilbaş, "Maksadî'nin Kaniye Kalesi Fetihnâmesi," *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 12/3 (2023): 1033.

¹⁴ Emecen, *a.g.e.*, 100.

sebebiyle entrikalarla uğraşmak zorunda kaldı. Safiye Sultan, sahip olduğu kudret ve sarayda kazandığı tecrübelerle, oğlunun mülayim hâlini ve kolayca etki altına girdiğini görerek onun üzerinde kısa zamanda kontrol sağladı.¹⁵ Padişah, gelen kötü haberler neticesinde yardım için cepheye gidecek askerlerle birlikte Edirne'ye kadar gitmeyi ve gelişmeleri takip etmeyi kararlaştırırsa da muhtemelen annesinin telkinleri ile bundan vazgeçti. Osmanlılar için büyük bir önem arzeden Estergon Kalesi'nin düşmesi neticesinde sultanın bizzat sefere çıkması için halk, askerler ve bazı idareciler baskı yaptılar.¹⁶ Süleymaniye Camii'nde hutbe okunurken ayağa kalkan ulemadan birçok kimsenin, padişah ve diğer devlet adamlarının haberler bu kadar kötü olduğu halde neden cepheye gitmediklerini sorarak umumi seferberlik istedikleri kaynaklarda mevcuttur.¹⁷ Yeniçeriler de sefere ancak padişahla birlikte gideceklerini açıkça söylemişler ve padişah hazır bulunmazsa bir daha sefere çıkmamaya yemin etmişlerdir.¹⁸ Estergon'un düşmesi üzerine III. Mehmed'e arzedilen bir şikâyetnâmede de ordunun başındaki paşaların yetersizliği sebebi ile İslam askerinin kırıldığından ve sultanın batıdaki otağının dağıldığından bahsedilir.¹⁹ Bütün bunlar, sosyal hayatın her kesiminden insanın, padişahın sefere çıkması noktasında bir baskı oluşturduğunu göstermektedir.

Vezirlerin sık sık değiştiği bir dönemde, otoritesini bir türlü sağlamlaştıramayan III. Mehmed, annesinin ve bazı devlet adamlarının engellemelerine karşı 23 Şevval 1004/20 Haziran 1596 tarihinde büyük bir merasimle sefere çıktı.²⁰ Atalarından Kanûnî Sultan Süleyman'dan (ö. 974/1566) sonra ilk kez ordunun başında sefere çıkan sultan unvanını kazandı. Sultan, ordusuyla birlikte nihayet Belgrad'a ulaştı. Çeşitli görüşmeler neticesinde daha önce fethi müyesser olmayan Eğri üzerine gidileceği kesinlik kazandı. Tahmin edilenden daha kısa bir sürede teslim alınan Eğri, Macarlar ve Habsburglar için bir semboldü ve buranın fethi büyük bir başarıydı. Bu fetih yeterli görülüp çekilme fikri düşünüldü, ama Habsburg ordusunun yakınlarda olduğunun duyulması üzerine bu düşünceden vazgeçildi, düşman ordusunun üzerine yürünmesi kararlaştırıldı. Bu esnada III. Mehmed Eğri'nin fethini yeterli bulup orduyu vezirlerine bırakarak İstanbul'a dönme niyetini dile getirdi, bu durum büyük telâşa yol açtı. İbrahim Paşa (ö. 1010/1601), Hoca Sâdeddin Efendi (ö. 1008/1599) ve Gazanfer Ağa (ö. 1011/1603) padişahı ikna ederek ordunun başında kalmasını sağladı.²¹ Habsburg imparatorluk ordusunun kalabalık olduğu ve ateşli silahlarla donatıldığı anlaşılsa da bu karardan dönülmedi ve iki ordu Haçova'da karşılaştı. III. Mehmed, atılan toplar otağının yakınlarına kadar geldiğinde büyük bir korkuya kapılsa da kaçmasına dair tavsiyelere

¹⁵ Peirce, *a.g.e.*, 146.

¹⁶ Peçevi İbrahim Efendi, *a.g.e.*, 163.

¹⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî II*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 525.

¹⁸ Han T. Karateke, "Der Huzur u Rahat-ı Hâkânî, Bir Toposun İnşası," ed. Christine Woodhead, *Osmanlı Dünyası* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 166.

¹⁹ Uğur Öztürk, "On Altıncı Yüzyıl Asker Şairlerinden Sîpâhî Bey'in Koca Sinanpaşazâde Mehmed Paşa Hicviyesi," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 32 (2024): 725.

²⁰ Emecen, *a.g.e.*, 106.

²¹ Emecen, *a.g.e.*, 110.

kulak asmadı. “*Dayanılamayan şeylerden kaçmak peygamber sünnetidir*” diyenler olduysa da Hoca Sâdeddin Efendi tesirli sözlerle sultanın ordunun başında kalmasını sağladı.²² Üzerinde Hz. Peygamber’in hırkası, dizinde yine Hz. Peygamber’in kılıcı olduğu halde yerinde kaldı ve bu durum ordunun motivasyonunu yükseltti.²³ Saltanat hayatında İstanbul’dan, özellikle annesi Safiye Sultan ve onun çevresinden uzakta kaldığı bu nadir anlarda dirayet göstererek savaşın seyrini değiştirdi. Bozguna uğrayan Habsburg ordusu dağıldı ve Haçova Meydan Muharebesi kazanıldı. Savaş esnasında padişahın çok yakınında cereyan eden hadiseler, düşman askeri ile neredeyse burun buruna gelmiş olması onun bir daha sefere çıkmamasının en büyük sebeplerindendir. İstanbul’a döndükten sonra annesi ve etrafındakiler de onun tekrar bir sefere çıkmasına engel olmuşlardır. Padişah da yaşadıklarından sonra bir sefere daha çıkmayı düşünmemiştir.²⁴

Yaklaşık otuz yıl aradan sonra bir padişahın ordusunun başında sefere çıkıp zaferle dönmesi Osmanlı devleti için büyük bir hadiseydi. Kanûnî Sultan Süleyman, son seferi olan Sigetvar’a doğru yola çıktığında 70 yaşının üzerindeydi ve torunu III. Murad’ın oğlu III. Mehmed’in doğum haberini sefer yolunda aldı. İsmi de Mehmed koyarak atası Fatih’in yolundan gitmesini diledi. Sigetvar seferinin bir sonrasında fethetmeyi planladığı Eğri’yi, otuz yıl sonra torununun oğlu III. Mehmed fethetti. Bu fetih sonucunda bütün Macaristan daha kontrol edilebilir bir duruma geldi. Eğri ve çevresindeki maden yatakları ve verimli araziler diğer seferler için fazlasıyla ekonomik fayda sağladı.²⁵

Eğri Seferi Münasebetiyle III. Mehmed İçin Yazılmış Kasideler ve Tarih Manzumeleri

Eğri kalesi, Kânunî’nin fethetmeyi arzuladığı, fakat girişimlerinin sonuçsuz kaldığı kalelerden biridir. Ulaşım yolları açısından stratejik önemi olan bu büyük ve güçlü kale, aynı zamanda bereketli topraklara da sahiptir; Eğri, en zengin Macar şehirleri arasında kabul edilir. Fethedilmesiyle birlikte bütün imkânları Osmanlı devletinin eline geçmiştir. Osmanlılar ve Habsburglar arasındaki savaşın nihayetinde kalenin teslim alınması, tarihi bakımdan bir dönüm noktası olmuştur.²⁶ III. Mehmed; askerler, ulema ve halk bu denli baskı yapmasaydı Eğri seferine çıkar mıydı bilemeyiz. Kaynakların bir kısmında sefere çıkmasının asla sultanın kendi kararı olmadığı, gördüğü baskı sonucunda mecbur kaldığı yazmasına rağmen,²⁷ bazı kaynaklar sultanın irade göstererek bütün engellere rağmen sefere çıktığını yazar.²⁸ Netice itibarıyla otuz yıl aradan sonra bir sultan, ordunun başında sefere çıkmıştır ve büyük dedesi Kanuni Sultan Süleyman’ın

²² Emecen, *a.g.e.*, 111.

²³ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, 644.

²⁴ Emecen, *a.g.e.*, 100-101.

²⁵ Yusuf Heper ve Pınar Yiğit Türker, “Uzun Savaşlar Döneminin En Kritik Mücadelesi: Sultan III. Mehmed’in Eğri Seferi (1596),” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 21 (2024): 212.

²⁶ Sadık Müfit Bilge, “Macaristanda Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2000): 69.

²⁷ Karateke, *a.g.m.*, 166.

²⁸ Emecen, *a.g.e.*, 127.

fethetmeye niyetlediği, fakat ömrü yetmediği için alınamayan bir kaleyi fethederek İstanbul'a dönmüştür. Bu durum karşısında şairler kasideler yazarak bu seferi ve seferin mimarı olan sultanı övmüşler, bu kutlu zaferin tarihini manzumelerle kayıt altına almışlardır. Eğri seferi üzerine yazılan müstakil eserler de vardır.²⁹ Yayımlanmış *dîvân*larında Eğri seferi münasebeti ile kasideler ve tarih manzumeleri yazmış şairler şunlardır:

Bâkî (ö. 1008/1600), Filibeli Vecdî (ö. 1008/1599), Ganizâde Nâdirî (ö. 1036/1627), Nev'î (ö. 1007/1599), Süheylî (ö. 1043/1633-34). Kasideler ve tarihler, şairlerinin isimlerinin alfabetik sırasına göre değerlendirilecektir.

Bâkî Dîvânı'ndaki on dördüncü kaside, “*tehniye-i kudûm-i sultân mehemmed hân-ı gâzî ez sefer-i huceste-eser*” başlığını taşıyan otuz yedi beyitlik bir kudûmiyedir.³⁰ Sultanların, özellikle seferlerden muzafferiyetle dönmeleri vesilesi ile yazılan kudûmiyelerde, sultan başarısından dolayı takdir ve tebrik edilir. Bâkî'nin kasidesinde Eğri'nin adı bizzat geçmez. III. Mehmed'in saltanatında yalnız Eğri seferine çıktığı ve zaferle döndüğü bilindiğinden, kaside bu sefer vesilesi ile yazılış olmalıdır.

bi-hamdi 'llâh refîk oldu yine tevîk-i rabbânî

muzaffer kıldı sultân-ı cevân-baht-ı cihân-bânî (K. 14/1)

matlâi ile başlayan kasidede Bâkî, Allah'ın yardımı yol arkadaşı olan, cihanı koruyan bahtiyar sultanın zafer kazandığını; sultanın seferden teşrifi ile halkın başına gün doğduğunu, üzengisinin parıltısından dünyanın nurlandığını, kanatlarının aydınlığının güneş olup cennet tavusu misali sabah vakti yürüdüğünü dile getirir. Altın başlı, gümüş bedenli sancak, nurlu sabahın bayrağı misali kubbeyi aydınlatır. İkinci İskender olan sultan, çelik kılıcını bela Ye'cûc'üne set çektiği için cihan yine emniyete kavuşur. Süleyman'ın tahtı fetih rüzgarı ile yola çıkar, düşmanın baht evi-barkı yıkılıp perişan olur. Yeryüzü, gökyüzü o sultana ne kadar hürmet etse azdır; yağmur ona inciler saçar, güneş ona atlaslar döşer. Onun yüzü zulüm, adaletsizlik ve küfür karanlığını cihanda ortadan kaldıran bir güneştir.

Bâkî, kasidesinin bu bölümünde savaşın seyrini anlatır ve onuncu beyitte sultanın adını “gâzî” unvanı ile birlikte anar:

şeh-i kışver-sitân sultân mehemmed hân gâzî kim

'adûnuñ 'ırkını kaṭ' eyledi şemşîr-i bürrânî (K. 14/10)

²⁹ Müstakil eserler için şunlara bakılabilir:

Christine Woodhead, *Ta'likî-zâde's Şehnâme-i Hümâyûn: a history of the Ottoman campaign into Hungary: 1593-94* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1986).

Suat Donuk, “Mücellî'nin Dilinden Eğri Kalesi Fethi ve Tabur Gazası: İnşâ-yı Kal'a-i Egri ve Gazâ-yı Tabur,” *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2023).

Günhan Börekçi, *Macaristan'da Bir Osmanlı Padişahı: Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)* (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2017).

³⁰ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 601, 1994), 33.

Ülkeler fetheden Gazi Sultan Mehmed Han'ın keskin kılıcı, düşmanın kökünü kurutur. Süleyman misali o sultanın sancağının altına toplanan insanlar, karınca ve çekirge askerinden daha fazladır. Kaplan misali savaşıp düşmanı kalbinden yaralar, Allah'ın aslanının nasıl savaştığını gösterir. Behram bile onun kılıç darbelerini görünce “*Koluna kuvvet!*” diye seslenir. Artık tam bir savaş meydanı tasviri başlar: Kösler çalınır, tabl ve nekkare sesleri yeri göğü inletir. Savaş meydanı gaziler için düğün-bayram yeridir. Düşmana ait binlerce baş gökyüzü çevganına top olur. Askerler, timsah misali düşmanı yutarlar. Düşmanın kellelerinden yırtıcı hayvanlara ziyafet çıkar. Yıldırım hızlı Tatar askerinin ok yağmuru, düşman askerinin kanı ile birleşerek cihan meydanını lale bahçesine çevirir. Savaşın sonunda sultanın Kırım Hanı Gazi Giray'ın kardeşi Feth Giray'a savaştaki yararlarından dolayı in'âmda bulunduğu göz önüne alındığında Bâkî'nin Tatar askerlerine ayrı bir beyit yazması daha iyi anlaşılacaktır.³¹

Kasidenin bu bölümünde Bâkî, sultana seslenerek ona övgüler dizmeye başlar:

hudâvendâ sen ol iskender-i pâkîze-meşrebsin

akıtdı tab -ı pâküñ ayağına âb-ı hayvânı (K. 14/25)

“*Ey Padişah! Sen o halis meşrepli İskendersin. (İskender), senin tertemiz mizacın ayağına ölümsüzlük suyunu akıttı.*” Sultanın kahrının zülûf misali kıvrımlı kılıcı, düşman ülkesini birbirine katar. Göğün yıldızları ve ay ışığı sultanın atında birer süstür. Sultanın mizacı artık Hüda'nın sırrının aynasıdır, kalbi gönül fesadından temizlenmiştir.

Kasidenin son bölümünde Bâkî, sultandan bazı niyazlarda bulunur:

hemân oldur niyâzum senden ey keyhusrev-i sâñi

ki güş-ı hûşa mengüş eyle dürr-i pend-i pîrânı (K. 14/32)

Eğri zaferi kazanıldığında yetmiş yaşında olan Bâkî, sultana “*Ey ikinci Keyhusrev!*” diye seslendikten sonra yaşlıların öğütlerini kulağına küpe yapmasını ister.³² Dünyanın filozoflarını kendisine sohbet arkadaşı yapmasını tavsiye eder, zira zamanın bilgeleri cahilleri adam yerine koymaz. Sonra da “*Allah onun varlığını korusun, zamanın o Dârâ'sı belalardan uzak olsun, arşı tavaf eden meleklerin duaları sultana can muskası olsun, Firavun ve Haman'ı denize gark ettiği gibi onun da düşmanları bela girdabında boğulsun, kutlu fetih sancağı daima dalgalansın ve cihanın hakanları kapısına sığınsın.*” diyerek sultana dua ile kasidesini bitirir.

Filibeli Vecdî Dîvân'ında yer alan üç tarih manzumesinin hepsi Eğri'nin fethi için yazılmıştır.³³ İlki beş, ikincisi altı beyit olan iki manzume birbiri ile benzerlik gösterir.

³¹ Emecen, a.g.e., 113.

³² *Şehnâme*'nin önemli bir kısmı kendisine ayrılan Keyhusrev, Efrâsiyâb'ın ordusunu dağıtan ve onu bizzat öldüren hükümdar olarak anlatılır. Bkz. Rıza Kurtuluş, “Keyâniler”, TDV İslam Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), s. 346. Burada da Bâkî, uzun yıllardır fethi nasip olmayan bir kalenin fâtihine bu isimle hitap eder.

³³ Hasan Kavrak ve Bahir Selçuk, *Filibeli Vecdî Dîvânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü-506, 2017), 87.

“*tarîh-i feth-i egrî*” başlığı ile verilen birinci manzumenin ilk beytinde Vecdî, Mirrih’in eline keskin kılıcını aldığını söyler. Cihan Sultanı Muhammed Han, düşmanın başına nice çiviler çakarak Eğri’yi alır ve düşmanın taburunu bozar.

vecdî bu fütûh-ı rûh-bahşâ

zî-feth u fütûh dedî târîh (T. 1/5)

Tarih manzumesinin sonunda “*sene 1005*” ifadesi de ayrıca yazılıdır. İkinci manzumenin tarih beyti ilkiyle aynıdır.

Filibeli Vecdî Divânı’ndaki üçüncü ve son tarih manzumesi sultanın Feridun heybetinde ve İskender vasfında olmasıyla başlayan yedi beyitlik bir manzumedir.³⁴ Karaların ve denizlerin sultanı (III. Mehmed) âdildir ve düşman saflarını bozar. Ustaca kılıç kullanan o sultan İslam ordusu ile birlikte kafir memleketine gelir ve düşman askerini hezimete uğratar. Kahır topu ile kralın mülkünü yok eder, darbelerinin sadası ile çanına ot tıkar. Vezirlerin her biri Eğri kalesinin bir tarafını tutar, kalede karşı koyacak kimse kalmamıştır. Kötü işler yapan kral, boynunda kementle sultanın atının ayağına yüz sürerek özür diler. Allah’a çokça şükürler ederek duacı olan Vecdî, bu kutlu zaferin tarihini söyler: “*Sultan Muhammed Eğri Kalesi’ni Nemçe’den aldı.*”

hakka çok şükr eyleyüp dâ’î dedî târîhini

aldı egri kal’ası’n sultân muhammed nemçeden (T. 3/7)

Ganizâde Nâdirî Divânı’nda “*kaşîde-i kâfiyye der-hakq-ı sultân muhammed hân*” başlığı ile verilen ve kırk beyitten oluşan dördüncü kaside, içerisinde Eğri’nin adı zikredilmemekle beraber sultanın çıktığı seferi konu edindiğinden, III. Mehmed’in de tek seferi Eğri olduğundan bu çalışmaya dahil edildi.³⁵ Birçok kasidede olduğu gibi, belirleyici ifadelerden çok genel benzetmelerle yazıldığı için, III. Mehmed’in bir başka seferi daha olsaydı (yukarıda, Bâkî’nin kasidesinde de olduğu gibi) şiire tereddütle yaklaşmak gerekirdi.

édince ‘azm-i sefer şâh-ı keykubâd-evreng

cihânî gûlgüle-nâk êtdi bâng-inevbet-i ceng (K. 4/1)

matları ile başlayan kasidede şair, Keykubat tahtlı sultanın sefere niyetlendiğinde, çalan savaş nevbetlerin sesinin cihanı velveleye verdiğini ifade eder. Sultanın sefer için yola çıkışının debdebesinden, gök mavisi feleğin yükseklerinde oturanların bile kulakları sağır olur. Yer gök asker ve tozla dolar, cihan sarayı düşmana dar gelse şaşılmaz. Toplar ve tüfekler âleme ateş ve duman salınca görenler kıyamet kopuyor zannederler. Mızrakların ucunda bayraklar dalgalanır, her biri düşman kalesinin burçlarına renk verir. Havada görünenler turna kuşu sürüsü sanılmamalıdır, gazap ateşi ile peri taifesi kül olmuştur. Askerler coştukça düşman kalesi yıkılır, fersah fersah

³⁴ Kavruk, *a.g.e.*, 88.

³⁵ Numan Külekçi, “Ganizâde Nâdirî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Divanı ve Şehnâme’sinin Tenkitli Metni” (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1985), 115.

mesafeler tir tir titrer. Rum sultanı atına bindiğinde gece ve gündüz onun atının üzengisinde yardımcısı olurlar.

Nâdirî, on üçüncü beytinde III. Mehmed'in adını zikrederek onu bazı hasletlerle özdeşleşen büyük isimlerle övmeye başlar:

bülend-mertebe sultân muhammed-i gâzî

hudâygân-ı selâfîn-i müşteri-ferheng (K. 4/13)

İskender taçlı, Dârâ ordulu, Kistrâ rütbeli, Ömer adaletli, Ebû Bekir sadakatli olan ve Haydar misali savaştan sultan; ay ve yıldızlar onun adamları, güneş şahı, güzel ahlak veziri, göklerin tahtının sultanı olan yüce mertebeli Sultan Muhammed Gâzî, sultanların sultanı, marifetin müşterisi... Onun yüceliğini Hüşeng görse hüşunu, aklını kaybeder. Onun adalet kasrına yüce feleğin kuleleri burçtur. Bu ve benzeri ifadelerle sultanı övmeye devam eden Nâdirî, tam bir savaş meydanı tasviri yapmasa da düşman askerinin sultan ve İslam ordusu karşısındaki hâline de değinir: Sultan, savaş zamanı kralın askerini kırıp hisarını elinden alır. Düşmanlar onun önünde başlarını eğerek tazim ederler, hatta başlarını verirler. Erdel'in üzerine nokta konulmazken, ('د' dal harfinin noktasız olduğuna işaret vardır) ok yarası savaş meydanında onları rezil eder.

Kasidenin son bölümünde kalemi aksak kalmasa sultanı övmeye daha çok şeyler yazacağını söyleyen Nâdirî, ona dualar eder: “Dördüncü feleğin tahtının sultanı kılıcını çekince zulüm askerleri altüst olsun. Cihadının nuru cihana daima parlaklık versin.”

Nev'î Dîvânı'nda “berây-ı sultân mehemmed der vaşf-ı feth-i egrî” başlığı ile verilen kaside, Nev'î'nin Eğri fethi münasebeti ile yazdığı iki kasidenin ilkidir.³⁶ On sekiz beyitten oluşan kaside, *feth* redifi ile yazılmıştır.

sürdi semendin ol şeh-i çâpük-süvâr feth

kıldı diyâr-ı düşmeni bî-intizâr feth (K. 10/1)

matlâ ile başlayan kasidede Nev'î, fethin süratli süvarisi sultanın, atını sürerek düşman diyarını oyalanmadan fethettiğini ifade eder. Eğri adı beyitlerde de zikredilir:

toğruldu egri fethine lutf-ı hudâyı gör

zamm oldu aña kesr-i 'adûdan hezâr feth (K. 10/2)

Nev'î, Allah'ın yardımının fetih için ulaştığını, böylece sultanın kuvvetli pençesiyle her diyarın fethedileceği söyler. Bir sultan, böyle bir feth'e daha malik olmamıştır. Kılıcıyla kafirin memleketinin duvağı açılmış, devlet gelinine fetih yadigarı verilmiştir. Bundan sonra düşmanın başı kana garkedilecek ve Kızıl Elma fetih yeri olacaktır. Dokuzuncu beyitte III. Mehmed'in ismi zikredilir, Sultan Mehmed bir an hücum etse feleğin dokuz kalesini tarümar edip fetheder:

³⁶ Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri, *Nev'î Dîvân Tenkidli Basım* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları-2160, 1977), 28.

sulṭān meḥmed ol ki hücum etsen bir nefes

çarḥuñ tokuz kılâ ‘ın eder tār-ü-mār feth (K. 10/9)

Komaran, Ulkuvar kalelerindeki düşmanlar çıkarılır ve hepsi birer birer teslim alınır. Nev’î, kendi nazımının da ibret ehline birer fetih güzergahı olduğunu söyler. Her beyti belagat meyvesi veren fidandır, her mısrasının dalında fetih meyvesi ve yaprağı biter. “*Yâ Rab*” diye başlayan dua beyitlerinde de gökyüzünde güneşin her sabah görüldüğü gibi ufukta da fetihlerin olmasını diler: “*Mümtaz olan o sultan gece gündüz fetihler yapsın, kılıcının kartalına düşmanın ruhu gıda olsun, okunun doğanın gagasına fetihler av olsun. Hançerinin dilinin duası fetihlerle nusret bulsun, sağ ve sol, her yer kolaylıkla fetholunsun.*”

Nev’î Dîvânı’ndaki otuz ikinci kaside, III. Mehmed’in seferden dönüşü vesilesi ile kaleme alınmıştır.³⁷ “*berây-ı sulṭān meḥmed der kudüm-ı avâz-ı sefer-i egrî*” başlığını taşıyan kasidede otuz beş beyit bulunur ve Eğri ismi beyitlerde zikredilmez. Sultanın İstanbul’a gelişinin mübarek olması duasının açıkça görüldüğü kaside tam bir kudûmiye örneğidir. Nev’î’nin iki kasidesinde de III. Mehmed için “*ebu’l feth*” ifadesini kullanması, mübalağa kabul edileceği gibi Kanûnî’nin sefer esnasında ölümünden itibaren otuz yıl sefere çıkmayan sultanlardan sonra sefere çıkan ve zaferle geri dönen padişaha içten bir ifade de olabilir.

erişdi kaşr-ı havernaḡda revnaḡ-ı eyyām

ki zabt-ı gür-ı ‘adûya bulundu bir behrām (K. 32/1)

Nev’î, sultanın Eğri seferinden başkente dönüşünü Havernak kasrına göz alıcı günlerin kavuşması olarak ifade eder, zira düşmanı zapteden bir Behram vardır. Mekan uğurlu, zaman huzur doludur. Savaş ve sefer sesleri işret seslerine dönmüş ve düşmanın kellelerinin kanlarının yerini şarap almıştır. Sultanın adı zikredilir. Zaman, Sultan Mehmed’in devletin zamanıdır; devrin isyankarları onun atının üzengisine ram olmuşlardır.

zamân-ı devlet-i sulṭān meḥmedüdür kim

zamâne serkeşini eyledi rikâbına rām (K. 32/4)

Ne zamandır ormanın yırtıcı hayvanlarından düzen kan ağlarken, aslanların pençeleri ceylanların sırtında birer taraktı. Dağlarda doğan, keklik ve güvercin kan yalaşıp kardeş olmuştu. Görünüşte her şey iyi zannedilmekteydi, fakat sonrasında fesat kokuları alınıyordu. Âleme bozukluk gelmişti, mahlukat hüküm-fermâ bir emire muhtaçtı. Allah’a hamdolsun ki devletteki ümitsizliğe zafer tacının incileri intizam vermiştir. Bütün kafir askerleri kılıçtan geçirilmiş, kılıç sıratı düşmanların hepsi için kıyameti koparmıştır. Sultana, “*cihadın babası*” ünvanı gökten inmiştir, “*fethin babası*” adı da kendisine verilmiştir. Hz. Muhammed’in düşmanlarının gözlerine tozları saçtığında Allah’ın yardım ettiği gibi sultana da güçlüğü yanında kolaylığı Allah nasip

³⁷ Tulum, a.g.e., 100.

etmiştir ve onun kalbini ferahlatmıştır. Meleklerin müjdecileri bu vakti bilmek için ad çekerler ve fal bakarlar.

Nev'î, kasidesinin bu bölümünde sultanın İstanbul'u teşrifi için "*safa geldin, Allah gelişini mübarek kılsın*" diyerek beyitlerine devam eder. Fethin müjdesinin Sultan Murad'ın ruhunu şad etmesi dileğini de söylemeden edemez:

bu müjde rûhını sulṭān murāduñ ėtsüñ şād
cenāb-ı merḳad-i pākine biñ dūrūd u selām (K. 32/26)
mübārek ėde sitanbula maḳdemüñ mevlā
şalāḥ u şulḥa mübeddel ola fesād-ı enām (K. 32/27)

Nasıl ki ruhu olmayan beden fesada uğrar, padişah da şehir ve halk için bu mesabededir. Sultanı bu denli övmesine, onun medih incileri ile ufukların kulaklarını donatmasına rağmen Nev'î, umduğu güzelliklere nail olamadığından yakınır. Maişetinde de bir düzen yoktur. "*Ne olurdu da bu köleyi huzuruna kabul edilenlerin arasına alsan, hizmetinde bulunmakla şereflendirsen... Nasıl ki akşam ve sabah birbirlerini takip ediyorlarsa kederin ardından da mutluluk, ağlamanın ardından da gülüş gelmeli.*" gibi cümlelerle derdini arz ettikten sonra "*Saadetinin güneşi asla batmasın, devletin sabahına akşam keder vermesin. Allah, sancağını sabah vakti ufuklara diktiğinde boyunun bayrağını İslam sancağı eylesin*" diye dua ederek kasidesini tamamlar.

Süheylî Dîvânı'ndaki yedinci kaside III. Mehmed'in seferden dönmesi ile kaleme alınmıştır.³⁸ "*aḥter-i burc-ı sa 'ādet ser-eḫrāz-ı baḥt u devlet ḫazret-i pādīşāḥ-ı zıllü 'llāḫ sulṭān meḫmed ḫān ḫazretlerine gazādan geldükde vērılmışdür*" başlığını taşıyan bu kaside, yukarıda incelenen kasidelerden tamamen farklıdır. Süheylî, elli dokuz beyitlik kasidesinin hiçbir beytinde Eğri'den ya da en azından belli bir savaş-seferden bahsetmez. İlk beyitlerde hemen derdini anlatmaya başlar ki bunun sebebini *Dîvân*'ının tarih manzumeleri kısmından anlayabiliriz. Kasideyi incelemeye geçmeden önce Süheylî'nin babası Hemdem Kethüdâ'nın (ö. 1596), Eğri seferinde şehit düştüğünü öğrendiğimiz tarih manzumesine bakalım:

"*merḫūm maḡḫūr sa 'īd şehīd pederüm egri fethinde şehīd oldukda dēdigümüz tarihdür*" başlığı ile *Süheylî Dîvânı*'nda sekizinci tarih manzumesi olarak yer alan şiir, başlıkta da zikredildiği gibi babasının Eğri'de şehadeti üzerine yazılmıştır.³⁹

cān vērüp ḫaḳḳa gazāda pederüm oldı şehīd
menzilin cennet-i cāvīd kıla hayy-i ebed
ērdi ol 'ālem-i 'ukbāya ēdüp zevḳ u şafā
bunda biz yaḳmadayuz āteş-i hecr ile cesed
bir zamān cevrumüz ol çekmede biz fāriḡ idük

³⁸ Esat Harmancı, *Süheylî, Ahmed bin Hemdem Kethüdâ: Dîvân* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü-3189, 2017), 62.

³⁹ Harmancı, *a.g.e.*, 148.

*şimdi ol fâriğ ü biz çekmede cevri-bî-had
inlemekden nice dil etmesün âh-ı cân-süz
aglamakdan nice çeşm eylesün kesb-i remed
fevtini güş edicek dedi süheylî târîh
hemdem-i cân-ı 'azîzüm pederüm gitdi meded
sene 1005 hamse ve elf (1596/97)*

Çok içten bir dille yazıldığı görülen manzumede Süheylî, babasının savaşta Allah için canını vererek şehit olduğunu ve yerinin cennet olması dileğini ifade eder. Babası ebedi âleme ulaşarak gerçek zevk ve safaya kavuşmuştur, geride kalan oğlu ve yakınları ayrılık ateşi ile bedenlerini yakmaktadırlar. Bir zamanlar babası onun eziyetlerini çeker, kendisi rahat bir hayat sürerken şimdi bu durum tam tersine dönmüştür. İnleyen dili can yakan ahlar çekerken gözleri de ağlamaktan hastalanmıştır. Şair, “*vefat ettiğini duyunca Süheylî tarihini söyledi: kıymetlim, cancağızım babam gitti eyvah!*”, diyerek babasının şehadetinin tarihini düşürür. Babasının şehit olduğu bir seferden dönen padişaha sunduğu kasidesinde de savaş tasviri yapmaması, kaside geleneğinden uzaklaşarak ilk beyitlerde hemen kederinden bahsetmeye başlaması böylece daha iyi anlaşılmaktadır.

*ilâhî 'adûya bizi eyle gâlib
be-hakk-ı rasûl-i celîlî 'l-merâtib (K. 7/1)
benüm kim bu 'ömr-i 'azîzüm bahârın
hazâna vèrür zaîm-ı şevk-i meşâ'ib (K. 7/2)*

Süheylî, kasidesine derecesi yüce peygamberin hakkı için düşman karşısında galip olmayı Allah'tan dileyerek başlar ve hemen ikinci beyitten itibaren yaşadığı hüznü dile getirir. Musibetlerin dikeninin yarası, aziz ömrünün baharını hazana çevirmiştir. Kendisinin daima bela ve felaketlere esir olması reva mıdır? “*Allah'ım, gam elinden kurtulabilmek için ne yana gideceğimi bilmiyorum. Ben fakire belalar her zaman üst üste gelir, gam kuyusunda belaya düşen de benim. Kime akraba diye yönelsem, yaramın üzerine akrep yarası vurur. Benim bütün işlerim baştan başa perişandır, kimi dost bellesem bana felekten daha beter cezalar verir. Dünya fitneyle ve kargaşayla doludur, beraber olacağınız bir dost da yoktur.*” Süheylî, felekten, hayattan şikayetlerini sıraladıktan ve “*Senin kapın, nice karıncalara hayat verirken ben kayan yıldızlar misali helak olayım, reva mıdır?*” diye sultana sorduktan sonra kendi meziyetlerini anlatmaya başlar: Kendisi, fesahat burcunun râhat-efzâsı; belagat atının binicisi, Rum diyarının beyi; yaratılışının hoşluğu ile âlemde tanınan, şiirinin güzelliği ile akranları arasından sıyrılan, gafil bûlbüllerden olmayan bir şairdir. Bu ve benzeri özelliklerini saydıktan sonra sultana “*sultanlar sultanım*” diye seslenir. Kasidesini arzetmesindeki amacı, sultanın kapı kullarına verdiği mükemmel şeyleri kendisine istemek değildir. Sultanın devletinin kapısından muradı, onun seçkin zatı ile yakın olmaktır. Onu methetmekte parlak hayaller bulmayı, onun temiz vasıflarını anlatmayı arzulamaktadır. Gönlüne, “*keder akşamından şikayet ettiğin yeter, sabahın yaklaştığına dair işaretler çoğaldı*” diye teselli verir.

Süheylî, klasik kaside tertibinin oldukça dışında hareket ederek önce derdini ve yaşadığı ıstırabı; ardından feleğin vefasızlığını ve dostları, akrabaları tarafından hep üzüldüğünü anlatır. Kendisinin bunları haketmediğini, zira çok yetenekli bir şair olduğunu söyler ve kendisini över. Yaşadığı sıkıntılar sultanın huzurunda olmak ve ona yakın bulunmakla kaybolacaktır. Kasidenin otuz üçüncü beytinde nihayet sultanı övmeye başlar: O, dünya sultanlarının en seçkinidir; mertebelerin en yücesine sahiptir. Feridûn nişanlı, Dârâ dirayetli, İskender maiyetli, Cem tabiatlı bir hükümdardır. Cömert ve cesaretli bir emir, bütün güzel hasletlerle donatılmış ve bütün duaları kabul edilmiş bir kimsedir. Onun adaletinden dem vurduktan sonra otuz yedinci beyitte ismini gazi unvanı ile birlikte zikreder:

felek-pāye sultān gāzī mehemmed

celilü'l-meḥāsin hatīrū'l-'avākib

(K. 7/37)

O hüner sahibi sultan, içerisinde nadir nükteleri ve ince manaları gizler. Nizâmî ve Câmî, onun meclisinde muhatabı olsalar konuşmaktan bile aciz kalırlar. Onun yüce kapısının eşliğini tavaf etmek şair için müstehap, hatta vaciptir. En alçak köleye dahi en kıymetli hazineleri verir, o anda ihsanlarının cömert eli sonuna kadar açılır. Süheylî, doğuyu ve batıyı gezdiğini, sultanın kapısı kadar bilginlere sığınak olan bir yer göremediğini söyledikten sonra düşmanlarının onun yanındaki durumunu aslanların yanındaki tilkilere benzetir. Düşmanları onun için kötü sözler söylerlerse de kıymeti yoktur, fecr-i kâzibin ışığı ne kadar olabilir? Onun güzel vasıflarını sıralamak imkansızdır. Onu heybetli atının üzerinde görenler, “*gökyüzündeki parlak yıldız budur*” derler. Ay, geceleyin onun bekçisi; güneş cömertliğinin kapıcısıdır. Sultan o kadar âdildir ki aslanlarla ceylanlar onun mülkünün sahralarında arkadaş olmuşlardır. Sultanı atının üzerinde ve elif harfi misali kılıcını elinde gören düşmanlar, kafirler haçlarını terk ederler. Süheylî, kendisine sözü daha fazla uzatmamasını söyleyerek son üç beyitte sultana dua eder.

Haçova Meydan Savaşının başlagıcında Süheylî ve babasının maiyetinde oldukları Belgrad serdarı Hadım Cafer Paşa'nın (ö. 1008/1599) kuvvetlerinin bozulmasıyla askerlerin bir kısmı firar eder. Sonraki yoklamalarda bulunmayanların dirlikleri ellerinden alınır. Bu esnada yoklamada bulunmayan Süheylî'nin de zeameti başkasına verilir. Recep Ahışalı'nın tespit ettiği arşiv belgelerine göre Câfer Paşa, Süheylî'nin bu durumunu III. Mehmed'e arz ederek onu bazı tahsilat görevleri için kendisinin vazifelendirdiği ve gittiği yerde hastalandığı için sefere yetişemediğini bildirir. Babasının da bu savaş esnasında adamlarıyla birlikte şehit olduğunu ve Süheylî'nin yetim kaldığını ilave ederek zeametinin kendisine geri verilmesini ister. Bu arzı kabul eden III. Mehmed, Trablus beylerbeyine yazdığı fermanla Süheylî'nin zeametinin kendisine geri verilmesini sağlar.⁴⁰ Bu hadise, şairin Eğri seferi dönüşünde sultan için yazdığı kasidesindeki taleplerinin karşılık bulunduğunu gösterir.

⁴⁰ Recep Ahışalı, “Divan Şairi ve Tarihçi Süheylî Ahmed ile Babası Hemdem Kethudâ Hakkında Arşiv Belgeleri,” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 29 (2022): 7.

Sonuç

Osmanlı tarihinin büyük fetihlere ve sultanların bu fetihlere öncülük ettiği seferlere muhtaç kalınan bir dönemde III. Mehmed'in Eğri kalesini alması ve Haçova Meydan Savaşı'nı kazanması, muhakkak çok önemli bir hadisedir. Özellikle annesi Safiye Sultan'ın çok ciddi bir şekilde tesiri altında kalan ve annesinin kışkırtmaları ile tahtına göz diktiğini düşündüğü oğlunu katleden, bu elim hadiseden altı ay sonra da vefat eden sultanın sekiz yıllık saltanatında Eğri fethi, ordusunun başında bulunduğu ilk ve tek görkemli hatırasıdır. İstanbul'dan ve sarayın entrikalarından uzakta, dirayet göstererek savaşın seyrine tesir eden sultan muzafferiyetle sarayına döndüğünde, kendisine kasideler sunulması ve katıldığı seferin mübalağalı ifadelerle övülmesi kaçınılmazdır. Bu makalede Eğri dönüşünde kendisine yazılan kaside ve tarih manzumelerine değinildi. Bunların haricinde tespit edilebildiği kadarıyla III. Mehmed için farklı sebeplerle yazılmış (sünneti, tahta çıkışı, bayram vb.) *Bâkî Dîvânı*'nda altı (9, 11, 12, 13, 15 ve 16. kasideler), *Cinânî Dîvânı*'nda bir (21. kaside), *Ganizâde Nâdirî Dîvânı*'nda bir (5. kaside), *Gelibolulu Âlî Dîvânı*'nda altı (38, 42, 43, 44, 45 ve 46. kasideler), *Nâmî Dîvânı*'nda iki (6 ve 9. kasideler), *Nev'î Dîvânı*'nda beş (3, 6, 13, 36 ve 45. kasideler) ve *Süheylî Dîvânı*'nda bir (8. kaside) olmak üzere yirmi iki kaside daha vardır. Yine *Nev'î Dîvânı*'nda iki murabba ve bir terkîb-i bend; *Süheylî Dîvânı*'nda bir tarih bulunur. Çalışmada sadece Eğri seferi münasebeti ile yazılanlar değerlendirilmiştir.

III. Mehmed'in Eğri seferinden sonra kendisine yazılan kasidelerde savaş tasvirleri, padişahın ve İslam ordusunun gücü, sultanın harikulade şahsi özellikleri vb. anlatılır. Bâkî, Ganizâde Nâdirî ve Süheylî, padişahı "gâzî" ünvanı ile anarlarken Nev'î, Eğri ile alakalı iki kasidesinde de ondan "ebu'l-feth-fethin babası" diye bahseder. Bu kasideler arasında Süheylî'nin şiiri diğerlerinden oldukça farklıdır. Eğri seferinde babası şehit olan Süheylî, yaşadığı acıdan dolayı hiç savaş tasvirine yer vermediği kasidesinde sultanı övmeye başlamadan önce otuz altı beyit boyunca acısını dile getirir, felekten şikayet eder; kendisini uzunca övdükten sonra yerinin saray, sultanın dizinin dibi olması gerektiğini söyler. Belki de babasının III. Mehmed'in emrindeyken şehit düşmesini hatırlatarak ondan paye beklemektedir. Yine şairler arasında şehzadeler hocası olan Nev'î, savaştan önce ülkenin içinde bulunduğu kötü durumu cesurca dile getirmesi ile dikkat çekmektedir. İncelenen şiirlerde (tarih manzumeleri hariç) şairler zafer dolayısıyla moralinin yüksek olduğu tahmin edilen padişahın bir şeyler talep ederler. Nev'î maişetinin azlığından yakınırken Bâkî kendi sözlerinin daha iyi dinlenilmesini, dolayısıyla daha iyi bir makama gelmesi gerektiğini söyler. Nâdirî ise kasidesinde sultandan herhangi bir talepte bulunmaz. Sefer sırasında babası şehit düşen ve zeameti de elinden alınan Süheylî'nin talepleri, padişah tarafından olumlu karşılanır, zeameti kendisine teslim edilir. Netice olarak, Osmanlı-Habsburg savaşlarının dönüm noktalarından olan Eğri kalesinin fethi, bütün halkla birlikte şairleri de etkilemiş ve dönemlerinin canlı örnekleri olan manzumeler, kasideler ve müstakil eserler edebiyat tarihimizdeki yerini almıştır. Tarihin, edebî eserlerin önemli kaynaklarının başında geldiği bu çalışmayla bir kez daha görülmüştür; edebî eserler de tarihi belgelere kaynaklık etmektedir.

Kaynakça

- Ahışhalı, Recep. “Divan Şairi ve Tarihçi Süheylî Ahmed ile Babası Hemdem Kethudâ Hakkında Arşiv Belgeleri.” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 29 (2022): 1-80.
- Bilge, Sadık Müfit. “Macaristanda Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2000): 33-81.
- Börekçi, Günhan. “İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi.” *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14/26 (2009): 45-96.
- Emecen, Feridun M. *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları –II*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Harmancı, Esat. *Süheylî, Ahmed bin Hemdem Kethüdâ: Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü-3189, 2017.
- Heper, Yusuf ve Pınar Yiğit Türker. “Uzun Savaşlar Döneminin En Kritik Mücadelesi: Sultan III. Mehmed’in Eğri Seferi (1596).” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 21 (2024): 196-215.
- Gedik, Nusret. “Fehmî (Ö. XVI.?) ve Rodos Fetih-nâmesi.” *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 31 (2022): 246-262.
- Gökçek, Mehmet Fatih. “Avnî’nin *Târîh-i Feth-i Kal’a-ı Bağdâd an-yed-i Sultân Murâd Hân-ı Râbi’ ibn Sultân Ahmed Hân* İsimli Kasidesi.” *Mavi Atlas* 5 (2015): 1-13.
- Karateke, Hakan T. “Der Huzur u Rahat-ı Hâkânî, Bir Toposun İnşası”. *Osmanlı Dünyası*. ed. Christine Woodhead. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Kavruk, Hasan ve Bahir Selçuk. *Filibeli Vecdî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü-506, 2017.
- Koyuncu, Fatih. “Şairin Dilinden Fetih: Râzî’nin Mora Fetihnâmesi.” *SUTAD* 46 (2019): 129-150.
- Kurtuluş, Rıza. “Keyânîler”, TDV İslam Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), ss. 345-346.
- Küçük, Sabahattin. *Bâkî Dîvânı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları- 601, 1994.
- Külekcî, Numan. “Ganîzâde Nâdirî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri Divanı ve Şehnâme’sinin Tenkitli Metni.” Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1985.
- Öztürk, Uğur. *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür, Sultan III. Murad Devri (1574-1595)*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2024.
- Öztürk, Uğur. “On Altıncı Yüzyıl Asker Şairlerinden Sipâhî Bey’in Koca Sinanpaşazâde Mehmed Paşa Hicviyesi.” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 32 (2024): 717-740.

- Öztürk, Uğur . “Özdemiroğlu Osman Paşa’nın İran Seferlerine Dair Seyyid Lokman’ın Fethiyye Kasidesi.” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 29 (2022): 1122-1136.
- Peçevi İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi II*. Haz. Bekit Sıtkı Baykal. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları- 467, 1982.
- Peirce, Leslie P. *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2012.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî II*. Haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Tanyeri, M. Ali ve Mertol Tulum. *Nev’î Dîvân Tenkidli Basım*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları- 2160, 1977.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Üçüncü Mehmed’in Oğlu Şehzâde Mahmud’un Ölümü.” *TTK Belleten* 24/95 (1960): 263-267.
- Yazar, Sadık. “Mora Fethinin (1715) Klasik Türk Şiirinde Yankıları ve Râzî’nin ‘Fetihnâme’ Konulu Bir Şiiri.” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 23 (2019): 391-460.
- Yeşilbağ, Semih. “Maksadî’nin Kaniye Kalesi Fetihnâmesi.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 12/3 (2023): 1024-1054.

Osmanlı Ulemâsından İbrâhîm Şânî'nin (ö. 1019/1610) *el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Miṣbâh* Adlı Eseri Üzerine Bir Çözümleme**

An Analysis of al-İfşâh fî Sharhi Shawâhid al-Miṣbâh by Ibrâhim Shânî (d. 1019/1610), one of the Ottoman Scholars

İrfan Köse*^{ID}

Öz

Bu çalışma, Osmanlı müelliflerinden müderris, şair, dilci, fakih ve kadî İbrâhîm eş-Şânî'nin, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* isimli eserine yazdığı *el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Miftâh* adındaki şerhini konu edinmektedir. Henüz literatürde kendisine yer bulamayan bahse konu şerhin, biçim ve içerik açısından incelenmesinin yanı sıra, eserin benzerlerinden ayrıran yönlerinin ortaya çıkarılması ve ilgililere tanıtılması çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Uzun süre Osmanlı medreselerinin ders kitapları arasında yer almayı başaran *Miftâhu'l-'ulûm* üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Şânî'nin eseri de onlardan biridir. Çalışmada nitel araştırma metodu kullanılmış olup, alanyazın yöntemiyle ilgili kaynaklar taranmış; *el-Miftâh* hakkında yapılan çalışmalardan basılı veya yazma nüsha hâlinde mevcut olanlar, Şânî'nin eseriyle karşılaştırılmıştır. Şânî'nin, *el-Miftâh*'ın edebî kurallara şahid olarak kullanılan şiirlerini şerh ettiği eseriyle, yetersiz bulduğu seleflerini aşmayı başardığı söylenebilir. Beyitlerdeki edebî sanatların tespiti, kafiye düzeni ve türlerini en ince ayrıntısına kadar incelemesi, onun eserini diğerlerinden ayırmıştır. Yine beyitlerin bahrinin saptanması, her bir beytin arüz vezninin ayrıntılı incelenmesi ve beyitlerin taktî'lerinin belirlenmesi, eserin bir başka özgülü tarafından. Te'fîlelerle bölümlerin karşılaştırılarak, şiirin vezin ve bahir uyumunun kontrolünün yapılması da Şânî'nin eserini benzerlerinden farklılaştırmış ve onu daha değerli hâle getirmiştir.

Anahtar Sözcükler: Arap Dili ve Belagatı, Şerh, el-Miftâh, Şevâhid, Şânî.

Abstract

This article focuses on *al-İfşâh fî Sharhi Shawâhid al-Miftâh*, a commentary on al-Saqqâqî's *Miftâh al-'ulûm*, written by Ibrâhîm al-Shânî, a famous Ottoman scholar, poet, linguist, jurist, and qadî. The problem of this article is to analyze this commentary, which has not yet been studied in terms of form and content, to reveal the aspects of the work that differ from its counterparts and, at the same time, to introduce it to those interested. Many studies have been conducted on *Miftâh al-'ulûm*, which was among the textbooks of Ottoman madrasas for a long time. Shânî's work is also one of them. This study used the qualitative research method, and the relevant sources were scanned using the literature method. Among the studies on *al-Miftâh*, those available in printed or manuscript copies were compared with this work of Shânî. It can be said that Shânî succeeded in surpassing his predecessors, whom he found inadequate, with his commentary on the poems of *al-Miftâh*, which were used as shahid for the literary rules. The determination of literary art in the couplets, rhyme scheme, and rhyme types to the finest detail has distinguished his work from others. Again, determining the Bahr of the couplets, analyzing the arüz and prosody of each couplet in detail, and selecting the taktî' of the couplets is another unique aspect of the work. Checking the harmony of arüz and bahr by comparing tafîlas and sections also differentiated Shânî's work from its counterparts and made it more valuable.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Commentary, al-Miftâh, Şevâhid, Şânî.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi irfkose@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 1

Başvuru / Submitted: 13 Şubat 2025 & Kabul & Accepted: 1 Haziran 2025

** Bu çalışma, 28-30 Kasım 2024 tarihinde Beylikten Günümüze Karaman: I. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Sempozyumunda sözlü sunulan ve henüz yayınlanmayan "Karamanlı Şair ve Dilci İbrâhîm eş-Şânî'nin el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Miftâh isimli Eseri Üzerine Bir İnceleme" isimli sözlü sunumun genişletilmesiyle üretilmiştir.

Atf / Citation: Köse, İ. "Osmanlı Ulemâsından İbrâhîm Şânî'nin (ö. 1019/1610) *el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Miṣbâh* Adlı Eseri Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 374-402.

Giriş

Tanık getirmek ve delil göstermek anlamlarına gelen استشهد/istişhâd,¹ dil çalışmalarında, bir kelimenin yapısının ve anlamının, bir söz dizimin dilbilimsel ve edebî özelliklerinin tespit ve ispatında kullanılan dilsel malzemeyi ifade eden bir terimdir.² Delil olarak kullanılan dil malzemesine şâhid/şevâhid, söz konusu tanık gösterme eylemine ise istişhâd denir. Arap dilinin yapısının ortaya çıkarılmasında bir metot olarak ortaya konan istişhâdın temel kaynakları, manzum ve mensur olarak Arap kelimeleri, Kur'ân ve hadistir. Buna karşılık, dilcilerin en çok ilgi duyduğu kaynak ise şiirdir. Bu nedenle, tedvin döneminde telif edilen dile ilişkin eserlerde tanık göstermede kullanılan şiirler, özellikle Osmanlı dönemi dilcilerinin ilgisini çekmiş ve söz konusu eserler üzerine birçok şerh yazılmıştır. Hicrî 10. (Milâdî 16.) yüzyıl Osmanlı âlimlerinden şair, dilci, müderris, kâdî ve fakih, İbrâhim eş-Şânî de şerh yazma geleneğine uyarak, Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* isimli eserinde geçen istişhâd beyitlerini şerh ettiği *el-İfşâh fî şerhi şevâhidi'l-Miftâh* adını taşıyan bir eser kaleme almıştır. Müellif bu esere, edebî tenkitteki maharetini, akıcı üslup ve ifade gücüyle şairlikteki rûstünü ve ilmî derinliğini yansıtmıştır. Şânî, *el-Miftâh*'ın şerhi olarak isimlendirirse de onun eseri, Sekkâkî'nin eserinin belagatle ilgili olan üçüncü bölümündeki tanık beyitlerinin şerhiyle sınırlıdır.

Sekkâkî'nin *el-Miftâh*'ının özellikle diğer bölümlerinden daha çok rağbet gören üçüncü bölümü üzerinde şerh, hâşiye, ihtisar, tekmile ve ta'lik türünde birçok çalışma yapılmıştır. Yemenli bilgin Abdullah b. Muhammed el-Habeşî (1949-), *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî* isimli eserinde *el-Miftâh* hakkında yapılan çalışmaları derlemiştir. el-Habeşî eserinde, *el-Miftâh* hakkında yapılan çalışmalardan, 34 adet şerh, 49 adet hâşiye, 4 adet ihtisar, 2 adet tekmile, 1 adet ta'lik ve 4 adet manzum çalışma olmak üzere toplam 94 adet eserin ismini zikretmiştir.³ Musa Alak ise *el-Miftâh* üzerine yapılan, 31 adet şerh, hâşiye ve ta'lik, 11 adet telhis çalışması ve 5 adet şevâhid eserinden oluşan 47 adet çalışma tespit etmiştir. Alak, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu Miftâhi'l-'ulûm*'u üzerine 6 adet ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *el-Mişbâh fî şerhi'l-Miftâh*'ı üzerine 52 adet olmak üzere toplam 58 de hâşiye saptamıştır.⁴ Bu durumda, klasik dönemde *el-Miftâh* üzerine yapılan çalışmalar neticesinde 58 adet eserden müteşekkil bir koleksiyon ortaya çıkmıştır. Ayrıca modern dönemde de hem *el-Miftâh* hem de *Telhîşü'l-Miftâh* üzerine birçok eser yazılmıştır.

¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa* (Beyrut: Dâru l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), VI/47; Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fî'l-luğa* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994), III/338; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve sîḥâhu'l-'Arabîyye*, 4. bs (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), II/493; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3. bs (Beyrut: Dâru Sader, 1993), 3/328.

² Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh es-Sirâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), III/160; Ahmed Muhtâr Ömer, *el-Baḥşü'l-luğavî 'inde'l-'Arab*, 6. bs (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 48.

³ Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî* (Abu Dabi: el-Mecmeu's-Sekâfî, 2004), III/1771.

⁴ Musa Alak, "Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîrî'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 65-99.

el-Miftâh'a yönelik yapıldığı bilinen ilk çalışma, Sekkâkî'nin öğrencisi Şemsüddîn el-Mu'izzî'ye (ö. 673/1274'ten sonra) aittir. *Şerhu Miftâhi'l-'ulûm* adındaki bu eser günümüze ulaşmamıştır. Elde mevcut ilk eser olan *el-Mişbâh fi'l-İhtisâr* *el-Miftâh* ihtisar türünde bir çalışmadır. İbnü'n-Nâzım nispesiyle tanınan Bedrüddîn b. Mâlik (ö. 686/1287) bu eserinde *el-Miftâh*'ın belagatle ilgili olan üçüncü kısmını özetlemiştir.⁵ Kayıtlarda Kâdîzâde Hüsâmüddîn el-Mer'î'ye (ö. 677/1278'den sonra) ait olduğu bildirilen *Şerhu Miftâhi'l-'ulûm* isimli eser,⁶ söz konusu üçüncü kısmın bilinen ilk şerhidir. Ancak bu eser de günümüze ulaşmamıştır. *el-Miftâh*'ın üçüncü kısmının tamamının şerh edildiği ve günümüze ulaşan ilk eser ise Kutbüddîn eş-Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) yazmış olduğu *Miftâhu'l-Miftâh* isimli şerhidir.⁷ İhtisar çalışmalarının en önemlisi Hatîb el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) *Telhîşü'l-Miftâh*'ıdır.⁸ O kadar ki üçüncü kısmın özeti niteliğinde olan bu eser *el-Miftâh*'ı gölgede bırakmış, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak uzun süre okutulmuştur. *Miftâhu'l-'ulûm*'un tamamının şerh edildiği nadir eserlerden olan *Şerhu Miftâhi'l-'ulûm* adındaki eser, Hüsâmüddîn el-Hârizmî el-Müezzî'nî (ö. 742/1341'den sonra) tarafından kaleme alınmış olup yazma nüshası mevcuttur.⁹ *el-Miftâh*'ı konu edinen eserlerden bir kısmı zaman içinde kaybolursa da büyük çoğunluğu günümüze ulaşmıştır. Ancak bunların önemli bir kısmı hâlâ koleksiyonlarda yazma hâlinde bulunmaktadır. *el-Miftâh*'ın belagat konularının işlendiği üçüncü bölümünde geçen istişâd beyitlerinin şerh ve izahına yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Kime ait olduğu bilinmeyen ve çeşitli koleksiyonlarda yazma nüshalarla belagate arı bulunan *Şerhu ebyâtî'l-Îzâh* ve *el-Miftâh* isimli eser bunlardan biridir. Cürçânî'nin, *el-Miftâh*'ın beyitlerin şerh ettiği *Şerhu ebyâtî'l-Miftâh* başka bir şevâhid şerhidir.

Şerhlerden üç tanesinin *el-Miftâh*'ın tanınmasına, anlaşılmasına ve şöhretinin günümüze kadar ulaşmasına önemli katkı sağladığı kabul edilir. Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) bunları, şerhlerin en iyileri olarak nitelendirir. Söz konusu eserlerden ilki, Kutbüddîn eş-Şîrâzî'ye ait *Miftâhu'l-Miftâh* isimli çalışmadır. Müellif bu çalışmada *el-Miftâh*'ın üçüncü kısmının tamamını şerh etmiştir. Eserinin sonunda ömrü vefa ederse diğer kısımları da şerh etmek niyetinde olduğundan söz etmektedir. Ancak bu niyetini gerçekleştirdiğine dair bir bilgi yoktur. Müellifin çalışması, *el-Miftâh*'ın üçüncü kısmına ilişkin yazılan eserlerin ikincisi ve günümüze ulaşan ilk üçüncü bölüm şerhi özelliğine sahiptir. İkinci çalışma, Teftâzânî'nin *Şerhu Miftâhi'l-'ulûm* isimli eseridir. Üçüncüsü ise üzerine en çok hâşiye yazılan, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *el-Mişbâh fi'l-İzâh* *el-Miftâh* adındaki kitabıdır.¹⁰

Brockelmann'ın (1868-1956), Ganîzâde Mehmed Nâdirî (ö. 1036/1627) tarafından yazılan ve yazma nüshası mevcut olan *Şerhu şevâhidi'l-Miftâh* isminde bir şevâhid

⁵ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. bs (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), VII/31.

⁶ Alak, a.g.t., 66.

⁷ Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru l-İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1941), II/1763.

⁸ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin* (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1957), II/308.

⁹ Kâtib Çelebî, a.g.e., II/1763; Alak, a.g.t., 69.

¹⁰ Kâtib Çelebî, a.g.e., II/1763.

şerhinden bahsettiği söylenmektedir.¹¹ Nâdirî'ye ait böyle bir eserin kaydına rastlanamamıştır. Melik Faysal İslâmî Araştırmalar Merkezi tarafından yayınlanan *Hızânetü't-türâs* isimli külliyyatta aynı isimde bir eserden bahsedilmektedir. Burada nakledildiğine göre, yazma nüshası Tahran Sepahsâlâr Camii Kütüphanesi'nde kayıtlı olan eser Kemâleddin el-Fârisî (ö. 718/1319) tarafından yazılmıştır. Yine bu kayıta, 11./17. yüzyıl bilginlerinden olan müellifin el-Fesevî nispesiyle meşhur olduğu ve hicrî 1036 tarihinde vefat ettiği bilgisi yer almaktadır.¹² Bu tarih Nâdirî'nin vefat tarihidir. Nâdirî'ye ait olan bu eser *Hızânetü't-türâs*'da muhtemelen yanlışlıkla el-Fârisî'ye nispet edilmiştir.

Alak, İbrahim Şaban'dan naklen, Vahyîzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1018/1609)¹³ *Mefâtîh muğlekâti'l-Miftâh* isimli bir şerhinin varlığından bahsetmektedir. Ancak Alak, söz konusu eseri görememiş ve bu eserin Şânî'ye ait olmama ihtimalinden söz etmiştir.¹⁴ Eserin bilinen tek yazma nüshası, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonunda mevcut olup, V2819 numarasıyla Vahyîzâde namına kayıtlıdır. Nüshanın kapak kısmında Vahyîzâde'ye ait olduğu ifade edilen eserin ismi *Şerhu ebyâti'l-Miftâh* olarak yazılıdır. Ancak muhtemelen, o dönemde de eserin aidiyetine ilişkin bir şüphe oluşmuş olmalı ki temlik sahibi, “bu kitap şeksiz şüphesiz merhum Vahyîzâde'nin hattıyla yazılmıştır” şeklinde bir kayıt düşme ihtiyacı hissetmiştir. İç sayfada ise “Şânî'ye ait *Şerhu ebyâti'l-Miftâh* isimli eserin şarihi Vahyîzâde'dir” kaydı düşülmüştür. 267 varaktan müteşekkil bu eser incelendiğinde, Şânî'nin eseriyle aynı olduğu görülmektedir. Vahyîzâde'ye nispet edilen söz konusu eser ile Şânî'nin eseri arasında hiçbir fark yoktur. Ancak sadece girişteki eserin adının bulunduğu kısım ile hatime bölümünde müellif ve eserin yazımına ilişkin bilgilerin yer aldığı kısım değiştirilmiştir. Dolayısıyla bu eser, Şânî'nin *el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Mişbâh*'ının yazma nüshalarından biridir. Eserin Vahyîzâde'ye nispeti ise hatalıdır. Söz konusu iki eser arasında, görsel 1 ve 2'de gösterilenler dışında bir farklılık yoktur. Şânî, giriş kısmının sonunda eserinin adının *el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Mişbâh* olduğunu ifade etmiş ve niçin bu ismi verdiğini anlatmıştır. Vahyîzâde'ye atfedilende ise eserin adı *el-Mefâtîh muğlekâti'l-Miftâh* olarak zikredilmiştir. Yine hatime kısmında Şânî, eserin adını tam olarak zikrettikten sonra kitabını yazdığı yer ve zamandan söz etmiş, ardından kaynaklarını detaylı bir şekilde vermiştir. Vahyîzâde'ye nispet edilen eserde ise bu kısım atılmış, eserin tamamlandığına işaret eden *قَدْ تَمَّ الْكِتَابُ*/kad temme'l-kitâb ibaresiyle iktifa edilmiştir. Vahyîzâde'ye atfedilen söz konusu yazma nüshanın metin kısmında eserin müellifine işaret eden hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Şânî'nin eseri, kendi dönemine kadar *el-Miftâh* üzerine yapılan çalışmaların en kapsamlılarından biridir. Müellif, önceki çalışmaları yetersiz görmüş ve istişâd

¹¹ Alak, *a.g.t.*, 99.

¹² Komisyon, *Hızânetü't-türâs* (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal, t.y.), LXIX/496.

¹³ Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik*, çev. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2000), II/1522; Nuri Akbayır, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1996), III/969; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, çev. M. Y. Yekta Saraç, c. 2 (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), I/196.

¹⁴ Alak, *a.g.t.*, 98.

beyitlerinin anlaşılmasının önündeki tüm engelleri kaldıracağını iddia etmiştir. Onun bu iddiasında başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle beyitlerin edebî sanatlar açısından incelenmesi, tüm detaylarıyla arûz ve kafiye düzeni bakımından beyitlerin ele alınması daha önceki eserlerde görülmeyen tafsilat ve güzelliğidir. Şânî'nin, Osmanlı medreselerinin ders kaynakları arasında uzun yıllar yerini alan *Telhîşü'l-Miftâh*'ın anlaşılmasında birinci kaynak olma özelliğini hak edebilecek değerde olan eseri, ne yazık ki layık olduğu ilgiyi görememiştir. Bu çalışmada, şu ana kadar hakkında herhangi bir çalışma yapılmayan ve literatüre kazandırılmayı bekleyen bu eserin tanıtılması ve ilim ehlinin istifadesine sunulması amaçlanmaktadır. Nitel araştırma tekniğinin kullanıldığı bu çalışmada, alanyazın tarama yöntemiyle ilgili kaynaklar taranmış, *el-Miftâh* üzerine yazılmış olan şerhlerden basılı ve yazma nüsha hâlinde olanlardan ulaşılabilenler ile Şânî'nin eseri karşılaştırılmıştır. Böylece Şânî'nin eserini diğerlerinden farklı kılan yönleri tespit edilerek çalışmanın ilgili yerlerinde örneklerle gösterilmiştir.

1. İbrâhim eş-Şânî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Kaynaklarda Şânî'nin ismi ve hayatıyla ilgili çelişkili bilgiler vardır. Müellif çeşitli kaynaklarda Şânî, Mehmed Şânî ya da İbrâhim Şânî olarak anılmaktadır. Bazı kaynaklarda ise Mehmed, Larendeli Şânî, Şânî Efendi ve Şânî Mehmed Efendi isimlerine yer verilmektedir.¹⁵ İlgili eserlerde kaydedilen biyografik bilgiler incelendiğinde bahsi geçen isimlerin tamamının Larendeli Şânî'ye ait olduğu, farklılıklarının ilgili müelliflerin tercihlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kendisi *el-İfşâh*'da adını, İbrâhim b. eş-Şeyh Abdurrahman b. eş-Şeyh Asfiyâ el-Karamânî el-Larendevî eş-Şehîr bi's-Şânî olarak kaydetmiştir.¹⁶ Şânî mahlasını kullanan müellif, eserlerinde memleketinin Karaman olduğundan bahsetmektedir. Doğum tarihine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Çocukluğunu doğum yeri olan Karaman'da geçiren müellif, II. Selim'in tahta geçtiği 1566 tarihinden sonra, eğitim için İstanbul'a gelmiştir.¹⁷ Biyografi kaynakları Şânî'nin, II. Selim'in de hocası olan Birgili Atâullah Efendi'nin (ö. 979/1571)¹⁸ talebesi olduğu ve aynı zamanda onun yanında mülâzım olarak işe başladığı hususunda hemfikirler. Muhtemelen hocasının ölüm tarihi olan 1571 yılından önce tahsilini tamamlamıştır. II. Selim'in tahta çıkışı ile hocasının ölüm tarihi arasında geçen yaklaşık beş yıllık süre zarfında tahsilini tamamladığı ve mülâzım olarak işe başladığına göre, eğitim hayatının önemli bir bölümünü memleketinde tamamlamış ve İstanbul'a tahsilini ikmal etmek üzere gitmiş olmalıdır.¹⁹

¹⁵ Atâî, *Hadâîku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik*, II/1386; Hasan Çelebi Kınalızâde, *Tezkiretü's-su'arâ*, çev. Aysun Sungurhan (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017), 461; Cengiz Veli Kurmuş, "Lârendeli Şânî Gülşen-i Efkâr-İnceleme Metin-" (Doktora tezi, Adana, Çukurova Üniversitesi, 2010), 1.

¹⁶ İbrâhim b. Abdurrahman Şânî, "el-İfşâh fî şerhi şevâhidi'l-Mişbâh" (İstanbul, t.y.), 228b, Nuruosmaniye Koleksiyonu, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi.

¹⁷ Mevlûde Alparslan, "İbrahim Şânî Lârendevî'nin Gülşen-i Efkâr Mesnevisi Metin-Muhtevâ-Tahlîl" (Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007), 8; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1888), IV/2833.

¹⁸ Hüseyin Gönel, "Atâullah Ahmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2014, (erişim 18 Nisan 2024).

¹⁹ Kınalızâde, a.g.e., 461.

Yedi yıl mülazım olarak çalıştıktan sonra Hasköy’de bulunan, dahili statüsündeki Mahmud Paşa Medresesi’ne 40 akçe ücretle müderris olarak atanmıştır. Hasköy’deki görevini, 1593 tarihinde azledilinceye kadar sürdürmüştür. Aynı sene, Sun‘ullah Efendi ve Bostanzâde Mehmed Efendi’nin huzurunda başarılı imtihan verdikten sonra Tûtî-i Latîf Medresesi’nde çalışmaya başlamıştır. 1596 yılında atandığı Rodos Fetvahânesi’nde yaklaşık iki yıl çalıştıktan sonra 1597 tarihinde Şam’a müftü olarak tayin olunmuştur. Sonra 1599’da Trablusşam ve 1600’de Maraş kazalarında müftü olarak görev yapmıştır. 1603 senesinde kadı olarak tayin olduğu Erzurum’daki görevinden bir yıl sonra azlolunmuştur. Yaklaşık bir yıl Âmid kadılığı yaptıktan sonra 1607 yılında aynı görevle Erzurum’a ikinci defa atanmıştır. Burası müellifin son görev yeridir. 1610’da vefat eden Şânî, Erzurum’a defnedilmiştir.²⁰

Şânî, muhtelif disiplinlerde otorite sayılabilecek yeterliliğe sahip bir ilim adamıdır. *el-İfşâh*’taki analizlerinden onun Arap dili ve gramerine ileri düzeyde hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Talebelik yıllarında iyi bir eğitim alan Şânî’nin tefsir, hadis ve fıkıh gibi disiplinlere hâkim olduğu, girdiği imtihanlarda gösterdiği başarılarından ve yüklenmiş olduğu görevlerden anlaşılmaktadır. Aynı zamanda hâl ehli olan müellif *Gülşen-i Efkar*’ında tasavvufa dair temaları işlemiştir. Onun Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde şiir yazması hem bu dillere hâkimiyetini hem de dilsel ve edebî yeteneğini göstermektedir. *el-İfşâh*’ta geçen şiirlerin şerhi esnasında arûza olan hakimiyetinin derinliğini göstermiştir. Müellif, daha ziyade edebî yönü ve şair kimliğiyle tanınmıştır. Şiirlerinde tasavvufî öğreti ve ahlakî temalar baskındır. Kınalızâde, Şânî’nin güzel ahlak, üstün meziyetler ve devlete hizmette döneminin meşhurlarından olduğunu kaydetmiştir.²¹ Şânî, tasavvuf ehli bir aileye mensuptur. Halvetiyye tarikatının Rûşeniyye kolunun bir şubesi olan Gülşenî tarikatının müntesibi olan Şânî’nin mürşidi, Abdülkerim Efendi’dir (ö.922/1584). Tarikattaki mertebesi ve görevi hakkında bir bilgi yoktur. Şânî, *el-İfşâh*’ın girişinde, eserini yazdığı ortamdan bahsederken, sıkıntılı zamanlar olduğundan ve üzerine gelen fitne ve musibetlerden söz etmektedir. Atandığı bazı görevlerde kısa süre kalması ve çok yer değiştirmesi, onun hayatında bazı zorluklara maruz kaldığını göstermektedir. Esrinin girişinde söz ettiği fitne ve engellerin buna işaret etmesi muhtemeldir.

2. Eserleri

Şânî’nin, koleksiyonlarda kayıtlı ikisi Türkçe beşi Arapça olmak üzere toplam yedi eserinin varlığı bilinmektedir.

2.1. Manzûme-i ‘Avâmîl

Şânî’ye ait bu eserin üç adet yazma nüshası tespit edilmiştir. Bunlar, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Koleksiyonunda 2573-01 numaralı kayıta 1b-7a varaklar arasında yer alan nüsha, Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 406/2 numaralı nüsha ve Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Aşir Efendi Koleksiyonu 444/1 numarada kayıtlı nüshadır. Şânî’nin 1579 yılında kaleme aldığı ve Arap gramerini konu

²⁰ Atâî, *a.g.e.*, II/1386; Kurmuş, *a.g.t.*, 8.

²¹ Kınalızâde, *a.g.e.*, 461.

edinen bu eser on iki bölüm ve 137 beyitten müteşekkil manzum bir çalışmadır. Osmanlı Türkçesiyle yazılan eser Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) 'Avâmil'inin çevirisi niteliğindedir. Arûz vezninin fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmıştır. Müellifin beyanına göre eser, Karamanlı talebelerin okumalarına yardımcı olmak maksadıyla yazılmıştır.²²

2.2. Gülşen-i Efkâr

Sultan III. Murad devrinde (1574-1595) yazıldığı bilinen eserin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu numara 3731, İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi numara 1917 ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi numara 3040'ta kayıtlı olmak üzere bilinen üç yazma nüshası vardır.²³ Tasavvufî ve ahlakî konuların işlendiği mesnevî türü bir eserdir. Fazilete dair konular devlet, ahlak, akıl ve hilmin somutlaştırılmasıyla elde edilen ve bu kavramları temsil eden dört kahraman tarafından tartışılır. Aralarında ihtilaflı konuları sordukları -mürşid-i kâmilî temsil eden- rûh-ı pür-hikmet onlara nasihat ederek her birinin eksik yönlerini anlatır. Arûzun fâ'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün vezniyle yazılan bu manzûm eser 1730 beyitten oluşmaktadır. Eser hakkında yüksek lisans ve doktora düzeyinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır.²⁴

2.3. Zerî'atü'l-Ebrâr fî Na'ti'n-Nebiyî'l-Muhtâr

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 3782 numaralı kayıta iki varak hâlinde bulunan bu eser 95 beyitten oluşan bir na'ttır.²⁵ Şânî eserinde, Hz. Peygamber'in güzel ahlakından ve üstün meziyetlerinden bahsederek onu övmektedir.

2.4. Mir'atü's-Safâ

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 1478 ve İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmalar Koleksiyonu 59 numarada kayıtlı iki nüshası bulunan 9 varaklık bu eserde, esmâü'l-hüsnâ ve tecellileri konu edilmiştir. Şânî, bu eserini şeyhi Abdülkerim b. Gülşenî'ye (ö. 992/1584) ithaf etmiştir.²⁶

2.5. Risâle fî's-Semâvâtî ve'l-Erâzîne ve mâ Fîhinne

Eserin yazma nüshası Bayezid Kütüphanesinde 5291 numara ile kayıtlıdır. Arapça kaleme alınan ve 27 varaktan oluşan eser ilginç bir denemedir. Cennet, cehennem, ruh ve ölüm gibi konuların yanı sıra yeryüzü ve gökyüzünün tabakaları ve güneşin doğuşu ile batışı gibi konuları ele almıştır.²⁷

²² Ali Öztürk, "XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 61.

²³ Munise Koç, "Gülşen-i Efkâr (Şânî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, 2013, (erişim 17 Nisan 2024).

²⁴ İdris Söylemez, "Larendeli Şânî'nin Manzum Avâmil Adlı Eseri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/II (2021): 342.

²⁵ Kurmuş, a.g.t., 16.

²⁶ Sefacan Doğru, "Mir'atü's-Safâ (Şânî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, 2013, (erişim 18 Nisan 2024).

²⁷ Kurmuş, a.g.t., 17.

2.6. el-‘Ucelâ

Çeşitli fikhî meselelerin tartışıldığı Arapça tek varaktan oluşmakta olup, Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonunda 981 numara ile kayıtlıdır. Son bölümde yazar ve eser isminin yer aldığı bu risalenin tek varak mı olduğu yoksa gün yüzüne çıkarılamayan başka varaklarının da olup olmadığı konusunda bilgi mevcut değildir.

2.7. el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Miftâh

Araştırmamızın konusunu oluşturan bu eserde Şânî, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'unda geçen beyitleri ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

2.7.1. Biçim ve İçerik Açısından el-İfşâh

el-İfşâh'ın konu sıralamasında Şânî, Sekkâkî'nin yöntemine sadık kalmıştır. Beyitlerin şerhinde ise eserin tamamına yayılan ve değişkenlik göstermeyen bir sistem takip etmiştir. Eserin içeriği, aynı zamanda onu benzer eserlerden ayıran yönünü oluşturur.

2.7.2. Yazma Nüshaları

Muhtelif koleksiyonlarda *el-İfşâh*'ın dört farklı yazma nüshası mevcuttur. Eserin yazma nüshalarına ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir. Talik hattıyla kaleme alınan Şehid Ali Paşa nüshası oldukça iyi korunmuştur. Ana metinde siyah mürekkep kullanılmıştır. Fasil başlıkları ile beyitler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ayrıca önemli paragraf başlarının üst kısmı kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Her sayfa 21 satırdan müteşekkildir. Satırlarda 11 ile 13 arası kelime vardır. Nuruosmaniye nüshasının her sayfasında, 10 ile 11 arası kelimedenden oluşan 21 satır vardır. Konu başlarında kırmızı mürekkep kullanılmış, ana metin ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Yazısı rahat okunabilen ve iyi korunmuş olan nüshanın baş kısmına bölüm başlıkları ile sayfalarını gösteren bir fihrist eklenmiştir. Yusuf Ağa nüshası her birinde 9 ile 11 arasında kelime bulunan 21 satırdan müteşekkil güzel bir nüshadır. Melik Abdülaziz nüshası ise diğerlerine göre daha yıpranmıştır. Ayrıca metin içinde eksik kelime ve cümleler vardır. Her sayfası 21 satırdan oluşan bu nüshanın her satırında 10 ile 12 arasında kelime vardır. Bu yazma nüshalarda, müellif nüshası olduğunu ya da üst düzey bir devlet yetkilisine yazıldığını gösterir herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

Tablo 1: *el-İfşâh*'ın Yazma Nüshalarının Özellikleri

Nüsha	Şehid Ali Paşa Nüshası	Nuruosmaniye Nüshası	Yusuf Ağa Nüshası	Medine Melik Abdülaziz Nüshası
Kütüphane	Süleymaniye Yazma Eserler	Nuruosmaniye	Konya Yusuf Ağa	Melik Abdülaziz
Koleksiyon	Şehid Ali Paşa	Nuruosmaniye	Yusuf Ağa	Arif Hikmet
Koleksiyon numarası	02164	04464	YY0000004959	5/416
Bibliyografik kayıt numarası	330681	179017	118068	2690

Yazı türü	Talik	Talik	Talik	Fârisî
Varak, satır sayısı	290 varak, 21 satır	229 varak,	287 varak, 21 satır	328 varak, 21 satır
Boyutlar	195x130-122x60 mm.	273x167-170x80 mm	240x145-160x75 mm.	
Cilt özelliği	Meşin kaplı	Kenarları kahve-rengi deri kaplı, ortası ebrulu kâğıt kaplı, şirazeli, miklebli cilt	Tam meşin kaplı şemseli ve şirazeli, tehzipli ve kenarları altın yaldız çerçevesi	

2.7.3. Müellifin Eseri Yazma Nedeni

Şânî, *el-İfşâh*'ın giriş kısmında eserini yazma sebebine değinmiştir. Onun bahsettiği gerekçeler, aynı zamanda, kendi eserini diğer şerhlerden ayıran hususlardır. Sekkâkî'nin *el-Miftâh*'ını mükemmel olarak niteleyen müellif, onun üzerine yapılan çalışmaların ise yetersiz olduğunu düşünmektedir. Müellifin araştırması neticesinde elde ettiği sonuca göre, kendisini ilme adanmış birçok ilim ehli bile, eserde geçen mısraları birbirinden ayıramamakta, iki beyti bir beyit sanmaktadır. Şiirlerde geçen edebî sanatlardan habersiz oldukları için, şairlerin anlatmak istedikleri manaları anlamaktan uzak kalmaktadırlar. *el-Miftâh*'ın anlaşılması hususunda ortaya çıkan bu eksikliğin sebebini müellif, bu eser üzerine yapılan çalışmaların yetersizliğinde bulmuştur. Buna göre kendi zamanına kadar *el-Miftâh*'a şerh yazanlar, bu nefis eserin ihtiva ettiği incelikleri idrak edememişlerdir. Şiirlerin üzerindeki, altında birçok edebî incelikler yatan perdeleri kaldırmaktan aciz kalmışlardır. Öyle ki *el-Miftâh*'da bulunan beyitler, taze olgun hurma ve taze üzüm gibi olmasına rağmen, bugüne kadar onu koparan olmamıştır. Hatta hiçbir âlim, eserin ilk yazıldığı andan müellifin yaşadığı zamana kadar eserin meyvesini doğru bir şekilde toplayamamıştır. Bazı kimseler eserin şerhi maksadıyla uzun açıklamalara girişmiş, ancak sonuçta şiirlerin ihtiva ettiği edebî güzelliklere ulaşamamıştır. Aksine, eserin şerhlerinin bir kısmı da eserin muğlak yerlerini kısa ve kinayeli bir anlatım üslubuyla çözmeye çalışmıştır. Müellife göre bütün bunların sebebi meselelerin tam kavranamaması, dolayısıyla girift konuların üzerine yoğunlaşmak yerine kolay yolun tercih edilmesidir. Özellikle hiçbir dilci eserdeki beyitlerin bahirlerini, kafiye düzenini ve edebî sanatlarını incelemeye teşebbüs etmemiştir. Hâlbuki bütün bunlar eserin anlaşılması için açıklığa kavuşturulması gereken konulardır. Bunula birlikte müellif, bazı konuları iyi anlayamaması ya da anlayış yetersizliğinden kaynaklanan hata yapma ihtimalini reddetmemektedir.²⁸

Şânî, *el-Miftâh* üzerine kaleme alınan şerhlerde gördüğü bu eksiklikleri telafi etmek ve eserden tam istifadeyi temin etmek maksadıyla söz konusu eserini yazmaya karar verdiğini söylemektedir. Şânî, gökyüzünden süzülen güneş ışığı gibi okuyucuların zihnini aydınlatması, âlim ve yönetici bütün üstün kimselerin yararlanması ümidiyle eserine *el-İfşâh* ismini verdiğini söylemektedir. *el-İfşâh*'ın, ilim sahibi erdemli kimseler nazarında müellifin, padişah III. Mehmed'in saltanatını desteklediğini ve onun şanını

²⁸ Şânî, *a.g.e.*, 2a.

yücelttiğini gösteren bir delil olarak görüleceğini söylemektedir. Müellifin bu ifadesinden padişah veya yetkililer nezdinde birtakım olumsuzluklara maruz kaldığına ilişkin bir çıkarım yapılabilir.²⁹ Müellifin kaydettiği bu bilgiye göre eser, III. Mehmed'in tahtta olduğu 1595-1603 tarihleri arasında yazılmış olmalıdır. Bu dönem aynı zamanda müellifin hayatında kısa süreli olmak kaydıyla birçok farklı yerlerde görev yaptığı bir döneme denk gelmektedir.

2.7.4. Müellifin Kaynakları

Şânî'nin eserinin bir şerhten ibaret olduğunu düşünmek isabetli olmaz. Beyitlerinde geçen kelimelerin incelenmesi ve gramer kurallarının belirlenmesi birçok lügat ve gramer kitabına müracaatı gerektirmektedir. Aynı şekilde beyitlerin belagat ve arûz yönünden ele alınması bu alanla ilgili eserlere başvurmayı gerektirir. Yine şiirleri söyleyen şairlerin tespiti ve hâl tercümelerinin anlatılması da birçok şiir, tarih ve tabakat eserlerine başvurmayı gerekli kılmaktadır. Bütün bunlar dikkate alındığında, müellife kaynaklık eden geniş bir literatürün varlığından söz edilebilir. Nitekim müellif, modern dönem eserlerinde görüldüğü gibi kitabının sonunda kullandığı kaynakları aktarmıştır. Şânî, yararlandığı kaynaklara çeşitli şekillerde atıf yapmıştır. Bazen *قَالَ الْجَوْهَرِي* /*qâle'l-Cevherî* örneğindeki gibi doğrudan eser sahibinin ismini ya da eserini zikreder. Anlatmış olduğu bir konuyu bir kaynağa dayandırmak istediğinde, konunun sonunda *كَذَا فِي كَذَا فِي* /*keẓâ fi'l-Esâs* diyerek kaynağına işaret eder. Onun, kaynak kısmında zikrettiği ancak metin içerisinde ismini anmadan yararlandığı kaynaklar da vardır. Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *eş-Şihâh*'ı, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Esâsü'l-belâğa*'sı ve *el-Kuşâtâsü'l-müstakîm fi'l-'arûz*'u, Merzûkî'nin (ö. 421/1030) *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*'si, Cürcânî'nin *Esrârü'l-belâğa* ve *Delâ'ilü'l-i'câz*'ı müellifin en çok müracaat ettiği kaynaklar arasındadır.³⁰

2.7.5. Müellifin Metodu

Şânî, kitabının bölüm başlıklarının belirlenmesinde ve isimlendirilmesinde Sekkâkî'nin yöntemine sadık kalmıştır. Bu çerçevede müellifin eserinde de 59 ana ve 224 ara başlık altında 224 beyti şerh etmiştir. Şânî, takip ettiği yöntemle eserinin tamamında sadık kalmıştır. O, yazdığı şerhin *el-Miftâh*'ın bütün zorluklarını çözeceğini, problemleri ve çözümsüz görünen yerlerinin üzerindeki örtüyü kaldıracağını, beyitlerin lafız, mana, vezin ve yapılarındaki anlamaya engel olacak bütün güçlüklerin üstesinden geleceğini söylemektedir. Eksiksiz bir eser yazmaya giriştiğinden söz etmektedir. Şânî, eserini yazmaya başlamadan önce, kıt imkânlarla rağmen kendisinden önce yazılmış şerh ve haşiyeleri incelemiştir. Müellif, yaşadığı dönemdeki Arap dili çalışmalarına uygun olarak şerh ve haşiyeye geleneğini sürdürmüştür. Alıntılardığı görüşlerin neredeyse tamamının kime ait olduğunu belirtmesi, eserin kıymetini artırmıştır. Gramer ve belagata ilişkin kendi görüşlerini yeri geldikçe *أقول* /*ekûlû* “ben derim ki” diyerek anlatmıştır.

²⁹ Şânî, *a.g.e.*, 2b.

³⁰ İbrâhim b. Muhârib b. Yûsuf Ahmedî, “el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Mişbâh dirâsetün ve tahkîk” (Yüksek lisans tezi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere, 2012), 38.

Şânî, Sekkâkî'nin eserinde geçen şiir şâhidlerini incelediği eserinin sonunda, eseri inşa da takip ettiğ i metottan bahsetmektedir. Buna göre, ilgili beytin öncesinde ve sonrasında geçen beyitleri zikrederek iş e başlamaktadır. Gerekli gördüğü yerlerde matla' ve makta' beyitlerine de yer vermiştir. Sonra şiirin kime ait olduğunun tespiti n i yapmış tır. Söyleyenini tespit edemediğ i şiirler olmakla birlikte çoğunluğ u n u belirlemiştir. İsmi, mensubiyeti, varsa lakabı, niçin o lakapla anıldığ ının bilgisiyle birlikte şairlerin hayatlarına yer vermiştir. Varsa bu konudaki tartışmaları ele almıştır. Ancak kime ait olduğ u n u tespit edemediğ i beyitleri, “bu beytin kime ait olduğ u belli değildir”, “bu beyit bazı fasih kimselere aittir”, “bu beytin kime ait olduğ u n u tespit edemedim” ve “beyit bazı Araplara aittir” gibi ifadelerle nitelendirmiştir. Beyitlerin i'rabını ve kelimelerin anlam analizini yaparak şerhine devam eden müellif, ilgili kısımda verilen örneklerde de görüleceğ i üzere, i'rab konusunda hiçbir detayı atlamamıştır. Yeri geldikçe dilbilgisi kuralları, kelimelerin etimolojisi ve semantik özelliklerine dair ayrıntılı inceleme ve tartışmalara girmiştir. Sonra beyitlerin anlamını ve ilgili tartışmaları ele almıştır. İstishâd noktasını açıkladıktan sonra beytin edebî özelliklerini tahlile geçmiştir. Bu çerçevede, beyitlerde bulunan edebî sanatların tespiti n i yapmış, kafiye düzenini ve türlerini en ince ayrıntısına kadar incelemiştir. Sonra ilgili beytin bahrini saptamıştır. Her bir beytin arûz veznini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Beyitlerin takti'lerini belirleyerek şiirin yazıldığ ı tef'ilelerle bölümleri karşılaştırarak şiirin vezin ve bahr uyumunun kontrolünü yapmış tır. Şânî, bu üslubu eserinin tamamına uygulamıştır.

Şânî'nin eseri incelendiğ inde, beyitlerin kime ait olduğ unun ortaya konulması, söz dizimi açısından gramer kurallarının tespiti ve istishâd mahallinin belirlenmesi gibi meselelerin işlenişinde Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Makâşidü'n-nahviyye*'siyle benzerlik gösterdiğ i görülmektedir. Yine Abbâsî'nin (ö. 963/1556) *Me'âhidü't-tenşîş*'ine çokça atıfta bulunmasından ve bazı konuların işlenişinde, iki eser arasındaki benzerliklerden hareketle yöntem açısından Şânî'nin Abbâsî'den etkilendiğ inin söylenmesi mümkündür. Ancak beyitleri arûzun tüm incelikleri açısından incelemesi müellifin eserini benzerlerinden ayırmaktadır. Yine diğ er eserlerle benzerlik gösteren yerlerde Şânî konuları daha açıklayıcı, detaylı ve anlaşılır şekilde işlemiştir ki bu da onun eserini diğ erlerinden ayıran diğ er önemli bir noktadır. *el-Miftâh*'ın doğru anlaşılması konusundaki boşluğ u doldurmak amacıyla kaleme aldığ ını söylediğ i eserinde Şânî, anlamı gizleyecek derecede ihtisardan ve usandırarak ölçüde uzatmadan kaçındığ ını ifade etmektedir. Ancak şâhidlerin i'rabının yapıldığ ı yerlerde bazen konuyla doğrudan ilgisi olmayan gramer tartışmalarına yer vermesi ve anlam analizlerinde yer yer uzun açıklamalarda bulunması, gereğinden fazla uzatma ve bağlamdan kopmalara sebep olmuştur.

2.7.5.1. Şiir Beyitlerinin Tespitinin Yapılması

Şânî, *Miftâh*'ta geçen şiirleri gerek gördüğü yerlerde öncesi veya sonrasıyla zikrettiğ i beyitlerin kime ait olduğ u n u tartışmaya açmıştır. Müellif, 224 adet beyitten 185 beytin kime ait olduğ u n u belirlemiş 39 şiirin ise sahibini tespit edemediğ ini beyan etmiştir. Bu çerçevede, kimliğ i n i tespit edebildiğ i şairlerin hayatı hakkında bilinenleri aktarmıştır. Varsa şairin yaşadığ ı önemli olaylara ve lakabına ya da nispet ismine ait bilgilere değ inmiştir. Gerekli gördüğü yerlerde şairin kabilesiyle ilgili bilgilere yer vermiştir. Kime ait olduğ u n u tespit edemediğ i şiirlerle ilgili genellikle “beyit bir kısım

Araplara aittir. Önemli kitapları incelememe rağmen şiirin şairine ilişkin bir bilgiye rastlayamadım”³¹ diyerek, ilgili beytin kime ait olduğunu bilinmediğini anlatmıştır.

2.7.5.2. Beyitlerin Lügat Açısından İncelenmesi

Şânî, şiirlerde geçen kelimelerin anlamlarını tespitite, çoğunlukla Cevherî’nin eş-Şihâh’ından yararlanmışır. Müellif beyitlerde geçen kelimelerden izaha muhtaç olarak gördüklerinin açıklamasını yapmıştır. Semantik analizdeki başarısı sayesinde, anlam açısından kapalılık ve muğlaklık bırakmamıştır. Analizini yaptığı kelimelerin sözlükteki ilk anlamını verdikten sonra, yan anlamlarına da değinmiş, emsâl ya da deyim içinde kullanılan anlamlarına işaret de etmiştir. Ayrıca, varsa leksikografların görüşlerini aktarmıştır. Zaman zaman kendi görüşünü veya tercihini belirtmeyi de ihmal etmemiştir. Yerinde ve gerektiği kadar söz söyleme kurallarından biri olan öznenin terk edilmesine örnek olarak zikredilen ve şairin içinde bulunduğu ruh hâlini, sevgilisinin hayâlî olarak sorduğu soruya verdiği cevapta tasvir eden,

قَالَ لِي كَيْفَ أَنتَ قُلْتُ غَلِيلٌ سَهْرٌ دَائِمٌ وَحُزْنٌ طَوِيلٌ

“Bana nasılsın diye sordu sevgili, ben de sürekli uykusuzluk ve tükenmez hüznü nede- niyle hastayım dedim”

beytindeki سَهْر/seher kelimesi, müellifin anlam analizine iyi bir örnektir. سَهْر/seher kelimesi الْبَقْطَةُ/el-yakaža “uyanıklık” demektir. Geceyi uykusuz geçirdim anlamında سَهْر/sehertü’l-bâriha denir. Bir kimsenin uyanıklık ve çevikliğinin, ani harekete geçme yeteneğine sahip olmasının parlayan bir yıldırıma benzetildiği سَاهِر/berkun sâhir deyiminde سَاهِر/sâhir kelimesi mecazî anlamda kullanılmışır. Bir kimsenin ya da bir canlının sabaha kadar uyumamasını veya sabaha kadar şimşek çakması durumunu edebî bir dille dramatize etmek için kullanılan ve “şimşek sabaha kadar uyumadı” anlamına gelen سَهْر/berkun/sehera’l-berk deyiminde de bu kelime yan anlamında kullanılmışır. Yine bir görev ya da sorumluluk bilinciyle, tehlikeli veya önemli bir durumu gözetlemek için sabaha kadar uyanık olarak tetikte bekleyen kişiyi anlatan “uyanık göz” anlamındaki سَاهِر/eynün sâhira deyiminde de benzer bir durum vardır. Şânî, bu açıklamalardan sonra Zemahşerî’nin *Esâsü’l-belâğa*’sına atıfta bulunarak, bu kelimenin anlamı ve şairin tercihiyle ilgili tartışmalara geçer. Buna göre İbn Kemal (ö. 940/1534), şairin سَهْر/seher yerine أَرَق/erik kelimesini kullanmasının daha uygun olacağını düşünür. Çünkü kaygı ve üzüntüden geceyi uykusuz geçirmek anlamına gelen أَرَق/erik kelimesi şairin ruh hâlini anlatmakta daha başarılı olur. Mutarriżi (ö. 610/1213) *el-İzâh şerhu Maķâmâtî’l-Harîrî*’sinde أَرَق/erik kelimesinin bu anlama geldiğini söylemiştir. Anlam tartışmasını bu şekilde verdikten sonra Şânî, kendi görüşünü ortaya koymuştur. Ona göre, سَهْر/seher ve أَرَق/erik kelimeleri eş anlamlıdır. Nitekim Cevherî de aynısını söylemiştir. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ise سَهْر/seher’in أَرَق/erik’e neden olduğunu söylemiştir.³²

³¹ Şânî, a.g.e., 8a.

³² Şânî, a.g.e., 8b.

2.7.5.3. Beyitlerin Gramer Açısından İncelenesi

Beyitleri oluşturan kelimeleri ve cümleleri sarf ve nahiv açısından tek tek inceleyen Şânî, bu çerçevede birçok dilsel probleme, onlarla ilgili tartışmalara ve çözüm yollarına temas etmiştir. Her beytin i'rabını yapmıştır. Sonra kelimelerin anlam analizlerini işlemiştir. Varsa bu konudaki farklı görüşlere yer vermiştir. Kelimelerin kök anlamlarının yanında mecâzî ve kinevî anlamlarını da belirledikten sonra, ilgili beyitte hangi anlamda kullanıldığının tespitini yapmıştır. Anlamları açıklarken bazen âyet ve hadislerden deliller zikretmiştir. Zaman zaman kendine has görüşler serdettiği de olmuştur. Bu yönüyle eser, sadece bir edebiyat kitabı değil, aynı zamanda detaylı çözümlemelerin yer aldığı bir gramer kitabını andırır. Bu çalışmada örnek olarak, Sekkâkî'nin, müsnedün ileyhin gizlenmesi gereken yerde zikredilmesine tanık olarak zikrettiği aşağıdaki beyit ve onun Şânî tarafından dilsel çözümlemesine yer verilmiştir.

يَا ابْنَ الْمَكَارِمِ مِنْ عَدْنَانَ قَدْ عَلِمُوا وَتَالِدَ الْمَجْدِ بَيْنَ الْعَمِّ وَالْخَالِ

“Ey Adnan’dan gelen soylu kişinin evladı!

İnsanlar bildiler amcalar ve halalar arasında senin şan ve şerefini”

Şânî'nin bu beytin gramatikal yapısını tahlili şu şekildedir: “يَا/yâ nidâ harfidir. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu nidâ harfiyle hem uzak hem de yakına seslenmenin mümkün olması nedeniyle söz konusu nidâ harfinin, nidâ harflerinin en geneli olduğunu söylemiştir. İbn Hişâm (ö. 761/1360) *Muğni'l-lebîb*'de يَا/yâ edatının ister hakikaten olsun isterse uyuyan ya da unutan kimseye seslenmekte olduğu gibi hükmen olsun mutlak manada uzak için kullanılan bir edat olduğunu söylemiştir. Ona göre bu edatın yakındaki bir kimseye seslenmek için kullanılması tekit maksadıyladır. Bazı dilcilere göre ise bu edat yakın ve uzağa seslenmekte ortak kullanılan bir nidâ harfidir. ابْن/İbne, kendisinden sonra gelen الْمَكَارِم/el-mekârimi kelimesine muzâaf olduğu için mansubdur. Bu kelimenin nasb i'rabını alması dilcilerin çoğunluğuna göre, öncesinde bulunan gizli اذْعُو/ed'û fiili; bazı dilcilere göre de يَا/yâ nidâ harfinin fiilin yerini alması nedeniyledir. الْمَكَارِم/el-mekârim, مَكْرَمَة/mekrame kelimesinin çoğuludur. Bazı nüshalarda الْمَكَارِم/el-mekârim yerine, أَكْرَم/ekrem'in çoğul kipi olan أَكْرَام/ekârim kelimesiyle nakledilmiştir. Şânî, ال/el takısı almayan ef'al-i tafdillerin çoğulunun kullanılmayacağı gerekçesiyle, bu kelimenin harf-i tarifli olarak kullanılmasını tercih etmiştir.

عَدْنَانَ/min 'Adnâne مِنْ/min ilk harfi kesre harekeli ve sükun üzere mebni olan bir harf-i cerdir. İbn Dürüsteveyh'e (ö. 347/958) göre, ilk harfi fetha olması gerekirken, isim olan مَنْ /men ile karışmaması için kesre hareke almıştır. Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ'ya (ö. 207/822) göre bu edatın aslı مِنَّا/minâ şeklindedir. Ancak çok kullanıldığı için sonundaki elif düşürülmüştür. Ancak dilcilerin çoğunluğuna göre bu kelime sünâidir. عَدْنَانَ/Adnâne, Hz. Peygamber'in soyundan bir erkek adıyla sonradan kabilenin ismi olmuştur. Şânî burada, Hz. Peygamber ile Adnân arasında yirmi ceddin geçtiğini söylemiş ve onların isimlerini zikretmiştir. Bir erkek ya da kadın isminin bir kabile veya yer ismine dönüşmesi durumunda ortaya çıkacak muhtemel dilbilgisi kurallarının tartışmasına değinmiştir. عَدْنَانَ/Adnâne kelimesi ister bir erkek ismi, isterse kabile ya

da semt ismi olarak kullanılsın, her durumda gayr-i münсарiftir. Çünkü bu kelime, alemiyyet ve elif nûn olmak üzere münсарifliğe engel olan iki illet vardır.”³³ Şânî, bundan sonra İbn Usfûr’dan (ö. 669/1270) naklen, özel isimken bir kabile veya semt ismi olarak kullanılan kelimelerin gayr-i münсарif olmalarıyla ilgili detaylı bilgi aktarmıştır. “مِنْ عَدْنَانَ/min ‘Adnâne terkiбinde iki ihtimal vardır. Birinci ihtimale göre bu ifade, zarf-ı müstekardır. Her ne kadar meşhur görüşe ters olsa da kendisinden önceki المكارم/el-mekârim kelimesinin sıfatı olmak üzere marife الكائن/el-kâin taktir edilmiştir. Teftâzânî (ö. 792/1390) ve İbn Kemal (ö. 940/1534) de bu görüştedir. Çoğunluğun kabulüne göre zarf-ı müstekarda gizli nekre isim ya da fiil bulunur.”³⁴ Şânî, bu bilgileri naklettikten sonra zarfla ilgili tartışmaları ayrıntılı olarak ele almıştır. Zarflarda marife amilin taktirinin Araplar duyulmamış ve onlardan böyle bir bilginin nakledilmemiş olmasına rağmen bunun nasıl caiz olacağına dair muhtemel bir soruya şöyle cevap vermiştir: “Bağlamın gereklerine uygun olarak bu niçin caiz olmasın. Zira anlamın açık ve amaca uygunluğu ve bağlamın gerekliliğine riayet âlimlere göre zorunludur.”³⁵ Müellifin naklettiği ikinci seçeneğe göre عَدْنَانَ/min ‘Adnâne kelimesi münâdâ olan ابْنُ المكارم /İbne’l-mekârim veya المكارم/el-mekârim kelimesinin hâlidir. Yine müellif, bu konudaki ihtilaf-lara ve hâl konusuna geniş bir şekilde değinmiştir.³⁶

Şânî, قَدْ عَلِمُوا/kad ‘alimû ifadesinin iki matuf arasında kalan itiraz cümlesi olduğunu söyledikten sonra itiraz cümlesiyle ilgili gramer kurallarını ve ilgili tartışmaları bütün detaylarıyla işlemiştir. Ayrıca cümledeki cemi müzekker zamiri olan وَ/vâv’ın nereye döndüğüyle ilgili tartışmalara değinmiştir. Sıfatın mevsûfuna izafeti türünden bir isim tamlaması olan وَالْخَالِ بَيْنَ الْعَمِّ وَتَالِدِ المجدِ/vetâlidü’l-mecdi beyne’l-‘ammi ve’l-hâl ifadesi münâda olan ابْنُ/ibne üzerine atfedilmiştir. Muzâf ve muzâfûn ileyh olan بَيْنَ الْعَمِّ وَالْخَالِ/beyne’l-‘ammi ve’l-hâl terkiбi المجد/el-mecd kelimesinin hâlidir. Müellif bu tamlamada geçen kelimelerin yapısal özellikleri ve anlamlarıyla ilgili tartışmalara değinmiştir. Ayrıca ayrıntılı anlam analizine girmiştir.³⁷ Bu örnekte de görüldüğü üzere Şânî’nin eserinde, beyitlerin edebî özelliklerinin yanında yoğun dilsel analiz ve gramer tartışmaları vardır.

2.7.5.4. Beyitlerin Belagat Açısından İncelenmesi

Şânî, istişhad beyitlerini önce belagat yönünden inceleyerek, her bir beytin ihtiva ettiği söz sanatlarını belirlemiştir. Ardından beyitleri arûz açısından ele almıştır. Bu çerçevede beyitlerin kafiye düzenini ve veznini belirlemiş, bahirlerle şiirlerin kontrolünü yapmadan önce şiirin yazıldığı vezin hakkında tafsilatlı bilgi vermiştir. Şânî’nin bu yöntemi, onun eserinin kıymetini daha da artırmıştır. Şöyle ki, *el-İfşâh* sadece bir şerh değil, bahirlerin oluşmasına ilişkin içerdiği kıymetli bilgilerle aynı zamanda arûz vezniyle

³³ Şânî, *a.g.e.*, 24b.

³⁴ Şânî, *a.g.e.*, 25b.

³⁵ Şânî, *a.g.e.*, 25b.

³⁶ Şânî, *a.g.e.*, 25b.

³⁷ Şânî, *a.g.e.*, 24b-26b.

ilgili bir temel bilgi kaynağı niteliğindedir. Örnek olarak zikredilen aşağıdaki beytin edebî analizi, müellifin takip ettiği sistem hakkında fikir vermektedir.

إِلَهِ عِبْدُكَ الْعَاصِي أَتَاكَ مُؤَرَّأً بِالذُّنُوبِ وَقَدْ دَعَاكَ

“İlâhî sana geldi kulun, günahkâr, yalvardı sana, günahlarını itiraf ederek”

Şânî’ye göre bu beyitte taşrî‘ sanatı vardır.³⁸ Çünkü beytin ‘arûzu olan اَتَاكَ/etâkâ ile zarbı olan دَعَا/de‘âkâ kelimelerinde, ikiden fazla aynı sesin kullanılması suretiyle zengin kafiyeğe yer verilerek taşrî‘ yapılmıştır.³⁹ Lafız ve mana uyumuna riayet edilerek العَاصِي/ve الذُّنُوب_/kelimelerinde îtilâf sanatı yapılmıştır.⁴⁰ Ayrıca birbirleriyle ilgili olan ve aralarında zıtlık bulunan إِلَهِ/ilâhî ve عَبْدٌ/‘abd kelimeleri aynı cümlede zikredilerek tîbâk yapılmıştır.⁴¹

Beyit, arûzun المُوْتَلَفَة/el-mü’telife denilen ikinci dairesinin وَاْفِر/vâfir vezniyle (bahr) söylenmiştir.⁴² Ancak beyitlerin ritmini iyileştirmek amacıyla tef‘ilelelerde bir dizi değişiklik yapılmıştır. Beytin şadr, haşv ve ibtidâ kısmı ma‘şûbdur.⁴³ Vâfir vezninin tef‘ilelerini oluşturan مُفَاعَلَتُنْ/müfâ‘aletün tef‘ilesine uygulanan aşb işlemi neticesinde tef‘ilenin vetid hecesinden sonraki ağır sebebin ikinci harfi olan ل/lâm, مُفَاعَلَتُنْ/müfâ‘al-tün şeklinde sakın kılınmıştır.⁴⁴ Bu tef‘ile de tatbikatta vezindaşı olan مَفَاعِيلُنْ/mefâ‘ilün veznine aktarılmıştır. Daha sonra vâfir vezninin ‘arûz ve zarb kısımlarına katf

³⁸ Taşrî‘: Beytin her iki mısraının son kelimelerinin kendi aralarında kafiye olmasına taşrî‘ denir. Bu beyitte اَتَاكَ/etâkâ ve دَعَا/de‘âkâ kelimelerinde ikiden çok ses benzerliği olduğu için taşrî‘ sanatı vardır.

³⁹ ‘Aruz: Kasidenin ilk beytin sadr denilen ilk mısraının son tef‘ilesine ‘aruz denir. Zarb: Kasidenin ilk beytinin ‘acüz denilen ikinci mısraının son tef‘ilesine zarb denir.

⁴⁰ İtilâf: Sözü tesirini artırmak ve ses ahengi ile anlamın uyumunu sağlamak amacıyla vezin, lafız ve mana uyumlu olması anlamına gelen bir bedi‘ sanatıdır.

⁴¹ Tîbâk: Bir bedi‘ terimi olan ve tezat olarak da ifade edilen tîbâk sanatı, birbirine zıt iki sözcüğün aynı beyitte, dizde ya da söz öbeğinde bir arada zikredilmesine denir.

⁴² On altı ideal arûz vezninin tef‘ilelerinin hareketli ve sakın harflerinin sayılarına ve sıralanışına göre tasnifinin neticesinde ortaya çıkan beş gruptan her birine daire denir. Birinci daire المَخْتَلَفَة/el-muhtelife dairesi olup tavil, medîd ve basit bahirlerinden oluşur. Vâfir ve kâmil bahirlerinin yer aldığı ikinci daire المُوْتَلَفَة/el-mü’telife ismini alır. Üçüncü daire المَجْتَلِبَة/el-müctelibe dairesidir. Bu dairede hezec, recez, ve remel bahirleri bulunur. Seri‘, münserih, hafif, muzâri‘, muktezab ve müctes bahirlerinin bulunduğu daire المَشْتَبِهَة/el-müştebihe ismini alan dördüncü dairesidir. Beşinci daire المَتَّفَقَة/el-müttefika dairesidir. Bu dairede mütekârib bahri ile Ahfeş el-Evsat’ın (ö. 215/830 [?]) arûza sonradan ilave ettiği mütedârik bahri yer alır. Bk. Nihad M. Çetin, “Arûz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 428.

⁴³ Şadr ve ‘Acüz: Kasidenin beyitleri her birine mısra denilen iki parçadan oluşur. Beytin ilk mısraına sadr, ikinci mısraına ise acüz denir. Haşv: Beytin ibtidâ, ‘aruz ve zarb dışındaki tef‘ilelerine haşv denir. İbtidâ: Beytin ilk şatrını oluşturan şadr kısmının ilk (başlangıç) tef‘ilesine ibtidâ denir. ‘Aşb/ma‘şûb: Müfred zihafın bir türü olan ‘aşb vâfir veznine mahsustur. Harekeli olan beşinci harfin tef‘ileden düşürülmesi şeklinde uygulanır. Kendisinde ‘aşb uygulanan tef‘ile ma‘şûb adını alır. Bk. Selahattin Fettahoğlu, “Arap Aruzu, Genel Esasları ve Zorunlu Vezin Değişimleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/LXIV (2019): 48.

⁴⁴ Sebeb: Tef‘ilelerin iki harften oluşan hecelerinin her birine sebep denir. Harflerin ikisi de hareketli (//) ise ağır sebep, birincisi hareketli ikincisi sakın (0/) ise hafif sebep adını alır. Vetid: Tef‘ilelerin üç harften oluşan hecelerinin her birine vetid denir. Üç harfli hecenin birinci ve üçüncü harfi hareketli, ikinci harfi sakın (0/) olursa ayrık vetid adını alır. İlk iki harfi hareketli, üçüncü harfi sakın (0//) olan vetidler birleşik vetid olarak isimlendirilir.

uygulanmış ve bu kısımlar فَعُولُنْ/fe‘ûlün hâlini almıştır.⁴⁵ Böylece vâfir bahrinin ölçüsü aşağıdaki şekilde oluşmuştur.

Tablo 2: Arûzun İkinci Dairesinin وافر/Vâfir Bahri

عجز/‘Acüz			صدر/Şadr		
ضرب/ Zarb	حشو/Haşv	حشو/Haşv	عروض/ ‘Aruz	حشو/Haşv	ابتداء/İbtidâ
فعلون	مفاعيلن	مفاعيلن	فعلون	مفاعيلن	مفاعيلن
Fe‘ûlün	Mefâ‘ilün	Mefâ‘ilün	Fe‘ûlün	Mefâ‘ilün	Mefâ‘ilün
0/ 0//	0/ 0/ 0//	0/ 0/ 0//	0/ 0//	0/ 0/ 0//	0/ 0/ 0//

Şânî, Sekkâkî’nin tanık beyitlerini analiz ederken, edebiyatın bütün inceliklerini dikkate almıştır. Beyitlerdeki kafiye çeşitlerini göz ardı etmemesi buna iyi bir örnektir. Müellif, yukarıda bahsi geçen beytin kafiye düzenini de incelemiştir. Buna göre اَتَاكَ/etâka ile دَعَا/de‘âka kelimelerinin her ikisinde de iki sakın elifin arasında harekeli ك/kâf geldiği için mütevâtir kafiye vardır.⁴⁶ Beytin şadr ve acüz kısmının son tef’ilelerinde bulunan اَتَاكَ/etâka ile دَعَا/de‘âka kelimelerinde müreddef kafiye vardır. Revî harfî olan ك/kâf harfinden sonra ridf-i aslî harflerinden elif geldiği için bu iki kelimedeki kafiye, müreddef kafiye’nin ridf-i müfred kısmına girmiştir.⁴⁷ Başka bir tasnife göre de اَتَاكَ/etâka ve دَعَا/de‘âka kelimelerinde kafiye-i mevsûle vardır. Çünkü her iki kelimede de revî harfî olan ك/kâfa /elif bitişmiştir.⁴⁸ Müellif söz konusu beytin taktî’lerini aşağıdaki şekilde belirlemiştir.

⁴⁵ Kaţf: Tef’ilenin ikinci hecesini oluşturan ağır sebebin ikinci harfî (tef’ilenin beşinci harfî) atılarak aşb uyguladıktan sonra, tef’ilenin sonunda oluşan hafif sebebin düşürülmesi eylemine kaţf denir. Kaţf işlemi uygulanmış tef’ile maķţûf ismini alır. مَفَاعِلُتُنْ/mufâ‘aletün tef’ilesi uygulanan kaţf işlemi sonrasında فَعُولُنْ/fe‘ûlün şekline dönüşür.

⁴⁶ Mütevâtir kafiye: Arap, Fars ve Türk edebiyatında kafiye çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Bunlardan biri de kafiye harfî ve öncesindeki harflerin sakın ya da harekeli olması durumuna göre yapılan tasniftir. Bu tasnife göre: Kafiye’li olan sözcüğün sonunda peş peşe iki tane sakın harf gelirse müterâdif kafiye, kafiye’li kelimenin sonu bir sakın harfle biterse mütevâtir kafiye, kafiye’li olan kelime peş peşe iki harekeli harften sonra bir tane sakın harfle biterse veya iki sakın harf arasına iki harekeli harf girerse mütedârik kafiye, sakın olan son harften önce üç adet harekeli harf bulunan kafiye müterâkib ve kafiye’li olan kelimenin sakın olan son harfinden önce dört harekeli harf bulunursa buna da mütekâvis kafiye denir. Bk. Songül Yağcıoğlu, “Klasik Edebiyatla İlgili Teorik Eserlerde Kafiye Bahsinin Mukayeseli Olarak İncelenmesi”, *Türkiyat Mecmuası* 22/II (2012): 135.

⁴⁷ Revî: Kafiye kelimesinin ya da onun yerini tutan kelimenin son aslî harfine revî denir. Ridf: Revî harfinden sonra gelen, revî ile aralarına harekeli başka bir harf girmeyen ve hareke bakımından revîden önceki harfle aynı cinsten olan harfe ridf denir. Dokuz adet ridf harfî vardır. Bunlardan و/vâv, ي/ye ve /elif ridf-i aslîdir. Revî ile ridf-i aslî arasına giren ve sakın olan ه/He, ر/ra, س/sin, ش/şin, ف/fe ve ن/nûn harfleri ise ridf-i zâid olarak isimlendirilir. Müreddef kafiye: Kendisinde ridf harfî bulunan kafiye demektir. İki tür müreddef kafiye vardır. Bünyesinde aslî ridf harfleri olan و/vâv, ي/ye ve /elif harflerinden biri bulunan müreddef kafiye’ye ridf-i müfred; revî harfî ile ridf-i aslî arasına ridf-i zâid harflerinden birinin girdiği müreddef kafiye’ye ise ridf-i mürekkeb denir.

⁴⁸ Mevsûle kafiye: Revîye vasl harfinin bitişik olarak geldiği kafiye türüne mevsûle denir. Vasl harfî: Revî harfinden sonra gelen ve revîye muttasıl olan harftir.

Tablo 3: الٰهِي عَبْدُكَ الْغَاصِي اَنَاكَ مُقَرَّاً بِالدُّنُوبِ وَقَدْ دَعَاكَ

دعاكا	ذنوب وقد	مقرنبذ	اتاكا	دكلعاصي	إلهي عب
فعولن	مفاعيلن	مفاعيلن	فعولن	مفاعيلن	مفاعيلن

2.7.6. el-İfşâh'ın Önemi

Şânî, eseri hakkında oldukça iddialı cümleler kurmuş, *el-Miftâh*'la ilgili yapılan çalışmaların neredeyse tamamını yetersiz bulmuştur. Müellif bu savında haksız sayılmaz. Onun eseri diğerlerinden gerçekten daha zengindir. Gerek *el-Miftâh*'ın tamamına yönelik şerhlerde gerekse üçüncü bölüm şerhleri ve şevâhid çalışmalarında *el-İfşâh*'da bulunan birçok bilgi yer almaz. Kendisinin de ifade ettiği gibi Şânî, şiir şevâhidlerini hiçbir meseleyi eksik bırakmayacak şekilde incelemiştir. Kıymetini somutlaştırmak bakımından, bir örnek üzerinden *el-İfşâh* ile bazı önemli şerhleri karşılaştırmak isabetli olacaktır. Sekkâki haberin saygınlığına işaret etmek maksadıyla müsnedün ileyhin ismi mevsûl olarak getirilebileceğiyle ilgili belagat kuralının ispatı amacıyla aşağıdaki beyti tanık göstermiştir.

إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَّا لَنَا بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ

“Ki o gökyüzünü yükselten, bize, temelleri daha yüce ve daha uzun olan bir ev yaptı”

el-Miftâh'a şerh yazanların öncülerinden olan İbnü'n-Nâzım (ö. 686/1287) eserin üçüncü bölümünün özeti mahiyetindeki eserinde bu beyitte müsnedün ileyhin şânını yücelmek için ism-i mevsûl getirildiğini söylemekle yetinmiş, beytin anlam ve metin yapısına ilişkin herhangi bir analize yer vermemiştir.⁴⁹ Üçüncü kısmın tamamını şerh eden Kutbüddîn-i Şîrâzî, bu beyti açıklarken, بَيْتًا/beyten kelimesi ile Kâbe'nin kastedildiğini söylemiştir. Haberin şânını yüceltmeye delâlet açısından سَمَكَ السَّمَاءَ إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ şeklinde söylenmesinden daha açık olduğunu ifade etmekle yetinmiştir.⁵⁰ Sekkâki'nin eserinin tamamını şerh edenlerin ilklerinden olan Hüsâmüddîn el-Müezzîni (ö. 742/1341'den sonra), sadece önemli gördüğü yerleri قَوْلُهُ/kavlühü diyerek açıklamış, konuyla ilgili muhtemel soruları cevaplamıştır. Söz konusu beyitle ilgili ise müsnedün ileyhin ism-i mevsûl getirilmesiyle elde edilen yüceltme anlamının sıfatla da sağlanabileceğine ilişkin bir ihtimalin akla gelmesi duruma cevap olarak bunun mümkün olamayacağını izah ederken söz konusu beyti örnek olarak zikreder. Ancak beytin analizine dair herhangi bir beyanda bulunmaz.⁵¹ el-Halhâli'nin (ö. 745/1344) de bu beyti şerhi oldukça kısadır. Neredeyse Kutbüddîn-i Şîrâzî ile aynı cümleleri kurmuştur. Ancak günümüze ulaşan şerhler arasında ilk defa Ferezdak (ö. 114/732) ile Cerir'den (ö. 110/728 [?]) söz edilmesi önemlidir. Müellife göre بَيْتًا/beyten ifadesiyle Kâbe kastedilmiş olmakla birlikte şân ve şeref anlamı da

⁴⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn İbnü'n-Nâzım, *el-Miṣbâḥ fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1988), 16.

⁵⁰ Mahmûd b. Mes'ûd Kutbüddîn-i Şîrâzî, “Miṣtâḥu'l-Miṣtâḥ” (t.y.), 55b, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, Millet Genel Kütüphanesi.

⁵¹ Hüsâmüddîn İbrâhîm el-Hârizmî el-Müezzîni, “Şerḥu Miṣtâḥi'l-'ulûm” (t.y.), 216a, Ragıp Paşa Koleksiyonu, Milli Eğitim Bakanlığı.

vardır. Yani şan ve şeref dahil her bakımdan şairini rakibinden üstün olduğuna gönderme vardır.⁵² el-Halhâli'nin eserinde de beytin detaylı analizine rastlanmamaktadır. Teftâzânî (ö. 792/1390) *el-Muṭavvel*'de bu beyti izah ederken *بَيِّنًا*/beyten kelimesinin Kâbe veya şeref ve onur evi anlamlarına geldiğine işaret etmiştir. Müsnedün ileyhin ism-i mevsûl getirilmesiyle başka türlü elde edilemeyecek olan haberin saygınlığına ima anlamını ifade etmekle yetinmiş, beyit hakkında ayrıntıya girmemiştir.⁵³ Teftâzânî, eş-*Şerhu'l-Muḥtaşar*'da da benzer açıklamaları yaparak şiirin anlamı üzerinde durmuştur.⁵⁴ Cürcânî, bu beytin söz dizim ve edebî özelliklerine değinmeden doğrudan müsnedün ileyhin ism-i mevsûl olmasının, haberin saygınlığına delâleti konusunu tartışmıştır.⁵⁵ Şânî'nin eseri, beyitlerin detaylı i'rabının yapılması yönünden Cürcânî'nin *Şerhu ebyâti'l-Miftâh*'ı ile benzerlik göstermektedir.⁵⁶ Ancak Cürcânî genellikle beyitlerin i'rabı ve anlamını vermekle iktifa ederken Şânî oldukça tafsilatlı bir analiz yapmıştır. İbn Kemâl, beyitte geçen kelimelerin anlamını açıkladıktan sonra istiḥâd noktasına dikkati çeker. Buna göre sıra cümlesi ile haber cümlesinin aynı müessirin eseri olması yönünden benzemelerinde haberin saygınlığına bir gönderme yoktur. Buradaki ta'zîm anlamı cümlede ism-i mevsûlün zikredilmesinden kaynaklanmıştır.⁵⁷ Sonundaki kayıttan 1408 yılında yazıldığı anlaşılan Mahmûd b. Muhammed et-Tirmizî'ye ait *Şerhu ebyâti'l-Îzâh ve'l-Miftâh fi'l-me'ânî* isimli eserde beyitlerin açıklamasıyla ilgili tafsilata yer verilmemiştir.⁵⁸ Yine İsferyîni (ö. 945/1538) et-Teftâzânî'nin *el-Muṭavvel*'ine nispetle en geniş şerh anlamında *el-Aṭvel fi şerhi't-Telḥîş* ismini verdiği eserinde de beyitler oldukça kısa geçilmiştir.⁵⁹

Şânî'nin analizine göre bu beyit Ferezdak'a aittir. Şairin asıl adı Hemmâm b. Gâlib b. Şa'saa b. Naciye b. 'Îkâl b. Muhammed b. Süfyan b. Müşâci' b. Dârim b. Hanzala b. Mâlik b. Zeyd Menat b. Temîm'dir. Azık amacıyla kurutulan ekmek anlamındaki Ferezdak şairin lakabıdır. *el-Müzahir*'de şairin yüzü ekmeğin dış kısmına benzetildiği için bu lakabı aldığına ilişkin bir kayıt vardır. *Telḥîsü'l-Egânî* sahibi ise Benî Temîm'in büyüklüklerinden biri olarak nitelendirdiği şairin şiirlerinin ilmi derinliğine delil teşkil ettiğini ve künyesinin Ebû Firâs olduğunu söylemiştir. Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]) Yûnus b. Habîb'in (ö. 182/798) Ferezdak'ın şiirleri olmasaydı dilin üçte birinin kaybolacağını

⁵² Şemsüddîn Muhammed el-Halhâli, *Miftâhu Telḥîsi'l-Miftâh* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2006), 1/128.

⁵³ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *el-Muṭavvel şerhu Telḥîsi Miftâhi'l-'ulûm*, 3. bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 220.

⁵⁴ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *eş-Şerhu'l-Muḥtaşar* (Kahire: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1937), 52.

⁵⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *Hâşiye 'ale'l-Muṭavvel* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 95; Ferid Muhammed Bedevî, "Taḥkîk kitâbi'l-Mişbâh" (Doktora Tezi, Kahire, Câmi'atü'l-Ezher Külliyyeti'l-Lugati'l-Arabiyye, 1977), 111.

⁵⁶ Seyyid Şerif Cürcânî, "Şerhu ebyâti'l-Miftâh" (t.y.), 11a, Fatih Koleksiyonu, Süleymaniye Kütüphanesi.

⁵⁷ İbn Kemâl Kemâlpaşazâde, "Şerhu Miftâhi'l-'ulûm" (t.y.), 130b, Kemankuş Kataloğu, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi; İbn Kemâl Kemâlpaşazâde, "Tağyîru'l-Miftâh" (t.y.), 50a, Beyazıt, Beyazıt Kütüphanesi.

⁵⁸ Mahmûd b. Muhammed et-Tirmizî, "Şerhu ebyâti'l-Îzâh ve'l-Miftâh fi'l-me'ânî" (t.y.), 15b, Hasan Paşa Yazma Koleksiyonu, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi.

⁵⁹ İsmâüddîn el-İsferyîni, "el-Aṭvel fi şerhi't-Telḥîş" (t.y.), 97a, İzmir Koleksiyonu, Süleymaniye Kütüphanesi.

söylediğini nakletmiştir. Ferezdak kendi hayatıyla ilgili şöyle bir anekdot aktarmıştır: “Ben, Osman bin Affan’ın (ö. 35/656) halifelîği döneminde çocukken kavmimin şairleriyle atıştım. O zamandan beri kavmim dilimin zararından korkardı. Bu yüzden babam beni Alî b. Ebî Tâlib’e (ö. 40/661) götürdü. O da babama, oğluna Kur’ân öğretmesinin daha hayırlı olacağını söyledi.” el-Kelbî (ö. 204/819 [?]), İslâmî dönem şairlerinin ilk tabakasından olan el-Ferezdak’ın Muaviye (ö. 60/680) ile görüştüğü bilgisini nakletmiştir. İbn Kuteybe (ö. 276/889) de Ebû Ubeyde’den naklen şairin Cahiliye dönemi şairlerinden Zühre’ye (ö. 609 [?]) benzetildiğini söylemiştir. Yine Ebû Ubeyde’nin naklettiğine göre Ferezdak doksan küsur yaşında Basra’da hicrî 111 veya 114 yılında ölmüştür. Me’âhidü’t-tanşîş’de nakledildiğine göre Ferezdak, Alî b. Ebî Tâlib, Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Hüseyin (ö. 61/680), İbn Ömer (ö. 73/693) ve Ebû Saîd el-Hürî’den (ö. 74/693-94) rivayette bulunmuştur. Bu beyit, yüzden fazla beyti içeren uzun bir kasidenin ilk beytidir. Beytin devamı şu şekildedir:

بَيْتًا بَنَاهُ لَنَا الْمَلِكُ وَمَا بَنَا حَكْمُ السَّمَاءِ فَإِنَّهُ لَا يُنْقَلُ

“Bir ev inşa etti bize yaptığı asla yok olmayan Melik”

الَّذِي/ellezîy, الَّذِي/ellezî ism-i mevsûl olup الَّذِي/ellezî ve الَّذِي/ellezî olmak üzere dört farklı söyleyiş biçimi vardır. Kemâleddin el-Enbârî’nin (ö. 577/1181) *Esrârü’l-‘Arabîyye*’deki beyanına göre bu kelimenin aslı اَمْيُؤن/amyün gibi اَمْيُؤن/amyün kalıbında اَمْيُؤن/lezyün şeklindedir. Baş tarafına zorunlu olarak el/el takısı eklenerek الَّذِي/ellezî hâline dönüşmüştür. Ferrâ’ya (ö. 207/822) göre ise bu kelimenin aslı işaret ismi olan ذَا/zâ’dır. Sahiplik anlamını ifade eden ذُو/zû kelimesinden türediği de söylenmiştir. *Cem‘u’l-cevâmi*’de de geçtiği üzere الَّذِي/ellezî akıllı ya da akılsız varlıklar için kullanılan eril bir ism-i mevsûldür. Beyitte geçen سَمَك/semake geçmiş zaman fiili olup faili ism-i mevsûle dönen gizli zamirdir. السَّمَاء/es-semâe ise onun mef’ûlûdür. Bu cümle اِنَّ/inne edatının ismi olmakla mahallen mansûbdur. سَمَك/semeke yükseltmek demektir. Nitekim Araplar “Allah gökyüzünü yükseltti” anlamında اِنَّ السَّمَاءَ سَمَكًا derler. es-Şîhâh’da da geçtiği üzere evin tavanına السَّمَاء/es-semek denir. Araplar yüksek tümseğe veya devenin hörgücüne سَنَام/senâm semek derler. Bize bir ev inşa etti anlamındaki بَيْنَا/benâ lenâ beyten cümlesindeki بَيْنَا/benâ fiilidir. Faili ism-i mevsûle dönen gizli zamirdir. اِنَّا/lenâ’daki harf-i cerin müteallakı بَيْنَا/benâ fiilidir. بَيْنَا/beyten mef’ûlûdür. Cümle اِنَّ/inne edatının haberi olduğu için mahallen merfudur. Buradaki beyt ile kastedilen Kâbe’dir. Kutbüddin eş-Şîrâzî’nin de dediği gibi Allah Kâbe’yi şerefli kılmıştır. Ancak şairin bu kelimeyle şeref ve saygınlığı kastetmiş olması daha uygundur. Nitekim şair Lebîd (ö. 40 veya 41/660 veya 661) de فَبْنَى لَنَا بَيْتًا فَبْنَى/beyten kelimesini şeref ve saygınlık anlamında kullanmıştır. Zevzenî (ö. 486/1093) *Şerhu’l-Mu‘allaqâti’s-seb‘* isimli eserindeki yorumuna göre Ferezdak’ın bu beyitte بَيْنَا/beyten kelimesini şeref ve saygınlık anlamında kullanmış, bununla rakibi Cerîr’e karşı övünmüş ve ondan üstün olduğunu anlatmak istemiştir. دَعَائِمُهُ/de‘âimüh isim tamlaması olan bu ifade mübteda olup zamir beyte dönmektedir. Evin direği anlamına gelen bu kelime دَعَامَةٌ/di‘âme’nin çoğuludur. *el-Fâ‘ik*’de, tavanını desteklediği için evin sütunlarına دَعَامَةٌ/di‘âme denildiği bilgisi paylaşılır. Gözetleyip

korumaları ve onları desteklemeleri nedeniyle toplumların liderlerine de mecazi olarak *دَعَائِمُ الْقَوْمِ*/de‘âimü’l-kavm “ulusun direği” denir. Bir kimsenin İslâm’a karşı hizmet ve gayreti anlatılmak istendiğinde mecazi olarak *دَعَائِمُ الْإِسْلَامِ*/fûlânün de‘âimü’l-İslâm denilir. Şairin bu beytindeki *بَيْتًا*/beyten kelimesiyle mecazi olarak kişinin şan, şeref ve şöhreti kastedildiği gibi, *دَعَائِمُهُ*/de‘âimüh ifadesi de mecazdır ve şair kendi şeref ve şöhretinin destekleyicilerini ifade etmek istemiştir. İsm-i tafdil olan *أَعَزُّ*/e‘zzü mübtedanın haberidir. *وَأَطُولُ*/etvel de onun üzerine matûftur. Genelleme yapmak maksadıyla mufad-dalün minh belirtilmemiştir. Buna göre anlam “Kâbe bütün evlerden üstündür ya da benim şan ve şerefim bütün şöhret ve şereflerin üstündedir” demektir. *دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطُولُ* isim cümlesi *بَيْتًا*/beyten kelimesinin sıfatıdır.

Beytin anlamı, “göğü destek olmadan yükselten, bize onur ve şeref evi olan Kâbe’yi inşa etti. Bu evin direkleri, bütün evlerin direklerinden daha değerli ve daha uzundur. Ayrıca onun direklerinin şerefini tarif etmek ve direklerinin uzunluğunu gözle görebilmek mümkün değildir” demektir. Anlamın, “göğü yükselten ve binayı inşa eden, bize şerefli ve saygın olan Kâbe’yi ve mübarek Mekke’yi verdi. Onun direkleri, en mükemmel evin direklerinden daha güçlü ve daha uzundur” şeklinde olması da mümkündür. Beytin “benim şanımin yüceliği ve konumunun büyüklüğü, Ey Cerîr! hiçbir liderin ve akıllı kişinin ulaşamayacağı bir seviyededir. Durum böyleyken ona sen nasıl ulaşabilirsin? Ey Cerîr! ben yüce mertebeme ve yüksek konumla; sen ise düşük ahlak ve kötü şöhretle nitelendirilmişsin” şeklinde anlaşılması, şairin asıl amacına daha uygundur.

Sekkâkî bu beyti, haberin saygınlığına işaret etmek maksadıyla müsnedün ileyhin ism-i mevsûl olarak getirilebileceğine delil olarak kaydetmiştir. Müsnedün ileyhin *إِنَّ* *الَّذِي سَمَكَ* şeklinde ism-i mevsûl olması, devamında gelecek olan *لَنَا بَيْتًا* haberinin öne-mine ve saygınlığına bir gönderme vardır. Beyitte geçen *سَمَكَ*/semeke ile *السَّمَاء*/es-semâ ve *بَيْتًا*/beyten, *دَعَائِمُ*/de‘âimü ve *بِنَا*/benâ kelimeleri arasında îtilâf sanatı vardır. Beyit, arûzun ikinci dairesinin kâmil bahriyle yazılmıştır. Ancak ilk mısraın ibtidâ kısmı muzmârdır. Çünkü ibtidâ tef’ilesi olan *مُتَفَاعِلُنْ*/mütefâ’ilün vezni izmâr⁶⁰ uygulanmasıyla *مُتَفَاعِلُنْ*/mütfâ’ilün olmuştur. Sonra bu vezin *مُسْتَفْعِلُنْ*/müstef’ilün şekline dönüşmüştür. Beytin takti’leri şöyledir.

Tablo 4: *إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بِنَا لَنَا بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطُولُ* Beytinin Takti’leri

عجز/‘Acüz			صدر/Šadr		
ضرب/Žarb	حشو/Haşv	حشو/Haşv	عروض/‘Aruz	حشو/Haşv	ابتداء/İbtidâ
واطول	نمه اعز	بيتا دعا	ابنا لنا	سمك السما	ان الذي
مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

⁶⁰ İzmar: Ağır sebeple başlayan tef’ilede, ağır sebebi hafif sebebe çevirmektir. Diğer bir deyişle ağır sebeple başlayan bir veznin harekeli ikinci harfinin sakin kılınması işlemidir. Zihafî muzmâr adını alır. *مُتَفَاعِلُنْ*/mütfâ’ilün tef’ilesine has olan izmâr işleminden sonra bu vezin *مُسْتَفْعِلُنْ*/müstef’ilün halini alır.

Kafiye harfinin bulunduğu أَطُولُ/etvelü kelimesinin sonunda mukadder olan işbâ' و/vâv'ıdan⁶¹ önce و/vâv ve ل/lâm harfleri harekeli olarak geldiği için, başka bir anlatımla sakın olan işbâ' و/vâv'ı ile yine sakın olan ط/tı harfleri arasına harekeli olan و/vâv ile ل/lâm harfleri girdiği için mütedârik kafiye olmuştur. أَطُولُ/etvelü kelimesindeki revî harfî olan ل/lâm harekeli olduğu için mutlak kafiye vardır.⁶² Kafiye kelimesi olan أَطُولُ/etvelü'de revî harfî olan ل/lâm'dan önce ridf ve te'sîs harfî bulunmadığı için de mücerred kafiye⁶³ vardır.⁶⁴

⁶¹ İşbâ' Harfî: Harekeli olan revî harfinin uzatılması amacıyla revîden sonra getirilen و/vâv, ي/ye ve ا/elif harflerine denir.

⁶² Mutlak Kafiye: Arûz veznine ait tasniflerden biri de revî harfinin harekeli olup olmaması esasına göre sınıflandırmadır. Buna göre, revî harfî harekeli olur ve kendisinden sonra vasl harfî gelirse mutlak kafiye; revî harfî sakın olur ve kendisinden sonra vasl harfî gelmezse mukayye kafiye adını alır.

⁶³ Mücerred Kafiye: Sadece revî harfinin bulunduğu, ridf ve te'sîs harflerinin ise bulunmadığı kafiye türüdür.

⁶⁴ Şânî, *a.g.e.*, 40a-41b.

Sonuç

Hicri 10./16. yüzyıl Osmanlı ulemasından olan Karamanlı İbrâhim eş-Şânî'nin, Sekkâkî'nin *el-Miftâh*'ının belagatle ilgili kısmında geçen istişhâd beyitlerinin şerhi olan *el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Miftâh* adındaki eseri, bahse konu eser hakkında yapılan çalışmaların en önemlilerinden birisidir. Şânî, kendisinden önce yapılan çalışmaların tamamını eksik bulmuş, bunların bir kısmını, meselenin anlaşılmasını imkânsız hâle getirecek şekilde uzun ve karışık olmakla, diğerlerini ise konuları daha girift hâle getirecek derecede kısa olmakla itham etmiştir. Şânî'ye göre bu durumun sebebi, müelliflerin konulara yeterli düzeyde hâkim olamamasından kaynaklanmaktadır. Ona göre, medreselerde belagat derslerinin başyapıtı olmasına rağmen *el-Miftâh*'ı müderrisler bile tam olarak anlayamamakta, bazen bir beyti iki beyit ya da tersi zannettikleri durumla karşılaşmaktadır. Bütün bunlardan, üzerine yapılan birçok çalışmaya rağmen *el-Miftâh*'ın anlaşılma probleminin çözülemediği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla müellif, sözünü ettiği boşluğu doldurmak için, *el-Miftâh* üzerinde kapalı hiçbir yeri bırakmayacağı iddiasıyla eserini yazmıştır. Bu çalışmada ulaşılan sonuca göre Şânî'nin, bu hedefinde başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Seleflerinin çalışmalarıyla karşılaştırıldığında, diğerlerinin aksine onun eserinde, istişhâd beyitleriyle ilgili muğlak hiçbir konunun bırakılmadığı görülmektedir. Onun bu çalışması özellikle, beyitlerin edebî yönünün analiz edilmesinde diğer çalışmaların tamamını aşmıştır. Bu çerçevede, beyitlerde bulunan edebî sanatların tespitini yapmış, kafiye düzenini ve türlerini en ince ayrıntısına kadar incelemiştir. Sonra ilgili beytin bahrini saptamıştır. Her bir beytin arûz veznini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Beyitlerin takti'lerini belirleyerek ve şiirin yazıldığı tef'ilelerle bölümleri karşılaştırarak, şiirin vezin ve bahr uyumunun kontrolünü yapmıştır.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlardan biri de Şânî'nin eserinin yazma nüshalarıyla ilgili bir hatanın tespit edilerek düzeltilmesiyle ilgili girişimlerin başlatılmış olmasıdır. Şöyle ki, çalışmanın ilgili kısmında ayrıntılı işlendiği üzere, bazı kaynaklarda ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu'nun internet sitesinde, Vahyîzâde'ye nispet edilen *Mefâtîh muğlekâtî'l-Miftâh* isimli eser ile Şânî'nin eserinin karıştırılmıştır. Neticede söz konusu eserin Vahyîzâde'ye ait olmadığı, Şânî'nin eserinin yazma nüshalarından biri olduğu tespit edilmiştir. Bu hatanın düzeltilmesi için ilgili kurum nezdinde girişimde bulunulmuştur. Bu önemli eserin, gerekli tahkik çalışmasının yapılarak literatüre kazandırılması hâlinde, Arap dili çalışmalarına önemli bir katkı sağlanmış olacağı kanaatindeyiz.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığını; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Kaynakça

1. Temel Kaynaklar

- Akbayır, Nuri. *Sicill-i Osmanî*. 6 Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1996.
- Atâî, Nev'îzâde. *Hadâîku'l-haķāîķ fî tekmileti's-Şekāîķ*. çev. Suat Donuk. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcû'l-luġa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım, 1987.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Hâşîye 'ale'l-Muṭavvel*. thk. Reşîd A'razî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luġa*. thk. Muhammed Avd Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmi'u's-şurûḥ ve'l-ḥavâşî*. 3 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmeu's-Sekâfî, 2004.
- Halhâlî, Şemsüddîn Muhammed. *Miftâhu Telhîsi'l-Miftâḥ*. thk. Hâşim Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2006.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sader, 3. Basım, 1993.
- İbnü'n-Nâzım, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. *el-Miṣbâḥ fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. thk. Hüsnî Abdülcelîl. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1988.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Şerâfettîn Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge. 6 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 4 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1957.
- Kınalızâde, Hasan Çelebi. *Tezkiretü's-şu'arâ*. çev. Aysun Sungurhan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *el-Baḥşü'l-luġavî 'inde'l-'Arab*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 6. Basım, 1988.
- Sâhib b. Abbâd, Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd. *el-Muḥîṭ fî'l-luġa*. thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn. 11 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Sâmi, Şemseddin. *Kāmûsü'l-a'lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1888.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh. *Şerḥu Kitâbi Sibeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdi - Alî Seyyid Alî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Tâhir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. çev. M. Y. Yekta Saraç. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.

Teftâzânî, Sa‘düddîn. *el-Muṭavvel şerhu Telhîşi Miftâhi’l-‘ulûm*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 3. Basım, 2013.

Teftâzânî, Sa‘düddîn. *eş-Şerhu’l-Muhtaşar*. Kahire: el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye, 1937.

Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-A‘lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü’l-İlmi li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

2. Yayınlanmamış Kaynak Eserler

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu ebyâti’l-Miftâh*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu.

İsferâyînî, İsmâüddîn. *el-Aṭvel fî şerhi’t-Telhîş*. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, 00981-001, 260.

Kemâlpaşazâde, İbn Kemâl. *Şerhu Miftâhi’l-‘ulûm*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankuş Kataloğu, 00554.

Kemâlpaşazâde, İbn Kemâl. *Tagyîru’l-Miftâh*. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 6126, 156.

Kutbüddîn-i Şîrâzî, Mahmûd b. Mes‘ûd. *Miftâhu’l-Miftâh*. Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, 1853, 275.

Müezzînî, Hüsâmüddîn İbrâhim el-Hârizmî. *Şerhu Miftâhi’l-‘ulûm*. Millî Eğitim Bakanlığı, Ragıp Paşa Koleksiyonu, 1109.

Şânî, İbrâhim b. Abdurrahman el-Karamânî. *el-İfşâh fî şerhi şevâhidi’l-Mişbâh*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 04464.

Tirmizî, Mahmûd b. Muhammed. *Şerhu ebyâti’l-İzâh ve’l-Miftâh fî’l-me‘ânî*. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma Koleksiyonu.

3. Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Ahmedî, İbrâhim b. Muhârib b. Yûsuf. “el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi’l-Mişbâh dirâsetün ve tahkîk.” Yüksek lisans tezi, el-Câmiatü’l-İslâmiyye bi’l-Medineti’l-Münevvere, 2012.

Alak, Musa. “Kemalpaşazâde’nin Şerhu Tağyîri’l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili.” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

Alparslan, Mevlûde. “İbrahim Şânî Lârendevî’nin Gülşen-i Efkâr Mesnevîsi Metin-Muhtevâ-Tahlil.” Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.

Bedevî, Ferîd Muhammed. “Tahkîk kitâbi’l-Mişbâh.” Doktora tezi, Câmi‘atü’l-Ezher, 1977.

Çetin, Nihad M. “Arûz”. TDV İslâm Ansiklopedisi, III (İstanbul 1991) ss. 424 - 437.

- Doğru, Sefacan. “Mir’atü’s-Safâ (Şânî).” *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, (2013). (erişim 18 Nisan 2024)
- Fettahoğlu, Selahattin. “Arap Aruzu, Genel Esasları ve Zorunlu Vezin Değişimleri.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/LXIV (2019), 46 - 66.
- Gönel, Hüseyin. “Atâullah Ahmed Efendi.” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (2014), (erişim 18 Nisan 2024).
- Koç, Munise. “Gülşen-i Efkâr (Şânî).” *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, (2013). (erişim 17 Nisan 2024)
- Komisyon. *Hızânetü’t-türâs*. 125 Cilt. Riyad: Merkezü’l-Melik Faysal, ts.
- Kurmuş, Cengiz Veli. “Lârendeli Şânî Gülşen-i Efkâr İnceleme-Metin.” Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2010.
- Öztürk, Ali. “XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Söylemez, İdris. “Larendeli Şânî’nin Manzum Avâmil Adlı Eseri.” *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/II (2021): 333 - 376.
- Yağcıoğlu, Songül. “Klasik Edebiyatla İlgili Teorik Eserlerde Kafiye Bahsinin Muka-yeseli Olarak İncelenmesi.” *Türkiyat Mecmuası* 22/II (2012): 127 - 170.

Görsel 1: Şânî'nin Eserinin ve Vahyîzâde'ye Nispet Edilen Eserin Giriş Kısmı

Şânî'nin <i>el-İfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Mişbâh</i> 'inin Giriş Kısmı	Vahyîzâde'ye Nispet Edilen <i>Mefâtîh muğlekâti'l-Miftâh</i> 'in Giriş Kısmı
الحمد لله الذي جعل نوع الإنسان منغمسا في تيار الفصاحة وصيّر أهل اللسان مقتبسا من أنوار أقمار البلاغة وشرفه بأنواع اللغة والمنطق الفصيح وخصّصه بأصناف صياغة الكلام والتصريح وأعطاه عطيتَه البراعة واللسن وأحسنه أحسن اللسن والسنن والصوله على رسوله الهادي بالكلام المعجز إلى الطريق القويم المرشد بالأدلة القويّة إلى الصراط المستقيم المختص بقت غَضْدُ فصحاء قحطان المخرب بنين صرّوخ بلغاء عدنان محمد الفارس في ضمار البراعة والسماح في سداء الدراية فرسان الفصاحة والفصاح وعلى آله الذين استعذبوا حليب الكرامة من مشارب الرسائل وأصحابه الذين ارووا المتعطشين من زلال منيع الولاية والكرامات ما دامت السموات على الأرض دائرة والمسخرات في جوّ السماء سائرة فَانَ الكتاب البارِع والسفر الجامع المعروف الموسوم بمفتاح العلوم الذي صنّفه الفاضل الأكمل والعلامة الأفضل أبو يعقوب يوسف السكاكي طاب ثراه باللفظ الوافي أنجح الكتب المتداولة في علم البلاغة فائدة وأرجحها وأنفعها فيها عائدة وأكملها وأشملها ضابطة وقاعدة تصنيف شريف أغرّ وتآليف لطيف أبرّ فباكر بي أن يكتب كلماته على الصحائف من زبرجد بالنبر لأعلى الصفائح من مسدّ بالحبر وهو المرشّح بأبيات المَهْزَة من الفصحاء والمرشّح بأشعار السحرة من البلغاء على سبيل الاستشهاد لأجل الاسترشاد كلها ثواقب تتلأأ في الظلام والدراري تتشعشع على جميع الأنام لكن الكثير من العيون لم يشاهد أنوارها والبصائر الضعيفة الخفيفة لم تبصر أوضاع أثارها وجميعها اللالي البهية والجواهر السنية لكنّها غير مثقوبة وجملتها غير منقوبة بأبدي الأفكار الدقيقة من الأذهان الرشيقة وكلها الأرباب اللذيذة اللبنة والأعاب الكريمة النافعة التي لم يقطعها أحد من الفضلاء ولم يقطعها فرد من العلماء من أول الإنشاد إلى هذا العصر بالسداد إلا أن بعضا منهم خاضوا في الشرح متغمسين في بحر الأطناب ولم يخرجوا منها الفرائد وسارعوا إلى فضاء التوضيح ولم يبلغوا إلى مقاصد الفوائد ومنهم شرعوا لكشف غوامضها بالاختصار والكناية وتعرّضوا للوضوح بالإيجاز وأوجز العبارة وكانوا مسرعين عن المواضع الصعبة ومسترحين في المواقع السهلة ولاسيما أنّ كلهم لم يتعرّضوا لبحورها وقوافيها ولم يسيروا إلى ما فيها من الصنائع العجيبة والبذائع الغريبة مع أنّها من اللوازم والمهام والمقاصد والمأم خصوصا في هذه الأوان والأيام لأنّي اطّلت على كثير من الإخوان وجمّ غير من الإمعان في هذا الزمان لا يميزون المصراع عن مصراع في البيت المصّر حتّى يظنون البيتين بيتا واحدا في بعض القطع ولا يصلون إلى كل ما قصده الشعراء من الصنائع الغرا والعجائب الزهرا فهجّس في خلدي الرقيق وورد على بالي	الحمد لله الذي جعل نوع الإنسان منغمسا في تيار الفصاحة وصيّر أهل اللسان مقتبسا من أنوار أقمار البلاغة وشرفه بأنواع اللغة والمنطق الفصيح وخصّصه بأصناف صياغة الكلام والتصريح وأعطاه عطيتَه البراعة واللسن وأحسنه أحسن اللسن والسنن والصوله على رسوله الهادي بالكلام المعجز إلى الطريق القويم المرشد بالأدلة القويّة إلى الصراط المستقيم المختص بقت غَضْدُ فصحاء قحطان المخرب بنين صرّوخ بلغاء عدنان محمد الفارس في ضمار البراعة والسماح السابق في سداء الدراية فرسان الفصاحة والفصاح وعلى آله الذين استعذبوا حليب الكرامة من مشارب الرسائل وأصحابه الذين ارووا المتعطشين من زلال منيع الولاية والكرامات ما دامت السموات على الأرض دائرة والمسخرات في جوّ السماء سائرة فَانَ الكتاب البارِع والسفر الجامع المعروف الموسوم بمفتاح العلوم الذي صنّفه الفاضل الأكمل والعلامة الأفضل أبو يعقوب يوسف السكاكي طاب ثراه باللفظ الوافي أنجح الكتب المتداولة في علم البلاغة فائدة وأرجحها وأنفعها فيها عائدة وأكملها وأشملها ضابطة وقاعدة تصنيف شريف أغرّ وتآليف لطيف أبرّ فباكر بي أن يكتب كلماته على الصحائف من زبرجد بالنبر لأعلى الصفائح من مسدّ بالحبر وهو المرشّح بأبيات المَهْزَة من الفصحاء والمرشّح بأشعار السحرة من البلغاء على سبيل الاستشهاد لأجل الاسترشاد كلها ثواقب تتلأأ في الظلام والدراري تتشعشع على جميع الأنام لكن الكثير من العيون لم يشاهد أنوارها والبصائر الضعيفة الخفيفة لم تبصر أوضاع أثارها وجميعها اللالي البهية والجواهر السنية لكنّها غير مثقوبة وجملتها غير منقوبة بأبدي الأفكار الدقيقة من الأذهان الرشيقة وكلها الأرباب اللذيذة اللبنة والأعاب الكريمة النافعة التي لم يقطعها أحد من الفضلاء ولم يقطعها فرد من العلماء من أول الإنشاد إلى هذا العصر بالسداد إلا أن بعضا منهم خاضوا في الشرح متغمسين في بحر الأطناب ولم يخرجوا منها الفرائد وسارعوا إلى فضاء التوضيح ولم يبلغوا إلى مقاصد الفوائد ومنهم شرعوا لكشف غوامضها بالاختصار والكناية وتعرّضوا للوضوح بالإيجاز وأوجز العبارة وكانوا مسرعين عن المواضع الصعبة ومسترحين في المواقع السهلة ولاسيما أنّ كلهم لم يتعرّضوا لبحورها وقوافيها ولم يسيروا إلى ما فيها من الصنائع العجيبة والبذائع الغريبة مع أنّها من اللوازم والمهام والمقاصد والمأم خصوصا في هذه الأوان والأيام لأنّي اطّلت على كثير من الإخوان وجمّ غير من الإمعان في هذا الزمان لا يميزون المصراع عن مصراع في البيت المصّر حتّى يظنون البيتين بيتا واحدا في بعض القطع ولا يصلون إلى كل ما قصده الشعراء من الصنائع الغرا والعجائب الزهرا فهجّس في خلدي الرقيق وورد على بالي

القطع ولا يصلون إلى كل ما قصده الشعراء من الصنائع الغرا والعجائب الزهرا فهَجَسَ في خلدي الرقيق وورد على بالي الشفيق أن أكتب لها شرحا وافيا على قدر القدرة ووسع الطاقة ليزيل صغابها ومشكلاتها ويكشف حجابها ومعضلاتها ويوضح عيوبها وعسرتها ويحل عقدتها وشبهتها التي هي المودعة في ألفاظها ومعانيها وفي أوزانها ومبانيها فشرعت لكتبه بعد تتبّع الشروح المتداولة المفضلة والحواشي المتعارة المطولة بقلة البضاعة ثقة بكرم أهل الفضل والبراعة وأملته مع ربانث الدهر وحوادث العصر عند بوارق مجلج الزمان وطوارق عوائق الحدثنان وتقعّع رعود الآلام والمحن وتضعّض هموم الأصدام الفتن بأنّي لمعترف الخطأ بالرشد عن صميم الببال والخلد ان زللت في بعض المواضع بسوء الفهم ولوقوع الخلل في العقل من الوهم فأتضرع أن يصلحه من الثقة بحسن النظر من أهل الحبر والعبر بعد العثور عليه بالفكر فطردت عنوانه بالقلب من نشر أحكامه في الغبراء كاشعة الشمس في ساحة السماء ويستفيض من فيوض جوده مشاهير العلماء ويغنم بنگام آثاره جماهير الفضلاء يتقرر بين جمهور الثقات والأكابر ويتحقق عند جميع الفضلاء ذوي المفاهيم أن أقوى السلاطين جلالا وصدرا وأعلامهم كمالا وقدرا وأعظمهم عزة ودولة وأكرمهم قدرة ومنحة وهو السلطان الذي جعله الله قهرمان العجم وقالع قلاع ملاك الروم والديلم وصيّر لمعان أسيافه بوارق على أعداء الدين المتين وصدّمت مقامعة طوارق على فروق الضالين وأضحك تغور أزهار الإسلام والمسلمين بقطرات سحب معدلة وبإشراق شمس مكرمه إلى يوم الدين ألا وهو السلطان الزاهد المجاهد في سبيل الله المنان السلطان ابن السلطان محمد خان ابن السلطان مراد خان ابن سليم خان مد الله ظلال إقباله على كافة أهل الإيمان وأبد كمال إجلاله إلى انقراض الدوران ونفاد الأزمان وانار الأفاق بأنوار أقدار عدالته وزين الأكتاف بأزهار حداثق سعادته وأدام حاكما ومتصرفا في الربع المسكون ما دامت الأرضون وماكر الشهور والسنون فأردت به الهدية حتى يكون منظر الصاحب العطية وفائدة النفوس الزكية الذي هو ذو الكرم العظيم والمأمول من الرحيم الذي هو ذو النعم الجسيم بحرمته من نزل في شأنه إنك لعلّ خلق عظيم أن تقع في محل القبول والإجابة ومحز العناية والشفاعة وسميته بكتاب الإيضاح وما توفيقى إلا بالله العزيز الفتاح	الشفيق أن أكتب لها شرحا وافيا على قدر القدرة ووسع الطاقة ليزيل صغابها ومشكلاتها ويكشف حجابها ومعضلاتها ويوضح عيوبها وعسرتها ويحل عقدتها وشبهتها التي هي المودعة في ألفاظها ومعانيها وفي أوزانها ومبانيها فشرعت لكتبه بعد تتبّع الشروح المتداولة المفضلة والحواشي المتعارة المطولة بقلة البضاعة ثقة بكرم أهل الفضل والبراعة وأملته مع ربانث الدهر وحوادث العصر عند بوارق مجلج الزمان وطوارق عوائق الحدثنان وتقعّع رعود الآلام والمحن وتضعّض هموم الأصدام الفتن بأنّي لمعترف الخطأ بالرشد عن صميم الببال والخلد ان زللت في بعض المواضع بسوء الفهم ولوقوع الخلل في العقل من الوهم فأتضرع أن يصلحه من الثقة بحسن النظر من أهل الحبر والعبر بعد العثور عليه بالفكر فطردت عنوانه بالقلب من نشر أحكامه في الغبراء كاشعة الشمس في ساحة السماء ويستفيض من فيوض جوده مشاهير العلماء ويغنم بنگام آثاره جماهير الفضلاء يتقرر بين جمهور الثقات والأكابر ويتحقق عند جميع الفضلاء ذوي المفاهيم أن أقوى السلاطين جلالا وصدرا وأعلامهم كمالا وقدرا وأعظمهم عزة ودولة وأكرمهم قدرة ومنحة وهو السلطان الذي جعله الله قهرمان العجم وقالع قلاع ملاك الروم والديلم وصيّر لمعان أسيافه بوارق على أعداء الدين المتين وصدّمت مقامعة طوارق على فروق الضالين وأضحك تغور أزهار الإسلام والمسلمين بقطرات سحب معدلة وبإشراق شمس مكرمه إلى يوم الدين ألا وهو السلطان الزاهد المجاهد في سبيل الله المنان السلطان ابن السلطان محمد خان ابن السلطان مراد خان ابن سليم خان مد الله ظلال إقباله على كافة أهل الإيمان وأبد كمال إجلاله إلى انقراض الدوران ونفاد الأزمان وانار الأفاق بأنوار أقدار عدالته وزين الأكتاف بأزهار حداثق سعادته وأدام حاكما ومتصرفا في الربع المسكون ما دامت الأرضون وماكر الشهور والسنون فأردت به الهدية حتى يكون منظر الصاحب العطية وفائدة النفوس الزكية الذي هو ذو الكرم العظيم والمأمول من الرحيم الذي هو ذو النعم الجسيم بحرمته من نزل في شأنه إنك لعلّ خلق عظيم أن تقع في محل القبول والإجابة ومحز العناية والشفاعة وسميته بكتاب الإيضاح وما توفيقى إلا بالله العزيز الفتاح

Görsel 2: Şânî'nin Eserinin ve Vahyîzâde'ye Nispet Edilen Eserin Hatime Kısmı

Şânî'nin <i>el-lfşâh fî Şerhi Şevâhidi'l-Mişbah</i> 'ının Hatime Kısmı	Vahyîzâde'ye Nispet Edilen <i>Mefâtih müğlekâtî'l-Miftâh</i> 'ın Hatime Kısmı
ومن المطلقه لتحرك حرف الرّوي وهو السّين فيه ومن المجردة لعدم وقوع حرف الردف والتّأسيس قبل الرّوي فيه الحمد لله الولي الوهاب على إتمام تحريره هذا	ومن المطلقه لتحرك حرف الرّوي وهو السّين فيه ومن المجردة لعدم وقوع حرف الردف والتّأسيس قبل الرّوي فيه قد تم الكتاب بفضل الله الكريم الوهاب

لكتاب قد تم تبليغته وقت الظهر من يوم الخميس عاشر ذي القعدة النفيس الواقع في سنة ألف والشمس في الدرجة الثامنة والعشرين من برج الأسد على يد مؤلفه الفقير ومصنفه الحقير إبراهيم بن الشيخ عبد الرحمن ابن الشيخ أصفياء القرمانلي اللارندوي الشهير بشاني مع الهموم والبلوى لا يحملها رضوى وتزاحم الموانع والعوائق وتراكم القواطع والصواعق وتواتر الحوادث وتكاثر الربائث وطمحات الدهر وسطوات العصور وقعة الزمان وصعصة الدوران التي تهتز عند صدورها الصدور الواسعة وتزلزل عند سقوطها القلوب الخاشعة وقد بذلت فيه طاقتي حسب الإمكان بترك ما يستلذه إخوان هذا الزمان من ملازمة تراب أقدام الأكابر ومواظبة أبواب أصحاب الجاه والمفاخر

وأوردت أولاً البيت المستشهد به ثم أتبعه بتسمية قائله وسببه الذي قيل لأجله وذكر نسبه وقبيلته وعصره وهل هو جاهلي أو مخضرمي أو إسلامي بحسب استطاعتي الوقوف على ذلك على سبيل الاقتصاد لا الاختصار ولا الإطناب والإكثار وكتبت قبله وبعده ومطلعه لمعاونة المعنى ولا استعذابه بوصف بليغ وباشتمال الحكم، ونحوه إن كان من القصيدة وإلا فاكتفيت بذكر قبله وبعده ولم أكتب القصيدة تحاشياً عن التطويل خارجاً عن التعديل ثم أتبعتهما بالشرح الوافي والكشف الكافي لاشتماله على الفنون العربية والعلوم الأدبية من الصّرف والنحو واللغة الوفية والبيان والبدیع والعروض والقافية وقد تتبعته لذلك بعض كتب التفاسير وحواشيها وشروح المفاتيح والتلخيص وحواشيهما ودلائل الإعجاز وأسرار البلاغة للشيخ عبد القاهر الجرجاني وشروح أبيات الكشاف والمفصل وشروح أبيات المفاتيح والإيضاح وشرح شواهد شروح الألفية للعيني وشرح شواهد مغني اللبيب للسيوطي وشرح الحماسة الطائفة للمرزوقي والتبريزي وشرح ديوان المعري لصدر الأفاضل وشرح ديوان المتنبي للواحدي وشرح ديوان أبي تمام وشرح ديوان البحتري وشرح المعلقات السبع للإمام الزوزني وشرح المعلقات التسع لجعفر النحوي وشرح المعلقات العشر للتبريزي والكتب المشهورة كشرح الشافعية لجاربردي والرضي وشرح جمل عبد القاهر الجرجاني لشمس الدين الحنبلي وشرح جمل الزجاجي لابن عصفور وشرح الكافية للرضي وشرح اللب لسيد عبد الله وشروح المفصل كالإقليد والموصل وشرح مغني اللبيب للشمني وأسرار العربية لابن الأنباري وشرح شذور الذهب وهمع الهوامع للسيوطي والإتقان له والكتب المشهورة في اللغة كالألفاظ لابن السكيت

والصاح والقاموس وأساس اللغة وفائق اللغة ونهاية اللغة ومغرب اللغة ومزهر اللغة وفقه اللغة ودستور اللغة ولسان العرب والدّر الثّنيّر ومختار الصّحاح وكتاب الفصح لثعلب وشرحه للمرزوقي ودرّة الغواص للحريري وكتاب الأضداد لحاتم السجستاني وأدب الكاتب لابن قتيبة وطلبة الطلبة للإمام النسفي

وفي العروض كالقسطاس لصاحب الكشف
والخزرجية وشرح قصيدة ابن الحاجب وشرح قصيدة
ساوي وشرح أندلسي القصيري وعروض السكاكي

وفي المحاضرة كالمتطرف للأبشي وطبقات
الخلفاء للسيوطي وطبقات النحاة له وطبقات الشعراء له
وكتاب الأوائل له وحسن المحاضرة له وكتاب الشعر
والشعراء لابن قتيبة والمعارف له وروضة الأخبار لابن
الخطيب والمسامرة للشيخ الأكبر وتواريخ ابن خلكان وحياة
الحيوان وخريدة القصر وأمثال أبي عبيدة وجمهرة الأمثال
وجمهرة الأنساب وكتاب التمثيل للثعالبي والحماسة
البصرية وحمية الكميت ومختصر الأغاني وديوان علي
كرم الله وجهه وديوان شريف الرضي وديوان امرئ القيس
وديوان زهير وديوان علقمة وديوان الذباني وديوان ابن
قيس وديوان الأخطل وديوان طغراني وغيرها من
الدواوين المعتمدة وسائر شروح القصائد المشتهرة وكان
ذلك بالقسطنطينية الكبرى جعلها الله تعالى أمينة من أنواع
البلوى ومدة التأليف من الشروع إلى الفراغ خمس سنين
بعناية الله الملك المعين والمسؤول من الناظرين الإغماز
عن الخلل والنقصان وأن يستر العيوب بذيل العفو
والإحسان والمسؤول من الله الكريم وقاية النفس عن كرب
عظيم بحرمة سيد المرسلين محمد وآله وصحبه أجمعين

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Dersim [1914-1918]

Dersim during the First World War [1914-1918]

Ersoy Zengin*

Öz

Birinci Dünya Savaşı yıllarında önemli hadiselerin yaşandığı Dersim mutasarrıflığı Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu tam olarak tesis edemediği bir yerdi. Savaş yıllarında Doğu Cephesine yapılan ikmal Dersim üzerinden ve çevresinden yapıldığından stratejik konuma sahipti. Osmanlı idarecileri Dersim'den oldukça az miktarda asker temin etmişlerdi. Esasen Osmanlı idarecileri Dersim'den asker temin etmekten çok Doğu Cephesi'ne Elaziz ve Sivas'tan yapılan sevkiyatın Dersimliler tarafından sekteye uğratılmamasını hedeflemişlerdi. Bu hedefe 1916 yılının mart ayına kadar büyük oranda ulaşılmış olsa da 8 Mart 1916'da Doğu Dersim'de başlayan isyan Osmanlı Devleti'ni çok zor bir durumda bıraktı. Bu isyan Erzincan'a doğru ilerleyen Rus birliklerinin işini kolaylaştırdı. Osmanlı askeri kuvvetleri 1916 yılının mayıs ayında isyanı bastırdı. İlerleyen zamanda bölgede dengeler Osmanlı Devleti'nin lehine gelişti. 1917 yılında Rusya'da yaşanan iç karışıklıklar sonucunda Rus ordusu Doğu Anadolu'dan çekilmeye başladı. Dersim aşiretleri 1917 yılının ikinci yarısından itibaren Osmanlı ordusunda milis olarak yerlerini aldılar. Dersim milisleri, 1918 yılında Ermeni birliklerinin işgali altında bulunan Erzincan ve Erzurum'un kurtuluşunda bulundular.

Anahtar Kelimeler: Dersim, Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Aşiretler, Alevilik.

Abstract

The Dersim district, where significant events occurred during World War I, was where the Ottoman Empire struggled to establish control. Given its strategic location, as supply routes to the Eastern Front passed through Dersim and its surrounding areas, the region held significant military importance. The Ottoman authorities managed to recruit only a few soldiers from Dersim. Their primary objective was not to conscript soldiers but to ensure that the Dersim tribes did not disrupt the logistical operations from Elaziz and Sivas to the Eastern Front. Although this objective was achieved mainly until March 1916, an uprising broke out in Eastern Dersim on March 8, 1916, placing the Ottoman Empire in a problematic situation. The rebellion facilitated the advance of Russian forces toward Erzincan. The Ottoman military forces suppressed the revolt in May 1916. In the following period, the balance of power in the region shifted in favor of the Ottoman Empire. As internal turmoil erupted in Russia in 1917, Russian forces began withdrawing from Eastern Anatolia. From the second half of 1917 onwards, Dersim tribes began to serve as militia within the Ottoman army. In 1918, they played a role in the liberation of Erzincan and Erzurum, which were under Armenian occupation.

Keywords: Dersim, World War I, Caucasus Front, Tribes, Alevisim.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Munzur Üniversitesi ersoyzengin@munzur.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 3

Başvuru / Submitted: 16 Şubat 2025 & Kabul & Accepted: 1 Haziran 2025

Atıf / Citation: Zengin, E. "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Dersim [1914-1918]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 403-442.

Giriş

1911 yılında Trablusgarp'ta İtalya ile başlayan savaş Osmanlı Devleti'ni oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Henüz savaş devam ederken Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya arasında bir ittifak imzalanarak 1912 yılında Balkan Harbi başlamıştı. 1913 yılında hem Kuzey Afrika'da hem de Balkanlar'da kaybedilen savaşların çöküntüsü yaşanmaktaydı. 1914 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti tarihinin en kritik dönemlerini yaşamaktaydı. Nitekim uzun zamandan beri İtilaf ve İttifak devletleri arasında çıkması beklenen savaş 1914 yılının temmuz ayında patlak vermişti. Osmanlı Devleti bu tarihte henüz hangi tarafta yer alacağını belirlememişti.

Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel birçok iç sorun ile uğraşmaktaydı. Özellikle Ermeniler Rusya'nın koruması altında muhtar bir devlete kavuşma arzusundaydılar. Osmanlı Devleti'ni uğraştıran diğer bir konu da “*Dersim Meselesi*” idi. Nüfusunun büyük bir çoğunluğunu Kızılbaşların teşkil ettiği Dersim'de merkezin otoritesi sınırlıydı. Buradaki Kızılbaşların bir kısmı Cengiz Han'ın Batı'ya doğru hareketinde Horasan'dan gelmişlerdi. Diğer bir kısmı da Safevilerin, Doğu Anadolu'dan çekilmesinden sonra Dersim'i yurt tutmuşlardı. Dağ ve uçurumlardan oluşan Dersim'in çevresinden birçok nehir geçmekteydi. Bu coğrafi konum ona doğal bir kale vaziyeti kazandırmaktaydı. Dersim'in coğrafi konumu Kızılbaşlar için serbest bir bölge yaratmıştı. Ancak bu coğrafi konumun olumsuzlukları da vardı. Bir kere Dersim'in çok büyük bir kısmında tarım ve ticaret yoktu. Başlıca iktisadi uğraş hayvancılıktı. Geçim darlığı Dersimlilerin sert tabiatlı olmalarına sebep olduğu gibi çevre kaza ve köyleri yağmalamalarına da sebep olmuştu.¹

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında devletin zayıflamasına paralel olarak burada yaşayan aşiretlerin başına buyruk hareketleri de artmıştı. Yağma ve soygunların yanında ağalar zaman zaman Dersim'de bulunan hükümet temsilcisi kaymakam veya nahiye müdürlerini tehditle bölgelerinden çıkarmaktaydılar. Merkezi otoriteyi tanımayan bu tarz isyanları bastırmak için 1907, 1908 ve 1909 yıllarında askerî harekâtlar düzenlenmiş birçok ağa ve reis tutuklanmıştı. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdiği yıl olan 1914'te Dersim'de devlet ile aşiretler arasında uzun yıllardır süren egemenlik mücadelesi devam etmekteydi.

Dersim'de 1914 yılının önemli hadiselerinden birisi Kırgan aşiretinin Sin nahiye müdürünü nahiyeden kovmasıdır. Hükümet nüfuzunu tanımayan Kırgan aşiretine askerî harekât yapıldı. Bu isyanda Yukarı Abbas reisi Seyit Rıza, Kırgan aşiret reisi Süleyman Ağa'ya yardım vaadinde bulunmuştu. Ancak Seyit Rıza ve Bahtiyar aşireti hükümet güçlerine yardım edince Süleyman Ağa dehalet (boyun eğme) mecbur oldu. Bu hadise iki aşiret arasında husumet doğmasına sebep oldu.²

¹ Ersoy Zengin, “Binbaşı Ragıp Gümüşpala'nın Tunceli Raporu 1936-1937”, *Belgi* 20 (2020/II): 2565-2568.

² *Dersim Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu (1932) (DJUKR)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012), 190.

1914 yılında Dersim’de önceki yıllarda düzenlenmiş olan askeri hareketlerin tesiri devam etmekteydi. 1907, 1908 yıllarındaki isyana katılmış olanlar Meşrutiyetin ilanıyla affa uğramış olsalar da askere karşı silah kullananlar ve hukuk-i şahsi suçları affa uğramamış ve davaları devam etmekteydi. 1913 yılının sonları ve 1914 yılının mart ve nisan aylarında Doğu Dersim’de ortam gergindi. Pülümür kazasının Danzik (Dereboyu) nahiyesinden gıyaben mahkûm olan Ferhat ve avanesini yakalamak için bir zabıt komutasında 27 kişilik bir müfreze gönderildi. Danzik ahalisi ve çevredeki beş köyün de katılımıyla 200 kişilik silahlı grupla çatışma çıktı ve bir asker hayatını kaybetti. Esasen bu isyancı davranışa karşı yeni bir askerî harekât yapılması gerekiyordu. Ancak mevcut durumda bu mümkün değildi. Hem Balkan Harbinin yaraları sarılmakta hem de Bitlis’te isyan vardı.

Esasen Danzik halkının bu tutumunun sebebi reislerinin tutuklu bulunmalarıydı. Danzik nahiyesi reislerinden olan Gülabi oğlu Küçük Bako Erzincan’a tabi Kermeşili Sarıkaya köylü Sarı İsmailoğlu Arslan, Nıfı-ı Danzik köylü Kahraman oğlu Mustafa, Lernik köylü Süleymanoğlu Hüseyin isyan sırasında askere silah kullanmalarından ve önceki suçlarından dolayı Erzincan adliyesince tutuklanmış ve Erzurum Vilayetine nakledilmişlerdi. Ayrıca bölgeden birçok kişi de gıyaben mahkûm edilmişti. Danzik reislerinin tutuklu bulunması ve henüz tutuklanmamış olan birçok suçlunun aranması bölgede ortamı germişti. Nitekim Pancıras, Harsi, Ağık, Pardos köyleriyle Mahi mezrası halkı aşar vergilerini vermemekte, hükümete tabi köylere taarruz etmekteydi. Yetkililere göre Danzik ve etrafındaki köyler ilk fırsatta Pülümür merkezini işgal edeceklerdi. Bundan dolayı daha önce Meclis-i Vükela tarafından affedilmeleri uygun görülmeyen tutukluların affedilmeleri yeniden istendi. Yerel yetkililere göre tutukluların adli suçlarının tecili ile gıyaben tutuklu bulunanlar af dileycek ve hükümete teslim olacaklardı. Böylece bir zaman daha sükûnet sağlanarak idari tedbir alınabilirdi. Bu sükûnet devresinde karlar kalkar kalkmaz nahiye de bulunan mevcut kışlaya 100 kişilik bir nizamiye müfrezesi görevlendirilecek ve kazada bulunan süvari, piyade ve jandarma mevcudu 180 nefere çıkarılacaktı. Diz mevkiinde hızlıca bir karakol inşası ve buraya bir bölük nizamiye ve yeterli sayıda jandarmanın görevlendirilmesi, karakollar arasında devriye çıkarılması, ileri gelen reis ve seyitlerin taleplerinin dinlenmesi ve nasihat edilmesi, okul ve yol yapılması başlıca düşünülen tedbirlerdi. Ovacık nahiyesi cihetinde Mercan ismiyle yeni bir kazanın teşkil edilmesi Danzik nahiyesinin inzibatını olumlu yönde etkileyecekti.³

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Danzik’te yaşananlar 19. yüzyılın ortalarından beri yaşananların bir tekrarından başka bir şey değildi. Suçluları yakalamanın oldukça zor olduğu Dersim’de yakalanan suçlular bile bölge dinamiklerinden kaynaklı olarak cezalandırılmıyordu. Kaza merkezlerindeki idareciler kendilerini güvende hissedemiyor ve idare-i maslahat politikasını takip ediyorlardı. Düşünülen başlıca önlemler; yeni bir karakol ve kışla inşası, askeri gücün artırılması, bölge halkına nasihatte bulunulması, yol ve okul yapılmasıydı. Bunların da bir kısmı araya giren

³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 4278/320826.

çeşitli olaylar neticesinde gerçekleşmiyor, bir kısmı da gerçekleşse de beklenen netice elde edilemiyordu.

8 Şubat 1914 tarihli Osmanlı-Rus Antlaşmasıyla Rusya Anadolu'nun doğusunda özellikle Ermeniler üzerinde nüfuzunu artırmıştır. Bu antlaşmaya göre Erzurum, Trabzon ve Sivas ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetleri iki müfettişlik bölgesine ayrılacaktı. Genel müfettişliğe atanacak kişiler büyük devletlerin de katılacağı seçimle belirlenecek ve bahsedilen vilayetlerde idare, adliye, polis ve jandarmayı denetleyeceklerdi. Hamidiye Alayları lağvedilecek ve yedek süvari biçimine sokulacaktı. Ermeniler de isterlerse bu askeri birliğe girebileceklerdi. Gayrimüslimler bahsedilen vilayetlerde %20'den fazla nüfusları olmadığı halde memurluk, polis ve jandarma gibi görevlilerin % 50'sini oluşturacaktı. Mahkemelerde ve hükümet dairelerinde etnik unsurlar dillerini kullanabileceklerdi. Osmanlı Devleti bu taahhütlerden yalnız Rusya'ya karşı sorumlu olacaktı. Bu antlaşmayla Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu büyük devletler arasında Rusya'nın payı olarak görülmeye başlandı.⁴ Ermeniler ise Rusya'nın koruması altında özerk bir Ermenistan tasarısını işler kılmak için harekete geçmiş ve 1914 yılının nisan ayında reformları yürütmek üzere davet edilen genel müfettişlerle görüşmek üzere Paris ve Hollanda'ya delegeler göndermişti.⁵

Rusya bir taraftan da Kürtleri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıyordu. Osmanlı Hükümeti'nin yapılan antlaşmayı mümkün olduğunca gizli tutması Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Ermenileri Kürtlere tercih ettiği propagandasını yapmasına imkân sağlıyordu. Rusya, Abdürrezak Bedirhan, Simko, Molla Selim, Şeyh Şahabeddin, Şeyh Taha, Yusuf Kâmil Bedirhan ve Seyit Ali gibi Kürt önderleri Bitlis'te bir ayaklanma çıkarmaya teşvik etti. Rusya özellikle Abdürrezak Bedirhan'ı bir Kürt-Ermeni ittifakı kurması için aracı olarak düşünmekteydi. Abdürrezak Bedirhani'nin desteğiyle Bitlis İsyanı Mart 1914'te başladı. İsyanı destekleyen Kürt önderler İttihat ve Terakki'nin merkezileşme politikasından rahatsız oluyor, Kanun-i Esasinin ilanı ile Gayri-Müslimlerle eşit statüde olmak istemiyor ve II. Abdülhamid döneminde elde ettikleri yerel imtiyazların devam etmesini istiyorlardı. Ayrıca Ermenilerin durumunu düzeltmeye yönelik reformların hayata geçirilmeye başlaması da onları rahatsız etmekteydi. Molla Selim ve yandaşları 12 Nisan'da Bitlis'e saldırsalar da hükümet kuvvetlerince yenilgiye uğratıldılar. 18 Nisan'da sıkı yönetim kaldırıldı. 23 Nisan'da isyancıların liderlerinden Şeyh Şahabeddin ve Seyit Ali yakalanmış ve 7 Mayıs'ta idam edilmeleriyle isyan sonlanmıştır.⁶ Molla Selim ve bazı asiler Bitlis'teki Rus Konsoloshanesine sığındılar. Böylece asiler ile Rusya'nın arasındaki organik bağ ortaya çıktı. Bitlis Valisi Abdülhalik Bey asilerin teslim edilmesini talep etse de bu girişim sonuçsuz kaldı ve Rusya ile Osmanlı hükümeti arasında diplomatik bir kriz yaşandı. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla konsoloshanenin basılma ihtimali ortaya çıkınca

⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 2/3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 169-186.

⁵ Karekin Pastırmacıyan, *Hatıralarım 1914-1918* (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2023), 18.

⁶ Tibet Abak, "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)", *Toplumsal Tarih Dergisi* 2008, (2011): 8-10.

Rusya aylardır sakladığı asilerin konsoloshaneden çıkmasını istedi, böylece asiler yakalandılar.⁷

İsyanın etkisinin devam ettiği günlerde 5 Mayıs 1914'te Moskova Sefir vekili Fahrettin Bey Tiflis'te yayımlanmakta olan Roskova İzlovoski gazetesinde Kürt aşiret reislerinin Erzurum'da toplanmakta oldukları ve Dersim'deki isyanın ciddiyet kazandığı yolunda bir haber yayımlandığı bilgisini ulaştırdı.⁸ Hariciye Nezareti'ne bu bilginin ulaşmasıyla birlikte Erzurum valisinden gerekli incelemeyi yapması istendi. 27 Mayıs'ta; Erzurum'da böyle bir toplantının yapılmadığı ve yapılacağına dair bir işaret de bulunmadığı, Dersim'den de isyan çıktığına dair bir bilgi gelmediği ifade edilmekteydi. Gazetenin Bitlis isyanında sergilediği kışkırtıcı tavrı Dersim için de sürdürdüğü bildirilmekteydi.⁹ Aynı bilgiler 9. Kolordu kumandanı Ahmet Fevzi Paşa tarafından tekrar edildi.¹⁰ Tüm araştırmalar sonucunda haberin asılsız olduğu Hariciye Nezaretine bildirildi. Gerçekte ise gazetede ki ifadeler pek de yanlış değildi. Bitlis'te isyan devam ederken Danzik örneğinde olduğu gibi Dersim isyanının kıyısında idi.

Çıkan haberin doğruluğunu araştırmak için 11. Kolordu Kumandanı Galip Paşa da Pertek'e gitti. Burada Dersim Mutasarrıfı Sabit Bey¹¹ ile görüştü. Görüşme sonucunda Dersim'de sadece mevsim icabı ve aşiretlerin adetleri olduğu üzere şekavet-i hususiye ve şahsiyenin bulunduğu, bunların dahi sonlanması için iki taburun sevk olunduğu, ecnebi gazetelerinde çıkan haberlerin Kürtleri kışkırtmak gayesiyle çıktığını ifade etti. Önceleri Dersim için büyük kuvvetlerin sevk edildiğini şimdi ise Sabit Bey'in başarılı yönetimi sayesinde büyük asker sevklerinin son bulduğunu ayrıca Bitlis'ten gelen alayın Dersim'e gönderileceğini bildirmekteydi.¹²

Dersim Sancağı Mutasarrıfı Sabit Bey, sergilediği başarılı yönetim sayesinde 23 Temmuz 1914 tarihinde Mamûrâtülaziz Vilayetine vali olarak atandı.¹³ Vali Sabit Bey, Dersim Sancağına yeni mutasarrıf olarak Mazgirt kaymakamı Ziya Bey'i, Ovacık kaymakamlığına, Çarsancak kaymakamı Şevki Bey'i, Mazgirt'e, Nazimiye kaymakamı Edhem Bey'i, Ovacık kaymakamlığına, Nuri Bey'i Nazimiye'ye ve Çarsancak'a da faal birinin bulunmasını teklif etti.¹⁴ Ancak Sabit Bey'in isteği yerine getirilmedi. Sancağa mutasarrıf olarak eski Urfa Mutasarrıfı Esat Rauf Bey atandı.¹⁵

⁷ Erdal Aydoğan, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 49, (2013): 319.

⁸ BOA, *Hariciye Siyasi (HR. SYS)*, 84/87.

⁹ BOA, *Dahiliye Emniyet Şubesi (DHL. EUM. EMN)*, 114/70; *Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR)*, 428/17.

¹⁰ BOA, *HR. SYS*, 84/87, Belge No: 3.

¹¹ Sabit Sağiroğlu, 1881 yılında Kemah'ta doğdu. Osmanlı döneminde Dersim Mutasarrıflığı ve Erzurum Valiliği yaptı. Cumhuriyet döneminde Halk Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucu üyeliğinde bulundu. 2, 8 ve 9. Dönem Erzincan, 6 ve 7. Dönem Elaziz milletvekilliğinde bulundu. Bkz. *TBMM Albümü 1920-2010*, edt. Sema Yıldırım vd, (Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010), 559.

¹² BOA, *Dahiliye Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN)*, 78/18.

¹³ BOA, *BEO*, 4301/322535.

¹⁴ BOA, *DH. ŞFR*, 434/120.

¹⁵ BOA, *İrade Dahiliye (İ. DH)*, 1509/67.

3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan edildi. Her tarafta bir hareketlilik gözlenmekteydi. 16 Ağustos'a gelindiğinde Mamûratülaziz Seyyar Jandarma Alayının iki taburu Erzurum'a gönderildi. Dersim'in asayışı için her zaman jandarmaya muhtaç olmasından dolayı 3. Ordu'nun da onay vermesiyle Dersim Jandarma Taburu yerinde bırakıldı.¹⁶

Mamûratülaziz valisi Sabit Bey'i zor bir dönem beklemekteydi. Nitekim 11. Kolordunun ihtiyaçlarını Mamûratülaziz Vilayeti karşılamak durumundaydı. Özellikle nakliye araçları ile taşıma hayvanlarının temini önemliydi. Bunun için "Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunu" uygulamaya koyulmuştu. Buna göre bir komisyon oluşturulacak ve gerekli olan eşya ve hayvan, ücreti ileride ödenmek üzere ahaliden temin edilecekti. Bu kanuna dayanarak Dersim'in birçok kazasından nakliye aracı ve hayvanı temin edildi.¹⁷ 16 Ekim'de kolordu ihtiyacı için tekâlif-i harbiye, aşar ve iane gelirleriyle temin edilen giysi ve erzak hazırlanmaktaydı. Ancak geçen yıla göre vilayet genelinde hasılat %20 düşmüştü ve Diyarbekir Vilayetinden her sene şehre gelmekte olan zahire gelemeyeceğinden şehrin ihtiyacı olan zahire temin edildikten sonra kolordunun ihtiyacı karşılanacaktı. 3.832.000 kıyye erzak toplanmış ve 20.000 koyun kavurma yapılmaktaydı. 7.000 adet çuval, 1.740 adet kazma-kürek, 28.000 çift çorap ve 22.000 adet pamuklu mintan mevcut olup bir kısmı Dersim yoluyla Erzincan'a bir kısmı da Eğin ambarına gönderilmişti.¹⁸

Bir taraftan da Dersimde teftiş yapılmaktaydı. Teftiş Heyeti, Dersim nüfus memurunun köy ve kazaları devir etmediği, doldurulan evraklarda doğum tarihlerinin yazılmadığını tespit etmişti.¹⁹ Teftiş Heyeti Müdür-i Umumisi Graves Efendi ile Dersim Jandarma Tabur Kumandanı nezdinde yapılan incelemede celp işlemlerinin zamanında ve tam olarak yapılmadığı ve bekârlar hakkındaki kanunun uygulanmadığı görüldü.²⁰ Ayrıca Dersim Belediyesi kâtip ve sandık emînlerinin vazifeyi gerçekleştirmeye muktedir olmadıkları, kasa olmadığından sandığın ötede beride bırakıldığı, bütçe ve tahsisat defteri kayıtlarının tutulmadığı, belediye meclisinin düzenli olarak toplanmadığı ifade edilmekteydi. Kasabada temizliğe önem verilmediği, fırınlarda ekmek yapımında gerekli hassasiyetin gösterilmediği, donanma ianesi olarak ayrılması gereken paranın henüz mal sandığına teslim edilmediği ve belediye başkanının okuryazar olmadığı bildirilmişti. Bunun için öncelikli olarak okuryazar bir reis ile kâtip bulunması istendi.²¹

Ayrıca gece bekçilerinin istihdam edilmediği, çarşıda serbestçe tütün satıldığı, hükümet odalarında küçük bir tadilatla polisler için yer tahsis edilmesi ve 2 polisin

¹⁶ BOA, *Dahiliye 2. Şube (DH. EUM. 2. ŞB)*, 1/50.

¹⁷ Hozat'ın Şuşenk köyünden Süleyman oğlu Kekil'e verilen Nakliye Kanunu ilmühaberi için Bkz. Aziz Altı, "Dersim (Tunceli) Tarihinin Aydınlatılmasında Aile Arşivinin Rolü: Şahin Kasım Özer Dede Arşivi", *Dersim-Tunceli Tarihi Araştırmaları*, ed. Uysal Dıvrak, (Ankara: Kalan Yayınları, 2021), 303-304.

¹⁸ BOA, *Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK)*, 73/9.

¹⁹ BOA, *Dahiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR)*, 56/60.

²⁰ BOA, *Dahiliye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (DH. EUM. MTK)*, 78/25.

²¹ BOA, *Dahiliye İdare (DH. İD)*, 218/47.

yetersiz olduğu en azından 4 polis görevlendirilmesi gerektiği ifade edildi.²² Ceza Kanunnamesine göre her kazada kadınlar için ayrı bir hapisane inşa edilmesi gerekiyordu. Ancak bütçenin kısıtlı olması sebebiyle Dersim ve Eğin hapisane tahsisatı kesilmişti. Mahkûm kadınlara eskiden yapıldığı gibi hükümet konaklarında veya sancaklarda birer oda tahsis edilerek idare edilmesi önerildi.²³

1. Savaşın Başlaması ve Dersim

Kasım ayının başında Kafkas hududunda Rus ordusu ile Osmanlı ordusu savaşa başladı. 11 Kasım 1914 tarihinde Cihad-ı Ekber ilan edilerek Padişah V. Mehmet 300 milyon Müslümanı cihada davet etti. 11. Kolordunun askerleri ise Elaziz'den Erzurum'a doğru parça parça geçmekteydiler. 14 Kasım 1914 tarihinde 11. Kolordunun askerleri Dersim'den geçerken saldırıya uğradı. Nizamiye 53. Alayının 2. Taburunun 3. Bölüğünden 4 nefer şehit edilmiş ve 1 nefer de yaralanmış, silah, eşya ve paraları gasp edilmişti. Dersim'in Kalan aşireti ahalisinden Seyit Haliloğlu Balo, Ahmet oğlu Mehmet Ali, firarda ve isyanda olan Ahmet oğlu Eyüp ve 13 kişi Divan-ı Harpte yargılanarak Ceza Kanunnamesinin 62. Maddesinin zeyline göre idam edilmelerine vicahen ve gıyaben karar verilmişti. Tutuklu bulunan Balo ve bir diğer suçlu ibret olması açısından idam edilmişti.²⁴

Dersim'de silahların patlaması iyiye işaret değildi. 11. Kolordunun idam kararının aşiretleri olumsuz etkileyeceği muhakkaktı. Bunun yanında Dersim'de, Osmanlı Devleti'nin zor durumda olduğu zamanlar birçok suçlu için fırsata dönüşebiliyordu. Nitekim Dersim Mutasarrıfı Esat Rauf Bey'in Vali Sabit Bey'e 1 Aralık 1914'te gönderdiği tahrirat Dersim tarihi açısından oldukça mühimdir. Esat Rauf Bey, Dersim Sancağında yüzlerce şahsın idama mahkûm olduğunu, sükûnete ihtiyaç duyulan bu zamanda askerden ve ahaliden kan dökülmemesi için Cihad-ı Ekber münasebetiyle umumi bir af çıkarılmasını istiyordu.²⁵ Nitekim gözlerinin önündeki suçluları zaten yakalayıp cezalandıramıyorlardı. Umumi af sadece suçluları değil suçluları yakalamakla görevli idarecileri de rahatlatmaktaydı. Esasen bu dilek senelerdir sürdürülen idare-i maslahat politikasının ifşasından başka bir şey değildi.

Esat Rauf Bey, Vali Sabit Bey'in mutasarrıflık dönemi ve hatta daha öncesinden merkez liva ve vilayette rahatça dolaşmakta olan İdare bin Maksut örneğini vermekteydi. Diyarbakır hapisanesinden kaçtığı günden beri Maksut oğlu İdare yani bilinen adıyla İdare İbrahim her tarafta rahatça dolaşmaktaydı. Hatta hükümet yetkilileri İdare İbrahim ile karşılaşmamak için nahiye merkezini İdare İbrahim'in ikamet ettiği köyden kaldırıp başka bir köye nakletmek zorunda kalmışlardı. Uzak merkezlere gidilemediği gibi merkez livaya çok yakın köylere bile resmi tebligat için 15-20 jandarmanın altında gidildiği takdirde, ahali tarafından jandarmanın elinden silah ve cephanesi zorla alınmaktaydı. Dolayısıyla umumi affın gerekliliği dile getiriliyor ve affedilmesi istenilen kişiler şöyle sıralanıyordu. Diyarbakır hapisanesinde tutuklu

²² BOA, DH. EUM. MTK, 64/26.

²³ BOA, Dahiliye Hapishane Müdüriyeti (DH. MB. HPS), 7/41.

²⁴ BOA, İrade Harbiye (İ. HB), 162/75.

²⁵ BOA, DH. EUM. 2. ŞB, 3/8.

Ovacıklı Kasım oğlu Munzur, gayr-ı mevkuf Kalanlı Memli, Dede oğlu Vizgar uşaklı İbrahim, Yusuf, Haydaran aşireti reislerinden Hakkı Ali, İsmail, Yukarı Abbas uşağı aşiretinden cinayetle aranan gayr-ı mevkuf Seyit Rıza ve oğlu Şeyh Hasan, Seyit İbrahim oğlu Kako, idama mahkûm ve gayr-ı mevkuf Püsküllü oğullarından Ali, Zeynel, Aziz, Hayır oğlu Eyüp, İdare bin Maksut, Bahtiyar aşiretinden Yusuf, Koçuşağından 4 sene küreğe mahkûm gayr-ı mevkuf Seyithan, Hüseyin, Seyit Ali, Yukarı Abbasuşağından Gülabi, Mahmut, Kırganlı aşiretinden 3 sene küreğe mahkûm ve gayrı mahkûm Miros oğlu Süleyman Ağa, Süleyman Ağa'nın kardeşi ve oğlu Memli.²⁶

Osmanlı 3. Ordusu 1914 yılının aralık ayında başlattığı Sarıkamış Kuşatma Harekâtı, 1915 yılının ocak ayında felaketle sonuçlandı. Ordunun büyük bir kısmını kaybetmesiyle birlikte daha önceden cepheye gönderilmesi uygun bulunmayan Dersim Seyyar Jandarması da 3. Ordu tarafından istendi. Seyyar Jandarmanın gideceği haberi Dersimi hareketlendirmiş ve bazı aşiretler çevreye saldırmaya başlamıştı. Dersim Mutasarrıfı Esat Rauf Bey, Vali Sabit Bey'den Seyyar Jandarmanın Dersim'den ayrılmaması gerektiğini bildirdi. Vali Sabit Bey, Dâhiliye ve Harbiye Nezaretine yaptığı müracaat fayda vermedi. Askere şiddetle ihtiyaç duyulan bu dönemde asayiş 40 ila 45 yaş arasındaki yedek efrattan sağlanması isteniyordu. Bahsedilen yaş aralığındaki yükümlüler Dersim'deki Seyyar Jandarma mevcudunun iki katı kadardı. Bu yükümlüler vilayetlerde polis müdürlerinin, liva ve kazalarda polislerin, nahiyelerde ise müdürlerin emrinde çalışarak asayiş sağlayacaklardı.²⁷ Ancak hem civar bölgelerdeki asker kaçaklarının Dersim'i tercih etmesi, aşiretlerin geleneksel isyancı tavrı ve yedek efradın tecrübesizliği gibi nedenler Esat Rauf Bey'i endişelendirmekteydi.

14 Ocak 1915'te Vali Sabit Bey, gönüllü birliklerin oluşturulması konusunda Dersimlilerle anlaştığını Dâhiliye Nezaretine bildirdi. Ancak her taraf karla kaplı olduğundan Dersimliler baharda cepheye gitmek istiyorlardı. Dersimlilerden asker temin etmek önemli bir başarıydı. Ancak Sabit Bey Dersimlilere güvenilmeyeceğini de Talat Paşa'ya hatırlatmaktaydı.²⁸ 1915 yılının ocak ayının sonlarından itibaren Dersim aşiretlerinden asker temin edilmesi için Vali Sabit Bey yeniden çalışmalara başladı. Dersim'deki aşiretlerin bir kısmı askerlik davetine icabet etmemiş, bir kısmı da icabet ettiği halde firar etmişlerdi. Burada Mükellefiyet-i Askeri Kanunu uygulanarak asker sevk etmek mümkün değildi. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda askerlik yükümlüleri kendi ağa ve beylerinin idaresinde gönüllü olarak katılmayı kabul ettikleri anlaşılmıştı. Mart ayına kadar gönüllü alayları teşkil edilmeye çalışılacaktı. Böylece bugüne kadar faydalanılamayan firari aşiret fertlerinden yararlanılacaktı.²⁹

²⁶ BOA, DH. EUM. 2. ŞB, 3/8.

²⁷ BOA, DH. ŞFR, 458/94; DH. ŞFR, 459/32; DH. EUM. 2. ŞB, 4/60.

²⁸ Hasan Hakan Ulutin, "II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim (1908-1938)". (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016), 132-133.

²⁹ BOA, DH. ŞFR, 458/118. Sarıkamış felaketinden sonra Osmanlı ordusunun askere olan ihtiyacı artmıştır. 1915 yılının nisan ayında Ahmet Cemalettin Efendi önderliğinde Bektaşî Mücahid Alayı oluşturulmuştur.

20 Nisan 1915 tarihinde Dersim Mutasarrıfı Esat Rauf Bey, Dersim Mutasarrıflığından alındı.³⁰ Neden görevden alındığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Vali Sabit Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 23 Nisan 1915 tarihli telgrafta Ovacık Kaymakamı Nuri Bey'in azledilmesine sebep olacak bir halin olmadığı ancak kendisinin Ovacık'ta başarılı olamadığından buradan alınarak Keban'a verilmesini, Mazgirt Kaymakamı Ziya Bey'in Dersim Mutasarrıfı olmasını, Keban Kaymakamı Tevfik Bey'in de Mazgirt Kaymakamı olmasını teklif etti.³¹ 18 Mayıs 1915 tarihinde Vali Sabit Bey, Esat Rauf Bey'in yeniden Dersim'e iade edileceğini öğrendi ve Esat Rauf Bey'in bölgeye uyum sağlayamadığını, Ziya Bey ile daha iyi çalıştığını ifade ederek Esat Rauf Bey'in iade edilmesine itiraz etti.³² Nihayetinde Sabit Bey'in dediği olmuş ve ilk atandığından beri anlaşılamadığı Esat Rauf Bey, 1 Haziran 1915 tarihinde azledilmiştir.³³

1914 yılının ağustos ayının son günlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, o günlerde Erzurum'da yıllık kongresini gerçekleştiren Taşnaklarla görüşmek üzere 28 kişilik bir heyet göndermişti. Bu heyet, Ermenilerin savaşta Osmanlı Devleti'ni desteklemeleri karşılığında savaş sonunda özerk bir Ermenistan'ın kurulmasını teklif etmişti. Ermeniler bu teklifi reddetmiş ve tüm güçleriyle Rusya'nın yanında yer almaya karar vermişlerdi. Eski bir Osmanlı mebusu ve Taşnak liderlerinden Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) Rusya'ya geçerek Osmanlı Ermenilerinden gönüllü alayları kurmaya başladı. Ermeni gönüllü alayları Rus ordusuyla birlikte Osmanlı ordusuna karşı savaştı.³⁴ 1915 yılının şubat ayında Rusların hâkim olduğu Kars ve Ardahan civarında 30.000'den fazla Müslüman erkek öldürülmüş ve on binlerce sivil yerlerinden sürülmüşlerdi.³⁵ 20 Nisan 1915'te Van'da büyük bir isyan çıktı. Ermeniler, Rus ordusu ile iş birliği yapıp isyan çıkarmaktaydı. İngiliz ve Fransız donanmalarının asker çıkarması beklenen Kilikya ve

Alay, Kırşehir, Nevşehir, Sivas ve Erzincan'dan toplanan 1.000 kişiden oluşmaktaydı. Bektaşî Mücahidin Alayı 1915 yılının sonlarında Erzincan'a geldi. Çelebi Ahmet Cemalettin Efendi, Erzincan'dayken Dersim aşiretlerini Osmanlı ordusunun yanında savaşmaya davet etti. Ancak bunda başarılı olamadı. Bektaşî Mücahid Alayı 1916 yılının ocak ayı başında Erzincan'dan Erzurum'a geçti. Yaklaşık bir ay cephede mücadele verdi. Erzurum'un düşmesinden sonra alay Erzincan'a çekildi ve lağvedildi. 1916 yılı nisanından sonra bölgede oluşturulan Mücahid Birliğinin başına Balaban Aşireti lideri Gül Ağa geçmiştir. Bkz. Vatan Özgül, "Bektaşî Mücahid Alayı (Mücâhidîn-i Bektâşiyye)", *Edeb Erkan*, 3/2023, 71-99. Nuri Dersimi ise Rusların taarruza geçtiği 1915'in temmuz ayında Enver ve Talat paşaların vali Sabit Bey vasıtasıyla Dersim aşiretleriyle Elaziz'de görüşmek istediğini bildirmektedir. Aşiretlerin genelinin davete icabet etmediğini, sadece Batı Dersim'den Kango oğlu Mehmet ve Zeyno oğlu Meço ağaların katılmış olduğunu ifade etmektedir. Ağalar, Dersimlilerin Hacı Bektaş evlatlarından Çelebi Cemalettin Efendiye saygı duyduklarını, eğer Cemalettin Efendi cihada davet ederse Dersimlilerin savaşa iştirak edeceğini ifade ettiler. Bunun üzerine Cemalettin Efendi Kırşehir'den Sivas ve Erzincan'a gelmiş olsa da Dersimliler Rusya'nın savaşı kazanacağını düşündüğünden savaşa iştirak etmemişlerdir. Bkz. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 90-92. Erzurum Valisi Tahsin Bey'e göre Cemalettin Efendi orduya nifak sokmuştu. 10. Kolordudan Alevi askerlerin firarı ve Tercan'da Alevilerin askere ateş etmesinin sebebi Cemalettin Efendi idi. Bkz. Ulutin, "II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim", 152.

³⁰ BOA, DH. ŞFR, 52/74.

³¹ BOA, DH. ŞFR, 468/74.

³² BOA, DH. ŞFR, 471/88.

³³ BOA, İ. DH, 1514/24.

³⁴ Karekin Pastırmacıyan, *Hatıralarım*, 18-26.

³⁵ BOA, HR. SYS. 2872/1.

İskenderun'da da benzer bir durum yaşanmaktaydı. Bunun üzerine 24 Nisan'da vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir tamimle Ermeni komite merkezlerinin kapatılarak komite elebaşlarının tutuklanması istendi. Başkumandan Vekili Enver Paşa, 2 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya Van'da isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır vaziyette bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak Rus sınırı ya da Anadolu içlerine gönderilmesini istedi. Cephe gerisinde ordunun güvenliğini sağlamak için Dâhiliye Nezareti emriyle Van, Erzurum ve Bitlis'ten Ermeniler çıkarılmaya başlandı.³⁶ Ardından da 27 Mayıs 1915 tarihinde "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında*" geçici kanun çıktı. Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesinde bulunan Ermenilerin güney vilayetlerine göç ettirilmesine karar verildi.³⁷

1880'li yıllardan itibaren Dersim, Ermeni komitecileri için önemli bir yerdi. Müslüman kıyafeti içinde aşiretler arasına sızan çeteciler Dersim aşiretlerini isyana kışkırtmaktaydı. Hatta Ermeniler burada bir "Dersim Komitesi" kurmuştu. Ancak Ermeni çetecilerin Dersim'de faaliyetleri sınırlı kalmıştır. Nitekim çeteciler birçok kez aşiret ağaları tarafından yakalanıp hükümete teslim edilmiştir.³⁸ 1915 yılında Sevk ve İskân Kanunu yürürlüğe girdiği zaman hükümet nüfuzunun zayıf olduğu Dersim, sevk kanununa tabi olmak istemeyen Ermeniler için uygun bir yerdi. Esasen henüz Sevk ve İskân Kanunu çıkmadan asker kaçağı Ermeniler Dersim'de aşiretler içinde saklanmaktaydı. Vali Sabit Bey, 6 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta konu hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Ermeni firarilerden bazılarının Dersim aşiretleri içinde bulunduklarını tespit ettiklerini, bunun üzerine aşiret reislerini Elaziz'e çağırarak gerekli uyarılarda bulunduğunu, gelemeyen ağa ve reislerle tezkere yazılarak tebligat yaptığını, bunun etkisini gösterdiğini ve Dersim'de barınamayan Ermenilerin teslim olmaya başladıklarını ifade etmektedir.³⁹

Dâhiliye Nezaretine gönderilen 12 Mayıs 1915 tarihli telgrafta ise silah ve kaçakların aranmasına devam edildiği, 300 silah ele geçirildiği ve Dersim'de yakalanan bir firarinin üzerinden İtilaf Devletleri'nin bayraklarının bulunduğu propaganda evrakında Dersim Kürtlerinin ittifaka davet edildiği bildirilmekteydi.⁴⁰ 1 Haziran 1915 tarihinde Mamûratülaziz Vilayetine, Merkez Kumandanlığından gönderilen yazıda Ermenilerin Dersim'e geçerek buradaki aşiretlerin geleneksel yağma, talan ve isyancı özelliklerini kullanarak ordu lojistiğini engellemeye çalışacakları bildirilmekteydi. Ayrıca Derevank denilen yerde eski Ermeni ihtilallerinde olduğu gibi binlerce Ermeni'nin saklanabileceği ve bölge aşiretlerinin Ermenilerle çok yakın ilişkilerinin olduğunu bildirmekte ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın gerekli tedbiri alması istenmekteydi.⁴¹

³⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), 6-8.

³⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 3/3* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 35-40.

³⁸ Ruhat Alp, "II. Abdülhamid Döneminde Ermenilerin Dersim Bölgesinde Gerçekleştirdikleri Faaliyetler Üzerine Genel Bir Girizgâh", *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler-II*, ed. Şahin Yedek, (İstanbul: Hiper Yayınları, 2021), 158-159.

³⁹ BOA, DH. ŞFR, 470/2.

⁴⁰ BOA, DH. ŞFR, 470/128.

⁴¹ BOA, DH. ŞFR, 53/222.

5 Haziran'da vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen başka bir telgrafta ise Dersim içlerinde 17 Ermeni askeri firarisinin yakalandığı bildirildi.⁴²

9 Haziran 1915 tarihinde Dersim aşiretleri 300-500 kişilik silahlı çetelerle Erzincan, Tercan ve Kiğı kazalarına saldırmaya başladılar. Birkaç yerde jandarma karakollarını basarak askerleri yaralayıp, silahlarını aldılar. Erzurum ve Erzincan jandarma taburları Van'a gönderilmiş olduğundan eşkıyanın takip ve tenkili için elde kuvvet yoktu. Az sayıdaki jandarma Erzurum Valisi Tahsin Bey tarafından Erzincan ve Kiğı tarafına gönderilmişti. Ancak bu kuvvetle eşkıyanın tenkili (cezalandırılması) mümkün değildi. Oysa tenkil edilmedikleri takdirde sarkıntılığa devam edeceklerdi. Savaş sırasında Dersim aşiretleriyle başa çıkmak zordu. Tahsin Bey, Elaziz Valisi Sabit Bey'in Dersim aşiretleri üzerinde nüfuzu olduğunu söylüyor ve zaten Elaziz Valisi olması hasebiyle eşkıya tecavüzünden kendisinin sorumlu olduğunu ifade ediyordu. Tahsin Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta geçici olarak çevre vilayetlerden Erzurum'a 500 jandarmanın gönderilmesini istedi.⁴³

Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Dersimlilerin yaptığı şakavetten Elaziz Valisi Sabit Bey sorumlu tutuluyordu. Sabit Bey, Dersim aşiretleriyle kurduğu iyi diyalogla tanınmıştı. Şimdi kendisinden Dersim aşiretlerinin eşkıyalığını sonlandırması istenmekteydi. Sabit Bey ise 11 Haziran 1915'te gönderdiği telgrafta Dâhiliye Nezaretine sitem etmekteydi. Dersim mutasarrıflığı, Mazgirt, Ovacık ve Keban kaymakamlıklarının iki aydır vekâleten yönetildiğini, kaymakamların asaleten atanmadığını ve polis müdürlüğüne istediği kişinin tayin edilmediğini ifade etmekteydi. Vekâletle görev yapan kaymakamlar görevlerinde kalıcı olduklarına emin olamadıklarından mütereddit kalmaktaydılar. Aynı zamanda vekâleten görev yapmak demek yarım maaş almak demektir. Bundan dolayı kendileri bir yerde aileleri başka bir yerde perişan oluyorlardı. Sabit Bey, geleceklerinden emin olamayan kişilerle sağlıklı bir yönetim sergilemenin zorluğundan bahsetmekteydi.⁴⁴ Sabit Bey, Ziya Bey'in asaleten Dersim mutasarrıfı olarak atanmamasına tepki olarak 14 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha gönderdi. Burada Tevfik Bey'in Keban'a gönderildiği, Ziya Bey'in de kaymakamlığa iade edileceği anlaşıldığından Dersim Mutasarrıflığının Mamûratülaziz Vilayetinden alınarak müstakil mutasarrıflığa çevrilmesini istedi.⁴⁵

Ermeni çeteleri bahsedilen tarihlerde Osmanlı ordusunun ikmalini engellemekteydi. 12 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliye Vekâletine gönderilen telgrafta Sabit Bey, Erzurum ve Kiğı arasında Erzurum'a erzak götürmekte olan Dersimli bir jandarmanın Ermeniler tarafından katledildiğini ve birçoğunun da yaralandığını bildirdi. Ayrıca aşiretlerin önceden saklamış oldukları Ermeni firarilerinin kadınlara tecavüz

⁴² BOA, DH. ŞFR, 474/3.

⁴³ BOA, DH. ŞFR, 474/123.

⁴⁴ BOA, DH. ŞFR, 475/19.

⁴⁵ BOA, DH. ŞFR, 475/83. Sabit Bey, 4 Eylül 1915'te Ziya Bey'in 6 aydır yarım maaşla, başarılı bir yönetim sergilediğini ifade ederek yeniden asaleten atanmasını teklif etti. Bkz. BOA, DH. ŞFR, 492/31. Nihayet 7 Kasım 1915'te Ziya Bey 3. Sınıf mutasarrıflık maaşıyla Dersim mutasarrıfı olarak atanabildi. BOA, İ. DH, 1517/23.

ettikleri anlaşılmış ve Dersim’de Ermeniler aleyhinde umumi bir nefret ortaya çıkmıştı.⁴⁶

Bunun yanında Dersim’de asker cinayetleri devam etmekteydi. Dersim Jandarma Taburunun Hozat Bölüğü ikmal efradından Yusuf oğlu Ebubekir’i katledenler tespit edilmişti. Hozat’ın Surbiyan köyünden Süleyman oğlu Genç (Genco), hükümden önce vefat eden Pik? köyünden Halil oğlu Kahraman (Karo), Halil oğlu Yusuf ve Şamık? köyünden Demir oğlu Eyüp, Pik köyünden firari Kamer oğlu Bertal cinayeti işleyenlerdi. Bunlardan üçü Vartinik köyünde ikamet etmekteydiler. Mülkiye Ceza Kanunnamesinin 70 ve 180. Maddelerine göre 10’ar sene müddetle kürek cezasına çarptırıldılar. Firarda olanların ise mallarına el konulup, yakalanana kadar aranmasına karar verildi.⁴⁷

18 Haziran 1915 tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’ya Dersim eşkiyasının çocuk ve kadınlardan oluşan kabilelere ve erzak ambarlarına saldırdığını, harpten dolayı kabileleri koruyacak yeterli askerin temin edilemediğini, bundan dolayı ordu komutanından asker istediğini bildirmekteydi.⁴⁸ Dâhiliye Nezareti, Mamûratülaziz Valisi Sabit Bey’e durumu bildirerek eşkiyanın kabilelere saldırmasını önlemek için gerekli tedbirleri almasını istedi.⁴⁹

24 Temmuz 1915 tarihinde Sabit Bey’in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Dersim aşiretleri arasında birkaç günden beri “Hükümet Ermenileri tamamen mahvetmiş olduğundan şimdi de Kürtleri Ermeniler gibi mahvedeceğini, orduda bulunan Kürt askerlerinin imha edilmekte olduğu ve aşiretler arasındaki ihtilafların giderilerek birleşildiği şayiasının yayıldığını bildirmekteydi. Ayrıca Bedirhani Abdürrezak gibilerinin Dersim’i isyan ettirmek için telkinde bulunduklarını” ifade etmekteydi. Yerinde inceleme yapmak üzere Dersim’e gitmek için Dâhiliye Nezaretinden izin istedi.⁵⁰

Dâhiliye Nezareti 25 Temmuz’da ordu ikmalinin aksatılmaması kaydıyla Sabit Bey’in Dersim’e gitmesine izin verdi. Dersim’deki şayianın Bitlis, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerinde bulunup bulunmadığının valilerce araştırılmasını istedi.⁵¹ Sabit Bey, 30 Temmuz 1915’te Pertek’e oradan da Hozat’a geçti. Sabit Bey, ertesi gün Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta; bahsedilen şayianın özellikle devlete itaatkâr olarak bilinen Çarsancak, Çemişgezek ve Pertek ortakçı ve işçileri üzerinde tesir gösterdiğini gördü. Bahsedilen yerlerin halkı tam da hasat mevsiminde şayianın etkisiyle yerlerini terk ederek Dersim içlerine kaçmışlardı. Bu durum üretimin düşmesi ve ordunun ikmalinin aksaması gibi kötü bir sonuç doğuracaktı. Sabit Bey, Dersim içlerine kaçan yarıc ahaliye ulaşarak onlara teminat verdi. Ahali tarlalardaki mahsulatı kaldırmak üzere yeniden işlerine döndü. Ayrıca Sabit Bey, yıkıcı propagandayı

⁴⁶ BOA, DH. ŞFR, 475/30.

⁴⁷ BOA, İ. HB, 170/7.

⁴⁸ BOA, DH. ŞFR, 476/45.

⁴⁹ BOA, DH. ŞFR, 54/162.

⁵⁰ BOA, DH. ŞFR, 480/144.

⁵¹ BOA, DH. ŞFR, 54/128.

önleyebilmek için Hozat'a gelmiş olan aşiret reislerine gerekli tebligatı yaptı. Sabit Bey'in Dersim'deki diğer bir görevi de Erzincan, Kiğı, Çarsancak ve Çemişgezek'ten aşiret içlerinde saklanan Ermenileri teslim almaktır.⁵² Sabit Bey 2 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta Ermenilerin Abbasuşağı aşireti içerisindeki Halvori Manastırında bulunduklarını, Ermenilerin sürekli olarak Kürtleri isyana kışkırttıklarını, bunları almak için askerî harekât yapmanın ters etki yapabileceğini, Dersim aşiretlerinden faydalanılarak Ermenilerin teslim alınmasına çalışacağını bildirdi.⁵³

Sabit Bey, Dersim'de inceleme yaptığı bir sırada Elaziz'de bulunan Kolordu Kumandan Vekili Süleyman Faik Paşa'dan İttihat ve Terakki Müfettişi Nazım Bey ile Mamuratülaziz Mebusu Mehmet Bey'in çeşitli vaatlerle Sevk ve İskân Kanunu'na tabi tutulmuş Ermenilerden usulsüz şekilde para aldığını ve Süryanileri de tehdit ettiklerini bildirdi. Sabit Bey, kendisine bildirilen bu olayın doğru olduğuna kanaat getirerek durumu 7 Ağustos'ta Dâhiliye Nezaretine bildirdi.⁵⁴

Sabit Bey, 10 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezaretine çektiği telgrafta 3. Ordu'nun izniyle Dersim'in umum aşiretlerinden milis teşkilatı yapmaya başladığını, ancak henüz vekâlet onayının kendisine ulaşmadığını bildirerek, resmi olarak talimat verilmesini istedi.⁵⁵ Nazır aynı gün milis teşkilatının kurulmasına onay verdi. Yalnız kendisine askeri rütbe verilecek reislerin özenle seçilmesi noktasında uyarılarda bulundu. Buna göre rütbe verilecek reisler aşiretler üzerinde nüfuzlu olmalı, hükümete bağlı bulunmalı ve ileride nüfuzlarını kötüye kullanmamalıydılar.⁵⁶ 13 Ağustos 1915 tarihinde Sabit Bey, Dersim milis teşkilatını tamamladı. Ovacık aşiretleri Abbasuşağı aşireti reisi Seyit Rıza Kumandasında Ermenileri saklayan Kırgan aşireti üzerine yürüdü. Aynı zamanda Hozat'tan da jandarma milisleri Kırgan aşireti bölgesine yürümekteydi. Sin köyünde Kırgan aşireti reisi Süleyman Ağa yakalandı ve vilayet merkezine gönderildi. Sin köyü yakıldı. Kırgan aşireti başlarına bela açtıklarından dolayı bir kısım Ermeni'yi kendileri öldürüp bir kısmını da teslim etti. Sabit Bey, pek az bir kuvvetle kayıp vermeden Dersim asayişine adına önemli bir vazifeyi ifa ettiğini Dâhiliye Nezaretine bildirdi.⁵⁷ Sabit Bey Dersim'de 20 gün kaldıktan sonra Elaziz'e dönmüş,⁵⁸ ve Talat Paşa, 18 Ağustos 1915'te Sabit Bey'e Dersim'deki çalışmalarından dolayı teşekkür etmiştir.⁵⁹

Erzurum Valisi Tahsin Bey'e göre "Hükümetin Ermenileri mahvettikten sonra Kürtleri de mahvedeceği" şayiasını Dersimlilerin sakladıkları Ermeniler çıkarıyordu. Aynı zamanda çıkan bu şayialar Dersimlilerin de işine geliyordu. Nitekim Dersimliler, "Cihad-ı Mukaddese bir nefer, Tekâlif-i Harbiye'ye bir buğday vermediler. Harp esnasında birçok soygun yaptılar. Ermenileri himaye ettiler. Bütün bunlara hükümetin

⁵² BOA, DH. ŞFR, 481/123.

⁵³ BOA, DH. ŞFR, 482/28.

⁵⁴ BOA, DH. ŞFR, 483/15.

⁵⁵ BOA, DH. ŞFR, 483/53.

⁵⁶ BOA, DH. ŞFR, 54/354.

⁵⁷ BOA, DH. ŞFR, 483/112.

⁵⁸ BOA, DH. ŞFR, 525/17.

⁵⁹ BOA, DH. ŞFR, 55/74. 1918 yılında Dersim'de tutulan Ermenilerin sevkî gündeme geldiğinde mühtedilerin yerlerinde kalması istendi. Bkz. BOA, DH. ŞFR, 579/30.

ses çıkarmadan durmayacağını bildikleri için bu zor zamanda böyle şayialar ortaya atarak suçlarını unutturmak istiyorlardı.”⁶⁰

Sevk ve İskân Kanunu gereğince Mamûratülaziz vilayetinden 8.000 hane Ermeni ailesi sevk edilmişti. Tahliye edilen bu hanelerin yarısı kazalardan diğer yarısı da köylerdendi. Kazalardan tahliye edilenlerin toprakları yoktu. Köylerden tahliye edilenlerin ise yarısı bizzat arazi sahibi yarısı da ağa ve beylerin topraklarında ortakçydı. Vali Sabit Bey, boşaltılmış olan bu arazilere Dersimlilerin iskân edilmeleriyle itaat altına alınacaklarını düşünmekteydi. Sabit Bey’e göre Dersimliler kendi istekleriyle medeni ahalinin içine karışmayacaklarından münasip bir zamanda Dersimlileri buralara zorla iskân etmek gerekecekti. Dersimlileri yerleştirmek üzere birkaç bin dönüm arazinin ayrılmasını Dâhiliye Nezaretine 24 Temmuz 1915 tarihinde teklif etti. Aynı zamanda Rus işgalinden kaçarak Elaziz’e gelmiş olan muhacirler için de 2.000 hanenin ayrılmış olduğunu bildirdi.⁶¹

Dâhiliye Nezareti 26 Ağustos’ta Erzurum Valisi Tahsin Bey’e erzak sevkiyatını incelemek üzere Dersim yoluyla Elaziz’e ve Elaziz’den Kiğı yoluyla Erzurum’a dönmesini istedi.⁶² Tahsin Bey’in bu seyahati gerçekleştirdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Sabit Bey’in 3. Ordu’nun davetiyle kasım ayında Erzincan ve Erzurum’a bir seyahat düzenlediği bilinmektedir.⁶³

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ilginç bir hadise de Bağdat’ta casusluk yapmakta olan 60 Musevi ve Hristiyan’ın Irak Kumandanlığınca Dersim’e gönderilme girişimidir. 7 Kasım 1915 tarihli evrakta casusların arasında Amerika Birleşik Devletleri konsolos tercümanının da bulunduğu anlaşıyor. Osmanlı Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında diplomatik bir kriz yaratacağı olasılığına binaen tercümanın

⁶⁰ BOA, DH. ŞFR, 483/40. Dersimlilerin askere gitmedikleri yaygın bir kanıdır. Örneğin Nuri Dersimi “Birinci Cihan Harbinde, Dersimliler asla harbe iştirak etmemişlerdir, Türk hükümeti de Dersimlileri cebren asker etmek ve cepheye göndermeye cesaret edememişti.” İfadesini kullanmaktadır. Bkz. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 86. Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu’nda Dersim’in Birinci Dünya Savaşı’nda asker vermediğini, Cumhuriyet döneminde Ovacık’ın %10, Hozat’ın %10, Pertek ve Çemişgezek’in %80, Nazimiye’nin %25, Mazgirt’in %60 oranında asker verdiği kayıtlıdır. Bkz. *DJUKR*, 110-111. Son Telgraf Gazetesi Birinci Dünya Savaşı yıllarında Dersim’in askerliğe katılım oranını Pertek ve Çemişgezek’te %80, Mazgirt’te %60, Nazimiye’de %24, Dersimin diğer taraflarını % 10 olarak vermiştir. Bkz. *Son Telgraf*, 15 Haziran 1937, 2. Gazetenin verdiği bu rakamlar muhtemelen Jandarma Umum Kumandanlığı Raporunda kayıtlı olan Cumhuriyet dönemi oranları olmalıdır. Naturalarda Dersimlilerin Sarıkamış Harbi’ne katıldıklarına dair bilgiler vardır. İrfanoğlu İsmail Efendi, anılarında Dersimlilerin askere gitmemek için önce isyan ettiklerini, sonra razı olduklarını kısa sürede kaynaşp arkadaş olduklarını ve Dersimlilerin iyi savaşçılar olduklarını bildirmektedir. Bkz. *İrfanoğlu İsmail Efendi’nin Esaret Yılları Hatıraları, Allahuekber Dağları’ndan Sibirya’ya*, haz. Ahmet Rıza İrfanoğlu, (İstanbul: Tebliğ Yayınları, 2011), 33-35. Ali Rıza Eti anılarında; taburunun Dersimlilerden oluştuğunu, sakarlıklarından sürekli kendilerini yaraladıklarını, “Dersim dağlarında kahraman olanların burada kedi kadar olamadıklarını” kaydetmektedir. Bkz. Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 47.

⁶¹ BOA, DH. ŞFR, 476/40.

⁶² BOA, DH. ŞFR, 55/237.

⁶³ BOA, DH. EUM.2.ŞB, 32/20.

Dersim'e sevkinden vazgeçilmiştir.⁶⁴ Bu kafilenin Dersim'e ulaşış, ulaşmadığına dair bir bilgi bulunamamıştır.

Rus işgali Doğu Anadolu'da ilerleme kaydederken Rus hükümeti uluslararası kamuoyunu etkilemek için çeşitli haberler yapmaktaydı. Stockholm elçisinden Hariciye Nezaretine gönderilen 8 Aralık 1915 tarihli yazıda Avrupa basınında Kafkas Muavenet Cemiyeti reisinin Müslüman muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye'ye 100 bin ve Dersim Kürtlerine yardım için de 200 bin rublenin Kafkas Ordusu Başkumandanına verildiği bildirilmekteydi. Ayrıca Müslüman muhacirlere elbise ve çamaşır hazırlamak üzere Moskova fabrikalarına 115 bin metre kumaş siparişi verildiği ifade edilmekteydi. Bu haberlerle Rusya tüm dünyaya topraklarını işgal ettiği Müslümanlara ne kadar şefkatli davrandığını göstermek istiyordu.⁶⁵ Savaş ortamında Rusya'nın yardımında bulunması onun bölgede nüfuzunu artırması bakımından önemlidir. Beslenme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun olan ve sefalet içinde yaşayan muhacirlere yapılan yardım sonucunda kısa sürede halk Rus yönetimine yakınlık duyacaktı. Şüphesiz Dersim aşiretlerine dağıtılacak para ile Rusya Dersimlilerle savaşmadan bölgede etkinliğini artıracak, Dersim'i kolaylıkla işgal bölgesine dâhil edecekti.

2. 8 Mart 1916 Dersim İsyanı

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Dersim'de yaşanan en önemli hadise şüphesiz 8 Mart 1916 tarihinde başlayan isyandı. 16 Şubat 1916'da Erzurum'un Rus işgaline düşmesi ve Rusların yaklaşmasını fırsat bilen Kureyşan aşireti reisi Ali Gâh isyan etti.⁶⁶ Kiği ve Nazimiye kazaları aşiretlerinin isyanı ile birkaç bin kişi harekete geçti. İsyancılar ilk iş olarak Nazimiye, Mazgirt ve Çarsancak telgraf tellerini kestiler. Nazimiye ve Mazgirt'i kuşattılar. İlk gelen bilgilere göre Mazgirt'te 250 askerin bulunmuş olmasından dolayı isyancıların burayı ele geçiremediklerine inanılıyordu. Ancak Nazimiye hakkında ümitli değillerdi. Vali Sabit Bey, görevlendirdiği bir hususi adamı Mazgirt kaymakamına göndererek 100 mevcutlu süvarinin hemen yola çıktığını, 800 mevcutlu jandarma taburunun da gece yardımlarına geleceğini bildirdi.⁶⁷

Kısa süre sonra Mazgirt'in de isyancıların eline geçmiş olduğu anlaşıldı. İsyancılar kazada kaymakamlık vekâletine bakan Dersim Tahrirat Müdürü⁶⁸ ile kumandanı ve

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR, 496/26; *Dahiliye 4. Şube (DH. EUM. 4. ŞB)*, 3/106

⁶⁵ BOA, HR. SYS, 2377/12.

⁶⁶ İsyân Rusların henüz Tercan'ı ele geçirmediği bir dönemde başlamıştı. Ali Gâh ile Ruslar arasındaki anlaşmayı Ermeni casusları sağlamış olmalıdır. Ali Gâh'a binek hayvanı, palto, çizme ve silah gibi hediyeler verilmiştir. Ali Gâh isyandan çok kısa bir süre önce bir tahsildarı soymuştu. Bundan dolayı devlet tarafından aranan bir suçluydu. Bkz. Mehmet Yıldırım, "I. Dünya Savaşı'nda Pülümür'ün İşgali ve Dersim (1915-1918)" *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, 9/2, 122. Başka bir kaynakta ise Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında yaptığı hizmetlerden dolayı Ali Gâh'a hükümet tarafından dürbün, ağızlık ve madalya verildiği kayıtlıdır. Ödüllendirilen tüm Dersimliler için Bkz. Dalkılıç, *Desim'in Anadolu'daki Statüsü*, 221-222.

⁶⁷ BOA, DH. ŞFR, 512/34.

⁶⁸ Mazgirt Kaymakamı Tevfik Bey, Eğin kaymakamlığı döneminde emval-i metruke konusunda suiistimalde bulunduğu iddiasıyla görevinden alınmış ve Tahkik Heyeti tarafından Divan-ı Harb-i Örfi'ye teslim edilmesi istenmiştir. Bkz. Ulutin, "II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim", 154.

memurlar başta olmak üzere karşılarına kim çıkmışsa öldürmüşlerdi. Vali Sabit Bey bu isyanı Rusya'nın çıkardığına emindi. Nitekim Ermeni, Rus casuslarıyla Abdürrezak Bedirhani'nin adamları bölgede net olarak tespit edilmişti. Eldeki asker mevcudu 4 tabur piyade jandarma ve 300 kolordu süvarisiydi. 2 tabur jandarma piyadesi (800 kişi) ile 250 süvari Pertek, Çarsancak yoluyla Mazgirt'e gönderildi. 2 tabur ise kaza taramalarında kullanılıyordu. İsyancılar tüm geçitleri tuttuklarından ilerlemek kolay değildi. İsyanı bastırmak için yeterli kuvvet yoktu. Eldeki kuvvetle Mamûratülaziz'i bile korumak mümkün değildi. İsyanın kısa sürede bastırılmaması diğer aşiretlerin de isyan etmesine sebep olacaktı. Askeri destek sağlanmazsa Rusların Dersim'e ellerini kollarını sallayarak girecekleri muhakkaktı.⁶⁹ 11 Mart'ta Nazimiye ve Mazgirt memur ve ahalisinin bir kısmı Çarsancak ve Palu'ya geçti. Ordudan bir bölük askerin bile verilemediği bu zamanda milis jandarmadan başka çare yoktu. Erzincan'dan gelen silahlarla 400 gönüllü daha silahlandırıldı. Çarsancak beylerinden Arslan Bey, kuvvet toplamak için Palu'daki akrabalarına müracaat etmişti. Şimdilik tarafsız olan Hozat ve Ovacık aşiret reislerine hususi adamlarla mektup gönderilmiş ancak henüz cevap gelmemişti.⁷⁰

14 Mart 1916'da Alay Kumandanı Ferit Bey'in kumandasındaki süvari müfrezesi bir tabur ile Mazgirt'e 2 saat mesafedeki Göktepe köyüne ulaşmış ve 2 tabur da Çarsancak'ın Pakuk? köyüne gelmişti. Hozat'tan sevk edilen 3. Tabur da Hozat etrafındaki aşiret reisleriyle Pertek köylerindeki asileri sürmüşlerdi. Vali Sabit Bey, Doğu Dersim'deki isyancıların Batı Dersim'i de isyana davet ettiklerini biliyordu. Hozat ve Ovacık aşiretlerinden emin olmadan Mazgirt'e askerin ilerlemesini istemiyordu. Mazgirt ve Nazimiye aşiretlerinin rica ve baskılarına karşı durmaları için Ovacık ve Hozat reislerini Hozat telgrafhanesinde toplattı ve sadakat yemini etmelerini istedi.⁷¹ 16 Mart'ta askerî harekât için çok önemli olan telgraf bağlantısının yeniden sağlanması için tellerin tamirine başlandı.⁷²

Bu sırada Ruslar Erzurum, Bitlis, Muş, Hınıs, Mamahatun ve Rize'yi işgal etmiş Dersim'e yaklaşmışlardı. Yollar muhacirle dolmuştu. Erzincan'a ulaşabilen muhacirler sokaklarda sefalet içinde kalmışlardı. İşgalle birlikte Erzurum Valisi Tahsin Bey de Erzincan'a gelmişti. 18 Mart'ta Talat Paşa'ya durum hakkında bilgi verdi. Tahsin Bey'in ifadesiyle "felaket feciydi." Ahali hükümete ve müttefik Almanya'ya karşı açıkça muhalefete başlamıştı. "Bağdat uğruna ana toprağı gitti" sözleri artık idarecilerin yüzlerine karşı söyleniyordu. Erzincan'ın işgale düşmemesi için ordu komutanı Vehip Paşa, var gücüyle çalışıyordu. Çünkü burası 20 yıl boyunca ordu merkezi olduğundan maddi ve manevi değeri büyüktü. Ayrıca Erzincan düşerse ordu, Sivas'a kadar çekilmek zorunda kalacaktı. Çünkü bahsedilen alanda erzak, barınma ve diğer ikmalin sağlanması mümkün değildi. Destek kuvvetlerine ihtiyaç vardı. Ancak Sivas'tan çıkan bir kuvvetin

⁶⁹ BOA, DH. ŞFR, 512/75. 22 Mart 1916 tarihinde Rus ordusunun 1 piyade taburu, 2 süvari bölüğü ve bir bataryası Dersim ve Genç'te idi. Bkz. Fikri Güleç, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 2/2 Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978), 45-46.

⁷⁰ BOA, DH. ŞFR, 512/87.

⁷¹ BOA, DH. ŞFR, 513/35.

⁷² BOA, DH. ŞFR, 62/39.

Erzincan'a ulaşması neredeyse iki ay kadar zaman almaktaydı. Bu zor durumda Dersim isyanının çıkması ise mevcut durumu daha da şiddetlendirmişti.⁷³

Rus ordusunun Doğu'da ilerlemesi üzerine 3. Orduya destek olmak üzere yeni kuvvetler gönderildi. Çanakkale Savaşlarının sonlanmasıyla boşta kalan 2. Ordu, Ahmet İzzet Paşa komutasında Doğu Cephesi'ndeki Rus ordusunun güney yan ve gerilerine taarruz etmek için Mart 1916'da Diyarbakır'a gönderildi. Ahmet İzzet Paşa, Ruslardan önce para ve diğer tedbirlerle Dersim ağalarının elde edilmesini istedi.⁷⁴

Vehip Paşa, Nazimiye ve Mazgirt'te çıkan isyanın sebebini anlamak için Pülümür ve Nazimiye'nin 30 kadar seyit ve ağasını Erzincan'a davet etti. Gelenlerin söylediklerine göre isyanın sebebi Nazimiye'de bir nahiye müdürünün jandarma çavuşlarıyla birlikte Kürt ağasının malını talan edip, satmasıymış. Bunu vesile ederek isyan başlamış ve "hükümetin Ermenilerden sonra Kürtleri de mahvedeceği ve Yusuf İzzeddin Efendi'nin öldürüldüğü, İstanbul'da ihtilal çıktığı, Meşrutiyet'in ilga edildiği" gibi propaganda ve diğer aşiretlerin de yağma etme arzusuyla isyanın büyüdüğü şeklindeydi.⁷⁵ Bir başka kaynakta ise Ruslar Kürtçe bilen Ermenileri ve Binbaşı firari Mustafa'yı⁷⁶ Dersim içlerine göndererek Türklere karşı isyan edip Ruslara yardım ederlerse Dersim işgal edildiği zaman onlara bağımsızlık verileceğini bildirmektedir. Koçgirili Ali Paşa, Rusların verdiği silah ve cephaneyi Koçuşığına götürmüş ve bütün Dersim'de bağımsızlık telkinatı yapmıştı.⁷⁷

Nuri Dersimi, isyanın sebebinin siyasi olduğunu ve Kürdistan'ın kuruluşu için yapıldığını bildirerek bazı önemli bilgiler vermektedir. Buna göre; Doğu Dersim'in Demenan, Haydaran, Kureyşan, Karsan, Alan, Şuran, Yusufan ve Pilvenk aşiretleri 12 Nisan 1916 tarihinde 10.000 kişilik silahlı kuvvetle Mazgirt, Nazimiye kısmen de Hozat ve Pertek merkezleri üzerine yürüyüp Türk memurları ortadan kaldırarak Elaziz istikametine yürüdüler. Havalıyı hâkimiyetleri altına alıp Kürdistan davasını emri vaki şeklinde halletmeye çalıştılar. Harekât esnasında Türk taraftarlığı yapan Çarsancak (Karaçorlu) köyleri yağma edilip beyleri Elaziz'e kaçmaya mecbur bırakıldı. Harekâtı Haydari oğullarından Paşa, Fındık ağalarla Kureyşanlı Seyit Ali idare etti. Merkez hükümeti Kürt beylerinden Diyarbakırlı Cemil Paşa Oğlu Ziya'yı acele olarak Hozat mutasarrıflığına geniş yetkilerle atadı. Mutasarrıf Ziya Bey, Seyit Rıza'yı Hozat'a davet

⁷³ BOA, DH. ŞFR, 513/81.

⁷⁴ Gülec, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 2/2 Kafkas Cephesi*, 31.

⁷⁵ BOA, DH. ŞFR, 514/10.

⁷⁶ Mustafa Vefa, bir alaya vekâleten kumanda etmekteyken asaleti tasdik olmayarak yerine başka biri kumandan tayin edildi. Buna gücenen Mustafa Vefa, Osmanlı ordusundan firar edip Ruslara iltica etti. Bkz. Ali Kemal, *Erzincan; Erzincan Valisi'nin Kürt Raporu (1931)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013) 142. Mustafa Vefa'nın Elaziz'de bulunan ailesi Deyr-i Zor'a nakledilmişti. Mustafa Vefa'nın Dersim aşiretlerine yazdığı mektuptan ailesini Ermeni ve Kürtler vasıtasıyla firar ettirerek geri getirmeye çalıştığı anlaşılmıştı. 10 Mart 1917 tarihinde Elaziz Vali Vekili Miralay Vehip Bey, Halep Valisine durumu bildirerek gerekli önlemlerin alınmasını istedi. Bkz. BOA, *Taşra Evrakı Halep Vilayeti (TŞR. HL)*, 5/79. 88. Alay Kumandanı Binbaşı Mustafa Vefa, 4 Mart 1917 tarihinde 10. Kafkas Fırkası Divan-ı Harbi tarafından gıyaben idamına karar verildi. Bkz. BOA, BEO, 4458/334327.

⁷⁷ *DJUKR*, 190-191; Bühran Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları 1937* (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2023), 58.

ederek asi aşiretlerin Hozat merkezine girmesini önlemesini istedi. Buna karşılık olarak Kürt milli isteklerini Türk ve Rus hükümetlerine bildirmekte serbest ve haklı olduklarını ifade etti. Bu vaatler karşılığında Seyit Rıza yardım etmeyi kabul etti. Nuri Dersimi aynı zamanda 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın kendisini aşiretlerin hükümet merkezlerine tecavüzlerini önlemek için Dersim'e 65 kişilik müfreze ile gönderdiğini ve harp sonunda Kürtlerin milli isteklerinin kabul edileceğini ifade ettiğini bildirmektedir. Ayrıca Vehip Paşa'nın aşiret ağalarına dağıtılmak üzere tahsisat-ı mestureden para verdiğini ve '*Dersimlilerin yardımından vazgeçtim, hiç olmazsa bize dokunmasınlar*' dediğini aktarmaktadır.⁷⁸

Kazım Karabekir'in yazmış olduğu *Kürt Meselesi* isimli kitapta isyanla ilgili şu bilgiler bulunmaktadır. "Erzurum'un Ruslar tarafından işgalinden sonra Mamuratülaziz valisi Dersim ağalarından savaş alanına sevk edilmek üzerine efrat celp edilmesini tebliğ etmiştir. Kureyşanlı Ali ve Zeynel Çavuş, Surzade Timur Ağa, Aşağı Arilli reisi Yusuf Ağa ve Hormekli Aşireti reisi Civrekli Süleyman Ağa ve Bertal Ağa Harmo köyünde toplantı yapmışlardır. Kışı bahane ederek hiçbir ferdi savaş alanına sevk edemeyeceklerini, eğer hava açılırsa cepheye gideceklerini bildirmişlerse de kimseyi sevk etmemişlerdir. Bu toplantı esnasında kazaları yağma etmeye karar vermişlerdir. 4 Mart 1916'da Pah, Nazimiye, Mazgirt, Palu köylerinin yağma edilmesine Ali Gâh sebep olmuştur. Ali Gâh ayrıca ahaliden 40'ar para öşür toplayacağını ilan etmiştir. Ordu ambarlarında stoklanan erzaka el koymak istemişse de Şadilli Aşiretinin reisi Molla Yusuf'un karşı koymasıyla buna muvaffak olamamıştır. Ruslar Erzincan'ı işgal edince Ali Gâh, Rus birliklerini Fahri Baba'ya kadar getirmiştir. Tedip hareketinin tamamlanamaması üzerine Ali Gâh cezalandırılmadı ve Pülümür Kaymakamı Mustafa Bey para karşılığında Ali Gâh'ı Mazgirt'in Türüşmek nahiyesine müdür olarak atadı."⁷⁹

Dönemin şahitlerinden Kârerli Mehmet Efendi'nin isyanın çıkış sebebiyle ilgili verdiği bilgiler ise bambaşkadır. Onun verdiği bilgilere göre isyanın asıl sebebi çok daha eskilere dayanmaktaydı. Başta Göktepelî Ahmet Bey olmak üzere Mazgirt, Çarsancak ve Peri'nin Sünni beyleri devletten aldıkları güçle Dersim'i kontrol etmek istiyorlardı. Emellerine ulaşmak için yaptıkları şikâyetlerle 1908'de Neşet Paşa komutasında Dersim'e tedip harekâtının düzenlenmesine sebep olmuşlardı. Neşet Paşa'nın istedikleri şekilde hareket etmediğini gören Sünni beyler Neşet Paşa'nın görevini yapmadığını ileri sürerek şikâyetle bulunmuşlardı. Konuyu araştırmak üzere Ali Paşa görevlendirilmiş ve Neşet Paşa'nın suçsuz olduğu anlaşılmıştı. Bu şikâyetlerin intikamını almak için Seyit Ali-i Seyit Nuri, Nazimiye'de Kureyşan aşiretinin ileri gelenlerinden Ali Çavuş ve Ali Gâh başkanlığında toplanarak tertipçi ve iftiracı Sünni beylere gerekli dersi vermek amacıyla Mazgirt ve Çarsancak kazalarını basmışlardı. Mehmet Efendi'ye göre aşiretlerin beyleri cezalandırmaktan başka çareleri yoktu. Çünkü devlet katında yaptıkları şikâyetler dikkate alınmıyordu.⁸⁰

⁷⁸ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 92-93.

⁷⁹ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi* (İstanbul: Emre Yayınları, 2004), 97-98.

⁸⁰ Kârerli Mehmet Efendi, *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair Yazılmayan Anılarım* (1915-1958) haz. Ali Rıza Erenler, (Ankara: Kalan Yayınları, 2007), 50-53.

İsyancılar Nazimiye, Mazgirt ve Çarsancak'taki hükümet binaları ve karakollara saldırdılar. Şivzoğ (Burmageçit), Balışer (Beydamı), Paşavank (Pınarlar) başta olmak üzere Sünni Türklerin yaşadığı köyler yakılıp, yağma edildi. İsyancılar arasında bulunan Ermeniler kadınlara tecavüz etti ve Dersimli ağalar da el koydukları kadınları evlenmeye zorladı.⁸¹

Mazgirt ve Çarsancak çevresinde 2 jandarma taburu ve 250 kişilik süvari müfrezesi isyancıların hücumlarına ancak dört gün dayanabildi ve isyancılar Çarsancak'ın merkezi olan Peri'yi işgal ettiler. Taburlarda bulunan bazı Kürtler isyancılar tarafına geçti. Bu muharebelerde 60 asker hayatını kaybetti. Geri çekilen taburlardan birisi Pertek'e çekilmişti. Burada konumlanarak Nazimiye ve Mazgirt'teki isyanın Hozat ile Ovacık'a sıçramasına engel olacaktı. Süvari müfrezesi de nehri geçerek Mamuratülaziz'e çekilmişti. 3. Tabur Hozat'a, 200 mevcutlu 4. Tabur ise Çemişgezek'teydi. Vali Sabit Bey'in gözü Batı Dersim aşiretlerinin üzerindeydi. Karaballı aşireti reisi Kangozade Mehmet, Abbasuşağı reisi Zeynozade Mustafa (Miço), Pilvenk aşireti reisi Köseoğlu Hacı ağalar sadakatlerini bildirmişlerdi. Elaziz jandarma alayından başka bir kuvvet bulunamıyordu. Hâlbuki kısa süre önce Dersim'de milis alayları oluşturulmuştu. Bu alaylardan bahsedilmediğine göre dağılmış olmalıydılar. İsyanın mevcut askeri kuvvetle bastırılmayacağı ortaya çıkınca Sabit Bey, Hozat'taki ağaları isyancılara yollayarak müzakere yani siyaset yoluyla isyanı sonlandırmaya karar verdi.⁸²

Doğu Dersim'de isyanın tüm şiddetiyle devam ettiği sırada 22 Mart'ta Dersim Kürtleri Kemah'ta da soygun yapmaya başlamışlardı. 80 kadar eşkiya İmamoğlu köprüsünü tutarak Harput'a giden 6 yük eşyayı gasp etmişti. Buraya gönderilen Erzurum Seyyar Jandarma Taburu ile çıkan çatışma sonucunda 20 eşkiya ölmüş, bir asker şehit olmuş ve 6 asker de yaralanmıştı.⁸³

Kemah'taki bu soygun diğer Dersim aşiretlerinin de kıpırdamaya başladığını göstermekteydi. Batı Dersim aşiretlerinin aracılığıyla Doğu Dersim'deki isyanı sonlandırma ümidinde olan Vali Sabit Bey çaresizliğini açık ederek büyük bir hata yapmıştı. Erzincan'dan Dâhiliye Nezaretiyle yazışan Tahsin Bey'e göre ağalar oyalama politikası güdüyorlardı.⁸⁴ Mart ayının sonlarında Sabit Bey'in korktuğu başına geldi. Verdikleri tüm sözlere rağmen Hozat etrafındaki aşiretler sözlerinde durmamış ve Hozat, Çemişgezek ve Pertek kasabalarına, Eğin köylerine, Eğin-Erzincan arasındaki yollara saldırmaya başlamışlardı. Bu durumda Vali Sabit Bey'in önceliği Elaziz-Erzincan arasındaki sevkıyatın sağlandığı Eğin yolunun güvenliği oldu. Bunun için 3. Ordu'dan bir tabur asker göndermesini istedi. Sabit Bey'e göre Hozat ve Çemişgezek de düştükten sonra asiler bazı taleplerde bulunacaklardı. Bunun için Sivas'tan bir fırkanın gönderilerek asilerin muhakkak tedip edilmelerinin elzem olduğunu ve nasıl bir

⁸¹ Yıldırım, Mehmet. *Mehmet Yıldırım, Dersim/Desim, Tarih, Edebiyat, Etnografya*, Ankara: Ütopya Yayınları, (2024): 178-182.

⁸² BOA, DH. ŞFR, 513/105.

⁸³ BOA, DH. ŞFR, 543/29.

⁸⁴ BOA, DH. ŞFR, 515/1.

yol izlenmesi gerektiğini Dâhiliye Nezaretine sordu.⁸⁵ Sabit Bey'in bahsettiği taleplerin milli haklar yani Kürtlük üzerine olacağını tahmin etmek zor değildir.

Dersim isyanı genişlemeye başlamıştı. Eğin, Kemah, Kiğı ve Palu tehdit altındaydı. Kemah boğazı daha önceden Erzurum Seyyar Jandarma Taburu tarafından tutulmuş olduğundan bu taraf güvence altına alınmıştı. Eğer isyan bastırılamazsa hükümete itaatkâr olan bölge aşiretleri de isyan edebilirlerdi.⁸⁶ 30 Mart 1916'da asiler artık Palu merkezine 5 saatlik mesafeye kadar yaklaşmışlardı. Palu önemli bir lojistik merkezdi ve burada 2 milyon kilo erzak depolanmıştı. Burada muntazam bir jandarma birliği olmadığından gönüllü jandarma efradı isyancılarla savaşmaya başladı.⁸⁷

Palu merkezine 2 saat kadar yaklaşan isyancılar Elâziz'den gönderilen 500 mevcutlu gönüllü taburuyla 300 mevcutlu müfreze karşısında tutunamayarak martın sonunda geri çekilmeye başladılar.⁸⁸ İsyancılardan 60 kişi ölü, bir o kadar da yaralı vardı. Dört asker de hayatını kaybetmişti.⁸⁹ 3 Nisan 1916 tarihinde isyancıların kayıpları 100 olmuştu. İsyancılar Peri suyunun kuzeyine atıldılar. 17 Nisan'da Çile Dağı'nda asilerle yapılan müsademede gönüllülerin kaçmasıyla Palu müfrezesi Filfil köyüne çekilmek zorunda kalsa da karşı taarruzla asileri püskürttü. Asiler 21 Nisan'da Dolan ve Horan köylerini işgal ettiler.⁹⁰

30 Mart'ta Dersimli şâkîler Kangal'dan Divriği'ye sevk olunan erzakın geçeceği yolu kestiler. Çıkan çatışmada ahaliden ve askerden ölenler oldu. Asiler üzerine 100 nefer gönderildi.⁹¹ Bu arada Dersim'e geçen biri binbaşı diğeri de yüzbaşı kıyafetli iki casusun propaganda yapmakta oldukları öğrenilmişti. Bunlardan biri Tercan'da görevli Komiser Muavini Kiğılı İsmail Hakkı idi.⁹² Bu ikili isyanın devamını sağlamak ve Osmanlı hükümetinin nüfuzunu kırmak için her tarafta "Yusuf İzzeddin Efendi'nin eceliyle ölmediğini, İstanbul'da bir ihtilal çıktığını, Meşrutiyetin ilga edildiğini, bir takım kötü niyetli insanların Sultan II. Abdülhamid'in oğullarından birini tahta geçirmek istediklerini" bildiriyordu. Rusların kendilerini desteklediklerini, İttihatçı hükümeti tanımamaları yönünde isyancıları gayrete getiren sözler söylemekteydiler.⁹³

Ruslar Dersim'e çok önem veriyorlardı. Buraya bir doktor, birçok Ermeni, 3. Ordudan firar eden Binbaşı Mustafa Vefa'nın yanında Hürriyet ve İtilaf liderlerinden Yusuf Rasih Bey'in kardeşi ve Başyaver Avni Paşa'nın amcaoğlu Hasan Ali vasıtasıyla Batı Dersim Aşiret ağalarını çeşitli hediyelerle Rusya tarafına çekmekle görevlendirilmişlerdi.⁹⁴ Ruslar, İttihat Terakki Hükümetinin savaşma azmini kırmak

⁸⁵ BOA, DH. ŞFR, 514/98.

⁸⁶ BOA, DH. ŞFR, 515/39. 28 Mart 1916.

⁸⁷ BOA, DH. ŞFR, 515/39.

⁸⁸ BOA, DH. ŞFR, 515/72.

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR, 515/80.

⁹⁰ Güleç, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 2/2 Kafkas Cephesi*, 58, 65.

⁹¹ BOA, DH. ŞFR, 515/45.

⁹² BOA, DH. ŞFR, 62/288.

⁹³ BOA, DH. ŞFR, 515/38. 30 Mart 1916.

⁹⁴ Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbinin Gerçekleri, Feryadım-I* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 283.

için Dersim’de Ermeni ve Kürt casuslarının yanında Hürriyet ve İtilaf taraftarlarını da sahaya sürerek bütün muhalif grupların etkisinden faydalanmak istiyordu.

3. İsyanın Bastırılması

Dersim’deki isyanı sonlandırabilmek için asilerin tedip edilmeleri yani askeri bir harekâtın yapılması gerekiyordu.⁹⁵ Ancak savaş durumunda bu hareket için kuvvet ayırmak çok zordu. Sonunda Trakya’da bulunan 5. Kolordunun Sivas’ta bulunan 13. Fırkası 19 Mart 1916 tarihinde 3. Ordu emrine verildi.⁹⁶ 13. Fırka Pertek ve Peri’de toplandıktan sonra tedip harekâtına başlayacaktı. 15 Nisan’da 13. Fırkanın ilk taburu Pertek yoluyla hareket etti. Aynı günlerde Çemişgezek ve Eğin köylerine yapılan saldırılar sonucunda 7 jandarma ile 12 eşkiya öldü.⁹⁷ 22 Nisan 1916 tarihinde Dersim tedibiyle görevlendirilen 13. Fırkanın tamamı Elaziz’e ulaştı. Fırkanın 2 taburu Peri nahiyesine 5 taburu da Palu yoluyla Çarsancak’a doğru hareket etti. Tedip Kuvvetleri Komutanı olarak Erkân-ı Harbiye Kumandanı Galatalı Şevket Bey atanmıştı. Bir hafta sonra harekâta başlanacaktı.⁹⁸

Şevket Bey, Fırat Nehri üzerinde Pertek civarında bir köprü inşa edilmesini ve Peri Çayı için malzeme hazırlanmasını, Palu, Közek ve Peri’de 9.000 kişi ve 2.000 hayvan için erzak ve yemin 19 Nisan’a kadar hazırlanmasını istedi. Ekmekçi takımlarının 30 Nisan’dan itibaren Peri’de ekmek üretimine başlamasını ve Hoşiye’de hasta ve yaralıları için revir açılması emrini verdi. Ayrıca Palu eski belediye başkanının komuta ettiği 200 kişilik milis askerinin kışlalarda misafir edilmesini bildirdi.⁹⁹

Mayıs başında harekât başladı. Vehip Paşa, Pülümür ve Kemah çevresindeki aşiret ağalarını yakından tanıyordu. Bunlara bir miktar para vererek isyana karşı Osmanlı ordusunun yanında savaşmalarını temin etmişti. Ağalardan bazıları Erzurum Seyyar Jandarma Tabur Kumandanı Kazım Bey’in emri altında Nazimiye cihetini tutacaklardı.¹⁰⁰

Asiler Mastan, Kızılkale, Kumkar, Kerney hattının kuzeyindeki tepelerde ve Mazgirt’in kuzeyindeki Sinevar Komu ile Kırklardağı arasında müdafaa hazırlıkları yapmaktaydılar. Pozo mezarında 300 kadar asi bulunmaktaydı. Aynı zamanda bir kısım asi de Sağman civarındaydı. 29 Nisan’da Şevket Bey yaptığı duyuruda; “asilerin cezalandırılacağını, hükümete sadık olan aşiretlerin endişelenmemesini, aşiretlerin isyancıları aralarına kabul etmemelerini, eğer kabul ederlerse onların da isyancı muamelesi göreceğini ve gasptan vazgeçenlerin koşulsuz olarak affedileceklerini bildirdi. Ayrıca isyan eden aşiretlerin ellerindeki silah sayısı kadar asiye teslim etmeleri

⁹⁵ BOA, DH. ŞFR, 555/10.

⁹⁶ Güleç, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 2/2 Kafkas Cephesi*, 38.

⁹⁷ BOA, DH. ŞFR, 516/18. 15 Nisan 1916.

⁹⁸ BOA, DH. ŞFR, 517/15.

⁹⁹ Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, 64-65.

¹⁰⁰ BOA, DH. ŞFR, 518/63.

ve yağma ettikleri malları geri vermeleri koşuluyla onların da affedileceklerini” ilan etti.¹⁰¹

Tanız, Lemit, Mastan, Musta Şako Komu, Seyit Hist köyleri ahalisi yakalanıp köylerin yakılması emri verildi. Ardından Sindam köyü ve Kırklar Dağı’nda isyancılarla çatışmalar yaşandı. Ordu ilerledikçe asilerin terk ettiği hayvanlar keşif kolları tarafından toplanıyordu. Alan aşireti isyana katılmadığından Kortik, Kortan, Gömemiş, Paşayon köyleri ile Pah kasabası yakılmadı.¹⁰²

Doğu Dersim’de askerî harekât başlamışken Batı Dersim’de yağmacılığa başlamıştı. 4 Mayıs 1916’da Pilvenk, Kırgan, Kızılan aşiretinden 600 kişi Koç, Şam, Resik uşaklarıyla birleşerek Çemişgezek kazasının bütün hayvanatını gasp ettiler. Eğin’in Demir mevkiinde Alman tebaasından telsiz telgraf memurunu, posta ve diğer memurları da soyarak sürücüyü yaralayıp bir neferi de öldürdüler.¹⁰³

Esasında Batı Dersim aşiretlerinin hepsi isyan etmemişti. İsyancı aşiretler Köseoğlu, Kırgan, Soroğulları, Zekmatlı, Koçuşağı, Şamuşağı, Resik, Topuzuşağı aşiretleriydi.¹⁰⁴ Batı Dersim aşiretlerinin isyanı mevcut durumu çok daha kötü bir safhaya sokmuştu. Ancak 2 aydan beri Hozat civarının muhasarasında yer alan Abbasuşağı reisi Seyit Rıza, Karaballı Aşireti reisi Kangozade Mehmet, Ferhatuşağı reisi Diyab ve Cemo ağalar isyancılara karşı şehri korudular. Kuvve-i tedibiyenin Mazgirt ve Nazimiye’de bulunduğu 6 Mayıs gecesi Doğu ve Batı Dersim’in asi aşiretlerinden 2.000 kişi Hozat’a saldırdı. Mutasarrıf Ziya Bey, 300 jandarma ve yukarıda isimleri zikredilen hükümete sadık aşiretler ile birlikte Hozat’ı müdafaa etti. Asilerden 11 kişi hayatını kaybetti. Bir jandarma ve ahaliden bir kişi ölmüş üç nefer de yaralanmıştı.¹⁰⁵

9 Mayıs’ta Hozat müfrezesi eşkıyaya telefata verdirerek hudutlarından sürdü. Pertek müfrezesi Sinevertaşı’nı işgal etti ve isyancılar eşya ve hayvanlarını bırakarak külliyatlı telefata verdi. Yakalanan 15 şâkî hemen idam edildi. İsyancı köyler yakılarak taarruza devam edildi. Ayrıca Pülümür yoluyla ilerlemekte olan Erzurum Seyyar Jandarma Tabur Kumandanı Kazım Bey Arilli, Haydaran, Demanan ve Kureyşan aşiretleriyle yaptığı müsademelerde başarı kazanarak ilerlemeye devam etti.¹⁰⁶

9 Mayıs’ta askeri birlikler Pah ve Mazgirt’e ulaştı ve fırınların onarılması emri verildi. Aynı gün Dersim Komutanlığı asiler arasında silah kullanmayanların yağma ettikleri eşya, hayvan ve talep edilen kişileri teslim edip evlerine dönebileceklerini

¹⁰¹ Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, 68-69.

¹⁰² Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, 72-83.

¹⁰³ BOA, *DH. ŞFR*, 518/69.

¹⁰⁴ Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, 62.

¹⁰⁵ BOA, *DH. ŞFR*, 518/107. Nuri Dersimi, asilerin Hozat’ın doğusuna kadar geldiklerini Hozat’ı müdafaaaya devam ederlerse kendilerinin de katledileceklerini, hatta isyancılar arasında bulunan babasının Hozat’a gönderilerek buradan çıkmalarını istediğini bildirmektedir. Ayrıca Hozat’ı koruyan aşiretlere ve Seyit Rıza’ya tahsisat-ı mestureden yüksek meblağlar verildiğini, 13. Kolordunun Dersim’e gönderilmesine karar verildikten sonra paranın kesildiğini ifade etmektedir. Bkz. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 94.

¹⁰⁶ BOA, *DH. ŞFR*, 519/21.

bildirdi. Silah kullanmış olanlar ise Pah ve Mazgirt'teki aşiretlerine silahlarıyla dönmelerini, sonradan silahlarını ve yağma ettikleri eşya, hayvan ve istenilen kişileri teslim edeceklerini ve adli yargılamanın sonucunu beklemelelerini ilan etti. Ertesi gün Kutu Deresi'nde yapılan müsademede 100 asi öldürüldü ve 300 asi de teslim oldu. Bu müsademede iki asker de hayatını kaybetti.¹⁰⁷ 11 Mayıs'ta Kutu Deresi'nde Darboğaz Suyunun en dar kısmında asilerle çatışma yaşandı ve 500 asi Zebaba Tepesi'ne kaçtı. 14 Mayıs'ta Kutu Deresi'nde asilerin bir kısım halkı zorla alıkoyduğu görüldü. Asilerin büyük çoğunluğu üç gündür açtı ve teslim olmak istiyordu ancak diğer asilerden çekindiklerinden teslim olmaya cesaret edemiyorlardı. Bu arada 15 kadın asiler tarafından öldürüldü.¹⁰⁸

13. Fırka, 17 Mayıs'ta Peri ve Nazimiye arasındaki Dar Boğaz'a kadar olan alanı şâkilerden temizledi. Taramanın Hozat'a kadar uzatılması mümkün görülmediğinden 7 taburdan ibaret olan 13. Tümen Nazimiye'den Fem'e gönderildi. 3. Ordu kalan taramanın 2. Ordu tarafından yapılmasını istedi. Ancak 2. Ordu'nun ilk taburları ancak 31 Mayıs'ta Elazığ'a gelecekti. Bunların toparlanması ise bir ayı bulacaktı. Oysa tedip için ara verilmemesi gerekiyordu. 13. Tümenin Dersim'den ayrılması talep edilmişse de bu kabul edilmedi. Dersim'de Erzurum, Elaziz, Dersim Jandarma Taburuyla 2 top ve 2 makineli tüfek bırakıldı.¹⁰⁹

Tedip harekâtının başarıyla ilerlediği bir sırada 18 Mayıs'ta 13. Fırka aldığı emir üzerine Nazimiye yoluyla 3. Orduya iltihak etti. Harekâtın yarıda bırakılmasının kötü sonuç doğuracağını bilen Vali Sabit Bey hiç olmazsa yeni kuvvetler gelene kadar 2 taburun Dersim'de bırakılmasını istedi. Ayrıca 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa'dan kuvvet istedi.¹¹⁰ 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa ile yapılan görüşmeler sonucunda Dersim'de yeni bir askerî harekâtın icra edilemeyeceği anlaşılmıştı. Sabit Bey, bölgede yeniden hükümet nüfuzunu kurabilmek ve isyanın yarattığı yaraları sarmak için başta Mazgirt, Nazimiye ve Çarsacak kazaları olmak üzere Dersim'e geçmek için 17 Haziran 1916'da Dâhiliye Nezaretinden izin istedi. Otoriteyi yeniden sağlanmasının ilk adımı isyanın ilk günü kesilen telgraf tellerinin korunması oldu. Sabit Bey, telgraf tellerinin korunması için geçici olarak kır serdarları ve muhafız teşkilatı kuracağını bildirdi.¹¹¹

29 Haziran 1916'da isyancı aşiretler telgraf tellerini keserek Hozat'ı kuşattılar. Koç ve Şamuşağı aşiretleri tutuklu bulunan mensuplarının serbest bırakıldıkları halde devlete bağlı aşiretlerle birlikte bölgeyi savunacaklarını bildirdiler. Bu isteklerinin kabul edilmemesi halinde isyancılara katılacaklardı. Bunun üzerine Koç ve Şamuşaklıların Hozat'ın savunmasına katılıp şehir güven altına alındıktan sonra tutuklu bulunanların serbest bırakılmasına karar verildi.¹¹²

¹⁰⁷ Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, 94-95.

¹⁰⁸ Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, 95-103.

¹⁰⁹ Güleç, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 2/2 Kafkas Cephesi*, 79-80.

¹¹⁰ BOA, DH, ŞFR, 520/37.

¹¹¹ BOA, DH, ŞFR, 524/93.

¹¹² Ulutin, "II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim", 187.

Her ne kadar askerî harekât sadece isyan etmiş olan aşiretler üzerine yapılmış olsa da bu atmosferde isyana katılmamış olanlar da korkudan yerlerini terk etmişlerdi. Yerlerini terk eden aşiretler önceleri muti (itaatkâr) bölge olarak bilinen Gömemiş mıntıkasına gelseler de askerin köye ateş etmesiyle buraya yığılmış olan halk Kutu Deresi'ne doğru kaçmaya başladı. Askerden korkarak Kutu Deresi'ne sığınan ahali Areyan, Demenan ve Haydaran aşiretlerine mensup kişilerce soyulmaktaydı.¹¹³

Hükümet memurları ancak askeri kuvvetle Dersim'de kalabiliyordu. Neyse ki 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa bir piyade taburunu Dersim'de jandarma hizmeti görmesi için vermişti. Sabit Bey eldeki jandarmalar ile verilen piyade taburu kuvvetine dayanarak yeniden idareyi kurmak için kolları sıvadı. Ancak işler o kadar kolay değildi. Bu askeri kuvvete güvenilemezdi. Dersim'de asiler cezalandırılmamışsa hükümetin bölgede yeniden kurulabilmesi ancak taviz politikasıyla yani asilerle anlaşarak olabilirdi.¹¹⁴ Nitekim öyle de oldu. 22 Mayıs'ta tüm nahiye müdürleri başka yerlere atanarak yerlerine Kürt müdürler tayin edildi.¹¹⁵

İsyan esnasında Nazimiye, Mazgirt ve Çarsancak'ın tüm evrakı yakıldı. Ele geçirilemeyen diğer kazaların tapu ve nüfus memurları kayıtları muhafaza etmeleri noktasında uyarıldılar.¹¹⁶ Ovacık'ta da kayıtların isyancılar tarafından ele geçirildiği anlaşıldı. Çarsancak, Nazimiye, Mazgirt ve Ovacık'ta yeniden nüfus sayımının yapılması gerekiyordu. Bunun şimdilik yapılamayacağı ifade edilmişti.¹¹⁷ Esasında Dersim'de hiçbir zaman sağlıklı bir nüfus sayımı yapılamamıştı.¹¹⁸ Bölge nüfusuyla ilgili bilgi veren kaynaklar birbirini tutmadığı gibi arada büyük farklar bulunmaktaydı.¹¹⁹ Ne kadar eksik olursa olsun nüfus ve tapu kayıtları Tanzimat'tan beri hedeflenen kanunlara riayetkâr bir toplum oluşması hedefi noktasında çok önemliydi. Bundan dolayı görevliler yeni sayım için hassasiyet göstermişlerdir.

İsyan Mazgirt, Çarsancak, Nazimiye kazalarında şiddetle hissedilmişti. Seferberliğin başından beri Tekâlif-i Harbiye, vesayit-i nakliye ve emvaliye gibi vergilerini ödeyen muti halk yerlerini terk etmiş, evleri yakılmış ya da eşyaları isyancıların eline geçmişti. Hükümetten alacaklı olanların ellerindeki belgeler isyan

¹¹³ Yıldırım, "Dersim Tarihinden Notlar: 1916 İsyanı", 38-50.

¹¹⁴ BOA, DH. ŞFR, 524/108.

¹¹⁵ BOA, DH. ŞFR, 520/78.

¹¹⁶ BOA, DH. ŞFR, 62/322.

¹¹⁷ BOA, DH. SN. THR, 75/101.

¹¹⁸ DJUKR, 56-59.

¹¹⁹ Orhan Örs, "Modernleşme Sürecinde Yapılan Nüfus Sayımlarına (1831-1927) Göre Dersim'in Demografik Yapısı", *Dersim-Tunceli Tarihi Araştırmaları*, ed. Uysal Dıvrak, (Ankara: Kalan Yayınları, 2021), 263-264. Şemseddin Sâmî ve Vital Cuinet Dersim nüfusunu 1891 yılı için 63.430 olarak vermişlerdir. Vital Cuinet Müslüman, Kürt, Kızılbaş ve Ermeni olarak toplulukları tasnif ederken Şemseddin Sâmî, nüfusu Müslüman ve Hristiyan olarak tasnif etmiştir. Bkz. Salih Başkutlu, "Vital Cuinet ve Şemseddin Sâmî'nin Çalışmalarında Dersim Sancağı", *Dersim-Tunceli Tarihi Araştırmaları*, ed. Uysal Dıvrak, (Ankara: Kalan Yayınları, 2021), 280. Nüfus tasnifinde yaşanan bu farklılığın sebebi Osmanlı Devleti'nin Müslüman nüfusu, Batıların da Hristiyan nüfusu fazla gösterme gayretinden ileri gelmektedir. Batılı kaynaklar Kızılbaşları İslam dışı göstererek Müslüman nüfusu daha az göstermeye çalışmışlardır. Bkz. Yalçın Çakmak, *Sultan'ın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 283-284.

zamanında yok olmuştu. İsyanı dolayısıyla sefalet düşen halk şimdi yardım ve çözüm bekliyordu.¹²⁰ Hükümet kuvvetleri, yapmış olduğu askerî harekâta eşkiyadan müsadere ettiği hayvan ve eşyayı tevzi defterine kaydediyor, bunların bir kısmı orduya bir kısmı merkez belediyesine mal olarak kaydediliyor, bir kısmı da mağdurlara iade ediliyordu. Mağdurlar neyi kaybetmişlerse onu tarif ediyor ve tevzi defterinde bulunabiliyorsa mal, sahibine iade ediliyordu. Ancak çoğu defa mağdur malını bulamıyor ve müsadere edilen eşyadan zararının karşılanmasını istiyordu ki bu kabul görmüyordu.¹²¹

4. Erzincan'ın Rus İşgaline Düşmesinin Dersim'e Etkileri

Erzincan'ın Rus işgaline düşmesi Osmanlı Devleti için büyük bir kayıptı. Erzincan'ın Rus idaresine geçmesiyle birlikte Dersim aşiretlerinin birçoğu Ruslarla iyi ilişki geliştirme siyasetini benimsemişlerdi. Aşiretler içinde gizlenen Ermeniler Erzincan'a ulaştırıldı. Harput'ta faaliyetlerini yürüten Amerikan misyoner kuruluşları Ermenileri müesseselerinde saklamış ve Dersim'e götürülmelerini organize etmişlerdi. Mezre'deki Amerikan Hastanesinin kurucusu Dr. Henry H. Atkinson'un eşi Bayan Atkinson'un verdiği bilgilere göre yüzlerce Ermeni Dersim'e gönderilmişti. Bu durum 19 Şubat 1917 tarihine kadar Vali Sabit Bey'in yerine Mithat Bey¹²² atanana kadar yani bir buçuk yıl boyunca devam etti.¹²³

Bu iddiaya göre Mamûratülaziz Vilayetinde Ermenilerin sevkinden sorumlu en yetkili kişi olan Vali Sabit Bey, görevini kötüye kullanmaktaydı. Bir taraftan Ermenilerin Dersim'e kaçırılmalarına göz yumuyor, diğer taraftan da Dersim'e kaçırılmış olan Ermenileri teslim almaya çalışıyordu. Bir noktada Dersim aşiretlerinin Ermenileri kaçırma işinde rolü vardı. Bu bilginin doğruluğunun kanıtlanması oldukça güçtür. Ancak 1916 yılının temmuzunun sonlarında Elaziz'den Dersim'e kaçan Diyarbakır İngiliz Konsolosluğu tercümanı ve aynı zamanda casus olan Thomas Mugerditchian'ın eşi Ester Mugerditchian'ın verdiği bilgiler kaçış koridoru hakkında bilgi vermektedir. Bayan Mugerditchian, İstanbul'dan 4.000 süvarinin geldiğini, Fırat Nehri boyunca nöbetçiler koyulduğunu ve Dersim yolunun tamamen kapandığını ancak beklenmedik bir anda Kürtlerin Dersim'e bir yol açtıklarını bildirmektedir. Bayan Mugerditchian ve yanındaki kabile iki gece bir buçuk günden sonra Dersim'e ulaştı. Ardından da Koçuşağı aşireti reisi İdare İbrahim Ağa'nın adamları tarafından Mercan Boğazı üzerinden Rus işgali altındaki Erzincan'a geçirildiler.¹²⁴

¹²⁰ BOA, *İdare-i Umumiye* (DH. İ. UM), 93/1.

¹²¹ BOA, *İdare-i Umumiye Ekleri* (DH. İ. UM. EK), 36/22.

¹²² Sabit Bey'in istifa etmesi üzerine yerine Mithat Bey 19 Şubat 1917 tarihinde Mamûratülaziz Valisi olarak atandı. Bkz. BOA, *İrade Dosya Usulü* (İ. DUİT), 41/47. Mithat Bey'in hem ataması ve hem de görevden alınması Ahmet İzzet Paşa'nın isteğiyle olmuştur. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbinin Gerçekleri, Feryadım-I*, 295.

¹²³ Harriet, H. Atkinson, "Mrs. H.H. Atkinson's Eyewitness Account of The Massacres at Harpoot" The Armenian Review. 29/113, Boston, (1976): 15; Karabekir, *Kürt Meselesi*, 88.

¹²⁴ Esther-Thomas Mugerditchian, *Ermenilerin Kaleminden Kürtleşen Ermeniler*, haz. Kaya Ataberk, (İstanbul: Tarih Kuram Yayınları, 2022), 121-125. Sabit Bey'in yolsuzluk yaptığına dair bir belge

Sarıkamış faciasından sonra Osmanlı Hükümeti, Dersim aşiretlerinden faydalanma yolunu benimsemişti. Bu talebe Dersimli aşiret ağalarından Balaban aşireti reisi Gül Ağa cevap vermiş ve 3. Ordu'yla birlikte Vehip Paşa emrinde 500 milisiyle savaşmıştı. Diğer Dersim aşiretleri ise bu talebe olumlu yanıt vermemişlerdi. Dersim aşiretleri farklı zamanlarda kısım kısım Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaya başlamışlardır. 8 Mart 1916 isyanının bastırılmasında Pülümür tarafından gelen Kazım Bey'in yanında bazı Doğu Dersim aşiretleri olduğu bilinmektedir. Ahmet İzzet Paşa, 2. Ordu komutanı olduğu mart ayından itibaren Dersim aşiretlerini Osmanlı tarafına çekmek için yoğun bir çaba sarf etmekteydi. Karir, Hormek aşireti reisi Küçük Ağa'yı, Mareşal Kurt İsmail Paşa'nın kardeşi Mehmet Bey'i ve Kurmay Yüzbaşı Ahmet Bey'i Dersim'e göndermişti.¹²⁵ Dersim'e giden heyet, 24 Dersim aşiret reisini Gazik'te¹²⁶ bulunan Ahmet İzzet Paşa'nın yanına getirerek dehalet ettirmişti.¹²⁷ Dersim'de ilk önce Seyit Hüseyin isimli bir genç, küçük aşiretiyle birlikte Osmanlı tarafına geçerek çarpışmaya başlamış ve hayatını kaybetmişti.¹²⁸ Dersim'e dönen ağalar Ovacık'ta bir Rus müfrezesine saldırarak, Ovacık-Pülümür hattında Ruslara karşı sağlam bir cephe kurmuşlardı.¹²⁹ 25 Mayıs 1916'da Ruslar, Tercan'dan taarruza geçmişti, Ahmet İzzet Paşa, Kazım Paşa vasıtasıyla Kiği'nin Kârer ve Hormek aşiretleriyle Pülümür'ün Çarekan ve Kureyşan aşiretlerini kolordu kuvvetleriyle birleştirerek Rus kuvvetlerine karşı örgütlemişti.¹³⁰ Sıralanan bu faaliyetler Doğu Dersim aşiretlerinin bir kısmının 1916 yılının mayıs ayının sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket etmeye başladığını göstermektedir.

Ancak Doğu Dersim aşiretlerinin birçoğunun 1916 yılının eylül ayına kadar Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket etmediğini, hatta bazı aşiret fertlerinin savaşın sonuna kadar muhalif kaldığını kabul etmek daha doğru olacaktır. Nitekim 25 Temmuz 1916 tarihinde Rus ordusu Erzincan'ı işgal ettiği sıralarda Osmanlı ordusu Suşehri'ne çekilmekteydi. Ruslara yaranmak için Dersim'in güneyinden geçen 36. Osmanlı Fırkasına Ovacık, Gülap, Arıllı ve Bolatlı aşiretleri Ezvan mevkiinde saldırmışlardı. Subayları öldürüldükten sonra erlerin silahları alınarak serbest bırakıldılar. Rus Çarına

bulunmamaktadır. Zaten Mamûratülaziz valiliğinden sonra Erzurum valisi olarak atanmıştır. Ancak Sabit Bey'in 4 Ekim 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta mal sandığından aldığı bir miktar para hakkında izahat verdiği görülmektedir. Sabit Bey, 1915 yılının temmuz ayında Dersim'de milis teşkilatı oluştururken ve kasım ayında Erzincan ve Erzurum seyahatleri esnasında mal sandığından aldığı bir miktar parayı harcamıştır. Sabit Bey, harcadığı 620 liranın 120 lirasının şahsi harcaması olduğunu kalan 500 lirayı ise hükümet işlerinde harcadığını bildirerek bu parayı hükümetin ödemesi gerektiğini belirtmiştir. Eğer hükümet ödemeyecekse kendisine zaman verilmesini talep etmiştir. Nitekim memleketi olan Kemah, Rus işgaline düştüğünden maddi zorluk çektiğini ifade etmektedir. Bkz. BOA, DH. EUM.2. ŞB, 32/20, Belge No: 13-14.

¹²⁵ İzzet Paşa konu hakkında şu bilgileri vermektedir; "İ. Selim Han döneminden beri devlete düşmanlık besleyen ve birkaç hafta önce bizimle kanlı bir şekilde savaşıp duran, şimdi de Ruslarla birleşen, hatta 3. Ordu'nun geri çekilmesi sırasında yanlarını ve arkalarını şiddetli bir şekilde tehdit eden Doğu Dersim tamamıyla tarafımıza geçti." Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbinin Gerçekleri, Feryadım-I*, 283.

¹²⁶ Bingöl'ün merkez ilçesine bağlı bir köy.

¹²⁷ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961), 114.

¹²⁸ Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbinin Gerçekleri, Feryadım-I*, 283.

¹²⁹ Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 114.

¹³⁰ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 97-98.

çektikleri telgrafta Kürtlerin bağımsızlıklarını talep ettiler. Ayrıca Ruslardan aldıkları silahlarla Eğin ve Çemişgezek köylerine saldırıda bulundular.¹³¹ Kafkas Ordusu Başkomutanı Nikolay Nikolayeviç 1 Ağustos 1916'da Erzincan'a geldiğinde Rus ordusuna yardımcı olan Dersimli ağa ve reisler madalya takdiminde bulundu.¹³²

Erzincan'ı işgal eden Ruslarla Dersimliler artık sınırdışı. Dersim ağaları Ruslara bağlılıklarını bildirdikten sonra onlara tabi olduklarını göstermek için 1916 yılının temmuz ayında Erzincan'dan bir Rus müfrezesinin Ovacık'a gelmesini istediler.¹³³ 220 mevcutlu Ermeni-Kazak müfrezesi Erzincan'dan Ovacık'a geldi. Buradan Koçan ve Şemkan aşireti mntıkasına geçtiler. Ovacık aşiretleri Pulur'daki Türk hükümeti memurlarını kovarak Rus idaresine bağlı bir Kürt hükümeti teşkil ettiler. Fırat'ın doğu ve güney mntıkası Doğu ve Batı Dersim mntıkları taraflarca siyasi bir varlık olarak tanınmıştı.¹³⁴ Ruslardan Koçuşığı'ndan İdare İbrahim, Kuru Yusufoglularından Mustafa ve kardeşi, Maksutuşığı aşiretinden Mustafa ve aşiret reisi Munzur yardım aldılar. Abbasuşığı reisi Kalanlı Seyit Rıza, Arslanuşığı reisi Pulurlu Mahmut Ağa ise Ruslara mesafeli bir duruş sergiledi.¹³⁵

Pülümür Kaymakamı Çarekanlı Hüseyin Bey de Ruslara bağlılığını bildirenlerdendi. Kendi aşiret fertlerinin Osmanlı egemenliğindeki yerlere geçmesini istemiyordu. Pülümür'deki Rus ordusuna erzak yardımında bulunuyordu. Ancak aşiret reisi olması hasebiyle Rusların onu gözetim altında bulunduracağını duyması, onun Osmanlı tarafına geçmesini sağladı. Hüseyin Bey'in Rus taraftarlığından vazgeçmesinde başka faktörlerin de etkisi vardı. Arilli aşiretinden Seyit Hüseyin'in Pülümür'ün güneyinde birkaç Kazak neferini öldürmesi, Kureysan aşiret reislerinden Mehmet Çavuş'un Altunsay Cephesi'nde düşmanın birkaç mekkâresini vurması, Hüseyin Bey'in hareminin Osmanlı bölgesine geçmek istemesi, Ahmet İzzet Paşa'nın Mustafa Bey'i, Pülümür Milis Alayı Kumandanlığına ek olarak Pülümür Kaymakamlığına da tayin etmesi diğer etkenlerdi. Mustafa Bey, milis teşkilatını yapmada yetersiz kaldı ise de Erkan-ı Harp Yüzbaşısı Ahmet Bey'in yardımıyla teşkilat oluştu. 14 Eylül 1916 tarihinde Pülümür ve Altunsay cephesinde milis teşkilatı başarılı bir baskın yaptı.¹³⁶ Doğu Dersimlilerin Ruslara karşı dönmesinin bir başka sebebi de Rus ve Ermenilerin Pülümür'de Çarekanlı Şah Hüseyin Beyzade Mustafa Bey'in konağındaki cariyelerine tecavüz etmeleri olmuştur.¹³⁷

5 Eylül 1916 tarihli telgrafta Dersimlilerin Erzincan, Kemah, Kuruçay ve Refahiye'ye yapmış oldukları mezalimin tahammül edilemeyecek dereceye ulaştığı,

¹³¹ Karabekir, *Kürt Meselesi*, s. 79; Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 98.

¹³² Fatih Mehmet Eşki, "Rus Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Erzincan'ın İşgali", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 40, (2021): 107.

¹³³ BOA, DH, ŞFR, 552/70.

¹³⁴ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 99-100.

¹³⁵ Erhan Taş, "Dersim Aşiretlerinin Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne Karşı Sergilediği Paradoksal Tavrı Üzerine Bir Değerlendirme" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47, (2022): 284.

¹³⁶ Karabekir, *Kürt Meselesi*, 104.

¹³⁷ DJUKR, s. 191; Dalkılıç, *Desim'in Anadolu'daki Statüsü*, 196-197.

hükümete sadık ahalinin perişan olduğu, Dersimin layığı ile ıslah ve tedibi için Sivas'taki 3. Kolordunun Mamuratülaziz'e nakli istenmekteydi.¹³⁸

16 Eylül 1916 tarihinde Ruslar, Nazimiye kaza merkezine saldırdılar. Destek kuvvet olarak bir tabur asker ile mitralyöz bölüğü gönderildi. Nazimiye kaymakamı Mehmet Bey, Ruslara karşı mücadele etmek için Pülümür aşiretlerine teklifte bulundu. Bir kısım aşiretler bu teklife olumlu yanıt verdi. 21 Eylül'de destek veren aşiretlere cephaneye sevki yapıldı. Şavalan aşireti mücadeleye başladı. Aşiretler istihbarat toplama hususunda orduya önemli hizmet sunmaktaydılar. Nazimiye'nin güneyindeki Graser civarında ve Kiğı'nın Cibir ve Kadıköy köylerindeki Rus kuvvetleri aşiretler vasıtasıyla öğrenildi.¹³⁹

1916 yılının eylül ayından itibaren diğer Doğu Dersim aşiretlerinin de Osmanlı ordusu saflarında savaşmaya başladıkları görülmektedir. Arilli aşiretinin yanı sıra Lolan aşireti ve Harsi köyünden 40-50 kişi Osmanlı ordusuyla birlikte Ruslara karşı savaşmaktaydı. Şeyh Hasan Aşireti'nin tarafsız kaldığı bu dönemde Pardili Seyit Hüseyin Ağa ve Mezralı Sadıkgade Süleyman Ağa riyasetindeki milisler Osmanlı ordusuna katıldı.¹⁴⁰ Doğu ve Kuzey Dersim savaş alanıydı. Bölge aşiretlerinden özellikle Mosku, Saweliu (Şavalan), Hormek, Arilli ve Kureyşanların büyük çoğunluğu savaşmaktaydı.¹⁴¹ 3 Mayıs 1917'de Diyarbakır'da bulunan 2. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Grup Kumandanlığına gönderdiği telgrafta Şeyh Hasanlıların lideri Bako Ağa'nın milis teşkilatına dâhil olduğu yazılmaktadır. Dörder bölükten oluşan iki taburluk bir alay teşkil edilmiştir.¹⁴²

Doğu Dersim aşiretleri Osmanlı tarafında savaşmaya başlasa da bazı aşiretler Rus taraftarlığına devam etmekteydiler. Keçel aşireti reislerinden Pir Ahmet Ağa'yı Ruslar Pülümür mahkeme memuru ve Danzik nahiye müdürü olarak atamışlardı. Pir Ahmet Ağa, Pülümür'den Erzincan'a hicret eden memurları soydu ve Pülümür'ün kuzeyinde bulunan Şetri'ye gelen düşman müfrezesine yol gösterdi. 10 Nisan 1917 tarihine kadar Sülbüs-Karacakale'deki Rus müfrezesine yardımcı oldu.¹⁴³

1917 yılında hem Osmanlılar hem de Ruslar Dersim aşiretlerini yanlarına çekme gayretindeydiler. Osmanlı ordusunda alay kumandanı iken isyan ederek Ruslara iltica eden ve 1916 Dersim isyanında bölgede propaganda yapan firari Binbaşı Mustafa Vefa, Ruslar tarafından *Dersim Mutasarrıfı ve Umum Kürt Kumandanı* olarak atanmıştı. Rus ve Ermenilerin desteğiyle Erzincan'da Kürtlerden bir fırka teşkil ederek Dersim'i elde etmek istiyordu.¹⁴⁴ Mustafa Vefa, bu unvanla Dersim aşiretlerini yeniden isyana davet ediyordu. 5 Şubat 1917 tarihinde Kureyşan aşiret reislerinden Derviş Ali'ye (Ali Gâh) gönderdiği mektupta Rus Çarından Kürtlerin milli isteklerinin talep edildiğini, Araplar

¹³⁸ BOA, DH. ŞFR, 531/18.

¹³⁹ Ulutin, "II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim", 185-186.

¹⁴⁰ Taş, "Dersim Aşiretlerinin Birinci Dünya Savaşı'nda", 282-283.

¹⁴¹ Dalkılıç, *Desim'in Anadolu'daki Statüsü*, 200-201.

¹⁴² Taş, "Dersim Aşiretlerinin Birinci Dünya Savaşı'nda", 282-283.

¹⁴³ Karabekir, *Kürt Meselesi*, 105-106.

¹⁴⁴ Ali Kemali, *Erzincan*, 142.

gibi Kürtlerin de bağımsız olacağını, Kürtlerin kendisiyle birlikte olduğunu, Derviş Ali'nin de isyan ederek kendisine katılmasını istiyordu.¹⁴⁵ Mustafa Vefa'nın bu girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Nitekim Dersimli aşiretlerin birçoğu Osmanlı tarafında savaşıma karar vermişti.

Rus istilası nedeniyle doğu vilayetlerinin ahalisi batı istikametine göçmüş ve doğuda İslam nüfus %75 oranında azalmıştı. Boşalan topraklara Ermeniler yerleştirilmekteydi. Rus ilerleyişini durdurmaya çalışan 2. Ordu'nun mevcudu Ekim 1916'da 64.000 kişi idi. Sert geçen kış ve Dersim dağları sebebiyle 2. Ordu'nun ikmali aksamaktaydı. 3. Ordu'da ise firarlar artmış ve mevcudu 30.000'e düşmüştü. Bunun yanında tifüs salgını nedeniyle ölümler artmaktaydı. Savaşma kabiliyeti azalan 3. Ordu'da yeni bir teşkilatlanmaya gidildi. 5, 9 ve 11. Kolordular lağvedilerek "Kafkas Kolordusu" teşkil edildi. 1. Kafkas Kolordusu Karasu üzerindeki Kemah ile Şebinkarahisar arasında, 2. Kafkas Kolordusu da Kelkit ile Tirebolu bölgesindeydi. Mareşal Ahmet İzzet Paşa, Anadolu Ordular Grubu Kumandanı, Mustafa Kemal Paşa da 2. Ordu kumandanı olmuştu.¹⁴⁶

Önce 8 Mart'ta Doğu Dersim'de çıkan isyan, ardından da Pülümür'de Ruslara karşı cephenin oluşması Dersim'de açlık ve hastalıkların artmasına sebep oldu. Pülümür'ün işgali sebebiyle yaklaşık olarak üç yıl boyunca topraklar ekilip biçilemedi. Kıtlık başladı. Açlıktan dolayı birçok kişi hayatını kaybetti. Malatya, Konya, Çukurova, Elaziz, Siverek başta olmak üzere diğer şehirlere göç verildi. Göç etmeyenler ancak bitki kökleriyle yaşama tutunabiliyorlardı.¹⁴⁷

1917 yılında Dersim'de önceki yıllara göre sükûnet vardı. Vali Mithat Bey, bu durumu fırsat bilerek Dâhiliye Nezaretine Dersim'e yol yapımı için müracaatta bulundu. Mithat Bey 19. yüzyılın son çeyreğinde Dersim üzerine layihalar hazırlamış olan Müşir Şakir Paşa ve birçok idarecinin Dersim'in ıslahında yol yapımının önemini belirttiklerini hatırlatmaktaydı. 1908 yılında Müşir İbrahim Paşa'nın yapmış olduğu tedip hareketinin hazineye 150.000 liraya mal olduğunu belirterek asıl çözümün yol yapımı olduğunu dile getirmekteydi. Mithat Bey, 20.000 lira ile inşa edilecek yol sayesinde Dersim'de açlık son bulacak, ticaret gelişecek ve şimdi sağlanmış olan sükûnet devam edecekti. Başlangıçta Mithat Bey'in talebi olumsuz karşılanmışsa da daha sonra yol yapımı için gerekli para gönderilmiştir.¹⁴⁸

5. Rus Devrimi Sonrasında Dersim

1917 yılına girildiğinde Ruslar Erzurum, Trabzon, Erzincan ve Van Gölü çevresiyle Bitlis ve Muş vilayetlerinin büyük bir kısmını işgal etmişlerdi. İşgal ordusuna karşı koyacak ancak 20.000 Osmanlı askeri bulunmaktaydı. Bu kuvvetle Rus taarruzuna karşı koyabilmek mümkün değildi. 27 Şubat (11 Mart) 1917 tarihinde Rusya'da ihtilal

¹⁴⁵ BOA, DH. EUM. 2.ŞB, 36/28 Belge No: 6-7; Yıldırım, "I. Dünya Savaşı'nda Pülümür'ün İşgali", 148-149.

¹⁴⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 299.

¹⁴⁷ Dalkılıç, *Desim'in Anadolu'daki Statüsü*, 205.

¹⁴⁸ BOA, DH. İ. UM. EK, 44/40.

oldu. Çarlık rejimi sona erdi ve geçici bir hükümet kuruldu. Geçici hükümet savaşa devam etme kararı almış olsa da ihtilalle birlikte Rus ordusunun savaşma kabiliyeti düştü ve işgal mıntikasını genişletemedi. Yaz aylarında Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerleri siperleri terk etmeye başladı.¹⁴⁹

Erzincan'ı işgal eden Ruslar, Ermenilerin tüm tahriklerine rağmen muntazam bir idare tesis etmeye çalıştı. Rusya'da idare şeklinin değişmesiyle Ermeni tahrikâtına karşı bir dereceye kadar başarı sağlayan Kalitin isimli kumandan yerine Ermeni taraftarlığıyla tanınan Lahof başa geçti. Bu değişikliğin ardından Ermeni zulüm ve anarşisi hız kazandı. 22.000 nüfusu barındıran Erzincan kasabasındaki Müslüman halk "Cemiyet-i İslamiye" isimli bir teşkilat kurarak can güvenliğini sağlamaya çalışsa da Müslümanlar içindeki casuslar bunu Rus ve Ermenilere bildirdi. Teşkilat dağıldı. 18 Aralık 1917'de Osmanlı Hükümeti ile Bolşevik Rusya ile Erzincan Ateşkesi imzalandı. Ruslar Erzincan'ı boşaltarak şehrin yönetimini Ermenilere bırakacaklardı. Ancak Müslümanlar Ermenilere güvenmiyor ve güvenliklerini sağlayacak bir miktar Rus askerinin bırakılmasını ya da Osmanlı sınırına geçmek istiyorlardı. Bu istekleri kabul edilmeyen Müslüman halkı büyük bir soykırım beklemekteydi.¹⁵⁰

Ruslarla Dersim aşiretleri arasında yaşanan sıcak ilişki 1917 baharına kadar sürdü. Rusya'da ihtilalin çıkması orduda karışıklık yarattı ve Rus ordusu bölgede zayıflık gösterdi. Osmanlı ordusunun etkinliğinin artmaya başlamasıyla Dersim ağaları Osmanlı hükümetine yaklaşmanın yollarını aramaya başladılar. Mamuratülaziz Valisi Mithat Bey'e nisan ayında başvurarak Osmanlı hükümetine sadakatlerini bildirdiler. Ağalar Grup Kumandanı Ahmet İzzet Paşa ile görüşmek ve düşmana karşı birlikte savaşmak istediklerini ifade ettiler. Mithat Bey, 25 Nisan 1917 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Dersim ağalarının sadakatine güvenilemeyeceğini, şartların değişmesiyle Dersimlilerin de taraf ve tutum değiştirdiklerini ancak şimdi onları reddetmenin de bir faydası olmayacağını bildirerek nasıl davranması gerektiğini sormuştur.¹⁵¹

Rusya'da gerçekleşen devrimin etkisiyle Ruslar artık Dersim aşiretlerine gaz, şeker ve para yardımını kesmişlerdi. Ayrıca Ermenilerin Erzincan'da Müslümanlara yaptıkları zulümlere engel olmamışlardı. Doğu Dersim aşiretlerinin Osmanlı ordusunun yanında savaşmasının da etkisiyle Batı Dersim aşiret reisleri başta Seyit Rıza olmak üzere Hozat'taki Dersim Mıntika Kumandanlığına başvurarak devlet hizmetinde çalışmak istediklerini bildirdiler. Aşiretlere para ve gıda yardımı yapıldı. Seyit Rıza'nın topladığı bin kişiye silah ve cephane verildi. Pülümür aşiretlere yapılan yardımın merkezi oldu.¹⁵²

Öncelikle Aşağı ve Yukarı Abbasuşağı, Bahtiyarlı aşireti ile Palu ve bazı küçük aşiretlerden oluşan Kalan ve Mercan müfrezeleri oluşturuldu. Maksut aşireti reisi Ovacıklı Munzur Bey 10 Temmuz'da Pulur'a geldi. Hozatlı Koçuşağı reisi İdare ve

¹⁴⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 300, 331.

¹⁵⁰ Ali Kemali, *Erzincan*, 140-143.

¹⁵¹ BOA, DH. ŞFR, 552/70.

¹⁵² Suat Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim* (İstanbul: Yaba Yayınları, 2009), 45.

Seyithan, Şamuşağı reisi Yusuf, Beytuşağı reisi Zeynel, Hiroğulları reisi Eyüp teşkilata katıldı. Çemişgezek'ten Ferhatuşağı reisi Diyab ve Çemşid Ağalar ve diğer küçük aşiretler Pulur'a hareket etti. Temmuz ayında Batı Dersim'de itaat etmemiş ve milis alayına katılmamış aşiret kalmamıştı. Örgütlenmeden sorumlu Ömer Kerami Efendi Pulur'a geldi. Teşkilatlanma memuru olarak Koçgirili Alişir görevlendirildi. Ovacık'ta iase ambarı kuruldu. Hozat'tan buraya sevkiyat yapıldı.¹⁵³

Koçuşağı Aşireti reisi İdare İbrahim, 1908 senesi tedibatında askere silah kullanmış ve yapılan yargılama sonucunda hapis cezası almıştı. İki sene Diyarbakır'da hapis yatmış ve cezası dolmadan buradan kaçmıştı. Başlangıçta suçu affedilse de milis teşkilatına alınmamıştı. Kendisinin teşkilata alınmamasına tepki gösteren İdare İbrahim Ağa, Şam, Maksut ve Bezgaruşağı aşiretleriyle Eğin ve Çemişgezek köylerine saldırılarda bulundu. Bunun üzerine Koçuşağı da milis teşkilatına alındı ve İdare İbrahim Ağa alay komutanı yapıldı.¹⁵⁴

1917 yılının ağustos ayında Kalan aşireti Karacakale, Fahribaba Tepe'si ve Kıranhan Dağı'nda Ermeni ve Rus birliklerine karşı başarı sağladı. Ekim ayının sonunda ise 6.262 milisten oluşan yeni alay teşkilatı oluşturuldu.¹⁵⁵

Kumandan Lahof 1918 yılının ocak ayında Erzincan'ı terk etti. İdarenin tamamen Ermenilerin eline geçtiği bu dönemde Ermeni Komitesi Dersim ağalarından Seyit Ali Ağa oğlu Hüseyin¹⁵⁶, Pir Ahmet'in oğlu, Ağa Bey, Lolanlı Mamo, Mamo'nun dayısı Ali Ağa, Yusuf'un oğlu ve daha başka kişilerden oluşan Dersim heyetini Erzincan'a davet etti. Bir kısım Dersimlinin Ermeni Komitesinin çağrısına cevap veriyor olması 1918 yılında dahi tüm aşiretlerin Osmanlı tarafına geçmediğini göstermektedir. Ermeni Komitesi ile Kürt heyeti ertesi gün belediye dairesinde toplantı yaptı. Ahali ise heyecan içinde Kürt heyetinden kurtuluş bekliyordu. Toplantı sonucunda Dersimli Kürt heyeti mütareke şartlarına göre Erzincan Cephesi'nin muhafazasının Ermenilere ait olduğunu, Fırat'ın Erzincan tarafını Ermeniler, Dersim tarafını da Kürtlerin müdafaa edeceğini ilan etti. Heyet daha sonra mahalle aralarında dolaşmaya başladı. Her ne kadar Ermeni Komitesi, Dersimlileri Erzincan'a davet etmiş olsa da ağaların ahali ile temasta bulunmasından rahatsız oldu. Ermeni Komitesine göre Türkler, Ermenilerden kurtulmak için Dersimli Kürtlere güvenmekteydi. Kürt heyeti Erzincan'dan ayrılır ayrılmaz Ermeniler tarafından sıkı yönetim ilan edilerek birçok kişi tutuklandı.¹⁵⁷

Dersimliler adına hareket eden Koçgirili Alişir ile Gövdinli Murat aralarında anlaşamıyorlardı. Nuri Dersimi'ye göre Ermeniler, Kürdistan istiklal ve muhtariyetine sıcak bakmıyorlardı. Bu ortamda Vehip Paşa, Ovacık aşiretlerini Sivas'a davet etti.

¹⁵³ Taş, "Dersim Aşiretlerinin Birinci Dünya Savaşı'nda", 283-284; Hakkı Altınbilek - Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı 2/2* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), 421.

¹⁵⁴ Karabekir, *Kürt Meselesi*, 79-80.

¹⁵⁵ Ulutin, "II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim", 195-196.

¹⁵⁶ Hüseyin Aksu; 1893 yılında Erzincan'da doğdu. Erzincan Rüstiyesini bitirdi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında milis kuvvetleri, Millî Mücadele yıllarında ise asayiş müfrezeler komutanlığında bulundu, I. Dönem Erzincan Milletvekilliği yaptı. 1976 yılında vefat etti. Bkz. *TBMM Albümü 1920-2010*, 27.

¹⁵⁷ Ali Kemali, *Erzincan*, 146-150.

Rusya'ya geçtiği için suçlanan Alişer Efendi affedildi ve göz hapsindeki Alişan ve Haydar Beyler serbest bırakıldı. Dersimlilerle Ermenilerin anlaşamaması ve Ermenilerin Kürt köylerinde katliam yapmaları üzerine Dersimliler Osmanlı hükümetine yaklaştı. 9. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, Doğu Dersim'e Hasan Lütfi Bey'i, Batı Dersim'e de milis teşkilatı yapmak üzere Halit Bey'i gönderdi. Şartlar Dersimlileri Osmanlıya yaklaştırmıştı. Dersim'in ruhi ahvalinden faydalanarak ve para vererek teşkilat yapıldı. Dersimliler, Ruslar çekilmiş olduğundan Ermenilerin mağlup olacaklarını düşünüyor ve evvelce yapmış oldukları isyanları unutturmak, hoş görünmek ve bol para kazanmak için milis teşkilatına giriyorlardı. Dersimi'ye göre Seyit Rıza milis teşkilatına karşı çıkmıştır. Erzincan'a yardıma gitmezse buradaki Kürtlerin katledileceğinin haberinin gelmesiyle Seyit Rıza'nın milis olmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Yine Dersimi'ye göre aşiretlerin büyük kısmı milis olmamış, bir kısım Ovacık aşireti milis olarak kaydolmuştur.¹⁵⁸ Esasında Dersimi'nin ileri sürdüğü bu fikre katılmak mümkün değildir. Nitekim Seyit Rıza, Birinci Dünya Savaşı yıllarında hükümetle en fazla işbirliği içinde olan aşiret reisi idi. Milis olarak da sadece Ovacık aşiretleri değil Dersim'in birçok bölgesinden aşiret milis olmuştu.

Her ne kadar 1917 yılının ekiminde 6.262 milis kaydolmuşsa da 1918 yılında bu sayıda düşüş yaşanmıştı. Şarki Dersim'den 919 kişi, Garbi Dersim'den de 2.567 kişi milis olarak bulunmaktaydı. Bu sayı Erzincan'ın zaptında daha da düştü. Erzincan'ın zaptı için Garbi Dersim'den 735 kişi harekâta iştirak etti. Garbi Dersim kıtaları bir nizamiye taburu, bir makineli tüfek bölüğü ve milis kıtalarından oluşmaktaydı.¹⁵⁹ Yarbey Halit Bey emrindeki Garbi Dersim Müfrezesi 10 Şubat 1918'de Munzur Dağları'nı aşarken asker ve milislerin el ve ayakları dondu. 9 kişi donarak hayatını kaybetti. 250 kişi ise savaşamayacak kadar hastalanmıştı. Müfreme Sultan Seydi üzerinden güneye sarkarak 12 Şubat 1918 akşamı 300 milis ve 30 nizamiye eri ile Erzincan'ın 8 kilometre güneyindeki Tihâs'e geldi.¹⁶⁰ Garbi Dersim Müfrezesi 12 Şubat'tan itibaren Kazım Karabekir kumandasındaki 1. Kafkas Kolordusu emrine girdi. Müfreme Erzincan'ın güneydoğusundan nizamiye askerlerinden önce 13 Şubat'ta şehre girerek Erzincan'ın kurtuluşunda önemli bir görevi yerine getirdi. Ancak şehir ele geçirildikten kısa süre sonra milisler talan için dağıldılar. Bundan dolayı batı mahrecinde müdafaada bulunan Ermenilere kuvvet gönderilemedi.¹⁶¹

Ermeniler Erzincan'dan çekilirken 100 kayıp vermişlerdi. Ancak şarki Dersim milisleri Sansa Boğazını tuttuğundan burada birçok Ermeni askerinin yakalanacağı düşünülüyordu. Bunun için Halit Bey, garbi Dersim milisleri, avcı taburu, makineli tüfek taburu ve bir dağ topu takımı ile Sansa Boğazı'nın batı mahrecindeki Vahit Bey Hanlarını işgale gönderildi. Halit Bey, ayrıca Şarki Dersim milisleri komutanı olarak atanmıştı. Şarki Dersim milisleri kumandanı Kaymakam Lütfü Bey kendisinin daha kıdemli olduğunu ileri sürerek itirazını bildirmek üzere Sansa Boğazını terk ederek Erzincan'daki Kazım Karabekir Paşa'nın yanına gitti. Kumandanın milislerin başından

¹⁵⁸ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 102-103.

¹⁵⁹ Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu* (Ankara: Türkar Yayınları, 2001), 80, 93, 127.

¹⁶⁰ Altınbilek - Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, 446.

¹⁶¹ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 91.

ayrılması Şarki Dersimlilerin bir kısmının talan yaparak yerlerinden ayrılmasına neden oldu. Bunun yanında yerlerini terk etmeyen şarki Dersim milisleri 15 Şubat gecesi Sansa'nın Batısındaki Petriç Hanları ve Surpran'e baskın yaptılar. Ermenilerden 12 kişi öldü ve hanları yakarak kaçtılar. Ermenilerden 2-3 top ile dört makineli tüfek ve 50 araba ele geçirildi.¹⁶² Çaykum yakınında Ermenilerle Şarki Dersim Milisleri arasında çatışma başladı. Çaykum civarındaki yerli Kürtlerin yardımıyla Ermeniler 200 kayıp verdi. Dersim aşiretlerinin bir kısmı talan yaparak Dersim yolunu tuttu.¹⁶³ 19 Şubat 1918'de Sansa Müfrezesi lağvedildi. Şarki ve Garbi Dersim Müfrezeleri doğrudan 9'ncü Kafkas Tümeni emrine verildi.¹⁶⁴

Erzincan'ın kurtuluşundan sonra Dersim milisleri Yarbay Halit Bey kumandasında Tercan'ın ve Erzurum'un kurtuluşunda yer aldılar. Şiddetli kış ortamında donma olayları yaşanmaktaydı. Kıtaların savaşıma gücünü kaybetmemesi için kısa yürüyüşler yapılıyor ve geceleri konaklarda geçiriliyordu. Dersim milisleri 10 Mart 1918'de Erzurum üzerine keşif taarruzunda bulundular. 11 Mart 1918 sabahı 1. Kafkas Kolordusu 5.000 silahlı asker ile Erzurum'a taarruza karar verdi. Erzurum'un zaptında yer alan silahlılardan 235'i Dersim milisiydi. 12 Mart'ta Erzurum düşmandan kurtarılmıştı. Ancak Taşhan'da 50'ye yakın Taşnak teslim olmamıştı. Halit Bey, Dersim milisleriyle bunları temizlemeye çalışıyordu. 14 Mart'ta Taşhan'daki Taşnaklar öldürüldüler. Müsademede iki Dersimli hayatını kaybetti. Şarki Dersim'den 200, Garbi Dersim'den ise 35 kişi Erzurum'un kurtuluşunda yer almıştı. Kazım Karabekir Paşa 14 Mart'ta nakdi mükâfat vererek milisleri terhis etti.¹⁶⁵

Rus işgal bölgelerinden gelen 20.000'den fazla mülteci Dersim Sancağı, Palu ve Kiğı kazalarıyla Mamuratülaziz'e yerleştirilmişlerdi. Bunlardan 500'ü harp meydanında hayatını kaybetmiş askerlerin yetimleriydi. Mültecilerin işleri askeriye tarafından sağlanıyordu. Bölgenin ordu mıntıkası olması dolayısıyla 1918 yılının mart ayı başında buradaki mültecilerin Malatya ve Maraş'a gönderilmesi ve ordunun mültecileri işe edemeyeceği gündeme geldi. Elaziz Valisi Refet Bey 4. Kolorduya müracaatla bu mevsimde her tarafın karla kaplı olduğunu, Meclis-i Vükelânın mültecilerin asli yerlerine iade edilene kadar işlerinin ordu tarafından sağlanması yönünde karar aldığını, bundan dolayı mültecilerin sevk edilmemesini istedi.¹⁶⁶

25 Temmuz 1918 tarihinde Mazgirt kazası Pah nahiyesinde Demanan aşireti aşar vergisine ve mubayaaya karşı çıktı. Mazgirt kaymakamı nizamiye askerinin sevk edilmesini istese de Vali Vekili Faik Paşa bunun iyi bir netice vermeyeceğini bildirerek kabul etmedi.¹⁶⁷ Esasen aşar vergisinin toplanıyor olması Dersim'de hükümet nüfuzunun önceki yıllara göre oldukça arttığını göstermektedir.

¹⁶² Altınbilek - Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, 448; Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 98-100.

¹⁶³ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 101.

¹⁶⁴ Altınbilek - Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, 464.

¹⁶⁵ Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 176, 196.

¹⁶⁶ BOA, BEO, 4509/338106.

¹⁶⁷ BOA, DH. İ. UM. EK, 111/73.

Kârerli Mehmet Efendi'nin verdiği bilgilere göre 1918 yılında Dersim aşiretlerinde huzursuzluk vardı. Bu huzursuzluğun sebebi 8 Mart 1916 isyanında yaşananlardı. Kârerli Mehmet Efendi konuyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir. İsyanı bastırmak için gelen 13. Kolordu Kumandanı Şevket Bey, sadece olaylara sebebiyet verenleri yakalayıp cezalandırmak istemesi Çarsancak'ın Sünni Beylerini rahatsız etmiştir. Oysa onlar sadece suçluların değil tüm aşiretlerin tedip ve tenkilini istiyorlardı. İstediklerini bulamayan beyler bu defa da aşiretleri birbirine karşı kışkırtma politikasını takip etmişlerdir. 13. Kolordu Kumandanı Şevket Bey'in çağrısına cevap verip karargâhına giden Şadi Aşireti Ağası Hesse Mike (Hasan Ağa) ile Necip Ağa'yı askeri tedibin tertipçileri olarak gösterip diğer aşiretleri onlara karşı kışkırtmışlardır. 1918 yılında Şadilli aşireti reisi Necip Ağa'nın köyüne baskın yapmak için Dersim aşiretleri Bağın Kalesi dolaylarında toplanmışlardı. Olası bir çatışmayı önlemek için Ahmet İzzet Paşa, Kığı kaymakamı, kaza ileri gelenleriyle aşiret reislerini Dersimlileri hoşgörüye davet etmek için Ohu'ya göndermiş ve olası çatışmaların önüne geçmiştir.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti, yaklaşık olarak dört yıl boyunca sürdürdüğü savaşı 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'yle sonlandırdı. Ancak Mondros Mütarekesinin ardından bir barış anlaşması imzalanamamış ve mütareke, sömürgeci devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamak için düşündükleri bir tertipten öteye gitmemiştir. Dersim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi Millî Mücadele yıllarında da önemli hadiselerin yaşandığı bir bölge olmuştur.

¹⁶⁸ Kârerli Mehmet Efendi, *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair Yazılmayan Anılarım*, 50-53.

Sonuç

Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı bir ölüm kalım mücadelesiydi. Nitekim İtilaf Devletleri için savaşın en büyük ganimeti Osmanlı toprakları olacaktı. Daha savaş öncesinde Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni reformunun ortaya atılması ve ardından yaşanan Bitlis İsyanı dikkate değeri.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan beri uygulamaya çalıştığı Osmanlıcılık idealinin benimsenmediği, ortak bir millet bilincinin oluşmadığı, kanunların uygulanmadığı bir yerdı Dersim. Osmanlı Devleti, nispeten tarım ve ticaretin yapıldığı Çarsacak ve Çemişgezek'te duruma büyük oranda hakimdi. Bu bölge dışındaki Hozat, Pertek, Ovacık, Mazgirt, Nazimiye ve Pülümür'ün kaza merkezlerinde mahkeme, karakol, okul ve kaymakamlık teşkilatları bulunsa da kanunların uygulanması sınırlı kalmıştı. Merkezi otoriteyi tanımak istemeyen aşiretlere karşı hükümet, *idare-i maslahat* politikasını takip ediyor ve önemli bir askeri kuvvetle bölgede varlığını sürdürebiliyordu.

Dersim aşiretlerinin tarım ve ticaretin yapılamadığı bu dağlık bölgeyi seçmelerinin nedeni mezhep farklılığından ileri geldiği düşünülmektedir. Alevi inancını rahatça yaşama imkânını bulmuş olan aşiretler Dersim'in dağlık arazisinde hayatlarını idame ettirecek iktisadi yaşamdan yoksundular. Bu iktisadi yoksunluk aşiretleri çevre kaza ve köyleri yağmalamaya sevk etmiştir. Osmanlı Devleti, Dersim aşiretlerinin kanunsuz eylemlerini önleyebilmek için çeşitli adımlar atmış ve zaman zaman isyankâr aşiretleri cezalandırmak için askerî harekâtlar düzenlemiştir. Ancak bu faaliyetler genellikle istenilen neticeyi vermemiştir. Birinci Dünya Savaşı başladığında Dersim'in birçok ağa, reis ve aşiret üyesi ya hapisanede ya da yakalanması gereken suçlu konumundaydı. Bir türlü itaat altına alınamayan Dersimlileri savaş sırasında Elaziz'e yerleştirme düşüncesi ortaya atılsa da harp yıllarında bunun gerçekleşmesi imkân dâhilinde görülüyordu.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde Rus ordusuyla savaştığı bir zamanda cephe gerisindeki Ermeni çetelerinin orduyu zafiyete düşürmesi sonucunda hükümet, 1915 yılının mayıs ayında sevk ve iskân kanununu çıkardı. Kanunun uygulanmasından çeşitli çevreler menfaat sağlamaya çalışmaktaydı. Hükümet memurları, idareciler ve fırka ileri gelenlerinin adları yolsuzluklara karışmaktaydı. Dersim aşiretleri de bu durumdan faydalanma yolunu benimsemişlerdi. Hükümet nüfuzunun oldukça zayıf olduğu Dersim'e önemli miktarda Ermeni saklandı. Aşiretlerin birçoğu Elaziz ve Malatya tarafından Dersim'e gelen Ermenileri para karşılığında saklıyordu. Kimi aşiretler para karşılığında Ermenileri saklarken kimisi de Erzurum'dan Erzincan'a gönderilen Ermeni kabilelerine saldırarak soygun yapıyordu. Bazı aşiretler Ermenileri saklarken bazıları da hükümetle birlikte hareket ederek aşiretler içinde saklanan Ermenileri teslim alıyordu.

Kafkas Cephesi'nde Ruslarla savaşan Osmanlı ordusunun lojistiğinin sağlanması noktasında Dersim kilit roldeydi. Elaziz'den Erzurum'daki cepheye asker ve gerekli malzemeler en kısa olarak Dersim üzerinden sevk ediliyordu. Zaman zaman bazı zorluklar yaşansa da 8 Mart 1916 tarihinde çıkan isyana kadar sevkiyat büyük bir

kesintiye uğramamıştı. Rus casusları, kısa süre sonra bölgenin Rus idaresine geçeceğini ve gelecekte nahiye müdürü veya kaymakam olmak isteyenleri isyana davet ediyordu. Bunun yanında eskiden beri devam eden Alevi-Sünni çekişmesi, gelenekselleşmiş yağma yapma arzusu isyanı destekleyen diğer sebeplerdi. İsyân, Osmanlı Devleti'ni oldukça zor bir durumda bırakmıştır. Nitekim Erzincan'a doğru ilerlemekte olan Rus ordusuyla savaşıyan Osmanlı ordusu iki ateş arasında kaldı. Osmanlı ordusuna yapılan sevkiyat tamamen kesildi. İsyânın bastırılması için mecburen bazı birlikler cepheden alınarak Dersim'e gönderildi.

Bu isyanın bir Kürdistan teşkili için çıkarıldığı fikri ileri sürülmektedir. İsyânın liderleri gerçekten de Osmanlı idarecilerine milli haklar hususunda istekler iletmışlerdir. Ancak bu milli istekleri Doğu Anadolu'da yaşayan Kürtlerin siyasal birliği olarak düşünmemek gerekir. Bu fikri kanıtlayan en önemli delil ise aşiretler arasında ortak hareket etme fikrinin bulunmamasıdır. Aşiretler kendi menfaati doğrultusunda hareket etmekte ve kendi bölgelerinde eskiden beri var olan güçlerinin devamını sağlamak amacındaydılar. Nitekim kimi aşiretler isyancılara karşı hükümetin yanında yer almışlardı. 8 Mart isyanın siyasi mahiyeti olmadığının başka bir delili de isyanın bastırılmasından sadece birkaç ay sonra isyancı aşiretlerin birçoğunun Osmanlı ordusuyla birlikte hareket etmesidir.

Dikkat çeken bir husus da Osmanlı Hükümetinin yazışmalarda isyancıları '*Kürt*' olarak tanımlamasıdır. Esasen bu tanımlamayı doğru kabul etmek mümkün değildir. Dersimlilerin, belgelere yansıyan tutum ve tavırları incelendiğinde kendilerini *Kürt* veya *Türk* olarak tanımlamaktan çok *Alevi* ve *Kızılbaş* olarak gördüklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Dersimlilerin faaliyet alanı bellidir. Dersim ve civarındaki Alevi nüfusun sakin olduğu yerlerdir. Dersimliler için belgelere yansıyan Kürt tanımlamasının bir ırk tanımlamasından çok asi vurgusu yapıldığı ileri sürülebilir. Bingöl, Palu, Diyarbakir'den isyanı bastırmaya gelenler Kürt milisleri oldukları halde bunları tanımlamak için *Kürt* tabiri kullanılmazken isyancıları tanımlamak için kullanılması ilginçtir.

25 Temmuz 1916 tarihinde Erzincan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi bölgede dengeleri değiştirmişti. Birçok aşiret Ruslara bağlılığını bildirdi. Ovacık'a Rus askerleri davet edildi. 1916 yılının eylül ayından itibaren Doğu Dersim aşiretlerinin birçoğu milis yazılarak Osmanlı ordusuyla birlikte Ruslara karşı savaştı. Bazı aşiretler ise savaşın sonuna kadar Ruslarla arasını iyi tutma siyasetini benimsedi. 1917 yılının şubat ve ekim aylarında Rusya'da yaşanan gelişmeler bölgede Rus ordusunun zayıflamasına sebep oldu. Osmanlı Devleti bölgede yavaş yavaş kontrolü eline almaya başladı. Yaşanan bu gelişmeler neticesinde 1917 yılının yazından itibaren Batı Dersim aşiretleri de milis olarak Osmanlı saflarında yerlerini aldılar. Rusların Erzincan'dan çekilmesiyle bölgenin idaresi Ermenilere geçti. Ermenilerin Müslümanlara yaptığı katliamlar Dersimlilerin Osmanlıya yaklaşmasının önemli bir sebebi oldu. 1917 yılının başlarında Osmanlıya karşı savaşıyan birçok aşiret 1918 yılında Osmanlı saflarında savaşmaktaydı. Dersim milisleri 1918 yılında Osmanlı ordusunun ileri harekâtına katılarak 13 Şubat'ta Erzincan'ın, 12 Mart'ta da Erzurum'un kurtuluşunda bulundular.

Sonuç olarak Dersim, Birinci Dünya Savaşı yıllarında çok önemli hadiselerin yaşandığı kilit bir bölge olmuştur. Aşiret reisleri, bölgede yaşanan olayları dikkatlice izliyor ve şartlara göre nasıl hareket edeceklerini belirliyorlardı. Dersim aşiretleri birçok olayda ortak bir tutum sergilememişlerdir. Orduya asker vermediklerinden hatırı sayılır silahlı kuvvet bulundurma imkânına sahiptiler. Bunun yanında yüzyıllardır kendilerine ev sahipliği yapan Dersim'in dağlık coğrafyasını kullanma yetenekleri onların pazarlık yapma gücünü artırıyordu. Nitekim 1916 ve 1917 yıllarında hem Ruslar hem de Osmanlılar, aşiretleri kendi yanlarına çekebilmek için önemli miktarda parayı gözden çıkarmıştı.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi

: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması

: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review

: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest

: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support

: The authors declared that this study has no financial support.

Kaynakça

1.Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO).

Dahiliye 2. Şube (DH. EUM. 2. ŞB).

Dahiliye 4. Şube (DH. EUM. 4. ŞB).

Dahiliye Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN).

Dahiliye Hapishane Müdüriyeti (DH. MB. HPS).

Dahiliye İdare (DH. İD).

Dahiliye İdare-i Umumiye (DH. İ. UM).

Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK).

Dahiliye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (DH. EUM. MTK).

Dahiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR).

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR).

Hariciye Siyasi (HR. SYS).

İrade Dahiliye (İ. DH).

İrade Dosya Usulü (İ. DUIT).

İrade Harbiye (İ. HB).

Taşra Halep (TŞR. HL).

2.Kitap, Makale ve Tezler

Abak, Tiber. “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)”. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 208, 2011, 64-73.

Ahmet İzzet Paşa. *İstiklâl Harbinin Gerçekleri, Feryadım-I*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017).

Akgül, Suat. *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersi.*, İstanbul: Yaba Yayınları, 2009.

Ali Kemali. *Erzincan; Erzincan Valisi'nin Kürt Raporu (1931)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.

Alp, Ruhat. “II. Abdülhamid Döneminde Ermenilerin Dersim Bölgesinde Gerçekleştirdikleri Faaliyetler Üzerine Genel Bir Girizgâh”. *Tunceli (Dersim) Tarihinden Kesitler-II*, ed. Şahin Yedek. İstanbul: Hiper Yayınları, 2021.

Altı, Aziz. “Dersim (Tunceli) Tarihinin Aydınlatılmasında Aile Arşivinin Rolü: Şahin Kasım Özer Dede Arşivi”. *Dersim-Tunceli Tarihi Araştırmaları*. ed. Uysal Dıvrak. Ankara: Kalan Yayınları, 2021.

- Atkinson, Harriet, H. “Mrs. H.H. Atkinson’s Eyewitness Account of The Massacres at Harpoot” *The Armenian Review*. 29/113, Boston, (1976): 2-25.
- Aydoğan, Erdal. “Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, (2013): 309-322.
- Başkutlu, Salih. “Vital Cuinet ve Şemseddin Sâmî’nin Çalışmalarında Dersim Sancağı”. *Dersim-Tunceli Tarihi Araştırmaları*. edt. Uysal Dıvrak. Ankara: Kalan Yayınları, 2021.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi 2/3*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi 3/3*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Çakmak, Yalçın. *Sultan’ın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Dalkılıç, Hayri. *Desim’in Anadolu’daki Statüsü*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2015.
- Dersim Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu (1932) (DJUKR)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- Eşki, Fatih Mehmet. “Rus Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Erzincan’ın İşgali”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 40, (2021): 91-114.
- Eti, Ali Rıza. *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Fırat, M. Şerif. *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961.
- Güleç, Fikri. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 2/2 Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.
- Hakkı Altınbilek - Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı 2*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- İrfanoğlu İsmail Efendi’nin *Esaret Yılları Hatıraları, Allahuekber Dağları’ndan Sibiry’a*. haz. Ahmet Rıza İrfanoğlu. İstanbul: Tebliğ Yayınları, 2011.
- Karabekir, Kazım. *Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu*. Ankara: Türkar Yayınları, 2001.
- Karabekir, Kazım. *Kürt Meselesi*, İstanbul: Emre Yayınları, 2004.
- Karekin Pastırmacıyan. *Hatıralarım 1914-1918*. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2023.
- Kârerli Mehmet Efendi. *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim’e Dair Yazılmayan Anılarım (1915-1958)*. haz. Ali Rıza Erenler. Ankara: Kalan Yayınları, 2007.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Mugerditchian, Esther - Thomas, *Ermenilerin Kaleminden Kürtleşen Ermeniler*. haz. Kaya Ataberk, İstanbul: Tarih Kuram Yayınları, 2022.

- Nuri Dersimi. *Kürdistan Tarihinde Dersim*. İstanbul: Dersim Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.
- Örs, Orhan. “Modernleşme Sürecinde Yapılan Nüfus Sayımlarına (1831-1927) Göre Dersim’in Demografik Yapısı”. *Dersim-Tunceli Tarihi Araştırmaları*, ed. Uysal Dıvrak. Ankara: Kalan Yayınları, 2021.
- Özgül, Vatan. “Bektaşî Mücahid Alayı (Mücâhidîn-i Bektâşîyye)”. *Edeb Erkan*, 3/(2023): 71-99.
- Özkök, Bürhan. *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları 1937*. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2023.
- Son Telgraf*. 15 Haziran 1937.
- Taş, Erhan. “Dersim Aşiretlerinin Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne Karşı Sergilediği Paradoksal Tavrı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (2022): 278-293.
- TBMM Albümü 1920-2010*. ed. Sema Yıldırım vd. Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010.
- Ulutin, Hasan Hakan. “II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim (1908-1938)”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016.
- Yıldırım, Mehmet. *Mehmet Yıldırım, Dersim/Desim, Tarih, Edebiyat, Etnografya*, Ankara: Ütopya Yayınları, 2024.
- Yıldırım, Mehmet. “I. Dünya Savaşı’nda Pülümür’ün İşgali ve Dersim (1915-1918)”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2, (2020): 117-149.
- Zengin, Ersoy. “Binbaşı Ragıp Gümüşpala’nın Tunceli Raporu 1936-1937”. *Belgi*, 20, (Yaz 2020/II): 2553-2578.

Refi' Cevat Bey'in (Ulunay) Sürgün Hayatı [1913-1918]

The Exile Life of Refi' Cevat Bey (Ulunay) [1913-1918]

Hasan Ali Polat*

Öz

Bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminin önde gelen muhalif gazetecilerinden biri olan Refi' Cevat Bey'in 1913-1918 yılları arasındaki sürgün hayatını ele almaktadır. Özellikle 11 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa suikastını takiben İstanbul'dan Sinop'a sürgün edilen ve sonrasında sırasıyla Çorum ile Konya'da zorunlu ikamete tabi tutulan Refi' Cevat, bu süreçte dönemin atmosferi ve basın-muhalefet ilişkileri açısından dikkat çekici örnekler sunmaktadır. Çalışmada, Refi' Cevat'ın sürgün sürecine ilişkin bilgi ve değerlendirmeler, arşiv belgeleri, telif eserler ve hatıratlar ışığında incelenmiştir. Elde edilen bulgular, İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarı döneminde muhalif basına karşı uygulanan yaptırımların kapsamını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Refi' Cevat'ın sürgün tecrübeleri, Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki siyasi kutuplaşma, muhalefetin maruz kaldığı uygulamalar ve bu dönemde basın hürriyetinin zaman zaman uğradığı sınırlamaları açıklayıcı niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Refi' Cevat, Sürgün, Sinop, Çorum, Konya.

Abstract

This study examines the exile life of Refi' Cevat Bey—one of the leading oppositional journalists of the Second Constitutional Period—between the years 1913 and 1918. Notably, following the assassination of Mahmut Şevket Pasha on June 11, 1913, Refi' Cevat was exiled from Istanbul to Sinop and subsequently subjected to forced residence in Çorum and then Konya. Throughout this process, his experiences offer illuminating examples of the era's overall atmosphere as well as the relationship between the press and the opposition.

The work draws upon archival documents, published sources, and personal memoirs to provide insights into Refi' Cevat's exile. The findings underscore the breadth of the measures imposed on the oppositional press during the Committee of Union and Progress's time in power. Furthermore, Refi' Cevat's exile experiences shed light on the political polarization in the late Ottoman period, the various measures taken against the opposition, and the intermittent restrictions placed on press freedom during that era.

Keywords: Refi' Cevat, Exile, Sinop, Çorum, Konya.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Selçuk Üniversitesi halipolat@selcuk.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 4

Başvuru / Submitted: 21 Mart 2025 & Kabul & Accepted: 11 Temmuz 2025

Atıf / Citation: Polat, H. A. "Refi' Cevat Bey'in (Ulunay) Sürgün Hayatı [1913-1918]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 443-461.

Giriş

II. Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz 1908) gününde Enver Bey, Köprülü'den Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya çektiği bir telgrafta “Bugün vatan kurtarıldı. Hastayı tedavi ettik...” demişti¹ ve takip eden günlerde de memleketteki bütün problemlerin meşrutî idareyle çözüleceği inancı pekişmişti. Hatta II. Abdülhamid devrinde muhalifliği sebebiyle sürgünlere gönderilenlere yönelik af çıkarılmış ve yurda dönmüşlerdi. Yine *devr-i Hamidî*'de sansüre tabi tutulan matbuat âlemi de “zincirden boşalmışçasına” serbest bir vaziyet almıştı. Ancak 23 Temmuz sonrasındaki “iyimser hava” kısa sürede bozulmuştur. Farklı fikir ve eğilimlerin yüksek sesle dile getirildiği, basın organlarında aleni şekilde sürdürülen siyasal tartışmaların yoğunlaştığı bu dönemde; Jön Türkler ile İttihat ve Terakki mensuplarının meşrutiyet anlayışlarındaki ayrışmalar, sürgünden dönen siyasi mağdurların meşrutî idareden umdukları bulamamaları, yeni idareyle birlikte devlet teşkilatında gerçekleştirilen tasfiye hareketleri ve benzeri gelişmeler, toplumun kısa sürede yoğun bir şekilde siyasallaşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Ali Birinci, Meşrutiyetin iadesi sonrasında hatır ve hayalden geçmeyecek gelişmelerin hızlı bir şekilde yaşandığını belirterek “gerçek hayâli aşmıştı. Bu bakımdan aşırı siyasileşmeyi devrin getirdiği geniş imkânların tabii bir neticesi olarak görmek gerekir... Her şeyden önce aşırı ve anî siyasileşmenin, beraberinde bir tepkiyi getirmemesi imkânsızdı,” demektedir.² Bu aşırı siyasileşmenin bir sonucu olarak İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı Fedakaran-ı Millet Cemiyeti ve Ahrar Fırkası gibi muhalif oluşumlar meydana gelmiştir. Öte yandan *İkdam*, *Yeni Gazete* ve *Sabah* gibi dönemin önde gelen basın organları, İttihat ve Terakki karşıtı grupları destekleyici bir tutum sergilemişlerdir. Toplumda ortaya çıkan hızlı ve yoğun siyasallaşma süreci, ülkeyi kısa sürede 31 Mart Vakası gibi derin bir krize sürüklemiş; böylece II. Meşrutiyet dönemi ilk büyük sarsıntısını yaşamıştır.³ Rumeli'den gönderilen askerî birlikler tarafından sert biçimde bastırılan ve Sultan Abdülhamid'in de tahttan indirilmesine sebep olan bu olayın ardından örfi idare ilân edilmiş; hadisede rolü bulunanlar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.⁴ Bu gelişmeler sonrasında basın üzerindeki denetim mekanizmaları güçlendirilmiş, muhalif hareketler daha sıkı şekilde kontrol altına alınmıştır. Hüseyin Hilmi Bey, Mizancı Murat, Mehmet Asaf, Ziya Şakir ve Şehbenderzâde Ahmet Hilmi gibi isimler ise, zararlı neşriyat faaliyetleri ve muhalif kimlikleri sebebiyle sürgüne gönderilmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalifleri arasındaki gerginlikler Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulması sonrasında giderek daha da artmış hatta harpler dahi iki cenah arasındaki gerginliği sona erdirmemiştir. İktidar-muhalefet ilişkilerinin gerilmesine bir sebep de

¹ İSAM. *HHP.*, 1165, Enver Bey'den Rumeli Müfettişi Beyefendiye, 10 Temmuz 1324.

² Ali Birinci, *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), s. 148.

³ Özellikle Jön Türkler arasında, kısmen de İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde gözlemlenen elitist, pozitivist ve seküler eğilimlerin, dini değerlere mesafeli yaklaşımın 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkışında etkili olduğu ifade edilebilir. Bk. İsmail Küçükkılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kışkacında İttihadçılık* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), s. 57-58.

⁴ 31 Mart Vakası hakkında tafsilat için bk. Ender Korkmaz, *31 Mart Vakası, Belgeler ve Tanıklıklarla* (İstanbul: Kronik Kitap, İstanbul 2025), s. 25-286; Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi-* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 51-344.

1912 seçimleri olmuştur: “Sopalı seçimler” olarak anılan bu seçimler, muhalefetin tepkisini daha da körüklemiştir. Nitekim, Manastır Firarileri ile Halaskâr Zabitan Grubu’nun yoğun baskısı neticesinde, Sait Paşa Hükûmeti 16 Temmuz 1912 tarihinde istifa etmek zorunda kalmış; akabinde teşkil edilen Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti ise 4 Ağustos’ta Meclis-i Mebusan’ı feshederek İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yönelik kapsamlı bir tasfiye sürecini başlatmıştır. Balkan Harbi’nin patlak vermesi üzerine de Trablusgarp Harbi’nin diplomatik yollarla sona erdirmek zorunda kalarak Uşi Antlaşmasını imzalamıştır. Balkan Harbi ise, başlangıçta hem İttihat ve Terakki Cemiyeti hem de muhalif unsurlar tarafından desteklenen bir mücadele olarak başlamış, ancak kısa sürede Osmanlı ordusu ağır kayıplar vermiştir. Savaşın devam ettiği süreçte, Ahmet Muhtar Paşa istifa etmiş; Ekim 1912 sonunda yerine Kâmil Paşa Hükûmeti getirilmiştir. Kâmil Paşa, görevi devralmasının ardından İttihatçılara yönelik baskı politikasını sürdürmüştür. Nihayetinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, hem Balkan Harbi’nin Osmanlı aleyhine seyreden gidişatına müdahale etmek hem de Edirne’nin işgal edilmesini engellemek ve kendi siyasi varlığını korumak amacıyla harekete geçmiştir. Bu doğrultuda 23 Ocak 1913’ta Bâbîâlî Baskını gerçekleştirilmiş; bu müdahalenin ardından Kâmil Paşa Hükûmeti düşürülerek Mahmut Şevket Paşa başkanlığında yeni bir kabine teşkil edilmiştir.⁵

Siyasî çekişmelerin had safhada olduğu II. Meşrutiyet döneminin iktidar-muhalefet ilişkileri basın boyutuyla en alındığında en dikkat çeken isimlerden birinin Refi’ Cevat Bey (Ulunay) olduğu görülmektedir. Çünkü Refi’ Cevat, başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyetine sempatiyle bakan hatta *Tanin* gazetesinde çalışan bir isim iken daha sonra Cemiyetin amansız muhalifleri arasında yer almıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetine yönelik şiddetli muhalefeti ise kendisinin sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. Nitekim 11 Haziran 1913’ta Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi akabinde pek çok kimsenin idareten sürgün edildiği ortamda Refi’ Cevat da Sinop’a nefyedilenler arasında yer almıştır. Bu çalışma, Türk edebiyatının ve basın tarihinin önemli isimlerinden ve aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkinin amansız muhaliflerinden biri olan Refi’ Cevat’ın kısa hayat hikayesine yer verdikten sonra esasen onun 1913-1918 arası sürgün hayatını arşiv vesikaları, telif eserler ve hatıralar ışığında ele almayı amaçlamaktadır.

1. Kısa Hayat Hikâyesi

Refi’ Cevat Bey, 1890 senesinin güz mevsiminde 9 Kasım’da Şam’da doğmuştur. Aslen Konyalı olan Refi’ Cevat’ın babası Hakkârî ve Rize mutasarrıflıkları gibi görevlerin yanında Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde Ankara valiliği de yapmış olan Ali Muhiddin Paşa, annesi ise Makbule Hanım’dır. Babasının görevi dolayısıyla sık sık yer değiştirmesi sebebiyledir ki Refi’ Cevat, Şam Defterdarlığından emekli dedesi Salim Bey ile birlikte İstanbul’a gelmiş ve Vefa’da bir konakta anneannesinin

⁵ Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler, 1908-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), s. 250-316.

terbiyesinden geçerek yetişmiştir.⁶ İlk tahsilini Vefa'daki Taş Mektepte, orta okulu ise Şemsü'l-Maarif okulunda tamamlamış, akabinde de Mekteb-i Sultanîye kayıt olmuştur. Muallim Naci, Tevfik Fikret, Recaizade Mahmut Ekrem, Babanzade Ahmet Naim, Abdurrahman Şeref Bey gibi isimlerden dersler alan Refi' Cevat, Mekteb-i Sultanîden 1909 senesinde mezun olmuştur.⁷ Türkçenin yanı sıra Fransızca, Arapça ve Farsçayı da anadili gibi bilmektedir.⁸

Mekteb-i Sultanîden itibaren gazeteciliğe merakı olan Refi' Cevat, mezuniyeti sonrasında Tevfik Fikret'in referansıylar *Tanin* gazetesinde muhabirliğe başlamıştır.⁹ Onun *Tanin* gazetesinde vazifeye başlaması hayatının ilk devrelerinde İttihat ve Terakki Cemiyetine taraftar olduğunu da göstermektedir. Nitekim Refi' Cevat, II. Meşrutiyetin ilânı sürecinde İttihat ve Terakkinin faaliyetlerini desteklemiş, Cemiyetin yayın organı gibi vazife gören *Tanin*'de muhabirlik yapmıştır. Muhittin Birgen tarafından *Tanin*'deki hizmetine son verilince *İkdam* gazetesinde vazife üstlenmiş ve bu görevi yürütürken Ahmet Cevdet Bey'den gazeteciliğin inceliklerini öğrenmiştir.¹⁰ Yine bu gazetenin Heyet-i Tahririye (Yazı İşleri) Müdürü Yunus Nadi Bey'e yardımcı olmuştur.¹¹ *Tanin*'den *İkdam*'a geçişiyle birlikte Refi' Cevat İttihat ve Terakkiye karşı muhalif düşünceleri de benimsemeye başlamıştır. Refi' Cevat'ın muhalefete geçişinde hocası Tevfik Fikret'in yanında Rıza Tevfik gibi isimlerin muhalefete geçmesinin etkili olduğu iddia edilebilir.¹² Yine *Gıdık* dergisinde Kasım 1910-Haziran 1911 arasında, *Kalem* adlı mizah dergisinde ise *Arı* mahlasıyla ya da R.C. rumuzuyla Ocak-Nisan 1911 arasında yazılar

⁶ Sebahaddin Mihçı, "Refi Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi" (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2020), s. 8-16; Hilmi Yücebaş, *Ulunay, Hayatı-Hatıraları-Eserleri* (İstanbul: Arkın Dağıtım Limited Şirketi, 1969), s. 4; Abdullah Acehan, "Refii Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 95/188 (2010): 120; Babası Ali Muhiddin Paşa ise Mustafa Nuri Efendi'nin oğludur ve onun da babası ise aslen Seydişehirli olan Mehmet Şerif Efendi'dir. Mehmet Şerif Efendi birtakım yerlerde kâtiplik yaptıktan sonra Konya'ya yerleşmiş ve ailesi de *Tarikat-zadele* olarak anılmıştır. Ayrıca Mevlâna Celaleddin-i Rumi soyundan oldukları da belirtilmektedir. Nitekim amcası Mevlâna Dergâhı postnişini Veled Çelebi amcasıdır. Bk. Mihçı, *a.g.t.*, s. 8-11; Şaduman Halıcı, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri, Yüzellilik Gazeteciler* (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2023), s. 197.

⁷ Metin Ayışığı, *Refi' Cevat Ulunay, Bir İngiliz Muhibbinin Milli Mücadele Dönemi Yazıları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2022), s. 21; Sezer Şimşek, *İki Devrin Muhallifi Refi' Cevat Ulunay ve İstanbul* (İstanbul: Libra Kitap, 2019), s. 21-23.

⁸ Yücebaş, *a.g.e.*, s. 3.

⁹ Yücebaş, *a.g.e.*, s. 4, 115-120; Refi' Cevat'ın *Tanin* öncesinde 1908'de *Ferda* gazetesi geçmiş de mevcuttur. Özgül Özбек Giray, "Kültür ve Edebiyat Alanına Katkılarıyla Refi Cevat Ulunay", (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2019), s. 9; Özgül Özбек Giray, "Refi Cevat Ulunay'ın Gazetecilik Üzerine Yazıları", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7 (2019): 1677; Muhittin Birgen ise Refi' Cevat'ı kendisinin işe aldığını belirtmekte, ancak "gazetenin ismini kullanarak münasebetsizlikler" yaptığı iddiasıyla hizmetine son verdiğini ifade etmektedir. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene -İttihat ve Terakki Neydi?-* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), s. 516-517.

¹⁰ Mihçı, *a.g.t.*, s. 21.

¹¹ Giray, *a.g.t.*, s. 11; Giray, *a.g.m.*, s. 1677.

¹² Necmi Uyanık ve Sebahaddin Mihçı, "Refi Cevat'ta Siyasî Düşüncenin Değişimi Üzerine", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-* 12 (2014): 322-323.

yazmıştır. Ayrıca 27 Nisan 1911 tarihinde yayın hayatına başlayan *Şehrah* gazetesinde Heyet-i Tahriiriye Müdürlüğü (Yazı İşleri) yapmıştır.¹³

Muhaliif bir çizgide çıkan ve Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğulları tarafından çıkarılan *Şehrah* gazetesinde görev alması Refi' Cevat'ın artık İttihat ve Terakkiden iyiden iyiye uzaklaştığını ve muhalif bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim bundan sonra İttihat ve Terakkinin amansız bir muhalifi olmuştur. Bu muhalifliğin keskinleşmesinde 9 Haziran 1910'da *Sada-yı Millet* başyazarı Ahmet Samim,¹⁴ 11 Temmuz 1911'de de Zeki Bey¹⁵ gibi muhalif gazetecilerin öldürülmelerinin de etkisi mevcuttur.¹⁶ Özellikle *Şehrah* gazetesi yazarı Zeki Bey'in öldürülmesi Refi' Cevat'ın üzerinde derin tesir bırakmıştır. 1912 senesinde ise Refi' Cevat, Pehlivan Kadri'yle birlikte *Alemdar* gazetesini çıkarmıştır.¹⁷ *Alemdar* gazetesindeki yazılarında İttihat ve Terakkiyi sert bir şekilde eleştirmiş, örneğin "İttihat Valileri" başlıklı yazısında İttihat ve Terakki Cemiyetine yakın valileri hedef almış ve İttihatçı valiler hakkında "Hükümet bu hâlin bütün valilere de teşmili ile beraber adem-i iktidar ile zulmeden valileri hemen azl ile mahkemeye tevdi edilmeli milleti adalet yoluna doğru sevk etmiş olacaktır. Çünkü ahaliyi gayrikanuni surette sopalar altında ezen bir valiye devr-i adalet dediğimiz şu zamanda yine o mevkide bırakmak milleti ye'se düşüren bir hâldir," demiştir.¹⁸ *Alemdar* gazetesinin sonraki nüshalarında da İttihat ve Terakki Cemiyetine ve İttihatçılara yönelik sert eleştiriler devam ettirilmiştir. Bu durum Bâbîâli Baskınına kadar sürmüştür. İttihatçıların Bâbîâli Baskınına gerçekleştirmesinin ardından ise daha itidalli bir tutum içerisinde gazetecilik faaliyetini sürdürmüştür.¹⁹ Çünkü İstanbul Muhafızlığı görevine tayin edilen Cemal Paşa gazete başyazarlarını çağırarak onlardan memleketin sükûn ve asayişini bozabilecek yazılardan kaçınmaları talebinde bulunmuş, sadece hafif bir askerî sansür ile yetinileceğini bildirmiştir. Nitekim Cemal Paşa, hatıralarında, *Alemdar*'ı örnek göstererek bu hususta şöyle demektedir: "Önceki kabine zamanında neşredilmekte olan *Alemdar* gibi en şiddetli aleyhtar gazetelerin bile neşirlerinin devamına müsaade etmiştim. Bunlar ara sıra yine coşmakla beraber, yazı işleri müdürlerine, başmuharrirlerine sözlü ihtarlarda bulunmaktan başka şey yapmıyordum."²⁰

İttihat ve Terakki Cemiyetinin muhalifi bir gazeteci olarak Refi' Cevat, Cemiyet içerisinde ortaya çıkan Hizb-i Cedit hareketinin liderlerinden Miralay Sadık gibi

¹³ Mihçı, *a.g.t.*, s. 22-25.

¹⁴ Mehmet H. Hastaş, *Ahmet Samim, II. Meşrutiyet'te Muhaliif Bir Gazeteci* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 74.

¹⁵ "Ziyâ-ı Elim", *Hemrah*, 9-77 (29 Haziran 1327): 1-2; Mustafa Güncü, "İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastının Kamuoyunda Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVI/33 (2016): 64-65.

¹⁶ Uyanık, Mihçı, *a.g.m.*, s. 323-324.

¹⁷ Refi' Cevat'ın *Alemdar* gazetesi hakkında tafsilat için bk. Mihçı, *a.g.t.*, s. 79-238.

¹⁸ Refi' Cevat, "İttihat Valileri", *Alemdar* 2-111 (31 Temmuz 1328): 2-3.

¹⁹ Mihçı, *a.g.t.*, s. 116-118.

²⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006), s. 25-26.

isimlerin öncülüğünde 21 Kasım 1911’de teşekkül eden Hürriyet ve İtilaf Fırkasına²¹ da dâhil olmuştur. İlâveten bu fırkanın 2-9 Haziran 1913’te Şehzadebaşı, Fevziye Kiraat-hanesinde düzenlenen kongresinde Pehlivan Kadri’yle birlikte fırka nizamnamesinde tadilat teklifinde bulunmuş hatta bu teklif kabul görülerek tadilat için 11 kişilik bir encümen kurulup değişiklik teklifleri kabul edilmiştir.²²

Refi’ Cevat, 11 Haziran 1913’te Mahmut Şevket Paşa’nın bir suikast ile katledilmesinin ardından muhaliflere yönelik girişilen operasyonlarda tutuklanmış ve Sinop’a sürgün edilmiştir. Sürgün yeri daha sonra Çorum’a ve Konya’ya nakledilmiş, 1918 Ekim’inde Talât Paşa Hükûmetinin istifası akabinde teşkil olunan Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul’a dönmüş ve 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesinin imzalanmasının hemen ertesinde 4 Kasım 1918’de de affedilen sürgünlere yönelik 41 kişilik listede ismi yer almıştır.²³ İttihatçıların iktidarı bıraktıkları bir ortamda tekrar çıkarmaya başladığı *Alemdar* gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyetine ve İttihatçı liderlere sert eleştiriler yönelmiştir. Nitekim “Turancılar ve Türkler Amma Hakiki Türkler” başlıklı bir yazısında “İttihatçılık öyle bir hâle geldi ki artık İttihatçının babası evlâdından, kardeşi biraderinden, karısı kocasından utanmağa başladı,” demiştir.²⁴ Bir diğer yazısında da “...Bizler için, Osmanlılar için, Türkler için, Şark için, Garp için velhasıl bütün dünya için bir tek bî-aman düşman vardır: İttihat ve Terakki! Başka düşman bilmiyoruz,” diyerek İttihatçıları yegâne düşman olarak gördüğünü ifade etmiştir.²⁵ Nitekim Yahya Kemal, Mütareke dönemindeki *Alemdar* ve diğer gazetelerin İttihatçı karşıtı propagandalarına dikkat çekerek herhangi bir şahsa bir suçlama yapılacak ise İttihatçı denilmesinin yeterli olacağını vurgulamakta ve İttihatçılığın Mütareke döneminin en ağır ithamı hâline geldiğini belirtmektedir.²⁶

Refi’ Cevat, Mütareke döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İngiliz Muhibleri Cemiyetini de gazetesiyle desteklenmiştir.²⁷ Hatta Anadolu’daki Millî Mücadele hareketini İttihatçı bir hareket olarak telakki etmiş ve bu hareketin de şiddetle karşısında yer almıştır. Bu karşıtlığı sebebiyledir ki Hürriyet ve İtilaf Reisi Sadık Bey, Ali Kemal ve Rıza Tevfik gibi isimlerle birlikte 3 Temmuz 1920’de Ankara Bidayet Mahkemesi tarafından Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun 2. Maddesi gereğince derdest edildiklerinde

²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler -İkinci Meşrutiyet Dönemi-* C. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 294-295; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), s. 48-49; Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında tafsilat için Birinci’nin bu eserine bakılabilir.

²² Birinci, *a.g.e.*, s. 91-92.

²³ “Esbab-ı siyasiyyeden naşi mukaddema Dersaadet’ten vilayata sevk edilip ahiren avdetlerine müsaade olunmuş olunan zevat:”, *Takvim-i Vekayi*, 3385 (4 Teşrinisani 1334): 1.

²⁴ Refi’ Cevat, “Turancılar ve Türkler Amma Hakiki Türkler...”, *Alemdar* 1578-278 (20 Eylül 1335): 1.

²⁵ Refi’ Cevat, “Yeni Çevirme Hareketi”, *Alemdar* 2674-374 (25 Kanunuevvel 1335): 1; Millî Mücadele hareketine yönelik İttihatçı suçlamalarının boyutları için bk. Osman Akandere ve Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011), s. 41-67.

²⁶ Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1968), s. 87.

²⁷ Mihçi, *a.g.t.*, s. 43-46.

tekrar yargılanmak üzere gıyaben idamla cezalandırılmıştır.²⁸ Millî Mücadele hareketi başarı elde ettikten sonra ise Kasım 1922’de önce Lübnan’a daha sonra İskenderiye’ye, oradan Kahire’ye ve ardından da Fransa’ya geçmiştir. Bu süreçte Millî Mücadele’ye karşıtlığı sebebiyle 1924 senesinde Yüzellilikler Listesi’nde memlekete ve millete ihanet eden gazeteciler arasına dâhil edilmiş, 28 Mayıs 1927’de de Türk vatandaşlığından çıkarılmıştır. 1938’e kadar yurtdışında yaşayan Refi’ Cevat, bu süreçte ciddi maddi sıkıntı çekmiş, parasızlıktan garajlarda otomobil yıkamış hatta garsonluk dahi yapmıştır. Ayrıca bu dönemde Türkiye için muhbirlik yapmaya da başlamıştır. 29 Haziran 1938’de Yüzelliliklere yönelik af çıkınca Eylül 1938’de İstanbul’a dönmüştür.²⁹ Türkiye’ye döndükten sonra “Ulunay” soyadını alan Refi’ Cevat, politikadan uzak durmuş ve *Tan*, *Yedi Gün*, *Yeni Sabah*, *Hizmet* ve *Milliyet* gibi gazetelerde siyaset harici yazılar kaleme almıştır. Roman, hatıra, çeviri ve seyahat notları türünde eserler veren Refi’ Cevat’ın eserlerinden bazıları *Sayılı Fırtınalar*, *Eski İstanbul Yosmaları*, *Üçler*, *Bu Gözler Neler Gördü*, *Menfalar ve Menfîler*, *Enkaz Arasında* ve *Paris Hatıraları*’dır. Kalp rahatsızlığı olan ve daha sonra felç geçiren Refi’ Cevat, 4 Kasım 1968 Pazartesi günü vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Konya’da Üçler Mezarlığı’na defnedilmiştir.³⁰

2. Mahmut Şevket Paşa’nın Katli, Refi’ Cevat’ın Sinop’a Sürgünü ve Menfâ Hayatı

Balkan Harbi’nin kötü gidişatına bir son vermek, Edirne’nin elde çıkma riskini ortadan kaldırmak ve İttihatçılara yönelik baskıları bertaraf edebilmek için Talât Bey ve Enver Bey liderliğindeki İttihatçılar 23 Ocak 1913’te Bâbü’l Baskını gerçekleştirmişlerdir. Akabinde de Kâmil Paşa Hükûmeti yerine İttihatçı destekli Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti kurulmuştur.³¹ Yeni hükûmet, baskın sonrasında ortamı yumuşatmak için İstanbul Muhafızı Cemal Bey eliyle sükuneti sağlamaya çalışmış, *Alemdar* başta olmak üzere muhalif gazetelerin yayın hayatını sürdürmesine izin vermiştir.³² Örneğin Divan-ı Harb-i Örfî 75 Osmanlı lirası ödeme cezasına çarptırılan Refi’ Cevat’ın cezası Sultan Mehmet Reşat’ın 4 Şubat 1913 tarihli *irade-i seniyyesi* gereğince affedilmiştir.³³ Bundan sonraki süreçte Refi’ Cevat, *Alemdar*’da itidalli bir dil geliştirmeye çalışmıştır. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti muhaliflerle sıcak temaslar kurmaya çalışsa da ortam

²⁸ “Ankara Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesinden”, *Hakimiyet-i Milliye* 44 (5 Temmuz 1336): 4; Şimşek, *a.g.e.*, s. 49; Halıcı, *a.g.e.*, s. 201; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 24-25.

²⁹ Mihçi, *a.g.t.*, s. 48-60; Halıcı, *a.g.e.*, s. 202-211; Şimşek, *a.g.e.*, s. 51-59; Yüzelliliklerle ilgili bir çalışma için bk. Kâmil Erdeha, *Yüzellilikler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi* (İstanbul: Tekin Yayıncılık, 1998), s. 36-220.

³⁰ Şimşek, *a.g.e.*, s. 61-84; Mihçi, *a.g.t.*, s. 61-70; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 25-28.

³¹ Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil, Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 64-74.

³² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 25-26; Ozansoy, Bâbü’l Baskını akabinde *Alemdar* gazetesi matbaasının demir kapısının kırılarak basıldığını ve içeriye girenlerin “Refi Cevat nerede? Söyle?” diyerek görevliyi dövdüklerinden bahsetmektedir. Bk. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Çevremde* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), s. 276.

³³ BOA, *DH. SYS.*, 57-2/52, İrade-i Seniyye, 22 Kânunusani 1328/4 Şubat 1913; Bu irade-i seniyye ile Refi’ Cevat’ın cezasının affedildiği Sadaretten Harbiye Nezaretine de yazılmıştır. BOA, *BEO*, 4140/310459, Sadaretten Harbiye Nezaretine, 23 Kanunusani 1328/5 Şubat 1913; “Afv”, *Haberdar* 167-276 (23 Kanunusani 1328): 3.

gerilmeye devam etmiş, Prens Sabahaddin, Şerif Paşa, Gümülcineli İsmail Bey gibi isimler taklib-i hükûmeti (hükûmet değişikliği) amaçlayan birtakım tertipler içerisinde olmuşlardır. En nihayetinde de Yüzbaşı Kazım ve beraberindekiler, 11 Haziran 1913'te Harbiye Nezaretinden Bâbiâli'ye gitmek üzere otomobiline binen Mahmut Şevket Paşa'yı bir suikastla katletmişlerdir.³⁴ Burada Mahmut Şevket Paşa'nın katliyle hükûmetin düşürülmesi, Talât Bey'in katliyle İttihat ve Terakkinin etkisinin ortadan kaldırılması, Polis Müdürü Azmi Bey'in katliyle de muhalefete yönelik takiplerin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.³⁵ Yüzbaşı Kazım ve arkadaşları Mahmut Şevket Paşa'yı öldürmeyi başarmışlar fakat Talât Bey, Azmi Bey ve Cemal Bey gibi isimleri ortadan kaldırmayı başaramamışlardır. Nitekim Mahmut Şevket Paşa'nın katli hadisesi İttihat ve Terakki açısından yepyeni bir travma meydana getirmiş ve nihayetinde de muhaliflere yönelik sert tedbirlere başvurulmuştur. Evvela derhal teyakkuza geçilerek Yüzbaşı Kazım, Topal Tefvik ve arkadaşları tevkif edilmiştir.³⁶ Polis Müdürü Azmi Bey başkanlığında bir tahkikat heyeti oluşturulmuştur.³⁷ Sorgulamaların akabinde zanlılar Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmiş, Remzi Bey başkanlığındaki Divan-ı Harp de 19 Haziran'da başladığı yargılamayı kısa bir süre içerisinde tamamlayarak 22 Haziran'da Damat Salih Paşa, Yüzbaşı Kazım, Topal Tefvik ve arkadaşlarını idamla cezalandırmış, Sultan Mehmet Reşat da 23 Haziran'da cezayı tasdik etmiş, 24 Haziran'da da idamlar Bayezid Meydanında gerçekleştirilmiştir.³⁸

Mahmut Şevket Paşa'nın katli akabinde İttihat ve Terakki muhaliflerine yönelik de bir çalışma yürütülmüş, *İkdam* gazetesinden Cemil Molla, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin yeğeni Sait Molla³⁹ ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından bazı muhalifler tevkif edilmişlerdir.⁴⁰ İttihat ve Terakkinin önemli muhaliflerinden biri de Refi' Cevat'tır ve Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında derhal tevkif edilmiştir. Kendisi *Menfîler ve Menfâlar* adlı eserinde sivil memurlar tarafından polis merkezine çağrıldığını ve "Azmi Bey sizinle görüşmek istiyor," denildiğini ancak epey dolaştırıldıktan sonra "ihtilalci" diye kayıt düşülerek bir hücreye hapsedildiğini ifade etmiştir. Nitekim sürgün hatıralarında ihtilalcilik ithamını değerlendirerek İttihatçılar hakkında "Memlekette en ziyade sükûna taraftar olan bizler deftere ihtilalci olarak kaydediliyor. Ruhlarında yakmak, kavurmak, kan dökmek isteyen ihtilal ile idare-i Hamidiyeyi deviren ikinci bir ihtilal ile İstanbul'u zapteden, üçüncü bir ihtilalle Babıaliyi ele geçiren kuvvet, ihtilalci sıfatını haiz bulunmuyordu. Vukuatın, talihin acı bir haksızlığı, asıl meselenin fena tarafı o dakikada bizden çekip alınan söz hakkı idi. Söyliyemiyorduk, sustuk," demiştir. Yine muhalif ve gazeteci olduğu için ihtilalci olarak kaydedildiğini iddia etmiş,

³⁴ Polat, *Sürgünler*, s. 327-338.

³⁵ Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2005), s. 78-79.

³⁶ BOA, DH. KMS., 63/63, İstanbul Polis Müdüriyetinden Dâhiliye Nezaretine, 7 Haziran 1329; "Tafsilat", *Tanin* 1629 (30 Mayıs 1329): 1-2; "Tevkifat", *Tasvir-i Efkâr* 785 (30 Mayıs 1329): 1-2.

³⁷ "Heyet-i Tahkikiye", *İkdam* 5859 (31 Mayıs 1329): 2.

³⁸ BOA, İ. HB., 134/26, İrade-i Seniyye, 9 Haziran 1329; "İnfaz-ı Hükmi-i İdam", *Tasvir-i Efkâr* 799 (12 Haziran 1329): 1-2.

³⁹ "Tevkifat", *Tanin* 1633 (3 Haziran 1329): 1.

⁴⁰ Polat, *Sürgünler*, s. 341-342.

hatıralarında bu durumu “İhtilalci Refi Cevat! Bir şeyden haberi olmayan ihtilalci? İhtilale karışmayan ihtilalci? İttihat ve Terakki’ye muhalif olduğu için ihtilalci! Gazeteci olduğu için ihtilalci!” şeklinde değerlendirmiştir.⁴¹ Refi’ Cevat tevkif edilenlerin işkencelere de maruz kaldığını iddia etmiş hatta sorgulama ve işkenceler hususunda İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey’i suçlamıştır. Nitekim hatıralarında Azmi Bey hakkında “*Bir veba, bir kolera, bir tifo, bir Azmi. Bir farkı yoktur,*” demiştir. Ayrıca Pir Mehmet So-kağı’nda tutuklananlara zincir vurulduğunda Azmi Bey’e “Beyefendi hazretleri (...), benim bir suçum olmadığını iddia ediyorum. Lütfen tahkikat yaptırınız. Burada günahsız yere neden tevkif ediliyorum? Merhamet ediniz,” dediğinde Azmi Bey’in cevabı “Merhamet mi, merhamet mi? Baksana bileğimin şu damarında merhamet kanı mevcut olacağını hissetsem keser, kanımla beraber onu da akıtırım,” olmuştur.⁴²

İttihat ve Terakki destekli Sait Halim Paşa Hükûmeti, Mahmut Şevket Paşa’nın katli akabinde muhaliflere yönelik İdare-i Örfiye Kararnamesinin 6. maddesinin 2. fıkrasına dayanarak hareket etmiştir. Nitekim bu kararnamenin 6. maddesinde, Askerî Hükûmet’e bazı olağanüstü yetkiler tanınmıştır. Buna göre Askerî Hükûmet, birinci olarak gerekli gördüğü şahısların ikametgâhlarını gece veya gündüz arama yetkisine sahip kılınmıştır. İkinci olarak, şüpheli veya sabıkalı olup hükûmet tarafından yakalananları ve sıkıyönetim ilan edilen bölgede ikametgâhı bulunmayan kişileri başka bir bölgeye sürgün etme veya nakletme yetkisi kendisine verilmiştir. Üçüncü olarak halkın elinde bulunan her türlü silah ve cephaneyi toplama hakkı tanınmıştır. Son olarak ise, halk arasında infial ve huzursuzluk yaratacak nitelikte yayın yapan gazeteleri derhal kapatma ve her türlü dernek ile cemiyetin faaliyetlerini yasaklama yetkisi Askerî Hükûmete tanınmıştır.⁴³ Netice itibarıyla Hükûmet, muhalefet adına ülkenin ihtiyaç duyduğu sükûneti söz, fiil ve yazılarıyla bozma cüretini öteden beri gösterdikleri bilinen bazı kimseler ile İstanbul’un genel güvenliği açısından daimi bir tehdit oluşturabilecek şekilde serkeş bir karaktere sahip oldukları bilinen şahısların İstanbul’dan uzaklaştırılarak idareten Sinop’a sürgün edilmelerini kararlaştırmıştır. Nitekim bu karar üzerine “kalen, kalem ve fiilen” mahzurlu görüldükleri için sürgünle cezalandırılan muhalifler, 18 Haziran 1913’te Bahr-i Cedit vapuruyla Sinop’a gönderilmişlerdir.⁴⁴ Refi’ Cevat, Bahr-i Cedit’in payitahttan ayrılışını hatıralarında “Vatanımızdan, güzel payitahtımızdan, sevdiğimiz İstanbulumuzdan ayrılıyorduk. Geminin arkasından deniz köpürdü. Vapurun köhne vücudu sarsıldı. Biraz ilerledik. Hâlâ etrafımızda gözyaşlarıyla ıslak mendiller sallanıyor, biz ağlıyorduk. İstanbul’da ağlıyordu. Yalnız İttihat Cemiyeti gülüyordu. O felakete girerken bile bu millettten biraz hayat bekliyorduk,” diyerek aktarmaktadır.⁴⁵

⁴¹ Refii Cevat Ulunay, *Menfâlar/Menfîler Sürgün Hatıraları*, yay. haz. H. Hüsnü Kılıç, (İstanbul: Arma Yayınları, 1999), s. 11-13, 53.

⁴² Ulunay, *a.g.e.*, s. 44-45; Refi’ Cevat, İstanbul Muhafızı Cemal Bey’e de durumunu arz ederek dokuz gündür tutuklu olduğunu beyan etmiş ve suçunun ne olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Cemal Bey ise Refi’ Cevat’a verdiği cevapta Heyet-i Tahkikiye bu işle ilgili yaptığı tahkikata göre kendisinin herhangi bir alakasının olmadığını ortaya çıkartmış ifade etmiş, “Hatta haberiniz bile olmadığını kanaat getirdi.” Bk. *Aynı Eser*, s. 50-51.

⁴³ “1294 tarihli İdare-i Örfiye Kararnamesi”, *Takvim-i Vekayi* 193 (14 Nisan 1325): 1-2.

⁴⁴ “Teb’id Edilenler”, *Tasvir-i Efkar* 793 (6 Haziran 1329): 2.

⁴⁵ Ulunay, *a.g.e.*, s. 67.

Bahr-i Cedit vapuruyla Sinop’a gönderilen sürgünler içerisinde siyaseten muhaliflerin yanında adi suçlular dâhil her tabakadan sürgün yer almıştır. Nitekim Refi’ Cevat, “Burası Bahr-i Cedit değil, sanki, sefine-i Nuh idi. Tacir, şair, muharrir, memur, paşa, beyefendi, ağa, çapkın, kopuk, her sınıf halktan en göze görünecek numuneler mevcuttu. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde olduğu gibi İstanbul’un bütün esnafı mevcut idi. Paşa mı istiyorsunuz? En yüksek rütbelisi vardı. Efendi mi arıyorsunuz? En kelli fellisi mevcut idi. Bey mi arıyorsunuz? Her şeklinden bulunuyordu,” demektedir ve çeşitliliğe vurgu yapmaktadır.⁴⁶ Refik Halit de siyaseten nefyedilenlerin içerisine adi suçluların da katılmasını eleştirmiş, “Onlar (adi suçlular) siyasîlerle eşit muamele görmekten memnun, biz meymus bir hâlde idik,” demiştir.⁴⁷

18 Haziran’da hareket eden *Bahr-i Cedit* vapuru 20 Haziran’da Sinop’a ulaşmıştır. Mutasarrıf Nahit Bey, Sinop’a gelen sürgünlerin ikametlerini ayarlamakla meşgul olmuştur. Sürgünler içerisinde paşa unvanına sahip olanlar bir otele, diğer sürgünler ise Tahaffuzhane (karantina binası) ve İdadi Mektebi binasına yerleştirilmişlerdir.⁴⁸ Refi’ Cevat ise Mekteb-i İdadiye konulanlar arasında yer almıştır.⁴⁹

Sinop sürgünleri, karakola imza vermek kaydıyla serbest bırakılmışlardır. Mekteb-i İdadide kısa bir süre kaldıktan sonra arkadaşlarıyla birlikte Yalıboyu’nda Kasap Nikola’nın “büyücek, yayvan, mavi boyalı güzel bir ev”ini tutmuşlar ve bu evde Refi’ Cevat, Ahmet Kadri Bey’le aynı odayı paylaşmıştır. Sürgün hayatının başlangıcında akşamları İstimat’ın Kahvesinde bol bol muhabbetler etmişlerdir. Hükümet, başlangıçta sürgünlere günlük iki ekmek vermiş, daha sonra günlük beşer kuruş yevmiye ödemiştir. Ancak zaman zaman ödemelerde aksamalar yaşanmıştır. Refi’ Cevat, sürgün hayatının başında bilardoya merak sarmış ve adeta bütün vaktini bilyardonun başında geçirmiştir. Bir müddet sonra bilyardo merakının yerini av almıştır. Çulluk mevsiminde çulluk avı yapmış ve vaktinin önemli bir kısmını sık sık ava giderek geçirmiş hatta Refik Halit’i de beraberinde ava götürmüştür. Cemal Efendi ve Hafız Rıza Efendi gibi isimlerle musiki fasılları yapmıştır. Bir müddet sonra da Necmettin Bey ve Osman Cemal Bey gibi isimlerle beraber futbola merak sarmış, Rum mektebinin hocalarıyla futbol oynamıştır. Yine daha sonra poker ve bakara (Fransızlara özgü bir çeşit iskambil oyunu) oyununa merak salmış ve zaman zaman bu oyunu oynamıştır.⁵⁰

“Meşrutiyetin Fizan”ı olarak değerlendirilen Sinop’tan gerçekleşen firar hadiseleri de vuku bulmuştur. Örneğin Mustafa Suphi ve Ahmet Bedevi Beyler Kasım 1913’te

⁴⁶ Ulunay, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁴⁷ Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, yay. haz. Yusuf Turan Günaydın, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s. 56-57.

⁴⁸ BOA, *DH. SYS.*, 119/2. Sinop’tan Deraliye Merkez Kumandanlığına, 8 Haziran 1329; Ulunay, *a.g.e.*, s. 83-85; Karay, *a.g.e.*, s. 33; Bahr-i Cedit vapuruyla Sinop’a gönderilenler arasında Tahkik Heyeti de yer almıştır. Bu heyetin görevi ise sürgünleri sorgulamak ve onlar hakkında incelemeler yapmaktır. Çalışması neticesinde ulaştığı sonuçları Divan-ı Harbe gönderecek ve Divan-ı Harp de “sorunsuz” olarak görülen sürgünlerin İstanbul’a dönüşlerine izin verecektir. “Teb’id Edilenler”, *Tasvir-i Efkâr* 793 (6 Haziran 1329): 2; “Sinop’a Gidenler”, *Azm* 36 (7 Haziran 1329): 2.

⁴⁹ Ulunay, *a.g.e.*, s. 84; Acehan, *a.g.m.*, s. 122.

⁵⁰ Ulunay, *a.g.e.*, s. 97-183.

fırar etmişler, deniz yoluyla Yalta'ya ulaşmışlar oradan da Sivastopol'a geçmişlerdir.⁵¹ Mustafa Suphi ve arkadaşları, fırar edecekleri zaman Refi' Cevat ve Refik Halit'e de kendilerine katılmalarını teklif etmişler fakat bu fırar teklifi gerek Refi' Cevat gerekse Refik Halit tarafından kabul edilmemiştir.⁵²

3. Menfâsının Çorum'a Nakli

Osmanlı Devleti, 1914'ün Kasım ayında, İttifak Devletleri safında Birinci Dünya Harbi'ne dâhil olmuştur. Bu dönemde Osmanlı ordusunun en büyük ihtiyacının başında da asker gelmektedir ve bu ihtiyacın temini hususunda Sinop sürgünlerinden de istifade edilmiştir. Örneğin Sinop sürgünlerinden Bekirbeyzade Abdurrahman Efendi bu kapsamda değerlendirilerek silah altına alınmıştır.⁵³ Ayrıca adi suçlar kapsamındaki sürgünlerden de silah altına alınanlar olmuştur. Nitekim 11 Ağustos 1914'te Kastamonu'ya gönderilen bir telgrafta, adi suçlardan sürgün bulunanların isimlerinin tespit edilmesi ve askerlik yapmaları kaydıyla serbest bırakılmaları talep edilmiştir.⁵⁴ İlâveten 4 Mart 1915'te "Dâr'ül-Harbe Gidecek Eşhas Hakkındaki Takibat ve Mücazatın Teciline Dair Kanun-ı Muvakkat" çıkarılarak askerlik çağındaki sürgünlerin harplerde vazifelendirilebilecekleri belirtilmiştir.⁵⁵ Nitekim Sinop sürgünlerinin bir kısmı yukarıdaki gerekçelerle harpte vazifelendirilmişlerdir.

Bu arada harbin ilerleyen süreçlerinde "Meşrutiyet'in Fizan"ı olarak görülen Sinop'un Rusların bombardımanına maruz kalması üzerine buradaki sürgünlerin menfalarının değiştirilmesi meselesi gündeme gelmiştir. Kastamonu Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıyla sürgünlerin menfalarının değiştirilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu yazıda Sinop'tan Musa Paşazade Ali, eski Miralay Tevfik ve arkadaşlarının valiliğe yazdıkları dilekçeden bahsedilmiş ve onların ya aflatrını ya da vilayet merkezine nakillerini talep ettikleri vurgulanmıştır. Netice itibarıyla Kastamonu valisi sürgünlerin güvenliğinin sağlanmasında ciddi zorluklar olması ve fırarların önünün alınması gibi gerekçeleri de ilave ederek menfaların değiştirilmesini Dâhiliye Nezaretinden talep etmiştir.⁵⁶ Nitekim bu talep kabul edilerek Sinop sürgünlerinden bir kısmının menfaları değiştirilmiştir. Kastamonu ve Ankara ve bu şehirlerin kazaları sürgünlerin gönderildikleri yerler olmuştur.

Sinop sürgünlerinden bir kısmı askere alınmış, bir kısmı da peyderpey affedilmiş olsa da Refi' Cevat, Refik Halit gibi isimler "kale, kaleme ve fiilen" muhalif oldukları iddiasıyla devamlı tehdit olarak görülmüşler ve affedilmemişlerdir. Nitekim sürgünlerden yirmi sekizinin yeni menfası Çorum olarak belirlenmiş ve Refi' Cevat, İskilipli Atıf,

⁵¹ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), s. 622-628; "Zavallı Mustafa Suphi", *Alemdar* 33 (29 Nisan 1337): 2.

⁵² Ulunay, *a.g.e.*, s. 184-189; Karay, *a.g.e.*, s. 10.

⁵³ BOA, *DH. EUM. MH.*, 191/4, Bekirbeyzade Abdurrahman Efendi'den Dâhiliye Nezaretine, 19 Mayıs 1335.

⁵⁴ BOA, *DH. EUM. 5. ŞB.*, 1/27, Sinop Mutasarrıflığının 17 Ağustos 1330 tarihli telgrafı ve Kastamonu Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 18 Ağustos 1330.

⁵⁵ "Dâr'ül-harbe Gidecek Eşhas Hakkındaki Takibat ve Mücazatın Teciline Dair Kanun-ı Muvakkat", *Takvim-i Vekayi* 2105 (23 Şubat 1330): 3.

⁵⁶ BOA, *DH. EUM. 1. ŞB.*, 2/22, Kastamonu Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 6 Kânunusani.

İştirakçi Hüseyin Hilmi gibi isimler yeni menfaları Çorum'a sevk edilmişlerdir. İki posta halinde gerçekleşen bu sevk işleminde Refi' Cevat ilk postada Çorum'a gönderilenler arasında yer almıştır. Fazla eşyalarını satarak Sinop'tan ayrılan Refi' Cevat, Kadri Bey ve İştirakçi Hilmi'yle aynı arabada yolculuk etmiştir. Nihayetinde 11 gün süren yolculuğun ardından Çorum'a ulaşmışlardır.⁵⁷ Çorum'daki menfa hayatı sırasında Hükümet sürgünlere muntazaman olmasa da 8 kuruş yevmiye vermiş,⁵⁸ yetmediği içindir ki Refi' Cevat, köylülere 100 paraya mühür kazılamakla geçimini sağlamaya çalışmıştır.⁵⁹

Çorum'da sürgün olarak ikametden rahatsız olan Refi' Cevat, 10 Aralık 1916'da doğrudan Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e hitaben bir dilekçe yazmak suretiyle cezasının affını talep etmiştir. Bu dilekçede siyasi bir suç isnadıyla tutuklandığını ancak tahkikat neticesinde suçsuz olduğunun tespiti ve hatta İstanbul Muhafızı Cemal Paşa'nın siyasete karışmadığı için takdirine mazhar olmasına bir türlü serbest bırakılmayarak Sinop'a sürgün edildiğini ifade etmiştir. Üç yıldır Sinop'ta sürgün olarak kaldığını, pek çok kişinin affedilmesine rağmen kendisinin affedilmeyerek Çorum'a gönderildiğini ve sürgünde geçirdiği sürenin kendisine on yıllık bir süre kadar ağır geldiğini belirtmiştir. “*Kalen, kalemen ve fiilen*” yeteneği kalmadığı için artık bu minvalde muhalefet ettiği iddiasının geçersiz olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca amcası Mehmet Emin Efendi'nin İttihat ve Terakki Konya mebusluğu yaptığını ve diğer amcası Veled Çelebi'nin padişah nezdinde itibarlı bir kişilik olduğunu öne çıkararak onların “değerli hizmetleri” hatırına affedilmesini talep etmiştir. Yine babasının Konya'da, annesinin İstanbul'da, bir kardeşinin cephede, dayısının donanmada olduğunu belirterek ailesinin kendisinin sürgün hayatına üzüldüğünü ifade etmiştir. İlaveten yaşadığı maddi ve manevi sıkıntıların sağlığını etkilediğini vurgulanmış, ek olarak sağlık raporları sunmak suretiyle ancak geçim sıkıntısından azade düzenli bir yaşamla hastalığının tedavisinin mümkün olduğunu belirterek Talât Bey'den affını talep etmiştir.⁶⁰

4. Ata Toprağı Konya'ya Nakli ve Nihayetinde Af ile İstanbul'a Avdeti

Refi' Cevat, hem suçsuzluğunu hem ailesinin “değerli hizmetleri”ni hem de sıhhatinin bozukluğunu gerekçe göstermek suretiyle Çorum'dayken 10 Aralık 1916'da Dâhiliye Nazırı Talât Bey'den af talebinde bulunmuştur. Hatta mutasarrıflığa yazdığı bir dilekçeyle af dilekçesine ek olarak konulmak üzere sıhhatinin tespitini talep etmiş, gereği için de dilekçesinin Belediye Tababetine havale edilmesini istemiştir.⁶¹ Hükümet tabibi bulunmadığı için Gureba Hastahanesi baştabibi, Belediye tabibi ve Çorum Muhacirin Hastahanesi tabibi tarafından muayene edilen Refi' Cevat'a romatizma hastası olduğu, Çorum'un havası soğuk bir yer olması hasebiyle bu hastalığa tutulanlara iyi

⁵⁷ Ulunay, *a.g.e.*, s. 214-58.

⁵⁸ “Fethi Bey Heyet-i Teftişiyeye Müdürü”, *Alemdar* 1427-117 (18 Nisan 1335): 1.

⁵⁹ Refi' Cevat, “Modası Geçmiş Oyunlar”, *Alemdar*, 1515-115 (18 Temmuz 1335): 1.

⁶⁰ BOA, *DH. EUM. I. ŞB.*, 13/37, Refi' Cevat'tan Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e, 27 Teşrinisani 1332; Acehan, *a.g.m.*, s. 123; Refi' Cevat'ın burada dile getirdiği İttihat ve Terakkiden mebus seçilen amcası Mehmet Emin Efendi hakkında bk. Abdülkerim Saka, *II. Meşrutiyet Konya'sında Siyasal Hayat 1908-1914* (Konya: Palet Yayınları, 2023), s. 137-138.

⁶¹ BOA, *DH. EUM. I. ŞB.*, 13/37, Refi' Cevat'tan Mutasarrıflığa, 7 Kânunuevvel 1332.

gelmeyeceği yönünde bir rapor verilmiştir.⁶² Ankara valisi de Dâhiliye Nezaretine yazdığı yazıda Refi' Cevat hakkında olumlu kanaat bildirmiş, onunla birlikte sürgün edilenlerden ekserisinin affa mazhar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tabip raporu ve Çorum'daki ikameti döneminde herhangi bir kötü hal ve hareketinin görülmediği ve ıslah-ı nefis ettiği hakkındaki Çorum Mutasarrıflığının raporuna dikkat çekilmiştir.⁶³ Bir nevi affedilebileceği vurgusu yapılmıştır. Netice itibarıyla Dâhiliye Nazırı Talât Bey, 26 Mayıs 1917'de Ankara Vilayetine çektiği şifreli telgraf ile "Çorum'da bulunan Refi' Cevat Efendi'nin ba'demâ Konya Vilayetinde ikamet ettirilmesi muvafık görülmüştür," demiş ve Ankara üzerinden Konya'ya gönderilmesini talep etmiştir.⁶⁴ Netice itibarıyla af talebinde bulunan Refi' Cevat'ın affı mümkün olmasa da menfasının ata toprağı Konya olarak tebdili gerçekleşmiştir.

Refi' Cevat, 1917 ortalarından 1918 Ekim ayına kadar sürgün olarak Konya'da ikamet etmiştir. Halit Fahri Bey, Eylül 1917'de Konya Sultanisine edebiyat ve felsefe muallimi olarak tayin edildikten sonra burada menfa hayatını geçiren Refi' Cevat'la temas kurmuştur. Nitekim 1917-1918 arası Refi' Cevat'la hemen hemen her akşam buluşmuş ve soğuk kış günlerinde iki arkadaşının da dâhil olmasıyla vakit geçirmek için çokça poker oynamışlardır. Bazı geceler Alaeddin Tepesi'ndeki Arap Ziver Efendi'nin tiyatrosuna gitmişlerdir.⁶⁵

Ekim 1918'de Talât Paşa Hükûmetinin istifası sonrasında yerine Ahmet İzzet Paşa Hükûmetinin kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki iktidarlarında Anadolu'nun değişik yerlerine sürgün edilenlere af umudu doğmuştur. Aslında henüz Talât Paşa Hükûmeti görevi bırakmadan önce de afv-ı âlide Refi' Cevat'ın adının geçtiği yönünde haberler çıkmış hatta Konya valisi bu haberlerin sıhhatini Dâhiliye Nezaretinden sormuştu.⁶⁶ O zaman İstanbul'a dönüş imkanı olmasa da Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti teşkil edildikten hemen sonra 20 Ekim 1918'de "Mütebâ'idinden Refi' Cevat Bey'in İstanbul'a avdetine müsaade buyurulması" istenmiştir.⁶⁷ Bundan sonraki süreçte Refi' Cevat serbest bırakılmış ve 4 Kasım 1918 tarihli 41 kişiden mürekkep afv-ı âli listesinde de Refi' Cevat'ın adına yer verilmiştir.⁶⁸ Böylelikle Refi' Cevat'ın sürgün hayatı kati olarak sona ermiştir.

Refi' Cevat, İstanbul'a döndükten sonra *Alemdar* gazetesini yeniden çıkarmaya başlamış ve bu gazetede yazılarıyla kendisinin 1913-1918 sürgün hayatının müsebbibi gördüğü İttihatçıları sert bir şekilde eleştirmiştir. Hükûmetin çıkardığı Umumî Af Kârarnamesi hakkında 26 Aralık 1918'de gazetesinde bir yazı kaleme almış ve "haydut"

⁶² BOA, DH. EUM. I. ŞB., 13/37, Gureba Hastahanesi baştabibi, Belediye tabibi, Çorum Muhacirin Hastahanesi tabibi imzalı rapor, 8 Kânunuevvel 1332.

⁶³ BOA, DH. EUM. I. ŞB., 13/37, Ankara Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 25 Kânunuevvel 1332.

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR., 76/243.32, Dâhiliye Nazırı Talât Bey'den Ankara Vilayetine, 26 Mayıs 1333.

⁶⁵ Ozansoy, a.g.e., s. 75.

⁶⁶ BOA, DH. EUM. I. ŞB., 12/25, Konya Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 4 Eylül 1334.

⁶⁷ BOA, DH. ŞFR., 92/190, Dâhiliye Nezaretinden Konya Vilayetine, 20 Teşrinievvel 1334.

⁶⁸ "Esbab-ı siyasiyeden naşi mukaddema Dersaadet'ten vilayata sevk edilip ahiren avdetlerine müsaade olunmuş olunan zevât:", *Takvim-i Vekayi* 3385 (4 Teşrinisani 1334): 1.

olarak nitelediği İttihatçıların sürgün ettiği kimselerin masum olduklarını ifade ederek “Biz o haydutları affetmeyeceğiz,” demiştir.⁶⁹

Siyasî sürgünlerin Mütareke dönemindeki bazı taleplerini de sürgün hayatları boyunca yaşadıkları mağduriyetlerin giderilmesi oluşturmuştur. Örneğin Refi’ Cevat ve Kadri Bey, İstanbul’a döndükten birkaç ay sonra yol masraflarının karşılanması talebinde bulunmuştur. Bu talep üzeri kendilerine 43 kuruş verilmesi kararı alınmıştır.⁷⁰ Yine Refi’ Cevat, 2 Eylül 1920’deki bir dilekçe ile Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek, Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında İttihat ve Terakki destekli hükûmet tarafından tutuklandığını, baskı ve işkenceye maruz kaldığını, herhangi bir gerekçe gösterilmeksizin Sinop’a sürgün edildiğini, matbaasının tahrip edildiğini ve tüm malvarlığının imha edildiğini beyan etmiştir. Bu bağlamda, sürgün kararının kendisine verdiği maddî ve manevî zararların telafisi için 35.000 lira tutarında tazminat talebinde bulunmuştur.⁷¹ Refi’ Cevat Bey’in başvurusu, Meclis-i Vükelâ tarafından 21 Eylül 1920 tarihli toplantıda müzakere edilmiş; söz konusu zararların kimler tarafından, hangi surette meydana getirildiğinin, zararın mahiyet ve miktarının, ayrıca müsebbiplerinden tazmininin mümkün olup olmadığının polis müdüriyeti tarafından tahkik edilmesine karar verilmiştir.⁷² Nitekim Sadaret Mektubî Kaleminden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda da polis müdüriyetinin tahkik yapması talep edilmiştir.⁷³ Netice itibarıyla tahkikat yapılmış ve Polis Umumî Müdürü Hasan Tahsin Efendi tarafından Dâhiliye Nezaretine imzalı cevap verilmiştir. Bu cevapta, Refi’ Cevat’ın zararlarının iddia ettiği miktarı mütecaviz bulunduğunun anlaşıldığı ifade edilerek bu zararların “vatanı şu hâl-i harabîye sürükleyen ve o sırada Sadrazam bulunan Said Halim’den tazmini[nin] kabil” olacağı belirtilmiştir.⁷⁴

⁶⁹ Refi’ Cevat, “Afv-ı Umumi”, *Alemdar* 12-1322 (26 kânunuevvel 1334): 1.

⁷⁰ BOA, *DH. EUM. I. ŞB.*, 13/37, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 4 Mayıs 1335.

⁷¹ BOA, *BEO*, 4654/348992, Refi’ Cevat’ın Dâhiliye Nezaretine Sunduğu Dilekçe, 2 Eylül 1336.

⁷² BOA, *MV.*, 220/95, Meclis-i Vükelâ müzakeratına dair mazbata, 21 Eylül 1336.

⁷³ BOA, *BEO*, 4654/348992, Sadaret Mektubî Kaleminden Dâhiliye Nezaretine, 21 Eylül 1336.

⁷⁴ BOA, *DH. İUM*, 19/1, Polis Müdüriyet-i Umumisinden Polis Müdür-i Umumisi Hasan Tahsin Efendi’den Dâhiliye Nezaretine, 28 Eylül 1336.

Sonuç

Refi' Cevat'ın sürgün hayatı, II. Meşrutiyet döneminde muhalif bir gazeteci olarak yaşadığı zorlu sürecin en önemli safhalarından biridir. Başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyetine yakın duran, ancak zamanla şiddetli bir muhalif kimliğe bürünen Refi' Cevat, özellikle *Alemdar* gazetesindeki yazılarıyla dönemin iktidarına sert eleştiriler yöneltmiştir. Mahmut Şevket Paşa suikastı (11 Haziran 1913) sonrasında başlayan tutuklama ve sürgün dalgasının önemli isimlerinden biri olan Refi' Cevat, Sinop, Çorum ve Konya'da geçen beş yıllık sürgün hayatında hem maddi hem manevi büyük sıkıntılar yaşamıştır.

Refi' Cevat'ın hatıralarında ayrıntılı şekilde aktardığı bu süreç, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki siyasi baskıları ve muhalefetle hesaplaşma yöntemlerini gözler önüne sermektedir. Bu hatıralarında suikast akabinde tevkif edilmesi, Sinop'a gönderilmesi ve Sinop'taki menfa hayatını ve oradan menfasının Çorum'a nakli sürecini detaylı bir şekilde ele almıştır. Sürgün hayatı, Refi' Cevat'ın fikir dünyasında İttihat ve Terakkiye karşı öfkesini daha da keskinleştirmiş; sürgün sonrası kaleme aldığı yazılarında ve gazetecilik faaliyetlerinde bu husus kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonrası affedilmesi ve İstanbul'a dönüşüyle birlikte, özellikle *Alemdar* gazetesi aracılığıyla İttihatçılara yönelik eleştirilerini sürdüren Refi' Cevat, bu dönemde muhalif kimliğini daha da belirgin bir şekilde ortaya koymuştur.

Refi' Cevat'ın sürgün yılları, yalnızca onun kişisel mücadelesini değil, dönemin siyasi atmosferini ve iktidar-muhalefet/iktidar-muhalif basın ilişkilerinin geldiği noktayı göstermesi açısından da oldukça kıymetlidir. Osmanlı Devleti'nde muhalif gazetecilerin karşılaştıkları sıkıntılar, hukuki süreçlerde zaman zaman keyfiliklerin yaşandığı ve siyasi iktidarın muhalif sesleri kısmaya çalıştığı bu vakada somut bir biçimde görülmektedir. Bu yönleriyle incelendiğinde, Refi' Cevat Bey'in sürgün hikâyesi, Osmanlı Devleti'nde muhalefeti etkisiz kılma ve sansür mekanizmasının işleyişine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Hem dönemin siyasi kültürünün dinamiklerini hem de iktidar-muhalif basın hattındaki gerilimi anlamak açısından değerli bir vaka ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Refi' Cevat'ın sürgün hayatı üzerinden yapılan bu değerlendirmeler, II. Meşrutiyet döneminin siyasi iklimini ve muhalif kesimlerin maruz kaldığı uygulamaları anlamlandırmada kilit bir rol oynamaktadır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO): 4140/310459; 4654/348992.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 5. ŞB.): 1/27.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 1. ŞB.): 2/22; 12/25; 13/37.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi Belgeleri (DH. EUM. MH.): 191/4.

Dâhiliye Nezareti İrade-i Umumiye (DH. İ.UM): 19/1.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS.): 63/63.

Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Belgeleri (DH. SYS.): 57-2/52; 119/2.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR.): 76/243.32; 92/190.

İradeler- Harbiye (İ. HB.): 134/26.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 220/95.

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHP.): 1165.

Gazeteler

Alemdar 1427-117 (18 Nisan 1335): 1.

Alemdar 33 (29 Nisan 1337): 2.

Alemdar, 1515-115 (18 Temmuz 1335): 1.

Azm 36 (7 Haziran 1329): 2.

Haberdar 167-276 (23 Kanunusani 1328): 3.

Hakimiyet-i Milliye 44 (5 Temmuz 1336): 4.

Hemrah, 9-77 (29 Haziran 1327): 1-2.

İkdam 5859 (31 Mayıs 1329): 2.

Takvim-i Vekayi 193 (14 Nisan 1325): 1-2.

Takvim-i Vekayi 2105 (23 Şubat 1330): 3.

Takvim-i Vekayi, 3385 (4 Teşrinisani 1334): 1.

Tanin 1629 (30 Mayıs 1329): 1-2.

Tanin 1633 (3 Haziran 1329): 1.

Tasvir-i Efkâr 785 (30 Mayıs 1329): 1-2.

Tasvir-i Efkâr 793 (6 Haziran 1329): 2.

Tasvir-i Efkâr 799 (12 Haziran 1329): 1-2.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Acehan, Abdullah. “Refii Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 95/188 (2010): 119-138.

Akandere, Osman ve Hasan Ali Polat. *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Alkan, Necmettin. *Selanik İstanbul’a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid’in Tahttan İndirilmesi-*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Artuç, Nevzat. “Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2005): 73-102.

Ayışığı, Metin. *Refi’ Cevat Ulunay, Bir İngiliz Muhibbinin Millî Mücadele Dönemi Yazıları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2022.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki’de On Sene -İttihat ve Terakki Neydi?* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

Birinci, Ali. *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

Cemal Paşa. *Hatıralar*. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.

Erdeha, Kâmil. *Yüzellilikler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*. İstanbul: Tekin Yayıncılık, 1998.

Giray, Özgül Özbek. “Kültür ve Edebiyat Alanına Katkılarıyla Refi Cevat Ulunay”. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2019.

Giray, Özgül Özbek. “Refi Cevat Ulunay’ın Gazetecilik Üzerine Yazıları”. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 7 (2019): 1675-1693.

Güncü, Mustafa. “İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastının Kamuoyunda Yankıları”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVI/33 (2016): 61-70.

Halıcı, Şaduman. *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri, Yüzellilik Gazeteciler*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2023.

Hastaş, Mehmet H. *Ahmet Samim, II. Meşrutiyet’te Muhalif Bir Gazeteci*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

- Karay, Refik Halid. *Bir Ömür Boyunca*. yay. haz. Yusuf Turan Günaydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Korkmaz, Ender. *31 Mart Vakası, Belgeler ve Tanıklıklarla*. İstanbul: Kronik Kitap, 2025.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Küçükılınç, İsmail. *Jön Türklük ve Kemalizm Kısılcacında İttihadçılık*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.
- Mihçı, Sebahaddin. “Refi Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi”. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2020.
- Ozansoy, Halit Fahri. *Edebiyatçılar Çevremde*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Polat, Hasan Ali. *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler, 1908-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Polat, Hasan Ali. *Yakup Cemil, Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Refi’ Cevat. “Afv-ı Umumi”. *Alemdar* 12-1322 (26 kânunuevvel 1334): 1.
- Refi’ Cevat. “İttihat Valileri”. *Alemdar* 2-111 (31 Temmuz 1328): 2-3.
- Refi’ Cevat. “Turancılar ve Türkler Amma Hakiki Türkler”. *Alemdar* 1578-278 (20 Eylül 1335): 1.
- Refi’ Cevat. “Yeni Çevirme Hareketi”. *Alemdar* 2674-374 (25 Kanunuevvel 1335): 1.
- Saka, Abdulkerim. *II. Meşrutiyet Konya’ında Siyasal Hayat 1908-1914*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Şimşek, Sezer. *İki Devrin Muhalifi Refi’ Cevat Ulunay ve İstanbul*. İstanbul: Libra Kitap, 2019.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler -İkinci Meşrutiyet Dönemi- C. 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Ulunay, Refii Cevat. *Menfâlar/Menfiler Sürgün Hatıraları*. yay. haz. H. Hüsnü Kılıç. İstanbul: Arma Yayınları, 1999.
- Uyanık, Necmi ve Sebahaddin Mihçı. “Refi Cevat’ta Siyasî Düşüncenin Değişimi Üzerine”. *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-* 12 (2014): 315-329.
- Yahya Kemal. *Siyâsî ve Edebî Portreler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1968.
- Yücebaş, Hilmi. *Ulunay, Hayatı-Hatıraları-Eserleri*. İstanbul: Arkın Dağıtım Limited Şirketi, 1969.